

Jo Noppe
Lieve Vanderleyden
Marc Callens

DE SOCIALE STAAT VAN VLAANDEREN 2011

Jo Noppe
Lieve Vanderleyden
Marc Callens

DE SOCIALE
STAAT VAN
VLAANDEREN
2011

Samenstelling

Diensten voor het Algemeen Regeringsbeleid
Studiedienst van de Vlaamse Regering

Verantwoordelijke uitgever

Josée Lemaître
Administrateur-generaal
Boudewijnlaan 30 bus 23
1000 Brussel

Lay-out

Compo-sition, Vilvoorde

Druk

Drukkerij Bosmans, Lommel

Depotnummer

D/2011/3241/155

Bestellingen

<http://publicaties.vlaanderen.be>

Delen uit deze uitgave mogen worden verveelvoudigd en openbaar gemaakt indien de auteur van de bijdrage en de titel van de studie uitdrukkelijk en correct als bron worden vermeld. De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdrage.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding: de Sociale Staat van Vlaanderen 2011	5
De institutionele, macro-economische, sociaaldemografische en sociaal-culturele context in Vlaanderen en Europa <i>Lieve Vanderleyden, Marc Callens, Jo Noppe & Thierry Vergeynst</i>	7
Schitterend gemiddeld. Kwaliteit, kansengelijkheid en rendement van het Vlaamse onderwijs in internationaal perspectief <i>Ellen Boeren & Ides Nicaise</i>	43
Stelli(n)g over werk: Vlaanderen in vergelijkend Europees perspectief <i>Geert Van Hootegem, Pieter Liagre, Tom Vandenbrande, Seth Maenen, Kristien Poesen & Rik Huys</i>	81
Inkomen en armoede in Vlaanderen en Europa <i>Bea Cantillon, Jeroen Horemans, Pieter Vandenbroucke & Wim Van Lancker</i>	131
Gezondheid en Zorg in Vlaanderen, Europees gekaderd <i>Lynn Ryssaert, Dirk Avonts, Pauline Boeckxstaens, Piet Bracke, Thierry Christiaens, Leen De Coninck, Lea Maes, Koen Matthijs, Elise Pattyn, Jeroen Schoenmaeckers, Patricia Sunaert, Marleen Temmerman, Guido Van Hal, Evelyn Verlinde, Veerle Vyncke, Sara Willems & Jan De Maeseneer</i>	165
Wonen in Vlaanderen in internationaal perspectief <i>Sien Winters & Marja Elsinga</i>	217
Sociale, maatschappelijke en politieke participatie in Vlaanderen en Europa <i>Luk Bral, Ann Carton, Jo Noppe, Guy Pauwels, Jan Pickery & Dries Verlet</i>	257
Mobiel Vlaanderen in een mobiel Europa <i>Veronique Van Acker, Georges Allaert, Kobe Boussauw, Enid Zwerts & Frank Witlox</i>	311
Uitleiding <i>Marc Callens, Jo Noppe & Lieve Vanderleyden</i>	365

Inleiding: De Sociale Staat van Vlaanderen 2011

De *Sociale Staat van Vlaanderen 2011* vormt het tweede luik van een onderzoeksprogramma van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR) dat in 2007 werd opgestart op vraag van het Vlaams Parlement. Aan de Vlaamse Regering werd gevraagd om tweejaarlijks een synthese te maken van wetenschappelijke analyses en inzichten over de maatschappelijke toestand in Vlaanderen. De Vlaamse Regering belastte de SVR met de coördinatie van deze onderzoeksopdracht. Voor de uitvoering van de opdracht vormt de SVR een onderzoeksnetwerk met onderzoekers van Vlaamse universiteiten en hogescholen.

In de Sociale Staat van Vlaanderen staat de *leefsituatie van het individu* centraal. Hoe goed is de Vlaming opgeleid? Hoe werkt hij? Wat is zijn inkomens- en gezondheidssituatie? Hoe woont hij? Op welke manier neemt hij deel aan het maatschappelijke leven? Hoe verplaatst hij zich? Naast de beschrijving van de *feitelijke leefomstandigheden* wordt ook aandacht besteed aan de *subjectieve beoordeling* daarvan door de individuen zelf. Dé leefsituatie van dé Vlaming bestaat uiteraard niet. Daarom wordt – waar mogelijk – ook onderzocht of er verschillen zijn naar het geslacht, de leeftijd, het opleidingsniveau, de huishoudsamenstelling, het beschikbaar inkomen en andere relevante opdelingen.

In 2009 werd een eerste uitgave van de Sociale Staat van Vlaanderen voorgesteld. De ontwikkeling van de leefsituatie in Vlaanderen gedurende de voorbije 25 jaar was toen de centrale invalshoek. In de editie van 2011 ligt de focus op de *internationale vergelijking*. Het is niet de bedoeling te komen tot een rangorde van landen en regio's maar wel om zicht te krijgen op de gelijkenissen en verschillen tussen de leefsituatie in Vlaanderen en de leefsituatie in de andere Belgische gewesten, de buurlanden en andere relevante Europese landen of regio's. Via meer diepgaande analyses wordt gezocht naar *verklaringen, oorzaken en achtergronden* voor deze verschillen en gelijkenissen.

De Sociale Staat van Vlaanderen is geen beleidsevaluatieonderzoek. Het gevoerde beleid komt enkel aan bod in zoverre het zinvol is als verklaring voor of als achtergrond bij de analyse van de leefsituatie van het individu.

De *Sociale Staat van Vlaanderen 2011* begint met een institutionele, sociaaldemografische, macro-economische en sociaal-culturele positionering van Vlaanderen in Europees vergelijkend perspectief.

Daarna wordt in zeven afzonderlijke bijdragen ingegaan op volgende levensdomeinen:

- onderwijs en vorming;
- werk;
- inkomen en armoede;
- gezondheid en zorg;
- wonen;
- sociale, maatschappelijke en politieke participatie;
- mobiliteit.

In elke bijdrage wordt geprobeerd om een 'state of the art' op te maken van de bestaande wetenschappelijke literatuur en onderzoeksresultaten over de verschillen en gelijkenissen tussen de

leefsituatie van de Vlaming en die van de inwoners van andere Belgische gewesten en Europese landen/regio's.

De studie sluit af met een uitleiding waarin de sterke en zwakke punten van Vlaanderen in internationaal perspectief op een synthetische manier worden samengebracht.

Met de Sociale Staat van Vlaanderen richt de SVR zich naar een breed publiek van beleidsmakers, ambtenaren, onderzoekers, mensen uit het middenveld en iedereen die een bijzondere interesse heeft voor de sociale situatie in Vlaanderen. Daarom is extra aandacht besteed aan de toegankelijkheid en begrijpbaarheid van de bijdragen, zonder in te binden op de wetenschappelijke degelijkheid ervan. Vakjargon of uitweidingen over gebruikte statistische methoden of technieken worden zo veel mogelijk vermeden.

De bijdragen in dit boek kwamen tot stand dankzij de inzet van velen. Naast de verschillende onderzoeksteams willen we hier in het bijzonder een woord van dank richten aan de collega's die door hun kritische en constructieve commentaar een bijdrage leverden tot het verhogen van de kwaliteit van dit werk: Veerle Beyst, Luk Bral, Martine Corijn, Pieter De Maesschalck, Dirk Festraets, Dirk Hoorelbeke, Josée Lemaître, Dirk Moons, Edwin Pelfrene, Jan Pickery, Hilde Schelfaut, Ronald Schoenmaeckers, Karina Van de Velde, Walter Van Dongen, Christine Van Peer, Myriam Vanweddingen en Karolien Weekers.

De institutionele, macro-economische, sociaaldemografische en sociaal-culturele context in Vlaanderen en Europa

*Lieve Vanderleyden, Marc Callens, Jo Noppe & Thierry Vergeynst**

Zoals in de inleiding gesteld, wil de Sociale Staat van Vlaanderen 2011 op zoek gaan naar de gelijkenissen en verschillen tussen de leefsituatie in Vlaanderen en die in andere Europese landen en regio's. Zeven levensdomeinen komen daarbij aan bod: onderwijs en vorming; werk; inkomen en armoede; gezondheid en zorg; wonen; sociale, maatschappelijke en politieke participatie; mobiliteit.

Om die gelijkenissen en verschillen beter te kunnen duiden, is het nodig zicht te krijgen op de context waarin het leven van mensen zich afspeelt. In wat volgt, gaan we nader in op de institutionele, de macro-economische, de sociaaldemografische en de sociaal-culturele context waarbinnen Vlamingen en andere Europeanen leven.

1. De institutionele context

1.1. Politiek-institutionele verschillen

Er bestaat een grote verscheidenheid tussen de Europese landen op vlak van politieke en electorale instituties. Dat heeft als gevolg dat de werking van het politieke systeem en de wijze waarop politieke beslissingsmacht wordt verdeeld en uitgeoefend, verschilt van land tot land. Deze verschillen hebben onder meer betrekking op de relatie tussen de uitvoerende en de wetgevende macht, de aard van het kiesstelsel en de geografische spreiding van de politieke beslissingsmacht. Tegelijk worden alle EU-lidstaten geconfronteerd met de toenemende impact van de Europese besluitvorming en regelgeving op hun binnenlandse politieke werking en beleidsvoering.

1.1.1. Relatie tussen uitvoerende en wetgevende macht

Als gekeken wordt naar de relatie tussen de uitvoerende en wetgevende macht dan is het parlementaire stelsel de overheersende organisatievorm in Europa. Dat betekent dat de regering en het staatshoofd (uitvoerende macht) afhankelijk zijn van het vertrouwen van een meerderheid in het parlement (wetgevende macht). In een presidentieel systeem is dit niet het geval. Daar is de president (en de regering die hij zelf aanduidt en voorzigt) geen verantwoording verschuldigd aan het parlement.

Een zuiver presidentieel systeem komt in Europa enkel voor in Cyprus (Armingeon e.a., 2008). Een aantal Europese landen kent wel een semipresidentieel systeem waarbij de president autonoom staat tegenover het parlement (cf. presidentieel systeem) maar zelf de regering niet voorzigt. Dat doet de eerste minister die wel over het vertrouwen van een parlementaire meerderheid moet beschikken (cf. parlementair systeem). Dergelijke semipresidentiële systemen kunnen politiek gedomineerd worden door de president of door het parlement. Dat eerste is het

* Studiedienst van de Vlaamse Regering. E-mail: lieve.vanderleyden@dar.vlaanderen.be.

geval in Frankrijk, het laatste is het geval in Bulgarije, Ierland, Litouwen, Oostenrijk, Polen, Portugal, Roemenië en Slovenië. Merk op dat ook in een parlementair systeem er sprake kan zijn van een president (parlementaire republiek). In de praktijk gaat het dan om een ceremoniële president en ligt de werkelijke politieke macht bij de regering die verantwoording verschuldigd is aan het parlement.

Het is duidelijk dat het onderscheid tussen een semipresidentieel en een parlementair systeem niet altijd even zuiver gemaakt kan worden en soms afhangt van een subjectieve inschatting van het politieke gewicht van de verschillende betrokken actoren. Dat zorgt ervoor dat een zelfde land in de ene typologie als een semipresidentieel systeem gedomineerd door het parlement wordt aangeduid en in de andere typologie als een parlementair systeem met een ceremoniële president.

Tabel 1. Relatie tussen uitvoerende en wetgevende macht, Vlaanderen en EU27-landen

Semipresidentieel systeem gedomineerd door president	Semipresidentieel systeem gedomineerd door parlement	Parlementair systeem
Frankrijk	Bulgarije, Ierland, Litouwen, Oostenrijk, Polen, Portugal, Roemenië, Slovenië	België/Vlaanderen, Denemarken, Duitsland, Estland, Finland, Griekenland, Hongarije, Italië, Letland, Luxemburg, Malta, Nederland, Slowakije, Spanje, Tsjechië, Verenigd Koninkrijk, Zweden

Bron: Armingeon e.a., 2008.

1.1.2. Kiesstelsel

In alle EU-landen worden de wetgevende organen op een democratische wijze samengesteld. Dat wil zeggen dat de burgers via vrije verkiezingen hun vertegenwoordigers aanduiden die op hun beurt het politieke beleid uitstippelen. De besluitvorming is in de moderne Europese democratieën dus niet in handen van de individuele burger zelf. De set van regels die bepalen hoe de uitspraak van de bevolking bij verkiezingen vertaald wordt in parlementaire zetelverdeling, vormt dan ook een cruciaal element in de delegatieketen (Müller e.a., 2006). Deze set omvat onder meer bepalingen over wie aan verkiezingen kan deelnemen, de wijze waarop gestemd kan worden en hoe deze stemmen vertaald worden in parlementaire zetels. Het kiesstelsel bepaalt in belangrijke mate hoe het politieke debat in een land wordt gevoerd en hoe er bestuurd kan worden (Deschouwer & Hooghe, 2005). De electorale regels bepalen in hoeverre de politieke macht geconcentreerd is dan wel verspreid ligt over vele actoren en instellingen en vormen zo een cruciaal aspect in de tweedeling die Lijphart (1999) maakt tussen meerderheidsdemocratieën en consensusdemocratieën.

Een meerderheidsdemocratie kenmerkt zich onder meer door een tweepartijstelsel en de concentratie van macht bij een eenpartijregering. Dat hangt samen met het gehanteerde meerderheidskiesstelsel. Daarbij gaan alle zetels in een kiesomschrijving naar de partij die het meeste stemmen haalt. Het meest bekende voorbeeld is het ‘first past the post’-systeem in het Verenigd Koninkrijk. Het houdt in dat het hele land is ingedeeld in even veel kiesomschrijvingen als er zetels te verdelen zijn. De kandidaat met het meeste stemmen in elk van die kiesomschrijvingen wint de zetel. Ook in Frankrijk bestaat een gelijkaardig systeem, al wordt daar een tweede ronde georganiseerd als in de eerste ronde geen van de kandidaten minstens 50% van de stemmen haalt.

In de meeste EU-landen wordt een proportioneel kiesstelsel gebruikt. In een proportioneel stelsel is er per kiesomschrijving meer dan één zetel te verdelen en worden de zetels toegekend aan de partijen in verhouding tot hun stemmenaantal. Het systeem zorgt ervoor dat in vergelijking met het meerderheidsstelsel meer partijen vertegenwoordigd zijn in het parlement. Om een regering te vormen is er doorgaans nood aan een coalitie van meerdere partijen wat zorgt voor machtsdeling in plaats van machtsconcentratie. Dergelijk proportioneel systeem wordt niet alleen in België/Vlaanderen gehanteerd, maar is in verschillende varianten in gebruik in nog 20 andere EU-landen.

Een beperkt aantal landen (Duitsland, Hongarije en Litouwen) combineert elementen van beide kiesstelsels.

In België/Vlaanderen gaat het bestaande kiesrecht gepaard met een opkomstplicht. Daarmee neemt ons land een aparte positie in. Enkel in Cyprus en in Luxemburg (tot de leeftijd van 70 jaar) bestaat er nog een gelijkaardige verplichting. In Griekenland bestaat dergelijke plicht nog wel op papier maar werden de eraan verbonden sancties in 2000 afgeschaft.

Tabel 2. Kiesstelsel voor de verkiezingen van de belangrijkste kamer van het parlement, Vlaanderen en EU27-landen

Meerderheidsstelsel	Gemengd stelsel	Proportioneel stelsel
Verenigd Koninkrijk, Frankrijk	Duitsland, Hongarije, Litouwen	België/Vlaanderen*, Bulgarije, Cyprus*, Denemarken, Estland, Finland, Griekenland, Italië, Letland, Luxemburg*, Malta, Nederland, Oostenrijk, Polen, Portugal, Roemenië, Slovakije, Slovenië, Spanje, Tsjechië, Zweden

* Landen met opkomstplicht (Luxemburg tot de leeftijd van 70 jaar).

Bron: International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA).

De reeds vermelde tweedeling van Lijphart tussen meerderheidsdemocratieën en consensusdemocratieën is niet exclusief gebaseerd op het geldende kiesstelsel. Andere elementen die in rekening worden gebracht, zijn onder meer de mate van territoriale centralisatie/decentralisatie, de invloed en positie van belangengroepen, de mate van onafhankelijkheid van de centrale bank en de aan- of afwezigheid van juridische controle op de wet- en regelgeving. Lijphart komt zo tot een tweedeling tussen politieke stelsels waar de beslissingen worden genomen door een meerderheid van de leden van de gemeenschap (meerderheidsdemocratie) en stelsels waar er gestreefd wordt naar de steun van zoveel mogelijk leden van de gemeenschap (consensusdemocratie). Het Verenigd Koninkrijk beschouwt hij als een typevoorbeeld van een meerderheidsdemocratie, België, Nederland en Oostenrijk als voorbeelden van consensusdemocratieën.

1.1.3. *Mate van geografische centralisatie*

Tussen de Europese landen bestaan grote verschillen naar gelang de mate waarin aan de verschillende geografische niveaus politieke beslissingsmacht is toegekend (Staelraeve & Bouteca, 2006). Er is vooreerst sprake van unitaire staten waarbij de soevereiniteit exclusief bij de centrale overheid ligt. Andere niveaus kunnen dan weliswaar beslissingen nemen en uitvoeren, maar doen dat steeds in naam van en onder controle van het centrale gezag. De meeste EU-land-

den zijn unitaire staten. Als typevoorbeelden wordt vaak verwezen naar Frankrijk en Nederland. In een aantal Europese unitaire staten werd om tegemoet te komen aan autonomieverzoeken van bepaalde regio's, de beleidsbepaling deels gedecentraliseerd naar lagere geografische niveaus. Dat is het geval in het Verenigd Koninkrijk, Italië, Spanje, Frankrijk en Polen (Colomer, 2008).

In federale staten wordt nog een stap verder gezet: de soevereiniteit wordt er gedeeld tussen de centrale overheid en regionale of deelstatelijke overheden. Er bestaat tussen deze niveaus geen juridische hiërarchische relatie meer, hetgeen nog wel het geval is in gedecentraliseerde unitaire staten. In de EU zijn er drie formele federale staten: Duitsland, Oostenrijk en België.

De meest extreme vorm van decentralisatie binnen een land is het confederalisme. Daarbij is geen sprake meer van nevenschikking tussen de beleidsniveaus zoals bij het federalisme. Alle beslissingsmacht ligt nu bij de deelstaten die in onderlinge afspraak bepaalde taken en bevoegdheden delegeren aan een centrale overheid. In de Europese Unie is geen enkel land op deze wijze georganiseerd, al zou kunnen gesteld worden dat de Europese Unie op zich beschouwd kan worden als een confederatie.

1.1.4. Europeanisering van de besluitvorming

Tegenover de hierboven geschetste politiek-institutionele verschillen tussen de EU-lidstaten, staat tegelijk een toegenomen harmonisering op politiek en beleidsmatig vlak als gevolg van het voortschrijdende Europese integratieproces.

Terwijl het in de eerste decennia na de start van het Europese integratieproces vooral om een economisch project ging, groeide de Europese éénmaking vanaf de tweede helft van de jaren 1980 uit tot een volwaardig politiek project. De Europese Akte (1986) en de verdragen van Maastricht (1992), Amsterdam (1997), Nice (2001) en Lissabon (2007) hebben de actieradius van de Europese Unie uitgebreid naar tal van beleidsdomeinen zoals leefmilieu, vervoer, landbouw en visserij, energie, sociaal beleid, volksgezondheid en consumentenbescherming. Aangezien de lidstaten op verschillende van deze domeinen geen regels of wetten meer mogen aannemen die ingaan tegen bestaande Europese wetgeving, heeft dit gezorgd voor een behoorlijk verlies aan soevereiniteit voor de lidstaten.

1.2. Sociale bescherming en welvaartsregimes

Tussen de EU-landen bestaan niet alleen politiek-institutionele verschillen, maar ook heel wat verschillen inzake de inrichting en aard van de sociale beleidsvoering en het bestaande sociaal beschermingssysteem. In wat volgt, wordt een kort overzicht gegeven van de belangrijkste verschillen en wordt nagegaan of en hoe de verschillende Europese welvaartssystemen kunnen worden geordend in groepen of clusters van min of meer gelijkaardige systemen.

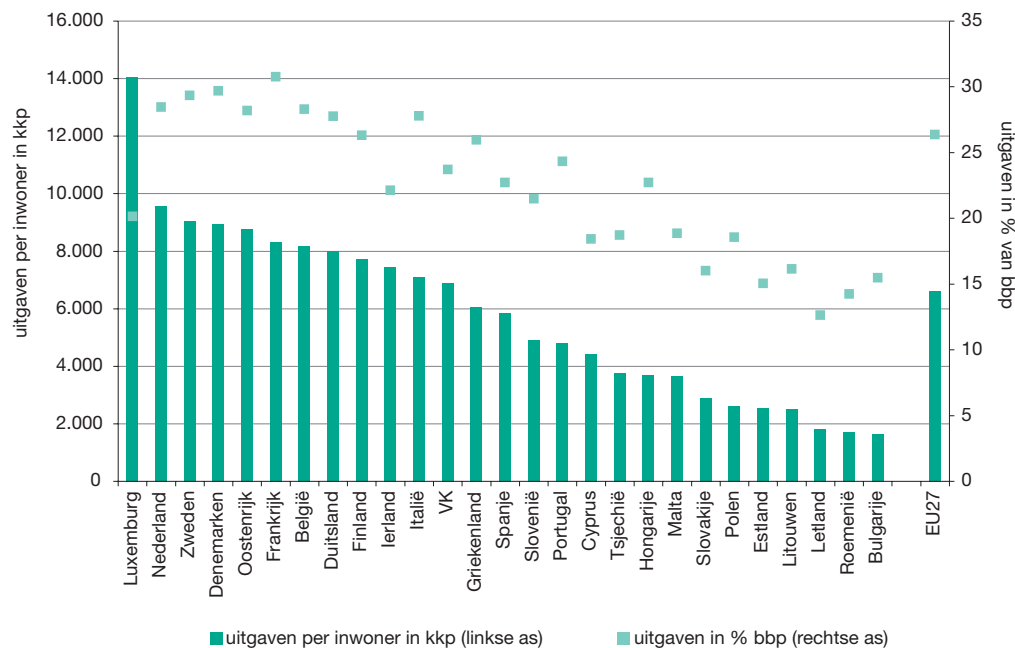
1.2.1. Kenmerken van sociale beschermingssystemen

De inrichting en organisatie van de sociale beschermingssystemen van de EU-landen lopen sterk uiteen. Dat heeft onder meer betrekking op de omvang en de aard van de sociale uitgaven en de wijze waarop de systemen worden gefinancierd (European Commission, 2010).

Het aandeel dat door de lidstaten in 2008 aan sociale bescherming (uitkeringen en voorzieningen/diensten) werd gespenseerd, loopt uiteen van 14% van het bbp in Roemenië tot 31% in Frankrijk (zie figuur 1). België (aparte cijfers voor Vlaanderen zijn niet beschikbaar) scoort met

een aandeel van 28% op hetzelfde niveau als de meeste andere West- en Noord-Europese lidstaten en iets boven het Europese gemiddelde (26%). Het aandeel van het bbp dat Ierland, het Verenigd Koninkrijk, Spanje, Portugal, Cyprus, Malta en de Oost-Europese landen besteden aan sociale bescherming ligt duidelijk lager. De laagste aandelen zijn te vinden in de Baltische staten, Roemenië en Bulgarije.

Figuur 1. Uitgaven aan sociale bescherming per inwoner in koopkrachtpariteiten (kkp) (linkse as) en uitgaven als % van het bbp (rechtse as), EU27-landen, 2008

Bron: Eurostat – ESSPROS.

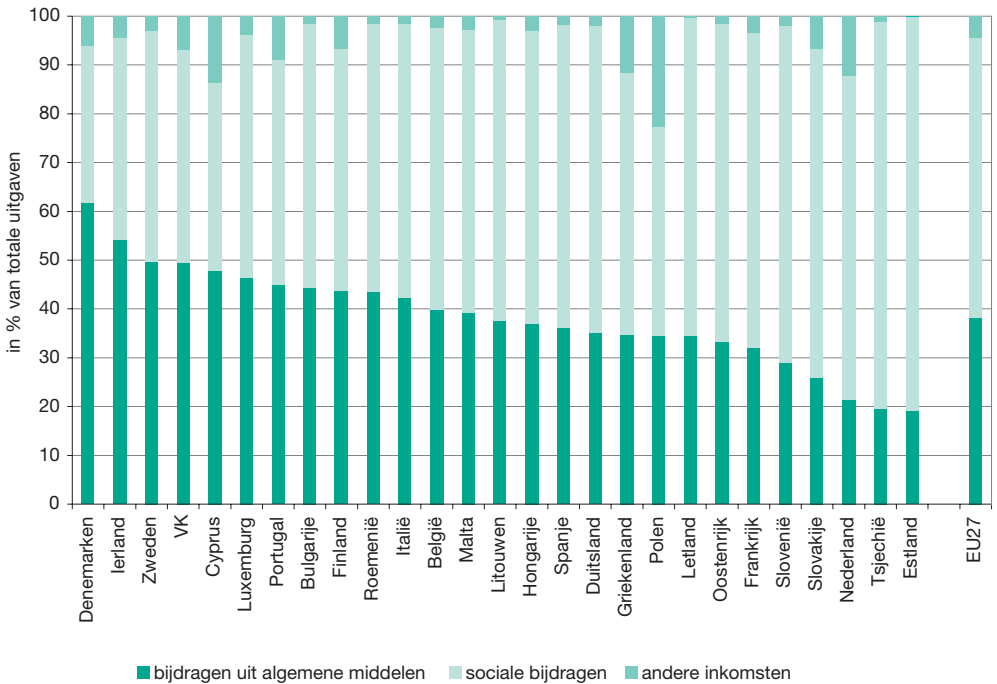
De verschillen tussen de lidstaten worden nog groter als gekeken wordt naar het bedrag dat per inwoner aan sociale bescherming wordt uitgegeven. Gemiddeld ging het in 2008 om 6.604 euro (uitgedrukt in koopkrachtpariteiten) in de EU27¹. In Luxemburg ligt dat bedrag meer dan twee keer hoger dan het EU-gemiddelde. Daarna volgen Nederland, Zweden, Denemarken, Oostenrijk, Frankrijk, België en Duitsland die allen bedragen van 8.000 euro of meer uitgeven per inwoner. Aan het andere uiteinde geven Letland, Roemenië en Bulgarije slechts een kwart van het Europese gemiddelde of nog minder uit.

Gemiddeld gaat bijna drie vierde van de sociale beschermingsuitgaven naar pensioenen en overlevingsuitkeringen (45%) en naar ziekteverzekering of gezondheidszorg (30%). Andere belangrijke uitgavenposten zijn uitgaven voor families/kinderen (8%) en invaliditeit (8%), werkloosheid (5%) en huisvesting (3%). Ook deze aandelen vertonen aanzienlijke verschillen tussen de lidstaten afhankelijk van de socio-economische en demografische omstandigheden en het gevoerde sociale beleid. Zo is het aandeel uitgaven voor pensioenen en overlevingsuitkeringen in Italië (60%) opvallend hoger dan in de andere lidstaten. Dit houdt verband met het relatief hoge aandeel ouderen in Italië. In Ierland – het land met de jongste bevolking van de EU – ligt het aandeel uitgaven voor pensioenen meer dan de helft lager (26%). In België gaat

er in vergelijking met het EU-gemiddelde een groter aandeel naar werkloosheidsuitgaven en een kleiner aandeel naar pensioenen en overlevingsuitkeringen en huisvesting.

Slechts een beperkt aandeel van de sociale beschermingsuitgaven wordt gedaan na een onderzoek van de bestaansmiddelen van de begunstigde en zijn of haar gezin (middelentoetsing). In 2005 ging het voor alle lidstaten van de Europese Unie samen om 11% van de sociale beschermingsuitgaven (Petrasova, 2008). In een beperkt aantal landen ligt dit aandeel echter duidelijk hoger. Het gaat om Ierland (25%), Malta (18%) en het Verenigd Koninkrijk (16%).

Figuur 2. Financiering van de sociale beschermingsuitgaven in % van de totale uitgaven, EU27-landen, 2008

Bron: Eurostat – ESSPROS.

Ook inzake de financiering van het sociale beschermingssysteem zijn er opvallende verschillen. Gemiddeld genomen werd in de EU27-landen in 2008 58% van de uitgaven gefinancierd door sociale bijdragen (van werkgevers en individuen), 38% door bijdragen uit de algemene middelen en 4% door andere inkomsten. Maar de structuur van de financiering varieert sterk tussen de landen. Het wijst op een historisch gegroeide verschillende visie op sociale bescherming en een daaruit voortvloeiende andere organisatie van het sociaal beleid. In de zogenaamde ‘Beveridge’-landen gaat men uit van universele sociale bescherming gefinancierd door de staat via belastingsgelden². In deze landen ligt het aandeel gefinancierd door algemene middelen duidelijk hoger dan het aandeel uit sociale bijdragen. In 2008 was dat het geval in Denemarken, Ierland, Zweden, het Verenigd Koninkrijk en Cyprus (zie figuur 2). In een aantal andere landen is de verhouding net omgekeerd en ligt het aandeel sociale uitgaven gefinancierd door bijdragen van werkgevers en individuen een pak hoger. Het gaat onder meer om Nederland, Frankrijk, Oostenrijk, Duitsland en Spanje en verschillende Oost-Europese landen. Verschillende van deze

landen kunnen worden gezien als zogenaamde ‘Bismarck’-landen waar het recht op sociale bescherming sterk samenhangt met eerder gepresteerde arbeid. Het is wel zo dat over de jaren heen het verschil tussen de landen afneemt (Petrasova, 2008). In landen met traditioneel een hoog aandeel inkomsten uit sociale bijdragen is het aandeel uit de algemene middelen toegenomen. In landen met veel inkomsten uit algemene bijdragen is het belang van de inkomsten uit sociale bijdragen gestegen.

1.2.2. Typologieën van welvaartsstaten

De sociale beschermingssystemen in de Europese landen vertonen overeenkomsten en verschillen. Verschillende auteurs hebben daarom geprobeerd om die systemen te ordenen in clusters. Ongetwijfeld één van de meest gehanteerde typologieën van welvaartsstaten is die van Esping-Andersen (1990). Hij keek verder dan de omvang en de aard van de sociale uitgaven van elk land en focuste op de visie achter de organisatie en de werking van het sociale systeem. Hij analyseerde het sociale beleid in 18 Europese en niet-Europese landen en ging telkens na in hoeverre er sprake was van ‘decommodificatie’ en ‘sociale stratificatie’ en wat de rol was van de vrije markt, de overheid en het gezin in de productie van welvaart. Decommodificatie slaat op de mate waarin individuen een aanvaardbare levensstandaard kunnen onderhouden onafhankelijk van hun prestaties op de markt. Daarnaast geeft de welvaartsstaat in zekere mate vorm aan de sociale stratificatie (de sociale gelaagdheid en de ermee verbonden ongelijkheden) van een samenleving. Ze versterkt, repliceert of verzwakt de sociale stratificatie veroorzaakt door de vrije markt en brengt nieuwe, aan de welvaartsstaat eigen vormen van stratificatie tot stand. Een derde punt waarop welvaartsstaten zich van elkaar onderscheiden, is de taakverdeling inzake welvaartscreatie en sociale bescherming tussen de drie grote maatschappelijke instituties: het gezin, de vrije markt en de overheid.

Op basis van deze drie aspecten maakt Esping-Andersen een onderscheid tussen ‘*liberale*’, ‘*sociaaldemocratische*’ en ‘*conservatieve*’ welvaartsregimes.

In liberale welvaartsregimes wordt de nadruk gelegd op de werking van de markt zowel op economisch als op sociaal vlak. De mate van decommodificatie is er laag. De welvaartsstaat is zwak ontwikkeld en komt pas tussen als de arbeidsmarkt, de private verzekeringsmarkt en het gezin tekortschieten. Bovendien zijn de door de welvaartsstaat verstrekte voordelen bescheiden en steeds minder voordelig dan wat er door de markt verstrekt wordt. Doordat de toekenning van sociale voordelen sterk afhankelijk is van middelentoetsing, wordt de sociale stratificatie die tot stand komt door de werking van de markt bestendig. Sociale bescherming wordt vooral verstrekt via de markt. Private verzekeringen die niet voor iedereen toegankelijk zijn, spelen hierbij een belangrijke rol. Dit leidt tot een aanzienlijke mate van sociale ongelijkheid tussen de welvarende gebruikers van de private welvaartsvoorzieningen en de minder gegoede groepen die van de publieke voorzieningen afhankelijk zijn. Als typevoorbeeld van een dergelijk liberaal welvaartsregime verwijst Esping-Andersen in Europa naar het Verenigd Koninkrijk en Ierland.

Sociaaldemocratische welvaartsregimes kenmerken zich door een doorgedreven mate van decommodificatie. De welvaartsstaat is gebaseerd op universele, nationale solidariteit (voorzieningen gefinancierd via belastingen in plaats van bijdragen) en op met het burgerschap verbonden sociale rechten (onafhankelijk van de individuele band met de arbeidsmarkt). De

universele solidariteit draagt sterk bij tot gelijkheid. Als Europese voorbeelden verwijst Esping-Andersen naar Zweden, Noorwegen, Finland en Denemarken.

Het derde type welvaartsregimes zijn de conservatieve of ‘corporatistische’ regimes. Zij vertonen een middelmatige graad van decommo-dificatie. Het gaat echter niet over met burgerschap verbonden rechten, maar om sociale rechten verbonden aan voorafgaandelijke en voldoende deelname aan de arbeidsmarkt (niet gefinancierd door belastingen maar door individuele bijdragen). Het zorgt er voor dat de bestaande sociale stratificatie sterk wordt bestendigd. Inzake de strijd tegen ongelijkheid scoort dit type tussen de twee andere types in. Typevoorbeeld is Duitsland, maar ook landen als Oostenrijk, België, Frankrijk, Italië en Nederland vertonen heel wat kenmerken van dit welvaartsregime.

Ondanks het feit dat het werk van Esping-Andersen algemeen als een mijlpaal aanzien wordt, kreeg zijn typologie toch ook kritiek en werden tal van alternatieven geformuleerd. Eén van de belangrijkste kritieken heeft betrekking op de afwezigheid van een afdoende classificatie van de Zuid-Europese (behalve Italië) en Oost-Europese landen (Arts & Gelissen, 2002; Schubert e.a., 2009). Recentelijk wordt ook meer de nadruk gelegd op de bestaande diversiteit van de verschillende bestaande Europese welvaartssystemen. Bazant & Schubert (2009) slaagden er in een uitgebreide vergelijkende studie van de welvaartssystemen van de 27 EU-landen niet in om één van de bestaande typologieën bevestigd te krijgen of duidelijke nieuwe clusters naar voor te schuiven. Het illustreert de eigenheid van elk individueel welvaartssysteem.

2. De macro-economische context

De economische welvaart van een gebied wordt meestal gemeten op basis van het bruto binnenlands product (bbp) per inwoner en de componenten ervan. In wat volgt, wordt daarom eerst ingegaan op deze elementen. Vervolgens wordt de economische groei belicht. De inflatie en de werkgelegenheid zijn andere belangrijke macro-economische variabelen. De laatste paragraaf handelt over de evolutie van de uitvoer en de Vlaamse marktaandeelen. Telkens wordt gewerkt met zo recent mogelijk cijfermateriaal, soms met ramingen.

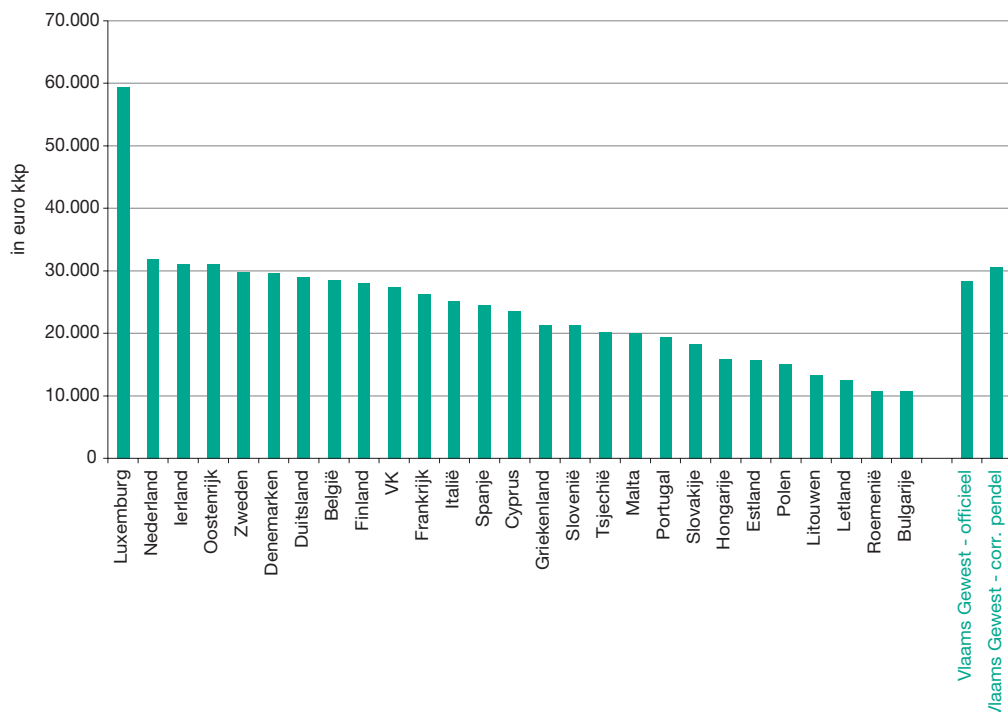
2.1. Economische welvaart

Vlaanderen heeft een relatief hoog bbp per inwoner (figuur 3). Het Vlaamse bbp per inwoner wordt voor 2010 geraamd op 28.300 euro koopkrachtpariteiten (kkp). Dat is boven het EU27-gemiddelde (24.400 euro kkp) maar lager dan het gemiddelde in de ‘oude’ EU15 (29.400 euro kkp). Deze waarde is goed voor een negende plaats in de lijst van EU27-landen. Luxemburg is de absolute topper (59.400 euro kkp), dankzij zijn rol als financieel en Europees administratief centrum. Een aantal Scandinavische lidstaten, Ierland, Nederland, Oostenrijk en Duitsland scoren eveneens hoger.

Het geraamde Belgische bbp is met 28.500 euro kkp iets hoger dan het Vlaamse. Dat heeft te maken met de rol van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest: hoofdstedelijke gebieden zijn generatoren van welvaart vanwege de concentratie van hoofdzetels van firma’s en administraties. Het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest is een klein gebied in tegenstelling tot bijvoorbeeld Île-de-France, Greater London of Lazio Roma. Dit betekent dat het woon-werkverkeer zich in

België veelal tussen meerdere gewesten afspeelt. Om daar enigszins voor te corrigeren kan de toegevoegde waarde gerealiseerd door pendelaars toegerekend worden aan hun woongewest. Aldus zou het geraamde Vlaamse bbp anno 2010 30.700 euro kkp per inwoner bedragen. In dat geval zou het Vlaamse Gewest op een vijfde plaats prijken in de EU27, maar nog steeds ver achter Luxemburg.

Figuur 3. Bbp per inwoner in euro koopkrachtpariteiten (kkp), Vlaams Gewest en EU27-landen, 2010 (raming)

Bron: Eurostat; HERMREG (bewerking SVR).

Het bbp kan onderverdeeld worden in drie componenten: de arbeidsproductiviteit, de werkgelegenheidsgraad en het aandeel van de bevolking op actieve leeftijd³.

Het Vlaamse Gewest dankt zijn welvaart in de eerste plaats aan een hoge arbeidsproductiviteit. Volgens ramingen zou dit in 2010 68.700 euro kkp bedragen per werkende. Van de EU27-landen doen enkel Luxemburg en in mindere mate Ierland en België het beter. Gecorrigeerd voor pendelbewegingen staat het Vlaamse Gewest derde, voor België. De Vlaamse arbeidsproductiviteit is bijna een kwart hoger dan het EU27-gemiddelde (en 13% hoger in vergelijking met de EU15). De goede prestatie van het Vlaamse Gewest wordt verklaard door de relatief hoge loonkost waardoor bedrijven arbeidsbesparende investeringen doorvoeren (zo daalt de noemer van de arbeidsproductiviteit) en de hoge scholingsgraad (wat de teller van de arbeidsproductiviteit ten goede komt).

Vlaanderen scoort minder sterk op de werkgelegenheidscomponent van het bbp. Anno 2010 wordt de werkgelegenheidsgraad geraamd op 62,7%. Dat is lager dan in de EU27 of EU15.

Luxemburg is opnieuw topper: er zijn er meer arbeidsplaatsen (bezoldigd en zelfstandig) dan inwoners van 15 tot 64 jaar, wat wil zeggen dat er veel jobs ingenomen worden door buitenlanders wonend over de grens. Landen die sterk scoren op deze indicator zijn de Scandinavische lidstaten maar ook Nederland en Duitsland. Een aantal nieuwe lidstaten doet het goed, vooral Tsjechië. Indien we ook hier een correctie uitvoeren voor de pendelbewegingen, klimt de Vlaamse werkgelegenheidsgraad tot 66,8% in 2010. Dit is iets hoger dan het EU27-gemiddelde. Toch blijft het Vlaamse Gewest ook dan een middenmoter in het Europese landenpeloton.

De laatste factor in het bbp per inwoner is van demografische aard. In 2010 wordt het aandeel van de bevolking van 15 tot 64 jaar in de totale Vlaamse bevolking op 65,7% geschat. Ook op deze indicator doet de EU27 het gemiddeld beter. Enkel Denemarken, Zweden en Frankrijk scoren lager. Maar er is geen grote spreiding van de waarden over de EU27-landen. Opvallend is de relatief hoge score van de nieuwe EU-landen. Maar liefst tien onder hen voeren de EU27-landenlijst aan.

2.2. Economische groei

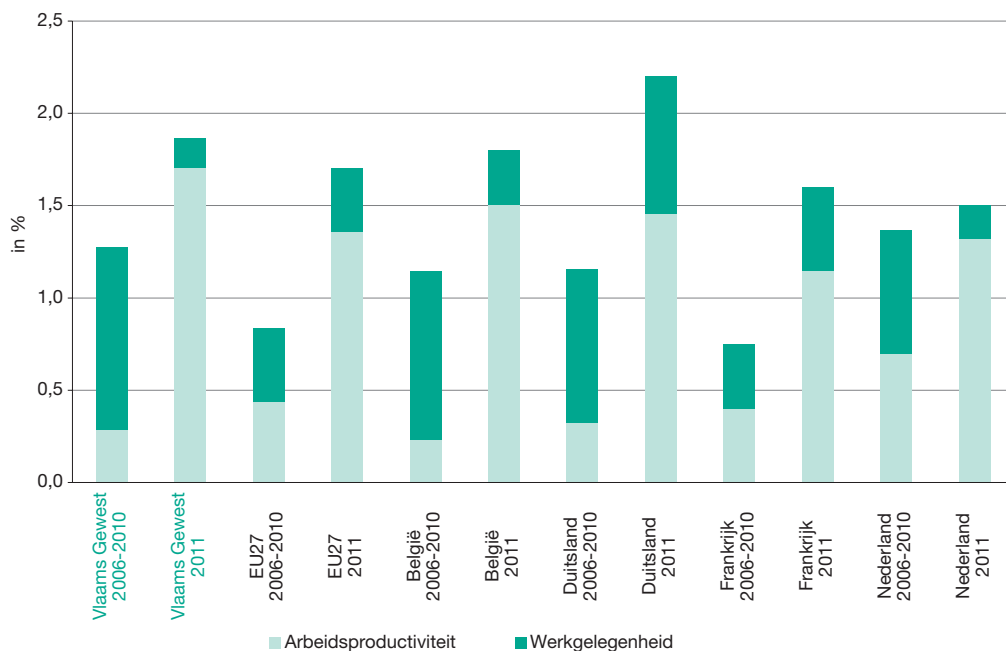
De economische ontwikkeling verloopt in op- en neergaande fasen. Nu eens is er een sterke groei van de economie, dan weer zwakt de groei af of is er, eerder uitzonderlijk, een reële krimp. De herneming van de Vlaamse economische groei na de financieel-economische crisis van 2009 was relatief sterk.

Volgens ramingen zal het reële Vlaamse bbp in 2011 met 1,9% groeien. Dat is meer dan het EU27-gemiddelde. In het recessiejaar 2009 kende elke EU-lidstaat een economische inkrimping. Gemiddeld bedroeg die -4,2% in de EU27 (-4,3% in de EU15). De recessie bleef in het Vlaamse Gewest beperkt tot -3,0%. Het uitgebreide sociale vangnet en het stelsel van tijdelijke werkloosheid konden er de ergste symptomen van de recessie counteren. Gemiddeld over de periode 2006-2010 bedroeg de Vlaamse reële groei +1,3%. Dat ligt duidelijk boven het gemiddelde EU27-niveau (+0,8%).

De economische welvaart zal in Duitsland (+2,2%) en Luxemburg (+2,8%) in 2011 sterker groeien dan in het Vlaamse Gewest. Frankrijk (+1,6%) en Nederland (+1,5%) zullen zwakker presteren. Over de periode 2006-2010 lagen de gemiddelde groeiprestaties van het Vlaamse Gewest, Nederland en Duitsland dicht bijeen. Frankrijk (+0,7%) bleef wat achter, het tegendeel gold voor Luxemburg (+2,4%).

De reële economische groei kan grosso modo worden ontbonden in de reële groei van de arbeidsproductiviteit en de groei van de werkgelegenheid⁴ (figuur 4). De economische groei zal in 2011 zowel in het Vlaamse Gewest, de EU, als de buurlanden hoofdzakelijk tot stand komen door de groei van de arbeidsproductiviteit (Luxemburg is een uitzondering). Vele arbeidsmarktvariabelen zoals de werkgelegenheid reageren immers met enige vertraging op een aantrekkende conjunctuur. Dat maakt dat relatief 'weinig' werkenden zullen moeten instaan voor de economische groei in 2011. In 2010 en 2011 zijn ondernemingen nog voorzichtig met het in dienst nemen van personeel. In de jaren 2006-2010 leverden de arbeidsproductiviteit en de werkgelegenheid een even grote bijdrage tot de economische groei in de EU27. Maar in het Vlaamse Gewest was de sterkere werkgelegenheidstoename in deze jaren de reden voor de – in Europees opzicht – betere Vlaamse groeiprestatie van de economie.

Figuur 4. (Vereenvoudigde) groeiboekhouding voor het Vlaamse Gewest, België en de buurlanden, 2006-2010 en 2011 (raming)*

* Bijdragen van de reële arbeidsproductiviteit en de werkgelegenheid tot de reële economische groei.
Bron: Eurostat; HERMREG (bewerking SVR).

Tussen 2004 en 2009 waren de Vlaamse bedrijfstakken globaal genomen dynamischer dan deze van de EU15. Een shift & share analyse op basis van de bruto toegevoegde waarde en op basis van de werkgelegenheid geeft aan in welke mate de aanwezigheid van bepaalde bedrijfstakken of de dynamiek ervan dit groeiverschil kan verklaren (figuur 5).

Drie factoren dragen bij tot de groei van de bruto toegevoegde waarde, respectievelijk van de werkgelegenheid:

- de ‘*Europese component*’ geeft de groei weer die het Vlaamse Gewest zou bereiken mocht het hetzelfde tempo vertoond hebben als de EU15;
- de ‘*dynamische component*’ bekijkt de individuele groeiprestatie van iedere Vlaamse sector en vergelijkt die met zijn Europese evenknie. Een positieve waarde van de dynamische component wijst op een hogere creatie van toegevoegde waarde of jobs in de Vlaamse sector, dus op een grotere performantie van die sector in het Vlaamse Gewest dan in de EU15;
- de ‘*structurele component*’ ten slotte geeft aan of het Vlaamse Gewest een gunstige sectorale samenstelling heeft of niet. Positieve scores wijzen op een relatief goede prestatie van het Vlaamse Gewest en een relatief betere mix van groeisectoren in de Vlaamse economie.

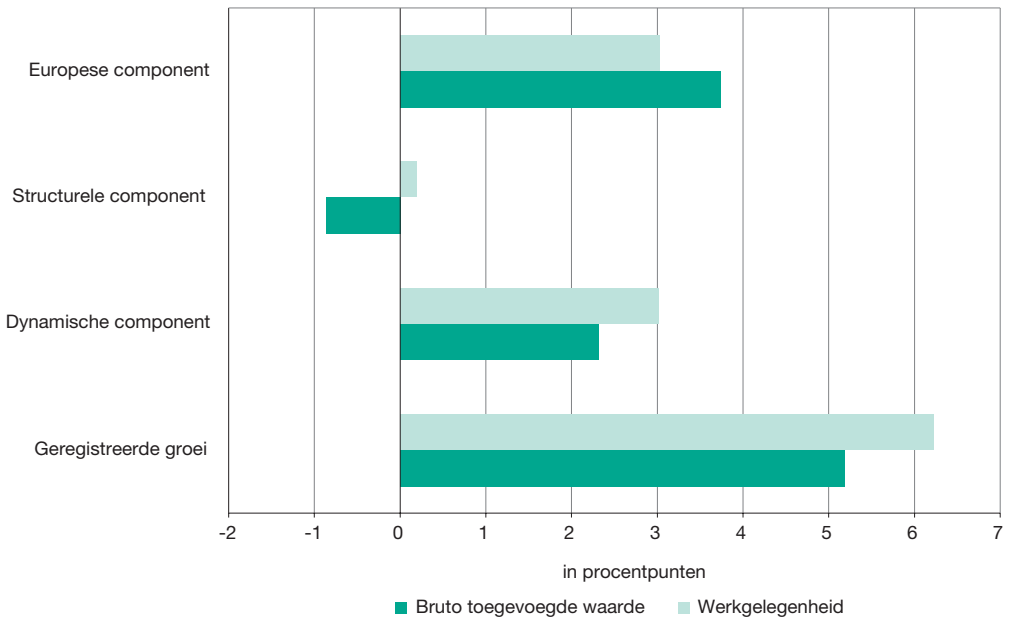
De meest recente cijfers dateren van 2009. Er werd een vergelijking gemaakt met 2004 (een analyse van bedrijfstakevoluties vergt een wat langere periode dan één jaar).

In de periode 2004-2009 groeide de Vlaamse bruto toegevoegde waarde met 5,2%⁵. De Europese component is verantwoordelijk voor 3,7 procentpunten.

Er is een positieve dynamiek ten belope van 2,3 procentpunten. Vlaamse bedrijfstakken die het opmerkelijk beter (of minder slecht) deden dan hun EU15-sectorgenoten waren vooral te vinden in de secundaire sector: de petroleumraffinage, de voedingsnijverheid, de textiel en confection, de papierindustrie en drukkerijen, de bouwmaterialen, de plasticverwerkende industrie, de nutsbedrijven en de bouw. De chemie, de elektrische en optische instrumenten en de sector van de transportmaterialen waren daarentegen minder dynamisch in het Vlaamse Gewest dan in de EU15. Net in deze bedrijfstakken is de arbeidsproductiviteit in het Vlaamse Gewest ook lager dan in de EU15. In de tertiaire sector was het beeld eerder negatief, met als belangrijke uitzondering de verhuur en de zakelijke diensten.

De structurele component is globaal lichtjes negatief (-0,9 procentpunt lager dan het groeiverschil met de EU15). Hier droegen alle secundaire bedrijfstakken evenals de handel bij tot het negatieve resultaat. De schade kon beperkt worden door de tertiaire sectoren, waarin de verhuur en de zakelijke diensten de sterkhouder was.

Figuur 5. Shift & share analyse op basis van de toegevoegde waarde* en de werkgelegenheid (in procentpunt van de totale groei), Vlaams Gewest versus EU15, 2004-2009

* In reële termen, schatting voor Vlaams Gewest.

Bron: Eurostat; INR (bewerking SVR).

De Vlaamse werkgelegenheid nam tijdens de periode 2004-2009 toe met 6,2%. Een shift & share analyse levert een Europese bijdrage van 3,0 procentpunten op.

De dynamische component is ook hier positief (+3,0 procentpunten). De bijdrage van de onderscheiden secundaire bedrijfstakken is gemengd: vooral de nutsbedrijven, de bouw en de papierindustrie en drukkerijen zijn dynamischer dan in de EU15. Het transportmateriaal, de voedingsnijverheid en het textiel en de confection waren minder dynamisch. Op de horeca en de financiële instellingen na zijn alle tertiaire sectoren mee verantwoordelijk voor de positieve werkgelegenheidsdynamiek.

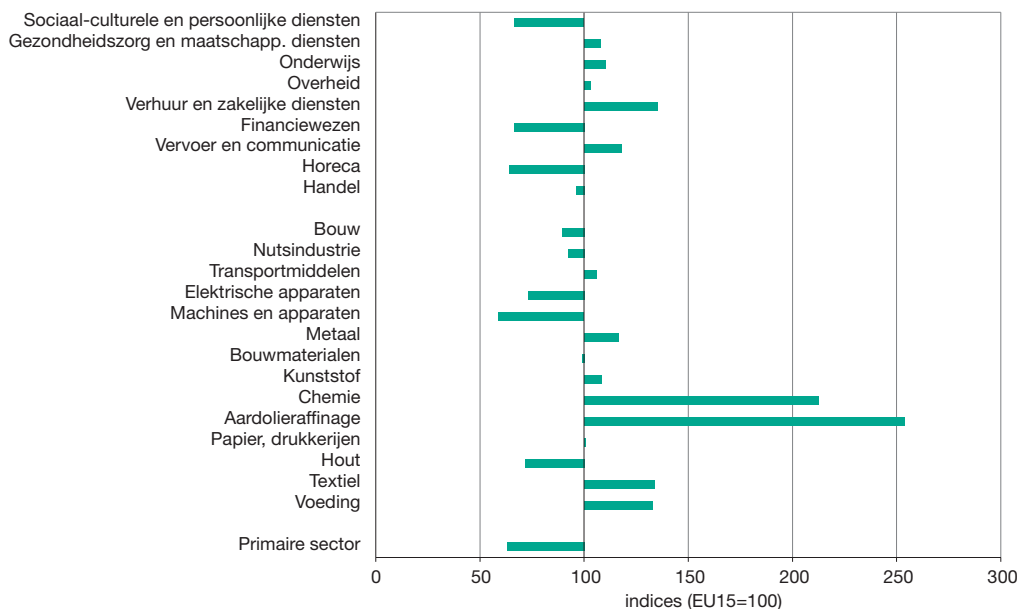
Er is een licht positieve structurele component (+ 0,2 procentpunt). De gunstigere bedrijfstak-samenstelling in het Vlaamse Gewest is enkel terug te vinden in de tertiaire bedrijfstakken en is vooral te danken aan de verhuur en de zakelijke diensten.

2.3. Werkgelegenheid

De Vlaamse werkgelegenheid hield al bij al relatief goed stand tijdens de financieel-economische crisis.

In het Vlaamse Gewest waren in 2009 volgens de ESR95-statistiek (door Eurostat gehanteerd) in totaal 2.570.000 personen aan het werk. Daarvan waren er 82,7% bezoldigden en 17,3% zelfstandigen. De tertiaire sector werd de laatste jaren steeds belangrijker en is anno 2009 goed voor iets meer dan drie vierden van de totale werkgelegenheid tegenover goed 22% voor de secundaire en 2% voor de primaire sector. In de EU15 is de primaire sector iets belangrijker ten nadele van de tertiaire sector. De tertiaire sector vormde de motor van de werkgelegenheids-groei: over 2004-2009 steeg de bezoldigde werkgelegenheid er met 9,8% tegenover een afname met 3,3% en 7,0% in de secundaire en primaire sector.

Figuur 6. Specialisatie-indices op basis van de totale werkgelegenheid, Vlaams Gewest versus de EU15, 2009

Bron: Eurostat; INR (bewerking SVR).

In vergelijking met 2008 daalde de totale Vlaamse werkgelegenheid met 13.900 personen of -0,5%. Het Federaal Planbureau merkt op dat de inzinking van de werkgelegenheid door de economisch-financiële crisis minder groot was dan eerst gevreesd. De daling van de arbeidsproductiviteit en van de arbeidsduur counterden de ergste gevolgen van de recessie. Het systeem van tijdelijke werkloosheid bewees hierbij zijn diensten. Volgens eerste (Belgische) cijfers is het herstel van de werkgelegenheid in 2010 ook wat sterker dan aanvankelijk vermoed. Het

HERMREG-model⁶ voorziet dat het topniveau van de Vlaamse werkgelegenheid van 2008 opnieuw bereikt zal worden omstreeks de jaarwisseling 2011-2012.

Aan de hand van specialisatie-indices⁷ kan men nagaan welke bedrijfstakken relatief sterk of zwak aanwezig zijn in het Vlaamse Gewest (zie figuur 6). Het referentiegebied is opnieuw de EU15. De Vlaamse economie kenmerkt zich op vlak van werkgelegenheid door een relatief sterke aanwezigheid van de petroleumraffinage en de chemienijverheid. Binnen de secundaire sector zijn ook de textielindustrie, de voedingsnijverheid, de confectie en de metaalindustrie sterkhouders. In de tertiaire sector is het Vlaamse Gewest vooral gespecialiseerd in de verhuur en de zakelijke diensten, de transportsector en het onderwijs. Er is nauwelijks een specialisatie in de overheidssector omdat belangrijke delen van de Vlaamse administratie in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest gehuisvest zijn.

2.4. Inflatie

De olieprijsstijging zorgt voor een stijging van het prijspeil, maar de onderliggende inflatie blijft binnen de perken.

De Belgische inflatie bevindt zich sinds oktober 2010 boven 3%⁸. Hoewel ook de Europese inflatie toeneemt, ligt het niveau van de prijsstijgingen in België toch hoger. Echter de onderliggende inflatie, die geen rekening houdt met onbewerkte levensmiddelen (zoals groenten, fruit, vlees en vis) en energiedragers⁹ is lager (1,8% in maart 2011), maar ligt in België daarmee boven het gemiddelde van de EU27. Hoewel de reële inflatiespanningen in de Belgische economie nog niet onrustwekkend zijn, verdient de inflatie toch aandacht. De (ingevoerde) energetische brandstoffen oefenen een opwaarts effect uit op het prijzenpeil in ons land en dat sijpelt door in de lonen.

Gemiddeld over de periode 2006-2010 lag de Belgische inflatie (2,2%) ongeveer op het niveau van deze in de EU27. Maar onze buurlanden (uitgezonderd Luxemburg) kenden lagere cijfers, ook voor de onderliggende inflatie.

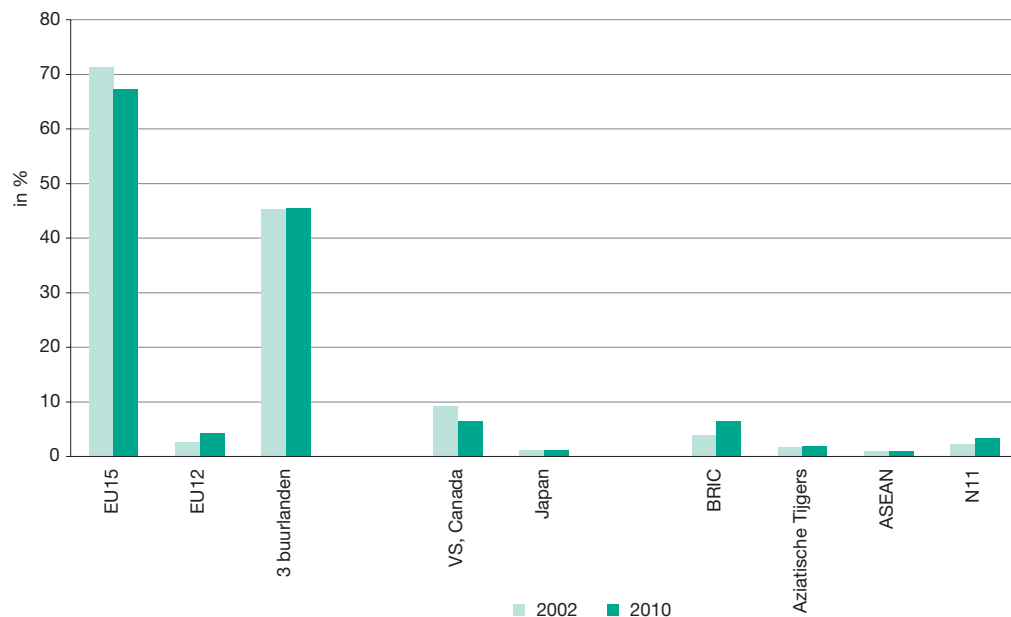
2.5. Internationale handel

Uitvoer is heel belangrijk voor de Vlaamse economie. De financieel-economische crisis zorgde voor een inzinking van de uitvoer in 2009.

De Vlaamse export daalde in 2009 met 17,9% (in nominale prijzen) ten opzichte van het jaar voordien. In heel 2008 viel overigens ook maar weinig groei te bespeuren (+1,1%). Tijdens de jaren 2004-2007 was er nog sprake van groeicijfers van bijna 10%, in overeenstemming met de gunstige economische situatie. De problemen doken op in het laatste kwartaal van 2008, en hielden aan in 2009 (vooral de eerste jaarhelft). De financieel-economische crisis had een grondige impact op het vertrouwen van ondernemers en consumenten. Vanaf 2010 trad beterschap op: de Vlaamse uitvoer nam met 17,2% toe ten opzichte van 2009 en is nu goed voor 256 miljard euro. Elders in Europa kende de export een analoge evolutie: in de EU27 was er een afname met 18,2% in 2009. De mate waarin de uitvoer kromp was ongeveer even sterk in de drie buurlanden (Duitsland, Frankrijk en Nederland). In 2010 herstelde de EU27-export zich (+18,0%). Op Frankrijk na (+13,0%) was dit groeicijfer ongeveer even groot in de buurlanden.

Ook de Vlaamse invoer kende in 2009 een forse terugloop (-21,6%). Dit werd voor een deel goedgemaakt in 2010 (+16,9%). De overeenkomstige cijfers voor de EU27 waren: -20,7% in 2009 en +18,9% in 2010. In de drie buurlanden was de krimp in 2009 iets groter, en – op Frankrijk na – de opvering in 2010 sterker.

Figuur 7. Uitvoer van het Vlaams Gewest naar een aantal handelsblokken* (in % van totale uitvoer), 2002** en 2010

* De BRIC-landen (Brazilië, Rusland, Indië en China), de N11 (Bangladesh, Egypte, Indonesië, Iran, Zuid-Korea, Mexico, Nigeria, Filippijnen, Pakistan, Turkije en Vietnam), de Aziatische Tijgerlanden (Hong Kong, Zuid-Korea, Singapore en Taiwan) en de ASEAN (Brunei, Cambodja, Filippijnen, Indonesië, Laos, Maleisië, Myanmar, Singapore, Thailand en Vietnam).

** 2002 is startjaar wegens breuk in de tijdreeks.

Bron: INR (bewerking FIT en SVR).

De EU27 is zonder twijfel de belangrijkste exportbestemming voor het Vlaamse Gewest¹⁰, maar toch brokkelt het belang hiervan wat af met de jaren. In 2010 is de EU27 goed voor 71,4% van de Vlaamse export, tegenover 73,9% in 2002. Binnen de Europese Unie kalfde enkel het belang van de oude EU15-lidstaten af (67,2% in 2010 tegenover 71,2% in 2002, figuur 7). Daarbij zijn onze drie buurlanden (Duitsland, Frankrijk en Nederland) heel belangrijk (45,4% in 2010). Hun aandeel in de Vlaamse uitvoer bleef grotendeels constant in vergelijking met 2002. De nieuwe EU12-landen winnen aan belang (4,2% in 2010, 2,6% in 2002).

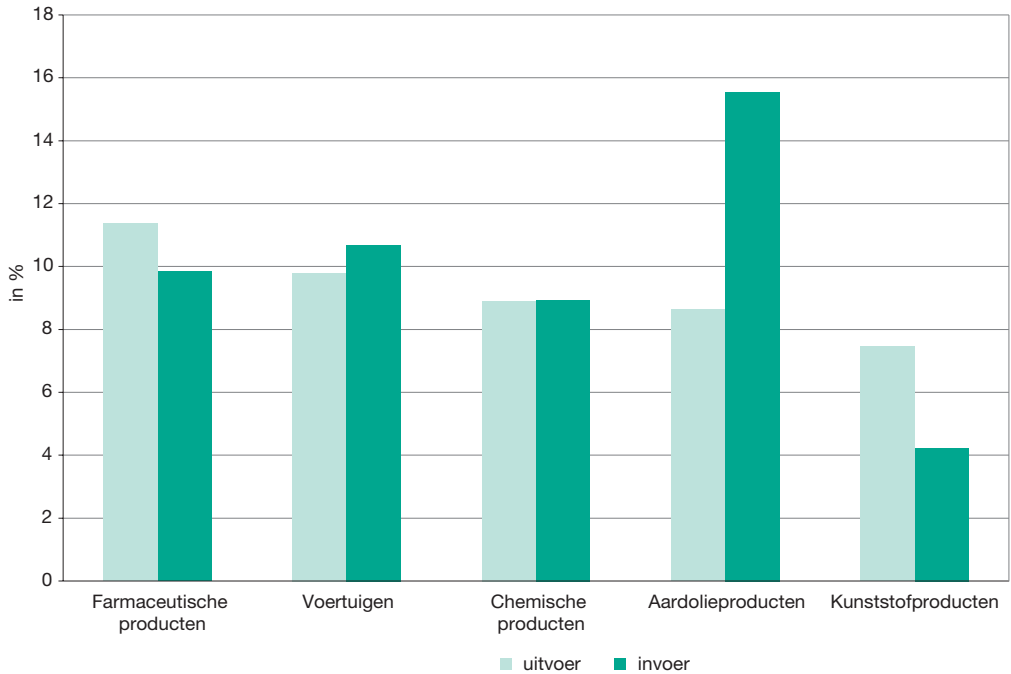
Een aantal nieuwe handelsblokken komt opzetten. Vooral de BRIC-landen en de landen van de N11 worden belangrijker voor de Vlaamse export. In 2010 zijn de BRIC-landen goed voor 6,5% van de Vlaamse uitvoer tegenover 3,9% in 2002. In het geval van de N11 is dat 3,2% in 2010 tegenover 2,2% in 2002. Andere opkomende groepen zoals de Aziatische Tijgers of de ASEAN-landen werden nauwelijks belangrijker in de Vlaamse uitvoer sinds 2002.

Noord-Amerika (VS en Canada) zijn in 2010 nog goed voor 6,5% van de Vlaamse export. Dat is duidelijk minder dan in 2002 (9,2%). Het aandeel van Japan bleef over deze periode constant (1,1%).

Aan de invoerzijde is de EU27 goed voor 67,9% van de Vlaamse import. Dat is minder dan bij de export het geval is. Ook hier taant het belang van de EU27 (72,1% in 2002), enkel te wijten aan de oude EU15-lidstaten. Onze drie buurlanden staan in voor 44,3% van de invoer. De opkomende handelsblokken nemen een steeds groter deel van de Vlaamse import voor hun rekening. Dat is vooral het geval voor de BRIC-landen (8,7% in 2010).

De belangrijkste Vlaamse exportproducten zijn ‘farmaceutische producten’ (11,4%), ‘voertuigen’ (9,8%), ‘chemische producten’ (8,9%), ‘aardolieproducten’ (8,6%) en ‘kunststofproducten’ (7,5%). In vergelijking met 2002 zijn ‘voertuigen’ van de top verdrongen en ook ‘edelstenen en diamanten’ verloren relatief terrein (figuur 8).

Figuur 8. Aandeel van de vijf belangrijkste productcategorieën in de Vlaamse in- en uitvoer in % van de totale waarde van in- en uitvoer, 2010

Bron: INR (bewerking FIT en SVR).

De productstructuur aan de invoerkant is grotendeels analoog. ‘Aardolieproducten’ staan aan de top (15,6%). Dat was in 2002 niet het geval. Dat is een gevolg van het feit dat deze producten sinds 2002 sterker in prijs zijn gestegen dan andere invoerproducten.

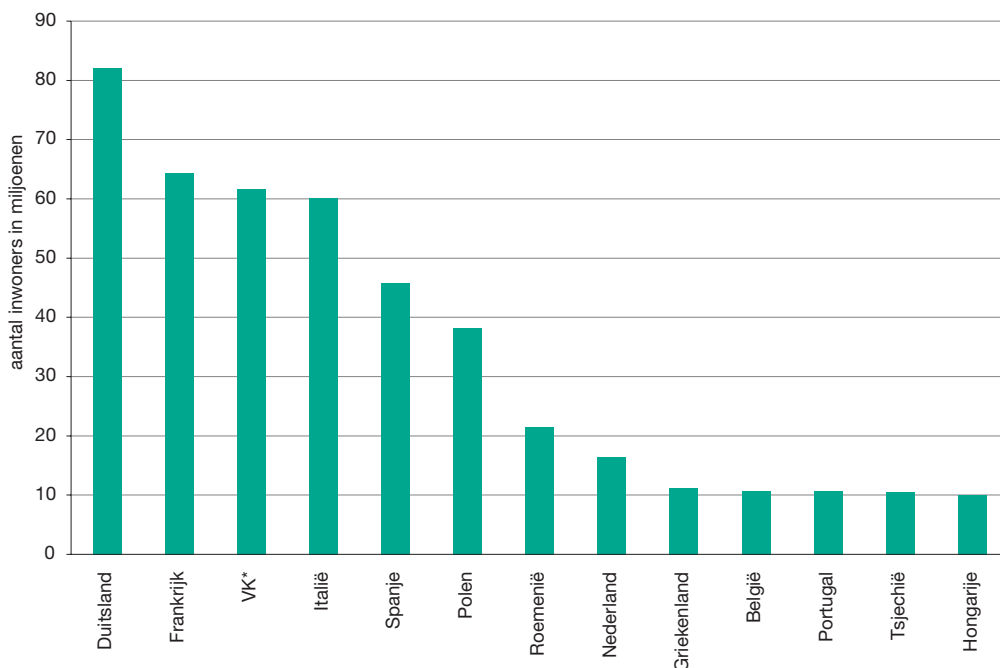
3. De sociaaldemografische context

In dit deel worden de belangrijkste sociaaldemografische ontwikkelingen geschetst binnen de EU27¹¹. Eerst gaan we in op de evolutie van het aantal inwoners binnen de EU27-lidstaten en op de bevolkingsdichtheid. Daarna wordt gekeken of de bevolkingsevolutie een gevolg is van een natuurlijke aangroei en/of een netto-migratie. Vervolgens komen de ontwikkelingen in de vruchtbaarheid en de levensverwachting aan bod. Dan worden verschillen in huishoudtypes onder de loep genomen en worden de trends inzake huwelijksluitingen en huwelijksontbindingen geschetst. Tot slot wordt ingegaan op de vergrijzing, ontgroening en verkleuring van de samenleving.

3.1. Bevolkingsevolutie

Op 1 januari 2009 telde de EU27 499,7 miljoen inwoners. Binnen de EU27 heeft Duitsland (met 82,0 miljoen) het grootste aantal inwoners. Het vertegenwoordigt samen met Frankrijk (64,4 miljoen), het Verenigd Koninkrijk (61,6 miljoen) en Italië (60,0 miljoen) ongeveer 54% van de totale EU27-bevolking (zie figuur 9). Dan volgen Spanje en Polen met 45,8 respectievelijk 38,1 miljoen inwoners. België heeft evenals Portugal, Tsjechië en Hongarije iets meer dan 10 miljoen inwoners. Opgedeeld naar regio telt het Vlaamse Gewest 6,2 miljoen inwoners, het Waalse Gewest 3,5 miljoen en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest 1,1 miljoen. Zweden, Oostenrijk en Bulgarije hebben tussen de 9,5 en de 7,5 miljoen inwoners. De drie landen met het geringste aantal inwoners zijn Cyprus (796.875 inwoners), Luxemburg (493.500) en Malta (413.609).

Figuur 9. De bevolking in de 13 EU-landen die meer dan 10 miljoen inwoners tellen, absolute aantallen (in miljoenen), 2009

* Voorlopig cijfer.

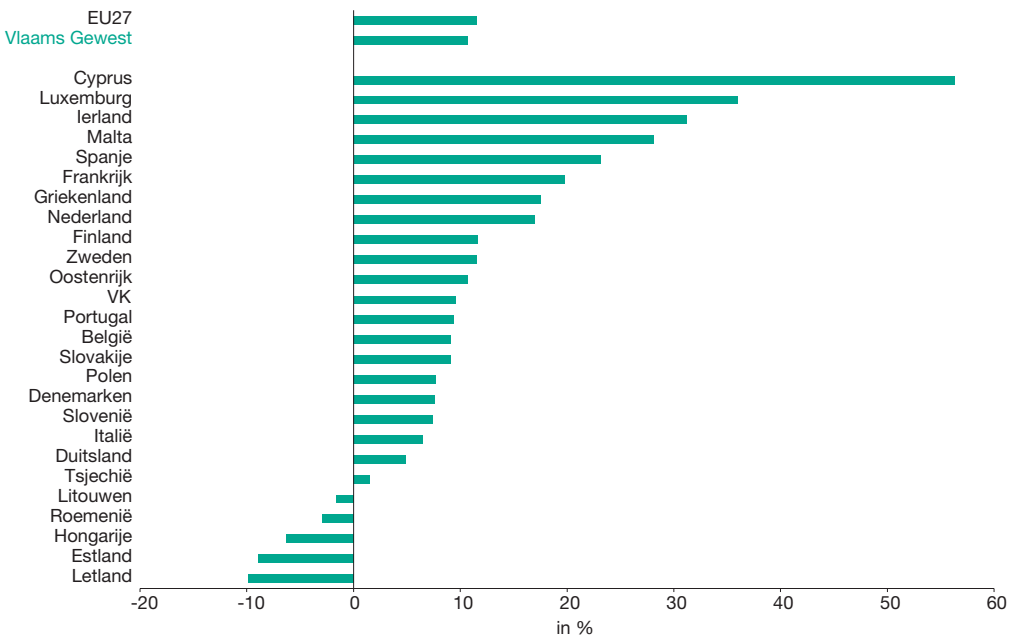
Bron: Eurostat.

Naar bevolkingsdichtheid spant Malta de kroon met 1.303,6 inwoners per km². Ook Nederland en België zijn dicht bevolkte landen met 487,2 respectievelijk 353,1 inwoners per km² (cijfers voor 2008). Op gewestniveau is het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest met 6.574,6 inwoners per km² de dichtst bevolkte Belgische regio. Ter vergelijking: het Vlaamse Gewest telt 462,8 inwoners en het Waalse Gewest 206,3 inwoners per km². Zweden en Finland zijn de landen met de laagste bevolkingsdichtheid (22,5 respectievelijk 17,5 inwoners per km²).

Figuur 10 illustreert de evolutie van de bevolking over een periode van 30 jaar. In de meeste landen blijft de bevolking aangroeien. In relatieve termen noteren Cyprus, Luxemburg, Ierland, Malta en Spanje de grootste toename over de periode 1980-2009. België neemt met een toename van 9,1% een middenpositie in en zit daarmee iets onder het EU27-gemiddelde van 11,5%. De Vlaamse bevolking (+10,7%) is in dezelfde periode iets sterker toegenomen dan de Belgische bevolking.

Letland, Estland, Hongarije, Roemenië en Litouwen zijn de enige landen die een daling van hun bevolking kennen. Voor Letland en Estland spreken we over een vermindering van om en bij de 10% over de beschouwde periode.

Figuur 10. Procentuele toe- of afname van de bevolking, Vlaams Gewest en EU27-landen*, periode 1980-2009

* Cijfer voor Bulgarije is niet beschikbaar.

Bron: Dol & Haffner, 2010; SVR.

3.2. Natuurlijke groei en netto-migratie

De bevolking binnen een land is een dynamisch gegeven en het resultaat van een aantal cruciale factoren zoals geboorte, sterfte en migratie. Een bevolking neemt toe bij een positieve natuurlijke groei (meer geboorten dan sterften). In het andere geval (meer sterften dan geboorten)

spreken we van een negatieve natuurlijke groei. Ook het effect van migratie is belangrijk: de balans tussen het aantal personen dat zich in een land vestigt en het aantal personen dat een land verlaat.

In tabel 3 wordt voor de EU27-landen aangegeven of de evolutie van de bevolking in 2009 wordt toegeschreven aan de natuurlijke groei en/of aan de netto-migratie.

Tabel 3. Bijdrage van de natuurlijke groei en de netto-migratie aan de bevolkingstoename/afname, EU27-landen, 2009

	EU27-landen
Toename enkel door natuurlijke groei	Ierland, Polen
Toename hoofdzakelijk door natuurlijke groei	Cyprus, Spanje, Frankrijk, Nederland, Slowakije, Verenigd Koninkrijk
Toename hoofdzakelijk door netto-migratie	België, Tsjechië, Denemarken, Griekenland, Luxemburg, Slovenië, Finland, Zweden
Toename enkel door netto-migratie	Italië, Oostenrijk, Portugal
Afname enkel door natuurlijke groei	Hongarije, Estland
Afname hoofdzakelijk door natuurlijke groei	Bulgarije, Duitsland, Letland, Roemenië
Afname hoofdzakelijk door netto-migratie	Litouwen
Afname enkel door netto-migratie	Malta

Bron: European Commission, 2010.

Tussen 1 januari 2009 en 1 januari 2010 werden acht landen geconfronteerd met een daling van hun bevolking. In Hongarije en Estland is de daling enkel te wijten aan een negatieve natuurlijke groei (meer sterften dan geboorten). In Bulgarije, Duitsland, Letland en Roemenië is dat hoofdzakelijk als gevolg van de negatieve natuurlijke groei bovenop een negatieve netto-migratie (meer uitwijking dan inwijking). In Malta wordt de (geringe) natuurlijke groei teniet gedaan door een negatieve netto-migratie.

In België maar ook in Tsjechië, Denemarken, Griekenland, Luxemburg, Slovenië, Finland en Zweden groeit de bevolking hoofdzakelijk aan door een positief migratiesaldo. De Belgische bevolking nam in 2009 toe met 8 personen per 1.000 inwoners: 2 per 1.000 door natuurlijke aangroei en 6 per 1.000 door een positief migratiesaldo (European Commission, 2010). In Italië, Oostenrijk en Portugal is de toename van de bevolking alleen te wijten aan immigratie.

Binnen de EU27 blijft migratie de belangrijkste motor van de bevolkingstoename. In 2000 is de EU27-bevolking toegenomen met 2,1 personen per 1.000 inwoners waarvan 1,5 per 1.000 door netto-migratie. In 2009 is de totale groei 2,8 per 1.000 inwoners: 1,8 per 1.000 is toe te schrijven aan de netto-migratie (European Commission, 2010). Migratie wordt beïnvloed door een combinatie van 'push'- en van 'pull'-factoren die van sociale, economische of politieke aard zijn. De relatieve economische welvaart van de meeste West-Europese en Scandinavische landen oefent een aantrekkingskracht uit op migranten uit minder welstellende landen (Eurostat, 2010a).

3.3. Geboorten en vruchtbaarheid

Sinds de jaren 1960 tot ongeveer het begin van de 21ste eeuw daalde het jaarlijks aantal geboorten in de EU27 tot net geen 5 miljoen in het jaar 2002. Sindsdien is er een opwaartse trend en is het aantal geboorten in de EU27 gestegen tot 5,43 miljoen in 2008 (Eurostat, 2010b). Het aantal geboorten kende een lichte terugval in 2009 en bedroeg toen 5,37 miljoen.

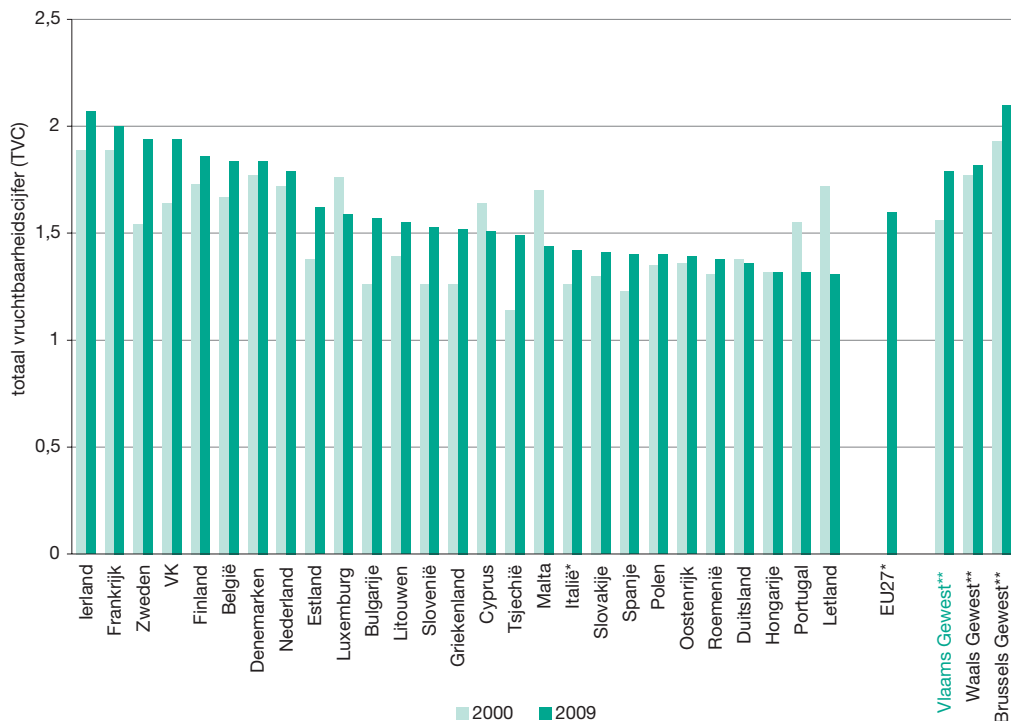
De algemeen stijgende trend is zichtbaar in de meeste EU-lidstaten. In Duitsland, Nederland en Portugal is het aantal geboorten echter blijven dalen, terwijl het aantal geboorten in andere landen zoals Oostenrijk en Denemarken nagenoeg stabiel bleef. In de periode 2000-2009 deed de grootste toename in het aantal geboorten zich voor in het Verenigd Koninkrijk (+111.175 geboorten) en in Spanje (+97.365).

Ondanks de toename van het aantal geboorten, blijft de vruchtbaarheid eerder laag. Het totaal vruchtbaarheidscijfer (TVC)¹² voor 2009 bereikt enkel in Ierland met 2,07 kinderen per vrouw min of meer het vervangingsniveau van 2,1 per vrouw (zie figuur 11). Frankrijk met 2 kinderen per vrouw komt heel dicht in de buurt. De Scandinavische landen doen het eveneens goed. België en Nederland sluiten aan met 1,84 respectievelijk 1,79 kinderen per vrouw. In het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest (2,10 kinderen per vrouw in 2007¹³) draagt de sterke aanwezigheid van vreemdelingen bij tot een hoog cijfer. In het Vlaamse Gewest bedraagt het TVC 1,79 en in het Waalse Gewest 1,82.

Een aantal decennia geleden lag de vruchtbaarheid heel wat hoger. Ierland haalde in 1980 nog een vruchtbaarheidscijfer van 3,25 en stond daarmee aan de top van de (destijds nog niet bestaande) EU27. Ook in andere landen lag het gemiddeld aantal kinderen per vrouw boven of rond het vervangingsniveau van 2,1. Dat gold voor een aantal Oost-Europese landen die nu lage cijfers genereren zoals Roemenië, Polen en Slowakije. In 2009 worden de laagste cijfers opgetekend in de Zuid- en Oost-Europese lidstaten. Letland haalt een absoluut minimum van 1,31 kinderen per vrouw. Hongarije en Portugal leunen daarbij aan. Deze landen zijn doorheen een belangrijke economische en sociale transitie gegaan; het demografisch gedrag van de burger is er veranderd door een gewijzigd toekomstperspectief. Het hebben van kinderen is veel minder een evidentie geworden. Ook de ontkerkelijking heeft ongetwijfeld een rol gespeeld in het dalend aantal geboorten onder meer in Italië, Spanje en Polen. Opmerkelijk is ook het lage cijfer voor Duitsland (1,36 kinderen per vrouw). In Duitsland blijkt kinderloosheid maatschappelijk algemeen aanvaard (Dorbritz, 2008). Bovendien zet het gevoerde gezinsbeleid, de financiële ondersteuning van het mannelijke kostwinnersmodel en de stigmatisering van werkende moeders, Duitse vrouwen sterk aan om te kiezen tussen het moederschap of een baan (Barreau, 2010).

Over de periode 2000-2009 is in de meeste EU27-lidstaten een opwaartse trend zichtbaar. Die stijging is ook merkbaar in België: het totaal vruchtbaarheidscijfer is gestegen van 1,67 in 2000 naar 1,84 in 2009. Op het niveau van de Belgische gewesten doet de sterkste stijging zich voor in het Vlaamse Gewest (van 1,56 kinderen per vrouw in 2000 naar 1,79 in 2007). In Cyprus, Malta, Letland, Portugal en Luxemburg is er in dezelfde periode sprake van een daling van de vruchtbaarheid. Andere landen zoals Duitsland, Hongarije, Oostenrijk blijven steken op het peil van 2000.

Figuur 11. Totaal vruchtbaarheidscijfer (TVC), Belgische gewesten en EU27-landen, 2000 en 2009

* Cijfer voor 2008.

** Cijfer voor 2007.

Bron: Eurostat; ADSEI; Ikaros.

3.4. Levensverwachting

Naast geboren worden, is sterven onlosmakelijk verbonden aan het leven. De levensverwachting drukt uit hoeveel jaar een persoon op een bepaalde leeftijd nog verwacht wordt te leven. Die verwachting wordt per leeftijd berekend en is afhankelijk van de sterftkans of het sterfterisico op elke leeftijd.

In tabel 4 wordt voor 2009 de levensverwachting bij de geboorte weergegeven voor mannen en vrouwen in de vijf landen met de hoogste en de vijf landen met de laagste levensverwachting. Zweden, Spanje en Italië staan zowel bij de vrouwen als bij de mannen in het lijstje van de vijf landen met de hoogste levensverwachting bij de geboorte. Volgens de meest recente cijfers (2009) is de levensverwachting voor vrouwen het hoogst in Frankrijk met 85,0 jaar. Voor mannen spant Zweden de kroon met 79,4 jaar. In Frankrijk scoren mannen duidelijk minder goed met een levensverwachting van 78,0 jaar of 1,5 jaar lager dan de Zweedse mannen. Ook Cyprus behoort tot de top vijf zowel bij de vrouwen als bij de mannen. België sluit met een gemiddelde levensverwachting van 82,8 jaar voor vrouwen en 77,3 jaar voor mannen vrij goed aan bij het koppeloton. Naar regio doet vooral het Vlaamse Gewest het goed: een Vlaamse vrouw heeft bij de geboorte een levensverwachting die bijna 2 jaar hoger ligt dan die van een Waalse vrouw.

In de lijst van vijf landen met de laagste levensverwachting bij de geboorte, staan vooral Oost-Europese landen. Bulgarije en Roemenië die pas in 2007 tot de EU zijn toetreden, staan

achteraan wat gemiddelde levensverwachting betreft. Dat geldt ook voor landen als Letland, Litouwen en Hongarije (bij de vrouwen) en Estland (bij de mannen).

Tabel 4. Levensverwachting bij geboorte van vrouwen en mannen in de vijf landen van de EU27 met de hoogste, respectievelijk vijf landen met de laagste levensverwachting, Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

Levensverwachting vrouwen		Levensverwachting mannen	
Hoogste		Hoogste	
Frankrijk	85,0	Zweden	79,4
Spanje	85,0	Italië	79,1*
Italië	84,5*	Spanje	78,7
Cyprus	83,6	Nederland	78,7
Zweden	83,5	Cyprus	78,6
Laagste		Laagste	
Roemenië	77,4	Litouwen	67,5
Bulgarije	77,4	Letland	68,1
Letland	78,1	Estland	69,8
Hongarije	78,4	Roemenië	69,8
Litouwen	78,7	Bulgarije	70,1
EU27	82,4*	EU27	76,4*
België	82,8	België	77,3
Vlaams Gewest	83,1	Vlaams Gewest	78,1
Waals Gewest	81,2	Waals Gewest	75,4
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	82,2	Brussels Hoofdstedelijk Gewest	76,7

* Cijfer voor 2008.

Bron: Eurostat.

Uit tabel 4 blijkt verder dat een vrouw gemiddeld 7,6 jaar langer leeft in Frankrijk dan in Roemenië. Bij de mannen is de differentiatie nog opmerkelijker: het verschil in levensverwachting tussen een Zweedse man en een Litouwse man bedraagt 11,9 jaar.

De verbetering van de kwaliteit en beschikbaarheid van de gezondheidszorg dragen bij tot een verhoging van de levensverwachting doorheen de tijd. In alle EU27-landen doet zich een stijging voor van de levensverwachting bij de geboorte. De winst is iets groter in de landen die in de ranking achteraan staan. Anders gezegd, het verschil in levensverwachting tussen de top-landen en de minder presterende landen neemt af, zij het dat er nog aanzienlijke verschillen blijven bestaan.

3.5. Huishoudens

Het totaal aantal huishoudens neemt toe. In 2009¹⁴ bedroeg het aantal private huishoudens in de EU27 200,5 miljoen (Eurostat, 2011). Een kwart ervan (24,8%) zijn koppels zonder inwonende kinderen, 21,5% betreft koppels met inwonende kinderen. Het aandeel alleenwonende vrouwen bedraagt 17,4% en het aandeel alleenwonende mannen is 12,7%. Alleenstaande mannen met inwonende kinderen vormen een kleine minderheid (0,5%). Ook bij vrouwen is het aandeel alleenstaanden met inwonende kinderen niet groot maar het ligt wel zeven maal hoger dan bij de mannen (3,7%). Tot slot is er nog de groep ‘andere huishoudens’ die ongeveer 20% uitmaakt

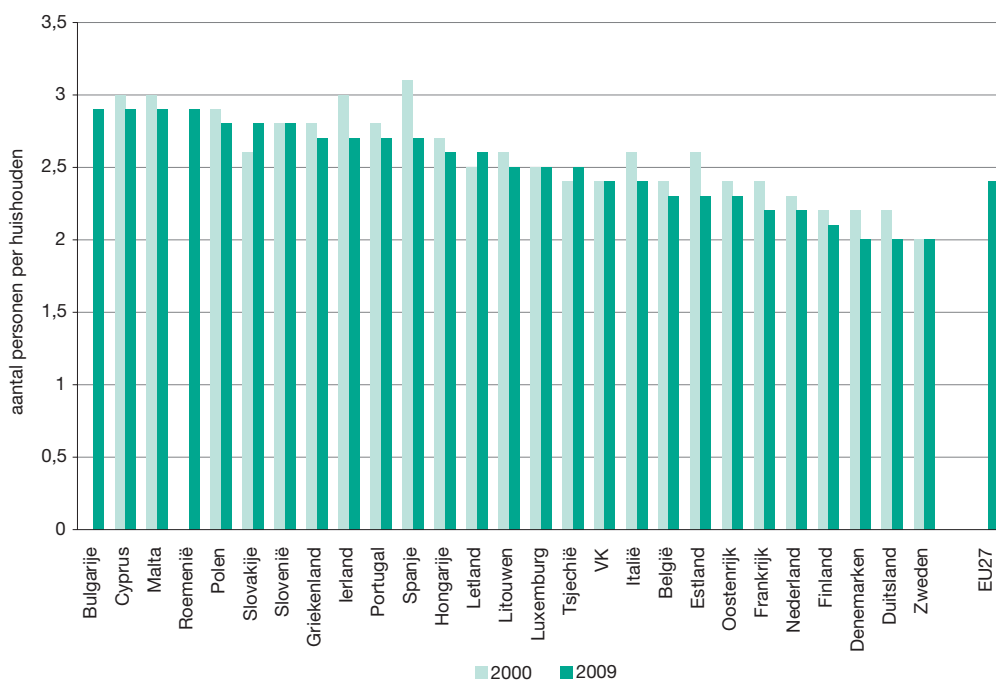
van het totaal. Het gaat om huishoudens bestaande uit twee volwassenen die geen koppel vormen of drie of meer volwassenen, ongeacht het aantal kinderen.

Het aandeel alleenwonende vrouwen varieert van de ene lidstaat tot de andere. In Finland is dat aandeel het grootst (22,7%) gevolgd door Duitsland en Litouwen (elk 21,2%) en Oostenrijk (20,2%). Lage aandelen zijn er in Cyprus, Malta, Portugal en Spanje (schemmelend rond de 10%). Voor de alleenwonende mannen is die variatie nagenoeg gelijklopend: hogere cijfers in Duitsland en Finland en lagere in Polen, Cyprus, Spanje, Portugal en Malta.

Ook bij het aandeel koppels met of zonder inwonende kinderen zijn er duidelijk verschillen. In Finland ligt dat aandeel net boven de 30% en in Nederland net onder dat percentage, terwijl het Europees gemiddelde 25% bedraagt.

Het grootste verschil tussen de landen tekent zich echter af in het percentage 'andere huishoudens'. In landen zoals Malta, Spanje, Roemenië, Letland, Portugal en Slovaakije, is dat aandeel 30% of zelfs meer. Ter vergelijking: in Finland maar ook in Nederland is het aandeel 'andere huishoudens' beperkt tot 8%. In België behoort 20% tot de categorie 'andere huishoudens'.

Figuur 12. Het gemiddeld aantal personen per huishouden, EU27-landen, 2000* en 2009

* Voor Bulgarije, Roemenië en EU27 zijn de cijfers voor 2000 niet beschikbaar.

Bron: Dol & Haffner, 2010; Eurostat.

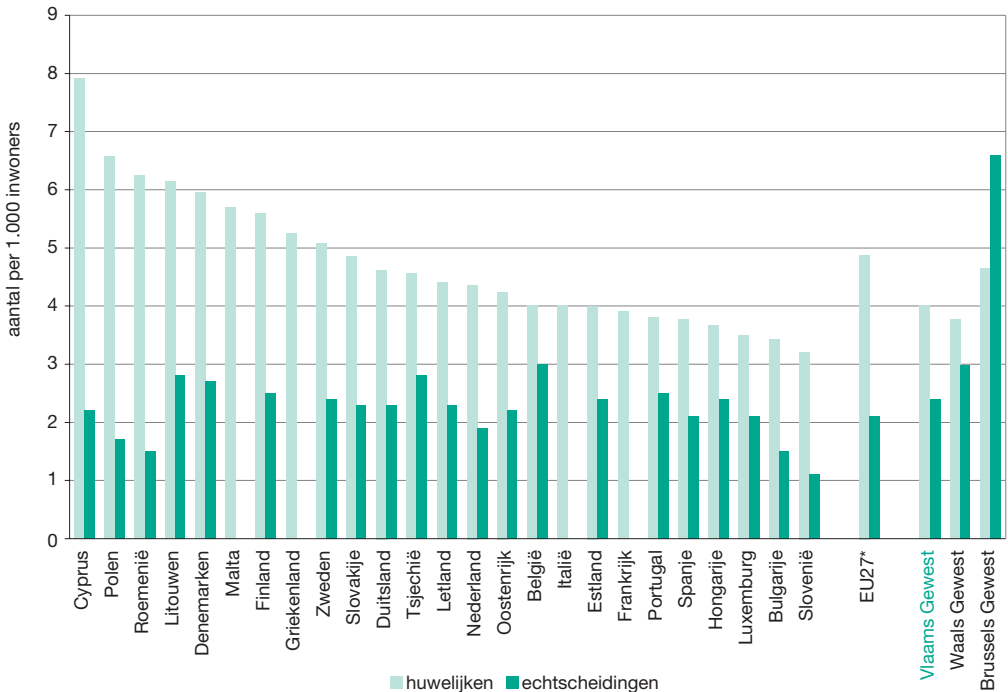
Gelet op de verschillen in huishoudsamenstelling is het niet verwonderlijk dat er variaties zijn in het gemiddeld aantal personen per huishouden. In 2009 telde een huishouden in de EU27 gemiddeld 2,4 personen. In lijn met het bovenstaande tellen EU-lidstaten zoals Cyprus, Malta, Roemenië, Polen, Slovaakije, gemiddeld meer personen in het huishouden (2,9 à 2,8 personen) dan West-Europese en Scandinavische landen (2 of iets meer dan 2 personen).

Bekijken we de evolutie in het gemiddeld aantal personen per huishouden over een periode van 10 jaar, dan tekent zich in de meeste landen een daling af (zie figuur 12). Vooral Spanje en Ierland kenden een opmerkelijke daling: van gemiddeld 3 personen per huishouden in 2000 naar 2,7 personen. Alleen Slovaakse, Letland en Tsjechië telden in 2009 vergeleken met 2000 een iets hoger aantal personen per huishouden. In het Verenigd Koninkrijk, Luxemburg en Zweden is er een status quo.

3.6. Huwelijken en echtscheidingen

Variaties in huishoudtypes houden verband met evoluties op het vlak van huwelijkssluiting en -ontbinding. Al sinds de jaren 1970 volgt het aantal huwelijken een neerwaartse trend. Rond de eeuwwende bereikte het aantal huwelijken in de EU27 met 5,2 per 1.000 inwoners een relatieve piek. Nadien is er opnieuw sprake van een daling tot 4,9 huwelijken per 1.000 inwoners in 2007 (Eurostat, 2010b).

Figuur 13. Aantal huwelijken en aantal echtscheidingen per 1.000 inwoners, Belgische gewesten en EU27-landen**, 2009

*Cijfer voor 2007.

**Cijfers ontbreken voor Ierland en het Verenigd Koninkrijk (beide indicatoren); voor Frankrijk, Italië, Griekenland en Malta ontbreken de echtscheidingscijfers.

Bron: Eurostat; ADSEI (bewerking SVR).

In 2009 was het aantal huwelijken per 1.000 inwoners hoog in Cyprus, Polen, Roemenië, Litouwen en Denemarken (variërend tussen 6 en 8 per 1.000 inwoners) (zie figuur 13). België behoort met een score van 4 huwelijken per 1.000 inwoners zeker niet tot de toplanden. Buiten-

huwelijkse samenlevingsvormen, al dan niet geformaliseerd, worden in toenemende mate als een volwaardig alternatief voor het huwelijk beschouwd (Kiernan, 2000).

Anders is het gesteld met het aantal echtscheidingen waar België met 3 echtscheidingen per 1.000 inwoners tot de top behoort. Opgesplitst naar regio, scoort vooral het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest met 6,6 echtscheidingen per 1.000 inwoners erg hoog. In het Vlaamse Gewest ligt dat cijfer bijna driemaal lager. Terwijl er in het Vlaamse en Waalse Gewest nog altijd meer huwelijken zijn dan echtscheidingen, is dat in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest niet het geval: het aantal echtscheidingen overtreft het aantal huwelijken met 40%.

Tsjechië, Denemarken en Litouwen zitten iets minder hoog dan België met 2,8 echtscheidingen per 1.000 inwoners. Het laagste cijfer vinden we in Slovenië met 1 echtscheiding per 1.000 inwoners.

Waarom in België het aantal echtscheidingen zo hoog ligt, is niet helemaal duidelijk. Vast staat dat de wetwijzigingen in de loop van de jaren 1990 waardoor de procedures werden vereenvoudigd en ingekort, een stijging van het aantal echtscheidingen in de hand gewerkt hebben. Maar ook in andere landen werden wettelijke aanpassingen doorgevoerd.

3.7. Ontgroening en vergrijzing

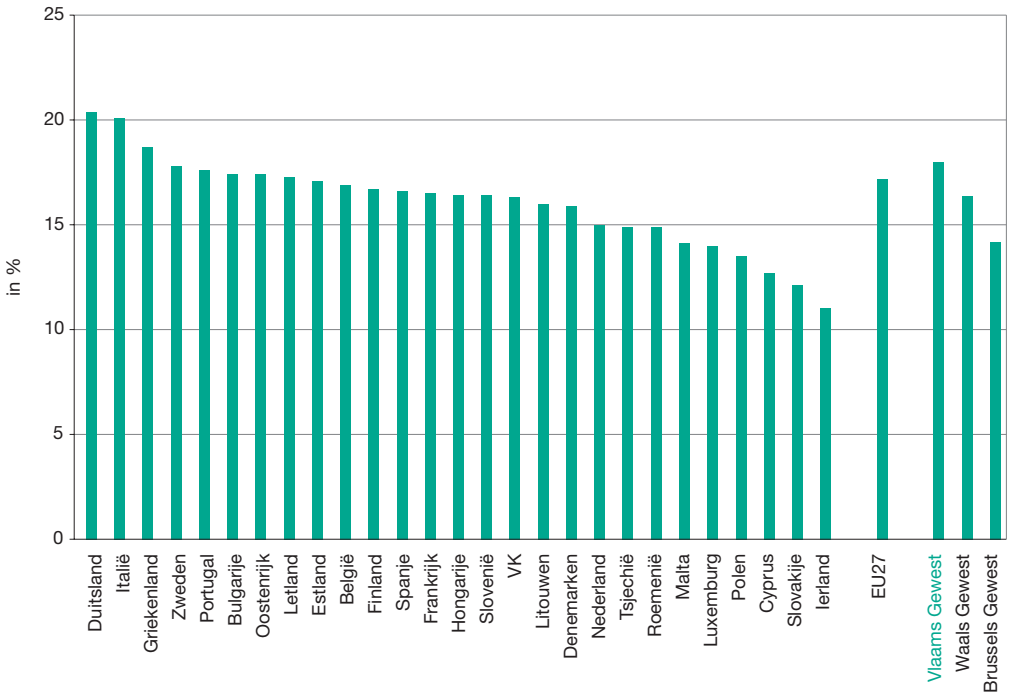
Bevolkingen kunnen naast een louter kwantitatieve toename of afname ook te maken hebben met een verschuiving in samenstelling: meer of minder ouderen, meer of minder jongeren, een toe- of afnemende proportie ouderen binnen de actieve bevolking, ...

Die evoluties schetsen we met behulp van een aantal ratio's of coëfficiënten zoals de vergrijzingcoëfficiënt die het aandeel van de 65-plussers ten overstaan van de totale bevolking weergeeft (zie figuur 14). Deze coëfficiënt varieert per land. Duitsland en Italië met een aandeel 65-plussers van respectievelijk 20,4% en 20,1% liggen boven het EU27-gemiddelde van 17,2%. Het laagste aandeel 65-plussers treffen we aan in Ierland met 11,0%. België scoort gemiddeld met 16,9% 65-plussers; het Vlaamse Gewest komt naar voren als de meest vergrijzde regio (17,9%).

In nagenoeg alle EU27-lidstaten is het aandeel 65-plussers gestegen tussen 2000 en 2009. Ierland en Luxemburg vormen een uitzondering: hier wordt een zeer lichte daling van de vergrijzingcoëfficiënt vastgesteld. In sommige landen zoals Zweden is de toename bescheiden; in andere bedraagt de toename meerdere procentpunten. Duitsland veroudert snel: van 16,2% ouderen in 2000 naar 20,4% in 2009. In Italië is in dezelfde periode het aandeel 65-plussers toegenomen van 18,1% naar 20,1%. In het Vlaamse Gewest gaat het om een toename van iets meer dan één procentpunt.

Andere ratio's om de afhankelijkheid in beeld te brengen zijn de jongeren- en de ouderenafhankelijkheidsratio, ook groene druk respectievelijk grijze druk genoemd. De groene druk geeft de verhouding weer van het aantal 0- tot 14-jarigen ten overstaan van de beroepsactieve bevolking van 15 tot 64 jaar. De grijze druk verwijst naar de verhouding tussen het aantal 65-plussers en het aantal 15- tot 64-jarigen. Het aandeel van de 80-plussers binnen de totale bevolking werpt een licht op het fenomeen van de vergrijzing binnen de vergrijzing (zie tabel 5).

Figuur 14. Aandeel van de 65-plussers in de totale bevolking (in %), Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

Bron: Eurostat; FPB en ADSEI.

De ouderenaafhankelijkheidsratio bedroeg in 2009 25,6 voor de EU27. Dit betekent dat er 26 ouderen staan tegenover 100 personen op beroepsactieve leeftijd. Het cijfer varieert sterk tussen de verschillende lidstaten: Duitsland en Italië als de meest vergrijsde landen hebben een ouderenaafhankelijkheidsratio die bijna dubbel zo hoog ligt als in Ierland (30 à 31% tegenover 16%).

In Ierland bedraagt de jongerenaafhankelijkheidsratio 31%. Het land kenmerkt zich door een nog relatief jonge bevolking en heeft samen met Slovakije het laagste aandeel 80-plussers (minder dan 3%). De EU27 telt gemiddeld 4,5% 80-plussers; België zit daar net boven.

Op het niveau van de Belgische gewesten blijkt nog maar eens dat het Vlaamse Gewest de meest vergrijsde regio is. Het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest heeft een jongere bevolking: de jongerenaafhankelijkheidsratio heeft een waarde van 28,0% tegenover 24,4 voor het Vlaamse Gewest. Het Waalse Gewest bevindt zich tussenin.

Er zijn ook verschillen in de tijd. In nagenoeg alle EU-landen stijgt de ouderenaafhankelijkheidsratio en doet zich een daling voor van de verhouding tussen het aantal jongeren en het aantal actieven. Het is onmiskenbaar dat de bevolking op beroepsactieve leeftijd moet instaan voor steeds meer ouderen. De tendens is zichtbaar in de meeste EU27-landen maar het tempo waarmee de verandering zich voordoet, verschilt. In Ierland daalt de ouderenaafhankelijkheidsratio terwijl er in enkele andere landen eerder een status quo is (Spanje, Zweden, Slovakije en het Verenigd Koninkrijk) (Eurostat, 2010b).

Tabel 5. Ouderenafhankelijkheidsratio, jongerenafhankelijkheidsratio en het aandeel 80-plussers in de totale bevolking (in %), Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

Landen	Ouderenafhankelijkheidsratio 65+/15-64 jaar	Jongerenafhankelijkheidsratio 0-14 jaar/15-64 jaar	Aandeel 80-plussers in totale bevolking
Duitsland	30,9	20,6	5,0
Italië	30,6	21,4	5,6
Griekenland	27,9	21,4	4,4
Zweden	27,1	25,4	5,3
Portugal	26,3	22,8	4,3
België	25,9	25,6	4,8
Oostenrijk	25,7	22,4	4,7
Frankrijk	25,4	28,2	5,2
Bulgarije	25,2	19,4	3,7
Estland	25,2	22,0	3,9
Finland	25,2	25,2	4,5
Letland	25,1	19,9	3,7
VK	24,6	26,5	4,5
Spanje	24,3	21,5	4,7
Denemarken	24,1	27,8	4,1
Hongarije	23,8	21,6	3,8
Slovenië	23,6	20,1	3,8
Litouwen	23,2	21,9	3,5
Nederland	22,3	26,4	3,8
Roemenië	21,3	21,7	2,9
Tsjechië	20,9	19,9	3,5
Luxemburg	20,5	26,4	3,5
Malta	20,1	22,6	3,2
Polen	18,9	21,5	3,1
Cyprus	18,2	24,4	2,9
Slovakije	16,7	21,3	2,7
Ierland	16,2	30,8	2,7
EU27	25,6	23,3	4,5
Vlaams Gewest	27,3	24,4	4,8
Waals Gewest	24,8	26,8	4,8
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	21,2	28,0	4,6

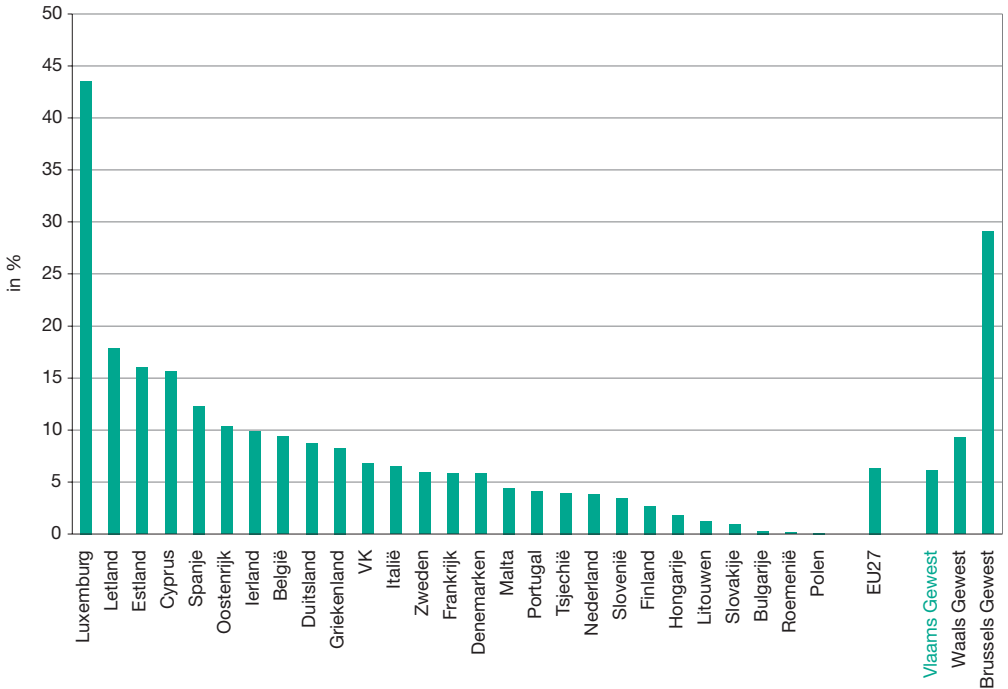
Bron: Eurostat; FPB en ADSEI.

3.8. Een gekleurde samenleving

Meer dan 90% van alle inwoners in de EU27 had in 2009 de nationaliteit van het land waar hij/zij resideerde (zie figuur 15). De 30 miljoen vreemdelingen (de personen die niet de nationaliteit hebben van het land waar ze wonen) maakten iets meer dan 6,4% uit van de totale bevolking. 4% van hen komt uit een niet EU27-lidstaat, de andere 2,4% heeft de nationaliteit van een ander EU-land.

In absolute termen vinden we het grootste aantal vreemdelingen in Duitsland (7,2 miljoen in 2008), Spanje (5,6 miljoen), het Verenigd Koninkrijk (4,2 miljoen), Italië (3,9 miljoen) en Frankrijk (3,7 miljoen). In totaal vertegenwoordigen deze vijf landen driekwart van het totaal aantal vreemdelingen in de EU27.

Figuur 15. Aandeel van de vreemdelingen* in de totale bevolking (in %), Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

* Personen met een andere nationaliteit dan van het land waar ze verblijven.

Bron: Eurostat; ADSEI.

In relatieve termen varieert de vreemdelingenpopulatie van minder dan 1% van de totale bevolking in Polen, Roemenië en Bulgarije tot 43,5% in Luxemburg. België telde in 2009 9,4% vreemdelingen maar er zijn grote verschillen tussen de gewesten. Het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest telt 29,1% vreemdelingen tegenover 9,3% in het Waalse en 6,1% in het Vlaamse Gewest.

De herkomst van de vreemdelingen vertoont grote verschillen: in Luxemburg heeft het grootste aandeel van de vreemdelingen de nationaliteit van een ander EU-land. In Letland, Estland, Slovenië is de meerderheid afkomstig van een land buiten de Europese Unie (Eurostat, 2010a).

4. Sociaal-culturele context

De culturen van landen en regio's kunnen we op verschillende manieren zinvol differentiëren. Hofstede doet dat aan de hand van vier culturele dimensies: 'machtafstand', 'collectivisme' tegenover 'individualisme', 'femininiteit' tegenover 'masculiniteit' en 'onzekerheidsvermijding'. Een andere indeling vinden we in het werk van Inglehart die twee overkoepelende cultuurdimensies onderscheidt: 'traditioneel' tegenover 'seculier' en 'survival' tegenover 'zelf-expressie'. In wat volgt, worden beide benaderingen gebruikt om Vlaanderen op sociaal-cultureel vlak internationaal te positioneren. We ronden af met een korte inschatting van de algemene levensvrede in Vlaanderen en de EU-landen.

4.1. Machtafstand, individualisme, masculiniteit en onzekerheidsvermijding

Om Vlaanderen cultuursociologisch te typeren tegenover andere Europese landen en regio's, is het werk van Hofstede interessant (1980 en 2006). Hofstede vat cultuur op als de collectieve mentale programmering die de leden van een groep of categorie mensen onderscheidt van die van een andere groep of categorie. Deze programmering ontstaat door de opvoeding en de context waar we ervaringen opdoen.

In *Culture's Consequences* (1980) introduceert Hofstede het idee dat nationale culturen zinvol onderscheiden kunnen worden op basis van een beperkt aantal dimensies. Op grond van de cultuurtheorie van Inkeles & Levinson (1969) en empirisch onderzoek in meer dan 70 landen en regio's waaronder Vlaanderen en Wallonië, onderscheidt Hofstede vier fundamentele culturele dimensies:

- ‘*machtafstand*’ (van klein naar groot): de mate waarin minder machtige leden van een land verwachten en aanvaarden dat de macht ongelijk verdeeld is;
- ‘*collectivisme*’ tegenover ‘*individualisme*’: ‘collectivisme’ betekent dat individuen zijn opgenomen in sterke hechte groepen die het individu in ruil voor loyaliteit bescherming bieden; ‘individualisme’ houdt in dat de onderlinge banden los zijn;
- ‘*feminiteit*’ tegenover ‘*masculiniteit*’: een samenleving is masculien als sociale sekserollen duidelijke gescheiden zijn en feminien als sociale sekserollen elkaar overlappen;
- ‘*onzekerheidsvermijding*’ (van zwak naar sterk): de mate waarin mensen zich bedreigd voelen door onzekere situaties.

Deze dimensies beschrijven duurzame aspecten van landen en regioculturen (Hofstede, 2006). In tabel 6 worden de scores voor de vier Hofstede-dimensies voor de 27 EU-landen en de Belgische regio's weergegeven. De indexscores geven enkel de relatieve positie van landen/regio's ten opzichte van elkaar weer.

Wat machtafstand betreft, scoort Vlaanderen relatief hoog ten opzichte van de meeste EU27-landen. Een ongelijke verdeling van de macht wordt in Vlaanderen door ‘ondergeschikten’ dus relatief sterk aanvaard. Vlaanderen (61) leunt op deze dimensie dicht aan bij Wallonië (67) en Frankrijk (68), maar staat ver verwijderd van Nederland (38) waar een ongelijke verdeling van de macht veel minder wordt geaccepteerd. Hoge machtafstandsscores worden ook aangetroffen in Oost-Europa (Slovakije en Roemenië) en Latijnse landen (Frankrijk en Portugal). Lage machtafstandsscores treffen we vooral in Noord-Europese (Zweden, Finland en Denemarken) en Duitstalige landen (Duitsland en Oostenrijk) aan.

Vlaanderen (78) scoort samen met Nederland (80) zeer hoog op de individualisme-index. Alleen het Verenigd Koninkrijk (89) scoort beduidend hoger. Wallonië (72) en Frankrijk (71) zijn iets minder individualistisch. Sommige Zuid-Europese landen (Portugal en Griekenland) en een aantal Oost-Europese landen (Slovenië en Roemenië) zijn eerder collectivistisch ingesteld. Hofstede (2006) stelt vast dat machtafstand en individualisme negatief gecorreleerd zijn: landen met een kleine machtafstand zijn meestal ook individualistisch en omgekeerd. Een uitzondering hierop vormen België (inclusief Vlaanderen) en Frankrijk: beide landen combineren een hoge machtafstand met een sterk uitgesproken individualisme.

De meest uitgesproken feminiene landen zijn Zweden (5), Noorwegen (9), Nederland (14) en Denemarken (16). Vlaanderen (43) evenals een aantal Oost-Europese landen (Roemenië,

Bulgarije en Estland) en Latijnse landen (Portugal), Spanje en Frankrijk) zijn eerder gematigd feminien. In al deze landen domineren dus de zachte waarden. Wallonië (60) behoort tot de matig masculiene landen. Uitgesproken masculiene landen zijn Slovaakije (110), Hongarije (88) en Oostenrijk (79). In deze landen overheersen eerder harde waarden.

Vlaanderen (97) en Wallonië (93) zijn in vergelijking met andere Europese landen, uitgesproken intolerant voor onzekerheid in een samenleving. Ook hoog zijn de scores voor een aantal Oost-Europese landen (Polen, Roemenië en Slovenië) en Zuid-Europese landen (Griekenland en Portugal). Dergelijke landen gebruiken strikte regels en wetten om de onzekerheid te reduceren en het onverwachte onder controle te brengen. In de Duitstalige landen zijn de scores gemiddeld. Relatief lage scores voor onzekerheidsvermijding vinden we in Nederland (53), het Verenigd Koninkrijk (35) en de Noord-Europese landen. Volgens Hofstede (2006) is onzekerheidsvermijding geassocieerd met hoge zelfmoordcijfers, expressiviteit, neuroticisme, angst, vijandigheid, depressiviteit, bezorgdheid over wat anderen van je denken, impulsiviteit en kwetsbaarheid.

Tabel 6. Indexscores voor machtafstand (MAI), individualisme (IDV), masculiniteit (MAS) en onzekerheidsvermijding (OVI), Vlaanderen/Wallonië en 26 EU-landen*, 1972-2000

Land	MAI	IDV	MAS	OVI
Oostenrijk	11	55	79	70
België	65	75	54	94
Wallonië	67	72	60	93
Vlaanderen	61	78	43	97
Bulgarije	70	30	40	85
Tsjechië	57	58	57	74
Denemarken	18	74	16	23
Estland	40	60	30	60
Finland	33	63	26	59
Frankrijk	68	71	43	86
Duitsland	35	67	66	65
Verenigd Koninkrijk**	35	89	66	35
Griekenland	60	35	57	112
Hongarije	46	80	88	82
Ierland	28	70	68	35
Italië	50	76	70	75
Letland	44	70	9	63
Litouwen	42	60	19	65
Luxemburg	40	60	50	70
Malta	56	59	47	96
Nederland	38	80	14	53
Polen	68	60	64	93
Portugal	63	27	31	104
Roemenië	90	30	42	90
Slovaakije	104	52	110	51
Slovenië	71	27	19	88
Spanje	57	51	42	86
Zweden	31	71	5	29

* Gegevens voor Cyprus ontbreken.

** Verenigd Koninkrijk zonder Noord-Ierland.

Bron: http://www.geert-hofstede.com/hofstede_dimensions.php, geconsulteerd op 17/3/2011.

4.2. Traditioneel/seculier en survival/zelfexpressie

Een andere manier om de cultuur van landen en regio's te classificeren vinden we terug in het werk van Inglehart (2008). Op grond van de World Values Studies onderscheidt Inglehart twee overkoepelende cultuurdimensies: 'traditioneel' tegenover 'seculier' en 'survival' tegenover 'zelfexpressie'.

Op basis van die twee overkoepelende dimensies creëerden Inglehart & Welzel (2005) de zogenaamde 'globale culturele kaart' (zie figuur 16). Op die kaart worden landen op de verticale as gepositioneerd op de traditionele/seculiere dimensie en op de horizontale as op de survival/zelfexpressie-dimensie. Voor Vlaanderen zijn er geen afzonderlijke gegevens beschikbaar. De landen zijn bovendien ingedeeld op basis van Huntington's (1993) culturele zones (katholiek Europa, protestants Europa, ...).

In traditionele samenlevingen is religie heel belangrijk, wordt belang gehecht aan autoriteit en vindt men een waardepatroon waarin echtscheiding, abortus, euthanasie en zelfmoord worden afgekeurd. Verder worden deze traditionele samenlevingen gekenmerkt door traditionele familiewaarden, het belang van ouder-kind bindingen en door nationale trots en nationalistische reflexen. Op de seculiere pool van deze dimensie vertonen de landen op ethisch vlak meer tolerantie inzake euthanasie, 'ander' seksueel gedrag of gebruik van softdrugs.

De dimensie survival/zelfexpressie hangt nauw samen met de transitie van de industriële samenleving naar een postindustriële samenleving. Aan de survival kant bevinden zich samenlevingen die gekenmerkt worden door onzekerheid en een relatief lage welvaart. In deze landen ligt de klemtoon op economische en fysieke zekerheid. Aan de zelfexpressie-kant gaat het om meer welvarende landen waar de nadruk ligt op subjectief welzijn, zelfexpressie en kwaliteit van het leven. Deze dimensie is volgens Inglehart gerelateerd aan het onderscheid tussen materialistische en postmaterialistische waarden. In een moderne welvaartsstaat hoeft men zich niet meer druk te maken over 'brood op de plank' en hecht men meer belang aan de kwaliteit van het leven of het milieu.

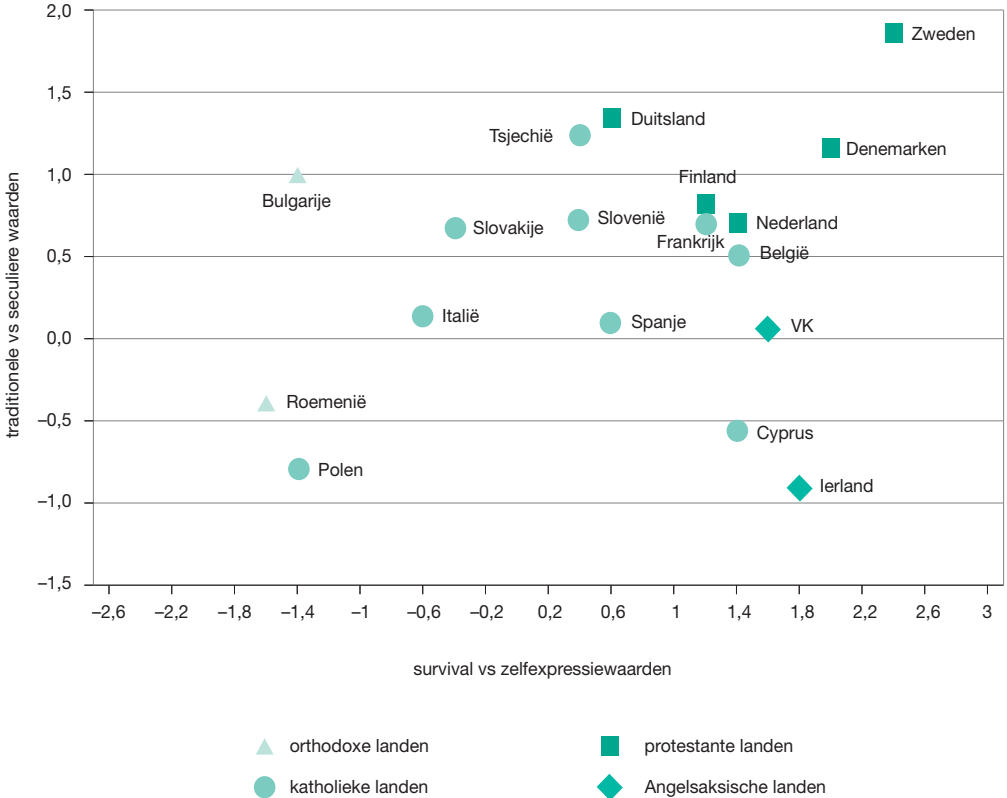
Inglehart stelde vast dat naast de economische ontwikkeling ook de religieuze achtergrond een belangrijke rol speelt. Protestantse, katholieke, islamitische of orthodoxe tradities resulteren in verschillende culturele zones, zelfs indien voor niveaus van economische ontwikkeling wordt gecorrigeerd.

De Europese landen liggen over het volle bereik van de survival/zelfexpressie dimensie verspreid. De Oost-Europese landen met orthodoxe roots (Roemenië en Bulgarije) bevinden zich in de nabijheid van de survival pool. De protestantse landen (Zweden, Denemarken en Nederland) zijn het meest uitgesproken expressief evenals de Angelsaksische landen (Verenigd Koninkrijk en Ierland). De katholieke landen België, Frankrijk en Luxemburg zijn gematigd expressief. De Zuid-Europese en vooral de Oost-Europese katholieke landen nemen een middenpositie in.

De spreiding over de traditionele/seculiere dimensie is bij de Europese landen veel minder uitgesproken. De meeste landen bevinden zich aan de seculiere kant. Uitzonderingen zijn Ierland, Polen, Cyprus en Roemenië. Spanje, Italië en het Verenigd Koninkrijk zijn traditioneel noch seculier. De protestantse landen, vooral Zweden maar ook Duitsland en Denemarken, zijn

seculier. België en Nederland zijn, samen met een aantal Oost-Europese landen, Frankrijk en Luxemburg, gematigd tot licht seculier.

Figuur 16. Traditionele/seculiere waarden tegenover survival/zelfexpressie waarden, 23 Europese landen*, 2008

Bron: Inglehart & Welzel, 2005 (bewerking SVR).

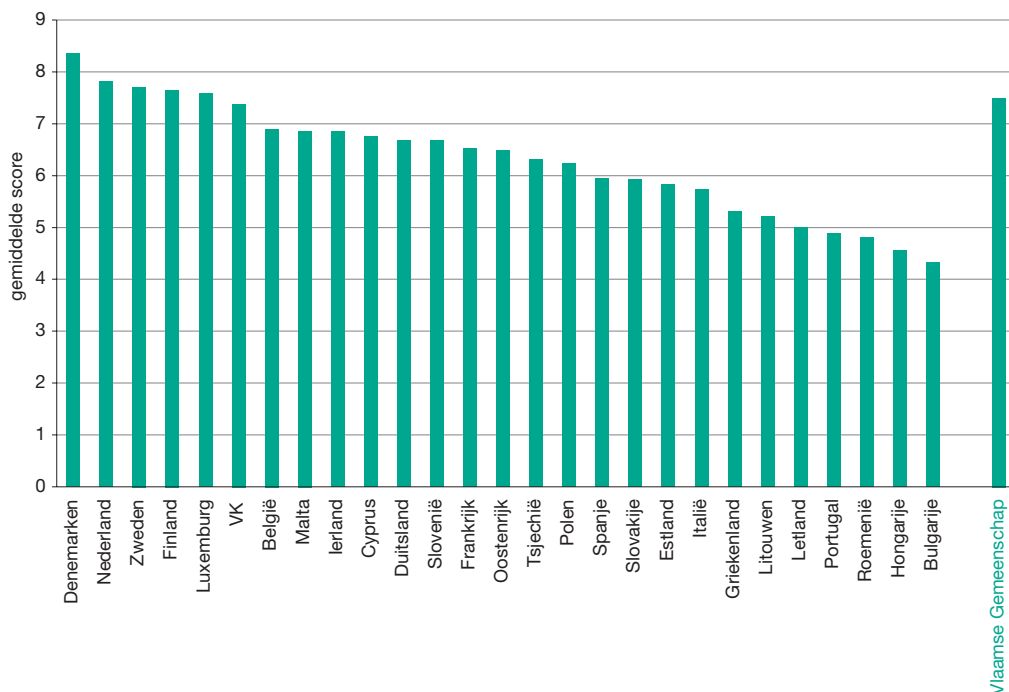
4.3. Levenstevredenheid

Er wordt vaak verwezen naar een toenemende individualisering als een van de kenmerken van de hedendaagse samenleving waarin mensen leven en werken. De invloed van de traditionele instituten zoals kerk, staat, de familie, ... neemt af en het individu krijgt op die wijze meer keuzevrijheid, maar tegelijk ook meer keuzeonzekerheid. Wat betekent dit voor het subjectief welbevinden van mensen? Zijn mensen tevreden met hun leven en manifesteren er zich op dit vlak verschillen tussen landen?

Over het meten van het welbevinden is er in de literatuur al veel gezegd en geschreven. Lange tijd werd er van uitgegaan dat economische indicatoren zoals het bbp garant stonden voor uitspraken over de kwaliteit van leven. Gaandeweg rezen hier vragen bij en werd ‘meer’ niet vanzelfsprekend als ‘beter’ beschouwd. Alternatieve maten zoals het subjectief welbevinden werden ontwikkeld om de levenservaringen van mensen te kunnen inschatten¹⁵.

We gaan tot slot kort in op het subjectief welbevinden van burgers aan de hand van de ‘World Database of Happiness’ die toelaat het gemiddelde tevredenheidsniveau van burgers in landen te vergelijken (Veenhoven, 2011). Deze cijfers werden voor Vlaanderen aangevuld met de resultaten van de SCV-survey van de Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Figuur 17. Algemene levenstevredenheid, gemiddelde score op een schaal van 0 tot 10, Vlaamse Gemeenschap en EU27-landen*, 2009

* EU27-landen: originele vierpuntenschaal getransformeerd naar schaal van 0 tot 10.

Bron: Veenhoven, 2011; SCV-survey 2009.

De gemiddelde levenstevredenheid ligt in de EU27 redelijk tot zeer hoog. Dat belet niet dat er tussen landen grote verschillen zijn. Denemarken spant de kroon met een tevredenheidsscore van gemiddeld 8,4. Nadien volgen Nederland, Zweden, Finland en Luxemburg met een gemiddelde score tussen 7,8 en 7,6. België haalt een cijfer van 6,9. Oost-Europese landen zoals Hongarije, Roemenië en Bulgarije doen het veel minder goed. Vlaanderen haalt met een score van 7,5 het niveau van de best presterende EU-landen.

Noten

- 1 Koopkrachtpariteiten zijn ruimtelijke deflatoren van het bbp waarmee tussen landen of regio's gecorrigeerd wordt voor prijsverschillen van goederen en diensten.
- 2 De 'Beveridge'-landen zijn genoemd naar William Henry Beveridge die in 1942 een uitgebreid rapport over sociaal beleid presenteerde in het Britse Parlement. Het rapport vormde de basis voor het Britse sociale zekerheidsstelsel dat werd opgezet na WO II. De Beveridge-landen worden in de literatuur vaak geplaatst tegenover de 'Bismarck'-landen. Otto Von Bismarck was de Duitse kanselier die eind 19de eeuw met de invoering van een ver-

- plichte ziekteverzekering de aanzet gaf voor de opbouw van het omvattende sociale beschermingssysteem in zijn land.
- 3 Immers: $(bbp / \text{totale bevolking}) = (bbp / \text{werkgelegenheid}) \times (\text{werkgelegenheid} / \text{bevolking 15-64 jaar}) \times (\text{bevolking 15-64 jaar} / \text{totale bevolking})$.
 - 4 De reële groei van de arbeidsproductiviteit + de groei van de werkgelegenheid + de interactieterm tussen beide. Bij kleine groeiwaarden van beide termen is de interactieterm verwaarloosbaar klein.
 - 5 Voor de berekeningen werd de bruto toegevoegde waarde van de Vlaamse bedrijfstakken geschat in kettingeuro's met referentiejaar 2000. Dit gebeurde op basis van Belgische verhoudingen werkelijke prijzen / kettingeuro's voor de bedrijfstakken.
 - 6 HERMREG is een regionaal econometrisch model dat opgemaakt wordt door de statistiekinstellingen van de gewesten (waaronder SVR) in samenwerking met het Federaal Planbureau.
 - 7 De specialisatie-indices worden berekend voor het Vlaamse Gewest versus de EU15. De index is het aandeel van een Vlaamse bedrijfstak in de totale Vlaamse werkgelegenheid versus het analoge aandeel voor de EU15 x 100. Een waarde > 100 duidt op een specialisatie voor het Vlaamse Gewest en vice versa (dus niet-specialisatie) voor waarden < 100.
 - 8 Het gaat om het groeipercentage van de geharmoniseerde index van de consumptieprijzen (HICP). Er bestaan geen consumptieprijsindices op het niveau van de Belgische gewesten.
 - 9 Doordat deze volatiele componenten uit de indicator geweerd worden is de onderliggende inflatie een betere maat voor mogelijke inflatiespanningen uit economische transacties.
 - 10 De Vlaamse buitenlandse handel (in- en uitvoer) gaat steeds over de landen buiten België. Over de handelsrelaties met het Waalse en Brusselse Hoofdstedelijke Gewest zijn geen data beschikbaar.
 - 11 De meeste cijfers die hier worden gepresenteerd, betreffen het recentste beschikbare jaar, meestal 2009, in een aantal gevallen 2008 (cijfers voor 2010 zijn sporadisch). Waar vergelijkingen in beeld komen, wordt meestal gerefereerd aan het jaar 2000. Naast de EU27 inclusief België, worden ook gegevens voor de Belgische gewesten gepresenteerd daar waar de gegevens beschikbaar zijn.
 - 12 Het totaal vruchtbaarheidscijfer is het gemiddeld aantal kinderen dat een vrouw zou krijgen indien de vruchtbaarheidscijfers van het lopende jaar onveranderd blijven gelden in de toekomst.
 - 13 Op het niveau van de gewesten is het cijfer voor 2007 het meest recente.
 - 14 Met uitzondering van Denemarken en Zweden waarvoor de gegevens ontbreken.
 - 15 We gaan hier niet in op de discussie hoe de levenskwaliteit van burgers het best in kaart wordt gebracht. Voor een overzicht van de concepten en de verschillende kritieken op het gebruik van die concepten, wordt verwezen naar Verlet & Callens (2010).

Bibliografie

- Armingeon, K., Careja, R., Potolidis, P., Gerber, M. & Leimgruber, P. (2008). *Comparative political data set III 1990-2006*. Berne: Institute of Political Science - University of Berne.
- Arts, W. & Gelissen, J. (2002). Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. In: *Journal of European Social Policy*, 12 (2), 137-158.
- Barreau, J.-Cl. (2010). Immigration: non à la vision malthusienne de Bruxelles. In: *Le Figaro*, 07/10/2010.
- Bazant, U. & Schubert, K. (2009). European welfare systems: diversity beyond existing categories. In: Schubert, K., Hegelich, S. & Bazant, U. (red.). *The Handbook of European Welfare Systems*. London: Routledge, 513-534.
- Colomer, J.M. (red.) (2008). *Comparative European politics*. New York: Routledge.
- Deschouwer, K. & Hooghe, M. (2005). *Politiek. Een inleiding in de politieke wetenschappen*. Amsterdam: Boom.
- Dol, K. & Haffner, M. (2010). *Housing statistics in the European Union 2010*. Delft University of Technology.
- Dorbritz, J. (2008). Germany: Family diversity with low actual and desired fertility. In: *Demographic Research*, 19, 557-598.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- European Commission (2010). *Demography report 2010*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Eurostat.
- European Commission (2010). *The social situation in the European Union in 2009*. Luxembourg: European Commission.
- Eurostat (2010a). *The EU in the world. A statistical portrait. 2010 edition*. Luxembourg: Publications of the European Union.
- Eurostat (2010b). *Eurostat regional yearbook 2010*. Luxembourg: Eurostat.
- Eurostat (2011). *Women and men in the EU seen through figures*. Newsrelease.

- Federaal Planbureau en Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2008). *Bevolkingsvooruitzichten 2007-2060, Planning paper 105*.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Newbury Park: Sage
- Hofstede, G. (2006) & Hofstede, G.-J. (2006). *Allemaal andersdenkenden: omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Huntington, S. (1993). The clash of civilizations?. In: *Foreign Affairs*, 72(3), 22-49.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change and democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (2008). Changing values among western publics from 1970 to 2006. In: *West European Politics*, 31 (1-2), 130-146.
- Inkeles, A. & Levinson, D.J. (1969). National character: the study of modal personality and sociocultural systems. In: Lindzey, G. & Aronson, E. (red.). *The Handbook of Social Psychology*. Reading MA: Addison-Wesley.
- Instituut voor de Nationale Rekeningen (2010). *Regionale rekeningen 2000-2009*. Brussel: Nationale Bank van België.
- Kiernan, K. (2000). European perspectives on union formation. In: Waite, L.J. (ed.). *The ties that bind. Perspectives on marriage and cohabitation*. New York: Aldine de Gruyter, 40-58.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of democracy: government forms and performance in thirty-six countries*. New Haven: Yale University Press.
- Müller, W., Bergman, T. & Strøm, K. (2006). Parliamentary democracy: promise and problems. In: Strøm, K., Müller, W. & Bergman, T. (red.). *Delegation and accountability in parliamentary democracies*. Oxford: Oxford University Press, 3-32.
- Petrasova, A. (2008). *Statistics in focus: social protection in the European Union*. Luxemburg: Eurostat.
- Schubert, K., Hegelich, S. & Bazant, U. (red.) (2009). *The Handbook of European Welfare Systems*. London: Routledge.
- Staelraeve, S. & Bouteca, N. (2006). Staatsvormen en parlement. In: Devos, C. (red.). *De kleermakers en de keizer: inleiding tot politiek en politieke wetenschappen*. Gent: Academia Press, 315-368.
- Veenhoven, R (2011). *World database of happiness, collection happiness in nations. Overview of happiness surveys using measure type: 121C / 4-step verbal lifesatisfaction*. <http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl>, geraadpleegd op 1 maart 2011.
- Verlet, D. & Callens, M. (red.) (2010). *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Schitterend gemiddeld. Kwaliteit, kansengelijkheid en rendement van het Vlaamse onderwijs in internationaal perspectief

Ellen Boeren & Ides Nicaise*

Inleiding

Deze bijdrage bestudeert de wegen die kinderen, jongeren en volwassenen met een verschillende sociale en economische achtergrond bewandelen doorheen het onderwijslandschap. We beperken onderwijs niet tot het initieel leerplichtonderwijs, maar hanteren een levenslange en levensbrede benadering die doorloopt tot in de volwassenheid. Niet alleen kijken we naar prestatieniveaus en participatieverschillen tussen deze individuen in verschillende levensfasen, maar ook naar de effecten die het onderwijs heeft op diverse levensdomeinen op langere termijn. In de ganse bijdrage plaatsen we Vlaanderen in Europees perspectief, waar mogelijk leggen we de nadruk vooral op (selecties van) West-Europa. In de tekst zal duidelijk worden dat Vlaanderen een goed presterende West-Europese regio is.

We behandelen drie grote topics: (1) effectiviteit en ongelijkheid binnen het initieel onderwijs; (2) participatie, kwaliteit en ongelijkheden binnen de volwasseneneducatie en (3) ongelijkheden in het onderwijs weerspiegeld in de samenleving.

We ronden af met een discussie.

In het eerste deel van deze bijdrage gaan we dieper in op de effectiviteit en ongelijkheid binnen het initieel onderwijs aan de hand van enkele gestandaardiseerde internationale surveys, zowel voor basis-, secundair als hoger onderwijs zoals TIMSS2003, PIRLS2006 en PISA2009. In het tweede deel verleggen we onze focus naar de volwasseneneducatie en bekijken we naast de participatiegraden ook de percepties van de cursisten zelf. We maken gebruik van de Eurostat Adult Education Survey en de databank LLL2010. In een laatste onderdeel bekijken we de effecten van leren op andere levensdomeinen zoals gezondheid, tewerkstelling en levensgeluk op basis van de European Lifelong Learning Indicators index en eigen HIVA-onderzoek naar het rendement van onderwijs.

1. Effectiviteit en ongelijkheid binnen het initieel onderwijs

In het eerste deel van deze bijdrage bekijken we effectiviteit en sociale ongelijkheid binnen het initieel onderwijs (inclusief hoger onderwijs) aan de hand van enkele internationaal gestandaardiseerde testen zoals TIMSS, PIRLS en PISA. We plaatsen de resultaten in internationaal perspectief en geven inzicht in de structuren van onderwijs die de resultaten mee bepalen. Daarnaast bespreken we de toegang tot het hoger onderwijs en staan we stil bij de intergenerationale onderwijsmobiliteit.

* Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA) van de Katholieke Universiteit Leuven.
E-mail: ellen.boeren@hiva.kuleuven.be.

1.1. Internationale surveys

1.1.1. Progress in International Reading Literacy Survey 2006

De eerste survey die we bespreken is PIRLS (Van Damme, 2008). PIRLS staat voor Progress in International Reading Literacy Study en bevraagt de leesvaardigheden van kinderen in het vierde leerjaar lager onderwijs. De meest recente survey werd afgenomen in het jaar 2006 en vond plaats in 45 landen/regio's over de hele wereld. De survey wordt in 2011 herhaald. Hier bespreken we enkel de resultaten voor 14 West-Europese landen/regio's.

De globale resultaten laten zien dat Vlaanderen niet tot de absolute koplopers behoort wat betreft leesvaardigheid, maar met een 6de plaats op 14 wel beschouwd mag worden als een goed presterende regio. Van onze buurlanden doet enkel Luxemburg het significant beter.

Om de analyses en bijhorende interpretaties te vergemakkelijken, bekijken we onze resultaten ten opzichte van het gemiddelde van de selectie van West-Europese landen/regio's (tabel 1 – score 534). Vlaamse leerlingen scoren gemiddeld genomen 13 punten hoger dan het gemiddelde van deze 14 landen. Waalse leerlingen behalen een gemiddelde score die 34 punten lager ligt dan dat landengemiddelde.

Bij het maken van deze internationale vergelijkingen moeten we wel steeds kritisch kijken naar de onderzoeksmethodologie, dit om de kwaliteit van de vergelijkbaarheid te kunnen beoordelen. In PIRLS worden alle leerlingen in het vierde leerjaar getest, ongeacht hun leeftijd. In sommige landen/regio's zijn de kinderen in het vierde leerjaar al een stukje ouder dan in Vlaanderen. West-Europese landen/regio's (in deze survey) met een leesniveau dat vergelijkbaar is met Vlaanderen, zoals Denemarken, Duitsland, Nederland en Zweden, hebben gemiddeld genomen iets oudere leerlingen. Italië vormt de enige uitzondering.

Tabel 1. Leesvaardigheid in het vierde leerjaar van het lager onderwijs: gemiddelde testscore, verschil met landgemiddelde en variatie (opleiding moeder, aantal boeken thuis, testtaal is thuistaal), Vlaanderen en 13 West-Europese landen/regio's, 2006

Land/regio	Gemiddelde Testscore*	Verschil met PIRLS-gemiddelde	Variatie		
			Opleiding moeder	Aantal boeken thuis	Testtaal
Luxemburg	557 (1,1)	23	48	56	39
Italië	551 (2,9)	17	50	29	28
Zweden	549 (2,3)	15	53	44	32
Duitsland	548 (2,2)	14	56	50	46
Nederland	547 (1,5)	13	40	26	34
Vlaanderen	547 (2,0)	13	50	25	41
Denemarken	546 (2,3)	12	46	31	22
Engeland	539 (2,6)	5	–	–	–
Oostenrijk	538 (2,2)	4	72	48	62
PIRLS-gemiddelde	534	0	–	–	–
Schotland	527 (2,8)	-7	62	44	-2
Frankrijk	522 (2,1)	-12	66	43	31
Spanje	513 (2,5)	-21	47	44	28
Wallonië	500 (2,6)	-34	62	45	–
Noorwegen	498 (2,6)	-36	56	42	40

* De standaardfout staat tussen haakjes.

Bron: Van Damme, 2008, op basis van PIRLS 2006.

Naast de vergelijking van de gemiddelde resultaten tussen landen/regio's zijn we ook geïnteresseerd in de verschillen tussen leerlingen en scholen binnen de landen/regio's zelf. In Vlaanderen zijn de verschillen tussen scholen globaal genomen niet zo groot. Deze vaststelling moet echter genuanceerd worden.

Het Vlaamse onderwijs maakt relatief veel gebruik van zittenblijven om tot meer homogene klas- en jaargroepen te komen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat PIRLS een kleinere spreiding laat zien voor Vlaanderen dan voor andere landen/regio's, omdat de zwakste presteerders van die leeftijdsgroep in een lager leerjaar zitten. Soortgelijke onderzoeken (zoals PISA) waarbij de steekproeven gebaseerd zijn op leeftijdscohorten in plaats van klassen of leerjaren vertonen een zeer verschillend beeld van de spreiding in prestaties tussen Vlaamse leerlingen (zoals we infra zullen zien).

Dit gezegd zijnde, heeft de beperkte spreiding van de PIRLS-resultaten in Vlaanderen twee kanten. Enerzijds stellen we vast dat de zwakkere leerlingen niet extreem slechter scoren dan de sterkere leerlingen, anderzijds zien we wel dat onze toppresterders niet tot de top van deze West-Europese landen/regio's behoren. Maken we een aparte ranking op van de 5% best scorende leerlingen per land/regio, dan zien we dat Vlaanderen in deze selectie van West-Europese landen/regio's (landenkeuze: zie tabel 1) van de 6de naar de 8ste plaats zakt.

Ook verschillen tussen jongens en meisjes zijn in Vlaanderen niet erg groot: ze zijn over het algemeen kleiner dan in de andere landen/regio's¹.

Als we proberen de verschillen tussen leerlingen te verklaren dan zien we dat er een duidelijk positieve relatie bestaat tussen het prestatieniveau en de socio-culturele achtergrond van de leerling. De gebruikte indicatoren van het socio-cultureel profiel zijn het opleidingsniveau van de moeder (hoog versus laag), het aantal boeken waarover de leerling thuis beschikt (meer versus minder dan 25) en testtaal (thuis taal versus andere taal). De resultaten in tabel 1 geven aan dat in al de beschouwde West-Europese landen/regio's leerlingen met een hoogopgeleide moeder, met meer dan 25 boeken thuis en die de taal spreken waarin de PIRLS-test werd afgenomen, beter scoren op leesvaardigheid. De enige uitzondering is Schotland waar kinderen die thuis een andere taal spreken, beter presteren. Bekijken we de Vlaamse resultaten, dan valt voornamelijk op dat de verschillen naar testtaal groot zijn. Anderstalige leerlingen scoren het zwakst. Opvallend is dat hetzelfde geldt in alle landen/regio's die een andere Germaanse taal dan het Engels hebben: Oostenrijk, Duitsland en Noorwegen. In landen/regio's waar Engels gesproken wordt en in landen/regio's met een Romaanse taal is de kloof kleiner. Wellicht heeft dit te maken met de vertrouwdheid van de migranten met de taal van het nieuwe land/regio, of met de objectieve moeilijkheid om als nieuwkomer een Germaanse taal te leren (Van Damme, 2008).

Tot slot heeft PIRLS ook de attitudes ten opzichte van lezen bevraagd. Leerlingen moesten aangeven in hoeverre ze akkoord gingen met stellingen zoals 'Ik lees alleen wanneer het moet' en 'Ik vind lezen saai'. Vlaanderen doet het niet erg goed in deze attitudebevraging. Slechts 38% van de leerlingen staat positief tegenover lezen. Onze buurlanden Nederland en Luxemburg scoren ook laag met respectievelijk 39 en 40%. Italië steekt met 64% met kop en schouders boven de andere geselecteerde West-Europese landen/regio's uit. In PIRLS werd ook gevraagd naar de leesattitudes van de ouders. Zoals bij de leesattitude van de kinderen zien we dat Vlaanderen voor de beschouwde West-Europese landen/regio's achteraan bengelt wat betreft de positieve leesattitudes. Deze resultaten geven aan dat er in Vlaanderen nog niet echt sprake is van een leescultuur in de gezinnen. Naast het gezin speelt ook de school een rol. Maar liefst 61% van alle Vlaamse leerlingen geeft aan maximaal 3 uur leesvaardigheid te krijgen op

school. Slechts 12% krijgt meer dan 6 uur lezen, terwijl dit in de andere West-Europese landen veel hoger ligt (bijvoorbeeld Noorwegen 44%, Frankrijk 29%, Denemarken 25%). Als mogelijke verklaring kunnen we dus vooropstellen dat de positieve attitude niet aangewakkerd wordt door school- en thuisclimaat van de kinderen.

1.1.2. Trends in International Mathematics and Science Study 2003

Een soortgelijke survey als PIRLS is TIMSS (Van den Broeck e.a., 2004). TIMSS staat voor Trends in International Mathematics and Science Study en bevraagt zowel leerlingen in het vierde leerjaar lager onderwijs als het tweede leerjaar secundair onderwijs. Net als in PIRLS doet niet de leeftijd, maar wel het leerjaar van de leerlingen ertoe. Hoewel TIMSS regelmatig herhaald wordt, zijn het niet steeds dezelfde regio's die deelnemen. De laatste survey werd afgenomen in 2007, maar Vlaanderen besliste toen om niet te participeren. In deze bijdrage maken we dan ook gebruik van TIMSS 2003 bij gebrek aan recentere resultaten. TIMSS bevraagt zowel wiskundige als wetenschappelijke kennis en vaardigheden. In het vierde leerjaar lager onderwijs bestaat wiskunde uit de deeldomeinen getallen, patronen en relaties, metingen, meetkunde en datagegevens².

Voor wiskunde behoren zowel in het vierde leerjaar van het lager onderwijs als in het tweede leerjaar secundair onderwijs de Vlaamse leerlingen tot de besten ter wereld (gemeten op basis van 27 landen/regio's voor het lager onderwijs en 50 landen/regio's voor het secundair onderwijs). Binnen de groep van West-Europese landen in TIMSS behoren we tot de absolute top (zie tabellen 2a en 3a). In het vierde leerjaar lager onderwijs doen andere West-Europese landen/regio's het significant minder goed dan Vlaanderen, in het tweede secundair scoort enkel Nederland op vergelijkbaar niveau. Voor wetenschappen scoren Vlaamse leerlingen, zowel in het basis- als in het secundair onderwijs middelmatig. Ze scoren wel steeds boven het TIMSS-gemiddelde (op basis van de 49 regio's voor het secundair en de 27 regio's voor het lager onderwijs). Voor Wallonië zijn geen cijfers beschikbaar.

TIMSS werkt met internationale standaarden. Leerlingen moeten minstens 400 punten op de test scoren om aan de laagste standaard te voldoen. Internationaal (dat wil zeggen in alle deelnemende 49/27 landen/regio's samen) haalt 84% van de leerlingen lager onderwijs deze standaard voor zowel wiskunde als wetenschappen. In Vlaanderen haalt quasi iedereen deze standaard (99% voor wiskunde, 98% voor wetenschappen) wat aangeeft dat de zwakst presterende leerlingen in Vlaanderen (gegeven het steekproefkader) het niet zo slecht doen. Wie 475 kan halen, voldoet aan de tussenliggende standaard. Wie 550 punten scoort, behaalt de hoge standaard. Toppresteerders behalen minstens 625 punten. In het vierde leerjaar behaalt 10% de topscore voor wiskunde en 2% de topscore voor wetenschappen. In het eerste geval is dit boven het TIMSS-gemiddelde (8% voor wiskunde), in het andere geval is dit onder het TIMSS-gemiddelde (7% voor wetenschappen). Daar staat wel tegenover dat Vlaanderen het ook voor wetenschappen beter doet dan het TIMSS-gemiddelde als we kijken naar de tussenliggende standaard. Vlaanderen slaagt er met andere woorden goed in leerlingen mee te krijgen op een aanvaardbaar niveau, hoewel dat voor wiskunde net iets beter lukt dan voor wetenschappen.

Tabel 2a. Wiskundige vaardigheid in het vierde leerjaar lager onderwijs (gemiddelde testscore, verschil met TIMSS-gemiddelde, gemiddelde leeftijd en verschil jongens en meisjes), Vlaanderen en 4 Europese landen/regio's, 2003

Land/regio	Gemiddelde testscore*	Vershil met TIMSS-gemiddelde	Gemiddelde leeftijd	Vershil jongens en meisjes
Vlaanderen	551 (1,8)	56	10,0	3
Nederland	540 (2,1)	45	10,2	6
Engeland	531 (3,7)	36	10,3	2
TIMSS-gemiddelde	495 (0,8)	0	10,3	1
Schotland	490 (3,3)	-5	9,7	11
Noorwegen	451 (2,3)	-44	9,8	5

* Standaardfout tussen haakjes.

Bron: Van den Broeck e.a., 2004, op basis van TIMSS 2003.

Tabel 2b. Wetenschappelijke vaardigheid in het vierde leerjaar lager onderwijs (gemiddelde testscore, verschil met TIMSS-gemiddelde, gemiddelde leeftijd en verschil jongens en meisjes), Vlaanderen en 5 Europese landen/regio's, 2003

Land/regio	Gemiddelde testscore*	Vershil met TIMSS-gemiddelde	Gemiddelde leeftijd	Vershil jongens en meisjes
Engeland	540 (3,6)	51	10,3	-4
Nederland	525 (2,0)	36	10,2	8
Vlaanderen	518 (1,8)	29	10,0	1
Italië	516 (3,8)	27	9,8	3
Schotland	502 (2,9)	13	9,7	12
TIMSS-gemiddelde	489 (0,9)	0	10,3	-1
Noorwegen	466 (2,6)	-23	9,8	-1

* Standaardfout tussen haakjes.

Bron: Van den Broeck e.a., 2004, op basis van TIMSS 2003.

Tabel 3a. Wiskundige vaardigheid in het tweede leerjaar secundair onderwijs (gemiddelde testscore, verschil met TIMSS-gemiddelde, gemiddelde leeftijd en verschil jongens en meisjes), Vlaanderen en 6 Europese landen/regio's, 2003

Land/regio	Gemiddelde testscore*	Vershil met TIMSS-gemiddelde	Gemiddelde leeftijd	Vershil jongens en meisjes
Vlaanderen	537 (2,8)	70	14,1	10
Nederland	536 (3,8)	69	14,3	7
Zweden	499 (2,6)	32	14,9	0
Schotland	498 (3,7)	31	13,7	-5
Engeland	498 (4,7)	31	14,3	-1
Italië	484 (3,2)	17	13,9	5
TIMSS-gemiddelde	467 (0,5)	0	14,5	-1
Noorwegen	461 (2,5)	-6	13,8	-3

* Standaardfout tussen haakjes.

Bron: Van den Broeck e.a., 2004, op basis van TIMSS 2003.

Tabel 3b. Wetenschappelijke vaardigheid in het tweede leerjaar secundair onderwijs (gemiddelde testscore, verschil met internationaal gemiddelde, gemiddelde leeftijd en verschil jongens en meisjes), Vlaanderen en 6 Europese landen/regio's, 2003

Land/regio	Gemiddelde testscore*	Vershil met TIMSS-gemiddelde	Gemiddelde leeftijd	Vershil jongens en meisjes
Engeland	544 (4,1)	70	14,3	12
Nederland	536 (3,1)	62	14,3	15
Zweden	524 (2,7)	50	14,9	7
Vlaanderen	516 (2,5)	42	14,1	23
Schotland	512 (3,4)	38	13,7	11
Noorwegen	494 (2,2)	20	13,8	8
Italië	491 (3,1)	17	13,9	10
TIMSS-gemiddelde.	474 (0,6)	0	14,5	6

* Standaardfout tussen haakjes.

Bron: Van den Broeck e.a., 2004, op basis van TIMSS 2003.

Net als in PIRLS zijn verschillen in prestaties tussen leerlingen voornamelijk gerelateerd aan hun socio-economische achtergrondkenmerken. Kinderen en jongeren met hoogopgeleide ouders, die thuis over een computer en een studeertafel beschikken en die thuis de landstaal spreken waarin ook de TIMSS-testen zijn afgenomen, scoren beter. Over het algemeen mogen we zeggen dat deze trend in alle landen/regio's zichtbaar is. In vergelijking met andere landen/regio's is de spreiding tussen de zwakste en de sterkste groep niet significant groter in Vlaanderen. Dezelfde waarschuwing als voor PIRLS geldt hier: doordat zittenblijven in Vlaanderen meer gebruikelijk is dan elders, wordt de spreiding van de testcores binnen een leerjaar kunstmatig lager. Dit geldt zowel voor ongelijkheden naar sociale herkomst als naar geslacht (aangezien kinderen uit kansengroepen en jongens vaker blijven zitten). De verschillen tussen jongens en meisjes lijken in Vlaanderen inderdaad volgens TIMSS onbestaande in het lager onderwijs, maar in het secundair onderwijs worden de verschillen groter en presteren de jongens beter voor zowel wiskunde als wetenschappen. Internationaal gezien zijn er echter geen significante verschillen naar geslacht.

Ook in TIMSS werd gevraagd naar de attitudes ten opzichte van wiskunde en wetenschappen. In het vierde leerjaar lager onderwijs staat Vlaanderen voor wiskunde op de eerste plaats voor 'negatieve attitude' en op de laatste plaats voor 'zeer positieve attitude'. Voor wetenschappen vinden we gelijkaardige resultaten. In het tweede leerjaar secundair onderwijs is de attitude al positiever dan in het lager onderwijs, maar ze blijft toch onder het internationale gemiddelde. Een mogelijke verklaring is opnieuw het schoolklimaat alsook het watervalstelsel dat kenmerkend is voor Vlaanderen. Anderzijds scoren we gemiddeld genomen wel goed, maar moeten we dit toch blijvend relativeren omwille van de sociaal vertekende scores die kunnen ontstaan omwille van de verschillen in leeftijd of leerjaar, als gevolg van het steekproefkader.

1.1.3. Programme for International Student Assessment 2009

Tot slot bespreken we PISA (De Meyer & Warlop, 2010). PISA staat voor Programme for International Student Assessment en bevraagt driejaarlijks honderdduizenden 15-jarigen uit tientallen landen/regio's op het vlak van leesvaardigheid, wiskundige geletterdheid en wetenschappelijke geletterdheid. De meest recente resultaten voor Vlaanderen komen uit de bevraging van 2009. In vergelijking met TIMSS en PIRLS worden leerlingen niet bevraagd in een bepaald leerjaar, maar wel op 15-jarige leeftijd, ongeacht het leerjaar waarin ze zich op dat moment bevinden.

Elke ronde van PISA focust op een bepaald hoofddomein, in PISA 2009 was dit leesvaardigheid (zie tabel 4a), hoewel wiskundige geletterdheid (zie tabel 4b) en wetenschappelijke geletterdheid (zie tabel 4c) ook getoetst werden. De attitudes die in TIMSS en PIRLS aan bod komen, werden in PISA 2009 eveneens bevroegd.

Tabel 4a. Leesvaardigheid bij 15-jarigen (gemiddelde testscore, verschil met OESO-gemiddelde en verschil jongens en meisjes), Vlaanderen en 13 Europese landen/regio's, 2009

Land/regio	Gemiddelde testscore*	Vershil met OESO-gemiddelde	Vershil jongens en meisjes
Finland	536 (2,3)	43	-55
Vlaanderen	519 (2,3)	26	-28
Nederland	508 (5,1)	15	-24
België	506 (2,3)	13	-27
Noorwegen	503 (2,6)	10	-47
Duitstalige Gemeenschap	499 (2,8)	6	-26
Duitsland	497 (2,7)	4	-40
Ierland	496 (3,0)	3	-39
Frankrijk	496 (3,4)	3	-40
Denemarken	495 (2,1)	2	-29
Verenigd Koninkrijk	494 (2,3)	1	-25
OESO-gemiddelde	493 (0,5)	0	-39
Franstalige Gemeenschap	490 (4,2)	-3	-41
Italië	486 (1,6)	-7	-46
Luxemburg	472 (1,3)	-21	-39

* Standaardfout tussen haakjes.

Bron: De Meyer & Warlop, 2010, op basis van PISA 2009.

Tabel 4b. Wiskundige geletterdheid bij 15-jarigen (gemiddelde testscore, verschil met OESO-gemiddelde en verschil jongens en meisjes), Vlaanderen en 15 Europese landen/regio's, 2009

Land/regio	Gemiddelde testscore*	Vershil met OESO-gemiddelde	Vershil jongens en meisjes
Finland	541 (2,2)	45	3
Vlaanderen	537 (3,1)	41	19
Nederland	526 (4,7)	30	17
Duitstalige Gemeenschap	517 (2,5)	21	11
België	515 (2,3)	19	22
Duitsland	513 (2,9)	17	16
Denemarken	503 (2,6)	7	16
Noorwegen	498 (2,4)	2	5
Frankrijk	497 (3,1)	1	16
Oostenrijk	496 (2,7)	0	19
OESO-gemiddelde	496 (0,5)	0	12
Zweden	494 (2,9)	-2	-2
Verenigd Koninkrijk	492 (2,4)	-4	20
Luxemburg	489 (1,2)	-7	19
Franstalige Gemeenschap	488 (3,9)	-8	25
Ierland	487 (2,5)	-9	8
Italië	483 (1,9)	-13	15

* Standaardfout tussen haakjes.

Bron: De Meyer & Warlop, 2010 op basis van PISA 2009.

Tabel 4c. Wetenschappelijke geletterdheid bij 15-jarigen (gemiddelde testscore, verschil met OESO gemiddelde en verschil jongens en meisjes), Vlaanderen en 15 Europese landen/regio's, 2009

Land/regio	Gemiddelde testscore*	Vershil met OESO-gemiddelde	Vershil jongens en meisjes
Finland	554 (2,3)	53	-15
Vlaanderen	526 (2,9)	25	5
Nederland	522 (5,4)	21	4
Duitsland	520 (2,8)	19	6
Duitstalige Gemeenschap	519 (2,8)	18	-2
Verenigd Koninkrijk	514 (2,5)	13	9
Ierland	508 (3,3)	7	-3
België	507 (2,5)	6	6
OESO-gemiddelde	501 (0,5)	0	0
Noorwegen	500 (2,6)	-1	-4
Denemarken	499 (2,5)	-2	12
Frankrijk	498 (3,6)	-3	3
Zweden	495 (2,7)	-6	-4
Oostenrijk	494 (3,2)	-7	8
Italië	489 (1,8)	-12	-2
Luxemburg	484 (1,2)	-17	7
Franstalige Gemeenschap	482 (4,2)	-19	8

* Standaardfout tussen haakjes.

Bron: De Meyer & Warlop, 2010, op basis van PISA 2009.

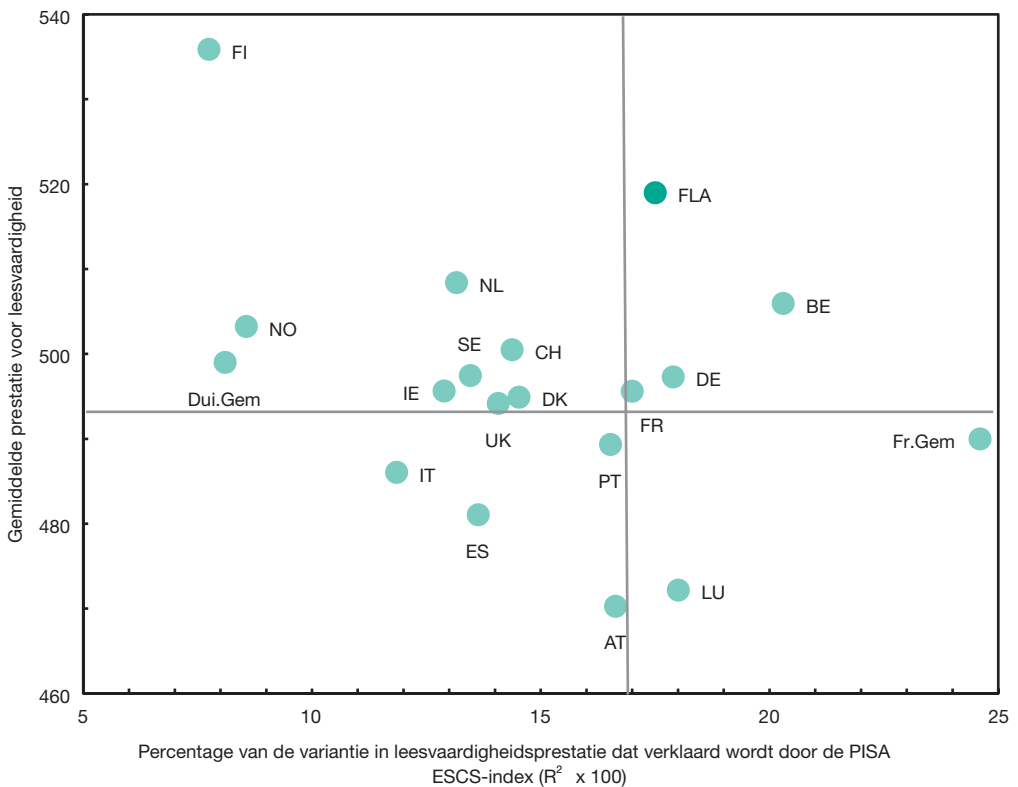
De resultaten tonen aan dat de Vlaamse leerlingen tot de West-Europese (en zelfs wereldtop) behoren. Leerlingen uit de Franstalige gemeenschap scoren op alle onderdelen van de PISA-bevraging significant lager dan de Vlaamse leerlingen. Op Finland na doen alle andere West-Europese landen/regio's uit deze survey het significant slechter dan de andere West-Europese landen opgenomen in PISA. Sinds 2000 verkleint de voorsprong van Vlaanderen in lezen echter. Vergeleken met de andere West-Europese landen/regio's blijft Vlaanderen echter sterk presteren.

De verschillen tussen de sterke en zwakke leerlingen in Vlaanderen blijven volgens PISA boven het gemiddelde van de OESO (behalve voor leesvaardigheid) (De Meyer & Warlop, 2010). Verschillen tussen Vlaamse jongens en meisjes zijn niet significant als het om wetenschappelijke geletterdheid gaat, maar wel voor de twee andere gebieden: jongens scoren iets beter op wiskundige geletterdheid (12 punten) en meisjes beduidend beter op leesvaardigheid (28 punten). Dit patroon is gelijklopend in de meeste andere deelnemende landen/regio's.

Zoals in vorige golven van PISA (OECD, 2011) stelt men een vrij sterke relatie vast tussen de prestaties op testen en de sociale afkomst van de leerlingen, gemeten aan de hand van het beroep en het onderwijsniveau van de ouders, de educatieve en culturele hulpbronnen en het aantal boeken waarover de leerlingen thuis beschikken. Terwijl die sociale ongelijkheid in Vlaanderen niet afgenomen is sinds 2000, lijkt ze wel te zijn toegenomen in een aantal andere West-Europese landen/regio's waaronder Frankrijk, Duitsland en Luxemburg. Opvallend is ook de extreem slechte prestatie van de Franse Gemeenschap op dit vlak. Het Verenigd Koninkrijk, en vooral Nederland, doen het dan weer beter dan Vlaanderen qua sociale ongelijkheid in leesprestaties.

Figuur 1 rangschikt landen/regio's volgens de gemiddelde prestatie voor leesvaardigheid, maar geeft ook de kloof weer naar socio-economische achtergrond. Hoe hoger een land/regio staat in de figuur, hoe hoger de gemiddelde prestatie; en hoe meer naar rechts een land/regio staat op de figuur, hoe groter de sociale ongelijkheid. Als we deze resultaten wat verder exploreren, dan zien we dat Vlaanderen goed scoort qua vaardigheden, maar hoog op sociale ongelijkheid. Deze figuur geeft aan dat goed scoren qua vaardigheden en laag scoren op sociale ongelijkheid wel degelijk mogelijk is. Een grotere sociale gelijkheid is dus niet automatisch synoniem met een lager prestatieniveau. De kwaliteit van het onderwijs hoeft dus met andere woorden niet automatisch in te boeten wanneer er gestreefd wordt naar meer sociale gelijkheid. Figuur 1 toont dat dit in sommige landen wel degelijk haalbaar is.

Figuur 1. Leesvaardigheid en kloof naar socio-economische achtergrond, Vlaanderen en 18 Europese landen/regio's, 2009

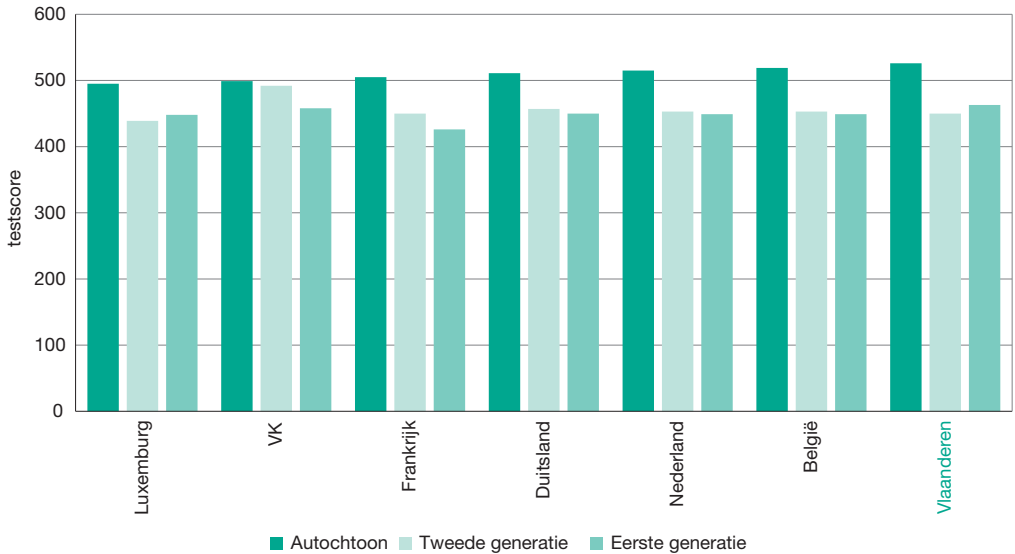

Bron: De Meyer en Warlop, 2010, op basis van PISA 2009, eigen bewerking.

Figuur 2 rangschikt landen/regio's volgens gemiddelde prestatie van autochtone leerlingen (op leesvaardigheid) en geeft ook de kloof weer tussen deze laatsten en de eerste- respectievelijk tweedegeneratie migrantenleerlingen. Vlaanderen is de trieste koploper (gevolgd door Luxemburg, Frankrijk en Zweden) wat het verschil in prestaties betreft tussen autochtonen en tweedegeneratie migranten (76 punten). Deze resultaten wijzen op de moeizame integratie van anders-taligen in ons onderwijssysteem, iets wat ook terug te vinden is in onderzoek van de Heus & Dronkers (2010). Uiteraard moet men rekening houden met de samenstelling van de diverse subgroepen migranten. In de Vlaamse regio zijn de tweedegeneratie-allochtonen sociaal-

economisch erg achtergesteld, maar vroegere OESO-publicaties hebben reeds gewezen op de negatieve impact van sterk gestratificeerde onderwijssystemen (zoals het Vlaamse waarin op jonge leeftijd voor een specifieke stroom gekozen moet worden) op de prestaties van migranten.

Figuur 2. Leesvaardigheid (testscore) naar migratiestatus, Vlaanderen en 6 Europese landen/regio's, 2009

Bron: De Meyer en Warlop, 2010, op basis van PISA 2009, eigen bewerking.

1.1.4. *Samengevat*

Kortom, de meest recente surveys met betrekking tot leerprestaties in het basis- en secundair onderwijs leren ons dat Vlaamse kinderen en jongeren behoren tot de top in West-Europa. De Vlaamse jongeren zijn zeer goed in wiskunde, doen het goed in wetenschappen en behoren tot de beteren voor leesvaardigheid. Ongelijkheden tussen leerlingen zijn echter duidelijk gerelateerd aan de socio-economische positie en de thuistaal respectievelijk de herkomst van de leerlingen.

Men moet in deze landenvergelijkingen aandachtig blijven voor de invloed van het steekproefkader op resultaten. Aangezien TIMSS en PIRLS leerlingen bevragen in een specifiek leerjaar, is het mogelijk dat de gemiddelde leeftijd van deze leerlingen verschilt tussen landen/regio's en de resultaten dus beïnvloedt. Bovendien geven TIMSS en PIRLS onvermijdelijk een geflatteerd beeld van de (sociale) ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs. PISA bevaart leerlingen op 15-jarige leeftijd, met als gevolg dat niet iedereen in dezelfde fase van zijn/haar schoolloopbaan zit. Voorzichtigheid blijft dus geboden bij de interpretatie van de resultaten.

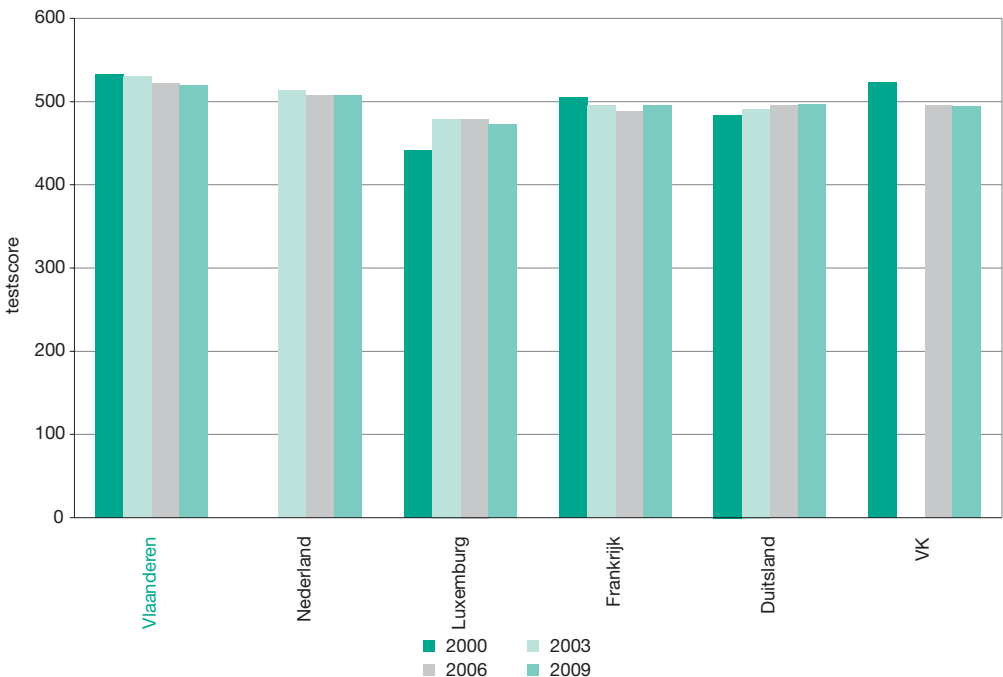
1.2. *Intertemporele vergelijking (PISA)*

Het bekijken van leerresultaten is interessant in internationaal perspectief, maar ook in intertemporeel perspectief. Vlaanderen heeft deelgenomen aan PISA 2000, 2003, 2006 en 2009 en biedt daarom interessant vergelijkingsmateriaal over de tijd heen. Ook de meeste van onze buurlanden hebben aan deze 4 surveys deelgenomen.

Vlaanderen doet het in 2009 iets minder goed voor lezen en wiskunde (zie figuur 3a, 3b en 3c). Een gelijkaardige negatieve trend vinden we eveneens terug in Nederland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Duitsland en Luxemburg daarentegen vertonen een lichte opwaartse trend (zie figuur 3). Voor wetenschappen is er geen significant verschil merkbaar. Over het algemeen kunnen we zeggen dat de resultaten in de getoonde West-Europese landen/regio's dicht bij elkaar komen te liggen. In 2006 zien we bijvoorbeeld dat het Verenigd Koninkrijk en Duitsland dezelfde gemiddelde score behalen voor lezen en op 1 punt na ook voor wetenschappen. In 2000 scoorde het Verenigd Koninkrijk echter nog significant hoger dan Duitsland. Hoewel de gemiddelde scores dus dicht bij elkaar komen te liggen in de ons omringende landen, blijft het echter wel duidelijk dat Vlaanderen een absolute West-Europese topregio is. De relatieve positie van Vlaanderen ten opzichte van onze buurlanden is dus niet versterkt, maar we mogen blijven besluiten dat we goed presteren.

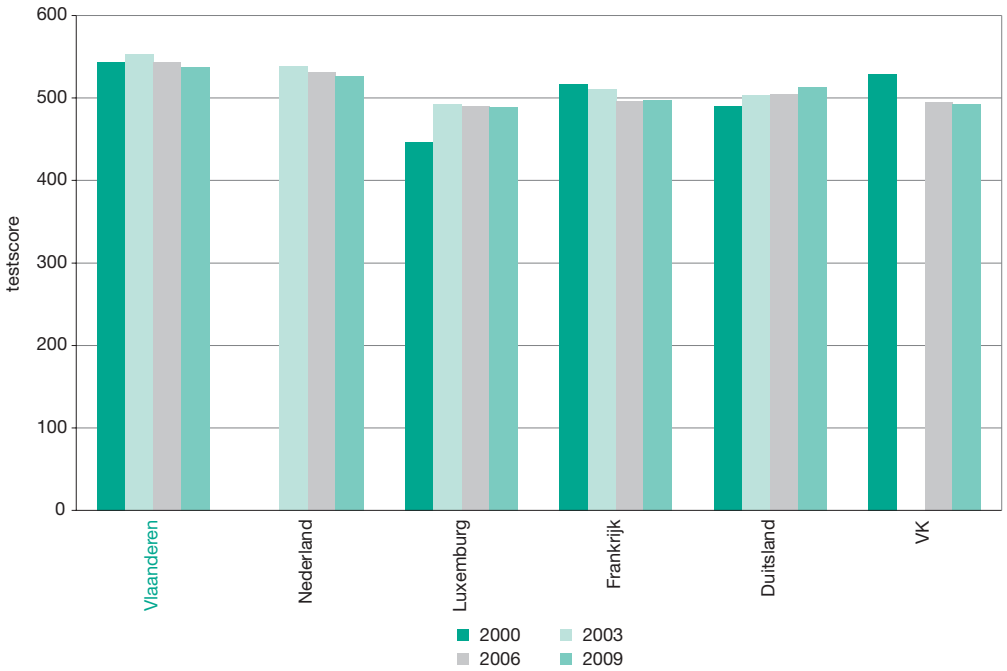
Bij dit alles moet uiteraard rekening gehouden worden met het feit dat de verschuivingen vaak kleiner zijn dan de statistische foutmarges rond de cijfers. Het blijft voorlopig moeilijk om echte trends te onderscheiden. Het is ook mogelijk dat verschillen te wijten zijn aan veranderingen in bevolkingssamenstelling zoals bijvoorbeeld de toestroom van meer allochtonen in een bepaald land of regio. Verder onderzoek is aangewezen om de oorzaken van deze verschuivingen beter te interpreteren.

Figuur 3a. Evolutie van leesvaardigheid (testscore), Vlaanderen en buurlanden van België, 2000-2009

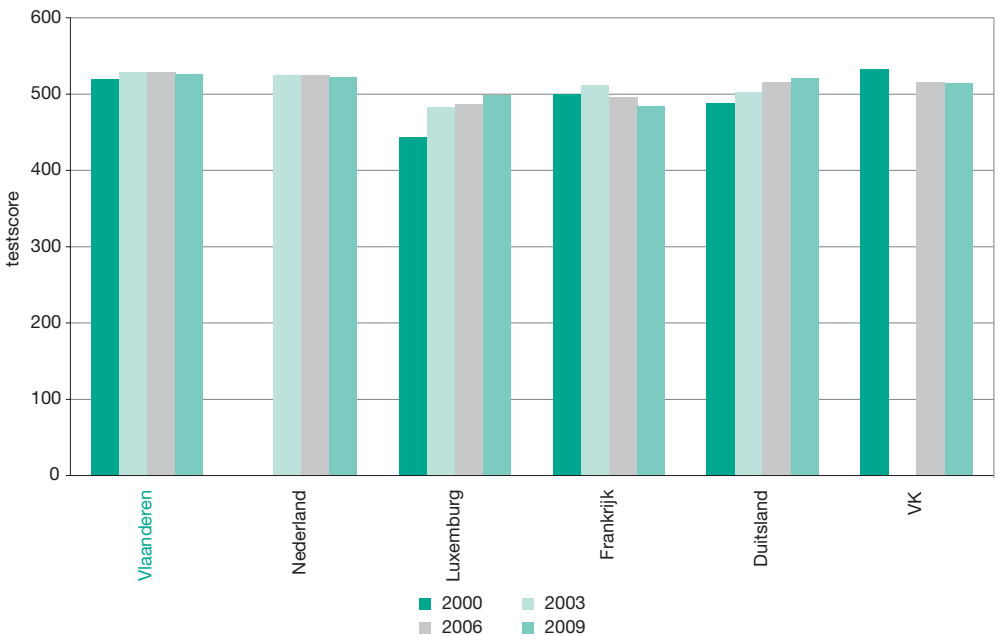
Bron: OECD, 2011, op basis van PISA 2000, 2003, 2006 en 2009, eigen bewerking.

Figuur 3b. Evolutie van wiskundige vaardigheid (testscore), Vlaanderen en buurlanden van België, 2000-2009

Bron: OECD, 2011, op basis van PISA 2000, 2003, 2006 en 2009, eigen bewerking.

Figuur 3c. Evolutie van wetenschappelijke vaardigheid (testscore), Vlaanderen en buurlanden van België, 2000-2009

Bron: OECD, 2011, op basis van PISA 2000, 2003, 2006 en 2009, eigen bewerking.

1.3. Kenmerken van het onderwijssysteem.

De systematisch terugkerende patronen in de internationale rangschikkingen laten vermoeden dat, naast individuele en sociale kenmerken van leerlingen, ook kenmerken van het onderwijssysteem zelf mee de gemiddelde prestaties en ongelijkheden in de hand kunnen werken (Hirtt e.a., 2007; Nicaise & Desmedt, 2008). In landen/regio's (zoals Vlaanderen, Nederland, Duitsland, Oostenrijk) waar meer gesegegreerd buitengewoon onderwijs wordt aangeboden (dit wil zeggen: waar een uitgesproken niveauverschil bestaat tussen algemeen en beroepsgericht onderwijs), en waar de oriëntering tussen trajecten op jongere leeftijd gebeurt, zijn de sociale en etnisch-culturele verschillen in onderwijsuitkomsten groter (Ariga & Brunello, 2007).

De term *streaming* verwijst naar de organisatie van het onderwijs in afzonderlijke trajecten die correleren met de achtergrondkenmerken van de leerlingen, zoals bijvoorbeeld de opdeling ASO, TSO, BSO in het secundair onderwijs en het gewoon versus het buitengewoon onderwijs in het lager onderwijs. In Vlaanderen is streaming sterk aanwezig, ook in Nederland, Duitsland en Oostenrijk. In het lager onderwijs komen beduidend meer leerlingen van allochtone afkomst, arbeiderskinderen en kinderen uit éénoudergezinnen terecht in het Buitengewoon Lager Onderwijs. Deze verwijzing gebeurt vaak op basis van testen die sociaal en cultureel vertekend zijn en dus leiden tot discriminatie (Nicaise & Desmedt, 2008). In het secundair onderwijs zien we het watervaleffect. Leerlingen uit sociaal minder goeude milieus zakken reeds op jonge leeftijd af naar het technisch of beroepsonderwijs (TSO en BSO), terwijl falende leerlingen uit de hogere sociale milieus eerder een jaar in het algemeen secundair onderwijs (ASO) zullen overdoen. Ook de testen die gebruikt worden bij studieoriëntering zijn hier sociaal en cultureel vertekend en dus in het nadeel van de zwakkere groepen (Nicaise & Desmedt, 2008). In Noord-Europese landen, met meer inclusief onderwijs en met een breed ('comprehensief') éénheidscurriculum tot aan het einde van het lager secundair onderwijs, zijn de onderwijsuitkomsten gelijkverdeelde.

Ten tweede kan ook de sociale en etnische segregatie tussen scholen bijdragen aan de ongelijkheid. In Vlaanderen bestaat een sterke segregatie (scheiding) tussen 'elitescholen' en 'kansarme scholen' (Nicaise & Desmedt, 2008). Door het peer group effect kunnen zwakke leerlingen minder snel opklimmen omdat ze niet bij de sterkere leerlingen in de klas zitten. Elitescholen kunnen naast een sterker doelpubliek ook meer rekenen op een hoger sociaal kapitaal van ouders, oud-leerlingen, vrijwilligerswerk, ... De marktwerking in het onderwijs houdt deze segregatie staande. Aangezien de overheid het onderwijs subsidieert, vallen de prijsmechanismen weg, maar de principes van vrije schoolkeuze en vrijheid van onderwijs blijven overeind. Het onderwijs wordt hierdoor een concurrentiële (quasi-)markt. Internationaal onderzoek toont aan dat deze concurrentie leidt tot hogere gemiddelde prestatieniveaus, maar tegelijk ook tot meer (sociale) ongelijkheid in uitkomsten (Hirtt e.a., 2007; Littré e.a., 2008). Scholen proberen hun aantrekkingskracht te verhogen, onder andere door een sociaal sterker doelpubliek aan te trekken, terwijl ouders consumenten worden. Ouders uit hogere sociale milieus bepalen sterk de elitescholen en blijven bewust weg uit de concentratiescholen in de volksbuurten. Een gezondere sociale mix zou volgens onderwijskundig onderzoek positieve effecten hebben op de zwakkere groepen en nauwelijks negatieve effecten hebben op de sterkere groepen (Nicaise & Desmedt, 2008).

1.4. Participatie en ongelijkheid in het hoger onderwijs

Het meten van participatie aan hoger onderwijs is niet eenvoudig. Verschillende systemen hebben andere startleeftijden en de structuren van het hoger onderwijs zijn verschillend. Er zijn verrassend weinig gegevens voorhanden over participatiegraden aan het hoger onderwijs. Volgens de OESO (2010) zou twee op drie Belgische jongeren de stap naar het hoger onderwijs zetten (wat uiteraard nog niet betekent dat men dit met vrucht afwerkt). Nederland en Duitsland scoren op dit vlak lager, het Verenigd Koninkrijk daarentegen beduidend hoger.³ Afzonderlijke cijfers voor Vlaanderen zijn niet beschikbaar.

Tabel 5. Deelname hoger onderwijs (ISCED niveau 5, types 5A+5B) (in %), België en 4 Europese landen, 2008

Land/regio	Deelname hoger onderwijs
België	68
Nederland	62
Frankrijk	–
Duitsland	50
Verenigd Koninkrijk	87

Bron: OECD, Education at a glance 2010.

Op basis van de Adult Education Survey (die afgenomen wordt vanaf de leeftijd van 25 jaar) presenteren we in tabel 6 het aandeel jongeren tussen 25 en 30 jaar dat reeds een diploma hoger onderwijs behaald heeft. Duitsland scoort ook hier zwakker. Cijfers in andere landen zijn redelijk vergelijkbaar met de Vlaamse cijfers, hoewel iets lager in het Verenigd Koninkrijk⁴.

Tabel 6. Aandeel 25- tot 30-jarigen met diploma hoger onderwijs (in %), België en 4 Europese landen, 2007-2008

Land/regio	Diploma hoger onderwijs
België	44,2
Nederland	44,9
Frankrijk	44,2
Duitsland	18,4
Verenigd Koninkrijk	39,3

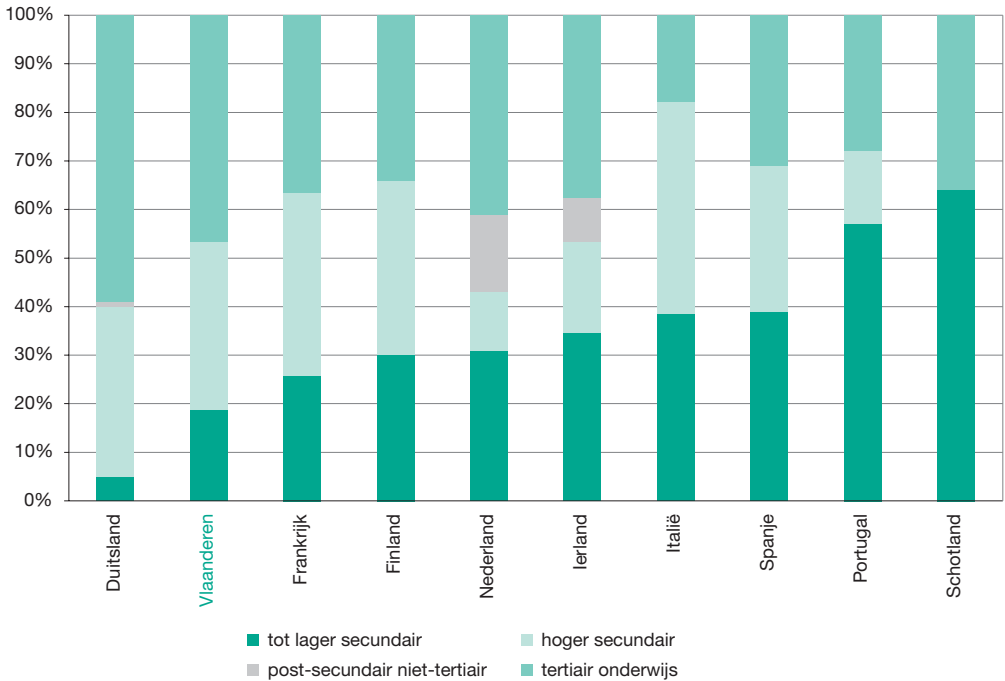
Bron: Adult Education Survey, eigen bewerking.

Op basis van de Eurostudent Survey kunnen we een overzicht geven van de profielgegevens van de studenten in het hoger onderwijs (Wartenbergh e.a., 2009). In Vlaanderen heet deze survey de Studentenmonitor. Het onderzoek brengt voornamelijk het socio-economische profiel van de studenten in beeld, maar besteedt ook aandacht aan de tijdsbesteding en wensen tot internationalisering van studenten.

De Vlaamse gegevens (op basis van het rapport Wartenbergh e.a., 2009) tonen aan dat de sociale ongelijkheid ook in het hoger onderwijs merkbaar is. Van alle hogeschoolstudenten heeft 55% minstens één ouder die ook hoger onderwijs gevolgd heeft, bij de universiteitsstudenten is dit zelfs 75%. Bij de hogeschoolstudenten gaat het vaak om ouders die aan de hogeschool hebben gestudeerd, niet aan de universiteit. In het rapport van de Vlaamse studentenmonitor staat een grafiek die de doorstroming naar het hoger onderwijs opsplijt naar het opleidingsniveau van de vader (overgenomen in figuur 4). In vergelijking met de andere West-Europese landen/regio's

uit deze figuur is 47% vaders met een tertiair diploma al hoog. Onze buurlanden Nederland en Frankrijk slagen er beter in jongeren met een laaggeschoolde vader naar het hoger onderwijs te laten doorstromen, hoewel de zwakkere doorstroom van jongeren uit arbeidersmilieus overall een probleem blijft.

Figuur 4. Deelname aan het hoger onderwijs (in %), naargelang het diploma van de vader, Vlaanderen en 8 Europese landen/regio's, 2009

Bron: Wartenbergh e. a., 2009.

Kijken we naar andere verschillen dan het opleidingsniveau van de ouders, dan zien we dat er momenteel zowel in hogescholen als in universiteiten iets meer meisjes dan jongens zijn (56% aan de hogescholen, 54% aan de universiteiten voor Vlaanderen). De genderongelijkheid in het nadeel van de meisjes is ook in de andere West-Europese landen/regio's weggewerkt. Allochtonen vinden wel moeilijker hun weg tot het hoger onderwijs. In Vlaanderen heeft van alle studenten slechts 5% niet de Belgische nationaliteit, hoewel meer mensen met een andere nationaliteit aanwezig zijn in de ganse populatie, ongeveer een kleine 10% (OESO, 2009). Het internationaal rapport van de Eurostudent Monitor zegt niets over nationaliteit.

In het algemeen kunnen we stellen dat de onderwijsmobiliteit in Vlaanderen nog altijd eerder beperkt is, hoewel het onderwijs – inclusief hoger onderwijs – na de Tweede Wereldoorlog een sterke expansie heeft doorgemaakt (Groenez, 2010). De analyse van Tan (1998) toont aan dat de sociaal ongelijke verhoudingen nog steeds standhouden. Verbergt, Cantillon en Van den Bosch (2009) komen op basis van de SILC 2004 data uit bij dezelfde conclusies. Participatie aan het hoger onderwijs is, zoals eerder aangehaald, sterk afhankelijk van het opleidingsniveau van de ouders. Van de jongens met een hoogopgeleide vader participeert volgens SILC 2004 61,4% aan hoger onderwijs tegenover slechts 14,0% van de jongens met een laagopgeleide

vader. Voor meisjes is het verschil minder groot (49,5% voor meisjes met hoogopgeleide vaders en 25,6% voor meisjes met laagopgeleide vaders) maar nog steeds duidelijk zichtbaar.

Een vergelijking met het werk van Tan (1998), die gebruik maakt van gegevens uit 1976, 1985 en 1992, leert dat de onderwijsdemocratisering en de bijhorende intergenerationele onderwijsmobiliteit eigenlijk al bijna 40 jaar stilstaat (Verbergt e.a., 2009). Figuur 4 laat zien dat enkele andere regio's zoals Schotland en Portugal er wel beter in slagen meer jongeren van laagopgeleide vaders naar het hoger onderwijs te sturen. Echter, niet enkel de participatie, maar ook de slaagcijfers variëren met het opleidingsniveau van de ouders. Wie met een lagere socio-economische status wel doorstroomt naar het hoger onderwijs, heeft niet alleen meer kans op falen maar ook om alsnog uit te stromen zonder diploma hoger onderwijs.

2. Participatie, kwaliteit en ongelijkheid binnen het volwassenenonderwijs

Dit tweede deel bestudeert de participatie aan volwasseneneducatie (en daarbinnen met name het volwassenen*onderwijs*)⁵, en kijkt daarbij verder dan enkel de toegang tot cursussen. We bestuderen ook de motieven en ervaringen van volwassenen die deelnemen aan een cursus in het volwassenenonderwijs en staan stil bij hun tevredenheid. We vergelijken zowel participatiestatistieken als percepties in internationaal perspectief en gaan op zoek naar verklaringen op macroniveau die deze verschillen mee vorm geven.

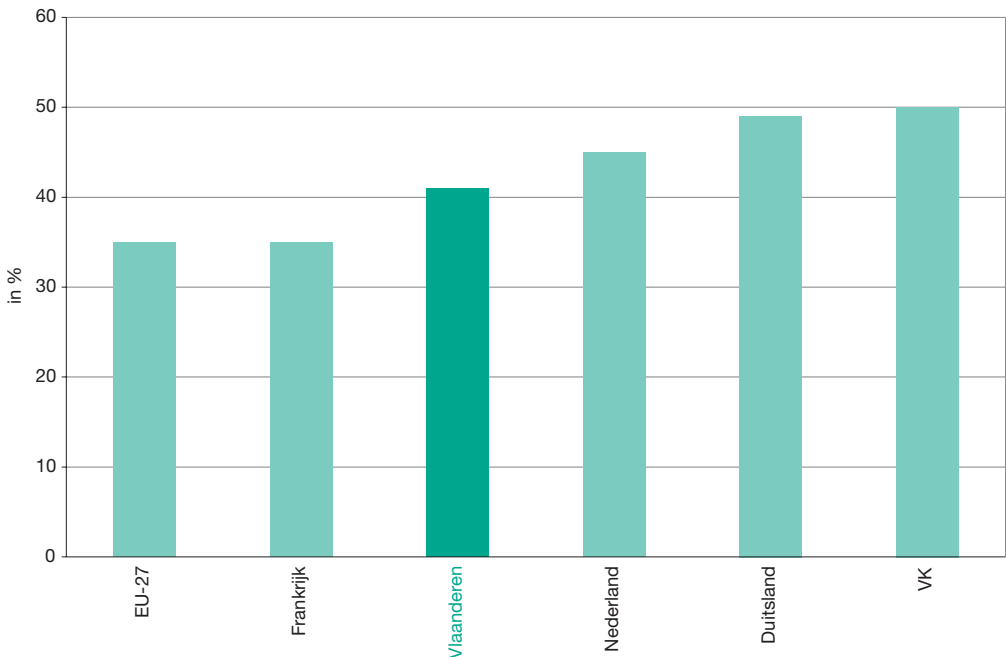
2.1. Participatiegraad en ongelijkheden

Uit een UNESCO-rapport van Desjardins, Rubenson en Milana (2006) blijkt dat de kansen van volwassenen om deel te nemen aan leeractiviteiten ongelijk verdeeld zijn. Op basis van de International Adult Literacy Survey 1998, de Adult Literacy and Life Skills Survey 2003 en de Eurobarometer 2003 blijkt dat leeftijd, opleidingsniveau en beroepsstatus de meest bepalende determinanten voor deelname aan levenslang leren zijn (zie verder voor internationale verschillen voor deze determinanten). Jongeren hebben een langer levensperspectief, zullen nog lang meedraaien op de arbeidsmarkt en kunnen dus gedurende een relatief langere periode genieten van hun leeropbrengsten. Hogeropgeleiden zijn meer werkzaam in kennisintensieve jobs – die de participatie aan leeractiviteiten stimuleren – en zijn hier vanuit hun positieve leerverleden ook meer mee vertrouwd. Het hebben van werk is ook een voordeel aangezien nieuwe kennis en vaardigheden direct omgezet kunnen worden in de praktijk en de werkgever vaak deze opleidingen financiert. Desjardins e.a. (2006) kwamen tot de bevinding dat deze ongelijkheden naar socio-economisch profiel grosso modo terug te vinden zijn in alle Europese regio's.

De Eurostat Adult Education Survey (AES) bevat gegevens over deelname aan leeractiviteiten bij volwassenen tussen 25 en 64 jaar in 24 Europese landen gedurende de periode 2005 - 2008. Uit de AES-gegevens in Figuur 5 met 4 buurlanden blijkt dat binnen een referentieperiode van 12 maanden 42 procent van de Vlamingen deelneemt aan minstens één cursus. Dit cijfer slaat op georganiseerde cursussen, met of zonder officieel diploma of certificaat (formele versus non-formele educatie). Scandinavische landen en het Verenigd Koninkrijk scoren rond de 50 procent of hoger; de meeste West-Europese landen/regio's scoren iets boven het Europese gemiddelde (rond de 40 procent), maar het zijn vooral de zuiderse en de nieuwe EU-landen van Oost-Europese origine die zwak scoren met participatiecijfers onder de 30 procent (Boateng, 2009).

Algemeen genomen mogen we stellen dat de positie van Vlaanderen in de Europese groep er wel op vooruit gegaan is in vergelijking met vorige metingen op basis van de Enquête Arbeidskrachten (2003) (zie Van Woensel, 2006). Vlaanderen is geëvolueerd van ‘zwak gemiddeld’ naar ‘gemiddeld’.

Figuur 5a. Algemene participatiegraad aan levenslang leren (in %), Vlaanderen, 4 buurlanden en EU-27, 2007

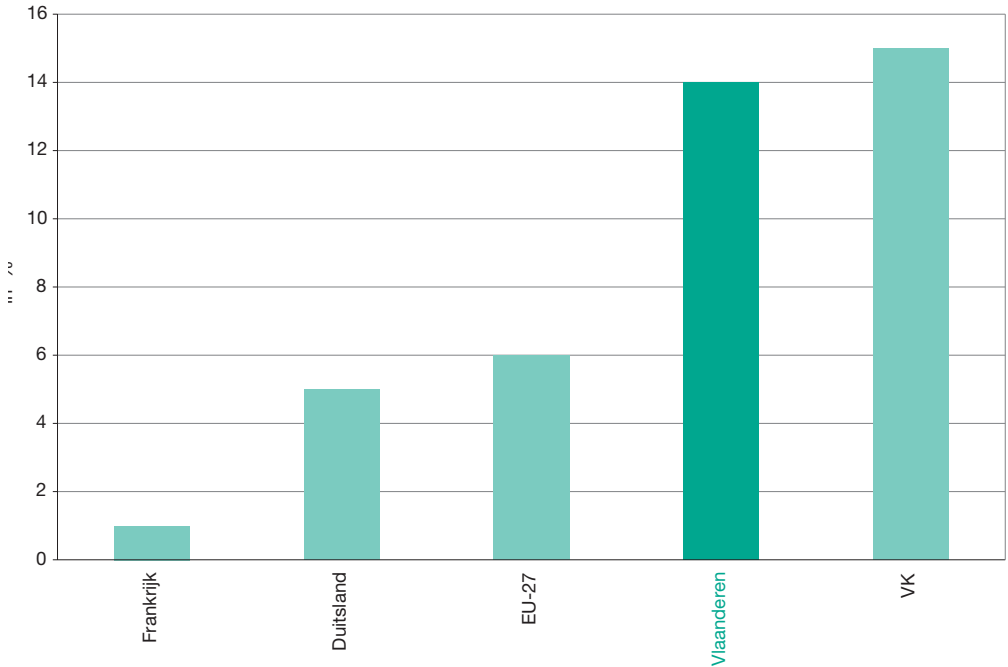

Bron: Eurostat Adult Education Survey (2007), eigen bewerking.

Hoewel Vlaanderen qua algemene participatie aan levenslang leren (non-formele en formele educatie samengenomen) niet opvallend hoog scoort, doet het het op vlak van de formele volwasseneneducatie wel een stuk beter. Een mogelijke verklaring is het ruime aanbod: enerzijds een stevige pijler basiseducatie en tweedekansonderwijs, anderzijds een ruim aanbod taal-, kook- en ICT-opleidingen die naast deelnemers met een jobgerelateerd motief ook veel mensen met een persoonlijke interesse aantrekken.

Nog op basis van AES (2007) wordt in tabel 7 de participatie van kansengroepen weergegeven. Het is een constant patroon in Europa dat hoogopgeleiden meer deelnemen dan laagopgeleiden en dat jongeren meer deelnemen dan ouderen. Op het vlak van beroepsstatus zien we dat in alle landen/regio's werkenden meer kansen hebben dan werkzoekenden en inactieven. Onder de werkenden hebben bedienden met een hoog opleidingsniveau meer participatiekansen dan ongeschoolde arbeiders. Bekijken we de participatiegraden van de zwakkere groepen in de ons omringende landen, dan valt op dat West-Europa het beter doet dan het Europese gemiddelde. In regio's met lage participatiegraden, zoals Zuid- en Oost-Europa, participeren ook de kansengroepen (ouderen, lageropgeleiden, volwassenen zonder job, zie Desjardins e.a., 2006) beduidend minder: zij halen dan ook het Europese gemiddelde naar beneden.

Figuur 5b. Participatiegraad aan formele volwasseneneducatie (in %), Vlaanderen, 3 buurlanden en EU-27, 2007

Bron: Eurostat Adult Education Survey (2007), eigen bewerking.

Tabel 7. Participatie van kansengroepen (geen diploma HSO, geen job, 55-64 jaar, vrouw) aan volwasseneneducatie (in %), Vlaanderen, 5 Europese landen en EU-27, 2007-2008

Land/regio	Geen diploma			
	HSO	Geen job	55-64 jaar	Vrouw
Vlaanderen	22,8	24,9	26,1	42,3
België	19,8	17,6	23,5	39,8
Nederland	25,4	24,7	28,7	41,6
Frankrijk	19,1	12,4	16,2	33,8
Duitsland	19,9	26,2	28,2	42,4
Ver. Koninkrijk	33,4	29,8	37,0	51,3
EU-27	17,5	16,6	20,9	34,4

Bron: Adult Education Survey, eigen bewerking.

Volgens de AES scoort Vlaanderen dus iets beter dan gemiddeld, zowel wat globale participatiegraad als wat ongelijkheid in participatie betreft. Merkwaardig is dat de ongelijkheid in de volwasseneneducatie in Vlaanderen minder groot is dan men zou verwachten op basis van de ongelijkheid aan het einde van het leerplichtonderwijs. Een mogelijke verklaring is het grote aandeel van het publiek gefinancierde volwassenenonderwijs in Vlaanderen (binnen de ruimere sector van de volwasseneneducatie). Mogelijks bestaat er een relatie tussen het aandeel formele volwasseneneducatie en de toegang van kansengroepen. In het Verenigd Koninkrijk vinden ook veel volwassenen hun weg naar de formele volwasseneneducatie en is de toegang van kansengroepen bovengemiddeld. Landen/regio's met een steviger aandeel non-formele educatie

bereiken waarschijnlijk meer werkenden en bijgevolg ook meer volwassenen met een goed opleidingsniveau en de jongere leeftijdsgroepen.

2.2. De invloed van systeemkenmerken op participatie aan levenslang leren

Verschillende landen/regio's hebben verschillende onderwijssystemen, maar verschillen ook inzake economie, arbeidsmarktbeleid, sociale zekerheid, ... Het HIVA voerde in 2006 een onderzoek naar de relatie tussen deze systeemkenmerken en de participatie aan levenslang leren en de bijhorende sociale ongelijkheden in de EU15 (Desmedt e.a., 2006).

De resultaten van deze studie lieten zien dat landen/regio's met een hogere werkzaamheidsgraad⁶ en een hogere graad van innovatie ook een hogere participatiegraad aan levenslang leren hebben. Dit is enerzijds te verklaren doordat de werkplek zelf een belangrijke biotoop voor leeractiviteiten is, maar anderzijds leidt meer opleiding vaak ook tot betere jobs. Op deze manier ontstaat een positieve spiraal van promotie- en opleidingskansen die telkens een versterkend effect op elkaar hebben (Chen & Nicaise, 2010).

De innovatiegraad kunnen we relateren aan de kennisintensiteit van de beroepsstructuur, en hoe kennisintensiever de job, hoe meer opleiding er gevolgd wordt.

Uit onderzoek op basis van de Community Innovation Survey (Eurostat, 2010) blijkt dat er een verband bestaat tussen participatie aan levenslang leren en de mate van innovatie in een economie. Gemiddeld genomen in de EU-27 voert 51,7 procent van alle bedrijven innovatieve activiteiten uit. België scoort met 58,1 procent bovengemiddeld, maar blijft nog sterk achter op koploper Duitsland (79,9 procent). Luxemburg doet het ook goed met 64,7 procent; Nederland en het Verenigd Koninkrijk scoren dan weer zwakker met respectievelijk 44,9 en 45,6 procent.

Naast de meer arbeidsgerelateerde aspecten heeft ook de structuur van het initieel onderwijs een invloed op de participatie aan levenslang leren. Afgestudeerden uit comprehensieve systemen (met een langere gemeenschappelijke basisvorming) nemen meer deel. Enerzijds kan dit gerelateerd zijn aan het feit dat deze leerlingen minder geconfronteerd zijn geweest met selectie en falen en dat ze zich daardoor een betere attitude ten opzichte van leren hebben aangemeten. In Vlaanderen is het leerplichtsysteem niet gebaseerd op comprehensiviteit, maar op stratificatie (vroege opdeling in het secundair tussen ASO, TSO, KSO en BSO) met het watervalstelsel als gevolg. Anderzijds kan het ook zijn dat meer algemene onderwijssystemen minder leiden tot gespecialiseerde vakkennis en nascholing dus een must is. Een kenmerk van stratificatie is namelijk dat er meer tijd voorhanden is om gedetailleerde aandacht te besteden aan specifieke kennis en vaardigheden en er dus meer kan ingespeeld worden op de wensen en noden van de arbeidsmarkt.

Voorts werken een lange leerplicht, een sterk sociaal overleg en een sterk actief arbeidsmarktbeleid de participatie aan volwasseneneducatie verder in de hand (Desmedt e.a., 2006).

Niet enkel de *algemene participatie* aan levenslang leren wordt bevorderd door bovenvermelde systeemkenmerken. Het HIVA-onderzoek van Desmedt e.a. (2006) wees eveneens uit dat de sociale *ongelijkheid* in deelname aan leeractiviteiten kleiner is in landen/regio's met deze kenmerken (in de vorm van grotere toegang van kansengroepen tot het aanbod). De gegevens uit voorgaande secties wezen echter al uit dat de sociale ongelijkheid in Vlaanderen in het initieel onderwijs sterk is, maar dat de deelname van kansengroepen aan de volwasseneneducatie al bij al nog redelijk is.

Een gelijkaardig onderzoek naar de rol van systeemkenmerken en de participatie aan levenslang leren werd uitgevoerd door Rubenson en Desjardins (2009). Dit onderzoek zet de Scandinavische landen uit tegenover enkele Zuid- en West-Europese landen zoals Spanje, Portugal, het Verenigd Koninkrijk, Nederland, Oostenrijk en Duitsland. Op basis van de International Adult Literacy Survey (1998) en de Eurobarometer (2003) werd een overzicht van belemmerende factoren opgesteld die gemeenschappelijk zijn voor alle landen/regio's (zie Rubenson en Desjardins, 2009). Deze drempels houden verband met de leefsituatie van de volwassene zoals de combinatie werk en gezin, met dispositionele aspecten zoals onzekerheidsproblemen of het hebben van een laag zelfbeeld of weinig zelfvertrouwen, maar ook met institutionele aspecten zoals het slecht afstemmen van de lessen op de mogelijkheden van de volwassene. Het opmerkelijke aan deze denkoefening was het feit dat het aanvoelen van barrières in zowat alle landen/regio's even sterk was, hoewel de participatiecijfers zeer uiteenlopend zijn van zeer laag voor de Zuid-Europese landen tot zeer hoog voor de Scandinavische landen. De onderzoekers komen tot de conclusie dat sommige welvaartsmodellen er beter in slagen om volwassenen aan het leren te krijgen en de barrières tot instroom te verlagen. Het Scandinavische (of sociaal-democratische) welvaartstype (zie Esping-Andersen, 1989) blijkt het meest succesvolle te zijn. Dit model wordt gekenmerkt door een grote universele overheidssteun en duidelijke maatschappelijke engagementen ten opzichte van gelijkheid. De decommodificatie – het onafhankelijk zijn van de vrije markt – is dus eerder sterk in dit type, wat leidt tot een minder gestratificeerde samenleving en een kleinere kloof tussen sociale groepen.

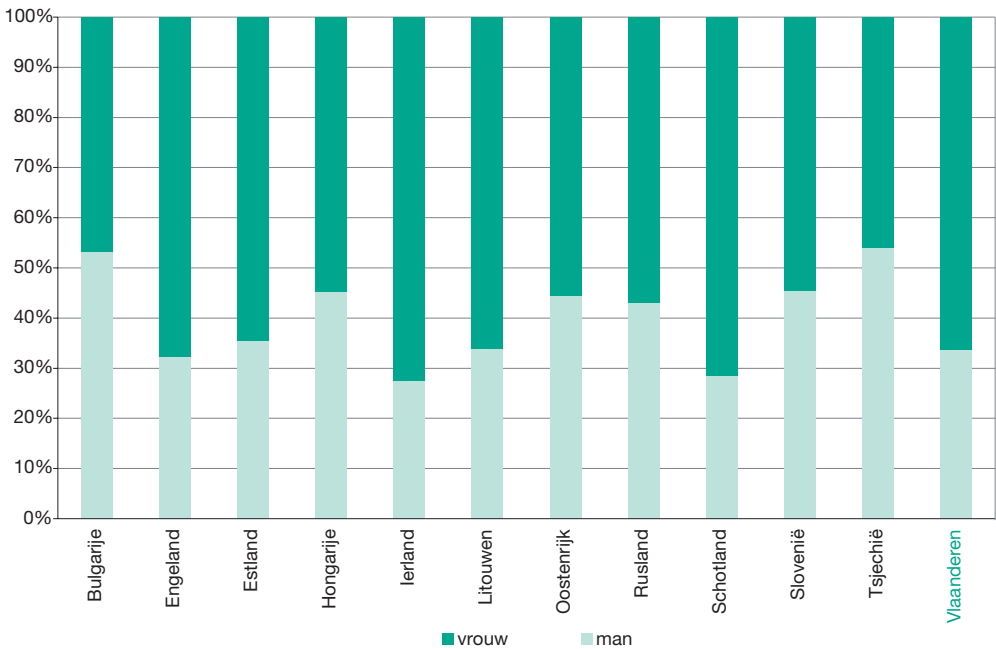
2.3. Diversiteit in de formele volwasseneneducatie (het volwassenenonderwijs)

Bekijken we de deelname aan de volwasseneneducatie in Europa, dan valt op dat systemen van levenslang leren niet op dezelfde manier georganiseerd zijn en dat deze verschillende systemen verschillende typen van volwassenen aantrekken (Holford e.a., 2008; Boeren, 2010). Maar wil dit ook zeggen dat de manier waarop volwassenen hun deelname ervaren verschilt van regio tot regio? In wat volgt spitsen we de aandacht meer toe op het eigenlijke volwassenenonderwijs. De LLL2010-survey vergelijkt de ervaringen van cursisten uit het volwassenenonderwijs in 12 Europese landen⁷. De vragenlijst bevatte, naast vragen omtrent het socio-demografisch en socio-economisch profiel, ook enkele vragen over de motieven om deel te nemen aan de cursus, de percepties van het leerklimaat en de algemene tevredenheid van de cursisten.

De West-Europese steekproeven bevatten meer vrouwen dan de Oost-Europese. In West-Europa nemen ook meer ouderen deel dan in de Oost-Europese landen, waar de steekproeven veel ongekwalificeerde uitstromers jonger dan 25 jaar bevatten. Vlaanderen valt in de Europese context voornamelijk op door het relatief hoge aantal hooggeschoolden onder de deelnemers, ook specifiek binnen de groep van West-Europese landen/regio's: meer dan de helft van alle respondenten heeft reeds een diploma hoger onderwijs op zak, hoewel de steekproef in elk land/regio minstens voor 1/4 bestaat uit respondenten uit de lagere opleidingscycli zoals basiseducatie en tweedekansonderwijs. In Vlaanderen kan de oververtegenwoordiging van hoger opgeleide deelnemers verklaard worden door een groot aanbod talencursussen en deeltijds kunstonderwijs binnen de formele volwasseneneducatie. Cursussen die inhoudelijk niet tot de hoogste niveaus behoren, zoals bijvoorbeeld een eerste jaar notenleer in het deeltijds kunstonderwijs, trekken naast lager opgeleide volwassenen ook een middenklassepubliek aan.

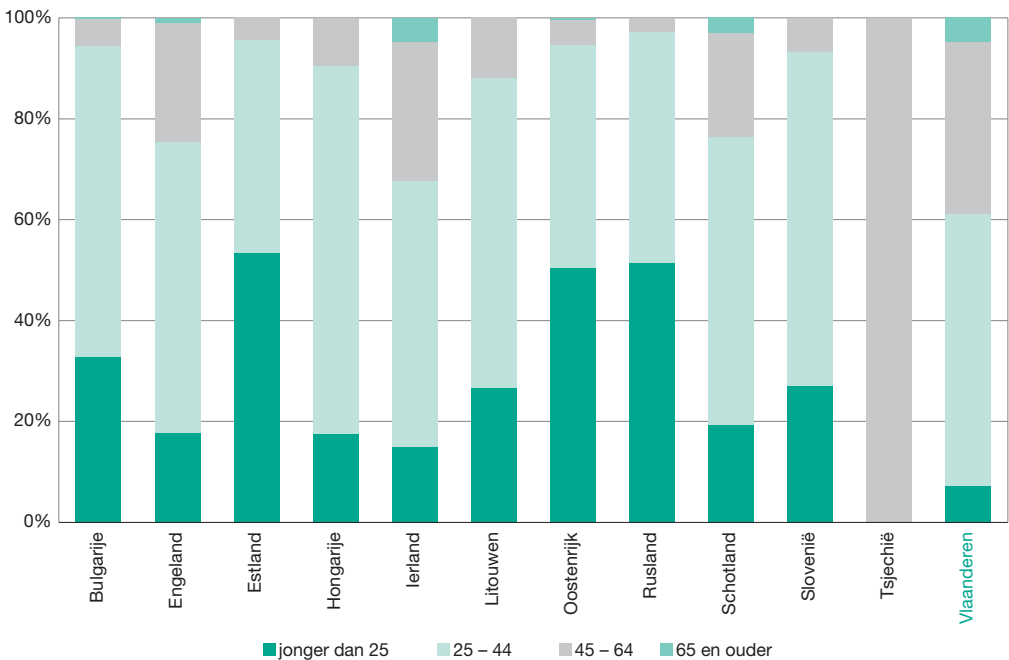
In Figuur 6 wordt het socio-economisch en socio-demografisch profiel van de cursisten in Europees vergelijkend perspectief geschetst.

Figuur 6a. Geslachtsverdeling van cursisten van het volwassenenonderwijs (in %), Vlaanderen en 11 Europese landen/regio's, 2007

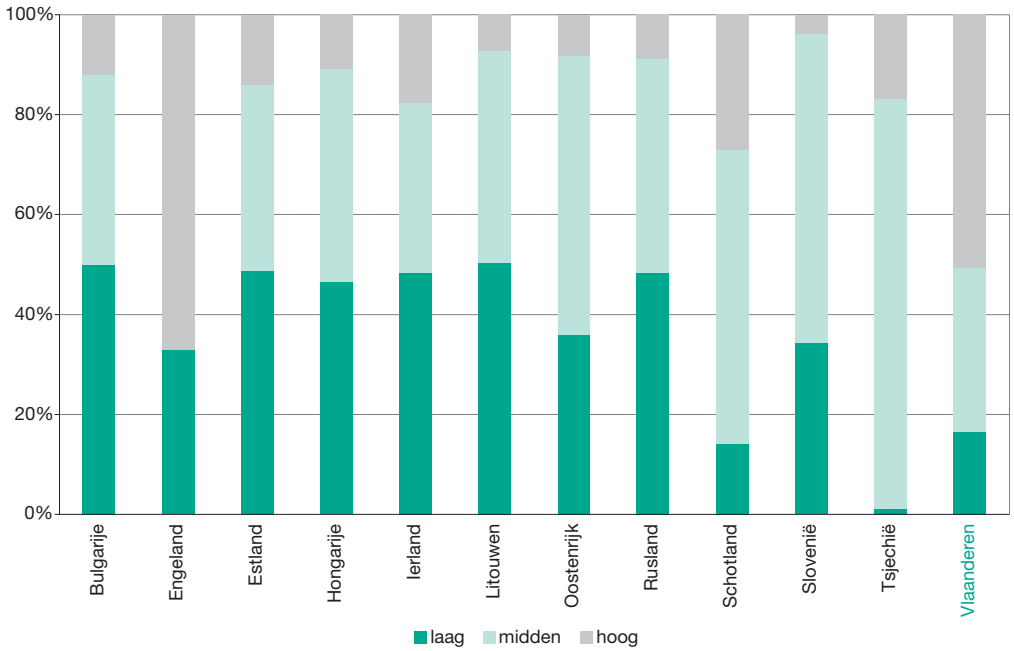
Bron: LLL2010 survey, eigen bewerking.

Figuur 6b. Leeftijdverdeling van cursisten van het volwassenenonderwijs (in %), Vlaanderen en 11 Europese landen/regio's, 2007

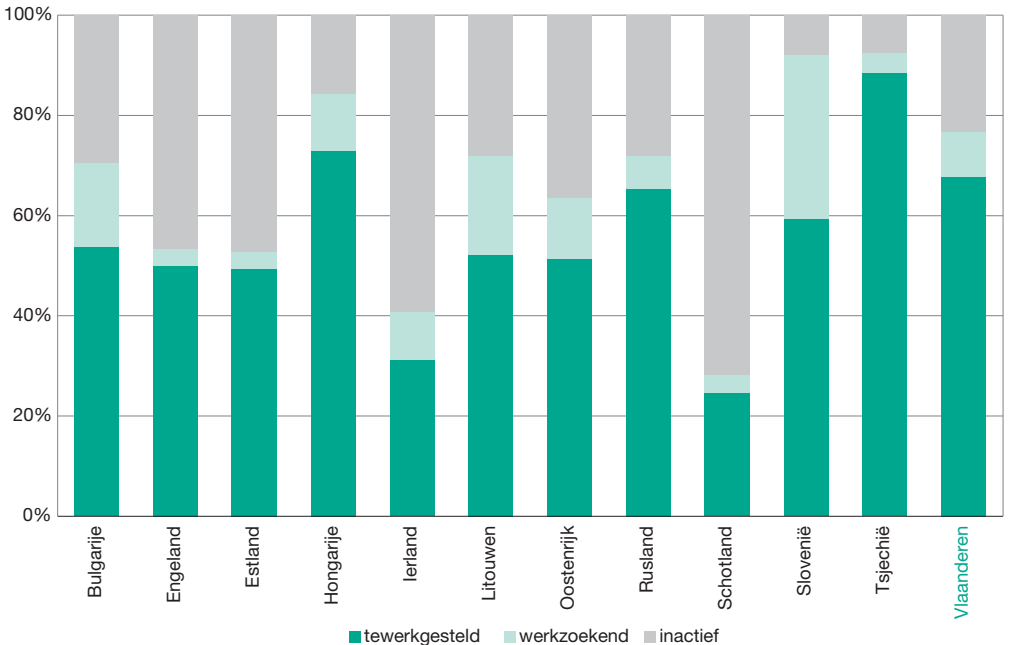
Bron: LLL2010 survey, eigen bewerking.

Figuur 6c. Opleidingsniveau van cursisten in het volwassenenonderwijs (in %), Vlaanderen en 11 Europese landen/regio's, 2007

Bron: LLL2010 survey, eigen bewerking.

Figuur 6d. Activiteitsstatus (tewerkgesteld, werkzoekend, inactief) van cursisten in het volwassenenonderwijs (in %), Vlaanderen en 11 Europese landen/regio's, 2007

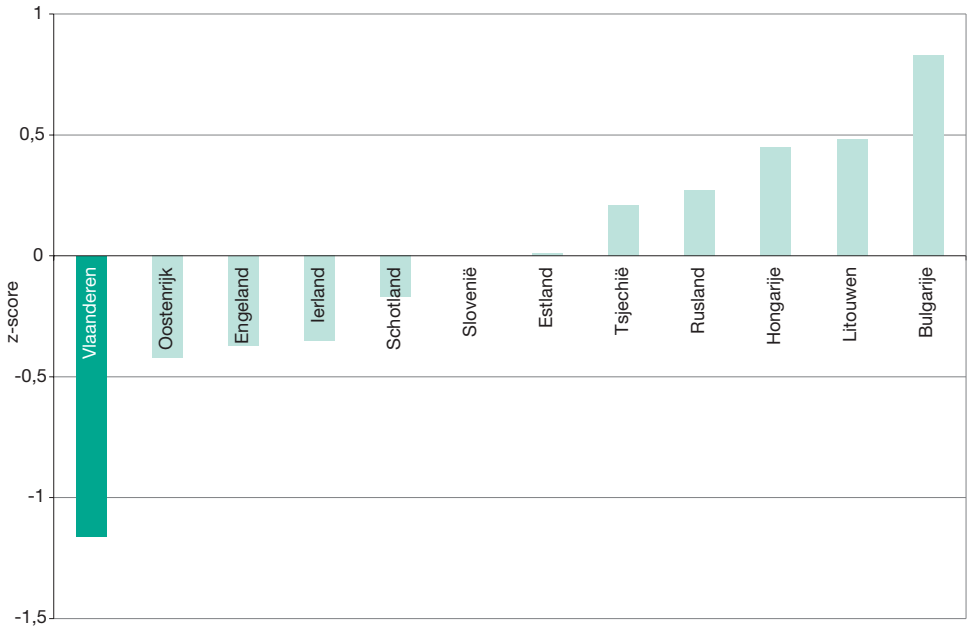
Bron: LLL2010 survey, eigen bewerking.

In de LLL2010 survey worden de motieven voor deelname aan volwassenenonderwijs gemeten aan de hand van de 18 items die samen de Education Participation Scale van Boshier (1973) vormen. Deze schaal is gebaseerd op de typologie van Houle (1961) die stelt dat er in de volwasseneneducatie drie types cursisten voorkomen: *doelgeoriënteerde* cursisten schrijven zich in omdat ze een bepaald doel willen bereiken zoals het behalen van een diploma of het vinden van een nieuwe job; *activiteitsgeoriënteerde* cursisten nemen deel omdat ze genieten van het sociale contact of op zoek zijn naar nieuwe vrienden; *inhoudsgeoriënteerde* cursisten vinden het doel of het sociale contact niet zo erg belangrijk, maar willen in de eerste plaats iets bijleren in het domein van hun interesse. In Boeren (2010) werden de 18 Boshier-items gereduceerd tot twee afzonderlijke gestandaardiseerde componenten: ‘gecontroleerde-extrinsieke’ motieven en ‘sociale en intrinsieke’ motieven. Deze nieuwe dimensies hebben een gemiddelde van 0 en een standaardafwijking van 1.

Uit figuur 7 blijkt dat Vlaamse cursisten, in vergelijking met de andere Europeanen, vooral deelnemen omwille van hun intrinsieke interesse in het cursusonderwerp. Ook in andere landen/regio's is dit een sterk motief. Over het algemeen is het onderscheid tussen West- en Oost-Europese landen/regio's (in onze LLL2010 SP3 sample – zie Figuren 7, 8 en 9 voor een overzicht) sterk. In Oost-Europese systemen (met veranderende arbeidsmarkten en zwakkere economische indicatoren) nemen cursisten eerder deel omwille van jobgerelateerde motieven. Het vinden van een nieuwe job, deelnemen omdat het moet van de werkgever, ... wordt sterker benadrukt door deze cursisten. Op quasi alle “gecontroleerde” (of “extrinsieke”) motieven⁸ scoren de Vlamingen het zwakst, na de Oostenrijkers, de Engelsen, de Ieren en de Schotten. De verschillen kunnen we op twee manieren kaderen. Ten eerste door de systeemverschillen, zoals de sterkte van het economisch systeem, de transformatie van de arbeidsmarkt en het gevoerde beleid rond volwasseneneducatie (bijvoorbeeld het scheppen van een bepaald aanbod), maar ten tweede ook door verschillen in de deelnemersprofielen. In de West-Europese steekproeven vonden we in verhouding meer vrouwen terug, maar ook meer hoger opgeleiden en ouderen. Vanuit de literatuur weten we dat vrouwen meer dan mannen deelnemen omwille van de sociale aspecten (Hayes, 1989). En ook ouderen vermelden - omwille van hun kortere perspectieven op de arbeidsmarkt - meer niet-werkgerelateerde motieven: ze nemen deel om nieuwe mensen te leren kennen, niet te vereenzamen of hun interesses buiten hun beroep te ontplooiën nu daar meer tijd voor vrijkomt.

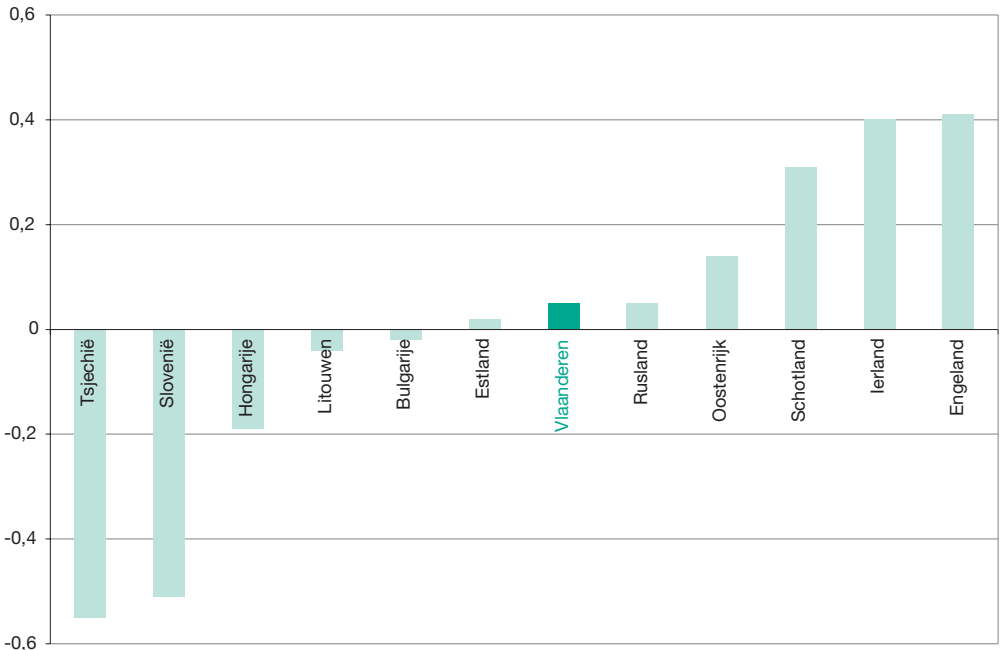
Naast de participatiemotieven gaat de LLL2010-survey ook dieper in op het ‘gepercipieerde leerklimaat’, een componentschaal gebaseerd op de atmosfeer in de klas, de relatie met de lesgever, het verloop van de communicatie en de lesorganisatie naar de cursisten toe (Darkenwald & Valentine, 1986). Uit figuur 8 blijkt dat Vlaanderen qua gepercipieerd leerklimaat gemiddeld scoort en het daarbij beter doet dan de meeste Oost-Europese landen, met uitzondering van Rusland. Cursisten in de Anglo-Keltische regio's – Engeland, Schotland en Ierland – scoren opvallend hoger dan in de andere landen/regio's. Eén mogelijke verklaring hiervoor is dat deze cursisten meer participeren omwille van sociale motieven en dus ook minder stress voelen om jobgerelateerde of andere extrinsieke doelen te bereiken. De items in de leerklimaatschaal benadrukken ook net deze sociale componenten van het lesgebeuren, naast enkele praktische componenten. Daarnaast is de opleiding van lesgevers in het volwassenenonderwijs eerder wisselvallig in Oost-Europa (Jogi & Gross, 2009). Het is dus ook mogelijk dat lesgevers in de Engelstalige landen/regio's beter weten in te spelen op de noden en behoeften van volwassen cursisten.

Figuur 7. Extrinsieke motieven van cursisten in het volwassenenonderwijs (z-score), Vlaanderen en 10 Europese landen/regio's, 2007

Bron: LLL2010 survey, eigen bewerking.

Figuur 8. Perceptie van het leerklimaat van cursisten in het volwassenenonderwijs (z-scores), Vlaanderen en 11 Europese landen/regio's, 2007

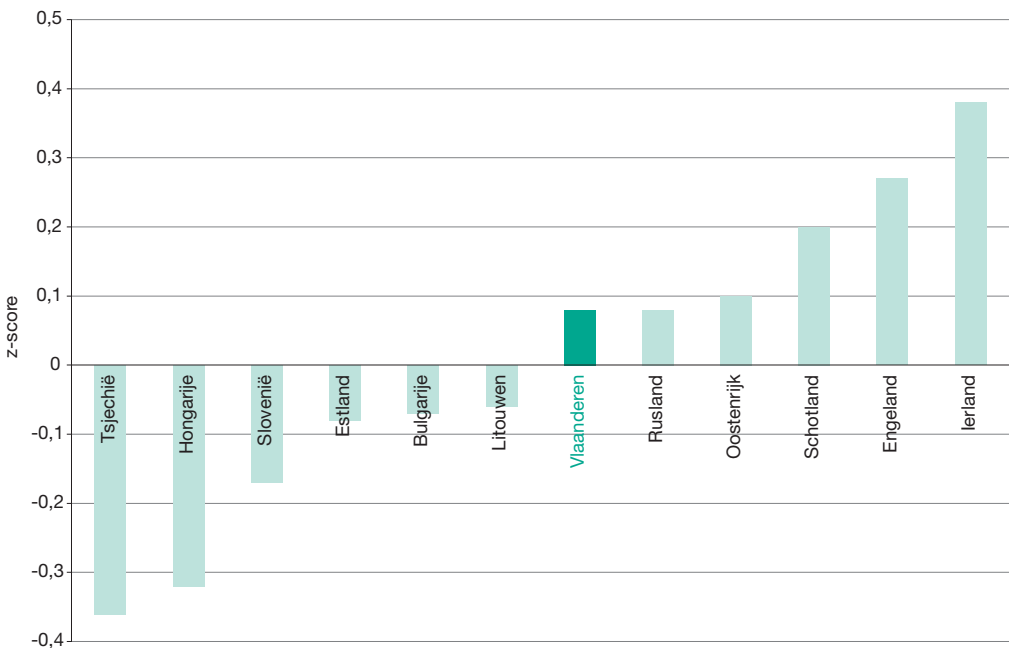

Bron: LLL2010 survey, eigen bewerking.

De globale tevredenheid⁹ van cursisten, weergegeven in figuur 9, volgt een gelijkaardig patroon als het gepercipieerde leerklimaat: ook hier zijn cursisten in Engeland, Schotland en Ierland tevredener dan anderen.

Verder valt de sterke correlatie tussen tevredenheid en perceptie van het leerklimaat op: de grafieken 8 en 9 kunnen we quasi volledig over elkaar leggen. Cursisten die aangeven gesteund te worden door de lesgever, die positief oordelen over de onderlinge relaties tussen medecursisten en hun eigen ontplooiingsinteresses beantwoord zien, zijn meer tevreden dan de anderen. Deze gegevens zijn belangrijk omdat we op basis van de motivatiepsychologie weten dat gevoelens van tevredenheid het doorzettingsvermogen en de goede prestaties van cursisten bevorderen (Vroom, 1964; Keller, 1987).

Figuur 9. Globale tevredenheid van deelname aan een cursus van het volwassenenonderwijs (z-score), Vlaanderen en 11 Europese landen/regio's, 2007

Bron: LLL2010 survey, eigen bewerking.

2.4. De invloed van systeemkenmerken op kwaliteit en diversiteit in het volwassenenonderwijs

De resultaten van het LLL2010-onderzoek suggereren dat landen/regio's die op het vlak van onderwijs, economie en arbeidsmarktbestel sterk op elkaar lijken, ook samen clusteren met betrekking tot motieven, percepties van het leerklimaat en algemene tevredenheid van cursisten. Daaruit leiden we af dat de kwaliteit en diversiteit van de volwasseneneducatie mee bepaald wordt door de beleidskeuzes die in een land/regio gemaakt worden.

Vlaanderen wordt samen met Oostenrijk tot de conservatief corporatistische welvaartsregimes gerekend (Esping-Andersen, 1989). In dit type welvaartsregime worden arbeidsmarkten sterk gereguleerd en wordt het onderwijssysteem gekenmerkt door een sterke stratificatie (selectie

van jongeren in verschillende onderwijsstromen) (Esping-Andersen, 1989; Aiginger & Guger, 2006). Het integreren van allochtonen en sociaal zwakkere groepen verloopt er moeizaam, iets wat ook uit de resultaten van bijvoorbeeld PISA bleek (zie boven). Met betrekking tot het volwassenenonderwijs zien we inderdaad dat het Vlaamse formele systeem van volwasseneneducatie meer hoogopgeleiden aantrekt, zelfs in cursussen op de lagere kwalificatieniveaus. Hoewel er specifieke trajecten voor laagopgeleide volwassenen bestaan, nemen heel wat cursisten uit de hogere sociale klassen aan de kook-, taal- en ICT-cursussen op secundair onderwijsniveau deel.¹⁰ De andere landen/regio's in de steekproef hebben comprehensieve onderwijssystemen (meer aandacht voor gemeenschappelijke basisvorming). In de Anglo-Keltische landen/regio's legt het beleid meer de nadruk op de sociale aspecten van levenslang leren, in de Oost-Europese landen ligt de focus bijna uitsluitend op economische prestaties en de aanpassing aan de transformerende arbeidsmarkten (Holford e.a., 2008). Deze beleidsimpulsen komen duidelijk tot uiting in de gerapporteerde motieven.

Op macroniveau correleren tevredenheid en percepties van het leerklimaat, maar ook de motieven sterk met een economische indicator als BBP (Bruto Binnenlands Product) per capita. Landen die economisch zwak staan zoals Bulgarije en Litouwen hebben meer extrinsiek gemotiveerde cursisten (inschrijving omwille van een extrinsiek doel), geven een zwakkere perceptie van het leerklimaat aan en zijn globaal genomen ontevredener (Schiff e.a., 2006). Begin jaren 1990 zijn de Oost-Europese landen getransformeerd van centrale planeconomieën naar kapitalistische systemen. Bekijken we echter het tijdspad van deze transformatieprocessen dan zien we nog steeds een achterstand ten opzichte van de West-Europese landen/regio's. Ook zien we dat in landen met een zwakker BBP/capita in verhouding minder geld gespendeerd wordt aan overheidsuitgaven voor onderwijs, wat zich ongetwijfeld afspiegelt op de kwaliteit van de onderwijspraktijk. Denken we maar aan het aangehaalde voorbeeld van specifieke opleidingen voor lesgevers in de volwasseneneducatie, waar Oost-Europese landen vaak geen budgetten voor hebben.

3. Ongelijkheden in het onderwijs weerspiegeld in de samenleving

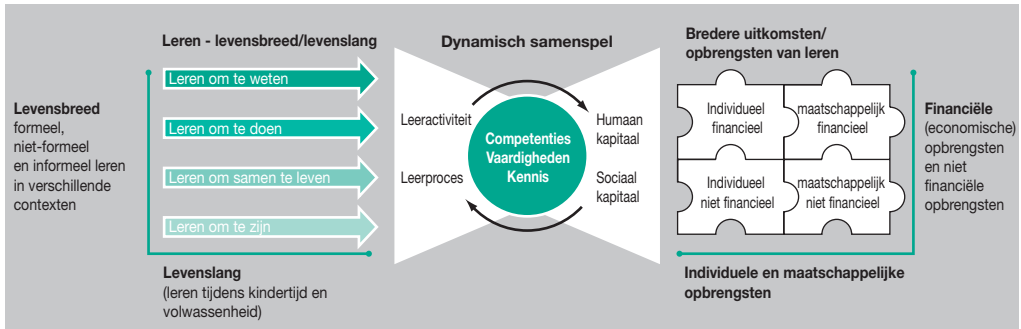
In het laatste deel van deze bijdrage gaan we na hoe ongelijke deelname aan onderwijs ook ongelijkheid op andere domeinen van de samenleving weerspiegelt. Niet alleen heeft het volgen van onderwijs een impact op de latere kansen van het individu, maar het heeft ontegensprekelijk ook voordelen op het niveau van de ganse samenleving.

Aan de ene kant moeten we dus een onderscheid maken tussen private en publieke opbrengsten van onderwijs, aan de andere kant kunnen we spreken van monetaire en niet-monetaire opbrengsten. Figuur 10 laat zien hoe verschillende vormen van leren ons menselijk en sociaal kapitaal mee vorm geven en hoe dit een verdere relatie heeft met de uitkomsten van onderwijs. Leren is ruim opgevat, het omhelst zowel levensbreed als levenslang leren: alle vormen van leren zijn inbegrepen zoals formeel en non-formeel, maar het gaat ook over alle vormen van leren over de levensloop heen.

Figuur 10 werd opgemaakt door de Duitse Bertelsmann Stiftung (2009) die indicatoren rond participatie aan leren – levenslang en levensbreed – heeft verzameld en deze indicatoren heeft vergeleken met de opbrengsten op individueel en maatschappelijk vlak, monetair en niet-monetair. Op basis van deze gegevens hebben zij een European Lifelong Learning Indicators Index

opgemaakt, kortweg de ELLI-index. Deze ELLI-index bevat diverse indicatoren opgedeeld in vier subdimensies: leren om te weten (bijvoorbeeld de participatiegraad aan voorschoolse educatie, participatie aan postsecundair onderwijs), leren om te doen (participatie aan non-formele educatie, integratie van het leren in de werkomgeving), leren om samen te leven (participatie aan sociale netwerken, participatie aan actief burgerschap) en leren om te zijn (participatie aan sport en culturele activiteiten, gebruik maken van media om te leren).

Figuur 10. Opbrengsten van leren, 2009

Bron: Bertelsmann Stiftung (2009).

Naast een indexscore voor deelname aan levenslang en levensbreed leren, zowel in het initieel als in het volwassenenonderwijs, werd ook een aparte index opgemaakt voor de socio-economische uitkomsten van leren, de zogenaamde opbrengstenindex (zie tabel 8). De deelindicatoren hebben betrekking op inkomen, productiviteit, werkgelegenheid, gezondheid, levens tevredenheid en geluk, sociale cohesie en democratie, en duurzaamheid.

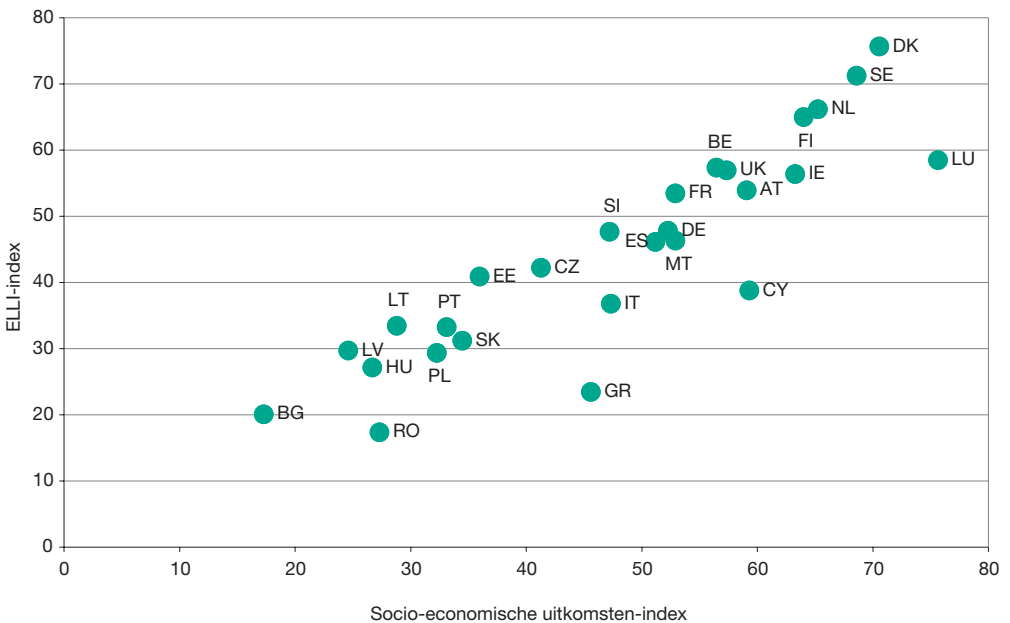
Tabel 8. Indicatoren en metingen gebruikt voor het opstellen van een opbrengstenindex voor onderwijs, 2009

Indicatoren	Metingen
Inkomen	Gemiddeld netto inkomen BBP per hoofd
Productiviteit	Productiviteit uit werk per persoon
Werkgelegenheid	Tewerkstellingsgraad Werkloosheidsgraad
Gezondheid	Gepercipieerde gezondheid Zelfgerapporteerde gezondheid en gewoontes Levensverwachting bij de geboorte
Levenstevredenheid en geluk	Levenstevredenheid Geluk Tevredenheid met job Tevredenheid met thuis
Sociale cohesie en democratie	Werkloosheidsgraad lange termijn Gini coëfficiënt Materiële deprivatiegraad naar armoede status in de EU Tevredenheid met hoe de democratie werkt in het land Gestemd tijdens laatste Europese verkiezingen Vertrouwen in politieke instellingen
Duurzaamheid	Duurzaamheidsgraad

Bron: Bertelsmann Stiftung (2009), eigen bewerking.

De Bertelsmann Stiftung heeft de twee indices – de ELLI-index en de socio-economische uitkomsten-index – tegenover elkaar uitgezet om de relatie tussen leren en uitkomsten in kaart te brengen (zie figuur 11). De grafiek geeft duidelijk aan dat er een positief lineair verband bestaat. De landen die tot de top behoren betreffende de participatie aan leren, behoren ook tot de toppresterders met betrekking tot de uitkomsten. Denemarken, Zweden, Finland en Nederland behoren tot deze groep, hoewel Luxemburg toch beter lijkt te scoren op de uitkomsten-index. België behoort tot de groep die bovengemiddeld presteert, samen met de ons omliggende landen zoals Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Nederland en Luxemburg sluiten meer aan bij de kopgroep van de Noord-Europese landen. De Oost-Europese landen die zwak scoren voor leren, behalen minder rendement van leren.

Figuur 11. Relatie tussen deelname aan levenslang leren (ELLI-index) en socio-economische uitkomsten van leren, 23 Europese landen, 2009

Bron: Bertelsmann Stiftung (2009), eigen bewerking.

In de volgende secties van de tekst gaan we wat dieper in op enkele van de socio-economische uitkomsten. We besteden vooral aandacht aan de Vlaamse situatie, maar waar mogelijk diepen we onze resultaten uit in internationaal perspectief.

3.1. Tewerkstellingskansen en inkomen

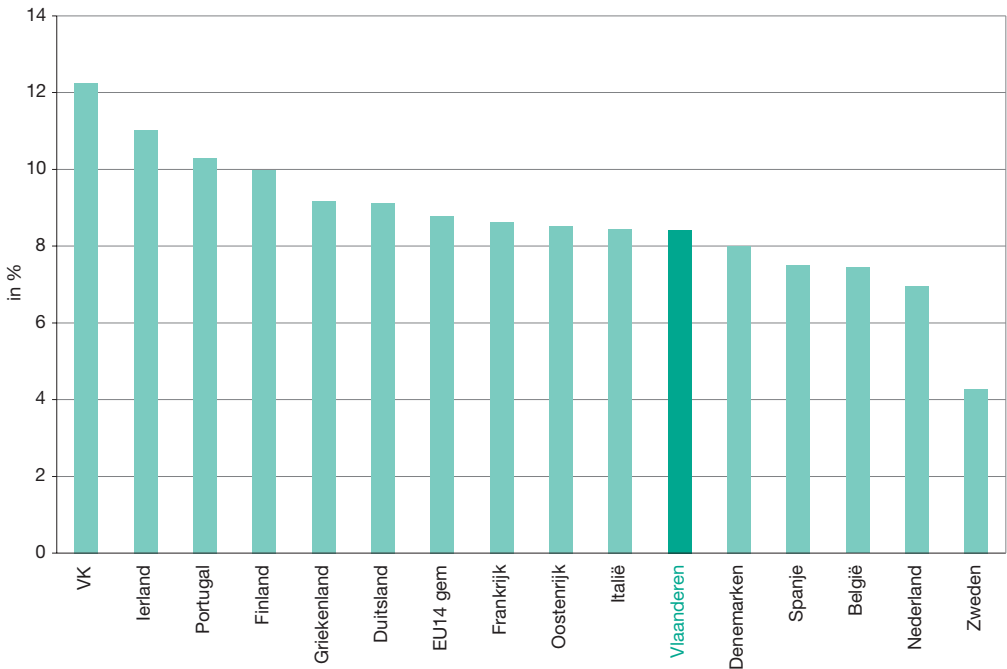
Het volgen van onderwijs heeft een positief verband met inkomen en negatief verband met het risico op werkloosheid (Groenez, Heylen & Nicaise, 2009). In Vlaanderen doet elk jaar onderwijs het bruto-uurloon gemiddeld met 7,8% stijgen voor mannen en met 10,6% voor vrouwen. De opbrengsten zijn nog hoger voor hoger onderwijs (10 à 20% op jaarbasis). Dit onderwijsvoordeel wordt daarenboven tijdens de loopbaan zelf nog versterkt (a) doordat hoger geschoolden een hogere kans op tewerkstelling hebben, en (b) doordat hoogopgeleiden meer kansen tot

bijscholing krijgen en hun loonprofiel daardoor nog sneller evolueert. De kloof tussen hoog- en laagopgeleiden wordt op deze manier voortdurend versterkt.

Naast de opbrengsten van onderwijs, die voornamelijk slaan op inkomsten, kunnen we ook kijken naar het *rendement* (Groenez, Heylen & Nicaise, 2009). Dit wil zeggen dat we naast de eigenlijke opbrengsten ook de gemaakte kosten in rekening brengen. In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen het *privaat rendement*, het *fiscaal rendement* en het *sociaal rendement*.

Het *privaat rendement* is de resultante van netto-kosten en –baten voor het individu. In Vlaanderen is dit rendement van hoger onderwijs 8,42%, daarmee zit het net onder het gemiddelde van 8,78% van een groep van 14 Europese landen (zie figuur 12). Over het algemeen kunnen we dus stellen dat het *private rendement* van onderwijs – ook in Vlaanderen – zeer behoorlijk is. De sterk stijgende vraag naar voortgezet onderwijs bewijst dat gezinnen zich hiervan terdege bewust zijn.

Figuur 12. Privaat rendement van het onderwijs (in %), Vlaanderen en 14 Europese landen, 2003

Bron: de la Fuente (2003); voor Vlaanderen: Groenez, Heylen & Nicaise (2009).

Het *fiscaal rendement* van onderwijs wordt berekend vanuit het standpunt van de overheid. Het houdt enerzijds rekening met de subsidies aan onderwijsinstellingen en inkomenssteun aan gezinnen met studerende kinderen (schooltoelagen, kinderbijslagen en belastingaftrekken); en anderzijds met de baten op langere termijn (minder sociale uitkeringen, meer belastingen en socialezekerheidsbijdragen). Op dit vlak bengelt Vlaanderen, samen met Ierland en Spanje, achteraan in het Europese peloton. De Deense overheid slaagt erin om elke euro die uitgegeven wordt aan onderwijs 1,57 maal terug te verdienen, terwijl dit in Vlaanderen (met inbegrip van

de federale overheid) 1,08 maal is. Spanje is het enige land waar de overheid per saldo geld toestopt aan het onderwijs. In het licht van de hoge private opbrengstvoet van onderwijs – vooral hoger onderwijs – moet de vraag gesteld worden of de overheid hier niet té genereus is ten aanzien van een groep burgers die op termijn een groot profijt haalt uit het onderwijs. Een verhoging van de inschrijvingsgelden en/of een meer progressieve belasting zouden het fiscaal rendement van onderwijs verhogen, zonder dat daardoor het private rendement beneden een kritisch niveau hoeft te zakken¹¹.

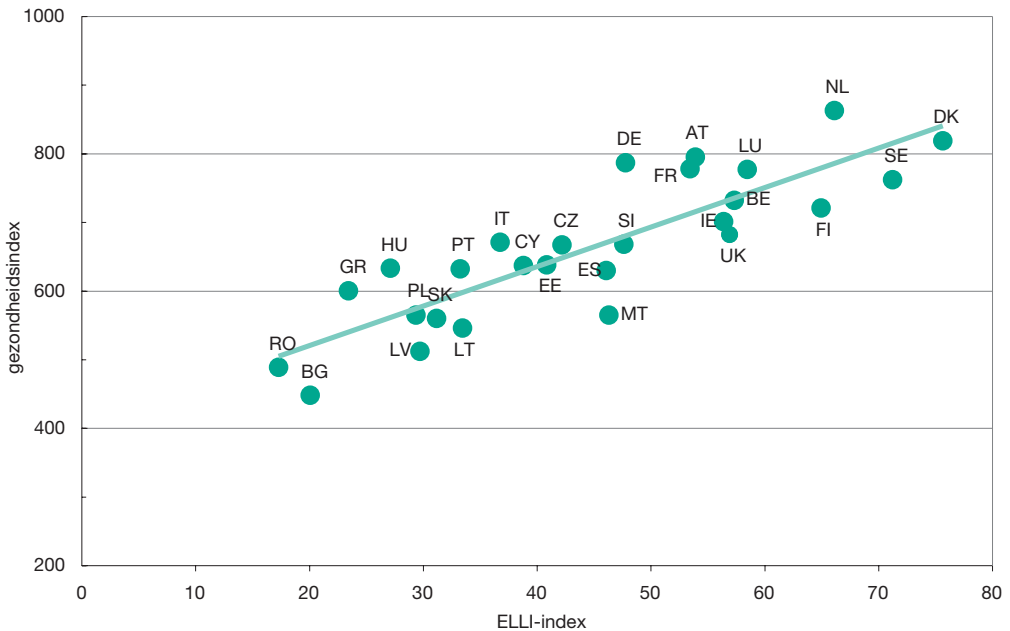
Het *sociale rendement* van onderwijs betreft het nettoresultaat voor de samenleving als geheel (individu, overheid en derde partijen). Omdat onderwijs veel ‘externe effecten’ heeft (neven-effecten voor derden: bijvoorbeeld vermindering van delinquent gedrag, meer efficiënte arbeidsorganisatie) is een nauwkeurige meting niet haalbaar. Recent onderzoek met endogene groei modellen op macroniveau levert sociale opbrengstvoeten op van ongeveer 10%, wat een overtuigend argument is om te blijven investeren in meer onderwijs, voor meer mensen (Groenez e.a., 2009).

3.2. Gezondheid

Een andere uitkomst van onderwijs is de gezondheid. Hooggeschoolden zijn gemiddeld genomen gezonder dan laaggeschoolden (Groenez e.a., 2009). Enerzijds komt dit door de minder fysiek belastende arbeidssituatie. Anderzijds stuurt het onderwijs het gezondheidsgedrag van individuen bij. Eén aspect van een gezonde levensstijl is – bij wijze van voorbeeld – het rookgedrag. Op basis van gegevens uit EU-SILC-2004 weten we dat de Vlaamse hoogopgeleiden beduidend minder roken, maar daarnaast hebben ze ook meer kans om succesvol te stoppen met roken indien ze wel tot de rokersgroep behoren (Groenez e.a., 2009). De effectieve rokers onder de hooggeschoolden roken ook minder dan de rokende laaggeschoolden. Roken is slechts één van de vele determinanten van de gezondheid. Het streefgewicht van de volwassene, een andere belangrijke indicator voor gezondheid, bestaande uit een verhouding van het lichaamsgewicht en de lengte, wordt over het algemeen ook beter benaderd door hoogopgeleiden dan door laagopgeleiden. Psychische gezondheidsproblemen echter verschillen niet significant naar opleidingsniveau. Andere achtergrondkenmerken zoals geslacht en leeftijd spelen wel een belangrijker rol. Vrouwen hebben meer mentale klachten dan mannen en dertigers tonen een mentale dip. Tot slot bestaat er een sterke correlatie tussen fysieke en geestelijke gezondheid.

Naast de gezondheidstoestand als dusdanig, zien we ook een effect van opleidingsniveau op het gebruik van de gezondheidszorg (Bertelsmann Stiftung, 2009). Door hun gezondere levensstijl maken hoogopgeleiden minder gebruik van gezondheidsdiensten en kosten ze dus ook minder aan de ziekteverzekering, wat een duidelijke opbrengst is op maatschappelijk monetair vlak. Zetten we in figuur 13 de toegang tot gezondheidszorg voor zij die zorg nodig hebben (verticale as) af ten opzichte van de deelname aan leeractiviteiten op basis van de ELLI-index (horizontale as), dan merken we een positieve quasi-lineaire relatie op. Landen die op beide dimensies hoog scoren, zijn opnieuw de Scandinavische landen en Nederland. België behoort met de buurlanden Frankrijk, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Luxemburg tot een bovengemiddelde groep. De Zuid- en Oost-Europese landen scoren het zwakst.

Figuur 13. De relatie tussen de gezondheidsindex en deelname aan levenslang leven (ELLI-index), EU27, 2009

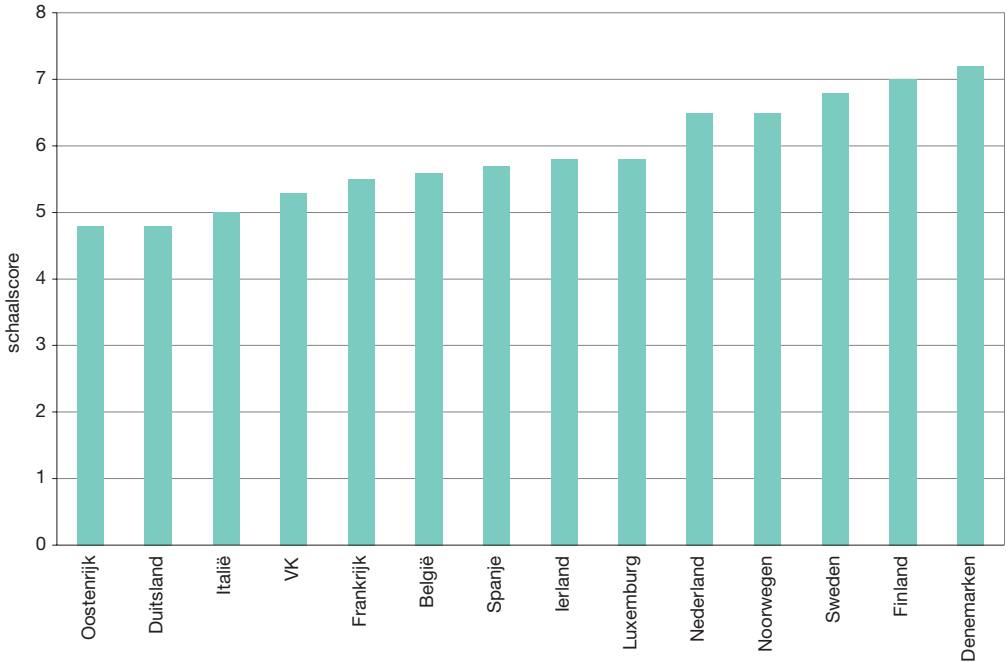
Bron: Bertelsmann Stiftung (2009), eigen bewerking.

3.3. Sociaal kapitaal

Sociaal kapitaal wordt vaak gemeten aan de hand van lidmaatschap van verenigingen en de intensiteit en diversiteit van sociale contacten, maar bijvoorbeeld ook door het vertrouwen dat mensen in elkaar hebben. Het is bekend dat hoogopgeleiden significant meer deelnemen aan maatschappelijke activiteiten zoals recreatieve en culturele activiteiten, het verenigingsleven en persoonlijke sociale netwerken. Menselijk en sociaal kapitaal zijn dus complementair. Resultaten van de European Quality of Life Survey meten sociaal kapitaal aan de hand van vertrouwen in mensen (Böhnke, 2003). Als we de resultaten van deze bevraging op landniveau bekijken (zie figuur 14), dan zouden we kunnen stellen dat ook deze variabele lineair zou correleren met de ELLI-index. Het vertrouwen in anderen is het hoogste in de Scandinavische landen en Nederland. In België scoren we bovengemiddeld en in ongeveer dezelfde rangorde als het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Luxemburg. Opnieuw doen de Zuid- en Oost-Europese landen het minder goed. Niet alleen het vertrouwen in mensen, maar ook het vertrouwen in politieke instellingen varieert naargelang het land. De trend is min om meer dezelfde als voor het vertrouwen in de medemens, met hoge scores voor Scandinavië en ook voor Nederland. Een andere dimensie bestaat uit de spanningen die men voelt tussen verschillende lagen of groepen uit de bevolking. In de EU-15 ervaart 41 procent van de volwassenen een spanning tussen verschillende etnische groepen. Voor België ligt dit percentage op 43 procent. Het Verenigd Koninkrijk scoort gemiddeld met 41 procent. Duitsland scoort lager met 33 procent. Het valt op dat deze spanningen het meest te voelen zijn in Frankrijk en Nederland waar respectievelijk 52 en 57 procent van de mensen deze spanningen aanvoelen. Nederland is hiermee tevens de koploper in de ganse EU-27. Eén van de verschillen tussen Nederland en België is de verschillende samenstelling van de allochtone bevolking. Terwijl we in België meer Noord-Afrikanen

zien, vinden we er nauwelijks Antillianen of Surinamers zoals in Nederland. Verder zien we in de ganse EU-15 dat lager opgeleiden meer spanningen voelen met allochtonen dan hogeropgeleiden.

Figuur 14. Vertrouwen in anderen (schaal van 0 tot 10), 14 Europese landen, 2003

Bron: Böhnke, 2003.

3.4. Tevredenheid

In deze sectie bekijken we hoe tevredenheid over verschillende aspecten van het (samen)leven verbonden is met het opleidingsniveau van de volwassene. Deze relatie is complex en niet één-duidig.

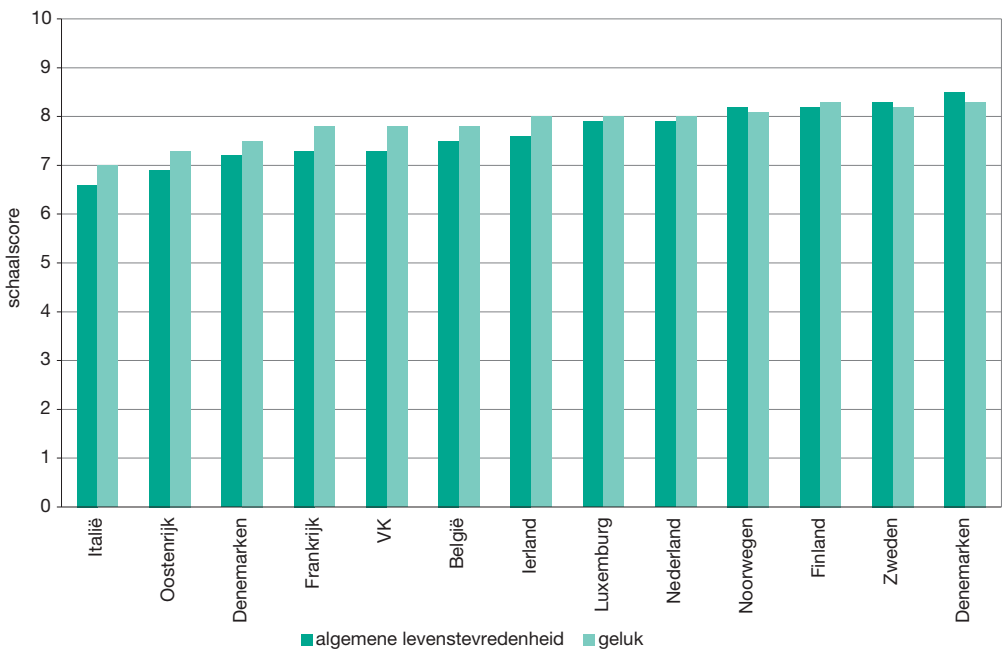
Bekijken we de *algemene tevredenheid* van volwassenen, dan zien we dat de Vlaamse hoogopgeleiden lager scoren dan laagopgeleiden. Toch hangt levenstevredenheid voornamelijk samen met leeftijd: voornamelijk dertigers vertonen een dip. Door de drukke agenda en de combinatie van werk en gezin ervaren vele volwassenen in deze levensfase stress (Schuller & Watson, 2009). Bekijken we echter de levenstevredenheid en gevoel van geluk van de Europeanen in figuur 15, dan zien we toch dat landen die hoger scoren op de bovenstaande ELLI-index (zie Figuur 11) ook hoger scoren op algemene tevredenheid (Böhnke, 2003). Zoals herhaaldelijk aangetoond scoren de Scandinavische landen hoog en scoren de Belgen bovengemiddeld.

De tevredenheid met het werk wordt ook geanalyseerd in het recente SVR-rapport '(Betaald) werk: belang en tevredenheid' (Vanweddingen, 2010). In totaal is 42,0 procent van de beroepsactieve bevolking in West-Europa (in dit rapport Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië en Ierland) uitermate tot zeer tevreden. Vlaanderen scoort met 34,9 procent toch iets minder hoog in deze categorie, maar scoort wel hoger in de categorie 'tamelijk tevreden'. Toch zijn in

Vlaanderen ook meer volwassenen uitermate tot zeer ontevreden (6,8 procent in Vlaanderen versus 3,1 procent in West-Europa). Bekijken we de achtergrondkenmerken van de werkenden, dan zien we dat in Vlaanderen de verschillen tussen groepen vaak niet significant zijn. Er zijn geen verschillen naar geslacht, opleidingsniveau, beroepsstatuut en werkregime. Tevredenheid varieert wel naargelang de leeftijd. Tot 24 jaar is de tevredenheid het laagst, dan stijgt ze om na 50 jaar weer te dalen.

In de andere West-Europese landen (in dit rapport Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië en Ierland) zien we ook weinig verschillen, maar het is wel opvallend dat zelfstandigen tevredener zijn dan werknemers.

Figuur 15. Algemene levenstevredenheid en geluk (schaal van 0 tot 10), 13 Europese landen, 2003

Bron: Böhnke, 2003.

Uitleiding

In deze bijdrage hebben we de leerloopbanen van Vlamingen in Europees perspectief onderzocht. In een steeds globalere samenleving, met groeiende aandacht voor kennis, vaardigheden en attitudes – om de kenniseconomie te schragen –, kan het belang van onderwijs en levenslang leren niet overschat worden. Internationale vergelijkingen zijn belangrijk om competitief te kunnen blijven met andere regio’s, om brain drain tegen te gaan, om buitenlandse investeerders te blijven aantrekken en om de eigen Vlaamse investeerders te kunnen ‘verankeren’.

Het Vlaamse onderwijs staat Europees hoog aangeschreven. De prestaties van Vlaamse jongeren op toetsen zoals TIMSS, PIRLS en PISA bevestigen dit beeld, en het zijn niet onze buurlanden die onze naaste concurrenten op dit vlak uitmaken, maar wel enkele Aziatische regio’s zoals Japan en Hong Kong (de focus van deze bijdrage lag echter op West-Europese landen).

Daartegenover staat echter een hoge en hardnekkige sociale ongelijkheid, die begint in het lager onderwijs en zich verder doorzet naar het secundair, hoger en (in iets mindere mate) volwassenonderwijs. Vooral allochtone en anderstalige leerlingen doen het niet goed. Ook in levensdomeinen buiten het onderwijs zijn de effecten van onderwijsongelijkheid merkbaar, zowel op economisch als sociaal vlak. Lageropgeleiden verdienen minder, krijgen minder kansen tot bijscholing, hebben minder vertrouwen in mensen en instellingen en hebben meer gezondheidsproblemen.

Tevens werd duidelijk hoe voorzichtig men moet omspringen met comparatief onderzoek. PIRLS en TIMSS lijken Vlaanderen een relatief grote sociale gelijkheid aan te meten, omdat een deel van de ongelijkheid door het steekproefkader (jongeren in eenzelfde leerjaar) verborgen wordt. Daarom hechten we op dit vlak meer belang aan PISA, dat jongeren van eenzelfde leeftijd met elkaar vergelijkt. Het onderwijsbeleid leverde in de voorbije jaren belangrijke inspanningen om de ongelijkheid tegen te gaan. Het zal wellicht nog vele jaren verder aandacht moeten blijven besteden aan deze problematiek. Op korte termijn denken we vooral aan de geplande hervorming van het secundair onderwijs. Internationale vergelijkingen tonen aan dat ons huidige, sterk gestratificeerde onderwijssysteem mede verantwoordelijk is voor de onderwijsongelijkheid. Een langer, gemeenschappelijk en breed curriculum in de eerste graad van het secundair onderwijs, een transparanter studieaanbod en het versterken van de keuzevaardigheden van de leerlingen en hun ouders zouden deze problemen mogelijk al ten dele wegwerken (Smet, 2010).

Een andere belangrijke hervorming die op stapel staat is het leezorgkader, dat tot doel heeft zoveel mogelijk leerlingen met speciale onderwijsbehoeften in het gewoon onderwijs te houden. Dit kader zal niet alleen leerlingen met een handicap, maar wellicht nog meer leerlingen uit sociaal achtergestelde groepen ten goede komen.

Ten derde zal verder gesleuteld moeten worden aan het inschrijvingsbeleid van scholen om de segregatie als gevolg van de falende marktwerking tegen te gaan. Experimenten met voorrangregelingen en centrale aanmeldingsregisters zullen geleidelijk moeten uitmonden in algemene maatregelen om een gezonde sociale en etnische mix in scholen te bevorderen. Voor andere beleidsimplicaties verwijzen we naar Hirtt e.a. (2007) en Nicaise & Desmedt (2008).

In de volwasseneneducatie doet Vlaanderen het relatief goed. Het internationaal vergelijkend onderzoek op dit niveau zegt weinig over kwaliteit of prestaties, wat begrijpelijk is gezien de heterogeniteit van opleidingen voor volwassenen. De gehanteerde indicatoren hebben eerder betrekking op de algemene participatiegraad en de (on)gelijkheden in participatie – alsook de motivatie en tevredenheid van cursisten. Vlaanderen scoort bovengemiddeld qua participatiegraad, zelfs voor kansengroepen; en de Vlaamse volwassen cursisten zijn in het algemeen ook sterk intrinsiek gemotiveerd. Toch suggereert het onderzoek dat dit nog beter kan: indien het initieel onderwijs minder gestratificeerd was en meer leerplezier kon bevorderen, zouden vooral gediplomeerden uit het technisch en beroepsonderwijs op latere leeftijd makkelijker opnieuw op de schoolbanken gaan zitten. Ook het leerklimaat in de opleidingen voor volwassenen kan blijkbaar verder verbeterd worden. Hier valt voornamelijk de goede prestatie van Anglo-Keltische landen op.¹² Aangezien de intermenselijke relaties belangrijke aspecten van leerklimaat zijn en de lesgever een belangrijke rol kan spelen in het stimuleren van een positief leerklimaat, is het aangewezen verder onderzoek te voeren naar het profiel van lesgevers in de volwasseneneducatie en de specifieke lerarenopleidingen daarop af te stemmen.

De derde sectie van onze bijdrage vat de belangrijkste bevindingen samen over de baten van onderwijs en levenslang leren. Het economisch rendement van onderwijs is reeds veelvuldig aangetoond. Voor het individu ligt de netto-opbrengstvoet in de EU15 tussen 7,5 en 10%. Vlaanderen scoort hier alweer ‘gemiddeld’ (8,4%), maar dit betekent sowieso dat onderwijs de beste investering is die een gezin kan doen. Bovendien zijn er stijgende meeropbrengsten naargelang het onderwijsniveau: een diploma hoger onderwijs levert in Vlaanderen al gauw tussen de 10 en de 20% nettorendement per jaar op. De overheid subsidieert dus een investering die voor studenten buitengewoon winstgevend is. De overheid verliest er weliswaar per saldo niet aan, want de extra tewerkstellingskansen en hogere belastingen van hoger geschoolden zorgen voor voldoende terugverdieneffecten. Maar logischerwijze zou een hoger privaat aandeel in de financiering van hoger onderwijs (voor hogere inkomensgroepen) een verlichting kunnen betekenen voor het overheidsbudget, zonder de prikkel tot investeren bij gezinnen weg te nemen.

Naast de financiële baten wijst onderzoek ook op belangrijke baten in termen van gezondheid en ‘sociaal kapitaal’, zowel voor het individu als voor de gemeenschap. Voor de samenleving als geheel is het rendement van onderwijsinvesteringen moeilijker te meten, maar algemeen wordt aangenomen dat het van dezelfde grootteorde is als het privaat rendement. Kortom, er is steeds meer wetenschappelijke zekerheid over het feit dat investeringen in onderwijs enorme voordelen opleveren.

Besparen op onderwijs in een tijd van budgettaire krapte betekent dan ook zoveel als toekomstige groei opofferen aan een kortetermijnprobleem. Niet voor niets pleiten de OESO en de EU om in crisistijd *niet* te besparen op onderwijs. Een slimme ondernemer zal, ook in barre tijden, niet aarzelen om zelfs tegen een hoge intrestvoet te lenen, als hij zo een lucratieve opportuniteit in het vizier krijgt. Voor hoger onderwijs ligt het zelfs voor de hand om de gebruikers te laten cofinancieren: ze hebben geen reden om dit niet te doen. Waarom heeft de Vlaamse overheid andere beleidskeuzen gemaakt?

Noten

- 1 Opnieuw kan dit resultaat vertekend zijn indien Vlaanderen zijn toppresteerders eerder een versnelde schoolloopbaan laat doorlopen (met andere woorden het is mogelijk dat de beste lezers uit de leeftijdsgroep van de PIRLS-leerlingen niet in de steekproef zitten omdat ze reeds in het vijfde leerjaar zitten).
- 2 In het tweede leerjaar secundair onderwijs gaat het om getallen, algebra, metingen, meetkunde en dataverwerking. In het lager onderwijs bevat het deelgebied wetenschappen biologie, fysica en aardrijkskunde, in het secundair onderwijs wordt dit uitgebreid met chemie en milieuproblematiek.
- 3 De cijfers voor het Verenigd Koninkrijk zijn wellicht wat ‘geflatterd’ door het relatief hoge aantal buitenlandse studenten in dat land. Toch kan de instroom van buitenlandse studenten slechts een deel van de voorsprong van het Verenigd Koninkrijk verklaren.
- 4 Ook hier moet voorzichtig met de cijfers omgesprongen worden. In heel wat Westerse landen wordt vaak deeltijds hoger onderwijs gecombineerd met deeltijds werk, waardoor men later afstudeert. De relatieve positie van België wordt daardoor opwaarts vertekend.
- 5 Noteer dat naast het volwassenenonderwijs nog allerlei andere voorzieningen voor volwasseneneducatie bestaan (beroepsopleidingen, vormingswerk, enzovoort). Het formele volwassenenonderwijs staat in deze bijdrage centraal.
- 6 Uit de Labour Force Survey 2009, blijkt dat Vlaanderen met een werkzaamheidsgraad van 64,6 procent in de buurt komt van het EU-27 gemiddelde. De meeste buurlanden scoren wel iets beter (Duitsland 70,9; Nederland 77,0; Verenigd Koninkrijk 69,9). Frankrijk en Luxemburg scoren 64,1 en 62,2 procent. Wat de verdeling binnen België

- betreft, moeten we besluiten dat Wallonië de algemene Belgische cijfers naar beneden trekt (België scoort 61,4 procent).
- 7 LLL2010 staat voor Lifelong Learning 2010. In elk deelnemend land namen 1.000 cursisten uit het formele volwassenenonderwijs deel.
 - 8 Extrinsicke motieven hebben te maken met een extrinsiek doel, bijvoorbeeld meer verdienen, een andere job vinden, ...
 - 9 De component score algemene tevredenheid is gebaseerd op vijf Likert-items die ingaan op de organisatie van het cursusverloop en de tevredenheid met de verwachtingen over wat men na de cursus zal kunnen bereiken.
 - 10 Dit is waarschijnlijk ook gedeeltelijk een gevolg van de steekproeftrekking en bevragsingsmethode. Doordat er geen vragenlijsten in vreemde talen beschikbaar waren, werd niet het gewenste aantal cursisten uit basiseducatie, tweedekansonderwijs en cursussen Nederlands tweede taal bevragd.
 - 11 Uiteraard mag een dergelijke verschuiving in de financiering niet ten koste gaan van de democratisering van het (hoger) onderwijs. Een verhoging van de studietoelagen en/of inkomensgetoetste inschrijvingsgelden kunnen ervoor zorgen dat de laagste inkomensgroepen buiten schot blijven – of zelfs nog extra aangemoedigd, terwijl de hogere inkomensgroepen meer bijdragen.
 - 12 Over de Scandinavische landen zijn geen vergelijkbare gegevens voorhanden.

Bibliografie

- Aiginger, K. & Guger, A. (2006). The European social model: from obstruction to advantage. In: *Progressive Politics*, 4 (3), 4-11.
- Ariga, K. & Brunello, G. (2007). *Does secondary school tracking affect performance? Evidence from IALS*. Bonn: IZA discussion paper No. 2643.
- Bertelsmann Stiftung (2009). *ELLI European Lifelong Learning Indicators. Discover Europe's learning environments. The online portal for lifelong learning in the European Union*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Boateng, S. (2009). *Significant country differences in adult learning*. Luxemburg: Statistics in focus 44/2009.
- Boeren, E. (2010). *Why do adults learn? Developing a motivational typology across 12 European countries*. Paper presented at doctoral seminar series in educational sciences, Leuven, Belgium.
- Böhne, P. (2003). *First European quality of life survey. Life satisfaction, happiness and sense of belonging*. Berlin: Social Science Research Centre.
- Boshier, R. (1973). Educational participation and dropout: a theoretical model. In: *Adult Education*, 23 (4), 255-282.
- Chen, Z. & Nicaise, I. (2010). *Equal opportunities in formal versus non-formal adult education: an empirical analysis of participation patterns in Belgium*. Leuven: HIVA.
- Darkenwald, G.G. & Valentine, T. (1986). Measuring the social environment of adult education classrooms. In: *Adult Education Research Conference*, Syracuse: New York.
- de Heus, M. & Dronkers, J. (2010). De onderwijsprestaties van immigrantenkinderen in 16 OECD-landen. De invloed van onderwijsstelsels en overige samenlevingskenmerken van zowel herkomst- als bestemmingslanden. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 31 (3-4), 260-294.
- de la Fuente, A. (2003). *Human capital in a global and knowledge-based economy, part II: assessment at the EU country level*. Brussels: European Commission, DG Employment and Social Affairs.
- De Meyer, I. & Warlop, N. (2010). *PISA. Leesvaardigheid van 15-jarigen in Vlaanderen. De eerste resultaten van PISA 2009*. UGent: Vakgroep Onderwijskunde / Brussel: Departement Onderwijs en Vorming, Afdeling Strategische Beleidsondersteuning.
- Desjardins, R., Rubenson, K. & Milana, M. (2006). *Unequal chances to participate in adult learning: international perspectives*. Paris: UNESCO.
- Desmedt, E., Groenez, S., Van den Broeck, G. (2006). *Onderzoek naar de systeemkenmerken die de participatie aan levenslang leren in de EU-15 beïnvloeden*. Leuven: HIVA-K.U.Leuven.
- Esping-Andersen, G. (1989). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Policy Press.
- Eurostat (2010). *Website Eurostat <http://ec.europa.eu/eurostat>*. Luxembourg: Eurostat.
- Groenez, S. (2010). Onderwijsexpansie en –democratisering in Vlaanderen. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 31 (3-4), 199-238.
- Groenez, S., Heylen, V. & Nicaise, I. (2009). *De opbrengstvoet van investeringen in het hoger onderwijs*. Leuven: HIVA.
- Hayes, E. (1989). *Insights from women's experiences for teaching and learning*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Hirtt, N., Nicaise, I. & De Zutter, D. (2007). *De school van de ongelijkheid*. Berchem: EPO.

- Holford, J., Riddell, S., Weedon, E., Litjens, J. & Hannan, G. (2008). *Patterns of Lifelong Learning. Policy & Practice in an Expanding Europe*. Wien: LIT Verlag.
- Houle, C.O. (1961). *The inquiring mind*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Jogi, L. & Gross, M. (2009). The professionalization of adult educators in the Baltic states. In: *European Journal of Education*, 44 (2), 221-242.
- Keller, J.M. (1987). Strategies for stimulating the motivation to learn. In: *Performance and instruction*, 26 (8), 1-7.
- Litré, F., Demeuse, M., Derobertmeasure, A., Friant, N. & Nicaise, I. (2008). Muren slopen. De segregatie in het onderwijs afbouwen. In: Nicaise, I. & Desmedt, E. (red.). *Gelijke kansen op school: het kan! Zestien sporen voor praktijk en beleid*. Mechelen: Plantyn, 167-198.
- Nicaise, I. & Desmedt, E. (2008). *Gelijke kansen op school: het kan! Zestien sporen voor praktijk en beleid*. Mechelen: Plantyn.
- OECD (2011). *Website PISA* <http://www.pisa.oecd.org>. Paris: OECD.
- OESO (2009). *De immigratie in België. Aantallen, stromen en arbeidsmarkt*. Parijs: OESO.
- Rubenson, K. & Desjardins, R. (2009). The impact of welfare state regimes on constraints to participation in adult education. A bounded agency model. In: *Adult Education Quarterly*, 59 (3), 187-207.
- Schiff, J., Egoume-Bossogo, P., Ihara, M., Konuki, T. & Krajnyak, K. (2006). *Labor Market Performance in Transition: The Experience of Central and Eastern European Countries*. IMF Occasional paper 248.
- Schuller, T. & Watson, D. (2009). *Learning through life. Inquiry into the future for lifelong learning*. Leicester: NIACE.
- Smet, P. (2010). *Mensen doen schitteren. Eerste oriëntatienota hervorming secundair onderwijs*. Brussel: Vlaams ministerie van onderwijs.
- Tan, B. (1998). *Blijvende Sociale ongelijkheden in het Vlaamse onderwijs*. Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Universiteit Antwerpen.
- Van Damme, J. (2008). *PIRLS 2006: Vlaanderen in de wereld*. Leuven: CO&E.
- Van den Broeck, A., Van Damme, J., Brusselmans-Dehairs, C. & Valcke, M. (2004). *Vlaanderen in TIMSS 2003*. Leuven/Gent: CO&E/vakgroep onderwijskunde.
- Vanweddigen, M. (2010). *(Betaald) werk: belang en tevredenheid in een EU-perspectief*. Brussel: Studiedienst Vlaamse Regering.
- Van Woensel, A. (2006). *In het lang en in het breed. Levenslang leren in Vlaanderen en Europa*. Leuven: Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming.
- Verbergt, G., Cantillon, B. & Van den Bosch, K. (2009). *Sociale ongelijkheden in het Vlaamse onderwijs: tien jaar later*. Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid.
- Vroom, V. (1964). *Work and motivation*. New York: Wiley.
- Wartenbergh, F., Brukx, D., van den Broek, A., Jacobs, J., Pass, J., Hogeling, L. & van Klingereren, M. (2009). *Studentenmonitor Vlaanderen 2009. Eindrapport*. Brussel: Departement Onderwijs en Vorming.

Stelli(n)g over werk: Vlaanderen in vergelijkend Europees perspectief

*Geert Van Hootegem**, *Pieter Liagre***, *Tom Vandenbrande***, *Seth Maenen****,
*Kristien Poesen**** & *Rik Huys****

Inleiding

In deze bijdrage behandelen we zowel kwalitatieve als kwantitatieve aspecten van beroepsarbeid. We opteren daarbij voor aspecten die in de Europese beleidsagenda een vooraanstaande plaats innemen. Hiervan zijn in de verschillende landen talrijke vergelijkbare indicatoren opgesteld en rapporteringen van beleidsmaatregelen beschikbaar. De geselecteerde thema's zijn de werkzaamheidsgraad, flexibilisering van arbeidstijd en loopbanen, het stimuleren van levenslang leren en kenniswerk en tot slot arbeidsorganisatie en werkbaar werk.

Waar in de vorige editie van de Sociale Staat van Vlaanderen (Van Hootegem e.a., 2009) de klemtoon lag op de evolutie van een aantal fenomenen over werken in Vlaanderen ('Bezig Vlaanderen'), staat in deze bijdrage de vergelijking met onze drie voornaamste buurlanden centraal. Daarnaast betrekken we ook het Verenigd Koninkrijk en Denemarken in de vergelijking. Deze landen vertegenwoordigen verschillende economische tradities, respectievelijk het liberale Angelsaksische type en het sociaaldemocratische Scandinavische type van verzorgingsstaat. Samen met het corporatistische continentale type in de buurlanden worden hiermee de uiteenlopende benaderingen inzake arbeidsmarktbeleid afgedekt die als inspiratie kunnen fungeren voor een Vlaams beleid.

Bekeken wordt in welke mate de data voor Vlaanderen de situatie in de andere beschouwde landen – de referentielanden – weerspiegelt. Naast het algemene beeld, is er aandacht voor de situatie van diverse achtergestelde groepen (vrouwen, ouderen, laaggeschoolden, personen van vreemde afkomst). Om de data in perspectief te plaatsen, worden ze vergeleken met streefcijfers die in beleidsdoelstellingen worden geformuleerd, zoals in de Europese werkgelegenheidsrichtsnoeren.

De vier weerhouden thema's worden uitgerold in een aantal trends, in overeenstemming met de aanpak van de vorige bijdrage. Deze trends worden telkens gekoppeld aan een Vlaamse/Federale/Europese beleidsdoelstelling.

Een centraal aandachtspunt in de Europese werkgelegenheidsstrategie, vooropgesteld in de Europa 2020–strategie, is het verhogen van de werkzaamheidsgraad. In een eerste deel worden indicatoren betreffende werkzaamheid, werkloosheid en beroepsinactiviteit gepresenteerd voor de beschouwde landen en regio's en wordt nader ingegaan op de (verwachte) evoluties hierin. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de situatie van achtergestelde groepen, en de mate waarin de ongelijkheid in Vlaanderen verschilt van die in andere landen en/of regio's.

* *Centrum voor Sociologisch Onderzoek, Faculteit Sociale Wetenschappen, K.U.Leuven.*
E-mail: Geert.VanHootegem@soc.kuleuven.be

** *Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving, Onderzoeksgroep Arbeid & Organisatie, K.U.Leuven.*

*** *Centrum voor Sociologisch Onderzoek, Faculteit Sociale Wetenschappen, K.U.Leuven.*

Vervolgens komen in het tweede deel diverse maatregelen aan bod die in de beschouwde landen en regio's genomen worden inzake activerend arbeidsmarktbeleid. Ondanks het succes van maatregelen zoals de tijdelijke werkloosheid bij het overbruggen van de recente economische crisis, blijft het activerend arbeidsmarktbeleid centraal staan in het Vlaamse en Europese beleidsdiscours. Het betreft maatregelen die tot doel hebben de werkloosheid te bestrijden, de uitstroom naar werk te bevorderen en de aansluiting tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt te verbeteren.

In het derde deel wordt ingezoomd op de gemiddelde arbeidstijd. De gemiddelde arbeidstijd van een werknemer is de laatste 200 jaar onafgebroken gedaald. Rond 1800 was een werknemer bijna 3.500 uur per jaar aan de slag, een eeuw later lag de gemiddelde jaarlijkse arbeidsduur rond de 2.500 uur, en momenteel werkt een gemiddelde Vlaming nauwelijks meer dan 1.500 uur per jaar. Wat zijn de verklaringen voor deze nog steeds aanhoudende trend, en in welke mate volgen we een trend die ook in andere landen wordt vastgesteld?

Dat brengt ons in het vierde deel bij de vraag in welke mate flexibiliteit en jobzekerheid gecombineerd kunnen worden. 'Flexicurity' staat centraal op de Europese beleidsagenda. Het uitgangspunt voor dit concept is dat verschillende vormen van flexibiliteit (intern/extern, kwantitatief/kwalitatief) moeten gecombineerd worden met een tewerkstellingszekerheid eerder dan met een jobzekerheid. Het uitgangspunt is met andere woorden dat werkenden en werkzoekenden vaak tewerkstellingskansen aangeboden krijgen, maar dat het vooruitzicht van een vaste tewerkstelling bij één werkgever gedurende het grootste deel van een loopbaan geleidelijk verdwijnt.

Met meer flexibele contractvormen en arbeidstijden kunnen werknemers beter transities realiseren tussen jobs en/of onderbrekingen nemen voor specifieke doeleinden (opleiding, afstemming werk en andere levenssferen). Idealiter verhoogt de inzetbaarheid van werknemers op dit soort arbeidsmarkt. In een minder gunstig scenario leidt dit tot grotere precariteit van banen, in het bijzonder voor achtergestelde groepen.

Flexicurity en employability worden vaak in één adem vernoemd. Centraal staat daarbij een beleid dat levenslang en levensbreed leren aanmoedigt. De ontwikkeling van een kennis-economie staat sinds vele jaren centraal in de Europese doelstellingen. In het vijfde deel worden indicatoren en trends inzake levenslang leren en lerende organisaties vergeleken. Tevens wordt geanalyseerd of het ondernemerschap aan een Vlaamse dan wel Europese opmars bezig is. Een veel gehoorde beleidsassumptie is dat alleen economieën die erin slagen om zichzelf voortdurend te vernieuwen, de globale concurrentie zullen kunnen aangaan. In één adem wordt daaraan toegevoegd dat startende bedrijven daarbij van cruciaal belang zijn. We nemen de proef op de som.

In het Europese beleid is tevens aandacht voor nieuwe vormen van arbeidsorganisatie. Deze stellen organisaties in staat zich beter aan te passen aan de wijzigende eisen van de markt en veranderende technologieën. Maar tegelijk kunnen ze de arbeidskwaliteit voor de werknemers verbeteren door het toekennen van meer regelmogelijkheden in de job. In het voorlaatste deel wordt daarom gepeild naar de tendensen inzake werkbaarheid.

Werkbaarheid bestaat niet alleen uit een arbeidsinhoudcomponent maar wordt evenzeer geschaagd door duurzame arbeidsomstandigheden. In het laatste deel wordt daarom gepeild naar de evolutie van het aantal arbeidsongevallen.

Uiteraard rondt een besluit deze bijdrage af. Daarin staan we nog even stil bij het relatieve nut van het formuleren van adequate en meetbare doelstellingen. We onderzoeken of Vlaanderen en België een aparte arbeidsmarktpositie ten opzichte van de ons omringende landen bekleden. Arbeid in stelling(en) vormt daarbij onze gids. Om vervolgens met de nodige stelligheid positie ten opzichte van het beleid in te nemen.

1. Een hogere werkzaamheidsgraad

Het verhogen van de werkzaamheidsgraad staat sinds lang met stip genoteerd bij overzichten van beleidsambities. Jarenlang was het verhogen van de werkzaamheidsgraad tot 70% de belangrijkste Lissabondoelstelling voor 2010. Met 2010 net achter de rug werden nieuwe ambities geformuleerd met 2020 als horizon. Twee van deze ambities hebben opnieuw een hoger aandeel werkende inwoners als doelstelling: het Vlaamse Pact 2020 beoogt een werkzaamheidsgraad van 70% (bij de bevolking tussen 15 en 64 jaar), en naar aanleiding van het lanceren van de Europese 'Europa 2020'-doelstelling verklaarde Vlaanderen de werkzaamheidsgraad tegen 2020 te willen optrekken tot 76%, ditmaal bij de bevolking tussen 20 en 64 jaar. In dit hoofdstuk bespreken we de haalbaarheid van deze ambities met de huidige toestand op de Vlaamse arbeidsmarkt als vertrekpunt.

1.1. De samengebalde loopbaan van Vlamingen

De Vlaamse bevolking op beroepsactieve leeftijd (15-64 jaar) wordt in het eerste deel van tabel 1 ingedeeld in drie groepen: werkenden, werklozen en niet-actieven. De werkzaamheidsgraad is, conform de gehanteerde definitie van de International Labour Organisation (ILO), een indicatie van het bevolkingsaandeel dat in een bepaalde referentieweek betaalde arbeid heeft verricht. In 2009 strandde de werkzaamheidsgraad van Vlaanderen op 65,8%. Slechts 5,0% van de bevolking op arbeidsleeftijd was werkloos en 29,3% niet-actief.

In vergelijking met de andere Belgische regio's scoort Vlaanderen goed. De werkzaamheidsgraad voor België ligt met 61,6% een stuk lager dan in Vlaanderen (tabel 1). In internationaal perspectief echter, doen we het minder goed. Landen met een hoge werkzaamheidsgraad zijn Nederland (77,0%) en Denemarken (75,7%). Vooral jongeren, maar ook vrouwen zijn er meer dan gemiddeld actief. Duitsland en het Verenigd Koninkrijk behoren tot de tussengroep, met respectievelijke ratio's van 70,9% en 69,9%. Enkel in Frankrijk (64,2%) zijn er minder mensen aan het werk dan in Vlaanderen.

Bij de relatief lage werkzaamheidsgraad van Vlaanderen kunnen we twee kanttekeningen plaatsen. Een eerste kanttekening betreft de verdeling van het totale arbeidsvolume. De verhouding van het totale arbeidsvolume (uitgedrukt in voltijdse equivalente banen) en de bevolking op beroepsactieve leeftijd is voor Vlaanderen vrij gunstig. Deze verhouding ligt in Vlaanderen op 62,5% tegen 59,5% in Nederland (cijfers 2008). Van de referentielanden hebben enkel Denemarken en het Verenigd Koninkrijk op deze indicator hogere scores. Dit geeft aan dat er

in Vlaanderen voldoende arbeid gepresteerd wordt, maar dat het werk verdeeld wordt over minder koppen.

Zeker de vergelijking met Nederland is treffend, waar een kleiner arbeidsvolume verdeeld wordt over veel meer werkenden. Vooral jongeren en vrouwen worden in Nederland vaker ingezet op de arbeidsmarkt, zij het in kleine banen. Studerende jongeren nemen in Nederland vaker een (kleine) baan op, vrouwen werken er meer in deeltijdse banen. In vergelijking met Nederland staat de voltijdse, vaste baan meer model voor de Vlaamse arbeidsmarkt.

Tabel 1. De werkzaamheidsgraad van de bevolking naar leeftijdsklassen en kansengroepen (in % en VTE), Vlaams Gewest, België, 5 referentielanden en EU27, 2009

	Vlaams Gewest	België	Dene-marken	Duits-land	Frankrijk	Neder-land	VK	EU27
Werkzaamheidsgraad (15-64 jaar)	65,8	61,6	75,7	70,9	64,2	77,0	69,9	64,5
Aandeel werklozen (15-64 jaar)	5,0	8,0	6,1	7,8	9,1	3,4	7,7	9,0
Aandeel inactieven (15-64 jaar)	29,3	30,4	18,2	21,3	26,7	19,6	22,4	26,4
Werkzaamheidsgraad in VTE uitgedrukt*	62,5	58,1	69,0	62,4	61,1	59,5	65,6	61,9
Werkzaamheidsgraad								
– 15-24 jaar	28,6	25,3	63,6	46,2	31,4	68,0	48,4	35,2
– 25-54 jaar	85,1	79,8	85,1	81,6	82,1	86,3	80,2	78,2
– 55-64 jaar	35,8	35,3	57,5	56,2	38,9	55,1	57,5	46,0
– vrouwen	60,5	56,0	73,1	66,2	60,1	71,5	65,0	58,6
– laaggeschoolden**	52,5	48,0	64,6	55,3	56,2	63,6	57,8	54,7
– niet-EU burgers	44,5	38,8	60,3	51,9	46,1	54,3	60,1	55,7

* VTE=voltijds equivalenten, cijfers betreffen het jaar 2008

** bevolking tussen 25-64 jaar

Bron: Eurostat Labour Force Survey.

Een tweede kanttekening bij de lage werkzaamheidsgraad van Vlaanderen heeft betrekking op het participatiepatroon van Vlamingen. De samengedrukte loopbaan blijft er prominent aanwezig. In de middengroep (25-54 jaar) ligt de werkzaamheidsgraad opvallend hoog (85,1%). Beneden de 25 jaar en boven de 55 jaar ligt de Vlaamse werkzaamheid echter een stuk lager. De intrede op de arbeidsmarkt gebeurt in Vlaanderen doorgaans pas na het afronden van de studieloopbaan, wat tot de aanhoudend lage werkzaamheid bij jongeren leidt. De uittrede uit de arbeidsmarkt vindt in Vlaanderen, in internationaal perspectief, op zeer jonge leeftijd plaats. Dit patroon wordt teruggevonden bij zowel mannen als vrouwen (zie figuur 1).

1.2. Kansengroepen (niet?) aan de slag

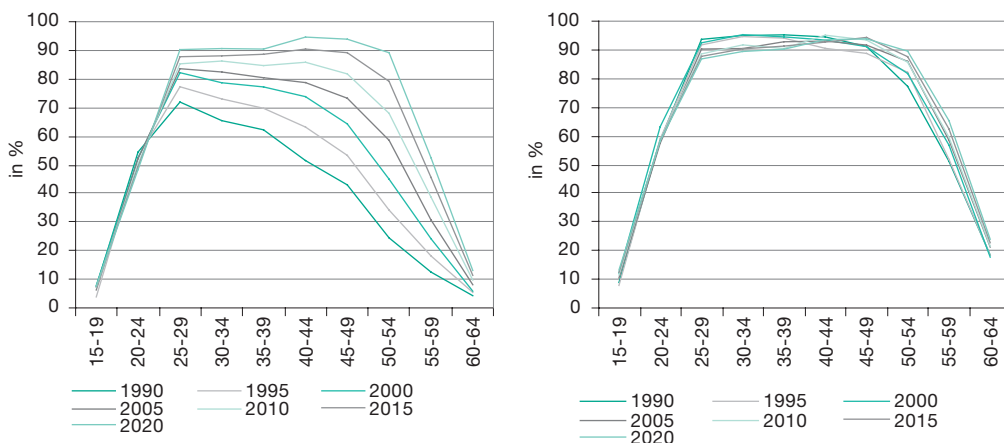
De duiding van de lage Vlaamse werkzaamheidsgraad benadrukt dat er in Vlaanderen een model gevolgd wordt dat het arbeidsvolume concentreert bij een beperkt deel van de bevolking. Voor kansengroepen waarvoor een vergelijking met andere landen mogelijk is, bespreken we in deze paragraaf kort de 'kansen' die deze groepen op de arbeidsmarkt krijgen. Pact 2020 wil de werkzaamheid in het bijzonder bij kansengroepen als alloctonen, personen met een arbeids-handicap en ouderen doen stijgen.

1.2.1. De werkzaamheid van vrouwen

De werkzaamheidsgraad van Vlaamse vrouwen steeg de voorbije decennia vrij opzienbarend, van 36,8% in 1984 tot goed 60,5% in 2009. Toch bestaat er nog steeds een kloof met de mannelijke werkzaamheidsgraad van ruim 10%.

Figuur 1 illustreert de ontwikkeling van de vrouwelijke participatie tijdens de laatste decennia. Zo'n 20 jaar geleden werkten vrouwen vooral bij aanvang van de loopbaan, maar viel de participatie al op jonge leeftijd terug op een veel lager niveau. Anno 2010 ligt niet enkel het aandeel werkende jonge vrouwen nog iets hoger, maar valt de werkzaamheid bovendien niet terug tijdens de periode van gezinsvorming. Bij de middengroep tussen 25 en 54 jaar heeft het tweeverdienersmodel duidelijk ingang gevonden. Bij oudere vrouwen echter ligt de participatie bijzonder laag en is het kostwinnersmodel vermoedelijk nog steeds populair. De bovenste lijnen illustreren de verwachting dat de werkzaamheid ook bij oudere vrouwen tijdens het komende decennium sterker naar het mannelijke patroon toe zal evolueren (zie ook verder).

Figuur 1. De (verwachte) evolutie van de werkzaamheidsgraad (in %) in het Vlaamse Gewest per vijfjarige leeftijdscohort tussen 1990 en 2020, bij vrouwen (links) en mannen (rechts)

Bron: Eurostat Labour Force Survey, Bevolkingsstatistieken, Bevolkingsprognoses (bewerking HIVA).

1.2.2. De werkzaamheid van jongeren (15-24 jaar)

Gemiddeld 28,6% van de Vlaamse jongeren (15-24 jaar) is aan het werk. Dat is bijzonder weinig in internationaal perspectief. De belangrijkste verklaring hiervoor ligt in het relatief hoge aandeel scholieren en studenten onder de Vlaamse jongeren. Slechts zelden combineren zij hun studies met een baan. Uit een onderzoek van Randstad (2005) blijkt nochtans dat bijna 90% van de scholieren en studenten tussen 15 en 25 jaar in de loop van een jaar gewerkt heeft. Het verschil met de Eurostat-cijfers kan op een vrij eenvoudige manier verklaard worden. Ten eerste hanteert Randstad een erg brede omschrijving van werk. Zowel een klusje bij een buur, het opnemen van vrijwilligerswerk als een baan op regelmatige basis in een bedrijf of instelling wordt als werk geregistreerd. Bij Eurostat wordt enkel de derde groep als 'werkende' beschouwd. Ten tweede is 'werk' van Vlaamse studenten in de tijd geconcentreerd. De meerderheid van de studenten gaat aan de slag tijdens de zomervakantie met een contract van één maand (of minder), waardoor ze slechts worden meegeteld als werkende in de Eurostat-cijfers in het geval dat de bevraging toevallig tijdens de zomermaanden plaatsvond. Ten derde geeft Randstad

aan dat 15% van de scholieren of studenten werkt zonder contract. Van die groep zal niet iedereen aan een enquêteur aangeven in de afgelopen weken te hebben gewerkt, wat eveneens tot een lager aandeel werkende studenten leidt.

Het aandeel werkende jongeren ligt volgens de klassieke ILO-definitie een stuk hoger in Nederland (68,0%) en Denemarken (63,6%) dan in Vlaanderen. Dit is, zeker in Nederland, mede het gevolg van de keuze van het beleid om jongeren in te schakelen in (kleine) banen. Zo kent men in Nederland aan jongeren onder de 27 jaar geen bijstandsuitkering meer toe. Men doet enkel een persoonlijk aanbod dat bestaat uit werk, scholing of een combinatie van beiden. Werkgevers betalen er geen sociale bijdragen voor werknemers tot 23 jaar die minder dan de helft van het minimumloon verdienen, en kunnen op een soepele manier tijdelijke contracten met jongeren regelen. Nederlandse gemeenten bieden daarnaast aan jongeren tussen 13 en 16 jaar zogenaamde ‘zakgeldbanen’ aan, projecten die de arbeidsmarktpositie van achterstandsjeugd wil verbeteren door hen een (korte) werkervaring te laten opdoen.

1.2.3. De werkzaamheid van 55-plussers

De werkzaamheidsgraad van Vlaamse 55-plussers is nog steeds zeer laag te noemen (35,8%). De meer dan behoorlijk uitgebouwde uitstapregelingen voor oudere werknemers verklaren hier ongetwijfeld een deel van het verhaal. Binnen deze leeftijdsgroep zijn ook de verschillen tussen mannen en vrouwen het grootst. De vrouwelijke 55-plussers kennen een werkzaamheidsgraad van 28,0%, voor de mannen is dat 43,4%. Bij deze oudere cohorte van werknemers was het kostwinnersmodel nog dominant, wat het veel lagere aandeel werkende vrouwen verklaart. Wel is het zo dat de activiteit van vrouwelijke 55-plussers aanzienlijk toeneemt. Aan deze groep hebben we dan een groot deel van de totale groei van de werkzaamheidsgraad te danken. De lage werkzaamheidsgraad van 55-plussers blijft echter een belangrijk knelpunt op de arbeidsmarkt. Vlaanderen scoort wat werkzaamheid van 55-plussers betreft ook opvallend lager dan de referentielanden waarmee we in deze bijdrage vergelijken. Vlaamse ouderen zijn bij de minst (beroeps)actieven van Europa. In Frankrijk ligt de werkzaamheidsgraad bij ouderen met 38,9% hoger dan in Vlaanderen. In Denemarken, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Nederland is het aandeel werkenden bij ouderen telkens meer dan 55%.

1.2.4. De werkzaamheid van laaggeschoolden en niet-EU-burgers

Ook bij kansengroepen als laaggeschoolden en niet-EU-burgers ligt de werkzaamheid in Vlaanderen en België een stuk onder het niveau van dat in de referentielanden. Van alle laaggeschoolden in Vlaanderen is de helft aan het werk, van de niet-EU-burgers is dat nog een stuk minder. Binnen de referentielanden vinden we een patroon terug gelijkaardig aan dat van de werkzaamheidsgraad bij oudere werknemers. De kansengroepen zijn, vergeleken met Vlaanderen, net iets meer aan het werk in Frankrijk. De andere landen scoren systematisch en duidelijk beter dan Vlaanderen.

1.2.5. De werkzaamheid van personen met een handicap

De werkzaamheid van personen met een arbeidshandicap evolueerde, conform de totale werkzaamheidsgraad, tussen 2002 en 2007 in gunstige richting. In 2007 was 42% van deze kansengroep in Vlaanderen aan de slag. De recente crisisperiode is voor de arbeidsmarktpositie van personen met een arbeidshandicap evenwel dramatisch geweest. Anno 2010 is nog slechts 33,5% van deze groep aan het werk (Departement WSE, 2011).

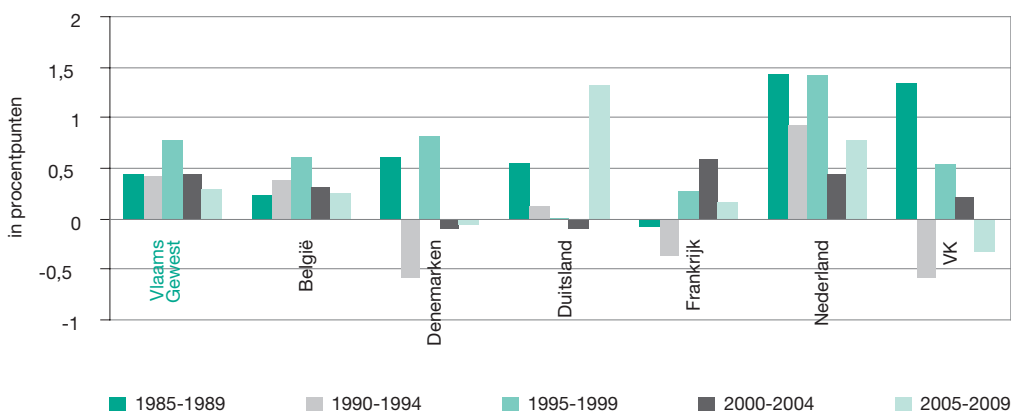
1.3. De moeizame groei van de werkzaamheid in de tijd

In de inleiding werden al de ambitieuze doelstellingen van Vlaanderen en Europa met betrekking tot het aandeel werkenden geïntroduceerd. Tussen 2000 en 2008 steeg de Vlaamse werkzaamheidsgraad van 63,5% naar 66,5%, en kwam de eindmeet die het Vlaamse Pact 2020 vooropstelde al in zicht. Het Steunpunt Werk en Sociale Economie (WSE, 2011) benadrukt evenwel dat de financieel-economische crisis het groeiproces stevig heeft beknot. In 2009 bedroeg de Vlaamse werkzaamheidsgraad nog 65,8% en volgens de Nationale Bank van België viel Vlaanderen in 2010 nog dieper terug (Herremans e.a., 2010).

1.3.1. De evolutie van de werkzaamheid tijdens de laatste decennia (1985-2009)

In de periode 1985-2009 steeg de Vlaamse werkzaamheidsgraad van 54,5% naar 65,8%; een totale stijging met 11,3 procentpunten of gemiddeld met 0,5 procentpunt per jaar. Dat is echter een opmerkelijk zwakke stijging in vergelijking met Nederland, waar de werkzaamheidsgraad dubbel zo snel steeg (gemiddeld 1,0 procentpunt per jaar). Denemarken en het Verenigd Koninkrijk, twee landen waar de werkgelegenheid in 1985 al relatief hoog was, kenden een minder sterke stijging maar behielden hun voorsprong op Vlaanderen. In Duitsland steeg de werkzaamheidsgraad met gemiddeld 0,4 procentpunt. In Frankrijk ten slotte steeg de werkzaamheid het minst sterk (met gemiddeld 0,1 procentpunt per jaar).

Figuur 2. Gemiddelde evolutie van de werkzaamheidsgraad per vijf jaar (in procentpunten), Vlaams Gewest, België en 5 referentielanden, 1985-2009

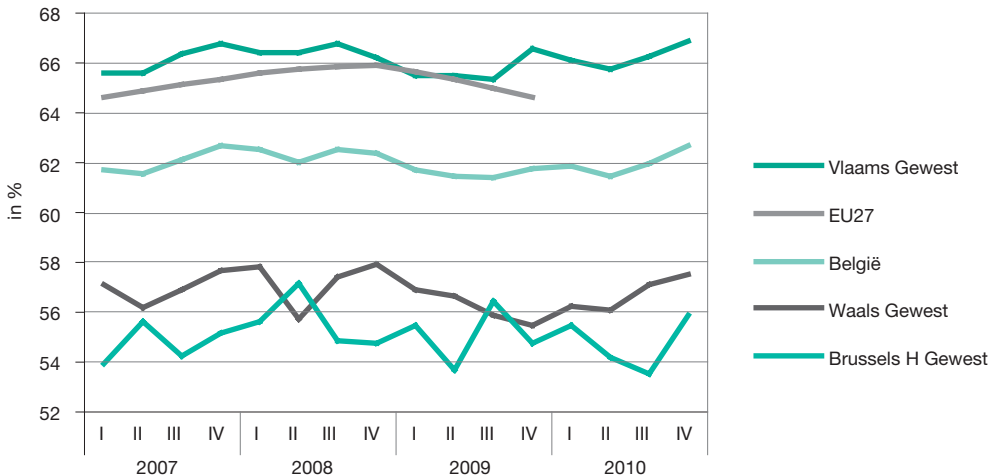
Bron: Eurostat Labour Force Survey.

In figuur 2 stellen we de gemiddelde evolutie van de werkzaamheidsgraad voor in periodes van vijf jaar. Het valt op dat landen hun groei in verschillende perioden realiseerden. Nederland bijvoorbeeld, realiseerde het grootste deel van de groei van het aandeel werkenden in de jaren 1980 en 1990, Duitsland daarentegen deed dat veel recenter. Daarnaast valt op dat de werkzaamheidsgraad niet overall constant verliep: Denemarken, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk kenden in de periode 1990-1994 zelfs een daling van de werkzaamheidsgraad. In Vlaanderen en bij uitbreiding in België, verliep de werkzaamheidsgraad vrij constant.

1.3.2. De impact van de economische crisis

In 2008 werd ook Vlaanderen getroffen door de financieel-economische crisis, met een daling van de werkzaamheidsgraad tot gevolg. Tussen het derde kwartaal van 2008 en het derde kwartaal van 2009 daalde de Vlaamse werkzaamheidsgraad ononderbroken, van 66,8% tot 65,4%. In het vierde kwartaal van 2009 en het tweede kwartaal van 2010 nam de werkzaamheidsgraad opnieuw licht toe, tot 65,8%. In het derde kwartaal van 2010 steeg de Vlaamse werkzaamheidsgraad verder tot 66,3% en kruipt daarmee langzaam uit het dal. De crisis tastte overigens niet de positie van alle bevolkingsgroepen aan. De werkzaamheidsgraad van vrouwen daalde minder snel dan die van mannen. Vrouwen weten hun positie te handhaven omdat ze minder in de industrie werken en meer in de dienstverlening. Ook personen met een handicap hebben het in crisistijd moeilijker om toegang tot een arbeidsmarkt te krijgen. De andere kansengroepen kunnen in deze crisisperiode de achteruitgang nog beperken (Steunpunt WSE, 2011). Globaal kunnen we stellen dat Vlaanderen er relatief vlot weer bovenop komt. In het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest blijft de trend voorlopig dalend.

Figuur 3. De werkzaamheidsgraad in crisistijd (in %), België, de gewesten en EU27, periode 2007-2010 (kwartaalcijfers)

Bron: FOD Economie – ADSEI; Eurostat.

De financieel-economische crisis heeft zich nog meer dan in een dalende werkzaamheid laten voelen in een afname van de gemiddelde arbeidstijd van werknemers. Veel bedrijven hebben zich beperkt tot het ontslaan van hun uitzendkrachten en er voor geopteerd hun eigen werknemers in dienst te houden. Dat doen ze hetzij door een vermindering van overuren, hetzij door gebruik te maken van tijdelijke werkloosheid. Volgens een rapport van de Europese Commissie (2010b) was in 2009 meer dan 5% van Belgische werkenden aan de slag in zo'n arbeidsduurverkortende regeling.

Van groot belang is dus de keuze voor een juist werkgelegenheidsbeleid in perioden van economische teloorgang. De Belgische regelgeving rond tijdelijke werkloosheid wordt daarin als een voorbeeld gezien. Een schatting van de Europese Commissie (2010b) suggereert dat tijdelijke werkloosheid vanaf het begin van de crisis tot aan het einde van 2009 goed was voor een behoud van 1,3% van de Belgische banen. Deze schatting gaat er van uit dat tijdelijke werkloosheid een crisismaatregel is. In België echter waren dergelijke regelingen al voorafgaand aan de crisis in gebruik. Dit betekent dat het geredde aantal banen wellicht nog groter is.

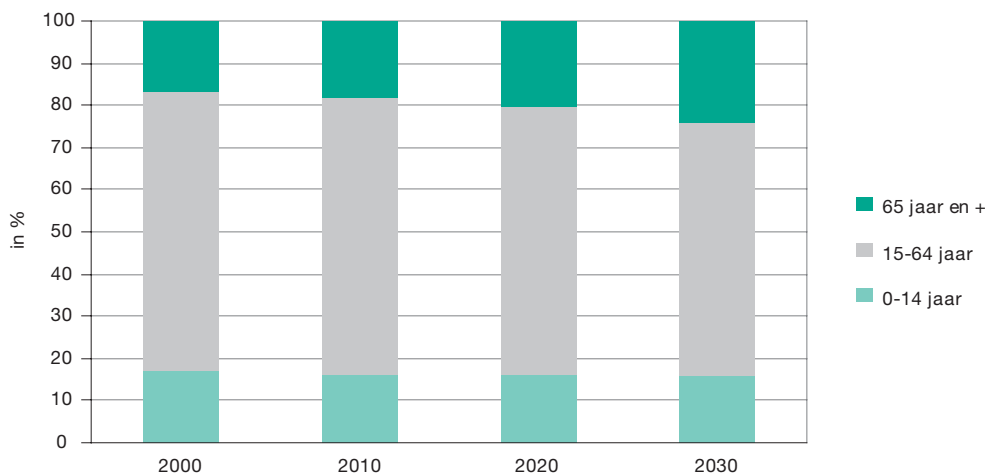
1.3.3. Zijn de ambities voor 2020 haalbaar?

In de inleiding verwezen we naar de strategie ‘Europa 2020’ van de EU waarin een aantal ambitieuze objectieven op vlak van werkzaamheid, innovatie, opleiding, sociale inclusie en energiegebruik worden geformuleerd. Het eerste objectief wil tegen 2020 maar liefst 75% van de Europese bevolking tussen 20 en 64 jaar aan het werk krijgen. Vlaanderen mikt nog wat hoger en gaat voor 76% tegen 2020. Door middel van een prognose van het aandeel werkenden in het komende decennium evalueren we in welke mate deze ambitie haalbaar is voor Vlaanderen en de referentielanden.

1.3.3.1. De Vlaamse bevolking vergrijst

De Vlaamse bevolking op beroepsactieve leeftijd zal de eerstkomende jaren aan een snel tempo vergrijzen. De generatie babyboomers zal vanaf nu de arbeidsmarkt verlaten, en er zijn onvoldoende jongeren om hun plaatsen in te nemen. Tegen 2020 zullen er voor elke 10 uitstromers (55-64 jaar) maar 8 instromers (15-24 jaar) klaarstaan (Steunpunt WSE, 2011). De vroege uitstroom van Vlaamse ouderen doet het totale aantal werkenden nog vroeger dalen. In het geval de arbeidsdeelname van ouderen in de komende jaren op hetzelfde niveau zou blijven als vandaag, wordt Vlaanderen al in 2015 geconfronteerd met een dalend aantal werkenden. Het doorzetten van de huidige trend bij oudere werknemers om langer aan de slag te blijven, is vanuit dit perspectief wenselijk.

Figuur 4. Indeling van de bevolking in enkele grote leeftijdsklassen (in %), Vlaams Gewest, periode 2000-2030

Bron: Federaal planbureau, 2008.

Dat de vergrijzing van de Vlaamse bevolking niettemin onvermijdbaar tot een daling van de werkzaamheidsgraad zal leiden, wordt duidelijk als we de bevolkingsvooruitzichten bekijken. Waar in het jaar 2000 de Vlaamse bevolking op arbeidsleeftijd (15-64 jaar) nog goed was voor 66,2% van de totale bevolking, stond die groep potentiële werkenden in 2010 nog in voor 65,8% van de populatie. Het Federaal Planbureau (2008) schat dat het aandeel van de Vlaamse bevolking op arbeidsleeftijd verder zal dalen tot 63,2% in 2020 en 60,0% in 2030 (figuur 4).

Voor de groep 65-plussers wordt in de toekomst groter. In 2020 zal 1 op de 5 Vlamingen ouder zijn dan 65 jaar. In 2030 loopt dat cijfer verder op tot bijna 1 op de 4 Vlamingen. De leeftijdsverhoudingen zullen door ontgroening en vergrijzing dus helemaal anders komen te liggen.

De vergrijzing heeft ook andere effecten. De Vlaming zal in het jaar 2020 gemiddeld 42,8 jaar oud zijn, tegenover 40,0 jaar in het jaar 2000. De afhankelijkheid, of de bevolking op niet-beroepsactieve leeftijd [(0-14 jaar)+(65+ jaar)] in verhouding tot de bevolking op arbeidsleeftijd (15-64 jaar), zal in diezelfde periode gestegen zijn van 51,0% naar 58,4%. Ten slotte zal ook de samenstelling van de bevolking op arbeidsleeftijd veranderen. De groep jongeren op beroepsactieve leeftijd (15-25 jaar) wordt kleiner: van 24,1% in 1984 tot 15,5% in 2019. De groep 55-plussers wordt dan weer groter: van 15,8% in 1984 tot 19,8% in 2019. Gemiddeld zal het potentieel aan werkenden dus ouder worden, waardoor ook meer kandidaten zich in hogere leeftijdscohorten zullen situeren. In die leeftijdscohorten ligt de participatie, zeker in Vlaanderen, doorgaans lager. Toch stellen we vooral binnen deze groep een gunstige evolutie vast met betrekking tot het aandeel werkenden, vooral dankzij de verlenging van de gemiddelde vrouwenloopbaan.

1.3.3.2. Een prognose van de werkzaamheid in 2020

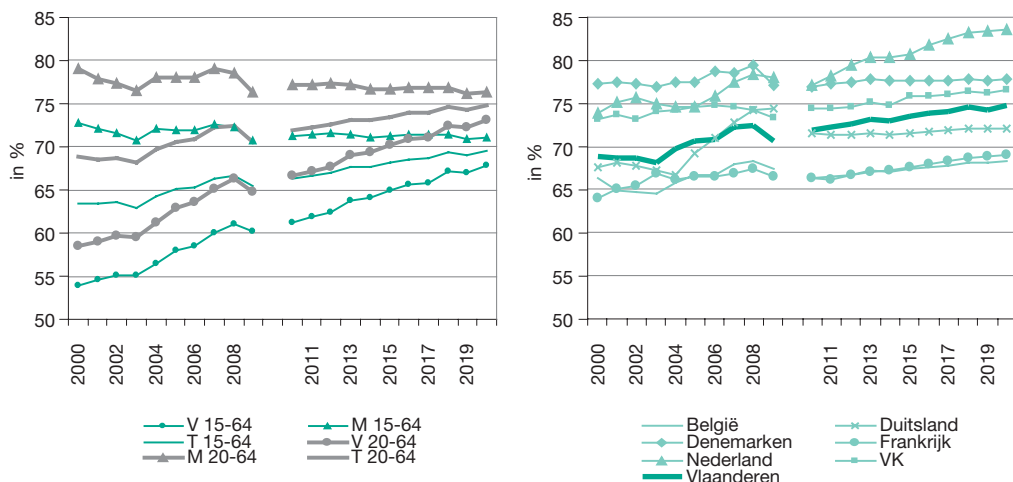
De vergrijzing en de stijgende participatie van ouderen zijn de belangrijkste determinanten bij de evolutie van de totale werkzaamheidsgraad in de komende jaren. De demografische evolutie in Vlaanderen heeft aldus een dubbel, maar tegenstrijdig effect op de werkzaamheidsgraad. Tot op heden had de werkzaamheid van 55-plussers, met dank aan de vrouwen, een sterk positief effect. De vergrijzing daarentegen had een remmende uitwerking op de werkzaamheidsgraad. Het aantal Vlamingen op beroepsactieve leeftijd steeg, maar onvoldoende om het aandeel van de bevolking op arbeidsleeftijd in de totale bevolking te handhaven. In de komende jaren zal de vergrijzing zich voortzetten, waardoor het potentieel aan werkenden kleiner zal worden. We steunen af op een vertraging van de werkzaamheidsgraad indien de werkzaamheidsgraad bij ouderen niet verder wordt opgekrikt (Steunpunt WSE, 2011).

Om het effect van deze trends in te schatten, hebben we een prognose van de werkzaamheidsgraad in het komende decennium uitgevoerd. Eerder dan een aantal verschillende hypothetische scenario's naar voren te schuiven, hebben we geopteerd voor het simuleren van een 'redelijk waarschijnlijk' scenario in de toekomst. Daarbij maken we volgende veronderstellingen met betrekking tot de evolutie van de werkzaamheidsgraad:

- Binnen elke gender- en leeftijdsspecifieke bevolkingsgroep wordt de (doorgaans opwaartse) trend van een toenemende werkzaamheidsgraad aangehouden, de exacte evolutie in de periode 2010-2020 wordt door middel van een lineaire regressie voorspeld;
- We sluiten een onwaarschijnlijke groei van het aandeel werkenden uit door te bepalen dat de cohorten ouder dan 30 jaar de participatie niet verder opdrijven dan gemiddeld het geval is geweest tijdens het jongste decennium¹;
- Een werkzaamheidsgraad van meer dan 100% is niet mogelijk.

De eerder besproken figuur 1 illustreert hoe binnen dergelijk scenario de werkzaamheidsgraden van vrouwen op de arbeidsmarkt zullen evolueren. Zoals eerder aangegeven, verwachten we een aanhoudende groei van de werkzaamheidsgraad bij alle vrouwelijke leeftijdsklassen boven de 30 jaar. Bij mannen neemt enkel de werkzaamheidsgraad bij de leeftijdsklassen boven de 50 jaar nog verder toe.

Figuur 5. (Verwachte) evolutie van de werkzaamheidsgraad bij de Vlaamse bevolking tussen 15-64 jaar, respectievelijk 20-64 jaar, naar geslacht, en vergelijking met België en 5 referentielanden voor de werkzaamheidsgraad tussen 20-64 jaar (in %), periode 2000-2020

Bron: Eurostat Labour Force Survey, Eurostat bevolkingsprognoses (eigen berekeningen HIVA).

Figuur 5 illustreert hoe de werkzaamheidsgraad zal evolueren bij de leeftijdsgroepen waarvoor het beleid concrete doelstellingen formuleerde in het geval de huidige gunstige trend van een steeds toenemende participatie zich verder zet. Vlaanderen ziet in dit scenario de werkzaamheidsgraden van mannen en vrouwen verder naar elkaar toegroeien, en komt in 2020 zowel in de buurt van de ambitie van 76% met betrekking tot de bevolking tussen 20 en 64 jaar als van de 70%-ambitie uit het Pact 2020 met betrekking tot de bevolking tussen 15 en 64 jaar. Voor de meeste buurlanden zou de Europa 2020-ambitie eveneens haalbaar zijn, enkel België en Frankrijk kunnen de norm niet halen wanneer men er niet in slaagt de werkzaamheid nog sterker dan in het afgelopen decennium te ontwikkelen.

2.4. Conclusie

Om de doelstellingen van Europa 2020 en het (Vlaamse) Pact 2020 te halen, bevindt Vlaanderen zich op het goede pad. Wanneer vrouwen en ouderen, net als in de afgelopen periode, steeds meer beroepsactiviteit blijven verrichten, zal de werkzaamheidsgraad in 2020 in de buurt liggen van wat wordt geambieerd. Hiermee treedt Vlaanderen in het spoor van internationaal op dit punt goede leerlingen als Denemarken en het Verenigd Koninkrijk.

Hét pijnpunt van de Vlaamse arbeidsmarkt blijft evenwel de zeer moeizame integratie van kansengroepen op de arbeidsmarkt. Vlaanderen, en België, blijven veel lagere werkzaamheidsgraden noteren bij kansengroepen dan de referentielanden.

2. Actief arbeidsmarktbeleid: Vlaanderen in Europa

Als middel om een maximale werkzaamheid te realiseren heeft de Vlaamse overheid sinds geruime tijd een ‘actief arbeidsmarktbeleid’ gepropageerd. Dit beleidstype is er over het algemeen op gericht om het functioneren van de arbeidsmarkt te verbeteren, met name door werklozen of mensen met een arbeidshandicap te kwalificeren voor bestaande vacatures, dan wel

hun kansen op een baan in de toekomst te vergroten (Eurofound, 2010a). In dit bestek bekijken we in welke mate Vlaanderen een koers vaart die vergelijkbaar is met die van de referentielanden.

2.1. Wat is actief arbeidsmarktbeleid?

De Vlaamse en federale overheid sturen het arbeidsmarktgebeuren in Vlaanderen aan met beleidsmaatregelen die als actief of passief gelabeld kunnen worden. Met *passief arbeidsmarktbeleid* (PAMB) vermijdt de overheid dat personen die (tijdelijk) niet actief zijn op de arbeidsmarkt zonder inkomen vallen. Het gaat dan klassiek over de werkloosheidsuitkering die werklozen ontvangen, maar specifiek bij ons weegt hier ook het brugpensioen zwaar door. *Actief arbeidsmarktbeleid* (AAMB) betreft allerlei directe interventies van de overheid die tot doel hebben de werkloosheid te bestrijden en de uitstroom naar werk te bevorderen. Voorbeelden zijn kortingen op de werkgeversbijdragen aan de sociale zekerheid, zachte leningen aan werklozen die een zelfstandige zaak opzetten, beroepsopleiding voor werkzoekenden, sollicitatietraining en intensieve begeleiding (Nicaise, 2000). Het beleidsterrein omvat een brede waaier van instituties en maatregelen en is gericht op zowel werkenden, werklozen als scholieren (onder meer beroepsopleiding en vormingsinitiatieven omvatten dienstverlening voor alle groepen). Naast PAMB en AAMB onderscheiden we ten slotte de *algemene arbeidsmarktdienstverlening* aan werkzoekenden en werkgevers, waarmee onder meer de administratieve ondersteuning en de individuele trajectopvolging voor werkzoekenden bedoeld worden.

AAMB heeft als algemeen doel de aansluiting van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt te verbeteren. Concreet komt dit neer op het zoveel mogelijk beperken van binnenfricties (het gelijktijdig bestaan van werkloosheid en openstaande vacatures binnen deelmarkten) en tussenfricties (het gelijktijdig bestaan van overschotten op de ene deelmarkt en tekorten op de andere); het verminderen van tijdelijke en langdurige werkloosheid; en het bevorderen van de werkgelegenheid van kansengroepen op de arbeidsmarkt. Jobrotatie en arbeidsherverdeling kunnen worden ingezet voor de vermindering van binnenfricties. Voor het tegengaan van tussenfricties zijn VDAB-opleidingen en leerovereenkomsten van belang. Hoge werkloosheid kan worden bestreden met tewerkstellingsstimuli en rechtstreekse jobcreatie. Arbeidsrehabiliterende maatregelen kunnen dan weer worden ingezet om de werkgelegenheid van zwakke groepen te bevorderen (de Koning, 2010).

Het verbeteren van de aansluiting van vraag en aanbod streeft zowel de doelmatigheid als de rechtvaardigheid van het arbeidsmarktgebeuren na. Daarnaast spelen budgettaire intenties en het terugdringen van onnodig uitkeringsgebruik een rol. Dit laatste ontstaat als uitkeringsgerechtigden niet actief naar werk zoeken of hoge eisen stellen. Sommigen zoeken niet, anderen maken feitelijk geen kans op een baan. In de loop van de tijd is in het actief arbeidsmarktdiscours steeds meer de nadruk komen te liggen op activering van uitkeringsgerechtigden, bijvoorbeeld door hen te verplichten eenvoudig werk te verrichten in ruil voor hun uitkering.

2.2. De investering in arbeidsmarktbeleid

Voor het opdelen van concrete beleidsinitiatieven kiezen we in deze bijdrage voor de drie categorieën van de Labour Market Policy (LMP) databank. De LMP-databank van Eurostat wordt samengesteld op basis van door de lidstaten aangeleverde informatie in verband met de bestede budgetten. We kiezen hier dus voor een economische benadering van het arbeidsmarktbeleid.

De databank maakt een onderscheid tussen algemene arbeidsmarktdienstverlening, actief- en passief arbeidsmarktbeleid. Tot het AAMB (cat. 2-7) behoren beroepsopleiding & vorming, jobrotatie & arbeidsherverdeling, tewerkstellingsstimuli, arbeidsrehabilitatie, rechtstreekse jobcreatie en stimuli voor het oprichten van een onderneming. Tot het PAMB (cat. 8-9) behoren de uitkeringen voor werkloosheid en de uitgaven voor vervroegde uitdiensttreding (brugpensioen). Daarnaast bevat de LMP-databank een categorie ‘algemene arbeidsmarktdienstverlening’ (cat. 1). De LMP-databank van Eurostat houdt geen rekening met maatregelen gericht op werkenden. Ook wij laten in wat volgt bijvoorbeeld de Vlaamse aanmoedigingspremies voor loopbaanonderbreking en tijdskrediet en de Vlaamse opleidingscheques voor werknemers buiten beschouwing. We beperken ons tot maatregelen gericht op werkzoekenden, inactieven en werknemers wiens baan onzeker is.

Figuur 6. Uitgaven voor arbeidsmarktbeleid* (in % van het bbp), België, 5 referentielanden en EU27, periode 2005-2008

* Beperkt tot maatregelen gericht op werkzoekenden, inactieven en werknemers wiens baan onzeker is.
Bron: LMP-databank Eurostat.

Uitgedrukt in een percentage van hun bruto binnenlands product (bbp) besteedden de 27 Europese lidstaten anno 2008 gemiddeld 1,6% aan hun arbeidsmarktbeleid. In 2005 was dat nog 2%. In de Europese Unie lopen de uitgaven voor arbeidsmarktbeleid gemiddeld dus wat terug (zie figuur 6). Ook in ons land is dat het geval, zij het in mindere mate. De Belgische gewesten en de federale overheid reserveerden in 2005 samen meer dan 3,5% van het bbp voor arbeidsmarktbeleid. In 2008 was dit 3,3%. We behoren hiermee tot de Europese top, en haalden in de ranking recent zelfs de eerste plaats. In Denemarken, dat tot 2005 de grootste besteder aan arbeidsmarktbeleid was, werd onder meer zwaar gesnoeid door het recht op een werkloosheidsuitkering te beperken in de tijd.

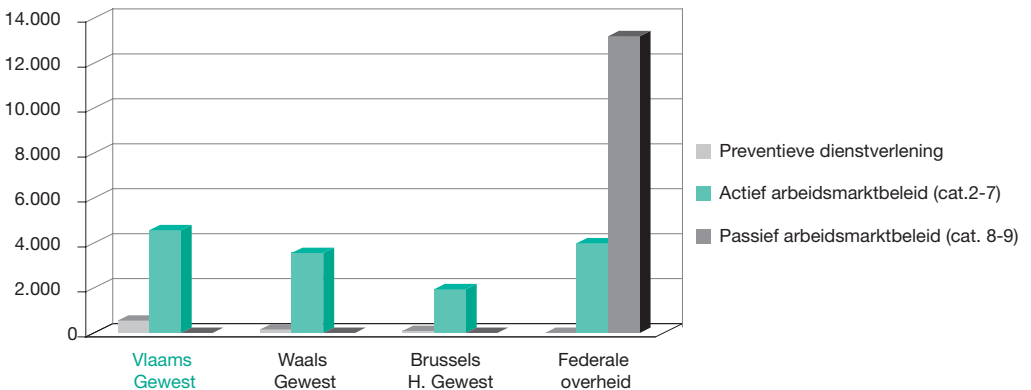
We stellen in Europees perspectief belangrijke verschillen vast in de structuur van arbeidsmarktuitgaven. Over het algemeen geven de EU27-landen weinig uit aan *algemene arbeidsmarktdienstverlening*. Het aandeel van deze categorie in de totale arbeidsmarktuitgaven bedraagt gemiddeld 11,8%. In het Verenigd Koninkrijk geeft men de voorkeur aan een geïndividualiseerde begeleidingsaanpak waardoor dit aandeel (51,7%) er veel hoger ligt (De Klerck & Van Wichelen, 2008). In België ligt het aandeel van deze categorie relatief laag, met 5,9% van de bestedingen.

De uitgaven voor PAMB liggen in Europa heel wat hoger. Zij vertegenwoordigen gemiddeld bijna 60% van de arbeidsmarktuittgaven en 1% van het bbp. De Belgische overheden besteden samen 2% van het bbp aan PAMB, wat overeenkomt met 61% van alle arbeidsmarktuittgaven. Verhoudingsgewijs geeft ons land dus niet veel meer uit aan PAMB dan gemiddeld in Europa. Wel liggen de uitgaven voor enkele subcategorieën waaronder de brugpensioenen opvallend hoger dan in de rest van Europa.

De uitgaven voor een AAMB ten slotte, zijn opvallend beperkt. Slechts 28,4% van de Europese arbeidsmarktbudgetten wordt daaraan besteed. Ook in ons land blijft dit aandeel beperkt tot 32,6%. Enkel Bulgarije, Denemarken, Polen en Zweden besteden opmerkelijk meer aan hun AAMB. Uitgedrukt als percentage van het bbp, geeft België 1,1% uit aan AAMB, tegenover gemiddeld 0,5% in de Europese Unie.

De Vlaamse arbeidsmarktuittgaven vergelijken met die van de diverse EU-lidstaten is problematisch vanwege de gefederaliseerde structuur van ons arbeidsmarktbeleid. De kost van het PAMB wordt door de federale overheid gedragen (13.198 euro per werkzoekende in 2008). Voor de financiering aangaande AAMB staan de gewesten en de federale overheid samen in: de gewesten dragen samen 47,2% van de actieve kosten, de federale overheid 52,8%. Anno 2008 betekende dit voor Vlaanderen een investering van ongeveer 878 miljoen euro aan AAMB. Hiermee worden meer dan 152.000 werkzoekenden op jaarbasis bereikt.

Figuur 7. Uitgaven voor arbeidsmarktbeleid per persoon die wil werken* (in euro), gewesten en federale overheid, 2008

* werkzoekenden, inactieven en werknemers wiens baan onzeker is

Bron: FOD Economie - ADSEI, Enquête naar de arbeidskrachten, LMP-databank Eurostat (bewerking FOD WASO).

2.3. Hoe actief is het arbeidsmarktbeleid?

Het actieve arbeidsmarktbeleid in Vlaanderen wordt deels door het Vlaamse Gewest zelf, deels door de federale overheid gevoerd. Om de activiteit van het arbeidsmarktbeleid op Vlaamse bodem te beoordelen, moeten we dus naargelang de uitgavencategorie, ofwel naar de Vlaamse bestedingen, ofwel naar de federale investeringen kijken. In tabel 2 plaatsen we daartoe de actieve arbeidsmarktuittgaven in perspectief. Daaruit blijkt dat de gewesten zo goed als geen geld uitgeven aan tewerkstellingsstimuli (Vlaamse invoegbedrijven en tewerkstellingspremies) en al helemaal niets investeren in stimuli voor het oprichten van een onderneming. De uitgaven

voor arbeidsmarktrehabilitatie worden zo goed als uitsluitend door de gewesten gedragen. Het Vlaamse Gewest is het enige van de drie gewesten dat investeert in jobrotatie en arbeidsverdeling (aanmoedigingspremies voor loopbaanonderbreking en deeltijdarbeid).

Tabel 2. Verdeling van de actieve arbeidsmarkttuitgaven* (in % van het budget), België, de 3 gewesten en EU27, 2007

	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels Gewest	Federale overheid	België	EU27
Beroepsopleiding & vorming	23	24	15	17	20	39
Jobrotatie & arbeidsverdeling	4	0	0	37	19	0
Tewerkstellingsstimuli	2	1	1	36	18	24
Arbeidsrehabilitatie	33	13	10	0	11	16
Rechtstreekse jobcreatie	38	62	74	9	31	13
Incentives voor starters	0	0	0	1	0	7

*werklozen en werkenden (inclusief opleidingscheques)

Bron: De Klerck & Van Wichelen, 2008 (bewerking HIVA).

Dat de gemiddelde Europese uitgavenstructuur meer gedifferentieerd is dan de Vlaamse, is een logisch resultaat van de bevoegdheidsverdeling in ons land. Als gevolg hiervan vertoont het Vlaamse beleid vooral blinde vlekken wat tewerkstellingsstimulering betreft. In deze categorie zien we dan weer wel aanzienlijke investeringen van de federale overheid via loonsubsidies, kortingen op de sociale zekerheid,

2.3.1. Omvangrijke investeringen in jobcreatie

Het Vlaamse en federale beleid onderscheidt zich vooral door de keuze voor grote investeringen in jobcreatie. Daartoe rekenen we enerzijds de programma's voor rechtstreekse jobcreatie, waaronder het oude Derde Arbeidscircuit (DAC), het Werkervaringplan WEP+ en de Gesubsidieerde Contractuelen (GESCO's). Anderzijds worden daartoe traditioneel ook de beschutte en sociale werkplaatsen gerekend (in de LMP-databank vinden we ze terug onder arbeidsrehabilitatie). Toch nemen de Vlaamse bestedingen aan directe jobcreatie relatief gezien af, wat grotendeels het gevolg is van de snelle afbouw en de gedeeltelijke 'regularisering' van gesubsidieerde tewerkstelling in Vlaanderen, maar ook van investeringen in andere LMP-categorieën, zoals vorming en opleiding.

In 2008 was rechtstreekse jobcreatie (DAC, WEP+ & GESCO) goed voor 37,3% van de Vlaamse actieve arbeidsmarkttuitgaven, tegenover slechts 13,4% gemiddeld in de EU27. Nemen we ook de kosten voor sociale en beschutte werkplaatsen in rekening, dan komen we aan 66,0% van de totale actieve arbeidsmarkttuitgaven door het Vlaamse Gewest. Nuanceren we dit hoge aandeel door de lagere federale investeringen in ogenschouw te nemen, dan stranden we op 31,7% op Belgisch niveau. In budgettair opzicht mag jobcreatie dus van cruciaal belang zijn, in termen van begunstigen is rechtstreekse en indirecte jobcreatie 'slechts' goed voor 53.649 werkzoekenden of 34,4% van het totale bereik.

Vergelijken we deze investeringstendens met die in andere landen, dan springt de beleidskeuze voor jobcreatie nog nadrukkelijker in het oog. In tabel 3 geven we de uitgavenstructuur aan AAMB in Vlaanderen, België en de referentielanden weer (in miljoenen euro's). Wat rechtstreekse jobcreatie betreft, liggen de uitgaven in Vlaanderen relatief gezien opvallend hoog.

Inzake arbeidsrehabilitatie scoren Nederland en Denemarken opvallend hoog. Deze landen beschikken over een breed aanbod aan sociale en beschutte werkplaatsen, en kiezen er tevens voor om niet te investeren in vormen van rechtstreekse jobcreatie zoals de Vlaamse GESCO's.

Tabel 3. Uitgaven voor AAMB naar subcategorie (in miljoenen euro's), Vlaams Gewest, België, 5 referentielanden en EU27, 2008

	Vlaams Gewest	België	Denemarken	Duitsland	Frankrijk	Nederland	VK	EU27
Beroepsopleiding & vorming	197	626	758	5.966	5.179	527	328	21.286
Jobrotatie en arbeidsherverdeling	35	*	*	4	*	*	*	288
Tewerkstellingsstimuli	18	1.234	300	1.527	2.109	908	264	14.134
Arbidsrehabilitatie	290	393	1.262	195	1.252	2.658	288	7.819
Directe jobcreatie	333	1.160	*	1.565	3.835	*	105	8.448
Incentives voor starters	0	15	*	1.862	490	*	*	4.080
Totale uitgaven AAMB	872	3.428	2.320	11.119	12.865	4.093	986	56.056

* gegevens niet beschikbaar

Bron: De Klerck & Van Wichelen, 2008, Steunpunt WSE, LMP-databank Eurostat.

2.3.2. Geringe investeringen in opleiding en vorming

De Vlaamse investeringen in beroepsopleiding en vorming zijn goed voor 22,1% van het Vlaamse budget voor actief arbeidsmarktbeleid en worden bijna uitsluitend aan VDAB-opleidingen besteed. De VDAB dekt daarmee onder meer beroepsspecifieke, persoonsgerichte en niet-trajectgerelateerde opleidingskosten. Daarnaast gaat het geld naar de opleiding van personen met een arbeidshandicap, begeleiding op de werkvloer en naar loopbaanbegeleiding. Over alle opleidingstypes heen volgden 25.526 Vlamingen in 2008 minstens één VDAB-opleiding. Toch wordt door de Vlaamse en federale overheid niet overmaats in opleiding geïnvesteerd. Gemiddeld vormt beroepsopleiding en vorming in de EU27 met 39,0% de belangrijkste uitgavenpost. Landen als Duitsland en Frankrijk reserveren een nog hoger aandeel, respectievelijk 54,8 en 42,2%. In België is dit gemiddeld 14,6% van de actieve arbeidsmarktuutgaven. Hier dient nogmaals te worden benadrukt dat we volgens de LMP-methodologie enkel de opleidingen aan werklozen in rekening brengen.

Als gevolg van de invoering van de sluitende aanpak voor werkzoekenden, is het aandeel van de kostprijs van allerhande VDAB-opleidingen in de periode 2001-2008 sterk toegenomen: van 15,9% (124 miljoen euro) tot 19,7% (173 miljoen euro) van alle Vlaamse bestedingen aan AAMB. Dat is een stijging met 3,8 procentpunten of 49 miljoen euro. Het aantal begunstigden stegen ten aanzien van het geheel met 2,6 procentpunten.

2.3.3. Toegenomen investeringen in nieuwe bevoegdheden

Anno 2008 besteedde Vlaanderen slechts 2,5% van haar actieve arbeidsmarktuutgaven aan tewerkstellingsstimulering. De relatief beperkte uitgaven in deze categorie zijn onder meer verklaarbaar door de huidige bevoegdheidsverdeling binnen de Belgische federale staatsstructuur. Daarin behoort het voeren van een tewerkstellingsstimulerend doelgroepenbeleid aan de federale overheid toe (onder andere via doelgroepspecifieke kortingen op de loonkost). Toch stegen de Vlaamse investeringen onder deze categorie aanmerkelijk, grotendeels als gevolg van de invoering van een tewerkstellingspremie voor 50-plussers.

Ook inzake jobrotatie en arbeidsherverdeling beschikt de federale overheid heden over meer bevoegdheden dan de Vlaamse (onder andere loopbaanonderbreking & tijdskrediet). Toch nemen ook in deze categorie de Vlaamse investeringen stilaan toe: van 3,8% in 2001 tot 4,1% in 2008. Dit laatste als gevolg van de aanhoudende groei van het stelsel van de Vlaamse aanmoedigingspremies voor loopbaanonderbreking en tijdskrediet.

2.4. Conclusies

België besteedt volgens de in dit bestek gevolgde economische benadering opvallend veel middelen aan arbeidsmarktbeleid. Vooral wat passieve arbeidsmarktuittgaven betreft, scoort ons land bij de hoogste van Europa. Het Vlaamse uitgavenpatroon weerspiegelt dit Belgische patroon, rekening gehouden met de actuele bevoegdheidsverdeling. Het Vlaamse arbeidsmarktbeleid vertoont vandaag nog duidelijk de neiging om werkloosheid te bestrijden met rechtstreekse jobcreatie. De uitgaven voor deze categorie mogen dan wel afnemen, anno 2008 vertegenwoordigden de programma's voor rechtstreekse jobcreatie nog steeds 37,3% van het totale budget.

3. Wordt de arbeidstijd meer flexibel?

Een van de speerpunten van de Europese regelgeving rond arbeid is de normering van arbeidstijden geweest. Europa heeft in richtlijnen een maximum aantal werkuren per week vastgelegd, heeft bepaald hoe lang rusttijden moeten zijn en wanneer nachtarbeid is toegelaten. Ook heeft iedere werknemer in Europa recht op een jaarlijks verlof. Nationale beleidsmakers worden geacht deze richtlijnen om te zetten in wetgeving. Vooral het bewaken van de gezondheid van werknemers is een drijfveer geweest voor het uitwerken van de vrij gedetailleerde regels rond arbeidstijden. Maar dat deze grensoverschrijdende afspraken worden opgelegd, is evengoed een indicatie van het feit dat Europa vermoedt dat er op hedendaagse arbeidsmarkten een toenemende variabiliteit bestaat in arbeidstijden van werknemers. In dit deel schetsen we in welke mate de Vlaamse werknemers onder invloed staan van een flexibilisering van hun arbeidstijden.

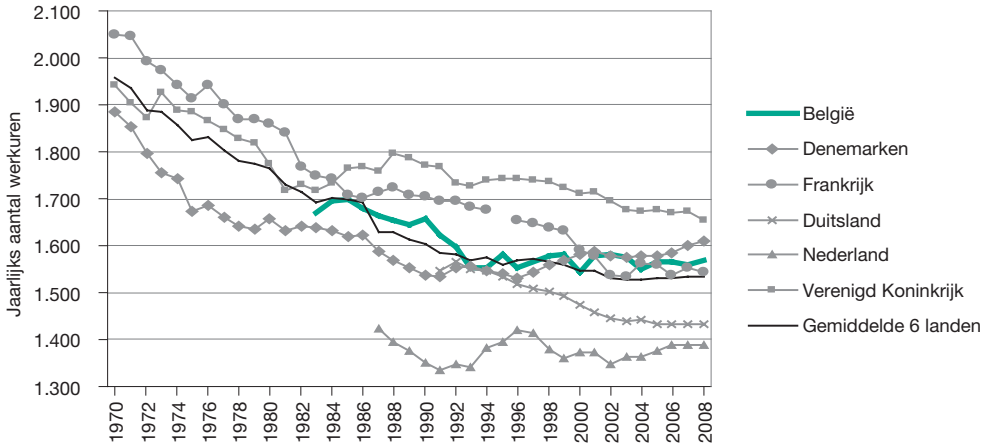
3.1. Een daling van het aantal uren in de standaardtewerkstelling

Over een periode die meer dan eeuw beslaat, is de jaarlijkse arbeidstijd gehalveerd van meer dan 3.000 tot ongeveer 1.500 uur. Het aantal uren dat wordt besteed aan betaalde arbeid is nooit hoger geweest dan in de beginfase van de industrialisatie, halfweg de 19de eeuw. Arbeiders spendeerden in die 'langste periode' (Voth, 2000) 10 tot 12 uur per dag aan fabrieksarbeid en kregen nauwelijks vrije dagen. Op het vlak van de arbeidstijd werd na dit toppunt een proces ingezet dat gedurende een periode van 100 jaar zorgde voor een halvering van de gemiddelde jaarlijkse arbeidstijd. In een eerste fase werden de zondagsrust en de achturedag ingevoerd. In de tweede helft van de 20ste eeuw werd de arbeidstijd verder gereduceerd door het volledige weekend vrij te geven, betaalde vakantiedagen in te voeren, en pensioenregelingen af te spreken voor oudere werknemers (Europese Commissie, 2010).

Het toenemende aantal vrije dagen helpt de duidelijke daling van de jaarlijkse arbeidstijd in Europese landen verklaren die tot en met het begin van de jaren 1980 vrij sterk bleef (zie figuur 8²). Tussen 1970 en 1985 verminderde het aantal jaarlijks gewerkte uren per werknemer verder van ongeveer 2.000 uur tot 1.700 uur. Op dat moment kwam aan de aanhoudend sterke

reductie van de arbeidstijd een einde, en verminderde de jaarlijkse arbeidsduur aan een veel matiger tempo. Dat kan verklaard worden door het feit dat de standaardarbeidstijd van een voltijdse werknemer, ondertussen voor de meeste werknemers bepaald door middel van collectief overleg, nog nauwelijks wordt aangepast. De in Collectieve Arbeidsovereenkomsten (CAO) onderhandelde arbeidstijd blijft in de meest recente periode zo goed als ongewijzigd (Eurofound, jaarlijkse rapporten). Bovendien wordt de druk van werkgevers(organisaties) om de wekelijkse arbeidsduur opnieuw op te trekken onderhand even groot als de wens van vakbonden om de wekelijkse arbeidsduur nog verder te reduceren.

Figuur 8. Evolutie van het aantal gewerkte uren per jaar, België en 5 referentielanden, periode 1970-2009

Bron: OECD.

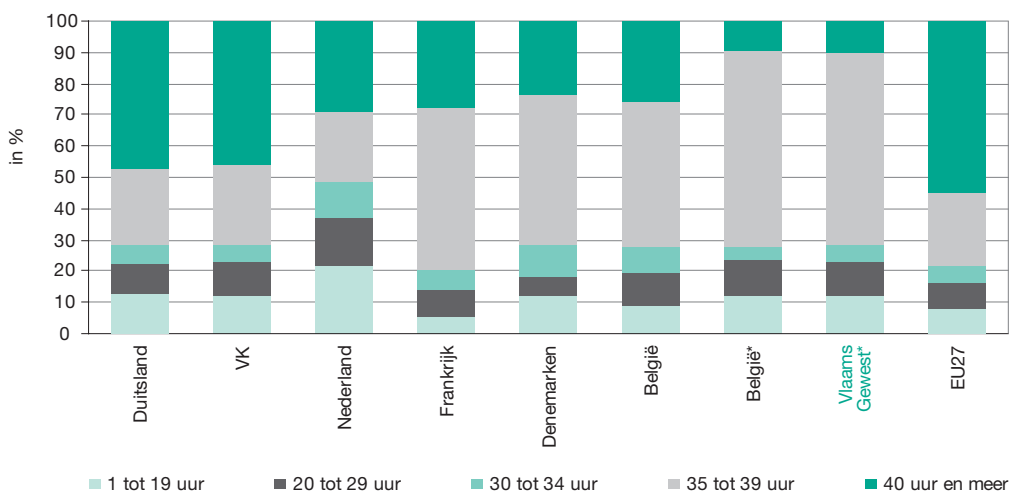
3.2. Meer variatie in het aantal gewerkte uren

De bescheiden daling in de periode 1985-2000 en de bijna status quo sinds 2000 van het aantal uren dat door de gemiddelde Vlaming wordt gepresteerd, kan dan ook niet meer worden verklaard door de aanpassing van de gemiddelde werktijd van een voltijdse werknemer met een contract van onbepaalde duur. De belangrijkste reden voor de recente lichte daling van de gemiddelde arbeidstijd is het gevolg van een toegenomen variatie in de participatie van werknemers. De arbeidstijd van een voltijdse, vaste werknemer blijft gelijk, maar steeds minder werknemers presteren deze arbeidstijd. Ze werken volgens een atypisch contract, waarbij deeltijdarbeid in Vlaanderen de meeste invloed heeft op het aantal gewerkte uren (zie ook verder).

De arbeidstijd die door werknemers volgens afspraak mag worden gepresteerd, mag in België sinds 2003 niet hoger liggen dan 38 uren per week. Een aantal sectoren of bedrijven hebben zelfs een lagere arbeidsduur met de werknemers afgesproken. Toch blijft een 40-uren werkweek nog mogelijk. In dat geval respecteert men op jaarbasis het maximum van 38 uur door middel van bijkomende verlofdagen. In nagenoeg iedere arbeidsorganisatie ligt het aantal conventioneel afgesproken wekelijkse arbeidsuren hierdoor tussen 37 en 40 uur. Evenwel is het aandeel werknemers dat 37 tot 40 uur per week werkt, tijdens het afgelopen decennium stelselmatig afgenomen. Daartegenover staat dat er een grotere groep mensen respectievelijk meer en minder uren presteert. Enerzijds neemt het aantal Vlamingen dat wekelijks meer dan 40 uur per

week werkt in beperkte mate toe, wat doet vermoeden dat steeds meer overuren worden gepresteerd door een groep werknemers in Vlaanderen. Anderzijds groeit het aandeel werknemers dat minder dan een voltijdse baan presteert, met vooral een opmerkelijke toename van de grote deeltijdarbeid (van 31 tot 32 uur). Dat vooral het aantal werknemers in grote deeltijdarbeid groeit, verklaart de zeer beperkte daling van de gemiddelde jaarlijkse arbeidstijd in Vlaanderen en België.

Figuur 9. De wekelijkse arbeidstijd (in %), Vlaams Gewest en referentielanden, 2008

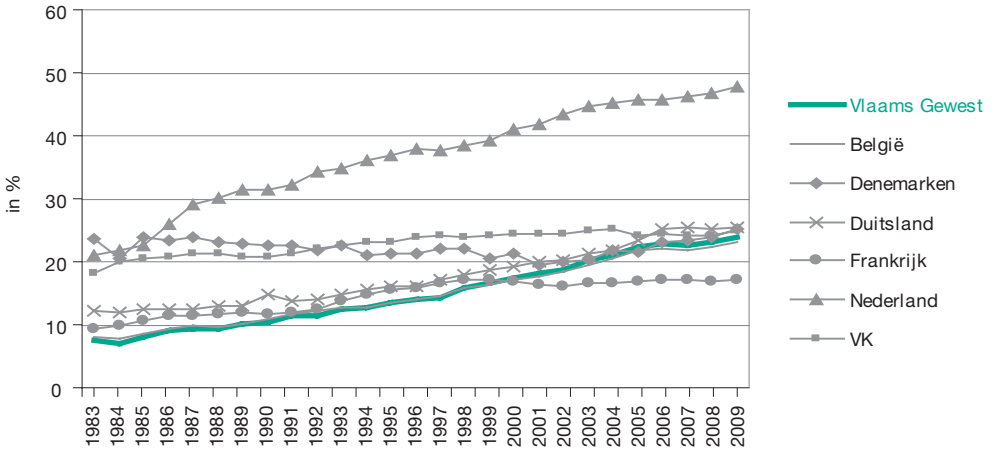
* Voor de Vlaamse data liggen de grenzen van de verschillende klassen telkens één uur hoger. Voor België wordt ook de classificatie met één uur hoger weergegeven.

Bron: OECD (internationale vergelijking), Eurostat Labour Force Survey (Vlaamse en Belgische data).

De Vlaming mag dan wel steeds minder vaak het klassieke aantal uren uit een standaardcontract presteren, in internationaal perspectief blijven we in Vlaanderen behoorlijk trouw de standaardwerkweek als kader toepassen (zie figuur 9). Het aandeel Belgen/Vlamingen dat 36 tot 40 uur werkt ligt met ruim 60% op een bijzonder hoog niveau. Hiermee volgen we het participatiepatroon van landen als Denemarken en Frankrijk, met een meerderheid van werknemers die de wekelijkse arbeidsuren van een voltijdse baan presteren. In Duitsland en het Verenigd Koninkrijk ligt het aandeel werknemers dat 40 uur of meer werkt beduidend hoger. Vooral in het Verenigd Koninkrijk is het grote aandeel werknemers dat weken van meer dan 48 werkuren presteert een oud zeer (Bishop, 2004), in Duitsland heeft een doorgedreven flexibilisering van de arbeidstijd in het jongste decennium geleid tot zowel meer werknemers met lange als met korte arbeidstijden.

Vooral in Nederland wordt er veel meer gebruik gemaakt van deeltijdarbeid (figuur 10). Zo'n twee decennia terug lag het aandeel van deeltijdarbeid in de besproken landen nog min of meer op een gelijk niveau. Anno 2009 geldt dit nog steeds, met uitzondering voor Nederland. Het aandeel deeltijdarbeid is er tijdens deze periode razendsnel gestegen. Ondertussen werkt bijna de helft van alle Nederlanders in deeltijd. Dit heeft geleid tot het eerder al aangekaarte profiel van de Nederlandse arbeidsmarkt: voor een gelijkaardig arbeidsvolume worden veel meer werknemers (in kleinere) banen ingezet. In Vlaanderen en België werkt iets minder dan een kwart van alle werknemers deeltijds.

Figuur 10. Evolutie aandeel deeltijdarbeid (in %), Vlaams Gewest, België en 5 referentielanden, periode 1983-2009

Bron: Eurostat Labour Force Survey.

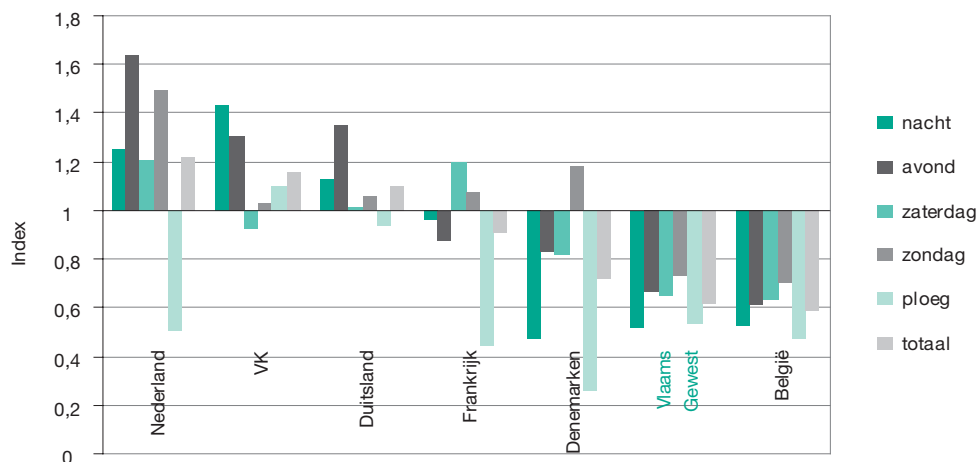
3.3. Meer atypische arbeidstijden

Hoe arbeid via CAO wordt genormeerd is van groot belang in Vlaanderen. Dat is gebleken gelet op het belangrijke aandeel dat de conventioneel afgesproken wekelijkse arbeidsduur respecteert. Dat blijkt ook uit het relatief beperkte aandeel werknemers dat op atypische tijdstippen aan het werk is. Met atypische tijdstippen verwijzen we naar andere momenten dan de werkdag van ruwweg 9 tot 5 tijdens een werkdag. Atypische tijdstippen zijn dus werkuren die 's avonds, 's nachts of tijdens het weekend worden gepresteerd.

In de editie van de Sociale Staat van Vlaanderen 2009 werd al aangegeven dat het aandeel Vlamingen dat overwegend op normale werktijden overdag werkt, tegen de verwachting in nog is toegenomen tijdens de periode 1992-2007. In figuur 11 is voor Vlaanderen en de referentielanden geïllustreerd in welke mate atypische arbeidstijden meer dan wel minder voorkomen dan gemiddeld in de EU27. Wanneer een waarde lager ligt dan 1, dan komt de werkvorm minder frequent voor in de regio/het land dan gemiddeld in Europa. We stellen vast dat alle atypische arbeid in Vlaanderen minder frequent voorkomt dan in Europa en in de referentielanden. Vooral in Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland zijn meer werknemers aan het werk buiten de klassieke kantooruren tussen 9 en 5. Zowel nachtarbeid, avondwerk als weekendwerk komt er vaker voor dan in Vlaanderen.

Dit participatiepatroon wordt bevestigd in de resultaten van de recente European Working Conditions Survey (EWCS). Hieruit blijkt dat Belgen iets meer dan werknemers in andere landen steeds hetzelfde begin- en einduur van de werkdag hebben, en hetzelfde aantal uren werkt per week. Het aandeel Belgen dat soms meer dan 10 uur per dag werkt ligt dan ook lager dan in de referentielanden. Merkwaardig genoeg verklaart een niet onbelangrijk aandeel van 20% dat een deel van hun werk 'on call' tijd veronderstelt, en dat ze soms op onverwachte momenten opgeroepen worden.

Figuur 11. Het voorkomen van atypische werktijden* in Vlaanderen, België en 5 referentielanden, vergelijking met EU27-gemiddelde, 2009

* De waarde van de indicator in deze figuur komt overeen met de verhouding van het aandeel werknemers met de respectievelijke arbeidstijden in de lidstaat en de verhouding van dit aandeel in de EU27

Bron: Eurostat Labour Force Survey.

Tabel 4. Aandeel werknemers met atypische werktijden (in %), België en 5 referentielanden, 2010

	België	Denemarken	Duitsland	Frankrijk	Nederland	VK
Ik werk niet steeds hetzelfde aantal uren per week	31,8	44,2	35,0	34,0	37,9	31,4
Ik heb niet steeds hetzelfde begin- en einduur	40,5	43,4	41,1	34,5	44,1	43,6
Mijn job bestaat deels uit 'on call' tijd	20,3	20,2	18,9	28,0	13,6	14,5
Ik werk soms meer dan 10 uur per dag	28,4	46,5	34,4	31,7	38,6	35,0

Bron: European Working Conditions Survey (EWCS).

4.4. Conclusie

Anno 2010 werkt de meerderheid van de Vlamingen flexibele uren. Ofwel werken ze meer of minder uren dan in het standaardcontract is vastgelegd in CAO's. Ofwel presteren ze de uren volgens een doorheen het jaar wisselend werkrooster. Desondanks komen in Vlaanderen atypische werktijden minder voor dan in de 5 referentielanden.

4. De Vlaamse/Belgische kleur van flexibiliteit

'Flexicurity' staat centraal in de Europese beleidsagenda. Verschillende vormen van flexibiliteit (intern / extern, kwantitatief / kwalitatief) moeten gecombineerd kunnen worden met een tewerkstellingszekerheid in plaats van een jobzekerheid. Met meer flexibele contractvormen en

arbeidstijden kunnen werknemers beter transitie realiseren tussen jobs en/of onderbrekingen nemen voor specifieke doeleinden (opleiding, afstemming werk en andere levenssferen). Idealiter verhoogt de inzetbaarheid van werknemers op dit soort arbeidsmarkt. In een minder gunstig scenario leidt dit tot grotere precariteit van banen, in het bijzonder voor achtergestelde groepen.

De toegenomen diversiteit inzake loopbanen en arbeidstijden stelt nieuwe uitdagingen om het beroepsleven in balans te brengen met het gezinsleven. Bovendien maken nieuwe technologieën het mogelijk mobiel te werken, zodat het verlaten van de arbeidsplaats niet noodzakelijk het einde betekent van de arbeidstijd. Elke Europese economie probeert een eigen evenwicht te vinden tussen flexibiliteit en zekerheid voor de werknemers. In dit deel wordt op basis van twee vergelijkende studies geschetst hoe dat evenwicht er in Vlaanderen en België uitziet. Deze studies maken gebruik van nationale data, voor dit deel wordt Vlaanderen hierdoor niet als afzonderlijke regio besproken.

4.1. Het belang van operationele behoeften voor flexibiliteit

Een eerste onderzoek heeft Europese landen ingedeeld aan de hand van de manier waarop arbeidsorganisaties flexibiliteit inzetten (EuroFound, 2010c). Vijf profielen van flexibiliteitspatronen werden binnen Europa onderscheiden. Elementen die aan de basis liggen van deze profielen zijn het gebruik van flexibele uren, onregelmatige uren (nacht, weekend, ploeg), overwerk, deeltijdarbeid, uitzendarbeid en tijdelijke contracten, variabele beloning en werken in autonome teams.

Een eerste cluster van organisaties kent een ‘zeer laag gebruik van flexibiliteit’. Deze organisaties gebruiken elk van de onderscheiden flexibele arbeidsvormen weinig. De cluster bevat in Europa 18% van alle organisaties, in België slechts 13% van alle organisaties. Vooral kleine bedrijven, bij voorbeeld uit de bouwsector, zijn in deze cluster sterk vertegenwoordigd.

Twee clusters van organisaties kennen een ‘beperkt gebruik van flexibiliteit’. Een eerste groep heeft een ‘beperkte mate aan flexibiliteit, en een lange dienstverlening of productietijd’. Deze organisaties gebruiken weinig flexibiliteitsinstrumenten, met uitzondering van het werken op onregelmatige uren, nachtarbeid en weekendwerk (7% van alle organisaties in Europa, 5% in België). Dienstverlenende sectoren zoals horeca en handel zijn niet verwonderlijk de meest opvallende gebruikers van dit soort flexibiliteit.

Een volgende groep kent een ‘beperkte flexibiliteit, maar maakt veel van uitzendarbeid gebruik’. Deze organisaties gebruiken veel uitzendarbeid om flexibele productie-eisen te beantwoorden, en weinig andere vormen van flexibiliteit (25% in Europa, 26% in België). Organisaties uit de nutssector en de bouwsector doen dit meer dan organisaties uit andere sectoren.

De twee laatste clusters gebruiken het meest flexibele arbeidsvormen. Een van deze twee wordt getypeerd als ‘veel flexibiliteit, HR georiënteerd’. Het zijn organisaties die voor werknemers een aantrekkelijke werkgever willen zijn, en niet alleen de verwachtingen van de (product)markt willen inlossen. Ze gebruiken meer dan gemiddeld flexibele werkuren, overuren, uitzendarbeid en variabele beloning voor werknemers. Zo’n 24% van de Europese en 25% van de Belgische bedrijven valt hieronder. Dit soort oriëntatie vinden we sterk terug in middelgrote organisaties die diensten aan bedrijven leveren.

Tot slot wordt een cluster getypeerd als ‘veel flexibiliteit, operationeel georiënteerd’. Deze organisaties stemmen flexibiliteitsinstrumenten af op de productie-eisen of -wensen, en maken veel gebruik van onregelmatige uren, deeltijdarbeid, tijdelijke contracten en autonome teams (eveneens 24% van de bedrijven in Europa, en maar liefst 30% in België). Grote bedrijven uit de publieke sector kunnen hier naar voren geschoven worden als voorbeeldorganisaties.

In tabel 5 is aangegeven in welke landen de profielen het meest frequent voorkomen.

Tabel 5. Geografische spreiding van het voorkomen van de flexibiliteitsprofielen die onderscheiden werden aan de hand van de European Company Survey, 2009

Type	Landen waar het profiel het meest voorkomt
Lage flexibiliteit	Vooraf in het zuidoosten van Europa en op het Iberische schiereiland: Hongarije, Roemenië, Estland, Litouwen, Portugal, Slovakije, Griekenland, Spanje, Polen, Oostenrijk
Beperkte flexibiliteit, lange productietijd	Het meest voorkomend in het oosten van Europa: Turkije, Cyprus, Malta, Bulgarije, Letland, Macedonië, Kroatië, Luxemburg, Ierland
Beperkte flexibiliteit, uitzendarbeid	Komt het meest voor in centraal-Europese landen, maar vooral in het zuiden: Slovenië, Italië, Frankrijk
Veel flexibiliteit, HR georiënteerd	Het meest in het noorden van Europa: Finland, Denemarken, Tsjechië
Veel flexibiliteit, operationeel georiënteerd	In centraal-Europese landen uit het noorden: Nederland, Duitsland, Zweden, Verenigd Koninkrijk, België

Bron: Eurofound, 2010c.

De clustering van landen op basis van het prevalentie profiel in de lokale bedrijven illustreert dat de gekozen referentielanden niet de meest interessante landen zijn om Vlaanderen mee te vergelijken op het vlak van het gebruik van flexibiliteitsinstrumenten. In de cluster van België vinden we immers zowel Duitsland, Nederland, Denemarken en het Verenigd Koninkrijk terug. Deze landen behoren allen tot het gebied waar flexibiliteit relatief veel gebruikt wordt, in hoofdzaak met het objectief om operationele doelstellingen te bereiken. De organisaties in deze landen hebben, althans vanuit het perspectief van arbeidsorganisaties, een gelijkaardige invulling van flexizekerheid. Vermoedelijk speelt het nabuurschap een rol hierbij. Vaak worden arbeidsmarkt-recepten van buurlanden als inspiratiebron gebruikt bij het vormgeven van een eigen arbeidsmarkt. Een mooi voorbeeld hiervan is de in België gehanteerde loonnorm, waarbij de verwachte loonevolutie in drie buurlanden de referentie is bij het vastleggen van de loonevolutie in de eigen economie.

4.2. Werkgevers krijgen veel flexibiliteit

Een gelijkaardige typering van het flexibiliteitsgebruik in Europa werd uitgevoerd op basis van de European Survey on Working Time, data die eveneens verzameld werden op organisatieniveau (Eurofound, 2007). Hier hebben de indicatoren betrekking op het gebruik van deeltijdarbeid, werken op onregelmatige tijdstippen, flexibele werktijden, overuren, loopbaanonderbreking, vervroegd pensioen, flexibele contracten, en niet nader bepaalde maatregelen om werk en privé beter op elkaar af te stemmen.

Gelijkaardige analyses met deze data onderscheiden uiteindelijk zes types van flexibiliteitsprofielen, die elk getypeerd worden volgens de mate van flexibiliteitsgebruik en de aard van het gebruik. Een aantal van deze types worden samengevoegd en finaal houden de auteurs vier verschillende flexibiliteitsprofielen over (zie tabel 6).

Tabel 6. Geografische spreiding van het voorkomen van de flexibiliteitsprofielen die onderscheiden werden aan de hand van de European Survey on Working Time, 2004-2005

Type	Landen waar het profiel het meest voorkomt
Weinig flexibiliteit die hoofdzakelijk op maat van werkgevers is	Zuid-Europese landen: Cyprus, Griekenland, Italië, Hongarije, Portugal, Spanje
Laag tot gemiddeld niveau van flexibiliteit, georiënteerd op maat van werkgevers	Centraal in Europa: Oostenrijk, België, Frankrijk, Duitsland, Ierland, Luxemburg, Slovenië
Gemiddeld tot veel flexibiliteit, met veel mogelijkheden voor werknemers	Iets noordelijker dan vorige groep: Tsjechië, Denemarken, Letland, Nederland, Polen, Verenigd Koninkrijk
Veel flexibiliteit voor werknemers	Scandinavische landen Finland en Zweden

Bron: Eurofound, 2007.

Op basis van deze typering kan er binnen de zes landen die in deze bijdrage met elkaar worden vergeleken iets meer onderscheid aangebracht worden in het flexibiliteitsprofiel. België (en Vlaanderen) behoren samen met Frankrijk en Duitsland tot een groep landen die er een gemiddeld niveau van flexibiliteit op aanhouden. Hiermee beogen ze hoofdzakelijk om het werkgevers mogelijk te maken de arbeid flexibel in te zetten. Merkwaardig genoeg zijn atypische werkuren, een aspect waarop België en Vlaanderen vrij matig scoorde (cfr punt 3.3), een belangrijk kenmerk van dit soort organisaties. Daarnaast is een frequent gebruik van tijdelijke arbeidscontracten en uitzendarbeid essentieel voor dit type flexibiliteit.

Nederland, Denemarken en het Verenigd Koninkrijk werden geklasseerd in een cluster van landen met een iets hoger niveau van flexibiliteit, maar onderscheiden zich vooral doordat de flexibiliteit aan de werknemers toelaat om flexibiliteit op hun maat te krijgen bij hun arbeidsinzet. Het betreft een grote mate aan deeltijdarbeid op vraag van de werknemer (een element van het Nederlandse model), een grote mate aan autonomie wanneer arbeid wordt gepresteerd tijdens de week en bij uitbreiding de loopbaan (bijvoorbeeld door middel van uitgewerkte loopbaanrekeningen), en – hier mogelijk aan gekoppeld – uitgebreide mogelijkheden om gedurende de levensloop het werk te onderbreken voor andere activiteiten (wat een belangrijk kenmerk is van het Scandinavische model). In België bieden het tijdskrediet en de verschillende thematische onderbrekingen van de loopbaan een kans om de laatste vorm van werknemersflexibiliteit te realiseren, maar zijn loopbaanrekeningen weinig voorkomend.

4.3. Conclusie

Binnen Europa komt flexibiliteit het meest voor in de Scandinavische landen. Vaak biedt die flexibiliteit er aan werknemers de mogelijkheid om hun arbeidsinzet vorm te geven volgens de eigen flexibiliteitswensen. Nederland sluit kort aan bij dit Scandinavische model met betrekking tot het gebruik van flexibiliteit in de arbeidsorganisatie. Elementen als loopbaanrekeningen en deeltijdarbeid op maat van de werknemer spelen hierbij een belangrijke rol. Ook het liberale Britse model geeft aan werknemers een relatief grote flexibiliteit in hun arbeidsinzet.

Veel landen uit het zuiden en het oosten van Europa kennen weinig of geen flexibiliteit. De beperkte mate aan flexibiliteitsgebruik dient er vooral om het de werkgever mogelijk te maken de productietijd naar behoefte in te vullen.

België kent, samen met Duitsland en Frankrijk, in dit Europese verhaal ook een meer dan gemiddeld gebruik van flexibiliteit. Alleen ligt de balans tussen werknemers- en werkgeversflexibiliteit er iets meer dan in de buurlanden in het noorden in het voordeel van werkgevers. Flexibiliteit helpt werkgevers om de arbeidsinzet af te stemmen op operationele wensen.

5. Kenniswerkers: tussen feit en fictie

Kenniswerk is werk dat hoofdzakelijk bestaat uit hoofdarbeid, dat gevarieerd, abstract en niet-routinematig is, en waarbij meestal ook enige creativiteit vereist is (Ledford, 1995, 55). Kenniswerkers zorgen voor innovaties. Het abstracte niet-routinematige karakter van kenniswerk impliceert immers dat innovaties per definitie door kenniswerkers worden ontwikkeld. Om deze reden is de roep naar kenniswerkers tijdens het laatste decennium almaar luider beginnen klinken. Van hen wordt verwacht dat zij zorgen voor innovatie en dat zij daarmee onze samenleving verlichten van haar sociaal-economische zorgen. Dit is althans wat de Europese Commissie lijkt te opperen: *‘Wanneer overheidstekorten oplopen om de publieke financiën op te lappen en wanneer de beroepsbevolking begint te krimpen, wat zal dan de basis zijn voor Europa’s concurrentievermogen in de toekomst? Hoe zullen we nieuwe groei en jobs creëren? Hoe krijgen we Europa’s economie terug op het spoor? Hoe gaan we prangende maatschappelijke uitdagingen aanpakken zoals klimaatverandering, energiebevoorrading, schaarse grondstoffen en demografische veranderingen? Hoe gaan we de gezondheidszorg verbeteren en de veiligheid, en hoe gaan we op een duurzame wijze zorgen voor water en kwaliteitsvol en betaalbaar voedsel? Het enige antwoord is innovatie’* (Europese Commissie, 2010a, 6).

Wij benaderen kenniswerk in deze bijdrage in een ruime zin, waarbij we zowel oog hebben voor de kenniswerkers zelf, als voor de context waarin kenniswerk wordt verricht. Kennis is immers een grondstof voor innovatie, en wordt ook beschouwd als een voedingsbodem voor ondernemerschap. Zo is ook het Pact 2020 opgevat, waarin *‘een ambitieus investeringsprogramma voor de hele kennisketen wordt uitgewerkt, van onderwijs over onderzoek en ontwikkeling tot innovatie en ondernemerschap, om het innovatievermogen van de gehele economie wezenlijk te verbeteren’* (VESOC, 2009, 9).

In de volgende paragrafen behandelen we kenniswerkers daarom in het licht van verschillende schakels en dimensies van de kennisketen in een internationaal vergelijkend perspectief. Eerst gaan we in op het aspect ‘kennis ontwikkelen’ met behulp van indicatoren als innovatie, Research & Development (R&D) en tewerkstelling in hoogtechnologische industrie. Met deze indicatoren wordt een beeld geschetst van de mate waarin de grondstof ‘kennis’ ontwikkeld wordt in diverse velden en dimensies van de economie. In een volgende paragraaf wordt de ‘verspreiding’ van kennis via tal van initiatieven van levenslang en levensbreed leren onder de loep genomen. Levensbreed leren bekijken we hierbij vooral vanuit het perspectief van werkplekleren of on-the-job leren. Een derde dimensie van kenniswerk wordt aangehaald onder de titel ‘kennis verzilveren’, en hierin gaan we op zoek naar het verband tussen kenniswerk en ondernemerschap. Tot slot worden enkele algemene conclusies en beleidsimplicaties geformuleerd. Doorheen de tekst worden zowel methodologische als inhoudelijke nuances aangebracht.

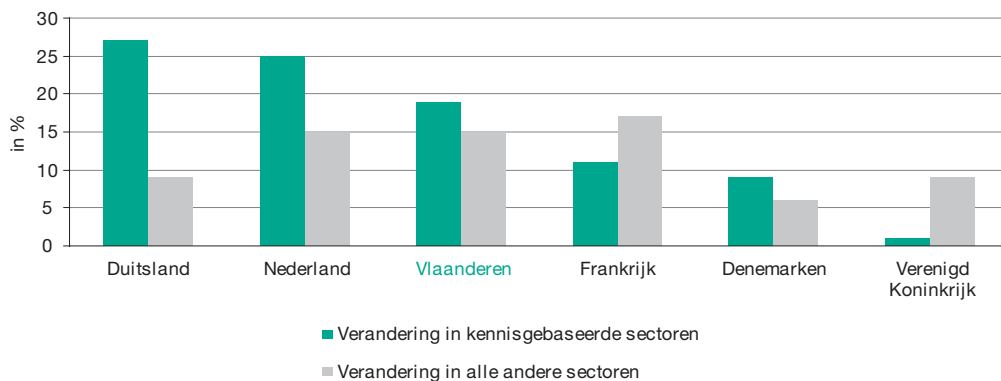
5.1. Kennis ontwikkelen

In de statistieken van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) is een kenniswerker iemand die beschikt over een diploma hoger onderwijs of een wetenschappelijke functie uitoefent (OECD, 2009). Van deze kenniswerkers wordt verwacht dat zij in hun arbeidssituatie innovatieve kennis ten dienste zullen stellen van de economie. Volgens dit criterium doet ons land het in internationaal perspectief, afgaande op Eurostat gegevens, middelmatig. België leverde in 2008 minder afgestudeerden in technische of wetenschappelijke richtingen af dan het Europees gemiddelde (11,6 tegenover 13,9 per 1.000 personen in de leeftijdsgroep 20-29 jaar). Het Verenigd Koninkrijk (17,6) en Frankrijk (20,2) doen het merklijk beter, evenals Denemarken (15,5). Het verschil met Duitsland is dan weer relatief klein (12,5), terwijl Nederland achter loopt op België (8,8). Goed nieuws is verder dat België aan een inhaalbeweging lijkt te zijn begonnen, in de zin dat het aantal afgestudeerden in technische of wetenschappelijke richtingen in ons land over het laatste decennium sneller is gestegen dan in onze buurlanden. Bovendien heeft het PISA-onderzoek van de OESO aangegeven dat de kwaliteit van het Vlaamse onderwijs bijzonder hoog ligt, zelfs in vergelijking met de meeste andere Europese landen (OECD, 2010, 14, 20 en 26).

Om kennis te ontwikkelen in een organisatie, of in een economie in het algemeen, is echter meer nodig dan het opleiden van potentiële kenniswerkers. Misschien belangrijker nog dan opleiding is de effectieve tewerkstelling van hooggeschoolde arbeidskrachten. In die zin is de definitie van kenniswerkers als hooggeschoolde arbeidskrachten, zoals die door de OESO gehanteerd wordt, een beetje te eng. Kenniswerk uit zich uiteindelijk in innovativiteit en technologische vernieuwing op de werkplek, maar het aantal kenniswerkers op de arbeidsmarkt is niet noodzakelijk strikt gecorreleerd met de hoeveelheid kenniswerk die wordt gepresteerd in ondernemingen. Brown en Hesketh (2004) argumenteren in dit verband dat de tewerkstellingskansen voor hooggeschoolde arbeidskrachten niet in dezelfde lijn geëvolueerd zijn met de stijgende opleidingsgraad, waardoor er een groeiend probleem van overscholing is ontstaan. Overscholing is een fenomeen waarbij hooggeschoolde arbeidskrachten niet in staat zijn een job te vinden die het niveau van hun ambities en opleiding evenaart. Overscholing is zowel vanuit individueel als maatschappelijk perspectief suboptimaal, en Brown & Hesketh verwijzen er in hun analyse naar als 'the mismanagement of talent'. Hoewel overscholing moeilijk meetbaar is, laten beschikbare cijfers toch vermoeden dat het ook in Vlaanderen een zeer reëel fenomeen is. Allicht is minimaal 20% van de schoolverlaters overgeschoold voor de eerste functie (Verhaest, 2006). Omdat overscholing een belangrijke variabele is in het debat over de kenniseconomie (Brown & Hesketh, 2004), en omdat overscholing belangrijke negatieve effecten kan hebben op het welzijn van werknemers (Verhaest, 2006) verdient dit fenomeen in elk geval meer statistische en beleidsaandacht dan vandaag het geval is.

Eén indicator van het belang van kenniswerk, die verder gaat dan de hoeveelheid hooggeschoolden op de arbeidsmarkt, is de tewerkstelling in kennisintensieve sectoren. Die tewerkstelling is in het laatste decennium in Vlaanderen in stijgende lijn gegaan, net als in Nederland en Duitsland (zie figuur 12 samengesteld op basis van de cijfers van Eurostat, waarbij kennisgebaseerde sectoren gedefinieerd worden als enerzijds industriële sectoren waarin intensief geïnvesteerd wordt in R&D, en anderzijds dienstensectoren met een hoog aandeel hooggeschoolden). Enkel in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk overstijgt de procentuele toename in tewerkstelling in alle andere sectoren de procentuele toename in tewerkstelling van de kennisgebaseerde sectoren.

Figuur 12. Procentuele toename in tewerkstelling tussen 1998 en 2008, Vlaanderen en 5 referentielanden

Bron: Eurostat, 2010.

Een andere indicator van het belang van kenniswerk in de zin van ‘kennis ontwikkelen’ is de mate waarin er in R&D geïnvesteerd wordt. Volgens de Regional Science and Technology Indicators van Eurostat haalden de EU27-lidstaten, met Duitsland en Denemarken op kop, in 2009 net de kaap van 2% van het bruto binnenlands product (bbp) wat betreft investeringen in R&D. Vlaanderen laat volgens Eurostat een dalende trend optekenen tussen 2002 en 2007, waardoor het uitgavenpeil voor R&D in 2009 zakte tot 1,5% van het bbp. Met dat cijfer blijft België niettemin de buurlanden Nederland en het Verenigd Koninkrijk voorafgaan wat betreft investeringen in R&D.

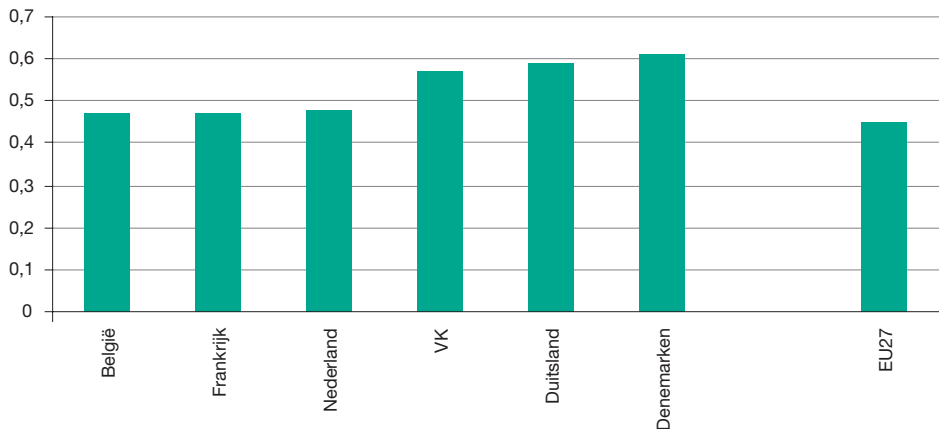
Deze cijfers zijn verwonderlijk omdat zowel Europa (in het Lissabon Verdrag) als Vlaanderen (Pact 2020) uitdrukkelijk beoogden 3% van het bbp te investeren in innovatie. In welke mate is dit voor Vlaanderen een zorgwekkende vaststelling? Enige nuance is hier toch wel op zijn plaats. België zit ver van de doelstelling van 3%, maar dit geldt ook voor de meeste andere Europese landen. Brinkley & Lee (2006) becijferden enige jaren geleden al dat de 3%-doelstelling allicht van bij het begin onhaalbaar en onrealistisch was voor de overgrote meerderheid van de Europese landen. Misschien heeft Europa, en ook Vlaanderen, wat dit betreft te veel hooi op zijn vork genomen.

Dit neemt niet weg dat Vlaanderen volgens Eurostat een dalende trend in R&D-inspanningen laat zien tussen 2002 en 2007. Dit is des te zorgwekkender omdat het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Duitsland tussen 2005 en 2009 wel een verhoogde inspanning leverden in R&D. Een verklaring voor de matige prestaties van Vlaanderen in deze periode zou te maken kunnen hebben met structuur van het Vlaamse economische weefsel. Toonaangevende sectoren in de Vlaamse economie zijn de petrochemie, de logistiek, de automobielsector, en de bierindustrie. Dit zijn zeker sectoren waar heel wat product- en procesinnovaties gebeuren in Vlaanderen en waarin Vlaanderen zelfs kan bogen op een traditie. Op het vlak van effectiviteit en productiviteit zijn deze sectoren wellicht zelfs toonzettend in de wereld. Maar tegelijk zijn dit niet de meest science- of research-intensieve sectoren, tenminste wanneer men ze vergelijkt met sectoren als biotechnologie, farmacie, elektronica en IT. Net die laatste sectoren hebben turbulente ontwikkelingen gekend in de laatste jaren, waardoor mogelijk bij elke conjuncturele schok telkens een beetje R&D-capaciteit gesneuveld is. De lichte daling van R&D-investeringen in Vlaanderen zou dus te wijten kunnen zijn aan het feit dat Vlaanderen, meer dan andere regio's

en landen, getroffen is geweest door herhaaldelijke herstructurings- en consolidatiegolven in deze sectoren.

Als laatste indicator van ‘kennis ontwikkelen’ nemen we de innovatie-index van Pro Inno Europe. In deze index met bereik tussen 0 en 1 worden verschillende indicatoren over innovatie gebundeld. Zowel de inputzijde van innovatie waar men structurele condities zoals onderwijs-participatie, R&D-investeringen en inspanningen op ondernemingsniveau vindt, als de outputzijde (de hoeveelheid toegevoegde waarde en de kwaliteit van know-how) worden in deze maatstaf opgenomen (Pro Inno Europe, 2007b). Volgens deze maatstaf zit België nipt boven het gemiddelde van de 27 lidstaten, maar onder het niveau van West-Europese lidstaten zoals Duitsland, Verenigd Koninkrijk, en van Denemarken. Helaas biedt deze bron geen gegevens op het niveau van Vlaanderen.

Figuur 13. Innovatie-index 2007 (minimum 0, maximum 1), België, 5 referentielanden en gemiddelde voor EU27

Bron: Pro Inno Europe (2007a).

Samengevat, wat betreft ‘kennis ontwikkelen’ als een basale en cruciale vorm van ‘kenniswerk’, presenteert noch België, noch Vlaanderen zich als kampioen van innovatie in Europees perspectief. Vlaanderen doet er daarom goed aan om de gegevens op het vlak van R&D aandachtig op te volgen. Reden voor paniek is er anderzijds niet. Vlaanderen doet het zeker niet dramatisch slecht wat betreft de meeste indicatoren van de kenniseconomie. Vlaanderen heeft hooggeschoolde arbeidskrachten en de kennisintensieve sectoren zijn de laatste jaren duidelijk een motor van de Vlaamse economie en de Vlaamse werkgelegenheid. Bovendien blijft ook de vraag in welke mate de vaak geciteerde benchmark-indicatoren van de kenniseconomie wel zinvol zijn, zowel analytisch als vanuit beleidsoogpunt. Van de 3% R&D-doelstelling bijvoorbeeld, beweerden Brinkley & Lee al in 2006 dat deze doelstelling voor de meeste Europese landen van bij het begin onzinnig want onrealistisch zou zijn.

5.2. Kennis verspreiden

Kennis ontwikkelen is uiteraard belangrijk, maar minstens even belangrijk is het om aandacht te hebben voor de wijze waarop kennis verspreid wordt. Initiatieven om werkgerelateerde kennis te verspreiden, worden gewoonlijk geplaatst onder de noemer levenslang leren. Net zoals de

verwachtingen rond innovatie hoog gespannen zijn, zo ook wordt van ‘levenslang leren’ gezegd dat het een manier is om veel hedendaagse maatschappelijke en economische problemen op te lossen (zie bijvoorbeeld Field, 2006, 1). Levenslang leren is echter een multidimensioneel en gelaagd concept, dat zowel formele als informele vormen van leren kan omvatten, en zowel arbeidsgerelateerd kan zijn als andere leerdoelstellingen kan hebben (Vanweddingen, 2010, 1), en in een grote variatie van intensiteit kan voorkomen. Het is dus nodig het begrip ‘levenslang leren’ beter af te bakenen. Aangezien dit deel zich toespitst op het domein van ‘betaald werk’, is een eerste afbakening alvast dat we het in deze context uitsluitend zullen hebben over leren dat werkgerelateerd is. Daarnaast maken we een onderscheid tussen formele en informele vormen van leren, en de laatste categorie specificeren we voorts nog naar intensiteit van leren. Zo komen we tot een relatief omvattend vergelijkende schets van ‘kennisverspreiding’ in het kader van levenslang leren.

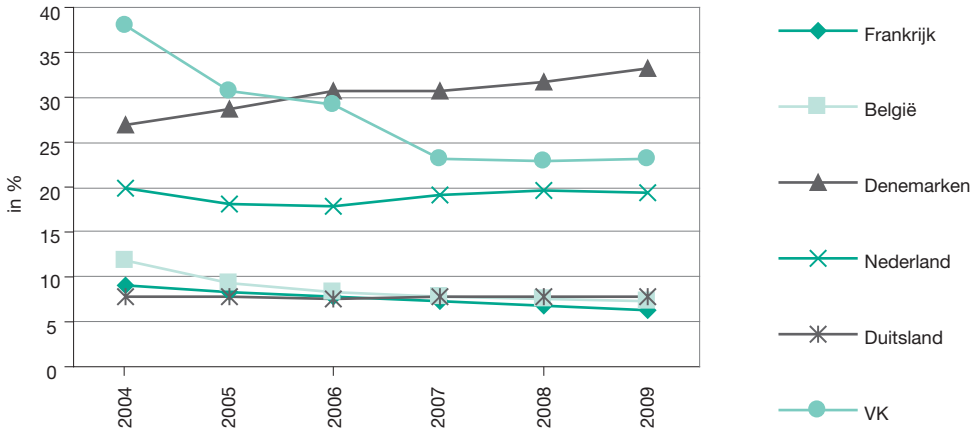
Het is in dit verband wel raadzaam om op te merken dat data over leren tijdens de beroepsloopbaan nogal kunnen verschillen van de éne bron tot de andere, om de eenvoudige reden dat een bijzonder groot aantal leervormen denkbaar zijn, waarvan er per bron telkens één of enkele effectief aan bod komen. Enige waakzaamheid is wat dit betreft dus geboden.

5.2.1. Kennis delen via opleidings- en trainingsinitiatieven

In recente data van de European Working Conditions Survey (2010) blijkt België deel uit te maken van de middenmoot wat betreft formele opleiding en training betaald door de werkgever. 36,5% van de Belgische respondenten bevestigt in het afgelopen jaar een door de werkgever aangeboden opleiding of training te hebben gekregen. De cijfers voor Duitsland zijn gelijklopend met 36,8%, terwijl Frankrijk met 25,1% ruim slechter scoort. Nederland hoort bij de Europese koplopers met 48,8%, net als Denemarken (44%) en het Verenigd Koninkrijk (44,8%). De EWCS-data voor Vlaanderen konden ons niet ter beschikking worden gesteld. We beschikken echter wel over de resultaten van de survey ‘Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen’ waaruit blijkt dat in 2010 in Vlaanderen 26,5% van de respondenten tussen 25 en 64 jaar in de laatste 12 maanden een opleiding heeft gevolgd. Het kan gaan om alle bijkomende opleidingen, vormingen of trainingen, al dan niet werkgerelateerd, al dan niet overdag of ’s avonds, en al dan niet voorzien door formele onderwijsinstuties. De cijfers van de EWCS-survey zijn hoger, omdat er enkel werknemers werden ondervraagd, terwijl de Vlaamse survey zowel werkenden als niet-werkenden omvat. Rekening houdend met het verschil in steekproef liggen de resultaten van beide surveys relatief in lijn met elkaar. In internationaal perspectief blijkt Vlaanderen met andere woorden middelmatig te presteren wat betreft investeringen in opleiding en training.

Zijn deze inspanningen negatief beïnvloed geweest door de crisis? Uit de data van de Europese Arbeidskrachtentellingen in figuur 14 blijkt dat de investeringen in opleiding en training in België tussen 2004 en 2009 zeer lichtjes gedaald zijn, terwijl Nederland en Denemarken hun opleidingsinspanning nog aangescherpt hebben in de crisisjaren 2008 en 2009. De volgehouden opleidingsinspanningen in deze landen zijn hoogstwaarschijnlijk een pluim op de hoed van de respectievelijke overheden, die er om bekend staan aanzienlijke inspanningen te leveren om opleiding te stimuleren. In het Verenigd Koninkrijk daarentegen, waar de overheid ervoor kiest om investeringen in opleiding en training vooral te laten afhangen van de vrije markt, is er een terugval in de opleidingsinspanningen, vooral tussen 2006 en 2007. Deze vaststelling is een indicatie van de belangrijke rol die de overheid kan spelen om net in crisisjaren de opleidings- en trainingsinitiatieven op peil te houden.

Figuur 14. Percentage van de bevolking op beroepsactieve leeftijd (25-64 jaar) dat 4 weken voorafgaand aan de bevraging participeerde aan opleiding en training (formeel en informeel), België en 5 referentielanden, periode 2004-2009

Bron: Eurostat Labour Force Survey.

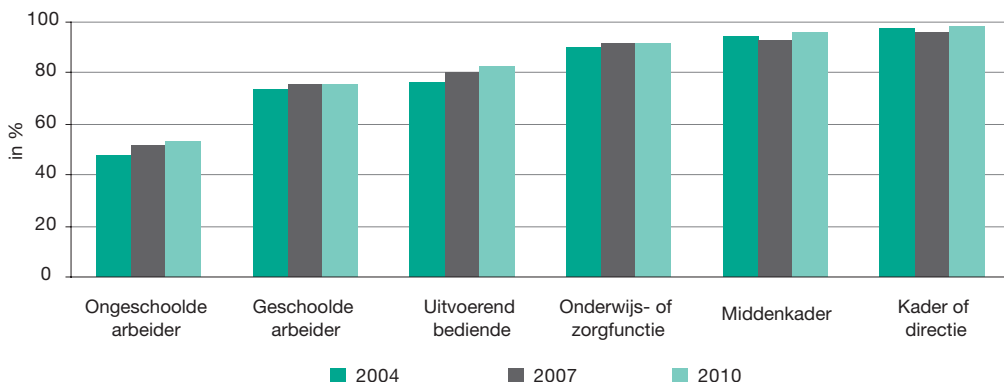
5.2.2. Kennis verbreden

De wellicht meest intensieve en meest voorkomende vorm van levenslang leren is leren op de werkplek zelf. In dit deel, waarin we 'leren' bekijken in de context van betaald werk, beschouwen we werkplekleren als het meest krachtige mechanisme van levensbreed leren. Werkplekleren is een effect van de manier waarop arbeid georganiseerd wordt en zal volgens de doelstellingen van Pact 2020 in de komende jaren een volwaardige opleidingsvorm moeten worden (VESOC, 2009, 13). Levenslang leren is een proces dat zich in de eerste plaats op de werkplek zelf voltrekt, en hoort te voltrekken. In interessante functies leren de leden van de organisaties bijna continu, en dus intenser, maar ook diepgaander en breder dan mogelijk zou zijn in een louter formele opleidingscontext. In reguliere arbeidsomgevingen zou leren idealiter zo evident worden dat het ervaringsgerichte leerproces door de organisatieleden zelf nauwelijks opgemerkt wordt.

Werkplekleren, als brede en diepgaande vorm van levenslang leren is zeer wenselijk, maar te vaak ontbreekt het ons aan informatie over net deze vorm van levenslang en – vooral – levensbreed leren, aangezien werkplekleren moeilijk meetbaar is. Niettegenstaande dit methodologische probleem overlopen we in deze paragraaf enkele beschikbare indicatoren, namelijk participatie in opleiding en training, en werkplekleren. Uit gegevens van de Europese Adult Education Survey blijkt alvast duidelijk dat de grote meerderheid van de respondenten in België en de referentielanden informeel opgeleid wordt op de werkplek. Wij beschikken helaas niet over de Vlaamse data van deze survey, maar de beschikbare gegevens kunnen niettemin gelden als een benadrukking van het belang van werkplekleren.

In interessante functies is werkplekleren, of on-the-job training, een continu gegeven. Uit figuur 15 blijkt vooreerst dat er een lichte doch significante stijging van leermogelijkheden op het werk is waar te nemen op de Vlaamse arbeidsmarkt in de periode 2004-2010.

Figuur 15. Percentage Vlaamse werknemers met voldoende leermogelijkheden op het werk naar aard van de functie, 2004, 2007 en 2010

Bron: Bourdeaud'hui & Vanderhaeghe, 2010.

Vervolgens toont figuur 15 dat leermogelijkheden tijdens de loopbaan ongelijk verdeeld zijn naargelang van de status en de sociaal-economische positie van de beroepsbeoefenaar. De verschillen tussen een ongeschoolde arbeider en een kader- of directielid zijn hier zeer uitgesproken. Andere auteurs signaleren dat er ook belangrijke verschillen bestaan in leermogelijkheden naar ondernemingsgrootte. Werknemers in kleinere ondernemingen krijgen een substantieel kleinere portie opleiding en training dan werknemers in grotere ondernemingen (Sels, 2009). Vanweddingen (2010) stelt daarenboven vast dat vooral ook ouderen en laaggeschoolden te weinig opleidingskansen aangeboden krijgen.

Levenslang leren betekent dat ondernemingen in de arbeidsorganisatie zelf ruimte moeten scheppen voor creativiteit, oplossend vermogen en wederzijdse kruisbestuiving. In de taakverdeling en in autonomie op de werkvloer ligt de bron van zowel innovaties als van productief levenslang en vooral levensbreed leren. Vooral op de werkplek zelf, in de eigenlijke uitoefening van een job moeten kansen gecreëerd worden voor levensbreed leren. Die kansen vallen vandaag lang niet aan iedereen te beurt.

5.3. Kennis verzilveren

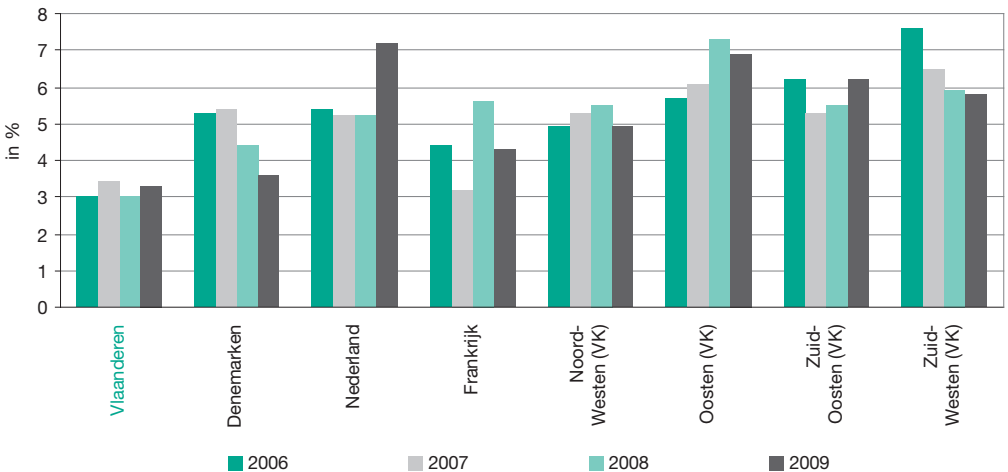
Bezit en toegang tot kennis, zo blijkt uit onderzoek (De Winne, 2005), worden beschouwd als belangrijke factoren ter stimulering van ondernemerschap. In een kenniseconomie zouden ondernemers en kenniswerkers bovendien gemakkelijker hun kennis moeten kunnen verzilveren, omdat met het internet meteen een snelweg ter beschikking staat om innovatieve kennis te verspreiden en te vermarkten (Bastos Tigre & Lèbre La Rovere, 2003).

Nochtans is ondernemerschap een klassiek pijnpunt van Vlaanderen in verhouding tot het buitenland (Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling, 2007, 25). De meest recente internationaal vergelijkbare statistieken over ondernemerschap dateren helaas al van 2007. Het gaat hier om de geboortegraad, ook wel oprichtingsratio van ondernemingen genoemd, zijnde de verhouding tussen het aantal nieuw gestarte ondernemingen en het totaal aantal ondernemingen in een referentiejaar. Voor het referentiejaar 2007 betrof deze ratio 8,8% voor Vlaanderen (Graydon, bewerking door Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR), 2010). Voor België

bedroeg het cijfer in 2007 6,9%. Hiermee loopt België, maar ook Vlaanderen, achterop in Europa op vlak van ondernemerschap. In hetzelfde referentiejaar deden Duitsland (9,5%), Frankrijk (10,1%), Denemarken (12,9%) en Nederland (13,2%) het beduidend beter, net als het Verenigd Koninkrijk (14,3%).

Deze verhouding wordt ook bevestigd door gegevens van de Global Entrepreneurship Monitor (GEM) die het aantal startende ondernemingen en de aard van hun activiteiten in verschillende landen registreert. Figuur 16 toont het aantal ondernemers die in de opstartfase zitten of deze recent hebben doorlopen (minder dan 3,5 jaar op het moment van de bevraging), als percentage van de totale beroepsbevolking, ook wel de Total Early-Stage Entrepreneurial Activity-index (TEA-index) genoemd (Kelley e.a., 2010, 24). De figuur vergelijkt Vlaanderen aan de hand van de TEA-index met een aantal andere Europese regio's naar ondernemerschap (voor het Verenigd Koninkrijk beschikken we niet over een samenvattend cijfer). Ook deze bron geeft aan dat Vlaanderen achterloopt op de referentielanden wat betreft ondernemerschap.

Figuur 16. Total Early-Stage Entrepreneurial Activity-index (TEA-index), Vlaanderen en 4 referentielanden

Bron: Global Entrepreneurship Monitor (GEM), gerapporteerd in SVR, 2011.

Hoe komt het dat Vlaanderen op vlak van ondernemerschap in internationaal perspectief relatief zwak scoort? Hier is, opnieuw, nuance op zijn plaats. Niet iedereen is ervan overtuigd dat ondernemerschap een kost wat kost na te streven doel moet zijn. Sceptici halen aan dat landen die een hoge graad van ondernemerschap hebben vaak net economisch onderontwikkelde landen zijn (Wennekers e.a., 2005). Crouch (1999) argumenteert dat een toename van ondernemerschap ook in ontwikkelde landen een indicatie van economische malaise kan zijn, eerder dan een teken van voorspoed of welvaart. Volgens deze interpretatie zouden de hoge cijfers voor het Verenigd Koninkrijk in figuur 16 net zo goed een weergave kunnen zijn van een slabakkend sociaal-economisch weefsel, waarin mensen uit noodzaak ondernemers worden, eerder dan dat ze gedreven worden tot het verzilveren van opportuniteiten.

Deze nuances nemen het vermoeden niet weg dat Vlaanderen misschien relatief weinig ruimte geeft aan ondernemers om nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Een lange lijst factoren dient in rekening gebracht te worden om dit te verklaren (zie bijvoorbeeld Cambré e.a., 2005). Hoge

arbeidskosten en relatief moeilijke toegang tot kapitaal vormen hiervan enkele elementen. Bij internationale vergelijkingen moet echter ook rekening worden gehouden met een aantal bepalende factoren die niet, of ten minste moeilijk, door het beleid te manipuleren zijn. Bevolkingsdichtheid is bijvoorbeeld een factor die mogelijk meespeelt. In de verstedelijkte gebieden van ontwikkelde landen zijn een aantal productiefactoren, zoals immobiëlen, relatief schaars, waardoor de instapkost om een nieuwe onderneming op te richten vrij hoog ligt, terwijl er al relatief veel concurrentie op de markt aanwezig is. Daardoor ontstaat mogelijk een crowding out-effect: grotere en kapitaalkrachtige ondernemingen slagen er makkelijker in om nieuwe filialen op te richten, terwijl kleine ondernemers uit de markt worden geduwd. Een andere mediërende factor is de sector. Sommige sectoren, zoals toerisme, horeca of kleinhandel, lenen zich beter tot ondernemerschap dan andere, zoals petrochemie of farmacie. Verschillen tussen landen in de sectorale structuur van het economisch weefsel kunnen om deze reden mee wegen op de ondernemerschapstatistieken.

5.4. Beleidsimplicaties

De overheid is, niettegenstaande alle nodige nuances, hoe dan ook de belangrijkste investeerder in kenniswerkers, levenslang leren en innovatie. Een vrij grote groep wetenschappers is ervan overtuigd dat beleidsactoren in de kenniseconomie een sleutelrol spelen bij het creëren van ‘innovatieve regimes’ (Godo, 2008), waarin de overheid gepercipieerd wordt als ‘een partner in het avontuur waarin nieuwe ontwikkelingspaden worden gecreëerd’ (Schiensstock, 2004, 15 – eigen vertaling). De rol die de overheid kan spelen ten opzichte van kenniswerkers is het meest duidelijk in de zin van ‘kennis verspreiden’, met name in allerhande initiatieven in het kader van levenslang leren. In Vlaanderen wordt door de overheid heel wat geïnvesteerd in opleiding en training (Sels, 2009), en de internationale vergelijking suggereert wat dit betreft dat dergelijke overheidsinvesteringen cruciaal zijn, zeker in periodes van crisis.

Minstens even belangrijk voor een doeltreffende verspreiding van kennis is het inzicht dat levensbreed leren op de werkvloer zelf gebeurt, waar leren het meest continu plaats kan vinden, en ook in de meest informele vorm. Wat levensbreed leren in de context van betaald werk betreft, dreigt een te strikt formeel onderscheid tussen ‘werken’ en ‘leren’ contraproductief te zijn. Daarom zijn lerende organisaties net organisaties waarin ‘werk’ en ‘leren’ geen twee afzonderlijke functies of arena’s zijn, maar waar die twee aspecten van organiseren sterk met elkaar verweven zijn (Alasoini, 2004). Dit is precies het werkkerrein van de Vlaamse competentiepool Flanders Synergy, waar getracht wordt om via opleidingen en verandertrajecten te komen tot bredere en meer leerrijke arbeidsplaatsen. De in dit deel aangehaalde data laten wat dit betreft vermoeden dat er in Vlaanderen nog veel verbetering mogelijk is op het vlak van ‘kennis verspreiden’ en ‘verbreden’ op de werkplek.

Eenzelfde oordeel zou geveld kunnen worden over ‘kennis ontwikkelen’ in Vlaanderen. In potentie zijn er veel kenniswerkers actief op de Vlaamse arbeidsmarkt en de kennisintensieve sectoren doen het in vergelijking met het buitenland goed. Toch loopt België achter wat betreft investeringen in R&D. Ondersteuning vanwege de overheid is cruciaal om dit tijt te keren, maar volgens welk kanaal en welke formule moet de overheid haar rol in het stimuleren van innovatie en R&D spelen?

In de wetenschappelijke literatuur ter zake wordt Finland soms voorgesteld als stichtend voorbeeld. De Finse regering heeft in het verleden een concentratiestrategie – zijnde een strategie

waarbij een groot deel van de overheidsmiddelen voor R&D-ondersteuning wordt geconcentreerd in een beperkt aantal sectoren – gehanteerd om voor Finland een belangrijke plaats af te dwingen in de kenniseconomie. Nokia zou van de Finse overheid ongeveer 2,3 miljard euro ontvangen hebben aan allerhande steunmaatregelen voor innovatie in de periode 1995-2000, terwijl de Finse overheid in diezelfde periode 6,7 miljard aan ontvangsten uit Nokia extraheerde (Ali-Yrkkö & Hermans, 2004). Dat zijn grote bedragen voor een land met ongeveer de helft van het inwonersaantal van België. De Finse overheid heeft een bijzonder risicovolle investeringskeuze gemaakt. Het Finse voorbeeld voedt ook het beeld dat welvaart en economisch succes quasi uitsluitend afhankelijk zijn van grootschalige en gedecideerde investeringen in de kenniseconomie. De vraag is echter of het een goed idee is van de overheid om al haar middelen te concentreren op één of twee speerpuntsectoren in de kenniseconomie.

Niet alle investeringen in de zogenaamde kenniseconomie zijn rendabel. Om een R&D-potentieel van wereldklasse uit te bouwen in een specifieke sector zijn zeer veel middelen nodig en blijven nog weinig middelen over voor de innovativiteit en productiviteit in de overige sectoren. Het is dus lastig om aan risicospreiding te doen. In Finland is er bijzonder veel vooruitgang geboekt in de ICT en in de biomedische sectoren, maar in verhouding was er zeer weinig vooruitgang in de overige sectoren (Alasoini, 2004). In de succesvolle Finse Tampere-regio, bijvoorbeeld, heerst een hoge langdurige werkloosheid, die ter plekke aanvaard wordt als ‘truly a dark side of the emerging knowledge economy’ (Kautonen e.a., 2004, 191).

Om die redenen, en omdat de demografische druk op de arbeidsmarkt Vlaanderen ertoe zal nopen om in zowat alle sectoren enige verbetering in productiviteit te realiseren, is een gediversifieerd beleid allicht raadzamer. Diversiteit wordt vaak beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde om op duurzame wijze innovatief en competitief te blijven (Carayannis e.a., 2008; Larosse, 2004). Door op een geconcentreerde manier enkel specifieke projecten in een zeer beperkt aantal sectoren te ondersteunen, wordt het potentieel voor diversiteit in de economie echter afgebot. Lokale overheden kunnen een belangrijke rol spelen in een gediversifieerd innovatiebeleid (Kautonen e.a., 2004). De provinciale innovatiecentra spelen sinds kort een rol bij het organiseren van kennisuitwisseling op lokaal niveau, maar gegeven het nut en de mogelijkheden in het creëren van samenwerkingsverbanden tussen organisaties met het oog op kennisuitwisseling, is allicht meer mogelijk.

In het licht van deze argumenten en van de hierboven gepresenteerde data vormt Denemarken mogelijk een beter voorbeeld. Denemarken presteert goed tot zeer goed in alle dimensies die te maken hebben met kenniswerkers en de organisatorische context waarin kenniswerkers actief zijn (kennis ontwikkelen, kennis verspreiden en kennis verzilveren). Het land heeft een decentraal innovatiebeleid, met veel regionale initiatieven en projecten (European Commission, 2009, ii). Uit het Deense model van decentraal innovatiebeleid zijn ongetwijfeld ook nuttige lessen te trekken voor Vlaanderen. Zo voert de overheid in Denemarken bijvoorbeeld een actief beleid als bruggenbouwer, waarbij getracht wordt relaties te leggen tussen verschillende publieke en private actoren met de bedoeling om nieuwe innovatieprojecten op te starten.

5.5. Besluit

Veel van de hieronder gepresenteerde cijfers tonen dat Vlaanderen (nog) geen voortrekkersrol speelt maar ook niet achterhinkt op de referentielanden. De af te leggen weg wat betreft levenslang en levensbreed leren is lang, en misschien zijn sommige verwachtingen die geformuleerd

werden in Europese en Vlaamse beleidsdocumenten wat te hoog gesteld. Sommige verwachtingen en ambities hangen wellicht tussen feit en fictie.

6. 'De werkbaarheidsgraad verhoogt in 2020 tot minstens 60% voor loontrekkenden en 55% voor zelfstandigen' (Pact 2020)

6.1. Kwaliteit van de arbeid: arbeidsinhoud centraal

Om de werkbaarheid in Vlaanderen op te volgen werd door STV Innovatie & Arbeid een monitor ontwikkeld (STV Innovatie & Arbeid, 2010). Werkbaar werk wordt in deze monitor concreet gemaakt aan de hand van vier indicatoren die elk een knelpunt kunnen vormen: 'psychische vermoeidheid' (werkstress), 'welbevinden in het werk' (werkbetrokkenheid, motivatie), 'leermogelijkheden' (kansen op blijven en competentie-ontwikkeling) en 'werk-privé-balans' (combinatie van arbeid met gezin en sociaal leven). Daarbij wordt voor elke indicator een 'cut-off waarde' bepaald waarboven werknemers met hoge waarschijnlijkheid in een problematische situatie terecht komen. Deze ondervinden zodoende een knelpunt met betrekking tot desbetreffende indicator.

Deze monitor werd intussen driemaal afgenomen bij een representatief staal van de Vlaamse loontrekkenden (2004, 2007 en 2010) en tweemaal bij de Vlaamse zelfstandigen (2007 en 2010). De werkbaarheidsgraad, of het aandeel van de Vlaamse werknemers en zelfstandigen dat een kwaliteitsvolle job heeft zowel op het vlak van psychische vermoeidheid, welbevinden in het werk, leermogelijkheden en werk-privé-balans, is met 2 procentpunten toegenomen van 52,3% in 2004 tot 54,3% in 2010. De toename deed zich vooral voor in de periode 2004 – 2007 (van 52,3% naar 54,1%).

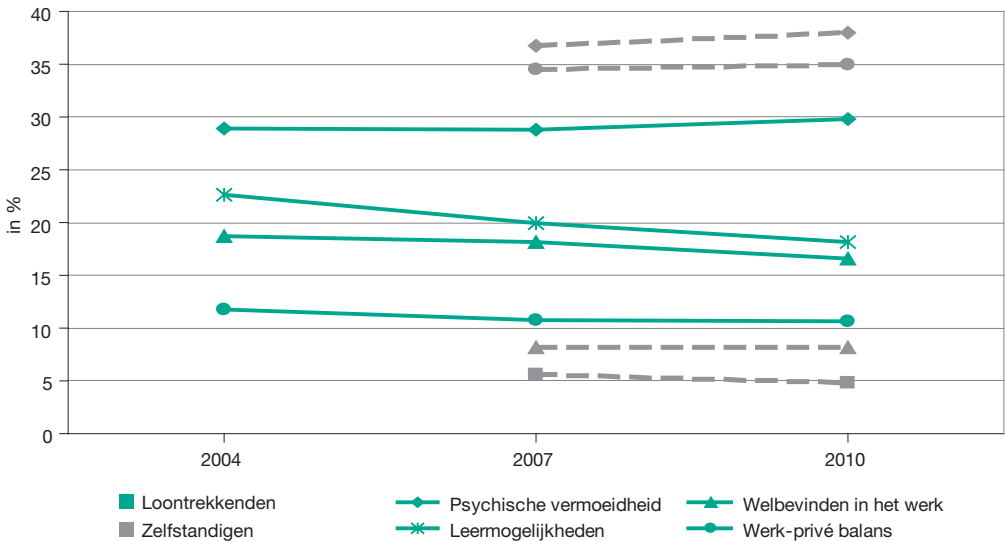
Ten opzichte van 2007 is er noch bij de loontrekkenden noch bij zelfstandige ondernemers enige verandering in de werkbaarheidsgraad opgetreden. Het aandeel zelfstandigen zonder een knelpunt op een van de vier werkbaarheidsindicatoren is met 47,8% echter aanzienlijk lager dan bij de loontrekkenden.

In figuur 17 wordt meer in detail de evolutie van elk van de vier werkbaarheidsindicatoren bij zelfstandigen en loontrekkenden weergegeven. Enerzijds wordt duidelijk dat de lagere werkbaarheidsgraad bij zelfstandigen ten opzichte van de loontrekkenden te wijten is aan het hoge aandeel dat een knelpunt heeft inzake psychische vermoeidheid of werk-privé balans. Anderzijds is het aandeel zelfstandigen met een knelpunt inzake welbevinden of leermogelijkheden dan weer merkkelijk kleiner dan bij de loontrekkenden. Verder blijkt dat de globaal betere werkbaarheid voor loontrekkenden in 2010 ten opzichte van 2004 te danken is aan een betere score op drie van de vier indicatoren, namelijk welbevinden, leermogelijkheden en werk-privé-balans. Op het vlak van psychische vermoeidheid is het aandeel werknemers met een problematische situatie echter licht toegenomen. Deze toename van het aandeel personen met een knelpunt inzake psychische vermoeidheid vinden we ook terug bij de zelfstandigen.

De doelstelling van een werkbaarheidsgraad van 60% voor loontrekkenden en 55% voor zelfstandigen tegen 2020 ligt nog veraf. Psychische vermoeidheid is de indicator die het meest problematisch is en blijft. Het betreft dan 'de mate waarin de door psychosociale arbeidsbelasting opgebouwde mentale vermoeidheid recuperabel is dan wel leidt tot spanningsklachten en

verminderd functioneren'. Analyse wijst uit dat een problematische situatie inzake psychische vermoeidheid aanleiding geeft tot een hoger absentisme. In het bijzonder wordt door personen met een problematische psychische vermoeidheid ook de haalbaarheid om de job tot aan de pensioenleeftijd uit te voeren als veel lager ingeschat (STV Innovatie & Arbeid, 2004, 92).

Figuur 17. Aandeel Vlaamse loontrekkenden/zelfstandigen met één of meerdere knelpunten inzake werkbaarheidsindicatoren (in %), 2004, 2007 en 2010

Bron: STV Innovatie & Arbeid, Werkbaarheidsmonitor.

Het terugdringen van de psychische vermoeidheid is dan ook van cruciaal belang om niet enkel de werkbaarheidsgraad maar ook de werkzaamheidsgraad te verhogen. En daartoe is het noodzakelijk de werkdruk te verminderen. Bij werknemers die onder een hoge werkdruk moeten presteren, is de kans op psychische vermoeidheid liefst vijf keer deze van collega's in arbeidssituaties met een acceptabel werkdrukpeil. Dit betreft het 'zuivere effect' waarbij het effect van andere factoren onder controle wordt gehouden (STV Innovatie & Arbeid, 2005, 21).

6.2. Andere aspecten arbeidskwaliteit

De werkbaarheidsmonitor legt de focus op de arbeidsinhoud. Naast de arbeidsinhoud zijn data over andere aspecten van de kwaliteit van de arbeid, met name de arbeidsvoorwaarden, de arbeidsomstandigheden en de arbeidsverhoudingen beschikbaar in de DiOVA-databank. Van 1999 tot 2007 werden 35.000 Vlaamse loon- en weddetrekkenden bevestigd over deze vier aspecten van de kwaliteit van de arbeid (De Witte e.a., 2010).

De arbeidsinhoud van de Vlaamse werknemers wordt gekenmerkt door duidelijkheid over de uit te voeren taken en door afwezigheid van rolconflicten (zie tabel 7). Het werk is afwisselend, al scoort de mate van inspraak wel eerder laag. De bevestiging van de arbeidsomstandigheden levert een genuanceerd beeld op. De geestelijke belasting of de mate waarin het werk concentratie vereist wordt niet als problematisch ervaren. De lichamelijke en ook emotionele belasting

of de mate waarin men in het werk met aangrijpende of bedreigende situaties te maken krijgt, worden daarentegen wel als problematisch ervaren. Wat de arbeidsvoorwaarden betreft, scoort de appreciatie voor de beloning ‘gemiddeld’. De meeste werkenden ervaren geen behoefte aan meer duidelijkheid over hun toekomst, terwijl ze hun loopbaanmogelijkheden als eerder laag inschatten. Tenslotte ervaren de werknemers in Vlaanderen veel steun en waardering van hun collega’s en directe leidinggevende (De Witte e.a., 2010, 57).

Tabel 7. Beoordeling door Vlaamse werknemers van de arbeidsinhoud, arbeidsomstandigheden, arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen (score van 0 ‘erg problematisch’ tot 10 ‘erg positief’ met 5 als ‘neutrale beoordeling’), 1999 – 2007

	Score
Arbeidsinhoud	
Afwezigheid van rolconflicten	7,8
Geen problemen met verandering in het werk	6,8
Rolduidelijkheid	6,6
Afwisseling	5,7
Zelfstandigheid	5,3
Feedback	4,8
Vaardigheidsbenutting	4,7
Inspraak	4,4
Arbeidsomstandigheden	
Geestelijke belasting	7,5
Werkdruk	4,8
Lichamelijke inspanning	2,9
Emotionele belasting	2,9
Arbeidsvoorwaarden	
Toekomstonzekerheid	5,6
Appreciatie van beloning	5,0
Loopbaanmogelijkheden	3,3
Arbeidsverhoudingen	
Relaties met collega’s	7,0
Relaties met directe leiding	7,0
Contactmogelijkheden	5,4
Communicatie	4,7

Bron: De Witte e.a. 2010, DiOVA-databank.

Ondanks dit genuanceerde beeld dat uit de bevraging van de werkkenmerken naar voren komt, is de werkbeleving van de meeste Vlamingen positief. De respondenten beoordelen hun werk immers voornamelijk als plezierig en ervaren het slechts in minderheid als belastend of vermoeiend (De Witte e.a., 2010, 56).

Zoals ook al uit de werkbaarheidsmonitor bleek, worden de scores vooral bepaald door de beroepspositie van de respondenten. Respondenten met een hoge belasting én weinig plezier in het werk (‘slopend werk’) zijn voornamelijk ongeschoolde arbeiders als wevers, strijkers, inpakkers, stikers. In het bijzonder geldt dit ook voor de werknemers uit callcenters die het meest slopende werk hebben van in totaal 60 onderscheiden beroepsgroepen.

Ook bij ‘saai werk’ komen een groot aantal arbeidersfuncties voor (zoals havenarbeiders en operators), samen met een aantal lagere bediendenfuncties (bijvoorbeeld helpdeskfuncties en

werknemers in een klantendienst). Bij ‘aangenaam werk’ domineren de (hogere) bediendenfuncties, zoals onderzoeker, coach, leidinggevende en kinesitherapeut aangevuld met kantine- en keukenpersoneel en ploegbazen. ‘Uitdagend werk’ dat zowel vermoeiend als plezierig is, vinden we vooral terug bij contactuele beroepen uit de zorgsector, zoals kinderverzorgers, gezins- en bejaardenhelpers, verpleegkundigen en maatschappelijk assistenten (De Witte e.a., 2010, 94).

Een van de voornaamste redenen waarom ongeschoolde arbeiders in saaie of slopende jobs werken, is hun minder gunstige arbeidsinhoud. Ze laten lagere scores optekenen voor zelfstandigheid, vaardigheidsbenutting, afwisseling, inspraak,... Analyses wijzen uit dat het vooral de arbeidsinhoud is die het plezier in het werk bepaalt. Als werknemers een job hebben met afwisselende taken, hun vaardigheden kunnen gebruiken, inspraak hebben, ... hebben ze ook meer plezier in het werk. En dat in veel belangrijker mate dan wanneer ook andere aspecten van de arbeidskwaliteit gunstig zijn. De auteurs concluderen dat voor het bevorderen van het plezier in het werk, organisaties teveel nadruk leggen op aspecten van de arbeidsvoorwaarden als een hoger loon of betere carrièreperspectieven, terwijl hiertoe echter aanpassingen van de arbeidsinhoud noodzakelijk zijn (De Witte e.a., 2010, 101).

6.3. Arbeidskwaliteit internationaal vergeleken

Voor een internationale vergelijking inzake arbeidskwaliteit kan gebruik gemaakt worden van de European Working Conditions Survey (EWCS). Trendgegevens hiervan zijn enkel beschikbaar voor België, maar specifieke analyses voor Vlaamse respondenten wijzen niet op wezenlijk andere resultaten (Malfait, 2002).

Tabel 8. Aandeel van de werkenden die werk hebben met krappe deadlines en hoog werktempo (in %), België en EU15, periode 1995 – 2010

	1995		2000		2005		2010	
	België	EU15	België	EU15	België	EU15	België	EU15
Hoog werktempo	50	54	52	56	61	61	55	61
Krappe deadlines	40	56	53	59	62	62	60	63

Bron: European Foundation, EWCS.

Tabel 9. Aandeel van de werkenden die in het werk over beslissingsruimte beschikken, monotoon en repetitief werk uitvoeren (in %), België en EU15, periode 1995 – 2010

	1995		2000		2005		2010	
	België	EU15	België	EU15	België	EU15	België	EU15
Mogelijkheid tot veranderen of kiezen van ...								
Werktempo	77	73	67	70	72	69	73	69
Werkmethode	80	73	68	71	76	68	72	68
Taakvolgorde	71	66	68	65	73	64	71	67
Monotone taken	36	44	30	39	31	42	45	45
Korte repetitieve taken	29	33	27	30	29	32	38	33

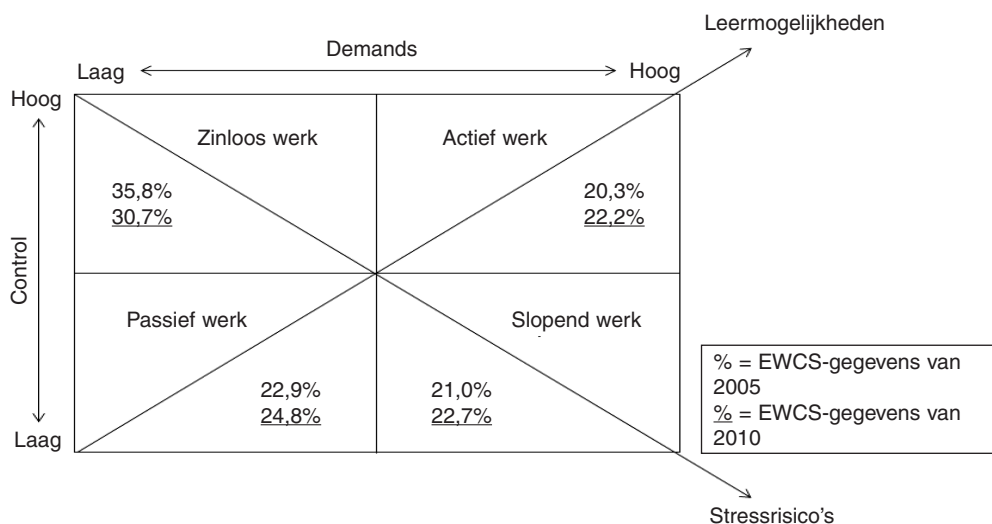
Bron: European Foundation, EWCS.

De eisen die het werk stelt zijn in de 15 jaar duidelijk toegenomen (tabel 8). Het aandeel werkenden met een hoog werktempo is met 10% toegenomen. Het aandeel dat kampt met krappe deadlines is met 50% toegenomen. Hoewel dit in een Europees perspectief nog steeds onder het Europese gemiddelde ligt, is de toename in België meer uitgesproken.

De eisen die het werk stelt zijn op zichzelf nog geen reden om van een slechte arbeidsinhoud te spreken. Die kwaliteit is immers ook afhankelijk van de mate waarin werknemers in hun job over de mogelijkheden beschikken om aan deze eisen tegemoet te komen. Essentieel daarbij is de autonomie om de werkzaamheden aan wisselende vereisten te kunnen aanpassen. Die autonomie is ook essentieel om van het werk te kunnen leren.

Vergeleken met de werkeisen, is de evolutie inzake beslissingsruimte minder eenduidig (tabel 9). De autonomie inzake werktempo, werkmethode of taakvolgorde is in de beschouwde periode niet noemenswaardig toe- of afgenomen. Opmerkelijk is dat ook het aandeel werknemers met monotone en repetitieve taken helemaal niet verminderd is. Dit zijn jobs die meestal weinig autonomie verschaffen aan de werknemer. Op basis van de afname van de industriële tewerkstelling waarin dergelijke jobs geconcentreerd zijn, had een dergelijke daling verwacht kunnen worden. Maar met een derde tot bijna de helft van de werknemers, is het monotone en repetitieve werk in de huidige ‘kenniseconomie’ allerm minst verdwenen.

Figuur 18. Aandeel jobs volgens Karasek-kwadrant (in %), België, 2005, 2010

Bron: European Foundation: EWCS 2005 en 2010.

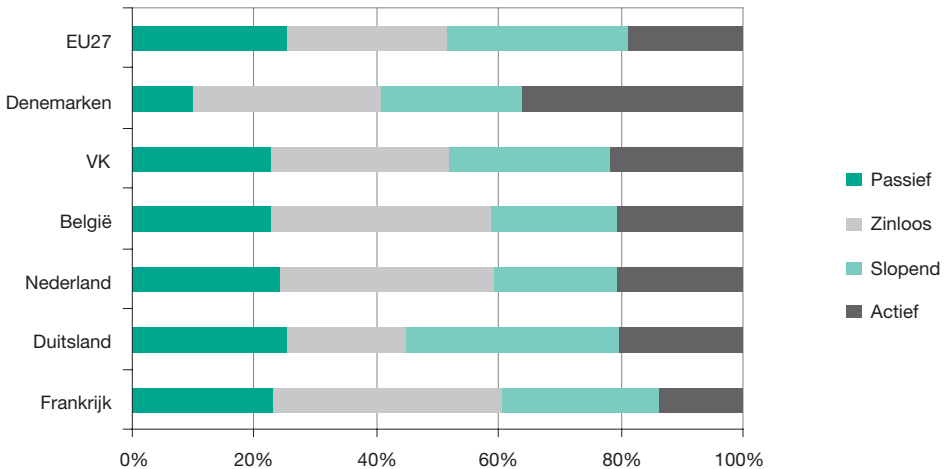
Combineren we beide bovenstaande aspecten – de eisen die het werk stelt en de beslissingsruimte die het werk biedt – dan kunnen we aansluiten bij het Demand-Control model van Karasek (1979). Dit model (figuur 18) geeft aan dat eisen vanuit het werk op zichzelf niet leiden tot hoge stressrisico's, maar wel de combinatie van werkeisen met de beslissingsruimte die het werk biedt. Zijn die mogelijkheden beperkt dan kunnen de werkeisen niet worden aangepakt wat leidt tot stressklachten (slopend werk). Omgekeerd maakt voldoende beslissingsruimte het mogelijk adequaat met werkeisen om te gaan, waardoor deze veeleer als uitdagend en motiveerend worden ervaren met tal van leermogelijkheden (actief werk). Zijn de werkeisen laag en de

beslissingsruimte hoog dan is het werk eenvoudig en biedt het geen uitdaging of leermogelijkheden (zinloos werk). Is de beslissingsruimte echter laag dan hebben we te maken met routine-werk dat saai is (passief werk).

Tussen 2005 en 2010 is het aandeel jobs met hoge werkeisen toegenomen van 41,3% tot 44,9% terwijl tegelijk het aandeel jobs met hoge beslissingsruimte is afgenomen van 56,1% tot 52,9%. Toch levert de combinatie van beide aspecten een genuanceerd beeld op. Enerzijds is er een lichte toename van het slopend werk met hoge stressrisico's en lage leermogelijkheden, maar tegelijk merken we ook een toename van het actief werk met een goede kwaliteit van de arbeid.

In Europees perspectief bevindt België zich in de middenmoot boven Nederland en Duitsland. In vergelijking met deze twee landen zijn er in België meer actieve jobs. Het aandeel actieve jobs is het laagste in Frankrijk; het aandeel 'zinloze' jobs scoort er hoog. Het aandeel zinloze jobs is dan weer beduidend lager in Denemarken en het Verenigd Koninkrijk, waar actieve jobs talrijk zijn (figuur 19).

Figuur 19. Actieve, passieve, zinloze en slopende jobs (in %), België en de 5 referentielanden, 2005

Bron: gegevens van EWCS, gerapporteerd in Van Hootegem e.a. (2008)

6.4. Conclusie

Naargelang de survey die in dit deel werd gepresenteerd, gaat het om ‘werkeisen’, ‘belasting’ of ‘psychische vermoeidheid’, maar alle resultaten wijzen in de richting van een steeds verdere toename. Analyses laten er geen twijfel over bestaan dat de rapportering van stress en vermoeidheid nauw samenhangen met de hoge werkdruk (Paoli & Merllié, 2001). Een blijvende toename hiervan, zonder compenserende toename van de beslissingsruimte, dreigt op termijn te leiden tot een grotere – vroegtijdige – uitval van werknemers uit de arbeidsmarkt. Een beleid gericht op het verhogen van de werkzaamheidsgraad zal dan ook blijvend aandacht moeten besteden aan het ondersteunen van de beslissingsruimte in jobs.

7. “Het aantal ongevallen op het werk moet tussen 2008 en 2012 met 25% dalen” (Federaal Ministerie van Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg)

Het charter “Community Strategy on Health and Safety at Work, 2007-2012” beoogt een reductie van het aantal arbeidsgerelateerde ongevallen met 25% in de Europese landen (Commission, 2007). Dit komt bovenop de reductie van 17% van het aantal arbeidsongevallen in de EU15 die met het vorige actieprogramma 2002 tot en met 2006 werd bereikt.

Toch blijven er redenen voor verdere actie:

- sommige categorieën van werknemers blijven zeer kwetsbaar (jongere maar ook oudere werknemers, migranten, werknemers met onzekere jobs);
- sommige categorieën van ondernemingen blijven kwetsbaar (in het bijzonder KMO’s);
- sommige sectoren blijven geconfronteerd met veel gevaarlijk werk (bouw, landbouw, transport, gezondheidszorg).

Bovendien dienen er zich een aantal nieuwe uitdagingen aan in het domein van veiligheid en gezondheid:

- de veroudering van de beroepsbevolking;
- de toename van zelfstandige tewerkstelling, outsourcing en meer tewerkstelling in KMO’s;
- grotere toestroom van migranten;
- nieuwe arbeidsrisico’s als werkdruk, geestelijke en emotionele belasting.

7.1. Aantal arbeidsongevallen

Officiële ongevalcijfers van het Fonds voor Arbeidsongevallen (FAO) die enkel beschikbaar zijn op het niveau van België, geven aan dat ook in ons land het aantal arbeidsongevallen een duidelijk neerwaartse trend kent. In de periode 1985 tot 2009 is het absolute aantal ongevallen op de arbeidsplaats met een derde afgenomen van 260.000 per jaar naar 160.000. Houden we rekening met de gelijktijdige toename van het aantal werknemers in dezelfde periode, dan is deze daling nog opmerkelijker.

Focussen we op de ernstige arbeidsongevallen, dan is het beeld lang niet zo rooskleurig. Het aandeel van de ongevallen met een blijvende arbeidsongeschiktheid is in dezelfde periode immers meer dan verdubbeld (van 4,4% tot 9,0% van het totaal aantal arbeidsongevallen). In absolute aantallen is het aantal arbeidsongevallen met blijvende arbeidsongeschiktheid dan ook toegenomen en houdt zowat gelijke tred met de toename van het aantal werkenden.

Een belangrijke factor daarbij is de vergrijzing van de werkende bevolking. Het is bekend dat hoe ouder de werknemer is, hoe groter het risico om het slachtoffer te worden van een ernstig ongeval. De groei van het aantal oudere werknemers tijdens de laatste decennia, verklaart op zijn minst gedeeltelijk waarom de algemene daling van het aantal ongevallen gepaard gaat met een gelijktijdige stijging van het percentage van de ernstige ongevallen (FAO, 2006).

De gegevens van het FAO laten toe een lange tijdreeks op te stellen, maar ze kampen met een probleem van onderaangifte. Ze bevatten immers enkel de arbeidsongevallen die door de werkgevers worden aangegeven bij hun verzekeraar. Hierdoor zijn in de officiële cijfers heel wat arbeidsongevallen niet opgenomen. Verder gaat het enkel om gegevens uit de privésector.

In 2007 werd in de vragenlijst van de Europese Arbeidskrachtentelling een module toegevoegd omtrent arbeidsongevallen en werkgerelateerde gezondheidsproblemen. Hierbij werden de gegevens over arbeidsongevallen verzameld bij de werkenden zelf zodat het probleem van doelbewuste onderaangifte niet speelt. Bovendien omvat de survey niet enkel gegevens over werknemers uit de private sector, maar ook over personeel uit de openbare sector, zelfstandigen en zelfstandige helpers. Door afname van de vragenlijst in alle Europese landen, zijn ook internationale vergelijkingen mogelijk.

De globale cijfers leren ons dat 3,2% van de werkenden minstens één arbeidsongeval gehad heeft tijdens de afgelopen twaalf maanden. De overige 96,8% gaf aan geen arbeidsongeval te hebben opgelopen. Met deze cijfers ligt het aandeel arbeidsongevallen in België precies even hoog als het Europees gemiddelde (Eurostat, 2009). De score is iets slechter dan in Nederland (2,5%) of Duitsland (2,9%), maar aanzienlijk beter dan Frankrijk met 5,4%.

Verdere analyses zijn enkel beschikbaar op nationaal niveau. Deze wijzen uit dat het bij 26% van de arbeidsongevallen om een ernstig ongeval gaat. Met ‘ernstig’ wordt bedoeld arbeidsongevallen die voor meer dan één maand verlet zorgen of waarvan de getroffene denkt nooit meer te kunnen werken als gevolg van het ongeval. Anders geformuleerd, 0,8% van de werknemers heeft de afgelopen twaalf maanden een ernstig arbeidsongeval gehad. Ook al kent het aantal arbeidsongevallen een daling gedurende de afgelopen jaren, de ernst van deze problematiek blijft frappant als we dit percentage omzetten in absolute aantallen: jaarlijks moeten ongeveer 35.000 werkenden minstens een maand thuisblijven als gevolg van een arbeidsongeval (Vandenbrande & Ver Heyen, 2009, 12).

7.2. Wie is kwetsbaar voor arbeidsongevallen

De EAK bevat tal van gegevens over de werknemer en plaats van tewerkstelling zodat geanalyseerd kan worden welke kenmerken leiden tot een hoger ongevalrisico. In Tabel 10 wordt een overzicht gepresenteerd van de groepen werkenden waarbij het percentage met een arbeidsongeval hoger dan 4% ligt en dus met een verhoogd risico ten opzichte van het gemiddelde percentage van 3,2%.

De variabelen beroep en sector bepalen in belangrijke mate de kans op arbeidsongevallen. Bepaalde beroepen houden meer veiligheidsrisico's in omwille van hun specifieke takenpakket (bijvoorbeeld meer handenarbeid) en/of gevaarlijkere arbeidsomstandigheden (bijvoorbeeld werken met gevaarlijke stoffen, machines of gereedschap). Dit geldt in het bijzonder voor strijdkrachten, landbouwers en bedieners van machines.

Risicovolle sectoren zijn landbouw en bouwnijverheid. Beide sectoren werden ook door Eurostat (2004 & 2009) geïdentificeerd als twee van de meest risicovolle sectoren. Gezien zijn omvang vereist de bouwnijverheid bijzondere aandacht in een beleid gericht op het terugdringen van het aantal arbeidsongevallen.

Andere relevante kenmerken zijn onder meer het hebben van een tweede betrekking. Mogelijks gaat het hierbij deels om ‘zwakkere’ werknemers die eerder geneigd zijn om in onveilige omstandigheden te werken. De vaststelling dat Belgen van vreemde origine meer risico lopen op een arbeidsongeval hangt wellicht samen met het feit dat zij door hun kleinere kansen op de arbeidsmarkt meer genoodzaakt zijn om meer risicovol werk op te knappen. Ploegen- en nacht-

arbeid verhoogt het risico op een ongeval doordat het invloed kan hebben op de concentratie van de werknemer, op de werkomgeving (bijvoorbeeld de verlichting) en op de werkorganisatie (minder personeel, minder toezicht, meer heterogene taken).

Tabel 10. Groepen werknemers met een arbeidsongevalpercentage hoger dan of gelijk aan 4%, België, 2007

Kenmerk	Groep	Percentage met arbeidsongeval
Beroep	Strijdkrachten	13,6
Beroep	Landbouwers	6,9
Sector	Landbouw, jacht en bosbouw	5,9
Beroep	Geschoolde arbeiders & ambachtsberoepen	5,5
Al dan niet tweede betrekking	Tweede betrekking	5,4
Nationaliteit	Belg in het buitenland geboren	4,7
Sector	Bouwnijverheid	4,7
Statuut	Arbeiders	4,7
Opleiding	Laaggeschoold	4,4
Beroep	Bedieners van machines en installaties, montagearbeiders	4,4
Geslacht	Mannen	4,2
Arbeidstijdstelsel	Ploegenarbeid	4,1
Arbeidstijdstelsel	Nachtwerk	4,1
Bedrijfs grootte	20 - 49 werknemers	4,0

Bron: Europese Arbeidskrachtentelling (bewerking Vandenbrande & Ver Heyen, 2009)

Naast ongevallen kunnen ook fysieke arbeidsomstandigheden resulteren in lichamelijke letsels. Door de dalende tewerkstelling in de industrie is er reden om aan te nemen dat steeds minder werknemers met lichamelijk belastend werk te maken hebben. De risico-indicator ‘fysieke arbeidsomstandigheden’ uit de werkbaarheidsmonitor laat toe de situatie voor de loontrekkenden op te volgen. De indicator is samengesteld uit volgende factoren:

- ongemakken en risico’s in de werkomgeving (trillingen, lawaaihinder, extreme temperaturen, gevaarlijke stoffen, gevaarlijke situaties);
- lichamelijk zware taken.
- ongemakkelijke of inspannende werkhoudingen.
- repetitieve (steeds dezelfde) hand/armbewegingen.

Op basis van de gegevens uit de werkbaarheidsmonitor blijkt voor loontrekkenden en zelfstandigen in de blootstelling aan een reeks belastende fysieke arbeidsomstandigheden in de afgelopen jaren geen daling te zijn opgetreden (zie tabel 11). Dit wordt ook bevestigd door Europese data inzake fysieke arbeidsomstandigheden uit de EWCS die tot 1990 teruggaan (SVR, 2010, 100).

Op het eerste gezicht is het verwonderlijk dat in het tijdperk van de ‘kenniseconomie’ nog zo grote groepen van werkenden met hinderlijke ‘industriële’ werkomstandigheden geconfronteerd worden. Maar fysiek belastend werk is ook in zorgberoepen en de social profit aan de orde, terwijl vermoeiende – want statische – werkhoudingen en repeterende hand/armbewegingen bij beeldschermwerk in de kantoor sfeer steeds frequenter aan de basis liggen van ‘repetitive strain injuries’ (STV Innovatie & Arbeid, 2004).

Tabel 11. Aandeel Vlaamse loontrekkenden en zelfstandigen dat vaak of altijd blootgesteld is aan hinderlijke fysieke arbeidsomstandigheden (in %), 2004, 2007 en 2010

Arbeidsomstandigheid	2004		2007		2010	
	Loon-trekkenden	Loon-trekkenden	Zelf-standigen	Loon-trekkenden	Zelf-standigen	
Trillingen	16,3	17,4	17,1	15,9	19,5	
Lawaaihinder	24,4	26,3	22,2	24,6	22,4	
Extreme temperaturen	12,8	12,9	10,6	12,1	8,9	
Gevaarlijke stoffen	9,3	9,7	6,2	9,3	6,6	
Gevaarlijke situaties	11,5	12,2	11,0	11,1	9,3	
Lichamelijk zware taken	18,4	19,8	26,3	18,8	26,9	
Inspannende werk-houdingen	19,0	20,9	29,2	19,8	27,6	
Repetitieve hand/arm-bewegingen	35,2	38,0	42,2	37,0	41,3	

Bron: STV Innovatie & Arbeid, Werkbaarheidsmonitor.

Naar risicogroepen inzake fysieke arbeidsomstandigheden betreft het in eerste instantie mannen en arbeiders in de sectoren bouw en metaal. Opvallend is ook dat minder ouderen minder problematische arbeidsomstandigheden rapporteren. Wellicht is dit te wijten aan het ‘healthy worker effect’ waarbij ouderen die fysieke problemen kennen de arbeidsmarkt al vroegtijdig verlaten hebben en deze met betere arbeidsomstandigheden nog actief blijven.

7.3. Conclusie

De gepresenteerde gegevens maken duidelijk dat ondanks de afname van de industriële tewerkstelling er nog heel wat werknemers met belastende arbeidsomstandigheden geconfronteerd worden. Fysiek belastend werk is niet enkel te herleiden tot de industriële beroepen, maar ook in dienstenberoepen kunnen vermoeiende houdingen of repetitieve bewegingen leiden tot lichamelijke klachten. Het aantal arbeidsongevallen op de arbeidsplaats mag dan aanzienlijk gedaald zijn, dan geldt dit niet voor het aantal ernstige arbeidsongevallen. Bij de hogere leeftijdscategorieën zijn er steeds meer arbeidsongevallen met blijvende arbeidsongeschiktheid. Met de vergrijzing van de werkende bevolking zullen fysieke arbeidsomstandigheden ook in de toekomst een belangrijk aandachtspunt moeten blijven.

Uitleiding: De NV/VZW Vlaanderen, een betere kwaliteit van werk zorgt voor minder outsiders?

De Vlaamse c.q. Belgische sociaal-economische realiteit(en) werden hierboven selectief in stelling gebracht. Middels een aantal stellingen, geplukt uit diverse beleidsprojecties werd de maat genomen van de (betaalde) arbeid in het eerste decennium van de 21ste eeuw. De confrontatie van de realisaties op het terrein met de beleidsambities leert dat er nog werk aan de winkel is. Veel werk zelfs ...

Dat kan twee dingen betekenen. Ofwel mangelt het beleid en werken de instrumenten niet of zijn ze onvoldoende doelmatig. Ofwel gaat het al fout bij het stellen van de doelen. Uit de organisatie- en teamliteratuur weten we dat doelen stellen maar werkt wanneer de doelen tegelijkertijd ambitieus en haalbaar zijn, wanneer ze concreet en beïnvloedbaar zijn. Bij het for-

muleren van doelen moeten keuzes gemaakt worden. Het is van strategisch belang om stelling te durven nemen door prioriteiten naar voren te schuiven.

Doelstellingen formuleren is overigens één zaak. Ze meetbaar maken is nog een andere zaak. De prestaties van de regio Vlaanderen vergelijken met deze van de referentielanden of –regio’s lijkt soms op meedoen aan de *parastatistics*. Data zijn niet altijd beschikbaar en als ze al beschikbaar zijn, zijn ze niet altijd verkrijgbaar. Daardoor moeten onderzoekers nogal eens wiebelen van het regionale naar het nationale heen. We geven grif toe dat de voorbije twee decennia op het vlak van statistische infrastructuur enorme vooruitgang is geboekt, maar desondanks ligt ook op dat vlak nog werk op de plank.

Wat hebben we nu kunnen leren van deze *stellingen vergelijkenderwijs*? Vlaanderen en België komen als iets apart tevoorschijn uit de internationale vergelijkingen die in dit hoofdstuk gepresenteerd werden. Hoewel Vlaanderen op tal van aspecten van de arbeidsmarkt ontbolstert als een regio met een eigen identiteit zowel op structuur- als op beleidsmatig vlak, schrijven we op tal van andere terreinen een duidelijk Belgisch verhaal. Wat betreft aspecten als de integratie van doelgroepen, het uurrooster van werknemers, of het investeren in kenniswerk blijken de regionale en nationale verhaallijn nauw bij elkaar aan te sluiten. Dat is op zich natuurlijk niet zo verwonderlijk. Ook al kennen de regio’s deels divergente ontwikkelingen en kunnen ze daarop reageren met een eigen beleid, de institutionele convergentie mag niet onderschat worden. De vraag die zich daarbij opdringt, is waar Vlaanderen c.q. België zich dan situeren.

Uit onze vergelijking lijken zich een aantal modellen af te tekenen. De fel bestudeerde Deense arbeidsmarkt laat een originele arbeidsmarktmix zien. Dat is natuurlijk niet verrassend, daarom trekt het Deense model zoveel aandacht. Verrassend is misschien wel dat de Nederlandse arbeidsmarkt en die van het Verenigd Koninkrijk op veel punten een gelijkenis laten noteren. Er bestaat een opmerkelijk grote feitelijke overlap tussen het Nederlandse poldermodel en het Anglosaksische model. België c.q. Vlaanderen lijkt zich dan weer vooral te alligneren met de Frans-Duitse as. Daarbij valt vooral een sterke verwantschap op met de Franse arbeidsmarkt-performantie.

Tot slot willen we nog even de contouren weergeven van de eigen arbeidsmarkt en de daarbij horende beleidsimperatieven. Dat de Vlaamse arbeidsmarkt gekenmerkt wordt door een globale lage werkzaamheidsgraad is een open deur intrappen. Dat dit statistisch record veroorzaakt wordt door een late intrede van jongeren en vroege uittrede van oudere werknemers is evenmin voorpaginanieuws, noch de belabberde integratie van alle kansengroepen op onze arbeidsmarkt. Of en waarom dat een reden van bezorgdheid zou zijn, is precies daarom mee naar de achtergrond verdwenen. Wij willen er echter mee besluiten.

Analyseren we onze arbeidsmarkt in termen van gepresteerd volume, dan kunnen we niet anders dan besluiten tot een performante arbeidsmarkt. De discussie over de werkzaamheidsgraad is een discussie over de distributie van dat volume over de potentieel beschikbare arbeidskrachten. En daar knelt het schoentje. De Vlaamse arbeidsmarkt is een markt voor insiders. Dat is niet billijk en verdient daarom alleen al aanpassing. Toch is dat maar mondjesmaat gebeurd. Uiteraard heeft deze bevoorrechte positie van insiders zijn merites. In tijden van een structureel overaanbod is deze politiek economisch misschien zelfs slim. Je zet als natie of regio je meest productieve arbeidskrachten maximaal in. In deze tijden van een structureel aanbodtekort is dergelijk arbeidsmarktscenario evenwel rampzalig. Laat dat nu net het woelwater zijn waarin we sinds kort verkeren. Het economisch herstel brengt knelpuntvacatures sneller dan verwacht

opnieuw op de voorgrond. Ontwikkelingen aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt garanderen dat ze daar nog tot 2020 zullen blijven staan. Het devies is dus duidelijk. *Inzetten op een grotere werkzaamheid!* Werknemers te allen prijze en zonder omzien de arbeidsmarkt induwen, dreigt echter al gauw dweilen met de kraan open. Wie garandeert immers dat het werk zich een loopbaan lang laat werken? *Inzetten op een grotere werkbaarheid*, is het complementair advies. Tot zover niets nieuws onder de zon want is dat precies niet wat we lezen in tal van beleidsintenties?

Het valt ons echter op dat dit noodzakelijk beleid vooral vertaald wordt naar de eindloopbaan-problematiek. Het credo ‘langer aan het werk blijven’, wordt vertaald in ‘later uitstappen’. We vragen ons echter af, of de loopbaanstart niet veel meer in de picture moet gesteld worden. Jongeren treden laat in. De recente en toekomstige onderwijshervormingen lijken de intrede alleen maar te verlaten. Onderwijs en werk, zijn nog steeds sterk sequentieel geordend, zodat een loopbaan typisch een vrij voorspelbare en onwrikbare opbouw kent doorheen de tijd. Wie start, lijkt vertrokken op de arbeidsmarkt der insiders, valse starters worden opgevangen in een ‘doelgroepenbeleid’ en dreigen in de feiten hun startrecht te verliezen. Zorgen over de kwaliteit van de arbeid zien we bij de start amper opduiken. Toch zit het venijn van de werkbaarheid in de start (van de loopbaan). Het is immers een langdurige blootstelling aan niet-werkbaar werk, die later vroegtijdige uitstoot kan veroorzaken. In een arbeidsmarkt die flexibiliteit in eerste instantie tekent op werkgeversmaat en tegelijk ambieert zoveel mogelijk werknemers aan de slag te houden tot aan de pensioenleeftijd, zullen werknemers in 2020 nog meer dan nu met de uitdaging worden geconfronteerd werk en privé op elkaar af te stemmen. De kinderen van jonge starters zullen niet meer aan de crèche of de school afgehaald kunnen worden door vroeg uitgestapte grootouders want die zullen nog aan het werk (moeten) zijn. De opvanginfrastructuur in de samenleving en de arbeid-privé instituties van werkende (groot)ouders zijn hier nog onvoldoende op voorbereid.

Kortom de analyse is klaar, de beleidsdoelstellingen zijn helder maar met de uitvoering ervan wordt zeer selectief omgesprongen. Een duurzaam arbeidsmarktbeleid moet een integraal en integratief beleid zijn, op maat van de verschillende kansengroepen en leeftijdscohortes.

Noten

- 1 Concreet betekent dit dat de werkzaamheidsgraad van vrouwen tussen 35 en 40 jaar in 2015 niet veel hoger kan liggen dan de werkzaamheidsgraad van vrouwen tussen 30 en 35 jaar in 2010. We gaan ervan uit dat de participatie binnen een cohorte na de leeftijd van 30 jaar niet meer in extreme mate toeneemt. Dit operationaliseren we door de ‘transitieprobabiliteiten van de werkzaamheidsgraad’ die groter zijn dan 1 maximaal zo groot te maken als de maximale transitieprobabiliteit uit het verleden. De transitieprobabiliteit is de verhouding tussen de werkzaamheidsgraad bij een welbepaalde leeftijdsklasse afgezet tegenover de werkzaamheidsgraad vijf jaar eerder bij een leeftijdsklasse van vijf jaar jonger. Hiermee proberen we irrealistische werkzaamheidsgraden in de toekomst te vermijden.
- 2 Vlaamse gegevens over de jaarlijkse arbeidstijd ontbreken in de OESO-cijfers. Gezien de regeling van arbeidstijden vaak via het (federaal) sociaal overleg wordt vastgelegd, mag men evenwel aannemen dat de Belgische cijfers representatief zijn voor de verschillende regio’s.

Bibliografie

- Adult Education Survey (2011). *Participation rate in education and training by sex*. Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=trng_aes_100&lang=en, geraadpleegd op 1 april 2011.
- Alasoini, T. (2004). The flexible production model in Finnish companies: Trends in production management, work organization and employment relations. In: Schienstock, G. (red.). *Embracing the knowledge economy. The dynamic transformation of the Finnish innovation system*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 128-144.
- Ali-Yrkkö, J. & Hermans, R. (2004). Nokia: A giant in the Finnish innovation system. In: Schienstock, G. (red.). *Embracing the knowledge economy. The dynamic transformation of the Finnish innovation system*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 128-144.
- Bastos Tigre, P. & Lèbre La Rovere, R. (2003). Understanding the adoption of e-commerce. In: Avgerou, C. & Lèbre La Rovere, R. (reds.). *Information systems and the economics of innovation*. Cheltenham: Edward Elgar, 101-113.
- Bishop, K. (2004). Working time patterns in the UK, France, Denmark and Sweden. In: *Labour Market Trends*, 112 (3), 113-122.
- Bourdeaud'hui, R. & Vanderhaeghe, S. (2010). *Vlaamse Werkbaarheidsmonitor loontrekkenden 2010*. Brussel: Stichting Innovatie & Arbeid.
- Brinkley, I. & Lee, N. (2006). *The knowledge economy in Europe. A report prepared for the 2007 EU Spring Council*. London: The work foundation.
- Brown, P. & Hesketh, A. (2004). *The mismanagement of talent. Employability and jobs in the knowledge economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Cambré, B., Vertommen, S. & De Winne, S. (2005). Aan de lijn, klaar, start! Over startende ondernemingen in Vlaanderen. In: Sels, L. (red.). *Je bent ondernemend en je start wat*. Roeselare: Roularta Books, 19-39.
- Carayannis, E.G., Kaloudis, A. & Mariussen, A. (2008). Introduction. In: Carayannis, E.G., Kaloudis, A. & Mariussen, A. (reds.). *Diversity in the knowledge economy and society. Heterogeneity, innovation and entrepreneurship*. Cheltenham: Edward Elgar, 1-34.
- Commission of the European Communities (2007). *Improving quality and productivity at work: Community strategy 2007-2012 on health and safety at work*. In: COM (2007), 62, Brussel: Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.
- Crouch, C. (1999). *Social change in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Departement WSE (2011). De arbeidsdeelname van mensen met een arbeidshandicap. Brussel: Departement WSE.
- De Klerck, W. & Van Wichelen, L. (2008). Hoe actief is het arbeidsmarktbeleid in Vlaanderen, België en Europa? In: *Over.werk*, 18 (3-4), 10-24.
- De Koning, J. (2010). *Vorm boven inhoud: Het actief arbeidsmarktbeleid in de afgelopen 30 jaar*. Nederland: Rotterdam.
- De Winne, S. (2005). Kennis als katalysator voor ondernemen. In Sels, L. (red.). *Je bent ondernemend en je start wat*. Roeselare: Roularta Books, 35-39.
- De Witte, H., Vets, C. & Notelaers, G. (2010). *Werken in Vlaanderen: vermoeiend of plezierig? Resultaten van 10 jaar onderzoek naar de beleving en beoordeling van arbeid*. Leuven: Acco.
- Eurofound (2007). *Working time flexibility in European companies. Establishment survey on working time*. Dublin: Eurofound.
- Eurofound (2010a). *Comparative analysis of working time in the European Union*. Dublin: Eurofound.
- Eurofound (2010b). *Financiering en uitvoering van actief arbeidsmarktbeleid tijdens de crisis*. Dublin: Eurofound.
- Eurofound (2010c). *Flexibility profiles of European companies*. Dublin: Eurofound.
- European Commission (2009). INNO-Policy TrendChart – Innovation Policy Progress Report Denmark 2009. <http://www.proinno-europe.eu/index.cfm?fuseaction=page.display&topicID=52&parentID=52>, geraadpleegd op 23 maart 2011.
- European Commission (2010). Deloitte study to support an impact assessment on further action at European level regarding Directive 2003/88/EC and the evolution of working time arrangements. Diegem: Deloitte.
- Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (2007). Operationeel Programma Doelstelling “Regionaal concurrentievermogen en Werkgelegenheid” Vlaanderen 2007-2013. www.provant.be/binaries/OP%20D2%20EFRO_tcm7-83072.doc, geraadpleegd op 6 april 2011.
- Europese Commissie (2010a). Communication for the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2010b). Joint EMCO-COM Paper. The choice of effective employment policies to mitigate a job-less recovery in times of fiscal austerity. In: EMCO/50/160910/EN. Brussel: Europese Commissie.
- Eurostat (2004). *Work and health in the EU. A statistical portrait, data 1994-2002*. Eurostat Theme 3 Population and social conditions.

- Eurostat (2009). 8.6% of workers in the EU experienced work-related health problems. Results from the Labour Force Survey 2007 ad hoc module on accidents at work and work-related health problems. In: *Statistics in Focus*, 63/2009.
- Eurostat (2010). *Annual data on employment in technology and knowledge-intensive sectors at the regional level, by gender (1994-2008)*. Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=htec_emp_reg&lang=en, geraadpleegd op 4 april 2011.
- EWCS (2005). *Fourth European Working Conditions Survey*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- EWCS (2010). *Fifth European Working Conditions Survey*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- FAO – Fonds voor Arbeidsongevallen (2006). *Evolutie van de ongevallen van 1996 tot 2004*. Brussel: FAO.
- Federaal Planbureau (2008). *Bevolkingsvooruitzichten 2007-2060*. Brussel: Federaal Planbureau.
- Field, J. (2006). *Lifelong learning and the new educational order*. Oakhill: Trentham Books Limited.
- Godø, H. (2008). Technological evolution, innovation, and human agency. In: Carayannis, E.G., Kaloudis, A. & Mariussen, A. (reds.). *Diversity in the knowledge economy and society. Heterogeneity, innovation and entrepreneurship*. Cheltenham: Edward Elgar, 18-34.
- Herremans, W., Vanderbiesen, W., Braes, S. & Boey, R. (2010). *Trendrapport Vlaamse arbeidsmarkt 2010. De Vlaamse arbeidsmarkt klimt uit het dal*. Leuven: Steunpunt Werk en Sociale Economie.
- Karasek, R. (1979). Job demands, job decision latitude and mental strain: Implications for job redesign. In: *Administrative Science Quarterly*, 24, 285-306.
- Kautonen, M., Kosko, P. & Schienstock, G. (2004). From the national industrial heartland towards a node in the global knowledge economy: The case of the Tampere Region. In: Schienstock, G. (red.). *Embracing the knowledge economy. The dynamic transformation of the Finnish innovation system*. Cheltenham: Edward Elgar, 166-195.
- Kelley, D.J., Bosma, N. & Amorós, J.E. (2010). *Global Entrepreneurship Monitor: 2010 Global Report*. Babson Park: Babson College.
- Labour Force Survey (2011). *Participation in education and training by sex, age groups and occupation - %*. Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=trng_lfs_04&lang=en, geraadpleegd op 5 april 2011.
- Larosse, J. (2004). *Towards a "third generation" innovation policy in Flanders: Policy profile of the Flemish innovation system*. Brussel: IWT Observatory.
- Ledford, G.Jr. (1995). Paying for the skills, knowledge and competencies of knowledge workers. In: *Compensation & Benefits Review*, 27, 55-62.
- Malfait, D. (2002). Kwaliteit van de arbeid. In: *Jaarboek De Arbeidsmarkt in Vlaanderen*. Leuven: Steunpunt WAV, 191-202.
- Nicaise, I. (2000). Activering van uitkeringen. In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 42 (3), 687-700.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2009). *Human Resources in Sciences and Technology*. http://www.oecd-ilibrary.org/sites/sti_scoreboard-2009-en/05/03/index.html?jsessionid=rryde5r58d4.delta?contentType=&itemId=/content/chapter/sti_scoreboard-2009-57-en&containerItemId=/content/serial/20725345&accessItemIds=/content/book/sti_scoreboard-2009-en&mimeType=text/html, geraadpleegd op 4 april 2011.
- OECD (2010). *PISA 2009 at a Glance*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264095298-en>, geraadpleegd op 01 mei 2011.
- Paoli, P. & Merlié, D. (2001). *Third European survey on working conditions 2000*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Pro Inno Europe (2007a). *Summary Innovation Index*. Pro Inno Europe. <http://www.proinno-europe.eu/page/summary-innovation-index-0>, geraadpleegd op 4 april 2011.
- Pro Inno Europe (2007b). *Technical annex: Choice of indicators and methodology*. Pro Inno Europe. <http://www.proinno-europe.eu/page/technical-annex-choice-indicators-and-methodology>, geraadpleegd op 8 april 2011.
- Randstad (2005). *Studenten en werk doorgelicht*. Niet-gepubliceerde studie, Brussel: Randstad Belgium.
- Schienstock, G. (2004). From path dependency to path creation: A new challenge to the systems of innovation approach. In: Schienstock, G. (red.). *Embracing the knowledge economy. The dynamic transformation of the Finnish innovation system*. Cheltenham: Edward Elgar, 3-27.
- Sels, L. (2009). *Heeft Vlaanderen nood aan 'meer'? Een evaluatie van instrumenten voor stimulering van opleidingsinspanningen*. Leuven: Steunpunt WSE.
- Steunpunt WSE (2011). *Werkzin-e. Nieuwsbrief Departement Werk & Sociale Economie*. Leuven: Steunpunt WSE.
- STV Innovatie & Arbeid (2004). *Informatiedossier Nulmeting Vlaamse Werkbaarheidsmonitor: Indicatoren voor de kwaliteit van de arbeid op de Vlaamse arbeidsmarkt 2004*. In: STV-Informatiedossier. Brussel: SERV-STV Innovatie en arbeid.

- STV Innovatie & Arbeid (2005). *Wat maakt werk werkbaar: onderzoek naar determinanten van werkbaar werk op basis van de nulmeting Vlaamse Werkbaarheidsmonitor 2004*. In: STV-Informatiedossier. Brussel: SERV-STV Innovatie en arbeid.
- STV Innovatie & Arbeid (2010). *Vlaamse Werkbaarheidsmonitor loontrekkenden 2010*. In: STV-Informatiedossier. Brussel: SERV-STV Innovatie en arbeid.
- SVR – Studiedienst van de Vlaamse Regering (2010). *Oprichtingsratio*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- SVR – Studiedienst van de Vlaamse Regering (2011). *Flanders outlook 2011*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Vandenbrande, T. & Ver Heyen, W. (2009). *De risico's van het vak? Een analyse van EAK-data naar het voorkomen en de achtergrond van arbeidsongevallen*. In: WSE Report 28. Leuven: HIVA i.s.m. Steunpunt WSE.
- Van Hootegem, G., De Winne, S., Forrier, A., Marescaux, E., Sels, L. & Huys, R. (2009). *Bezig Vlaanderen*. In: Vanderleyden, L., Callens, M. & Noppe, Jo. (red.). *De Sociale Staat van Vlaanderen 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 69-112.
- Van Hootegem, G., Huys, R., van Amelsvoort, P. & Van Beek, G. (2008). *Anders organiseren & beter werken*. Leuven: Acco.
- Vanweddingen, M. (2010). *Levenslang leren: participeert iedereen wel in gelijke mate?* Leuven: Steunpunt WSE.
- Verhaest, D. (2006). *Overscholing: statistische fictie of realiteit?* In: *Over.werk*, 4/2006, 112-116.
- Vlaams Economisch Sociaal Overlegcomité (2009). *Pact 2020: Een nieuw toekomstpact voor Vlaanderen. 20 doelstellingen*. SERV. www.verso-net.be/images/dbimages/docs/1450_Pact2020.pdf, geraadpleegd op 4 april 2011.
- Vlaamse overheid (2010). *Pact 2020: Een nieuw toekomstpact voor Vlaanderen. 20 doelstellingen*, Brussel: Vlaamse Overheid. <http://www.vlaandereninactie.be>, geraadpleegd op 4 april 2011.
- Vlaamse overheid (s.d.). *Werkplekleren*. <http://www.ond.vlaanderen.be/werkplekleren/default.htm>, geraadpleegd op 4 april 2011.
- Vlaamse Regering (2009). *Eerste aanzet van visie van de Vlaamse overheid m.b.t. de Lissabonstrategie na 2010*. Mededeling aan de Vlaamse Regering, Versie 20.05.2009.
- Voth, H.J. (2000). *The longest years: New estimates of labor input in England, 1760-1830*. In: *The Journal of Economic History*, 66 (1-3), 1065-1082.
- Wennekers, S., van Stel, A., Thurik R. & Reynolds, P. (2005). *Nascent entrepreneurship and the level of economic development*. In: *Small business economics*, 24 (3), 293-309.

Inkomen en armoede in Vlaanderen en Europa

Bea Cantillon, Jeroen Horemans, Pieter Vandenbroucke & Wim Van Lancker*

Inleiding

In deze bijdrage wordt de ‘staat van Vlaanderen’ op het vlak van inkomens en armoede besproken en in een internationale context geplaatst. In een eerste deel worden alle gebruikte begrippen en gegevensbronnen uitgelegd. In een volgend deel wordt de Vlaamse situatie vergeleken met de zogenaamde ‘kopgroeplanden’ (België, Nederland, Duitsland, Luxemburg, Oostenrijk, Frankrijk, Denemarken, Zweden en Finland). Deze EU-landen combineren een hoog niveau van welvaart met een relatief gelijke verdeling ervan. Om de situatie op het gebied van inkomensverdeling, armoede en sociale uitsluiting in Vlaanderen te kunnen vergelijken met landen van de ‘kopgroep’ bespreken we de inkomensongelijkheid, het aandeel langdurig werklozen, het aandeel vroegtijdige schoolverlaters en het armoederisico. Deze laatste indicator wordt in detail uitgesplitst naar enkele belangrijke persoonlijke socio-economische kenmerken (opleidingsniveau, leeftijd, herkomst, gezinstype) om de relatieve situatie van risicogroepen te duiden. We staan ook stil bij de keuze van het Vlaamse beleid om een regionale armoederisico-drempel te hanteren en de gevolgen daarvan voor de positie van Vlaanderen in de kopgroep en voor het behalen van vooropgestelde doelstellingen in termen van armoedereductie. In een derde deel gaan we dieper in op de Europa 2020 strategie. Er wordt kritisch gekeken naar de strategie en de keuze van de ‘nieuwe’ indicator voor armoede of sociale exclusie. Voorts blikken we terug op de evoluties van de relevante indicatoren sinds 1997, zodat we uitspraken kunnen doen over een periode van 10 jaar. Ook hier vergelijken we Vlaanderen met België en andere Europese kopgroeplanden. We argumenteren dat ondanks enkele positieve parameters (zoals jobgroei), de algemene tendens is dat armoede niet afnam. In een laatste deel worden 2 beleids-overwegingen voorop geplaatst om de Europa 2020 doelstellingen te behalen: het Vlaamse beleid moet inzetten om de jobgroei te kanaliseren naar werkarme gezinnen en daarnaast inkomensbescherming garanderen voor gezinnen waarin niet gewerkt wordt.

1. Begrippen en gegevens

1.1. Definities en begrippen

Alvorens de eigenlijke analyse aan te vatten, is het van belang een aantal termen en begrippen die regelmatig terug zullen komen te expliciteren. Wanneer we spreken over de *kopgroeplanden* of de *kopgroep* hebben we het over België, Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Denemarken, Luxemburg, Zweden en Finland. Dit zijn lidstaten van de Europese Unie die een hoog welvaartsniveau combineren met een relatief lage armoede en een relatief egalitaire verdeling van de welvaart (zie ook figuur 2). In onze analyse zullen we Vlaanderen in hoofdzaak positioneren ten opzichte van deze landen.

Met *inkomen* bedoelen we het *gestandaardiseerd netto beschikbaar jaarlijks huishoudinkomen*, tenzij anders aangegeven. Dit wil zeggen het inkomen op jaarbasis, na afhouding van sociale

* Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck van de Universiteit Antwerpen. E-mail: bea.cantillon@ua.ac.be.

bijdragen en belasting. Dit inkomen bepaalt de mogelijkheid tot welvaartsverwerving en is niet onderhevig aan tijdelijke fluctuaties, zoals dat wel het geval kan zijn bij maandinkomens. Omdat een bepaald inkomen niet dezelfde mogelijkheden creëert inzake welvaart voor een alleenstaande als voor een gezin met drie kinderen, wordt het netto beschikbaar jaarlijks huishoudinkomen gestandaardiseerd om het onderling vergelijkbaar te maken. Dit hoofdstuk maakt gebruik van de internationaal gangbare gemodificeerde OESO-schaal. Het inkomen op gezinsniveau wordt als volgt gestandaardiseerd: voor de eerste volwassene geldt een gewicht van 1, de andere volwassenen krijgen een gewicht van 0,5. Elk kind tot en met 14 jaar krijgt een gewicht van 0,3. Deze gewichten worden opgeteld tot een equivalentiefactor. Het beschikbaar huishoudinkomen wordt door deze equivalentiefactor gedeeld. Zo verkrijgen we een indicatie van het besteedbaar inkomen van een huishouden, gecorrigeerd voor aantal en kenmerken van de leden van het huishouden en dus vergelijkbaar over verschillende gezinstypes.

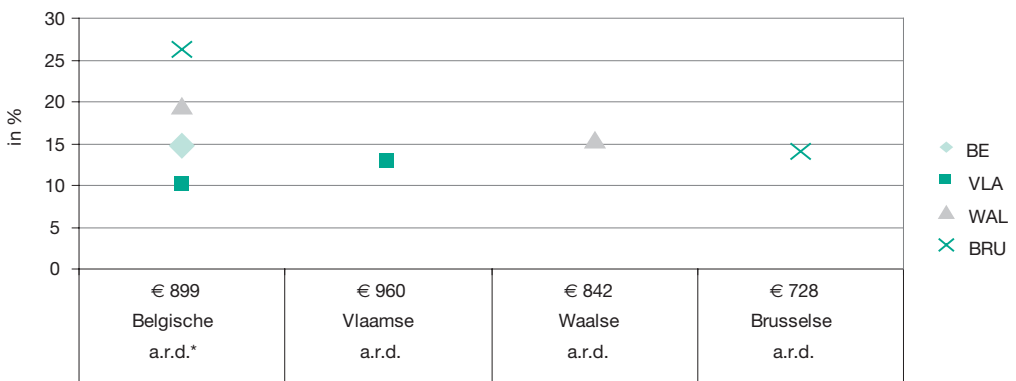
Armoede wordt in dit hoofdstuk berekend op basis van het gestandaardiseerd netto beschikbaar jaarlijks huishoudinkomen. Mensen worden als arm beschouwd wanneer hun inkomen minder bedraagt dan de armoederisicodrempel, bepaald als 60% van het mediaan gezinsinkomen van de lidstaat in kwestie. De armoederisicodrempel is relatief en hangt bijgevolg af van het algemeen welvaartsniveau van een land en weerspiegelt het *minimum minimorum* om op een aanvaardbare manier te kunnen deelnemen aan de samenleving in dat land. Dit is conform de definitie van armoede die al sinds 1975 gebruikt wordt in de EU: “*personen of gezinnen wier middelen zo ontoereikend zijn dat zij uitgesloten zijn van de minimaal aanvaardbare leefpatronen in de Lidstaat waarin zij leven*” (Europese Raad, 1975). In tegenstelling tot bijvoorbeeld de VS wordt armoede in Europa en in Vlaanderen gedefinieerd in verhouding tot het algemene welvaartspeil van een land op een bepaald ogenblik in de tijd. Wat beschouwd wordt als de minimaal aanvaardbare leefpatronen is afhankelijk van de gangbare levensstijl en dus van het niveau van sociale en economische ontwikkeling. Het is daarom zinloos te zoeken naar een absolute en algemeen geldende norm die de armoede zou kunnen bepalen voor alle landen en alle momenten in de tijd. In de jaren 70 werd aan het Centrum voor Sociaal Beleid een zogenaamde subjectieve armoedenorm ontwikkeld. Deze werd echter in de loop van de jaren 80 na grondig onderzoek verlaten, onder meer vanwege de instabiliteit van de resultaten (Van den Bosch, 1999). Sindsdien wordt de voorkeur gegeven aan de relatieve norm.

Er moet echter ook vermeden worden om het relatieve karakter van het armoedebegrip al te sterk uit te rekken, zeker als er een bindende beleidsnorm uit afgeleid moet worden. Om geloofwaardig en legitiem te zijn moet een beleidsrelevante norm enigszins verwijzen naar een absoluut begrip van tekort en onvermogen om in basisbehoeften te voorzien. De relativiteit van de armoede mag dus nooit overdreven worden. In de Europese context betekent dat in de praktijk dat de armoede in de rijke landen niet te hoog mag worden ingeschaald en, omgekeerd, niet te laag in de arme landen. De 60%-norm lijkt in de kopgroep landen op een redelijke wijze te wijzen op het inkomen dat nodig is om deel uit te maken van de samenleving. In deze landen wordt de 60%-norm al lange tijd gebruikt en is ruim aanvaard in het publieke discours. Verderop in dit hoofdstuk zullen we overigens aantonen dat de EU-armoedenorm in België, Vlaanderen en Wallonië sterk in de buurt ligt van alternatieve normen die recent via de budgetmethode werden berekend (zie ook Van Thielen e.a., 2010).

Het is onze overtuiging dat de notie van relatieve inkomensarmoede naar het hart van het Europese sociale model verwijst. ‘*The key challenge*’, schrijft de Europese Commissie, ‘*is to make*

the whole population share the benefits of high average prosperity' (Europese Commissie, 2004). Dit verschilt fundamenteel van het Amerikaanse armoedebegrip waar de officiële armoedelijn bepaald wordt op grond van de kost van een adequaat voedingspakket vermenigvuldigd met een factor om rekening te houden met andere uitgaven en louter aangepast wordt aan de evolutie van de prijzen. De Europese bekommernis is inderdaad niet beperkt tot *'severe deprivation of basic human needs, including food, safe drinking water, sanitation facilities, health, shelter, education and information'*, het terechte uitgangspunt van de Verenigde Naties (1995; 2009) bij het definiëren van een globale notie van armoede. Het Europese armoede concept is ook niet beperkt tot situaties van diepe afhankelijkheid die niet kunnen verholpen worden door macro-beleid (Dahrendorf, 1990) noch tot sociale uitsluiting in de zin van een permanente afhankelijkheid van de staat (Engbersen, 1991). Het verwijst veel algemener naar *'people whose resources are so seriously below those commanded by the average individual or family in their country that they run the risk of being excluded from ordinary living patterns, customs and activities'* (Townsend, 1985). Het laatste deel van deze definitie is van bijzonder belang voor het bepalen van een norm voor adequate bijstandsuitkeringen. Europeanen beschouwen sociale bescherming niet enkel als een instrument van armoedebestrijding maar veeleer als een middel om armoedesituaties te vermijden. Armoede en armoederisico worden in de tekst door elkaar gebruikt, maar dekken dezelfde lading.

Figuur 1. Armoederisico (in %) naar Belgische en gewestelijke armoederisicodrempel, België en de Gewesten, 2007

* a.r.d. staat voor armoederisicodrempel
Bron: EU-SILC 2008, eigen berekeningen.

Figuur 1 geeft het effect op het armoederisico weer wanneer we gebruik maken van een *gewestelijke* in plaats van een *Belgische* armoederisicodrempel. We maken in figuur 1 het onderscheid tussen een armoederisicodrempel voor België en drie aparte armoederisicodrempels voor de regio's. Omdat de regio's verschillende mediane gestandaardiseerde beschikbare inkomens hebben, zijn er dus aparte armoederisicodrempels te berekenen. De hoogte van deze grenzen varieert, voor een alleenstaande, van 728 euro per maand (Brussels Hoofdstedelijk Gewest) tot 960 euro in het Vlaamse Gewest.

De armoedepercentages in figuur 1 geven het aandeel van de individuen weer die een inkomen hebben onder de armoederisicodrempel, berekend voor België en de gewesten. De Europese aanpak bestaat erin om steeds de nationale armoederisicodrempel te gebruiken. Dit houdt in dat

we dan uitsluitend naar de uiterst linkse cijfers op de grafiek kijken. Voor het Vlaamse beleid werd gekozen om het armoederisico te baseren op een Vlaamse armoederisicodrempel, die hoger ligt dan de nationale grens, en desgevallend een groter armoederisico met zich meebrengt. We kunnen zien dat de armoederisico's van de regio's gelijkaardig zijn als we ons beperken tot de eigen regionale armoederisicodrempels (circa 15%). In dit hoofdstuk opteren we om in de cijfers en grafieken de twee armoederisicodrempels voor Vlaanderen te behouden; waar nodig verduidelijken we welke armoederisicodrempel besproken wordt.

1.2. Gegevens

De cijfers die in dit hoofdstuk worden weergegeven zijn voornamelijk gebaseerd op de SILC-enquête (*EU-SILC, European Union – Statistics on Income and Living Conditions*). De EU-SILC is een jaarlijkse enquête met een roterend panel naar inkomens en levensomstandigheden uitgevoerd in ongeveer alle landen van de Europese Unie. De dataverzameling gebeurt nationaal, maar binnen een gemeenschappelijk Europees raamwerk. Het is veruit het belangrijkste instrument om zowel op Belgisch, Vlaams als Europees niveau armoede en sociale uitsluiting in kaart te brengen. De echte start van het panel vond plaats in 2004. Op dit moment zijn er op Europees niveau vijf jaargangen beschikbaar: van 2004, tot en met 2008 (met data over het inkomensreferentiejaar 2003, tot en met 2007). Voor België worden elk jaar ongeveer 5.000 gezinnen (± 11.000 personen) bevraagd. In de enquête van 2008 zitten 3.427 Vlaamse gezinnen (8.290 personen).

Bij de poging tot het schetsen van de trends inzake armoede en inkomensverdeling gebruiken we in dit hoofdstuk twee verschillende gegevensbronnen aangezien geen consistente tijdreeksen voorhanden zijn. Voor het jaar 2000 gebruiken we het European Community Household Panel (*ECHP*). Voor de periode 2003-2007 hanteren we de voornoemde EU-SILC dataset. Het gebruik van twee datasets heeft belangrijke gevolgen voor de interpretatie omdat de verschillende inkomensenquêtes niet automatisch met elkaar vergelijkbaar zijn (Europese Commissie, 2005). Net als in de ECHP wordt ook in de SILC de inkomensinformatie op jaarbasis verzameld, maar de inkomensconcepten zijn (licht) verschillend en werden op een andere manier bevraagd. We zijn met andere woorden gedwongen partiële trends te presenteren. Om de cijfers met betrekking tot 'materiële deprivatie' en 'gezinnen met een lage werkintensiteit' te berekenen, hanteren we definities die met beide bronnen een gelijkaardige berekening mogelijk maken. Een gevolg hiervan is dat er (beperkte) verschillen zijn met cijfers die door Eurostat worden gepubliceerd. Aangezien inkomensenquêtes een tijdrovend proces ondergaan voor ze beschikbaar zijn voor onderzoek, hebben de meest recente cijfers betrekking op het jaar 2007. In de figuren worden systematisch inkomensjaren vermeld, en dus niet het jaar later waarin de enquête effectief plaatsvond.

2. De “staat van Vlaanderen” binnen de EU-kopgroep

2.1. De EU-kopgroep

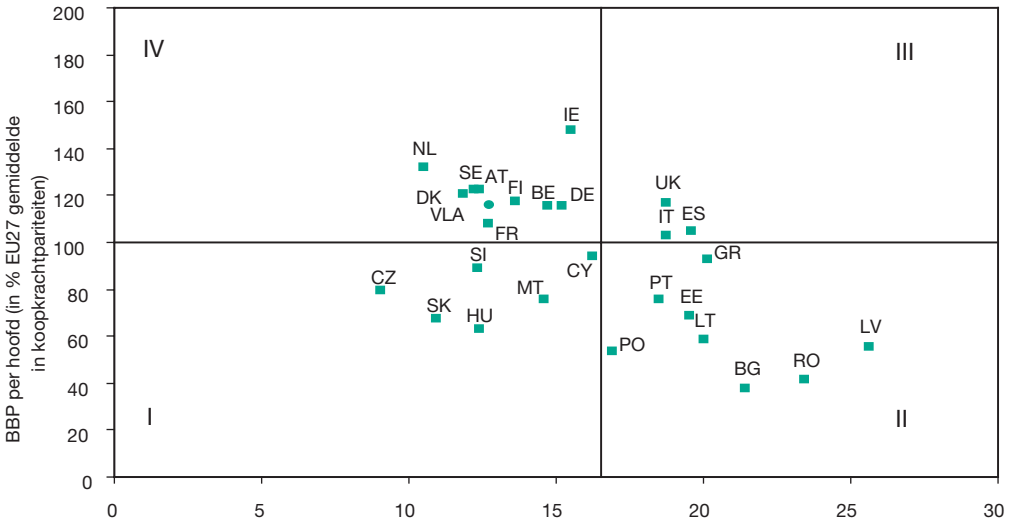
Uit verschillende studies in de jaren 1990 bleek dat België zich destijds op het vlak van armoede-indicatoren kon meten met landen als Denemarken, Finland en Zweden. Onder meer in Frankrijk, Duitsland en Nederland was de armoede toen significant hoger dan in België

(Cantillon e.a., 1999; Atkinson, 1997; Jäntti & Danziger, 2000; Atkinson e.a., 1995). Die lage armoede werd echter gerealiseerd in de context van een hoge structurele werkloosheid en een lage tewerkstellingsgraad, en het was maar al te zeer de vraag of deze situatie op langere termijn houdbaar was. Een decennium later bevestigden de Europese indicatoren dat deze vrees niet ongegrond was. Weliswaar behoort België nog steeds tot de groep van de landen die een hoog welvaartsniveau combineren met een relatief lage armoede en een relatief egalitaire verdeling van de welvaart (Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Denemarken, Noorwegen, Zweden en Finland), maar binnen deze groep van 'kopgroeplanden' is België weggezakt tot een modaal tot zwak presterend land. Waar we het voorheen beter deden dan onze onmiddellijke buurlanden Duitsland, Frankrijk en Nederland, is dat recentelijk niet meer het geval. Op vlak van inkomensbescherming zijn we afgegleden van een Scandinavisch naar een matig continentaal Europees niveau. Op vlak van arbeidsmarktuitkomsten was België twee decennia geleden al een uitgesproken onderpresteerder en dat is vandaag, globaal gesproken, nog steeds het geval (Cantillon e.a., 2007).

We kunnen deze vaststellingen echter niet zomaar doortrekken naar Vlaanderen. Op een aantal punten, zeker wat betreft de werkzaamheidsgraad, is de situatie in Vlaanderen aanzienlijk beter dan in België (zie de bijdrage over werk in deze studie). Men kan zich daarom de vraag stellen of het afglijden van België wel opgaat als we Vlaanderen afzonderlijk bekijken. Helaas focussen slechts weinig studies omtrent dit thema op regionale indicatoren (een uitzondering is de studie van Van Rie (2008) die België en Vlaanderen vergelijkt met Nederland). In dit hoofdstuk proberen we deze leemte in onze kennis te vullen en gaan we dieper in op de positie van Vlaanderen en België in vergelijking met de kopgroeplanden. Om dit te kaderen starten we met het positioneren van de Europese welvaartsstaten op de twee dimensies die de kern uitmaken van sociale verzorgingsstaten: de hoogte van de welvaart en de verdeling ervan.

In figuur 2 worden de landen van de Europese Unie uitgezet in functie van de hoogte van hun BBP per hoofd enerzijds en de verdeling van de beschikbare inkomens van de gezinnen anderzijds. In groep I, de arme landen met een gelijke welvaartsverdeling, vinden we Cyprus, Hongarije, Malta, Slovaakije, Slovenië en Tsjechië. Geen van deze landen behoren (vooralsnog) tot de wereld van ontwikkelde welvaartsstaten. Groep II omvat de armere landen met een ongelijke welvaartsverdeling. Deze groep wordt gevormd door de Baltische staten (Estland, Letland en Litouwen), Griekenland, Portugal, Polen, Bulgarije en Roemenië. Tot de groep rijke en ongelijke landen (groep III) behoren het Verenigd Koninkrijk, Italië en Spanje. Binnen de groep van de rijke welvaartsstaten in Europa zijn zij duidelijk minoritair. Tien landen maken immers deel uit van de rijke, egalitaire landen (linksboven): België, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk en Zweden. Ook Vlaanderen als regio behoort tot deze groep. Met uitzondering van Ierland (dat nog maar net aan het venster kwam piepen, en er ondertussen weer verdwenen is) delen deze landen een traditie van een hoog ontwikkeld welvaartsniveau met een relatief gelijke verdeling ervan. Ze behoren tot de groep van sterk ontwikkelde welvaartsstaten van het sociaaldemocratische en van het corporatistische type met een hoog niveau van sociale overheidsuitgaven. De verdere beschouwingen gaan over deze vierde groep van landen (uitgezonderd Ierland).

Figuur 2. Relatief BBP per hoofd (in % van het EU27 gemiddelde in koopkrachtpariteiten) en armoederisico (in %), EU27* en Vlaanderen, 2007

* Luxemburg heeft een relatief BBP/hoofd van 275 met 13,4% armoederisico en valt buiten de figuur.
Bron: Eurostat en EU-SILC 2008, eigen berekeningen.

2.2. Inkomensongelijkheid, langdurige werkloosheid en vroegtijdige schoolverlaters

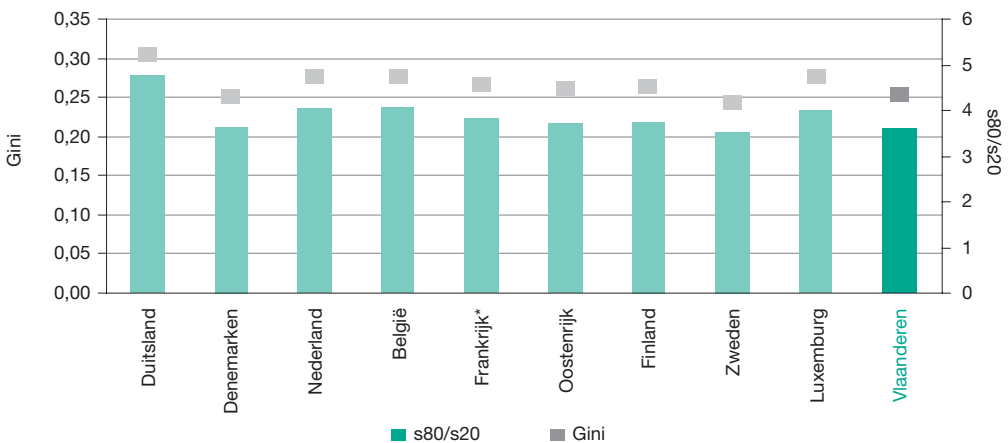
Om de ‘staat’ van Vlaanderen met betrekking tot inkomen en armoede te schetsen beginnen we met een overzicht van een aantal kernindicatoren van de inkomensongelijkheid: de interkwintielverhouding (s80/s20-ratio) en de Gini-coëfficiënt. Voorts bespreken we twee bijkomende indicatoren: het aandeel langdurig werklozen en het aandeel vroegtijdige schoolverlaters. Deze vormen een belangrijke weerspiegeling van de levenskansen en het armoederisico van mensen. Al deze indicatoren maken deel uit van de Laken indicatoren die het structurele karakter van armoede en sociale uitsluiting opvolgen in de EU (Atkinson e.a., 2002).

Een maatstaf voor inkomensongelijkheid geeft aan hoe middelen verdeeld zijn in de maatschappij terwijl armoedematen focussen op de situatie van mensen aan de onderkant. Beide zijn met elkaar gerelateerd aangezien armoede sterk samenhangt met hoe middelen in een maatschappij worden (her)verdeeld (Atkinson e.a., 2010). Een sterke mate van inkomensongelijkheid wordt over het algemeen als nefast gezien: hoe groter de inkomensongelijkheid, hoe moeilijker het wordt voor de mensen die zich onderaan de inkomensverdeling bevinden om op eigen kracht de kloof te dichten en hun levensstandaard te verbeteren, en hoe groter de kans op sociale uitsluiting, ook voor de volgende generaties (Goldthorpe, 2010; Neckerman & Torche, 2007). Dit heeft niet alleen gevolgen voor de mate van sociale en inkomensmobiliteit in de samenleving maar, omdat heel wat menselijk kapitaal verloren gaat, ook voor de productiviteit en de koopkracht van zij die aan de staart bengelen (Milanovic, 2011). Meer nog, volgens het recente werk *The Spirit Level* heeft een grote mate van inkomensongelijkheid negatieve gevolgen voor de ganse samenleving (voor arm en rijk) op tal van sociale dimensies, gaande van gezondheid over vertrouwen tot criminaliteit (Wilkinson & Pickett, 2009).

Wij meten de mate van inkomensongelijkheid aan de hand van twee indicatoren. De $s80/s20$ -verhouding geeft het gestandaardiseerd netto beschikbaar jaarinkomen (zie supra) van de 20% rijksten in verhouding met dat van de 20% armsten weer. Hoe groter de $s80/s20$ verhouding, des te groter de ongelijkheid. Een nadeel aan deze indicator is dat het enkel rekening houdt met de top en onderkant van de inkomensverdeling. De Gini-coëfficiënt daarentegen brengt de totale inkomensverdeling in rekening. De Gini-indicator neemt steeds een waarde tussen 0 en 1 aan. De waarde 0 geeft perfecte gelijkheid aan en de waarde 1 perfecte ongelijkheid. Bij perfecte gelijkheid beschikt iedereen over hetzelfde inkomen. Bij perfecte ongelijkheid beschikt één persoon over al het inkomen. Een score 0 of 1 is vanzelfsprekend totaal onrealistisch; over het algemeen wordt een Gini-coëfficiënt tussen 0,20 en 0,30 beschouwd als 'laag' (Milanovic, 2011).

Figuur 3 geeft zowel de Gini-coëfficiënt (linker as) als de $s80/s20$ ratio (rechter as) weer. We zien dat in vergelijking met de kopgroepelanden de inkomensongelijkheid in België relatief groot is (Gini = 0,28 en $s80/s20$ = 4,06). Alleen Duitsland scoort slechter. Vlaanderen daarentegen kan zich meten met de Scandinavische landen: de inkomensongelijkheid is er een stuk lager (Gini = 0,25) en de kloof tussen de 20% hoogste inkomens en de 20% laagste inkomens is relatief beperkt ($s80/s20$ = 3,62). Hoewel de inkomensongelijkheid in België en Vlaanderen - conform de internationale trend - in de laatste decennia is gestegen (Van Den Bosch e.a., 2009; Brandolini & Smeeding, 2007), lijkt de situatie in Vlaanderen alvast niet dramatisch.

Figuur 3. Inkomensongelijkheid volgens de Gini-coëfficiënt en de $s80/s20$ ratio, de kopgroepelanden en Vlaanderen, 2007*

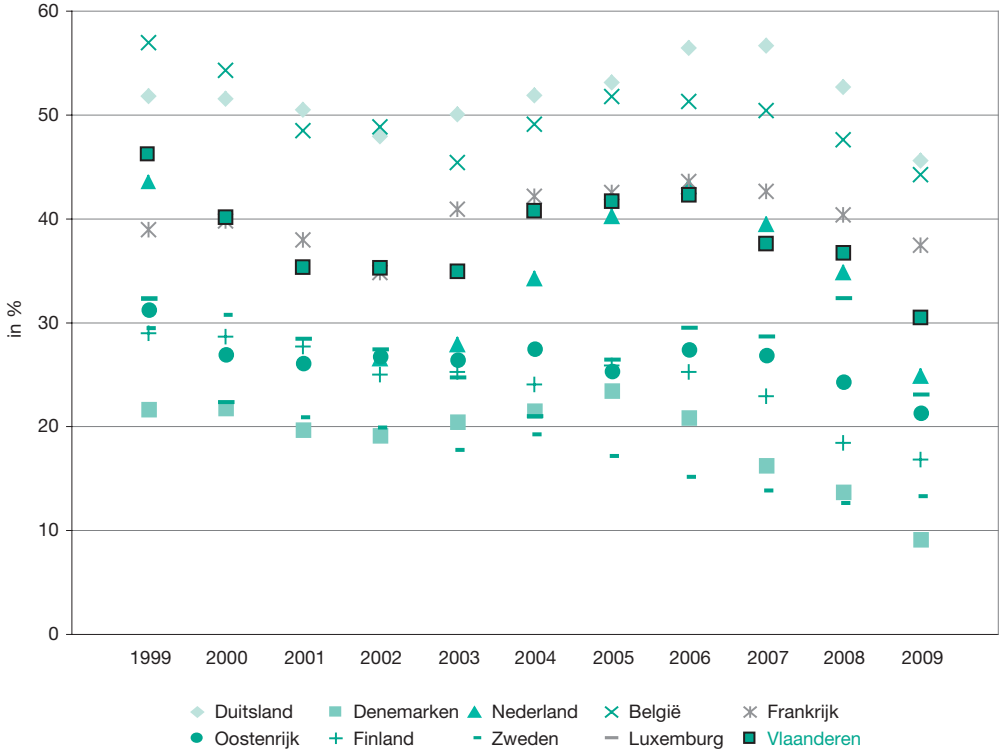
* Voor Frankrijk: 2006.

Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

Wanneer iemand niet werkt en langdurig afhankelijk is van een uitkering, geeft dit mogelijk aanleiding tot structurele sociale uitsluiting. Wat betreft het aandeel langdurig werklozen bevindt Vlaanderen zich op een gelijkaardig niveau als Frankrijk en Nederland (zie figuur 4). Enkel in België en Duitsland is het niveau hoger. Dat het aandeel de laatste jaren afneemt, is niet noodzakelijk een positieve boodschap aangezien dit voornamelijk te verklaren valt door een toename van de kortdurende werkloosheid tijdens de crisis. Hoewel de arbeidsmarkt de primaire plaats van inkomensverwerving is en langdurige werkloosheid een indicatie vormt voor

sociale uitsluiting, is het belangrijk na te gaan wat de werkintensiteit van het gehele gezin is. We komen hierop terug in deel drie en vier.

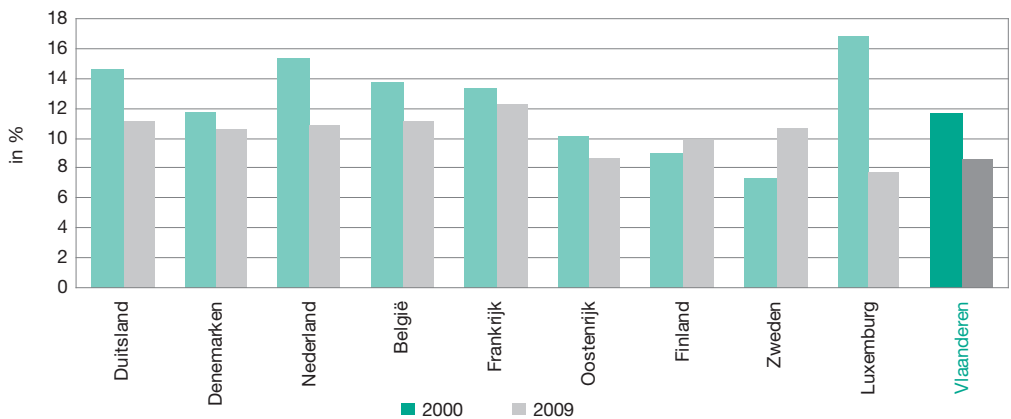
Figuur 4. Aandeel langdurig werklozen* (in % van de populatie werklozen), kopgroeplanden en Vlaanderen, 1999-2009

* Langdurig werkloos betekent langer dan 12 maanden werkloos.

Bron: Labour Force Survey (LFS), Eurostat.

Figuur 5. Aandeel vroegtijdige schoolverlaters (in %), kopgroeplanden en Vlaanderen, 2000 en 2009

Bron: Eurostat en FOD Economie – ADSEI.

Een volgende indicator is het aandeel vroegtijdige schoolverlaters¹.

Dit is een belangrijke indicator om toekomstige ongelijkheid te begrijpen, aangezien in de hedendaagse kennismaatschappij een minimum aan scholing nodig is om succesvol aan de arbeidsmarkt te participeren. Eén van de vroegere Lissabon doelstellingen was dan ook het percentage vroegtijdige schoolverlaters terug te brengen tot 10%. Dit streefcijfer is opnieuw opgenomen als één van de EU2020 doelstellingen. In 2000 was Vlaanderen nog een gemiddelde speler, maar in 2009 haalt Vlaanderen reeds de doelstelling en met een percentage van slechts 8,6% behoort het tot de top van Europa. Toch moeten deze cijfers worden genuanceerd aangezien het Vlaamse onderwijs gekenmerkt wordt door grote intergenerationele ongelijkheid. Voornamelijk de socio-professionele status van de ouders is een belangrijke voorspeller van de onderwijskansen (OECD, 2006; Groenez e.a., 2003). Daarnaast is er, ondanks een verbeterde doorstroom naar het hoger onderwijs, geen sprake van een belangrijke toename van het aantal jongeren uit lagere sociaal economische groepen in het hoger onderwijs (Verbergt e.a., 2009).

2.3. Armoede en risicogroepen

Zoals reeds aangegeven in het eerste hoofdstuk, heeft het gebruik van een Belgische of Vlaamse armoederisicodrempel belangrijke gevolgen voor het niveau van de armoedecijfers. In de Vlaamse beleidsdocumenten wordt tegenwoordig gebruik gemaakt van een Vlaamse regionale armoederisicodrempel. Dat gebeurt in de Vlaamse Armoedemonitor (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2011), in de meest recente editie van de Vlaamse Regionale Indicatoren (VRIND, 2010) en de monitoring van de armoededoelstellingen van het Pact 2020. Enkel bij de opvolging van de nieuwe EU2020-indicator wordt gebruik gemaakt van een Belgische armoederisicodrempel omdat de Vlaamse inspanningen om de EU2020-doelstelling te halen, deel uitmaken van een op federaal niveau gecoördineerd nationaal hervormingsprogramma. In dit deel bespreken we beide armoederisicodrempels om de impact van het verschil te duiden. In het tweede deel dat toegespitst is op de EU2020 strategie wordt alleen gebruik gemaakt van de Belgische armoederisicodrempel. Hieronder vergelijken we eerst de hoogte van de Vlaamse en Belgische armoederisicodrempels met de referentiebudgetten. Vervolgens wordt de huidige staat van de armoede-indicatoren voor Vlaanderen en België in een vergelijkend perspectief geplaatst met de kopgroelanden.

2.3.1. De hoogte van de Vlaamse en Belgische armoederisicodrempels vergeleken met de referentiebudgetten

De 60% armoederisico-indicator is een statistische maat en vertrekt van de inkomensverdeling in elke Europese lidstaat om het percentage personen te schatten dat met een hoog risico op armoede leeft. Het grote voordeel van deze armoedemaat is dat hij vrij eenvoudig te interpreteren is. Bovendien laat hij een zinvolle vergelijking van evoluties doorheen de tijd en tussen landen toe en volgt de armoederisicodrempel automatisch de stijging van de levensstandaard. De maatstaf is echter noodzakelijkerwijze arbitrair en abstract. Wat is de betekenis van de armoedenormen in termen van koopkracht en levensstandaard? Is leven onder de EU-armoedenorm inderdaad precair, en zo ja, voor wie en in welke omstandigheden? En sluiten de voor Vlaanderen berekende normen beter aan bij bestaansonzekerheid in Vlaanderen dan de Belgische normen? Of met andere woorden, levert de (hogere) Vlaamse armoedenorm een meer adequaat beeld van de omvang en de structuur van de armoede in Vlaanderen dan de (lagere) Belgische norm?

Om hierop zicht te krijgen werden recent zogenaamde referentiebudgetten berekend voor België, Vlaanderen, Brussel en Wallonië (Storms & Van den Bosch, 2009; Van Thielen e.a., 2010). Het referentiebudget biedt een antwoord op de vraag hoeveel een gezin nodig heeft om een menswaardig leven te leiden en een aanvaardbare levensstandaard te bereiken in het land of de regio waarin het gezin leeft. Vertrekkende vanuit een algemene theorie over menselijke behoeften werd een beroep gedaan op meerdere informatiebronnen (officiële standaarden en richtlijnen, oordelen van experts en oordelen van lage-inkomensgezinnen) om te bepalen welke producten en diensten, tegen welke kwaliteit, in welke hoeveelheid en tegen welke prijs nodig zijn om volwaardig aan onze samenleving te kunnen deelnemen. Door de Belgische en Vlaamse armoederisicodrempel te vergelijken met deze referentiebudgetten voor Vlaanderen, kunnen we zien in hoeverre deze armoederisicodrempels een reële problematische situatie weerspiegelen en dus tegemoetkomen aan de Vlaamse realiteit.

De vergelijking met de referentiebudgetten (voor niet werkenden in goede gezondheid en huurders op de private markt) leert dat de Vlaamse 60% armoederisicodrempel relatief sterk afwijkt van het referentiebudget voor koppels met of zonder kinderen. De equivalentieschaal voor kinderen lijkt een onderschatting voor de referentiebudgetten die minimaal noodzakelijk zijn voor kinderen. De verschillen tussen de Waalse en de Vlaamse referentiebudgetten zijn beperkt (zie Van Thielen e.a., 2010). Dit suggereert dat wat minimaal noodzakelijk is om rond te komen voor een Vlaams gezin niet sterk beïnvloed wordt door de gemiddelde hogere welvaart in Vlaanderen. De hefbomen van het herverdelende beleid (dat een rechtstreekse impact heeft op het armoederisico) zijn op het federale vlak te vinden (sociale zekerheid, fiscaliteit, loonzetting). De vooruitgang op het vlak van armoedebestrijding in het kader van de EU2020 strategie wordt afgemeten met een nationale armoederisicodrempel. Dus besluiten wij dat het aangegeven is om de Belgische armoederisicodrempels te hanteren. In wat volgt presenteren we in een eerste beweging nog resultaten op basis van beide normen, in het tweede deel van dit hoofdstuk beperken we ons tot de nationale (Belgische) armoederisicodrempel om de Vlaamse situatie te duiden.

Tabel 1. Referentiebudget* (A) en Belgische (B) en Vlaamse (C) armoederisicodrempels (EU-SILC) in Euro per maand en in verhouding (in %) tot het referentiebudget, Vlaanderen, 2007

Gezinstype	A Referentie- budget	B Belgische a.r.d.**	A/B	C Vlaamse* a.r.d.*	A/C
alleenstaande vrouw	920	899	102	960	96
Vrouw + kind (2 jaar)	1.199	1.169	103	1.248	96
vrouw + kinderen (8, 15 jaar)	1.777	1.619	110	1.728	103
koppel	1.222	1.349	91	1.440	85
koppel + kind (2 jaar)	1.467	1.619	91	1.728	85
koppel + kinderen (8, 15 jaar)	2.042	2.068	99	2.208	92

* Referentiebudgetten voor een menswaardig inkomen, niet werkenden in goede gezondheid en huurders op de private markt.

** a.r.d staat voor Armoederisicodrempel.

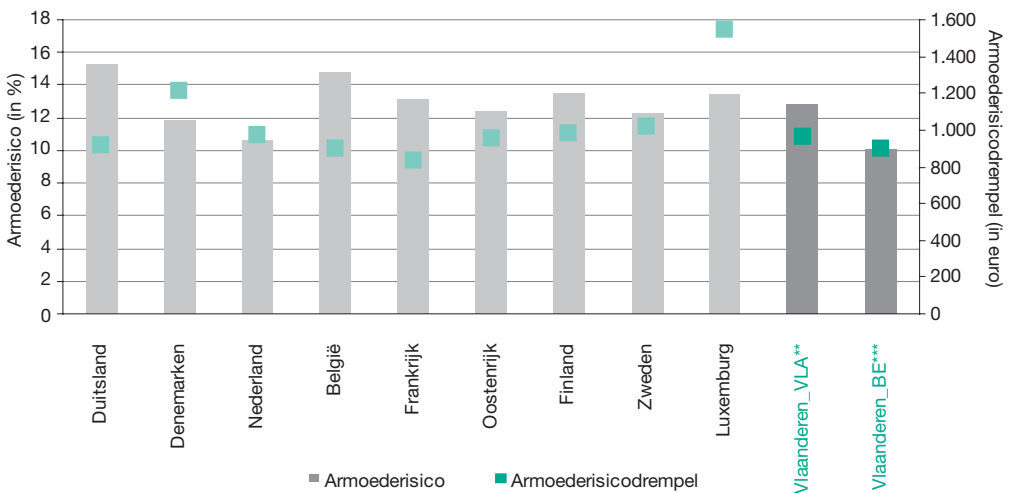
Bron: Van Thielen e.a. (2010) en EU-SILC, 2008, bewerking door Bérénice Storms.

Op de website van het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck, kan men meer uitgebreide tabellen en informatie terugvinden over referentiebudgetten en armoederisicodrempels in België². Verder staat er op de website een instrument waar de bezoeker zijn of haar positie in de Belgische inkomensverdeling kan te weten komen³.

2.3.2. Omvang van de armoede volgens de Vlaamse en Belgische armoederisicodrempel

Wanneer we het armoederisico in België vergelijken met de Europese kopgroeplanden, scoort België relatief slecht (figuur 6). Met 15,3% is het armoederisico het grootst in Duitsland, daarna komt België met een armoederisico van 14,7%. In Nederland is het armoederisico het laagst (10,6%). Wanneer we Vlaanderen met een Belgische armoederisicodrempel bekijken, heeft Vlaanderen het laagste armoederisico in vergelijking met de kopgroeplanden (10,0%). Bij het hanteren van een Vlaamse armoederisicodrempel, is de situatie echter niet zo rooskleurig en bekleedt Vlaanderen met een armoederisico van 12,8% slechts een gemiddelde positie binnen de kopgroep.

Figuur 6. Armoederisico (in %) en armoederisicodrempel (in euro**** per maand), kopgroeplanden en Vlaanderen, 2007*

* Voor Frankrijk: 2006.

** Vlaanderen_VLA is het Vlaamse Gewest met een Vlaamse armoederisicodrempel.

*** Vlaanderen_BE is het Vlaamse Gewest met een Belgische armoederisicodrempel.

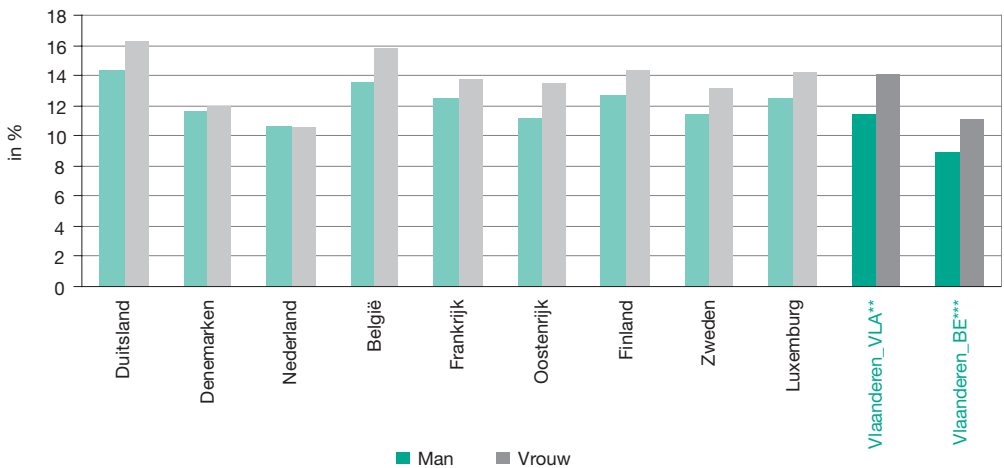
**** Zonder koopkrachtaanpassing.

Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

2.3.3. Structuur van de armoede volgens Vlaamse en Belgische normen

Wanneer we het armoederisico uitsplitsen naar geslacht, vinden we dat vrouwen een hoger armoederisico laten optekenen dan mannen (Figuur 7). Dit verschil (2,3 procentpunt) is het grootst in België (respectievelijk 15,8% en 13,6%). Ook in Vlaanderen is dit verschil relatief groot bij het gebruik van een Belgische armoederisicodrempel (2,1 procentpunt), en zelfs het grootst bij gebruik van een Vlaamse armoederisicodrempel (2,7 procentpunt). Internationale literatuur verklaart dit armoedeverval tussen mannen en vrouwen aan de hand van een aantal structurele factoren die gelden in de meeste Europese landen (Brady & Kall, 2008). Zo hebben vrouwen een relatief slechtere arbeidsmarktpositie en zijn er meer alleenstaande moeders dan vaders. Vrouwen hebben met andere woorden in het algemeen minder inkomen en dragen met dit beperkter inkomen meer kosten. Een andere reden is dat vrouwen een hogere levensverwachting hebben. Vrouwen zijn daardoor sterk oververtegenwoordigd bij de gepensioneerden die doorgaans over een laag inkomen beschikken.

Figuur 7. Armoederisico (in %) naar geslacht, kopgroeplanden en Vlaanderen, 2007*

* Voor Frankrijk: 2006.

** Vlaanderen_VLA is het Vlaamse Gewest met een Vlaamse armoederisicodrempel.

*** Vlaanderen_BE is het Vlaamse Gewest met een Belgische armoederisicodrempel.

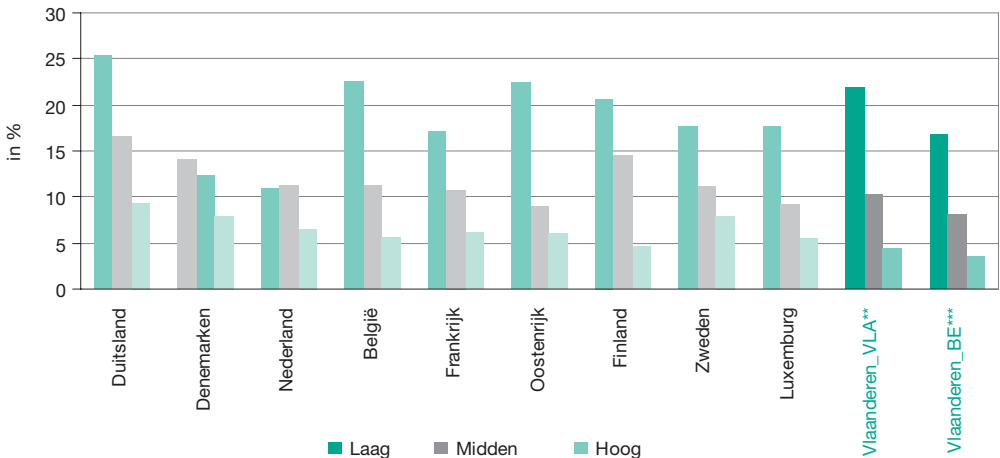
Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

Figuur 8 geeft aan dat scholingsgraad een belangrijke determinant is van het armoederisico in alle kopgroeplanden. De opdeling tussen laag-, midden- en hooggeschoolden is gebaseerd op het hoogst behaalde diploma, respectievelijk tweedegraads secundair, derdegraads secundair onderwijs of hoger onderwijs. Wat het armoederisico voor hooggeschoolden (5,6%) betreft, behoort België bij de koplopers in Europa. Vlaanderen is hier zelfs de absolute koploper in positieve zin, zowel bekeken met een Belgische als met een Vlaamse armoederisicodrempel. In Duitsland is dit het hoogst met 9,4%. Hoewel armoede voor hooggeschoolden dus een gering probleem lijkt te zijn, bestaat er een grote discrepantie met laaggeschoolden. In de kopgroep is het verschil in armoederisico tussen laaggeschoolden en hooggeschoolden het grootst in België (17,0 procentpunt). Voor Vlaanderen is dit verschil, gemeten met een Vlaamse armoederisicodrempel, zelfs nog groter (17,5 procentpunt). Wanneer we een Belgische armoederisicodrempel hanteren is het verschil in armoede tussen laag en hooggeschoolden in Vlaanderen minder groot (13,3 procentpunt).

Om de relatie tussen leeftijd en armoederisico na te gaan, maken we een opdeling in vijf relevante categorieën, namelijk ‘kinderen’ (0-15), ‘jongeren’ (16-24), ‘volwassenen’ (25-54), ‘oudere actieven’ (55-64) en ‘gepensioneerden’ (65+). Deze indeling laat toe de periode waarin volwassenen voornamelijk actief zijn (25-54) te vergelijken met andere leeftijdsgroepen. Om de interpretatie te vereenvoudigen geven we twee figuren (9 en 10) weer. In beide figuren staat het armoederisico voor volwassenen, vergeleken met kinder- en jongerenarmoede enerzijds en met het armoederisico bij oudere actieven en gepensioneerden anderzijds. Binnen de EU kopgroep bevindt België (10,6%) zich in de middenmoot wat betreft armoede bij volwassenen. Voor Vlaanderen is het armoederisico het laagst, onafhankelijk van de gebruikte armoederisicodrempel. Wat opvalt in figuur 9 is het hoge armoederisico voor jongeren in vergelijking met kinderen en mensen op actieve leeftijd in Denemarken, Finland en Zweden. Een mogelijke verklaring is dat jongeren in deze landen reeds vroeg op eigen benen (moeten) staan (Lohmann & Marx, 2008). In België en Vlaanderen is er niet veel verschil in het armoederisico tussen kinderen en

jongeren. Voor beide leeftijdsgroepen is het risico wel hoger dan dat van volwassenen in het algemeen, maar vergeleken met de kopgroeplanden scoort Vlaanderen hier goed.

Figuur 8. Armoederisico (in %) naar opleidingsniveau (laag- midden-, hooggeschoold), kopgroeplanden en Vlaanderen, 2007*

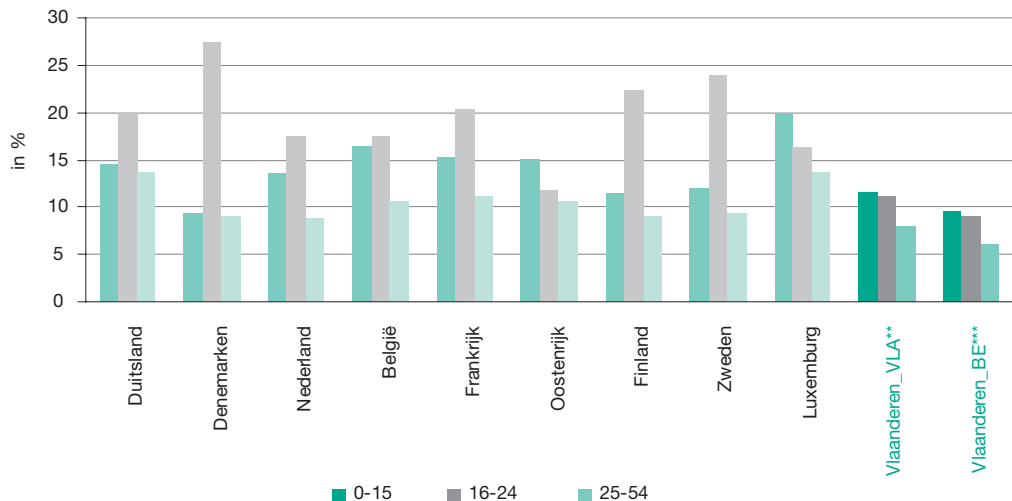
* Voor Frankrijk: 2006.

** Vlaanderen_VLA is het Vlaamse Gewest met een Vlaamse armoederisicodrempel.

*** Vlaanderen_BE is het Vlaamse Gewest met een Belgische armoederisicodrempel.

Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

Figuur 9. Armoederisico (in %) naar leeftijd bij jongeren, kopgroeplanden en Vlaanderen, 2007*

* Voor Frankrijk: 2006.

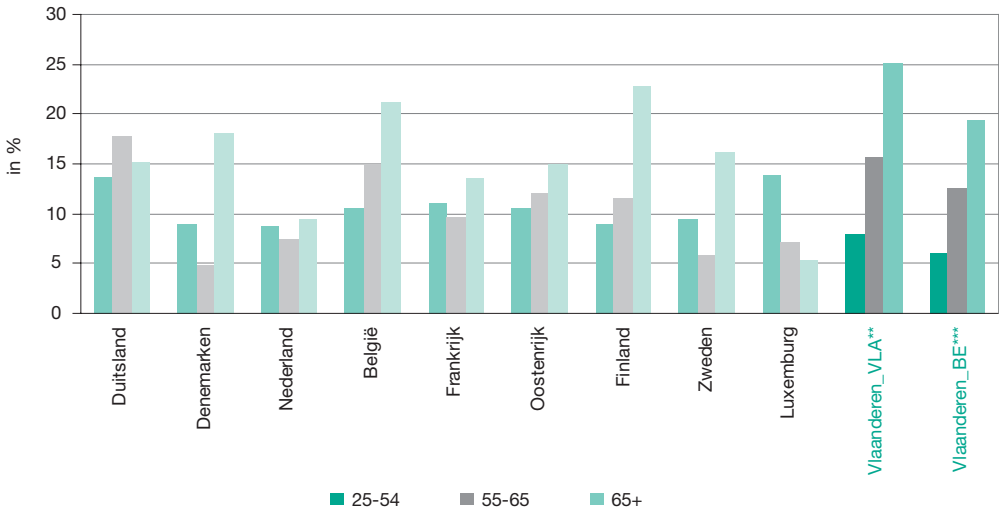
** Vlaanderen_VLA is het Vlaamse Gewest met een Vlaamse armoederisicodrempel.

*** Vlaanderen_BE is het Vlaamse Gewest met een Belgische armoederisicodrempel.

Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

Figuur 10 toont het armoederisico voor volwassenen, oudere actieven en gepensioneerden. Terwijl armoede in Vlaanderen laag is bij volwassenen jonger dan 55 is het risico zeer hoog bij oudere actieven en gepensioneerden. In Denemarken, Nederland, Frankrijk, Zweden en Luxemburg is het risico voor oudere actieven (55-65) lager dan dat voor volwassenen tussen 25 en 54. Met uitzondering van Luxemburg zijn gepensioneerden vaker arm dan volwassenen tussen 25 en 54 jaar oud. Op basis van een Belgische armoederisicodrempel heeft in Vlaanderen één op vijf gepensioneerden een verhoogd armoederisico, gemeten met een Vlaamse armoederisicodrempel is dit zelfs één op vier.

Figuur 10. Armoederisico (in %) naar leeftijd bij ouderen, kopgroepelanden en Vlaanderen, 2007*

* Voor Frankrijk: 2006.

** Vlaanderen_VLA is het Vlaamse Gewest met een Vlaamse armoederisicodrempel.

*** Vlaanderen_BE is het Vlaamse Gewest met een Belgische armoederisicodrempel.

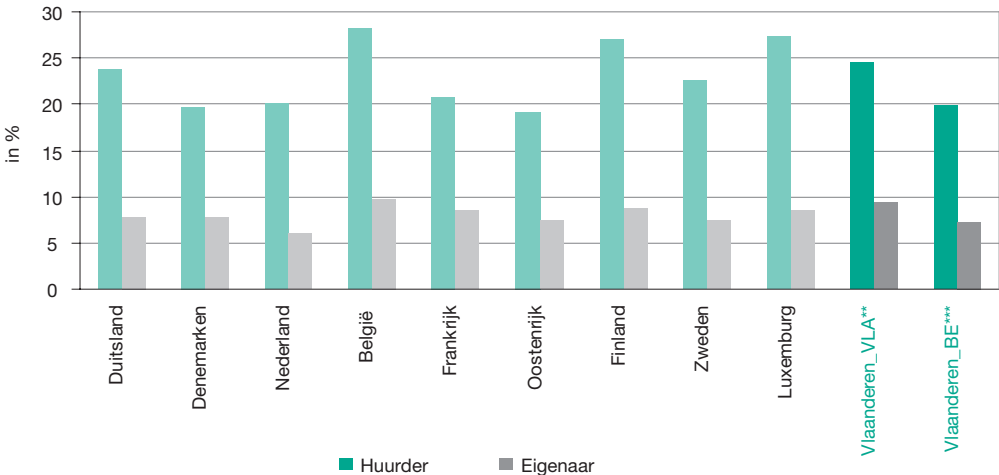
Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

Wanneer we het armoederisico bij woningbezit over de ganse samenleving onder de loep nemen in figuur 11, zien we bijzonder grote verschillen tussen zij die eigenaar zijn van hun woning, en zij die huren (private en sociale huur of gratis). België doet het op dit vlak niet goed en noteert het hoogste armoederisico van alle kopgroepelanden voor zowel eigenaars (10%) als huurders (28%). De kloof (18 procentpunt) tussen beide categorieën is alleen groter in Luxemburg (19 procentpunt). Vlaanderen presteert een stuk beter: met een Belgische armoederisicodrempel gemeten moet Vlaanderen alleen Nederland laten voorgaan qua armoederisico bij eigenaars (7% versus 6%), en alleen Oostenrijk qua armoederisico bij huurders (20% versus 19%). Wanneer we de prestaties van Vlaanderen afmeten aan een eigen armoederisicodrempel dan observeren we op beide dimensies een gemiddelde score.

Eerder onderzoek toonde reeds aan dat alloctonen een kansengroep zijn op de Vlaamse arbeidsmarkt (VDAB, 2009). Deze achterstelling blijkt ook samen te gaan met een slechtere inkomenspositie (Corluy & Verbist, 2010). Belangrijk is wel dat er een onderscheid bestaat tussen de personen geboren binnen en buiten de EU, voornamelijk deze laatste groep heeft een zwakker sociaaleconomisch profiel. In figuur 12 maken we eveneens een onderscheid naar herkomst op basis van het geboorteland. In de categorie 'identiek' vinden we personen geboren

in het land waar ze nu wonen. Wanneer dit niet het geval is, maken we een verder onderscheid tussen 'EU' en 'ander', afhankelijk of de geboorteplaats zich binnen of buiten de Europese Unie bevindt (voor Duitsland kunnen we dat onderscheid niet maken wegens dataproblemen). De trend is duidelijk: personen geboren buiten de EU doen het in elk land slechter dan de rest. Het verschil in armoederisico varieert van 11,5 procentpunt in Nederland tot zelfs 30,7 procentpunt in Finland. Met uitzondering van datzelfde Finland is het armoederisico van personen geboren in een ander EU-land altijd groter dan dat van autochtonen. Het is opvallend hoe zwak de Scandinavische landen hier scoren. België en Vlaanderen bevinden zich hier in de middenmoot.

Figuur 11. Armoederisico (in %) naar woningbezit, kopgroeplanden en Vlaanderen, 2007*

* Voor Frankrijk: 2006.

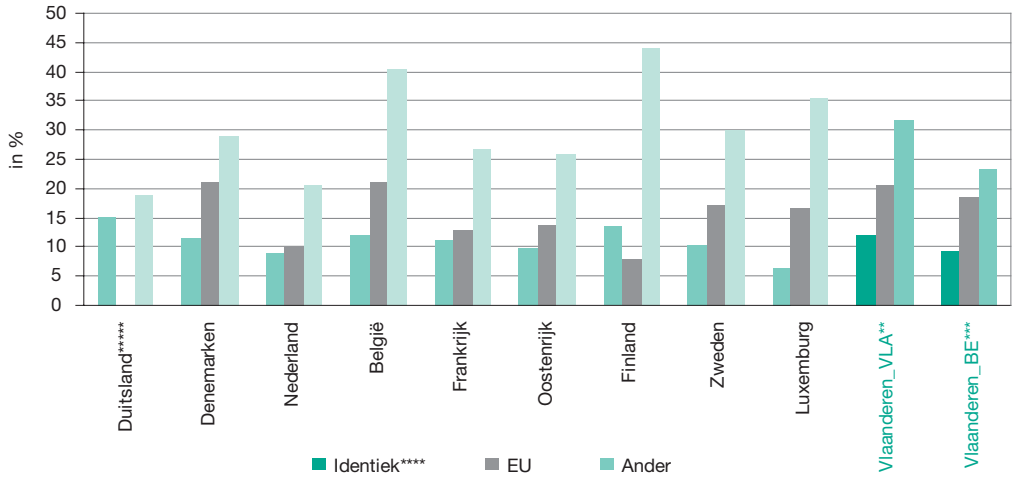
** Vlaanderen_VLA is het Vlaamse Gewest met een Vlaamse armoederisicodrempel.

*** Vlaanderen_BE is het Vlaamse Gewest met een Belgische armoederisicodrempel.

Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

Het armoederisico voor een aantal gezinstypes, tot slot, wordt gevisualiseerd in figuur 13. Ten eerste zien we dat gezinsvorming de kans op een voldoende inkomen vergroot, en dat uit zich, zoals verwacht, in een veel lager armoederisico voor koppels (met of zonder kinderen) in vergelijking met alleenstaanden (met of zonder kinderen). Dit geldt voor alle kopgroeplanden (met uitzondering van Luxemburg, waar het armoederisico voor koppels met kinderen iets hoger is dan voor alleenstaanden zonder kinderen). Ten tweede zien we dat kinderlast het armoederisico vergroot (zie ook Uunk e.a., 2005). Ook deze observatie geldt voor alle kopgroeplanden (met uitzondering van Denemarken, waar het armoederisico voor alleenstaanden met of zonder kinderen even groot is). België bengelt samen met Luxemburg en Duitsland aan de staart van het peloton wat het armoederisico voor alleenstaanden met kinderen betreft, en noteert ook samen met Finland en opnieuw Duitsland het hoogste risico voor alleenstaanden zonder kinderen. Voor koppels (met en zonder kinderen) scoort België gemiddeld. Voor deze laatste categorie doet Vlaanderen het een stuk beter, met beide armoederisicodrempels gemeten. Vlaanderen verwordt echter tot een middenmoter wanneer we kijken naar het armoederisico voor alleenstaanden, al zeker met kinderlast. Wat de gebruikte armoederisicodrempel betreft zien we ook hier hetzelfde patroon: Vlaanderen doet het minder goed wanneer het een eigen armoederisicodrempel hanteert.

Figuur 12. Armoederisico (in %) naar herkomst, kopgroeplanden en Vlaanderen, 2007*

* Voor Frankrijk: 2006.

** Vlaanderen_VLA is het Vlaamse Gewest met een Vlaamse armoederisicodrempel.

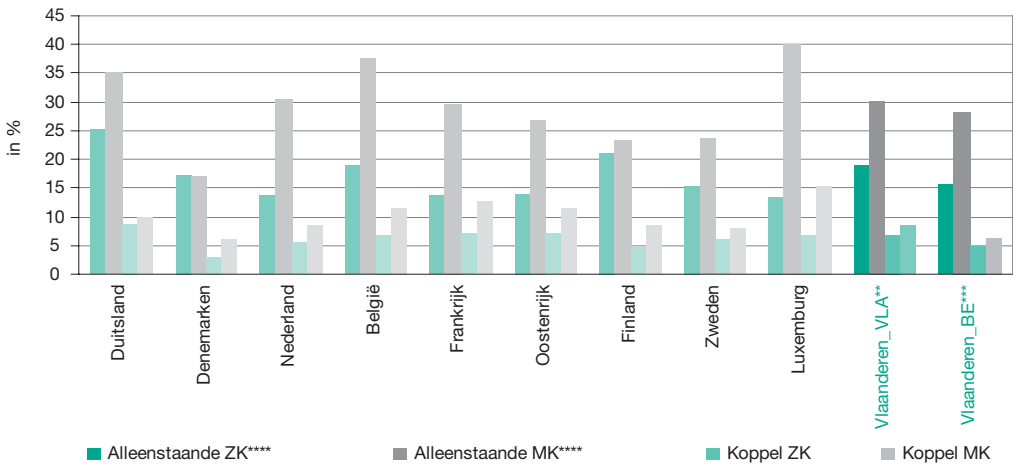
*** Vlaanderen_BE is het Vlaamse Gewest met een Belgische armoederisicodrempel.

**** Identiek staat voor het land zelf.

***** In Duitsland wordt iedereen die niet in Duitsland is geboren gerapporteerd onder geboren buiten de EU.

Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

Figuur 13. Armoederisico (in %) naar gezinstype, kopgroeplanden en Vlaanderen, 2007*

* Voor Frankrijk: 2006.

** Vlaanderen_VLA is het Vlaamse Gewest met een Vlaamse armoederisicodrempel.

*** Vlaanderen_BE is het Vlaamse Gewest met een Belgische armoederisicodrempel.

**** MK = met kinderen; ZK = zonder kinderen; kinderen zijn inclusief studenten jonger dan 25 jaar.

Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

2.4. Tussentijds besluit

In het algemeen kunnen we stellen dat Vlaanderen – voor zover gemeten met een Belgische armoederisicodrempel – het goed doet in vergelijking met de kopgroeplanden. Wanneer we een Vlaamse armoederisicodrempel hanteren, zakt Vlaanderen op heel wat dimensies terug tot de middenmoot. Dit illustreert het belang van de keuze voor het Belgische of het Vlaamse referentiekader. Daarbij argumenteerden we dat het aanbeveling verdient om de Belgische 60% normen te gebruiken.

Zowel de inkomensongelijkheid als het armoederisico zijn relatief laag. Op een aantal cruciale dimensies behoort Vlaanderen tot de absolute top: het armoederisico voor huurders en eigenaars, jongeren en actieven, midden- en hooggeschoolden en voor zowel mannen als vrouwen is telkens bij de laagste van de kopgroeplanden, voor zover gemeten met een Belgische armoederisicodrempel. Alleen voor 65-plussers noteren we een consistent hoger armoederisico in Vlaanderen vergeleken met de kopgroep van Europa.

Ofschoon het armoederisico voor specifieke kwetsbare groepen, met name eenoudergezinnen, laaggeschoolden, personen met een andere etnische achtergrond, hoog is, ligt ook voor deze groepen de financiële armoede in Vlaanderen beneden de scores die vele andere kopgroeplanden laten optekenen: alleen de laaggeschoolden in Denemarken en Nederland, de Deense kinderen, de Oostenrijkse huurders en de Deense, Oostenrijkse, Finse en Zweedse alleenstaande ouders doen het relatief beter.

3. Armoede en de EU2020 strategie

Het beleid rond armoede en inkomensongelijkheid zal in het komende decennium volledig ingebed worden in de Europese EU2020 strategie. Daar gaan we in dit deel dieper op in. Eerst staan we stil bij de achtergrond van de Vlaamse EU2020 strategie. Daarna duiken we in het verleden: welke vooruitgang heeft Vlaanderen binnen de kopgroeplanden geboekt op het vlak van armoede in het Lissabontijdperk, en wat kunnen we daaruit leren voor het welslagen van de nieuwe armoededoelstellingen in de toekomst?

3.1. Achtergrond

In een mededeling van de Europese Commissie werden op 3 maart 2010 de krachtlijnen van het nieuwe tienjarenplan uit de doeken gedaan. EU2020 moet een nieuwe strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei worden waarbij 5 targets worden vooropgesteld omtrent tewerkstelling, onderzoek en ontwikkeling, klimaat, schoolverlaters en – voor het eerst in de Europese geschiedenis – een expliciete armoededoelstelling. In 2020 moet het aantal mensen dat in armoede leeft met 20 miljoen zijn afgenomen (Europese Commissie, 2010). Deze kwantificering in een duidelijke en meetbare doelstelling is op zich concreter en tegelijkertijd realistischer dan de ‘armoede uitroeien’-retoriek ten tijde van de Lissabonstrategie.

In het initiële voorstel van de Europese Commissie werd het risico op financiële armoede (zie inleiding) gebruikt om het aantal armen te ‘meten’ en de doelstelling te lanceren van een afname van 20 miljoen mensen in armoede. Na heftige politieke discussies werd tijdens de Europese Raad van 25 en 26 maart 2010 in nogal vage bewoordingen gesteld dat “*further work is*

needed on (the) appropriate indicators” (Europese Raad, 2010a). In de volgende bijeenkomst in juni, bleef de doelstelling onveranderd, maar vonden een aantal technische wijzigingen plaats. In een voetnoot wordt gesteld dat het aantal armen gedefinieerd wordt als *“the number of persons who are at risk-of-poverty and exclusion according to three indicators (at-risk-of-poverty; material deprivation; jobless household), leaving Member States free to set their national targets on the basis of the most appropriate indicators, taking into account their national circumstances and priorities”* (Europese Raad, 2010b). De armoededoelstelling is nu dus een geaggregeerd cijfer gebaseerd op drie verschillende indicatoren: het financieel armoederisico, de graad van ernstige materiële deprivatie en het aantal huishoudens met lage werkintensiteit.

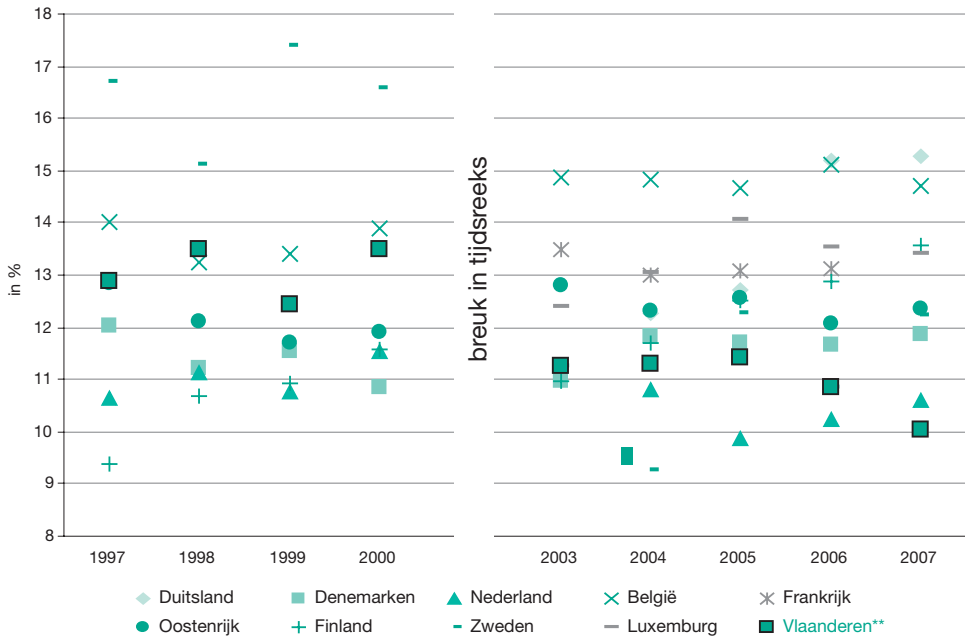
3.2. De EU2020 armoededoelstelling: een terugblik op de Lissabon-periode

Zoals hierboven geduïd, wordt armoede in het EU2020 tijdperk niet meer gemeten aan de hand van het armoederisico alleen, maar op basis van een combinatie met twee bijkomende indicatoren, namelijk *ernstige materiële deprivatie* en *lage werkintensiteit*. De eerste gaat om een verzameling van 9 vragen over achterstallige betalingen en financiële draagkracht om bepaalde duurzame goederen aan te schaffen of uitgaven te bekostigen. Als een gezin 4 of meer elementen ontbeert, wordt gesteld dat het ernstig materieel gedepriveerd is. In deze studie kunnen we echter maar gebruik maken van 7 vragen⁴, aangezien we de evolutie van de indicatoren in beschouwing willen nemen, en 2 vragen niet gesteld zijn in de eerste enquête (ECHP) waarop we dit onderzoek baseren (zie deel 1). We beschouwen een gezin als ernstig materieel gedepriveerd wanneer het gezin minstens 3 elementen ontbeert. De tweede bijkomende indicator, lage werkintensiteit, gaat om een gezin waarin de volwassen leden op actieve leeftijd gedurende één jaar minder dan een vijfde van hun potentiële tijd aan het werk waren. We houden hierbij wel rekening met het aantal gewerkte maanden maar niet met het aantal gewerkte uren, zoals de officiële Eurostat cijfers wel doen, omdat we opnieuw deze verdeling niet hebben voor de ECHP.

Als een persoon leeft in een gezin dat op tenminste 1 van de 3 componenten gedepriveerd is, wordt zijn of haar gezin beschouwd als een gezin met een *‘verhoogd risico op armoede of sociale exclusie (EU2020)’*. Vlaanderen is ambitieus en wil – als haar bijdrage tot het behalen van de nationale EU2020 doelstelling – in de volgende tien jaar een reductie met 30% realiseren, naast een halvering van de kinderarmoede. Maar welke vooruitgang is er in het voorbije decennium (het zogenaamde Lissabontijdperk) geboekt? We herinneren eraan dat we in wat volgt, conform de nationale dimensie van EU2020, de vooruitgang van Vlaanderen op de EU2020 indicatoren alleen in de Belgische context bespreken aan de hand van de Belgische armoederisicodrempel. Het is immers op basis van die grens dat de vooruitgang zal worden afgemeten.

Figuur 14 toont het armoederisico in de kopgroeplanden en het beeld dat naar voren komt is er een van merkwaardige continuïteit: na een licht dalende trend in de jaren 1990 (Van den Bosch e.a., 2009) observeren we vanaf het begin van het Lissabontijdperk een (globale) stabiliteit. Het Belgische armoederisico schommelt al die tijd rond de 15%, terwijl Vlaanderen het beter doet met een score rond de 11%. Deze stabiliteit geldt voor alle landen (alleen in Duitsland zien we in de laatste jaren een duidelijke stijging van de armoede). Dit beeld stemt overeen met het OECD (2008) rapport *Growing Unequal* dat ook al aangaf dat de financiële armoede nergens significant lijkt af te nemen.

Figuur 14. Armoederisico (in %), kopgroeplanden en Vlaanderen, 1997-2007*

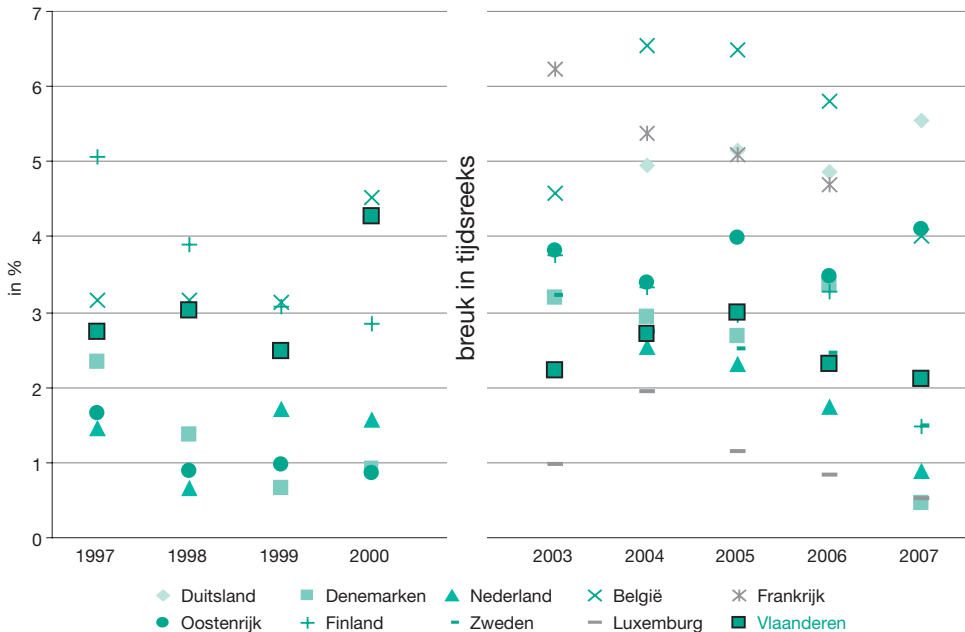

* Sommige landen hebben niet voor alle jaren gegevens.

** Vlaanderen is het Vlaamse Gewest met Belgische armoederisicodrempel.

Bron: ECHP voor 1997-2000 en EU-SILC voor 2003-2007, eigen berekeningen.

Figuur 15. Ernstige materiële deprivatie (in %), kopgroeplanden en Vlaanderen, 1997-2007*

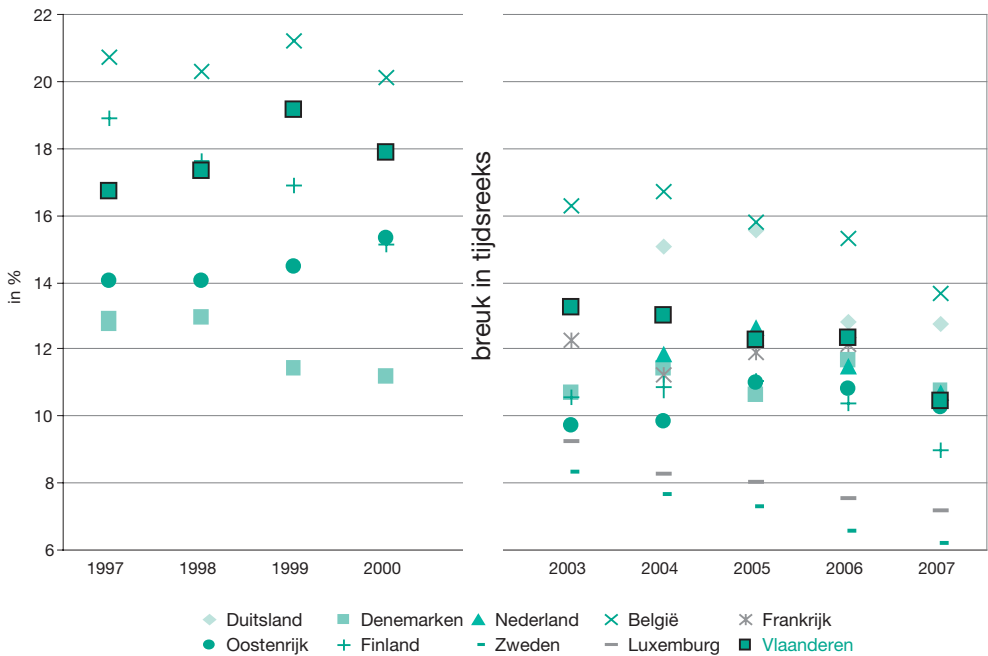
* Sommige landen hebben niet voor alle jaren gegevens.

Bron: ECHP voor 1997-2000 en EU-SILC voor 2003-2007, eigen berekeningen.

Figuur 15 toont de evolutie van de materiële deprivatie-indicator. Het valt meteen op dat dit in de kopgroeplanden slechts een beperkt fenomeen lijkt te zijn. In België gaat het om ongeveer 6% van de mensen, in Vlaanderen slechts om 2%. Koplopers hier zijn de Scandinavische landen, Nederland en Luxemburg. De trend toont opnieuw een stabiel patroon.

Wanneer we kijken naar lage werkintensiteit, zien we over het algemeen in figuur 16 een dalende trend van het aantal personen dat leeft in een huishouden waarin weinig of niet wordt gewerkt (alleen Denemarken en Nederland zijn stabiel). Vergeleken evenwel met de sterke stijging van het aantal werkzame personen ligt de dalende trend onder de verwachtingen. Nieuwe jobs kwamen kennelijk vooral in gezinnen terecht waar reeds iemand aan het werk was. Dit is een bekend fenomeen dat beschreven werd door onder andere Gregg e.a. (2004) en de Beer (2007). Vlaanderen en België lijken wel bij de sterkste dalers te zitten, maar vergeleken met de kopgroep doet België het echter nog steeds zwak en scoort Vlaanderen eerder gemiddeld.

Figuur 16. Lage werkintensiteit (in %), kopgroeplanden en Vlaanderen, 1997-2007*

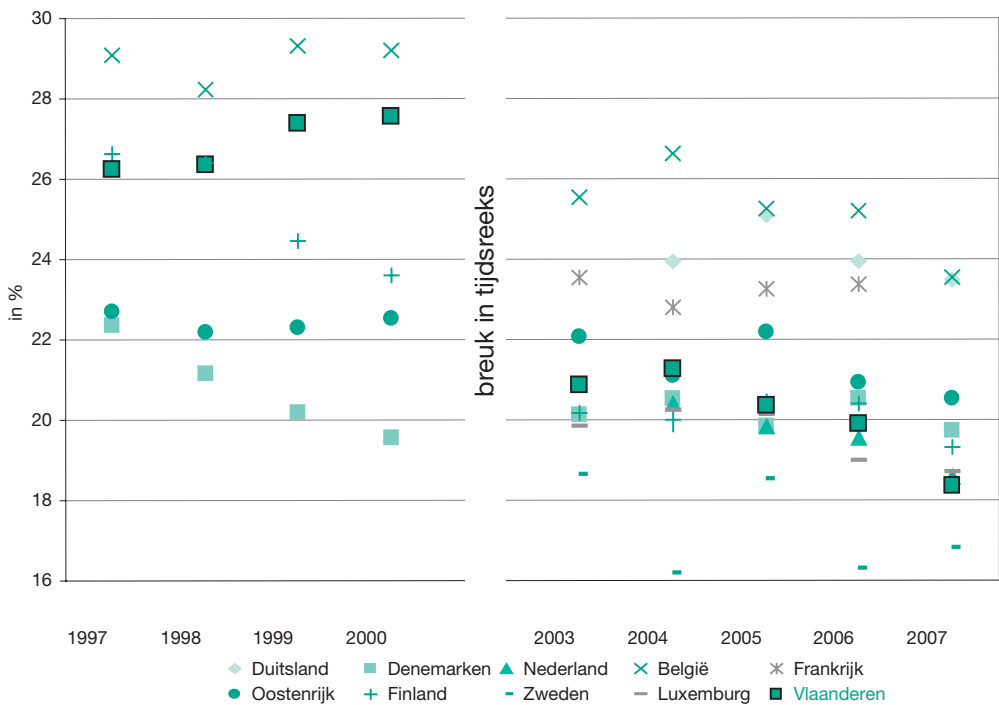

* Sommige landen hebben niet voor alle jaren gegevens.

Bron: ECHP voor 1997-2000 en EU-SILC voor 2003-2007, eigen berekeningen.

Tot slot kijken we naar de gecombineerde EU2020 armoede-indicator in figuur 17. Ook hier laten de meeste landen een beeld van stabiliteit optekenen. In België en Vlaanderen zien we hier echter een veeleer dalende trend. Deze daling is, gegeven de evoluties op de aparte indicatoren, voornamelijk toe te schrijven aan de daling van het aantal gezinnen met een lage werkintensiteit.

Figuur 17. Armoederisico of sociale exclusie (EU2020) (in %), kopgroepelanden en Vlaanderen, 1997-2007*

* Sommige landen hebben niet voor alle jaren gegevens.

** Vlaanderen is het Vlaamse Gewest met Belgische armoederisicodrempel.

Bron: ECHP voor 1997-2000 en EU-SILC voor 2003-2007, eigen berekeningen.

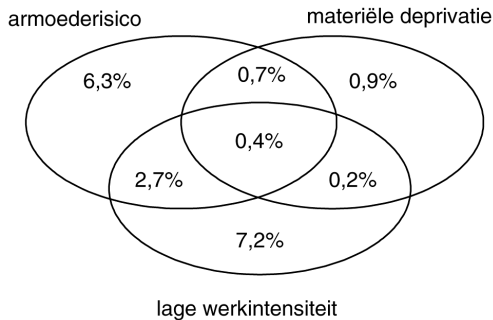
Een blik over de schouder werpen is altijd dienstig om de slaagkansen voor de toekomst beter in te schatten. De figuren hierboven tonen duidelijk dat de voorbije tien jaar vooral werden gekenmerkt door het *status quo* op het vlak van armoedebestrijding. Zorgwekkend is dat deze periode (1997-2007) samenviel met een positieve trend in de parameters die een invloed hebben op relatieve inkomensarmoede en ongelijkheid: de tewerkstellingsgraad is sterk gestegen, de economische groei was positief, de omvang van de (sociale) herverdeling bleef hoog, de demografische structuur was nog relatief gunstig en er was bovendien overal in de kopgroepelanden – in mindere of meerdere mate en weliswaar met soms grote tempoverschillen – sprake van een verdieping van het sociale beleid. Deze periode werd bovendien ook gekenmerkt door een grote beleidsaandacht voor sociale ongelijkheden en armoedebestrijding, op nationaal, Europees en wereldvlak (zie onder meer de Open Methode van Coördinatie voor Sociale inclusie in Europa, de VN-Millenniumdoelstellingen, de vele beleidsverklaringen, armoederapporten ...) (Cantillon, 2010).

Enige scepsis over de slaagkansen van de EU2020 strategie, die in de volgende tien jaar *wel* substantiële vooruitgang wil boeken op het vlak van armoedebestrijding, is dan ook gerechtvaardigd. In het volgende en laatste deel gaan we dieper in op een aantal oorzaken van de stilstand in het Lissabon-tijdperk, en formuleren we een aantal ‘lessen voor Vlaanderen’: wat moet beter om de EU2020 armoededoelstelling te behalen?

4. Overwegingen voor het beleid: hoe bereikt Vlaanderen de EU2020 doelstelling?

In het eerste deel van dit hoofdstuk bekeken we de staat van Vlaanderen in de kopgroeplanden van de Europese Unie. Dat beeld was over het algemeen positief (Vlaanderen doet het goed wat inkomensverdeling en armoederisico betreft). In het tweede deel blikten we terug op het Lissabontijdperk, en daaruit bleek dat er – ondanks de gunstige economische omstandigheden – nauwelijks vooruitgang is geboekt op het vlak van het globale armoederisico. Wat moet beter, of meer algemeen: wat kan Vlaanderen doen om de ambitieuze EU2020 doelstelling te behalen? Alvorens een antwoord op deze vraag te kunnen formuleren, moeten we eerst weten over wie we spreken. Wie is er arm in Vlaanderen volgens de EU2020 definitie? Figuur 18 toont het aandeel van drie indicatoren in het totale armoedecijfer. Slechts 0,4% van de mensen in Vlaanderen kennen *en* een lage werkintensiteit *en* zijn materieel gedepriveerd *en* hebben een (financieel) armoederisico. Wat onmiddellijk in het oog springt is het marginale aandeel van materiële deprivatie in het totale Vlaamse armoedecijfer. Slechts 0,9% van de Vlamingen zijn louter materieel gedepriveerd. Personen die leven in een huishouden met een lage werkintensiteit en personen met een armoederisico zijn de belangrijkste determinanten van de totale EU2020 indicator, en ook hun combinatie komt relatief veel voor (2,7%). Deze gegevens vormen het ideale startpunt voor onze beleidsverkenningen: om de EU2020 armoededoelstelling te behalen dient Vlaanderen niet in te zetten op het terugdringen van materiële deprivatie, maar moet het focussen op inkomensbescherming enerzijds, en het toeleiden van jobs naar jobarme gezinnen anderzijds.

Figuur 18. Aandeel van de drie EU2020-indicatoren in de totale populatie, Vlaanderen*, 2007

* Vlaanderen is het Vlaamse Gewest met Belgische armoederisicodrempel.

Bron: EU-SILC 2008, eigen berekeningen.

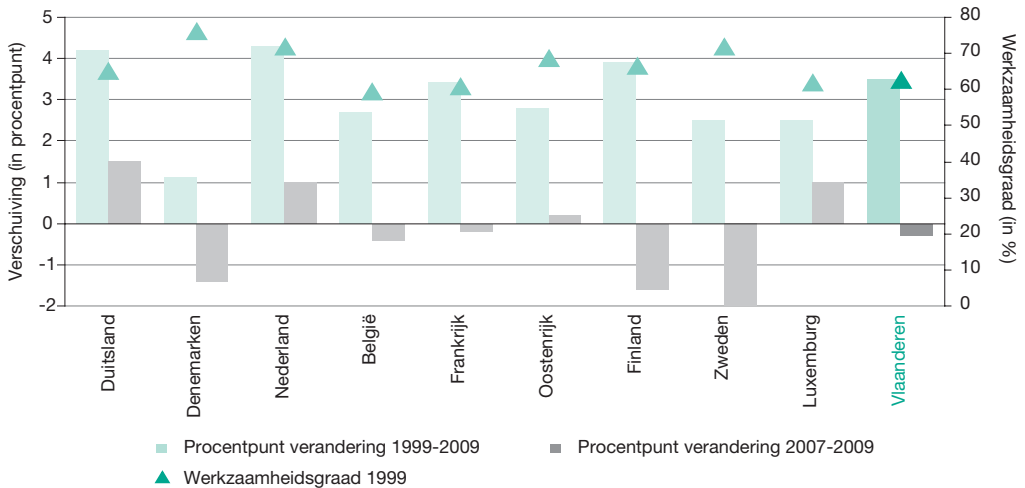
4.1. Jobarme gezinnen profiteren niet voldoende van jobaan groei

We hebben hierboven aangetoond dat de 2 meest relevante indicatoren die deel uitmaken van de EU2020 armoede-indicator de inkomensarmoede en lage werkintensiteit zijn. De eerste hebben we al uitvoerig besproken en opgesplitst naar kansengroepen in het eerste deel. In dit deel willen we duidelijk maken dat er het laatste decennium een sterke jobgroei was, maar dat deze in verhouding niet toekwam aan jobarme gezinnen.

De arbeidsmarkt is het belangrijkste domein voor individuen om inkomen te verwerven en te voorzien in hun bestaanszekerheid en dat van hun gezin. Hoeveel personen betaald werk hebben

is hierbij een belangrijke vraag. Figuur 19 toont de evolutie van de werkzaamheidsgraad voor Vlaanderen binnen de Europese kopgroep. We zien dat er overall, in meer of mindere mate, een significante groei van de tewerkstelling heeft plaatsgevonden tijdens het laatste decennium. De crisis blijkt deze toename in de meeste landen echter tijdelijk te hebben afgeremd. In Vlaanderen is de werkzaamheidsgraad relatief gezien sterk gestegen, maar gegeven de slechte uitgangspositie blijft het onderaan de kopgroep hangen.

Figuur 19. Verschuiving van de werkzaamheidsgraad (in procentpunt) en werkzaamheidsgraad (in %) van de bevolking op actieve leeftijd*, kopgroeplanden en Vlaanderen, 1999-2009

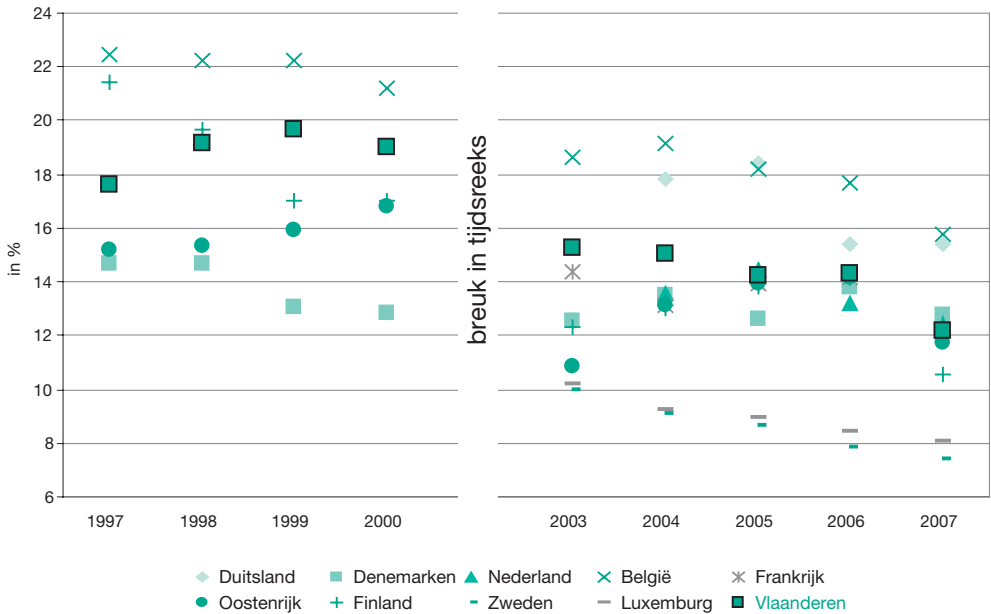
* Met actieve leeftijd wordt bedoeld tussen 16 en 64 jaar.

Bron: Labour Force Survey (LFS), Eurostat.

Hoewel de arbeidsmarkt de primaire plaats van inkomensverwerving vormt, is het belangrijk na te gaan wat de werkintensiteit van het ganse gezin is. Het totale gezinsinkomen, waarop het armoederisico is gebaseerd, wordt namelijk gevormd door de verschillende deelinkomens. Figuur 20 en figuur 21 tonen de evolutie van het aantal personen op actieve leeftijd in huishoudens met een lage en met een hoge werkintensiteit over de periode 1997-2007. Het valt meteen op dat het aantal huishoudens met hoge werkintensiteit (dat wil zeggen: waar bijna alle leden op actieve leeftijd aan het werk zijn, zoals tweeverdienersgezinnen) sterk is toegenomen, terwijl de algemene toename van de tewerkstelling niet heeft geleid tot een evenredige daling van het aantal huishoudens met een lage werkintensiteit. Met andere woorden, de groei van het aantal jobs kwam vooral ten goede aan de huishoudens waar al werd gewerkt (daling met 3 procentpunten van de gezinnen met ten minste een werkende in de EU27) en slechts in beperkte mate bij de meest kwetsbare, werkloze huishoudens.

Bovendien zien we in figuur 22 dat het armoederisico voor personen in gezinnen met lage werkintensiteit in Vlaanderen hoog is, maar dat het – in tegenstelling tot Duitsland, Denemarken, Finland en Zweden – geen verdere toename laat optekenen in de beschouwde periode. Het armoederisico onder werkarme Vlaamse gezinnen is significant lager dan in Zweden, Duitsland, Finland en Oostenrijk. Voor huishoudens waarin wordt gewerkt is de armoede laag en of nagenoeg gelijk gebleven.

Figuur 20. Lage werkintensiteit in gezinnen op actieve leeftijd* (in %), kopgroeplanden en Vlaanderen, 1997-2007**

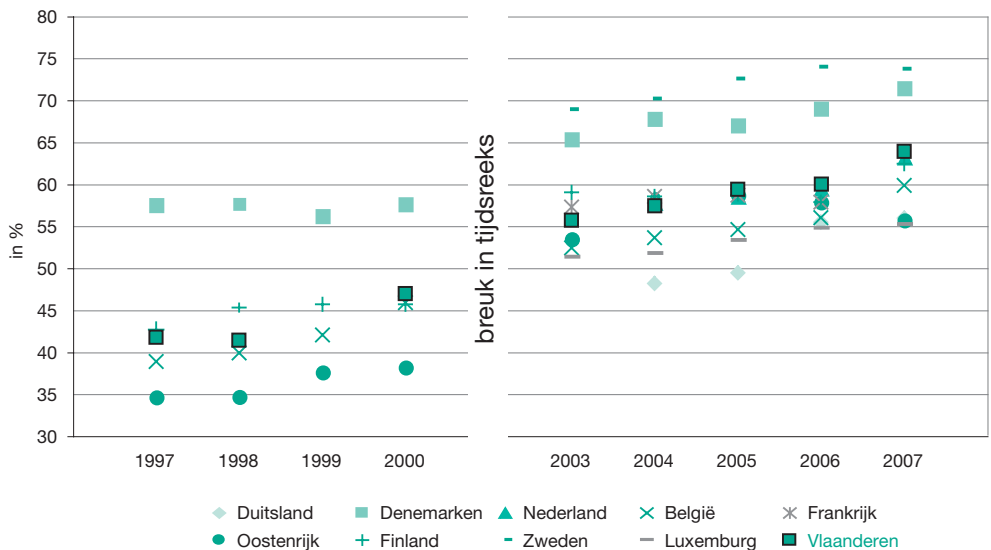

* Actieve leeftijd is van 18 tot 64 jaar.

** Sommige landen hebben niet voor alle jaren gegevens.

Bron: ECHP voor 1997-2000 en EU-SILC voor 2003-2007, eigen berekeningen.

Figuur 21. Hoge werkintensiteit in gezinnen op actieve leeftijd* (in %), kopgroeplanden en Vlaanderen, 1997-2007**

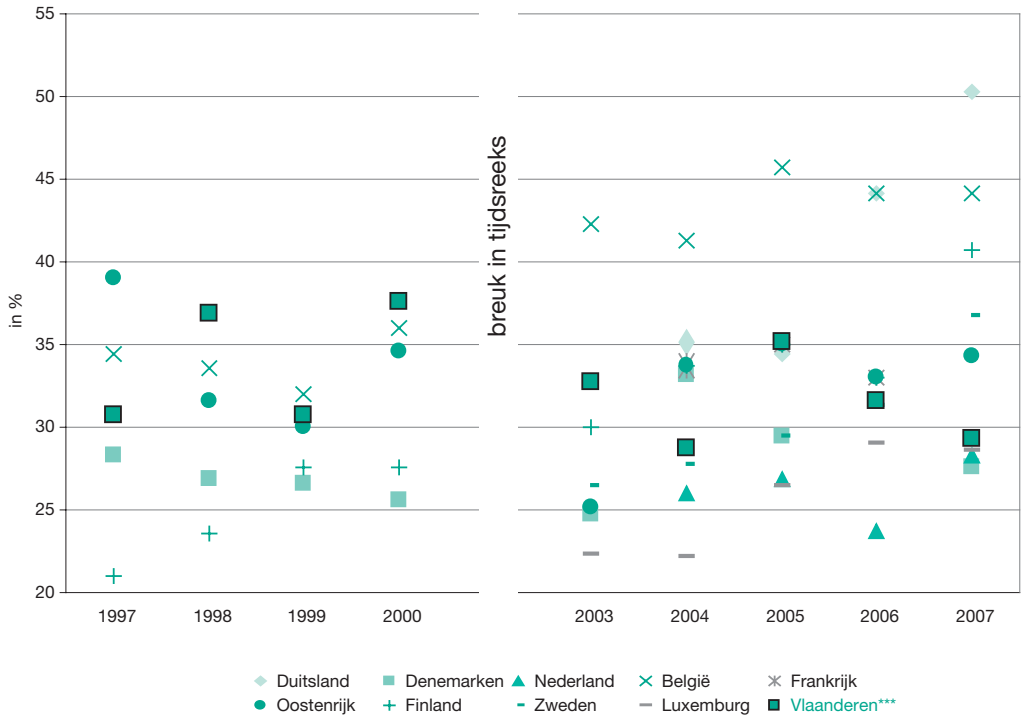

* Actieve leeftijd is van 18 tot 64 jaar.

** Sommige landen hebben niet voor alle jaren gegevens.

Bron: ECHP voor 1997-2000 en EU-SILC voor 2003-2007, eigen berekeningen.

Figuur 22. Armoederisico bij lage werkintensiteit in gezinnen op actieve leeftijd* (in %), kopgroepelanden en Vlaanderen, 1997-2007**

* Actieve leeftijd is van 18 tot 64 jaar.

** Sommige landen hebben niet voor alle jaren gegevens.

*** Vlaanderen is het Vlaamse Gewest met Belgische armoederisicodrempel.

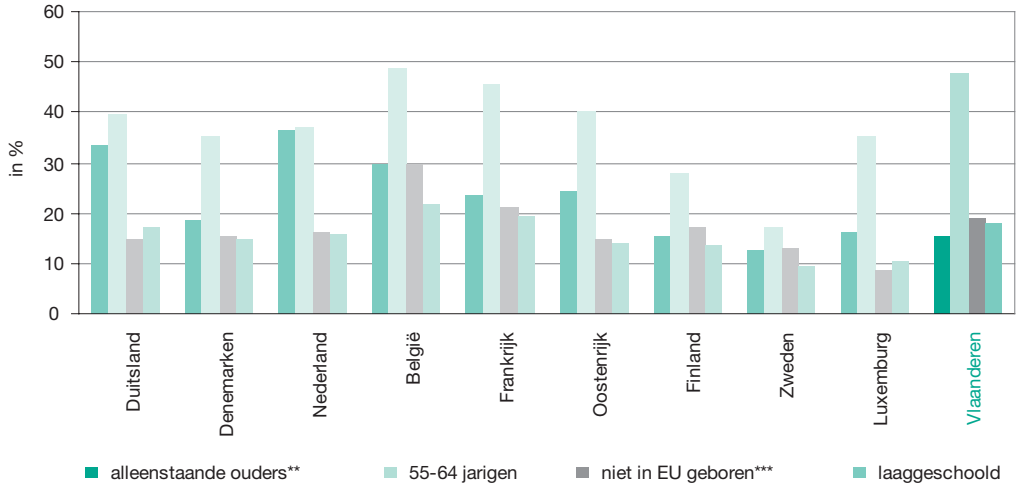
Bron: ECHP voor 1997-2000 en EU-SILC voor 2003-2007, eigen berekeningen.

We visualiseren in welke mate kansengroepen een verhoogd risico hebben op lage werkintensiteit in figuur 23. Hieruit blijkt dat Vlaanderen wat betreft personen geboren buiten de EU, laaggeschoolden en in zeer sterke mate ouderen slechter dan gemiddeld scoort op het vlak van lage werkintensiteit. Opvallend is dat alleenstaande ouders wel goed scoren op lage werkintensiteit, vergelijkbaar met Finland en Zweden. Vooral ouderen springen in het oog: Vlaanderen is (samen met België) met voorsprong de slechtste presteerder voor 55 tot 64-jarigen.

Wanneer we meer in detail naar de samenstelling van de groep huishoudens met een lage werkintensiteit kijken in Figuur 24, zien we dat Vlaanderen in vergelijking met de kopgroep vooral een probleem lijkt te hebben bij ouderen: zowel de groep ‘koppels zonder kinderen’ (die dus vooral koppels bevat wiens kinderen het huis uit zijn) en de leeftijdsgroepen ‘55-65’ en ‘65+’ zijn in vergelijking met de kopgroepelanden het grootst in Vlaanderen. Het aandeel personen met herkomst buiten de EU in de groep huishoudens met een lage werkintensiteit is, ondanks hun hogere kans om in deze groep te belanden, op de keper beschouwd nogal klein: minder dan 5% (ten opzichte van meer dan 10% voor België als geheel). Naar scholingsgraad zien we dat de groep huishoudens met een lage werkintensiteit voor het grootste deel bestaat uit mensen met een lage scholingsgraad. Vlaanderen scoort ook hier slecht in vergelijking met de kopgroep. Elk beleid dat succesvol wil zijn in de vermindering van het aantal werkarme gezinnen zal dus

moeten focussen op a) allochtonen, b) ouderen en c) laaggeschoolden, vooral als er kinderen zijn. Het verleden heeft daarbij geleerd dat men niet mag hopen op een automatische ‘trickle-down’ van tewerkstellingsgroei naar zogenaamde kansengroepen (Cantillon & Van Lancker, 2010).

Figuur 23. Lage werkintensiteit (in %) naar kansengroepen, kopgroeplanden en Vlaanderen, 2007*

* Voor Frankrijk: 2006.

** Kinderen zijn inclusief studenten jonger dan 25 jaar.

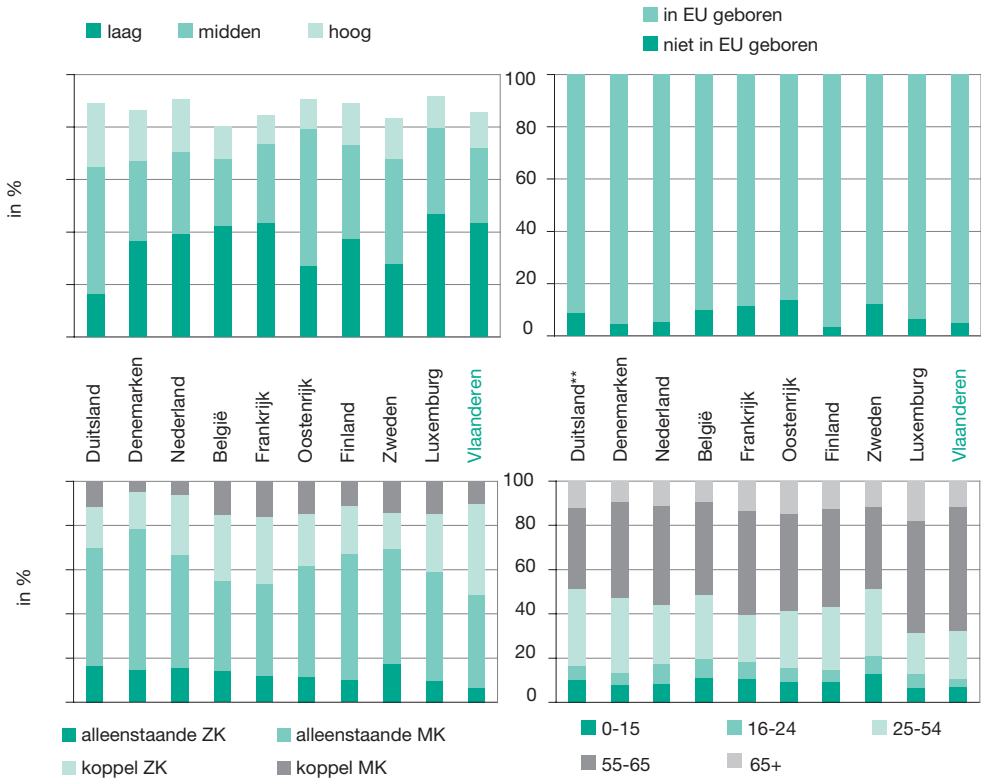
*** In Duitsland wordt iedereen die niet in Duitsland is geboren gerapporteerd onder geboren buiten de EU.

Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

Hoe kan Vlaanderen de lage werkintensiteit in het algemeen, en voor de kansengroepen met duidelijk verhoogde risico's in het bijzonder te lijf gaan? Naast het verhogen van de werkzaamheidsgraad bij 50-plussers, zijn de cruciale beleidsinstrumenten in de Vlaamse bevoegdheids-sfeer om het aantal jobarme huishoudens te verminderen en het vergemakkelijken en verlichten van de arbeid-gezin combinatie. Dit is ook de strategie die op het Europees niveau wordt gepromoot, onder meer via de Europese Werkgelegenheidsstrategie (EWS) en in de Hernieuwde Sociale Agenda, waarbij bijvoorbeeld kinderopvang wordt gezien als het instrument bij uitstek om moeders van jonge kinderen te integreren in de arbeidsmarkt.

Tegen een achtergrond van de beperkte budgettaire marges is daarbij de vraag naar de *verdeling* van de beschikbare middelen cruciaal. *Wie* maakt gebruik van kinderopvang? *Wie* geniet het meest van de overheidsinvestering voor deze vorm van productief sociaal beleid? Deze vragen zijn van groot belang vanuit het oogpunt van zowel *efficiëntie* als *sociale ongelijkheid*. Om dienstig te zijn als arbeidsmarktinstrument moeten immers ook en vooral de gezinnen bereikt worden die niet of slechts in beperkte mate actief zijn op de arbeidsmarkt, in casu de kwetsbare groepen die we hierboven hebben benoemd.

Figuur 24. Samenstelling (in %) van de groep met lage werkintensiteit naar opleidingsniveau^{***}, herkomst, gezinstype^{****} en leeftijd, kopgroepenland en Vlaanderen, 2007*

* Voor Frankrijk: 2006.

** In Duitsland wordt iedereen die niet in Duitsland is geboren gerapporteerd onder geboren buiten de EU.

*** Opleidingsniveau (laag; midden; hoog): de cijfers tellen niet op tot 100% wegens gebrekkige informatie over opleidingsniveau.

**** Gezinstype: MK = met kinderen ; ZK = zonder kinderen. Kinderen zijn inclusief studenten jonger dan 25 jaar.

Bron: EU-SILC 2008, Frankrijk: EU-SILC 2007, eigen berekeningen.

Uit tabel 2 blijkt dat gezinnen met een hoog opgeleide moeder vaker gebruik maken van opvang: niet alleen maken ze meer gebruik van gesubsidieerde opvang dan midden- en lager geschoolde moeders, ze gebruiken ook meer niet-gesubsidieerde opvang en kunnen in grotere mate rekenen op informele zorgkanalen (grootouders, vrienden). Eenzelfde beeld komt naar voren wanneer we het gebruik afmeten aan de inkomenspositie van het gezin. Gezinnen met de laagste beschikbare inkomens maken niet alleen minder gebruik van gesubsidieerde opvang, maar doen ook in mindere mate een beroep op informele zorg (tabel 2). Wanneer we dieper in de data graven, zien we dat 70% van de niet-werkende moeders in de laagste inkomensgroep die geen gebruik maken van gesubsidieerde opvang, beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt wanneer ze daartoe de mogelijkheid zouden hebben (Ghysels & Van Lancker, 2009; 2010a). Zij willen met andere woorden graag werken, maar kunnen geen job aannemen (gesteld dat er voldoende jobs voor deze kwetsbare groep beschikbaar zijn) omwille van hun zorgverplichtingen. Dit duidt op een probleem van toegankelijkheid voor de kwetsbare groepen en lage inkomens

in Vlaanderen (en bevestigt eerder onderzoek: MAS, 2007). Recent onderzoek dat de Vlaamse kinderopvang met Zweden vergelijkt, toont dat de ongelijke toegankelijkheid geen wetmatigheid hoeft te zijn: in Zweden hebben alle lagen van de samenleving toegang tot publieke kinderopvang (Van Lancker & Ghysels, 2011). Het verschil zit niet zozeer in de kostprijs van opvang voor ouders (de tariefstructuur is gelijkaardig), maar wel in het aantal beschikbare plaatsen en het *design* van de dienstverlening: in Zweden is er een plaats in de kinderopvang *gegarandeerd* voor elk kind op gemeentelijk niveau, ook wanneer de ouders niet aan het werk zijn. Wanneer we niet alleen het gebruik in ogenschouw nemen, maar ook kijken naar de verdeling van de overheidsinvesteringen voor kinderopvang, dan zien we dat de hoogste inkomens twee maal zoveel overheidssubsidies ontvangen voor kinderopvang dan de laagste inkomens (Ghysels & Van Lancker, 2010b). De hoogste inkomensgroep betaalt, gegeven het inkomens-gerelateerde tariefsysteem, de hoogste ouderbijdragen maar profiteert maximaal van de federale belastingaftrek. Maar zelfs als we de belastingaftrek buiten beschouwing zouden laten, is de positie van de laagste inkomens duidelijk: zij genieten het minst van overheidsinvesteringen voor kinderopvang.

Tabel 2. Gebruik van kinderopvang door huishoudens met een jongste kind kleiner dan 3 jaar naar opleidingsgraad van de moeder en naar quintielverdeling (horizontaal %*), Vlaanderen, 2005

	Gesubsidieerde opvang	Niet-gesubsidieerde opvang	Informele opvang	Geen opvang
<i>Opleidingsgraad moeder</i>				
Laag	34,0	3,1	18,6	52,6
Midden	46,5	4,3	36,6	31,9
Hoog	63,7	13,8	43,0	15,2
<i>Gezinsinkomen quintielverdeling</i>				
arm	31,3	2,4	14,3	59,9
2de quintiel	47,1	6,8	32,7	32,7
3de quintiel	62,9	8,2	46,6	15,5
4de quintiel	59,5	15,9	44,9	11,4
rijk	62,7	13,6	44,2	15,5

* Meerdere vormen van kinderopvang zijn mogelijk waardoor de horizontale som op meer dan 100% kan uitkomen.

Bron: GEZO, berekeningen door Ghysels & Van Lancker, 2009.

We kunnen dus besluiten dat er een Mattheuseffect⁵ speelt in de Vlaamse kinderopvang. Dit effect is ook terug te vinden in andere maatregelen zoals bijvoorbeeld ouderschapsverloven die in grote mate gebruikt worden door tweeverdieners met een hogere scholingsgraad (Cantillon e.a., 2010). Bovendien observeren we dit ook in andere (nieuwe) vormen van beleid: de intussen ter ziele gegane Vlaamse jobkorting is een schoolvoorbeeld van nieuw beleid dat een averechts herverdelend effect heeft. Hoewel het effect van de jobkorting op het algemeen armoedecijfer verwaarloosbaar was, vloeide dit overheidsgeld in ruime mate naar de hogere regionen van de inkomensverdeling omdat alleen werkenden – en bovendien alle werkenden, niet enkel laagverdieners – ervan konden profiteren (Marx e.a., 2010).

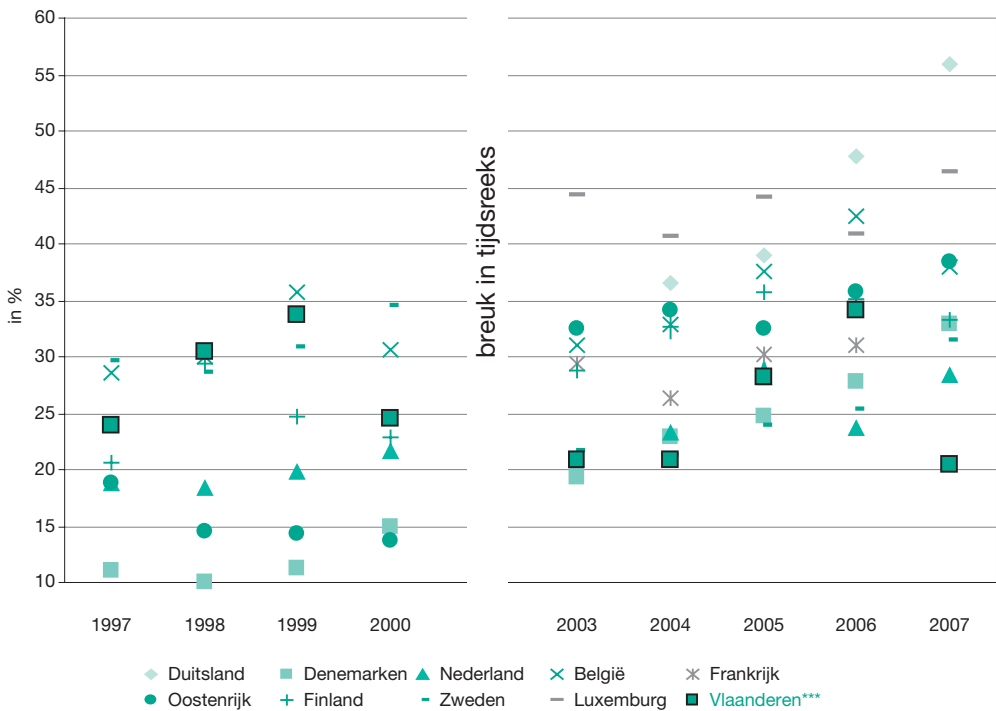
Een van de lessen voor Vlaanderen die we hieruit kunnen trekken is dat het van cruciaal belang is de toegang tot de arbeidsmarkt te faciliteren voor de meest kwetsbare groepen in de samenleving. Wanneer blijkt dat bepaalde kansengroepen structureel achterblijven, en de kloof tussen werkarme en werkrijke gezinnen toeneemt, bieden alleen structurele antwoorden een oplossing.

Gegeven dat stimulerend beleid voor de arbeidsmarkt vaak inherent Mattheuseffecten genereert, moet hiervoor gecompenseerd worden door gerichte selectiviteit. Subsidies voor laaggeschoolde arbeid, sociale economie en dienstencheques (op voorwaarde dat hiertegenover een correcte prijs staat voor de gebruikers) kunnen hier een passend antwoord bieden, net als selectieve maatregelen gericht op het activeren of actief houden van ouderen.

In het volgend deel, zullen we zien dat niet alleen jobarme gezinnen gebaat zijn met structurele oplossingen. Ook inkomensarmoede verlagen kan alleen door wijzigingen die gericht zijn op het verbeteren van de positie van de laagste lonen en uitkeringen. Ook hier moet de efficiënte overheid inzetten op herverdeling en waakzaam zijn voor Mattheuseffecten.

4.2. Inkomensbescherming voor jobarme gezinnen kalft af

Figuur 25. Armoederisico (in %) bij werklozen* op actieve leeftijd**, kopgroeplanden en Vlaanderen, 1997-2007***

* Een werkloze is iemand die zelf aangeeft werkloos te zijn.

** Actieve leeftijd is van 18 tot 64 jaar.

*** Sommige landen hebben niet voor alle jaren gegevens.

**** Vlaanderen is het Vlaamse Gewest met Belgische armoederisicodrempel.

Bron: ECHP voor 1997-2000 en EU-SILC voor 2003-2007, eigen berekeningen.

Efficiënt beleid om de EU2020 armoededoelstelling te behalen dient in te zetten op het maximaliseren van het arbeidsmarktpotentieel bij de personen en gezinnen die tot nog toe uit de boot vallen, zoals we hierboven hebben gezien. Maar het is een vanzelfsprekendheid dat dit niet vol-

doende is. Om het financiële armoederisico terug te dringen moet er ook – en ten volle – ingezet worden op een adequate inkomensbescherming, en dan al zeker van de achterblijvers die niet naar de arbeidsmarkt worden toegeleid. Figuur 25 toont de evolutie van armoederisico voor werklozen op actieve leeftijd tijdens de Lissabon periode. Een gelijkaardig beeld vonden we al terug bij jobarme gezinnen in figuur 22. De inkomensbescherming voor jobarme gezinnen in het algemeen en werklozen in het bijzonder is in België bij de meest doelmatige van Europa. Het armoederisico bij lage werkintensiteit bedraagt in Vlaanderen 29% tegenover 37% in Zweden, 41% in Finland en zelfs 50% in Duitsland. De armoedegraad bij werklozen in Vlaanderen bedraagt 20%. Dit is beduidend lager dan in Zweden (31%), Finland (33%) en Duitsland (56%). Hoewel de minimumuitkeringen nog aanzienlijk verwijderd blijven van de armoederisicodrempels hebben de opeenvolgende welvaartsaanpassingen in de jaren 2000 meer gezorgd voor een veeleer positieve trend in het verloop van het armoederisico voor werkarme gezinnen. Dit beeld steekt schril af bij de significante toename van armoede bij werklozen in Duitsland (van 36% in 2004 naar 56% in 2007) en – in mindere mate – in Denemarken (van 20 naar 33%), Oostenrijk (van 34 naar 38%), Zweden (van 21% naar 31%) en Luxemburg (van 41 naar 46%).

Uitleiding

Vlaanderen behoort tot de top in Europa. Wanneer we de positie van Vlaanderen analyseren met een Belgische armoederisicodrempel, dan scoort onze regio op het vlak van armoede en inkomensongelijkheid goed in vergelijking met de kopgroep landen van de Europese Unie. Wanneer we echter een Vlaams perspectief hanteren, en de armoederisicodrempel opnieuw berekenen voor Vlaanderen alleen, dan vallen we terug tot een eerder gemiddelde positie. Het lijkt echter aangewezen om consequent de Vlaamse vooruitgang af te meten aan de hand van de Belgische armoederisicodrempel en niet zoals in sommige beleidsdocumenten wordt gesuggereerd met een Vlaamse 60% norm. De voor Vlaanderen berekende referentiebudgetten suggereren immers dat de Belgische armoederisicodrempel een betere weerspiegeling is van de Vlaamse realiteit dan de Vlaamse 60% norm. De hefbomen van het herverdelende beleid dat een rechtstreekse impact heeft op de armoede zijn grotendeels op het federale vlak gelegen (fiscaliteit, sociale zekerheid, loonzetting). De vooruitgang in het kader van de EU 2020 strategie wordt ook afgemeten met de nationale armoederisicodrempels.

Hoewel het armoederisico voor een aantal specifieke kwetsbare groepen (eenoudergezinnen, laaggeschoolden en migranten) ook in Vlaanderen hoog is, doet onze regio het beter dan vele andere goed presterende landen. Alleen voor ouderen doen we het niet goed: 65-plussers hebben een consistent hoger armoederisico in Vlaanderen vergeleken met de Europese kopgroep. Dit laatste dient weliswaar genuanceerd te worden: uit eerder onderzoek is immers gebleken dat het materiële welvaartspeil (het bezit van goederen en diensten) bij ouderen in Vlaanderen beter is dan in de meeste kopgroep landen (Cantillon e.a., 2009).

Een ander typisch probleem voor onze regio is de relatief lage werkzaamheidsgraad. Toch is het aantal gezinnen met een lage werkintensiteit beperkt (alleen Zweden en Luxemburg scoren beter). Hoewel het armoederisico voor deze groep hoog is (29%), kunnen we ons ook hier meten met de Europese top. Binnen deze groep zijn vooral laaggeschoolden en oudere actieven kwetsbaar.

Vlaanderen heeft binnen het kader van de EU2020 strategie ambitieuze doelstellingen gedefinieerd. Om deze ambitie waar te kunnen maken, zijn de volgende beleidsoverwegingen cruciaal: 1) Er moet ingezet worden op een verdere verlaging van het aantal jobarme gezinnen (door jobcreatie voor laaggeschoolden, een betere combinatie arbeid en gezin en – vooral – door het verhogen van de feitelijke pensioenleeftijd); 2) Hoewel de instrumenten voor inkomensherverdeling federale materie zijn, moet ook Vlaanderen de kaart van de inkomensbescherming trekken, zeker voor gezinnen met kinderen. Gegeven de beperkte budgettaire middelen bij voorkeur *selectief*, met voldoende aandacht voor het voorkomen van Mattheuseffecten; 3) Gegeven de kwetsbare positie van laaggeschoolden, moet er ook blijvend en beter ingezet worden op gelijkere onderwijskansen voor deze groep.

Noten

- 1 Met vroegtijdige schoolverlaters bedoelen we het aandeel van de 18-24-jarige bevolking dat maximaal lager secundair onderwijs succesvol heeft beëindigd en dat zich niet meer in onderwijs of vorming bevindt.
- 2 Zie <http://www.centrumvoorsociaalbeleid.be/indicatoren>.
- 3 Zie <http://www.centrumvoorsociaalbeleid.be/inkomensverdeling>.
- 4 De 7 vragen zijn: (1) achterstallige betalingen op hypothecaire of rente aflossingen/huur, nutsrekeningen of krediet-schulden; kan het gezin zich veroorloven om: (2) de woning voldoende te verwarmen; (3) jaarlijks een week op vakantie te gaan; (4) om de twee dagen vlees-, kip- of vismaaltijd te nuttigen; (5) een gsm/telefoon aan te kopen; (6) een televisie aan te kopen; (7) een wagen aan te kopen. De 2 vragen die ontbreken in de ECHP, waardoor we geen consistente reeks kunnen maken gelijkaardig aan de officiële eurostat cijfers zijn: kan het gezin zich veroorloven om een wasmachine aan te kopen en onverwachte uitgaven te bekostigen?
- 5 Het Mattheuseffect houdt in dat hogere inkomensgroepen relatief gezien meer voordeel halen uit sociale voorzieningen dan lagere inkomensgroepen en bijgevolg meer sociale overheidsuitgaven naar zich toe halen, en laat toe de mechanismen en gevolgen van sociaal beleid te evalueren (Deleecq e.a., 1983).

Bibliografie

- Atkinson, A.B., Rainwater, L. & Smeeding, T.M. (1995). Income distribution in OECD countries: evidence from the Luxembourg Income Study. *OECD Social Policy Studies* 18, Paris.
- Atkinson, A.B. (1997). *Poverty in Europe*. Oxford: Blackwell.
- Atkinson, A.B., Cantillon, B., Marlier, E. & Nolan, B. (2002). *Social indicators: the EU and social inclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Atkinson, A. B., Marlier, E., Montaigne, F. & Reinstadler, A. (2010). Income poverty and income inequality. In: Atkinson, A.B. & Marlier, E. (red.). *Income and living conditions in Europe*. Eurostat, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 101-131.
- Brady, D. & Kall, D. (2008). Nearly universal, but somewhat distinct: The feminization of poverty in affluent Western democracies, 1969-2000. In: *Social Science Research*. 37 (3), 976-1007.
- Brandolini, A. & Smeeding, T. (2007). *Inequality Patterns in Western-Type Democracies: Cross-Country Differences and Time Changes*. Centre for Household, Income Labour and Demographic economics (CHILD) Working Paper No 08/2007.
- Cantillon, B., De Lathouwer, L., Marx, I., van Dam, R., & Van den Bosch, K. (1999). *Sociale indicatoren 1976-1997*. UA/Berichten, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleecq.
- Cantillon, B., Marx, I., Rottiers, S. & Van Rie, T. (2007). *Een vergelijking van België binnen de Europese kopgroep: postremus inter pares*. UA/Berichten, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleecq, Februari.
- Cantillon, B., Van den Bosch, K., Lefebure, S. (2009). *Ouderen in Vlaanderen en Europa: tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven: Acco.
- Cantillon, B. (2010). Disambiguating Lisbon. Growth, Employment and Social Inclusion in the Investment State. *CSB Working Paper* No. 10/07. Antwerp: Herman Deleecq Centre for Social Policy.
- Cantillon, B. & Van Lancker, W. (2010). EU 2020 en de lessen van Lissabon. Over economische groei, tewerkstelling en armoedebestrijding. In: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 101(9), 33-39.

- Cantillon, B., Ghysels, J., Spiessens, K. & Vercammen, K. (2010). *De sociale gelaagdheid van het gebruik van verlofstelsels door ouders met jonge kinderen*. UA/Berichten, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleecq, September.
- Corluy, V. & Verbist, G. (2010). *Inkomen en diversiteit: onderzoek naar de inkomenspositie van migranten in België*. UA/Berichten, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleecq, Mei.
- Dahrendorf, R. (1990). *The Modern Social Conflict. An essay on the Politics of Liberty*. Berkeley: University of California Press.
- de Beer, P. (2007). Why work is not a panacea: a decomposition analysis of EU-15 countries. In: *Journal of European Social Policy*, 17 (4), 375-388.
- Deleecq, H., Huybrechts J. & Cantillon B. (1983). *Het Matteüseffect. De ongelijke verdeling van de sociale overheidsuitgaven in België*. Antwerpen: Kluwer.
- Engbersen, G. (1991). Moderne armoede. In: *Sociologische Gids*, 37 (1), 7-23.
- Europese Commissie (2004). *Joint Report on Social Inclusion*. Brussels.
- Europese Commissie (2005). The continuity of indicators during the transition between ECHP and EU-SILC. *Eurostat Working Papers and Studies*. Luxembourg: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2010). Europe 2020: a strategy for smart, sustainable and inclusive growth, COM (2010) 2020 final <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF> geraadpleegd op 15 januari 2011.
- Europese Raad (1975). Besluit van de Raad van 22 juli 1975 betreffende het programma voor modelprojecten en modelstudies ter bestrijding van de armoede, 75/458/EEG, Brussel.
- Europese Raad (2010a). Conclusies, EUCO 7/10, Brussel.
- Europese Raad (2010b). Conclusies, EUCO 13/10, Brussel.
- Ghysels, J. & Van Lancker, W. (2009). *Het Mattheuseffect onder de loep: over het ongelijke gebruik van kinderopvang in Vlaanderen*. UA/Berichten, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleecq, Oktober.
- Ghysels, J. & Van Lancker, W. (2010a). The unequal benefits of family activation: an analysis of the social distribution of family policy among families with young children. *CSB Working Paper* nr. 10/08. Antwerp: Herman Deleecq Centre for Social Policy.
- Ghysels, J. & Van Lancker, W. (2010b). De terugkeer van het mattheuseffect? De casus van de kinderopvang in Vlaanderen. In: *Tijdschrift voor sociologie*, 31 (2), 151-163.
- Goldthorpe, J.H. (2010). Analysing social inequality: A critique of two recent contributions from economics and epidemiology. In: *European Sociological Review*, 26 (6), 731-744.
- Gregg, P., Scutella, R. & Wadsworth, J. (2004). Reconciling Workless Measures at the Individual and Household Level: Theory and Evidence from the United States, Britain, Germany, Spain and Australia. *Centre for Economic Performance Discussion Paper* No 635.
- Groenez, S., Van den Brande, I. & Nicaise, I. (2003). *Cijferboek sociale ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs. Een verkennend onderzoek op de Panelstudie van Belgische huishoudens*. Leuven: HIVA.
- Jäntti, M. & Danziger, S. (2000). Income Poverty in Advanced Countries. In: Atkinson, A., Bourguignon, F. (red.). *Handbook of Income Distribution*. Amsterdam: Elsevier.
- Lohmann, H. & Marx, I. (2008). The different faces in-work poverty across welfare state regimes. In: Andreß, H.-J., Lohmann, H. (red.). *Working poor in Europe: employment, poverty and globalization*. Cheltenham: Edward Elgar, 17-46
- Marx, I., Verbist, G., Vandenbroucke, P., Bogaerts, K. & Vanhille, J. (2010). De werkende armen in Vlaanderen, een vergeten groep? Antwerpen: Universiteit Antwerpen, CSB.
- MAS (2007). *Analyse van het zoekproces van ouders naar een voorschoolse kinderopvangplaats*. Leuven: Market Analysis & Synthesis.
- Milanovic, B. (2011). *The Haves and the Have-Nots. A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. New York: Basic Books.
- Neckerman, K.M. & Torche, F. (2007). Inequality: Causes and Consequences. In: *Annual Review of Sociology*, 33, 335-357.
- OECD (2006). *Equity in Education: Thematic Review*, Country Analytical Report: Flanders.
- OECD (2008). *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. Paris: OECD.
- Storms, B. & Van den Bosch, K. (2009). *Wat heeft een gezin minimaal nodig? Een budgetstandaard voor Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Storms, B. & Van den Bosch, K. (2010). Quel est le revenu minimum nécessaire pour une vie digne en Flandre? Les budgets minimaux et la protection du revenu minimal.. *Pensée Plurielle*. 25(3), 63-73.
- Townsend, P. (1985). A sociological approach to the measurement of poverty – a rejoinder to professor Amartya Sen, In: *Oxford Economic Papers*, 37, 659-668.

- Uunk, W., Kalmijn, M. & Muffels, R.T. (2005). The Impact of young Children on Women's Labour Supply. In: *Acta Sociologica*, 48, 41-62.
- Van den Bosch, K. (1999). *Identifying the poor, using subjective and consensual measures*. Doctoral thesis, Antwerpen: UIA.
- Van den Bosch, K., Vandenbroucke, P., Cantillon, B., & Pacolet, J. (2009). Inkomen, verdeling en armoede: over groei, stabiliteit en de kloof tussen werkenden en uitkeringstrekkers. In: Vanderleyden, L., Callens, M., Noppe, J. (red.). *De sociale staat van Vlaanderen 2009*, 113-153.
- Van Lancker, W. & Ghysels, J. (2011). Who benefits? The social distribution of public childcare in Sweden and Flanders, *CSB Working Paper* nr. 11/04.
- Van Rie, T. (2008). *Sociaaleconomische uitkomsten in Nederland, België en zijn gewesten*. UA/Berichten, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck, November.
- Van Thielen, L., Deflandre, D., Baldewijns, K., Boeckx, H., Leysens, G., Casman M.-T., Storms, B., Van den Bosch, K., (2010), *Minibudget: Wat hebben gezinnen nodig om menswaardig te leven in België?* Onderzoek gefinancierd door Federaal Wetenschapsbeleid in opdracht van de POD MI.
- VDAB (2009). Kansengroepen in kaart: Allochtonen op de Vlaamse arbeidsmarkt, Studiedienst VDAB, maart 2009.
- Verbergt, G., Cantillon, B. & Van den Bosch, K. (2009). *Sociale ongelijkheden in het Vlaamse onderwijs: tien jaren later*. UA/Berichten, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck, Januari.
- Verenigde Naties (1995). *Eradication of Poverty*. World Summit for Social Development Copenhagen: Chapter 2.
- Verenigde Naties (2009). *The Millennium Development Goals Report 2009*.
- Studiedienst van de Vlaamse Regering (2011). *Vlaamse Armoedemonitor*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- VRIND (2009). VRIND 2009 – Cijfergegevens en indicatoren over de Vlaamse samenleving. Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- VRIND (2010). VRIND 2010 - Cijfergegevens en indicatoren over de Vlaamse samenleving. Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Wilkinson, R. & Pickett, K. (2009). *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. London: Allen Lane.

Gezondheid en Zorg in Vlaanderen, Europees gekaderd

*Lynn Ryssaert** , Dirk Avonts** , Pauline Boeckxstaens** ,
Piet Bracke** , Thierry Christiaens, Leen De Coninck** , Lea Maes** ,
Koen Matthijs, Elise Pattyn, Jeroen Schoenmaeckers, Patricia Sunaert,
Marleen Temmerman** , Guido Van Hal** , Evelyn Verlinde,
Veerle Vyncke, Sara Willems & Jan De Maeseneer***

Inleiding

Deze bijdrage plaatst gezondheid en zorg in Vlaanderen in een ruimer Europees perspectief, startend vanuit een algemene schets van geboorte en sterfte, waarbij er ook wordt stilgestaan bij het aantal gezonde levensjaren van de Vlaming vergeleken met andere landgenoten en inwoners van enkele Europese landen. Niet iedereen heeft echter het geluk om vele jaren in goede gezondheid door te brengen, vandaar ook een blik op de nauwe verwevenheid tussen ziekte en gezondheid. Hoe kunnen ziekte en gezondheid verklaard worden? Dieper ingaan op levensstijl en leefomgeving geeft een deel van de verklaring. Het individu kan naast dit alles echter ook een actieve rol spelen in de relatie gezondheid – zorg. Vervolgens wegen we het gezondheidsbeleid door de toegankelijkheid, de betaalbaarheid en de kwaliteit van de gezondheidszorg af te toetsen. Ten slotte formuleren we enkele uitdagingen en opties voor een Vlaams gezondheidsbeleid.

Het startpunt is dus: geboren worden. Wat is de gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind en wat zijn de mogelijke consequenties van een eventueel uitgestelde zwangerschapswens? Eénmaal op de wereld, wat is de (gezonde) levensverwachting van de Vlaming. Leeft de Vlaming langer (gezond) dan andere Europeanen? Hoe kunnen we bestaande verschillen verklaren? En wat verstaan we nu eigenlijk onder ‘gezondheid’?

Een samenleving telt gezonde mensen, mensen die (af en toe) ziek worden, chronisch zieke mensen, enzovoort. Om dit in kaart te brengen, staan we eerst stil bij hoe de Vlaming zelf z'n gezondheid evalueert en hoe hij zich hiermee positioneert ten opzichte van andere landgenoten en Europeanen. Daarna focussen we op vier clusters van ziekten: hart- en vaatziekten, kanker, infectieziekten en depressie en psychische aandoeningen. Deze selectie weerspiegelt niet echt de realiteit. We worden namelijk steeds vaker geconfronteerd met mensen die aan een combinatie van verschillende aandoeningen lijden: het betreft hier het fenomeen van de comorbiditeit en multimorbiditeit.

Wanneer men betrokken raakt bij een ongeval of men komt kwalijk ten val, dan wordt men ook plots als zieke gedefinieerd, maar dit is wel van een totaal andere orde dan de hierboven beschreven aandoeningen. Dit is ook meteen de reden waarom ongevallen en valincidenten apart besproken worden.

Wie (ernstig) ziek is, kan niet werken. We gaan dus deels ook in op de gevolgen van ziek-zijn en hebben daarom oog voor het ziekteverzuim. Kunnen we hier een stijging waarnemen en waar bevindt Vlaanderen zich in een vergelijkend Europees kader?

* Coördinatie

** Redactie: E-mail: Lynn.Ryssaert@UGent.be; Jan.DeMaeseneer@UGent.be. Beide auteurs zijn verbonden aan de Vakgroep Huisartsgeneeskunde en Eerstelijnsgezondheidszorg, Universiteit Gent.

Vervolgens beschrijven we de impact van de levensstijl en de leefomgeving op de gezondheid. Bij de levensstijl worden diverse aspecten geanalyseerd die bepalend zijn voor een (on)gezonde levensstijl namelijk het voedings- en bewegingspatroon, de alcoholconsumptie en het tabaks- en drugsgebruik. Mensen worden ook geconfronteerd met factoren die een weerslag hebben op de gezondheid, maar waarin ze zelf slechts in een mindere mate verandering kunnen brengen, namelijk de leefomgeving: het betreft enerzijds de sociale omgeving en anderzijds het milieu.

Mensen kunnen zelf ook een belangrijke bijdrage leveren aan de relatie tussen zorg en gezondheid onder meer door voor anderen in de samenleving te zorgen. De focus ligt vooral op de zorg voor kinderen en voor ouderen.

Het gezondheidsbeleid ondersteunt de zorg voor de gezondheid van de Vlaming en dus is de kwaliteit van de zorg belangrijk. Uitdagingen voor een Vlaams gezondheidsbeleid zijn het systematisch aanpakken van de sociale determinanten van ziekte en gezondheid en een heroriëntatie in de aansturing van het gezondheidsbeleid.

Deze bijdrage brengt de gezondheid en het welzijn van de Vlaming in kaart, naast die van de inwoners van de andere gewesten en van naburige landen. Onverwachte verschillen duiken op, wat leidt tot nieuwe aandachtspunten voor het Vlaams gezondheidsbeleid. Er wordt in deze bijdrage zoveel mogelijk geprobeerd om hetzelfde vergelijkende Europese kader te hanteren over alle topics heen. Dit is echter niet altijd mogelijk. Afhankelijk van de bron wordt een andere invulling gegeven aan 'Europa'. We hebben er voor gekozen om het Europese kader telkens te definiëren in de context van de behandelde topic, zodat het voor u, als lezer, telkens duidelijk is om welke Europese landen het precies gaat.

1. Geboorte en sterfte

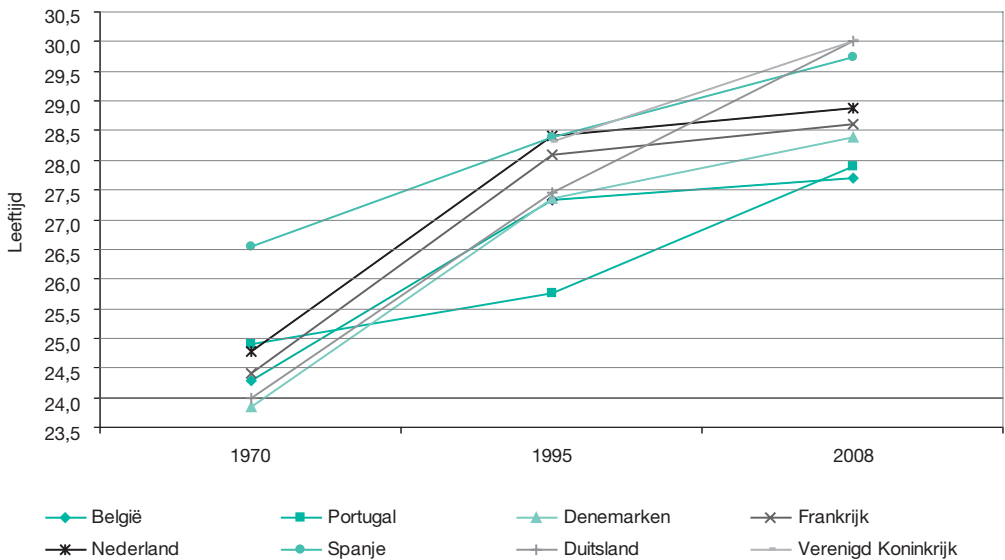
Deze topic start met het aantal geboorten in Vlaanderen en zoomt dan in op de voortdurend stijgende leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind. Hoeveel jaren deze baby's gemiddeld te leven hebben en hoeveel daarvan in goede gezondheid vormt het tweede deel van deze topic.

1.1. Aantal geboorten en leeftijd moeder bij geboorte kind

Het aantal geboorten in Vlaanderen neemt toe: 2009 was met 68.774 geboorten het op één na vruchtbaarste jaar sinds de start van de SPE-registratie (Studiecentrum voor Perinatale Epidemiologie) in 1991. In de tweede helft van 2009 trad een daling op, mogelijk als gevolg van de start van de economische crisis in oktober 2008 (SPE, 2010).

Zorgwekkend is dat de leeftijd van de moeder bij de bevalling toeneemt: de gemiddelde leeftijd van de Vlaamse moeder bedroeg in 2009 28,2 jaar op het moment van de eerste bevalling (SPE, 2010). Dit cijfer was nooit hoger. Voor meerbarende vrouwen is de gemiddelde leeftijd¹ 31,1 jaar (Studiedienst van de Vlaamse Regering [SVR], 2010).

Figuur 1. De leeftijd van de moeder bij een eerste bevalling (gemiddelde), 8 EU-landen, 1970, 1995 en 2008*.

* 2008 verwijst voor België, Frankrijk en Verenigd Koninkrijk naar gegevens uit 2006.

Bron: www.oecd.org/els/social/family/database

De stijging van de gemiddelde leeftijd van de moeder bij een eerste bevalling wordt waargenomen in alle in figuur 1 opgenomen landen. De sterkste stijging over een periode van ruim 25 jaar (1970-1995) is op te merken in Nederland, Denemarken en Frankrijk. In de periode 1995-2008 wordt het grootste zwangerschapsuitstel teruggevonden in Duitsland en Portugal.

De gemiddelde leeftijd van de vrouwen bij de eerste bevalling die rond de 30 jaar ligt, en die nog steeds in stijgende lijn gaat, is een reden tot bezorgdheid. Hoe ouder de vrouw met zwangerschapswens, hoe vaker geassisteerde bevruchting noodzakelijk is, hoe hoger de kans op complicaties tijdens de zwangerschap en hoe vaker medisch ingrijpen plaatsvindt. Dit leidt onvermijdelijk tot een hoger aantal geboorten van baby's met problemen: prematuur, te laag geboortegewicht en meer kinderen met aangeboren afwijkingen (<http://www.zorg-en-gezondheid.be/Cijfers/Cijfers-over-geboorte-en-bevalling>).

We gaan eerst dieper in op de gevolgen van de stijgende maternele leeftijd voor de zwangerschap en bevalling, vervolgens op die voor de baby.

1 bevalling op de 18 in Vlaanderen is het resultaat van medisch begeleide bevruchting, wat opmerkelijk is. Dit cijfer (2009) stagneert tegenover 2008, maar blijft hoog. De technieken die hierbij gebruikt worden, leiden onvermijdelijk tot een hoger aantal meerlingen. Met 1.209 tweelingen (1,8%) hebben we in Vlaanderen in 2009 – op 2008 na – het hoogste absolute aantal sinds 1987. De meeste tweelingen ontstaan nog steeds spontaan, maar de medisch begeleide bevruchting zorgt voor 40 % van de tweelingen (SPE, 2010).

Het aantal inducties van de baring vertoont een dalende trend, reeds ingezet in 2001. Toen beviel 30,7% van de Vlaamse zwangere vrouwen na het kunstmatig op gang brengen van de baring. In 2009 beviel 24,2% na inductie. Ook het aantal geboorten via keizersnede blijft dalen.

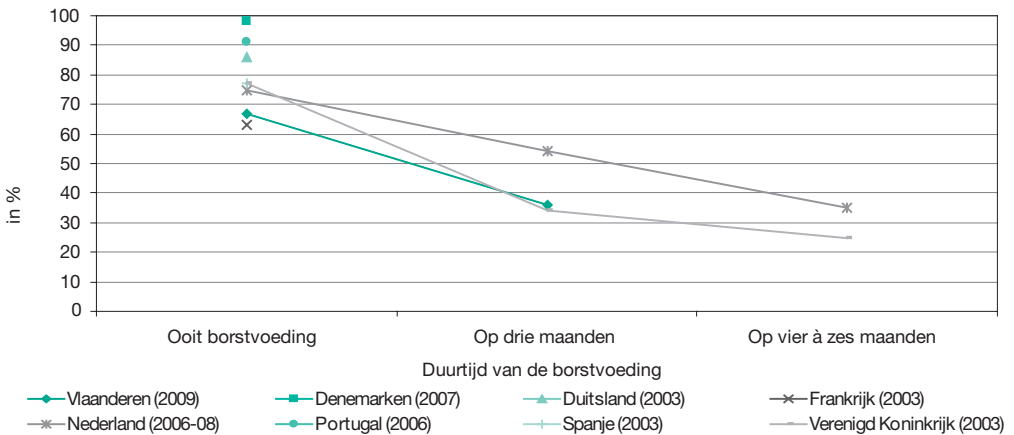
In 2009 beviel 19,1% (- 0,4% ten overstaan van 2008) via keizersnede. 2 op de 3 vrouwen maken momenteel gebruik van epidurale verdoving tijdens de bevalling.

Wat zijn de gevolgen voor de baby's? In Vlaanderen werd in 2000 zowel als in 2009 6,8% van de baby's geboren met een gewicht van minder dan 2.500 gram. In het voorbije decennium bleef het percentage baby's van minder dan 1.500 gram constant op 1,1%. Het percentage te vroeg (preterm) geboren baby's (< 37 weken) bedroeg zowel in 2000 als in 2009 7,3%. Zowel het aantal baby's met een laag geboortegewicht, als het aantal te vroeg geboren kinderen (pre-maturiteit) is sinds 2000 quasi ongewijzigd (SPE, 2010).

In Vlaanderen wordt 1 baby op de 125 geboren met een ernstige afwijking. De wijdverspreide prenatale opsporing en interventie via abortus in geval van een gevonden afwijking, zorgt voor een daling van het aantal baby's met Down syndroom. In 2009 waren het er slechts 41, terwijl zonder een prenatale opsporing men een 100-tal gevallen kon verwachten.

Steeds meer baby's in Vlaanderen krijgen borstvoeding als startvoeding. In 2009 bedroeg dit 66,7% van alle pasgeboren kinderen, terwijl dat het jaar voordien 64,9% was (SVR, 2010). Deze toename kan vastgesteld worden ongeacht de leeftijd van de moeder (Kind en Gezin, z.j.).

Figuur 2. Percentage kinderen dat ooit borstvoeding kreeg en percentage kinderen dat op drie maanden en op vier à zes maanden nog borstvoeding krijgt, Vlaanderen en 7 EU-landen

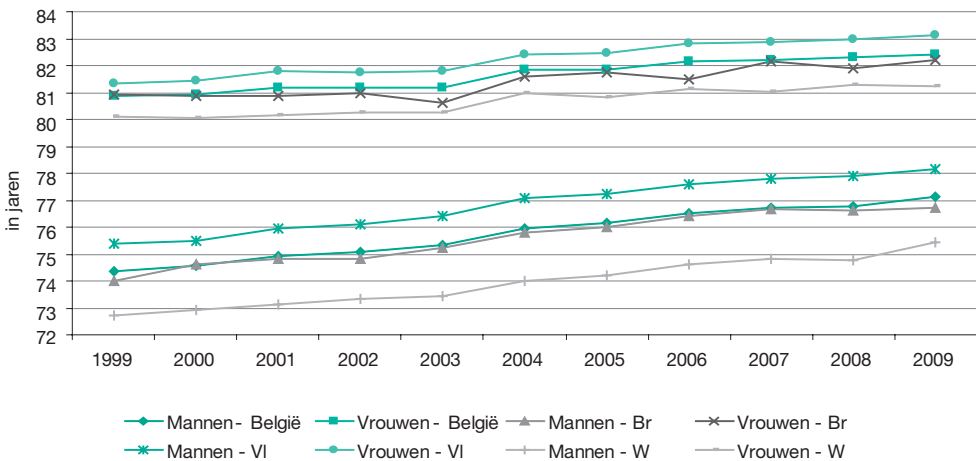
Bron: Kind en Gezin, 2009.

Wanneer Vlaanderen in een Europees perspectief geplaatst wordt, valt op te merken dat kinderen in de buurlanden, met uitzondering van Frankrijk, vaker borstvoeding krijgen. Determinanten voor het geven van borstvoeding moeten op verschillende niveaus gezocht worden. Zo kunnen de levensstijl van de moeder en ruimer van het gezin/de familie, het geboortegewicht en de gezondheid van de baby mee bepalen of er al dan niet gekozen wordt voor borstvoeding. Een volgend niveau is het gezondheidssysteem, de kwaliteit van de professionele ondersteuning bij het geven van borstvoeding kan bijvoorbeeld bepalend zijn. Ook maatregelen op vlak van volksgezondheid kunnen een effect hebben zoals een financiële tegemoetkoming bij het geven van borstvoeding. Tenslotte kunnen ook culturele en sociale maatregelen aangewezen worden als determinanten zoals bijvoorbeeld de mate waarin het aanvaard wordt om een kind in het openbaar borstvoeding te geven (EU Project on Promotion of Breastfeeding in Europe, 2004).

1.2. Levensverwachting

De levensverwachting geeft het gemiddeld aantal nog te verwachten jaren op een bepaalde leeftijd weer, meestal bij de geboorte. De berekening gebeurt aan de hand van de leeftijdsspecifieke sterftecijfers van de leden van de bevolking (Organisation for Economic Cooperation and Development [OECD], 2010).

Figuur 3. Evolutie van de levensverwachting van mannen en vrouwen bij de geboorte, in jaren, België en de gewesten, periode 1999-2009

Bron: FOD Economie – Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI).

De levensverwachting is in de afgelopen 10 jaar blijven stijgen met een duidelijk verschil tussen mannen en vrouwen (zie figuur 3). De levensverwachting van een pasgeboren Belgisch jongetje in 1999 was 74,4 jaar, in 2009 was dat 77,2 (FOD Economie – ADSEI). We nemen dus een toename waar van bijna 3 jaar in 10 jaar tijd (www.zorg-en-gezondheid.be). Voor pasgeboren meisjes stellen we ook een toename van de levensverwachting vast, zij het minder sterk, namelijk 1,5 jaar (1999: 80,9 en 2009: 82,4). De tendens dat de mannen de vrouwen langzaam bijbenen, blijkt anno 2009 nog steeds aan te houden. Naast een man-vrouw verschil zijn er ook verschillen tussen de gewesten. Zo blijkt dat mannen die leven in het Waalse Gewest gemiddeld 75,4 jaar worden anno 2009, wat bijna 3 jaar minder is dan mannen in het Vlaamse Gewest (78,1). Voor vrouwen is dat verschil bijna twee jaar (Waal Gewest: 81,2 – Vlaams Gewest 83,1).

Wanneer we de levensverwachting in België vergelijken met andere Europese landen (EU27) voor het jaar 2008, dan positioneren zowel de Belgische mannen als vrouwen zich boven het Europees gemiddelde van 76,4 jaar (mannen) en 82,4 jaar (vrouwen). De langstlevende mannen zijn in Zweden te vinden, de langstlevende vrouwen in Frankrijk, met respectievelijk 79,2 en 84,8 jaar (Eurostat). In de Europese landen is er een positief verband tussen het nationaal inkomen en de levensverwachting. Het effect van het nationaal inkomen op de levensverwachting wordt echter wel kleiner naarmate het nationaal inkomen stijgt (OECD, 2010). Ook andere factoren zoals de daling van de kindersterfte, een verbeterde levensstijl, een betere scholing en de medische vooruitgang hebben een positieve invloed op de levensverwachting (Eurostat, 2010).

Leidt een toename van de levensverwachting ook tot extra gezonde levensjaren? De levensverwachting, berekend op basis van de sterftetabellen, wordt heel vaak gebruikt om een idee te krijgen van het gezondheidsniveau in een bepaald(e) land of regio, want het is eenvoudig en gemakkelijk om meten, maar het zegt niets over de kwaliteit van leven. Het is daarom van belang om ook even stil te staan bij de ‘gezonde levensverwachting’ (Eurostat, Healthy Life Years Statistics). Maar wat is ‘geзд’ eigenlijk? Dubos wees er ons in 1959 op dat theoretisch gezien gezond-zijn betekent dat organische en mentale ziekten compleet afwezig zijn. Voor velen onder ons is gezond-zijn beschikken over de mogelijkheid om te functioneren. Gezond zijn betekent dan niet noodzakelijk vrij zijn van allerlei ziekten, maar in de mogelijkheid verkeren om te doen wat men wil doen en te worden wat men wil worden.

Theoretisch gezien is één van de meest relevante indicatoren om de algemene gezondheid van een individu te meten de aan- of afwezigheid van ziekte. De prevalentie van chronische aandoeningen stijgt over het algemeen. In de gezondheidsenquête van 2008 rapporteert 26,7% van de Vlamingen minstens één chronische aandoening. De gegevens voor België liggen gemiddeld iets hoger met 27,6% en voor de EU27 ligt het aandeel individuen met een chronische aandoening op 30,8%. Frankrijk met 36,8%, Duitsland met 36,1% en Portugal met 33,2% van de bevolking met minstens één chronische aandoening, liggen duidelijk boven het EU27-gemiddelde.

Deze gegevens zijn vanzelfsprekend sterk leeftijdsafhankelijk. In de groep van de 55-plussers zien we voor Vlaanderen volgende aandelen: bij de 55-64-jarigen 41,8%, bij de 65-74-jarigen 48,3% en bij de 75-plussers 59,9% (HISIA – Belgian Health Interview Survey – Interactive Analysis).

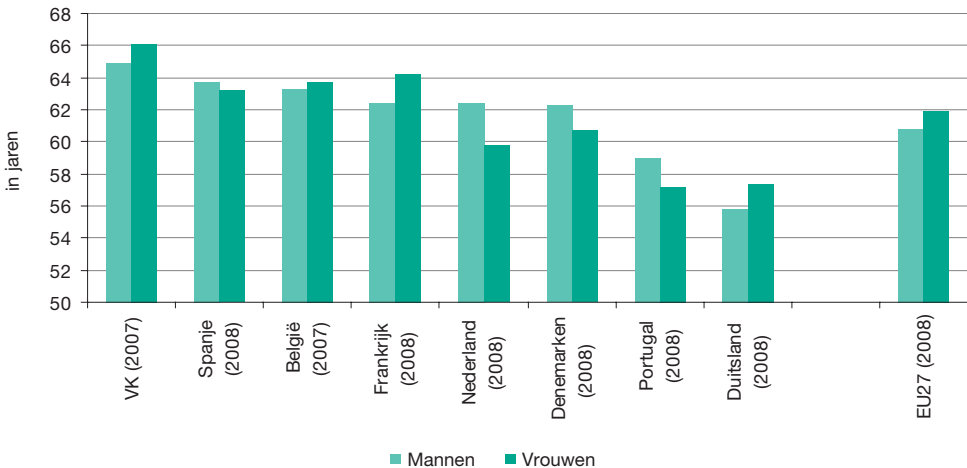
Een chronische aandoening hoeft niet noodzakelijk een functionele beperking met zich mee te brengen. Toch is het belangrijk de impact ervan op het functioneren en de kwaliteit van leven te kennen. Binnen de gezondheidsenquête van 2008 rapporteert 25,9% van de Vlamingen te leven met een functiebeperking als gevolg van een chronische aandoening (9% ervaart deze beperking continu en 16,9% soms of zelden). De gegevens voor België liggen opnieuw gemiddeld iets hoger: 26,9% van de populatie rapporteert beperkingen gelinkt aan een chronische aandoening (9,5% continu, 8,2% soms, 9,2% zelden) (HISIA).

Wanneer de gezonde levensverwachting Europees vergeleken wordt, wordt er gebruik gemaakt van volgende definitie *“het aantal levensjaren waarin een persoon niet door een aandoening of gezondheidsprobleem in zijn dagelijkse activiteiten wordt belemmerd”* (OECD, 2010). Om na te gaan of iemand beperkingen ervaart in zijn dagelijkse handelen werd er in de European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) gebruik gemaakt van volgende vraag *“For at least the past six months, to what extent have you been limited because of a health problem in activities people usually do? Would you say you have been: strongly limited? / limited? / not limited at all?”* (Eurostat).

In de EU27 hebben vrouwen bij de geboorte gemiddeld meer gezonde levensjaren dan de mannen, respectievelijk 61,9 en 60,8 jaar (zie figuur 4). Het man-vrouw verschil voor gezonde levensverwachting is minder groot dan dit voor de levensverwachting, zij het 1,1 jaar ten opzichte van 6,0 jaar. Algemeen blijken vrouwen er wel het best voor te staan (OECD, 2010). In Denemarken, Nederland, Portugal en Spanje echter zijn het de mannen die het beter doen. Maar de verschillen tussen man en vrouw in beide scenario's blijven klein.

Er wordt verondersteld dat hogere uitgaven voor gezondheid per capita gepaard gaan met een betere gezonde levensverwachting (OECD, 2010).

Figuur 4. Gezonde levensverwachting van mannen en vrouwen bij de geboorte, in jaren, 8 EU-landen

Bron: Eurostat, Healthy Life Years Statistics, 2010.

2. Ziekte en gezondheid

De subjectieve gezondheid is het vertrekpunt in dit onderdeel. Hoe gezond voelt de Vlaming zich en voelt hij zich eventueel gezonder dan andere Europeanen? Na deze schets wordt er dieper ingegaan op enkele grote ziektecategorieën zoals hart- en vaatziekten, kanker, infectieziekten, depressie en psychische aandoeningen. Door de vergrijzing in Vlaanderen zijn er steeds meer mensen met meerdere chronische ziekten: comorbiditeit of multimorbiditeit wat leidt tot een meer complexe zorg. Verder wordt ingegaan op 'ongevallen en valincidenten' hetgeen van een andere orde is dan de eerder genoemde ziektebeelden. We ronden dit onderdeel af door stil te staan bij wat ziek-zijn betekent op het vlak van werk. Hoe vaak is de Vlaming/Europeaan jaarlijks gemiddeld afwezig op het werk en voor hoe lang?

2.1. Gezondheidsbeleving

In 2008 rapporteerde 1 op de 5 Vlamingen zijn algemene gezondheid als slecht. De gerapporteerde gezondheid is sterk leeftijdsafhankelijk. Voor de 75-plussers loopt het aantal individuen dat zijn gezondheid als slecht rapporteert op tot meer dan de helft (52%). Vrouwen rapporteren gemiddeld een slechtere gezondheidstoestand dan mannen (25% versus 20% in slechte gezondheid) (Tafforeau, 2010a). De subjectieve gezondheid vertoont significante regionale verschillen binnen ons land. Zo is het aantal burgers dat de eigen gezondheid als redelijk, slecht of zeer slecht evalueert het kleinst in het Vlaamse Gewest en het grootst in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest.

De sociaaleconomische gradiënt binnen gezondheid wordt in Vlaanderen geïllustreerd door het feit dat minder dan 10% in de hoogste inkomenscategorie een slechte algemene gezondheid rapporteert, dit ten opzichte van 27,1% in de laagste inkomenscategorie (HISIA). Tabel 1 plaatst

de Vlaamse gegevens in een Europees kader (SILC, 2008) waarbij valt op te merken dat de gemiddelde Vlaming zich gezonder voelt dan de gemiddelde Europeaan.

Tabel 1. Gepercipieerde gezondheid (in %), Vlaanderen en 5 EU-landen, 2008

	Vlaanderen	België	Denemarken	Frankrijk	Duitsland	Portugal	EU27
Goed tot zeer goed	78,6	76,7	74,3	69,0	64,6	48,6	67,9
Zeer slecht tot middelmatig	21,4	23,3	25,7	31,0	35,4	51,4	32,1

Bron: SILC survey 2008.

Het voorbije decennium is het percentage Belgen dat tevreden is over zijn gezondheid lichtjes, maar significant gestegen. In de context van de vergrijzing betekent dit dat de subjectieve gezondheid van de bevolking verbeterd is (Tafforeau, 2010a).

2.2. Grote ziektecategorieën

Om zicht te krijgen op ‘ziekte’ selecteren we uit de grote waaier van ziekten vier grote groepen namelijk hart- en vaatziekten, kanker, infectieziekten en depressie en psychische aandoeningen.

2.2.1. Hart- en vaatziekten

In 2008 stierven 18.813 inwoners van het Vlaamse Gewest door hart- en vaataandoeningen (33% van alle sterfgevallen). Vanaf de leeftijd 35-39 jaar neemt het risico voor sterfte door hart- en vaatziekten exponentieel toe. Mannen sterven het vaakst door een acuut myocardinfarct², vrouwen het vaakst door een cerebrovasculair³ accident (hersenvloeding, herseninfarct). Hartfalen is verantwoordelijk voor een aanzienlijke morbiditeit en mortaliteit bij ouderen. Bij 90-plussers vormt hartfalen de belangrijkste cardiale doodsoorzaak (Vlaams Agentschap Zorg en gezondheid, 2008a).

De laatste decennia is er een dalende trend waarneembaar in de vroegtijdige sterfte (jonger dan 75 jaar) door hart- en vaatziekten. Tussen 1999 en 2008 daalde de sterfte door hart- en vaatziekten jaarlijks gemiddeld met 15 per 100.000 inwoners bij de mannen en met 10 per 100.000 inwoners bij de vrouwen. Deze daling is vooral toe te schrijven aan een daling van de sterfte door ischemische hartziekten⁴ (IHZ) en cerebrovasculaire aandoeningen (CVA). De Vlaamse sterftecijfers betreffende hart- en vaatziekten zijn momenteel bij de laagste in Europa. Het gemiddelde sterftecijfer in de EU27 wordt opgetrokken door de hogere sterftecijfers in het voormalig Oostblok (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2008a).

Het gemiddelde sterftecijfer in de EU27 is 1,4 keer groter dan het sterftecijfer voor Vlaamse mannen en vrouwen (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2008a). Uit cijfers van het Intego-netwerk, een registratienetwerk van huisartspraktijken (www.intego.be), blijkt dat niet alleen de sterfte door cardiovasculaire aandoeningen daalt, maar ook dat de incidentie van hart- en vaatziekten een gunstige evolutie kent. Volgens dit registratieproject in de eerste lijn bedraagt de incidentie van CVA-TIA (Transient Ischemic Attack) in Vlaanderen ongeveer 9.600 nieuwe gevallen per jaar, de incidentie van acuut myocardinfarct wordt geraamd op 7.500 per jaar (Bartholomeeussen e.a., 2006). Betere behandelmogelijkheden en betere preventie liggen aan de basis van deze dalende trend. Er is nog ruimte voor gezondheidswinst. De huidige richtlij-

nen van Domus Medica, beroepsvereniging voor huisartsen, bevelen aan om bij personen tussen 40 en 75 jaar een cardiovasculair risicoprofiel op te stellen (Boland e.a., 2007).

Bij een belangrijk deel van de Vlaamse bevolking zijn risicofactoren aanwezig die sterk verbonden zijn met het ontwikkelen van een cardiovasculaire ziekte. Zo is *hypertensie* (hoge bloeddruk) één van de belangrijkste risicofactoren op hart- en vaatziekten. In de leeftijdsgroep van 65 jaar en ouder vermeldt 34% van de mannen en 39% van de vrouwen een hoge bloeddruk (WIV – Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, 2010). Ook hebben prospectieve studies aangetoond dat het cardiovasculair risico toeneemt naarmate het *cholesterol*gehalte in het bloed hoger is. Betreffende cholesterol als risicofactor is er de laatste jaren een duidelijke trend: meer tests, meer abnormale waarden en meer personen waarbij medicatie wordt aangeraden. 78% van de Belgische bevolking tussen 45-54 jaar en 91% van de bevolking tussen 65-74 jaar heeft minstens één keer zijn cholesterolgehalte laten bepalen in de laatste 5 jaar. In de leeftijdsgroep 65 jaar en ouder vermeldt 52% van de mannen en 55% van de vrouwen een te hoog cholesterolgehalte. 57% van de personen met een verhoogd cholesterolgehalte kregen van hun arts het advies hiervoor een geneesmiddel te nemen (Hesse, 2010). In 2009 gebruikte ongeveer 20% van de Belgische bevolking van 35 jaar of ouder een statine (cholesterol verlagend geneesmiddel). Statines zijn momenteel de meest gebruikte geneesmiddelenklasse in België en nemen 7% van de totale uitgaven voor ambulante geneesmiddelengebruik voor hun rekening (Roberfroid e.a., 2010). Ook *diabetes* vergroot in belangrijke mate het risico op cardiovasculaire sterfte. Voor personen met diabetes is het risico hiervoor twee- tot viermaal groter; daardoor behoren ze tot de groep van hoogrisicopatiënten voor cardiovasculaire complicaties (Wens e.a., 2005). In 2008 vermeldde 3,4% van de Belgische bevolking ouder dan 15 jaar de diagnose van diabetes te hebben gekregen (WIV, 2010). Een vergelijkbaar percentage is vastgesteld in een recent RIZIV-project waar ongeveer 3% van de bevolking (uit Aalst en een Vlaamse controleregio) diabetesmedicatie bleek te nemen (Sunaert e.a., 2010). Door de toenemende problematiek van overgewicht verwacht men een stijging van het aantal diabetespatiënten in de toekomst (Mathieu e.a., 2006). Daarnaast zijn roken (Doll e.a., 1994), het hebben van overgewicht in combinatie met abdominale vetophoping en een zwakke fysieke conditie (Lee e.a., 2001) eveneens risicofactoren voor het ontwikkelen van een cardiovasculaire ziekte.

Er zijn algoritmen en risicotabellen ontwikkeld die op een eenvoudige wijze toelaten om personen tussen 40 en 75 jaar te evalueren en in te delen volgens hun cardiovasculaire risiconiveau, namelijk het risico om binnen de tien jaar het slachtoffer te worden van een fatale cardiovasculaire complicatie ($\geq 10\%$ = hoog; tussen 5 en 9% = matig; $< 5\%$ = laag) (Gezondheidsgids, 2010). De drempels zijn bij consensus vastgelegd en vormen het uitgangspunt voor een globale aanpak met specifieke adviezen voor rookstop, voeding, lichaamsbeweging en het voorschrijven van een medicamenteuze behandeling. Een medicamenteuze therapie (antihypertensiva, lipidenverlagende behandeling, acetylsalicylzuur) wordt opgestart in functie van het berekende globaal cardiovasculair risico, liever dan zich te focussen op één enkel probleem.

2.2.2. Kanker

De Vlaamse paradox van de borstkankeropsporing: Europese koploper in het vóórkomen en overlijden aan borstkanker, maar achteraan wat de deelname aan de screening betreft.

In Vlaanderen is kanker de tweede doodsoorzaak, na hart- en vaatziekten. Bij mannen is kanker echter doodsoorzaak nummer één, met 9.312 overlijdens in 2008. Hart- en vaatziekten zijn de

tweede doodsoorzaak bij Vlaamse mannen, met 8.749 overlijdens in 2008. Bij vrouwen zijn hart- en vaatziekten de voornaamste doodsoorzaak, met 10.064 sterftes in 2008, tegenover 6.955 overlijdens ten gevolge van kanker, dat hiermee op de tweede plaats komt.

Van de kankers, komt bij de mannen prostaatcancer het meeste voor (5.932 nieuwe gevallen in 2006), gevolgd door longkanker (n=3.221) en dikkedarmkanker (n=2.739). Bij vrouwen komt borstkanker op nummer één wat de nieuwe gevallen voor 2006 betreft (n=5.511), gevolgd door dikkedarmkanker (n=2.124) en longkanker (n=878) (www.kankerregister.org).

Hoewel prostaatcancer bij Vlaamse mannen de kanker is die het meeste voorkomt, sterven er toch meer mannen aan longkanker (2.995 in 2008) en dikkedarmkanker (913 in 2008) dan aan prostaatcancer (831 in 2008) (www.kankerregister.org).

De meeste vrouwen sterven aan borstkanker (1.361 vrouwen in 2008), gevolgd door longkanker (821 overlijdens in 2008) en dikkedarmkanker (804 overlijdens in 2008) (www.kankerregister.org). Wanneer we de incidentie van de meest voorkomende kankers over de seksen heen (longkanker en dikkedarmkanker) in Europees perspectief plaatsen, valt op dat België voor longkanker een tweede plaats inneemt na Denemarken (Oost-Europese landen buiten beschouwing gelaten). De incidentie van dikkedarmkanker hangt dan weer rond het EU27 gemiddelde (European Cancer Observatory).

In wat volgt gaan we dieper in op borstkanker omdat de Belgische vrouwen, in een Europees perspectief, het hoogste scoren, zowel wat het vóórkomen als wat de sterfte betreft (figuur 5).

Er bestaat sinds 2001 een Vlaams programma voor borstkankeropsporing, in Brussel en Wallonië startte men met een programma in 2002.

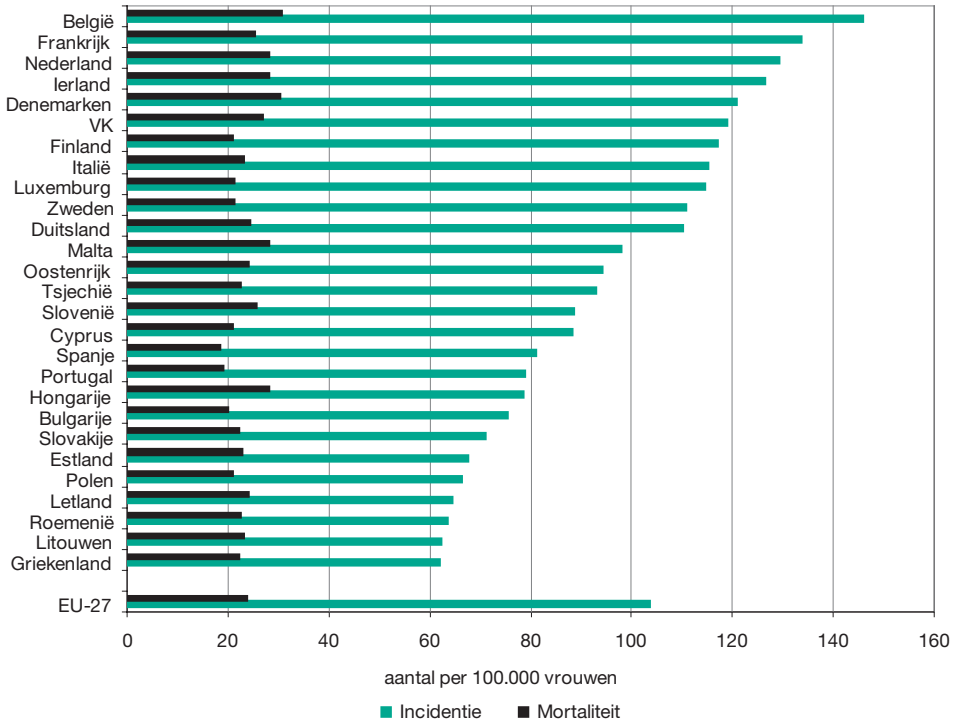
In Vlaanderen lijkt er echter een probleem van participatie aan het Vlaamse programma voor borstkankeropsporing te bestaan (Van Limbergen e.a., 2010). Hoewel er een stijgende evolutie is in de participatiegraad tussen 2002 en 2009 (33% bij aanvang, 48% in 2009), zwakt de stijgingsgraad af vanaf 2006. In 2006-2007 was er een participatie van 46%. Voor de periode 2008-2009 is dit slechts 2 procentpunten hoger (48%). Het participatiepercentage begint dus te stagneren. De gezondheidsdoelstelling van de Vlaamse overheid is om tegen het jaar 2012 een participatie te halen van minstens 75%. Kijkend naar de evolutie in de laatste 3 jaar, is deze doelstelling onmogelijk haalbaar. Er moeten oplossingen en middelen gezocht worden om het participatiecijfer weer fors te doen stijgen. Het is immers bewezen dat borstkankerscreening een daling in de borstkankersterfte kan bewerkstelligen, als onder andere de participatie voldoende hoog is (minstens 60%) (Blamey e.a., 1994).

De lage participatie betekent dat een heel groot deel van de vrouwen uit de doelgroep nog steeds niet of onregelmatig bereikt wordt. Er zijn verschillende factoren die de participatiecijfers beïnvloeden. In alle onderzoeken wordt vastgesteld dat vrouwen uit lagere sociale klassen, minder deelnemen. Participatie aan borstkankerscreening vertoont dus een duidelijke sociale gradiënt.

Het aanpakken van de ongelijkheid in deelname naargelang de sociaal-economische status, is een prioriteit voor de komende jaren. Dit kan bijvoorbeeld door de huisarts aan te sporen nog meer aandacht te hebben voor borstkankeropsporing en in het bijzonder voor de vrouwen uit de lagere sociale klassen. Ook kan meer aandacht worden besteed aan methoden om de niet-deelnemende vrouwen te bereiken, bijvoorbeeld door gebruik te maken van technieken die meer aansluiten bij hun leefwereld: meer persoonlijke benadering, naar de mensen toe gaan, nog meer

inschakelen van organisaties die op het terrein werken om de toeleiding te optimaliseren ... Het bewijs dat een hoog deelnamepercentage haalbaar is, wordt geleverd door onze Noorderburen. In Nederland ligt de participatiegraad aan het bevolkingsonderzoek naar borstkanker constant boven de 80% (Otto e.a., 2003).

Figuur 5. De (Europese) incidentie en sterftegraad van borstkanker bij vrouwen, gestandaardiseerd voor leeftijd, 2008

Bron: European Cancer Observatory.

2.2.3. Infectieziekten

Samenleven in situaties waarbij mensen dicht op elkaar zitten ('crowding') zoals in rusthuizen, crèches, hospitalen, revalidatiecentra schept nieuwe risico's voor de verspreiding van infecties: maagdarminfecties, hepatitis, schurft en luchtwegeninfecties. Infecties met bacteriën resistent aan verschillende antibiotica worden een veralgemeend gezondheidsprobleem, vooral voor rusthuisbewoners en mensen met multipole chronische aandoeningen.

De controle van tuberculose in België is vergelijkbaar met de ons omringende landen (zie tabel 2). Het sterftecijfer is gering: 22 van de in totaal 56.000 overlijdens in 2008 in Vlaanderen waren te wijten aan tuberculose (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2008b). Uitbraken van tuberculose die zich situeren in scholen in grootsteden (De Schrijver e.a., 2009), maar ook in rurale (Mak e.a., 2008) en in hechte lokale gemeenschappen (Dehollogne & Forier, 2007), vragen nog steeds om aandacht. Intensief en professioneel contactonderzoek brengt een relevant aantal nieuwe gevallen van tuberculose (in een vroeg stadium) aan het licht. Een bekend knelpunt is dat de behandeling niet voldoende lang wordt volgehouden.

Tabel 2. De impact van infecties. DALY's* (maat voor het aantal verloren gezonde levensjaren) per 100.000 inwoners: gestandaardiseerd naar leeftijd, 5 EU-landen, 2004

Infectie	België	Nederland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Duitsland
Tuberculose	8	5	8	9	5
SOI's**	22	22	23	23	22
HIV/AIDS	25	20	60	36	19
Hepatitis B	6	2	3	1	3
Onderste luchtwegen	78	84	43	119	57

* Disability Adjusted Life Years: dit concept combineert de tijd die een patiënt leeft met een handicap en de tijd verloren vanwege een voortijdig overlijden (Annemans, 2007).

** SOI's: Seksueel Overdraagbare Infecties.

Bron: WHO, 2009a.

Ook de impact van seksueel overdraagbare infecties (SOI's) en HIV is in België vergelijkbaar met de ons omliggende landen, met uitzondering van Frankrijk waar het aantal verloren gezonde levensjaren beduidend hoger is voor HIV/AIDS (zie tabel 2). De HIV-sterfte in Vlaanderen is beperkt: 23 overlijdens in 2008 (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2008b). Anderzijds komen er in België jaarlijks 1.000 nieuwe HIV-seropositieven bij (Sasse & Defraye, 2008; SVR, 2009). Bij mannen en vrouwen afkomstig uit midden-Afrika wordt de HIV-diagnose vaak later in het ziekteverloop gesteld, waardoor de retrovirale therapie minder doeltreffend wordt, of te laat wordt ingesteld om het ziekteverloop tegen te houden.

Nieuwe gevallen van HIV en SOI's zijn in België/Vlaanderen vooral merkbaar bij blanke mannen die sex hebben met mannen (Sasse & Defraye, 2008). Onbeschermde seks op risicoplatsen en ongemerkt dragerschap van SOI's vergemakkelijken de overdracht van HIV in deze groep.

In vergelijking met onze buurlanden (zie tabel 2) is hepatitis-B een groter probleem in België en vooral in Vlaanderen. Wallonië heeft een lagere incidentie dan Vlaanderen (Brochier, 2009). De hoge impact van hepatitis B in Vlaanderen is verrassend en niet meteen te verklaren. Er moeten niet ontdekte overdrachtswijzen zijn, mogelijks in verband met de intensieve zorg voor ouderen en chronisch zieken: pedicurebehandelingen, vingerprik en injecties. Zo zijn er in Vlaanderen verschillende clusters van hepatitis B infecties vastgesteld in rusthuizen, waarbij de transmissie veroorzaakt werd door fouten bij de vingerprik voor een glycemiebepaling (Mak e.a., 2010; De Schrijver e.a., 2004).

Een onderzoek bij 2.953 rusthuisbewoners bracht bij 19,5% dragerschap aan het licht voor een multiresistente stafylokok (MRSA: Methicillin-resistent Staphylococcus Aureus), in de volksmond gebruikt men nogal eens ziekenhuisbacterie als het over MRSA gaat hoewel dit geen synoniemen zijn van elkaar. Dit is een duidelijke stijging, want in 1997 en 2000 was dat minder dan 5 % (Denis e.a., 2009).

In tabel 3 wordt het voorkomen van MRSA in België geplaatst tegenover het voorkomen in andere dichtbijzijnde Europese landen.

Tabel 3. Percentage van het aantal onderzochte stalen positief voor multiresistente stafylokokken (MRSA), 7 EU-landen, 2002, 2006, 2009, en evolutie tussen 2006 en 2009

Land	% MRSA 2002	% MRSA 2006	% MRSA 2009	Evolutie tussen 2006 en 2009
België	28	22	21	=
Denemarken	<1	2	2	=
Duitsland	18	20	18	=
Frankrijk	33	27	23	∇
Nederland	<1	<1	<1	=
Spanje	23	25	26	=
Verenigd Koninkrijk	47	42	28	∇

Bron: European Center for Disease Control and Prevention, 2010.

Op dit moment bekleedt België een middenpositie in het percentage MRSA's dat sinds 2006 stabiel is. De situatie is vergelijkbaar met Duitsland en Frankrijk. Opvallend is de zeer lage prevalentie van MRSA onder de stafylokokken in de landen ten noorden van België.

Dragers van MRSA lopen een hoger risico op ernstige infecties en overlijden. Rusthuisbewoners die recent gehospitaliseerd werden, antibiotica innamen, bedlegerig zijn of een chronische huidwonde vertonen, hebben een hoger risico op MRSA-dragerschap (Denis e.a., 2009). Bewoners van rusthuizen blijken een wat onderschatte doelgroep voor preventie van infecties. 1 op de 5 dragerschap van een multiresistente stafylokok is zorgwekkend. Het wijst op onvoldoende controle van de transmissie van deze gevaarlijke bacterie binnen de instelling, en ook vanuit de buitenwereld, bijvoorbeeld het ziekenhuis. Diverse elementen werken hierop in: handhygiëne, aantal behandelende artsen, antibioticabeleid, wondverzorging, preventie van chronische wonden, vervoer van en naar het ziekenhuis.

2.2.4. Depressie en psychische aandoeningen

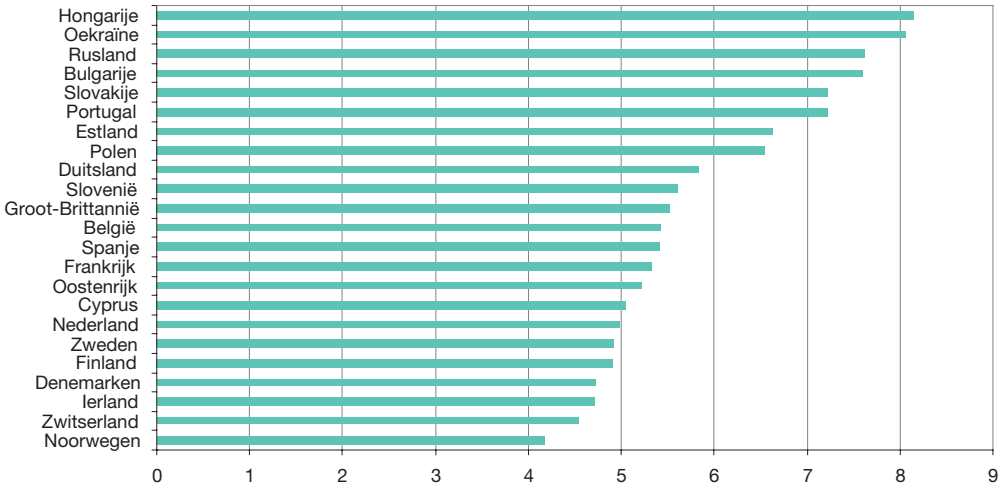
In deze ziektecategorie wordt er dieper ingegaan op depressie en depressieve stemmingen, op slaapproblemen, en op de medicamenteuze aanpak van deze medische problemen. Hoe vaak maken de Vlamingen gebruik van psychofarmaca? Waar positioneert de Vlaming zich inzake het gebruik van antidepressiva en slaap- en kalmeringsmiddelen ten opzichte van andere Europeanen?

2.2.4.1. Depressieve stemmingen en depressie: een stand van zaken

Kampt Vlaanderen met een depressie-epidemie?

De gezondheidsenquête uit 2008 geeft aan dat ongeveer 1 op de 10 Belgen in het voorbije jaar met depressieve symptomen heeft gekampt. Voor Vlaanderen is er na een lichte daling in 2004 (6,8%) opnieuw een stijging merkbaar in 2008 (8,2%) ten opzichte van de cijfers uit 2001 (7,7%). In Wallonië bedraagt dit 11% in 2008. Daarnaast blijkt dat 6% van de Belgische bevolking zelf rapporteert dat ze in het voorbije jaar aan een depressie geleden heeft. In Vlaanderen is dit cijfer doorheen de jaren redelijk stabiel gebleven en bedraagt het in 2008 5,1%. Opnieuw ligt het Waalse percentage hoger met 7,3% (HISIA). Het blijkt dat vooral de Waalse vrouwen beduidend hoger scoren dan hun Vlaamse en Brusselse geslachtsgenoten. Bij de mannen zijn de regionale verschillen gering en statistisch niet significant.

Figuur 6. Frequentie depressieve klachten: gemiddelde score op de Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (CES-D8 schaal), verschillende Europese landen, 2006-2007

Bron: Van de Velde e.a., 2010.

Figuur 6 geeft het gemiddelde per land weer van de score op de schaal CES-D8 (*Center for Epidemiologic Studies Depression Scale*). Aan de hand van 8 stellingen, waarop de respondent aangeeft in welke mate de stelling op hem/haar van toepassing is, wordt een score berekend. Een hogere score verwijst naar een hogere frequentie en ernst van depressieve klachten. Hoe hoger de score, hoe frequenter depressieve klachten voorkomen in een land. De figuur laat zien dat België zich in de Europese middenmoot bevindt. Als we Oost-Europa buiten beschouwing laten, wordt duidelijk dat België met een score van 5,4 zich op een weinig benijdenswaardige plaats bevindt, na Portugal, Duitsland en Groot-Brittannië.

Naast depressie kan ingezoomd worden op het onwelbevinden van individuen of in positieve termen gesteld, op de algemene levenstevredenheid. Focust men op jongeren en adolescenten, dan blijkt dat in 2006 90% van de Vlaamse jongeren (11-18-jarigen) sterk tevreden was over zijn leven (Universiteit Gent, 2006). Tegenover 2002 gaat de levenstevredenheid er ook op vooruit (Universiteit Gent, 2006). Dit neemt echter niet weg dat een deel van de Vlaamse jongeren wordt geconfronteerd met depressie, angstgevoelens en stress. Zo'n 5 tot 10% van de Vlaamse adolescenten zou op dit moment depressief zijn. 15 tot 20% zou tijdens de adolescentie minstens één keer depressief zijn geweest (Van Tichelen, z.j.). Het vergelijken van Vlaamse jongeren op het vlak van welbevinden met hun leeftijdsgenoten in andere landen is moeilijk wegens het ontbreken van data. Zo zijn Vlaanderen en België bijvoorbeeld niet opgenomen in het Europese KIDSCREEN project⁵ (www.kidscreen.org) dat tussen 2001 en 2004 plaatsvond in 13 landen.

Kijkend naar enkele demografische en sociaal-culturele variabelen kan vastgesteld worden dat onwelbevinden niet gelijk verdeeld is. Meisjes geven meer blijf van onwelbevinden dan jongens. Ook neemt het onwelbevinden bij jongeren toe naarmate ze ouder worden (Katholieke Universiteit Leuven, 2010). Allochtone jongeren blijken eveneens kwetsbaarder (De Clercq e.a., 1996 in: Bayingana e.a., 2002). Sociaal-economisch valt duidelijk op dat laaggeschoolden en jongeren die in armoede leven zich slechter voelen (Universiteit Gent, 2006).

De verschillen, vastgesteld bij jongeren, zijn ook waar te nemen in de gehele Belgische populatie. Zo blijkt dat vrouwen, lageropgeleiden en etnisch-culturele minderheden een groter risico lopen op depressieve klachten. Op basis van de European Social Survey (2006/2007) werden deze risicofactoren in een internationaal vergelijkend perspectief geplaatst. Hieruit blijkt dat Belgische vrouwen aanzienlijk meer depressieve klachten vertonen dan mannen. Zowel sociaal-economische factoren als gezinsgerelateerde karakteristieken oefenen een invloed uit op deze samenhang. Over het algemeen manifesteren klachten zich meer bij werklozen en gescheiden mensen en bij personen die in economische onzekerheid leven en over weinig financiële middelen of kapitaal beschikken. Zo grijpt een scheiding dieper in op het gemoed van vrouwen, vrouwen kunnen minder genieten van de baten van betaald werk en van het voordeel actief te zijn in maatschappelijk sterk gewaardeerde functies. Ten slotte blijken armoede en gebrek aan middelen bij Waalse vrouwen extra zwaar door te wegen (Bracke & Wauterickx, 2003). Toch is het opvallend dat ook in België met formeel georganiseerde kinderopvang en een hoge vrouwelijke participatie op de arbeidsmarkt dergelijke verschillen vastgesteld worden (Van de Velde e.a., 2010). Daarenboven hebben lageropgeleide vrouwen driemaal meer kans om depressieve klachten te rapporteren in vergelijking met hogeropgeleide vrouwen. Ook bij de Belgische mannen is er een significant verschil naar opleidingsniveau, maar minder uitgesproken. Hetzelfde fenomeen is merkbaar in Frankrijk en Noorwegen, maar ook in Oekraïne en Slovaakse (von dem Knesebeck e.a., 2011). Tenslotte willen we erop wijzen dat etnische minderheden een belangrijke risicogroep voor depressie vormen in België. Etnische discriminatie vormt immers een risicofactor voor het ontwikkelen van een depressieve stoornis (Karlsen e.a., 2005). Uit gegevens van de Eurobarometer (Europese Commissie, 2007) blijkt dat België een hoge frequentie van etnische discriminatie kent, naast landen zoals Zweden, Nederland, Frankrijk en Denemarken. Depressie wordt dan ook niet langer meer beschouwd als een individueel probleem, maar als een maatschappelijk probleem, gezien buurtkarakteristieken ook gerelateerd zijn aan mentale problemen, bovenop individuele determinanten (Ross, 2000). Onderzoek omtrent depressie focust vandaag dan ook voornamelijk op maatschappelijke factoren zoals individualisering, tijdsdruk, prestatiegerichtheid en stress, werkloosheid, financiële zorgen, relatieproblemen en echtscheiding, migratie- en integratieproblematiek (Dehue, 2008). Bij jongeren hangt onder andere de gezinssituatie (scheidingservaring, gezinssamenstelling, ouder-kindrelatie ...) samen met verschillen in welbevinden (Matthijs e.a., 2009). Ook tegenvallende schoolresultaten, pestgedrag ... zijn van belang (Van Tichelen, z.j.).

Depressieve gevoelens gaan samen met meer middelenmisbruik (Universiteit Gent, 2006), zelfdodingsgedachten en zelfdoding (Vlaams Agentschap voor Zorg en Gezondheid, z.j.). De Vlaamse overheid heeft dan ook een actieplan opgesteld ter preventie van depressie en zelfdoding. Bij Vlaamse jongeren hebben ongeveer 15% van de jongens en 21% van de meisjes tussen 13 en 18 jaar reeds twee keer of meer aan zelfdoding gedacht (Universiteit Gent, 2006). De cijfers zijn wel laag (5 per 100.000 bij jongens en 3 per 100.000 bij meisjes) in vergelijking met de gehele, Vlaamse bevolking (25 per 100.000 mannen en 8 per 100.000 vrouwen, Vlaams Agentschap voor Zorg en Gezondheid, z.j.). Ook wordt het aantal suïcides in de Vlaamse bevolking de laatste 10 jaar met succes teruggedrongen (Vlaams Agentschap voor Zorg en Gezondheid, z.j.). In 2007 haalde men ruimschoots de doelstelling om het aantal zelfdodingen met 8% te verminderen ten opzichte van 2000 (SVR, 2009) toch blijft er een groot probleem. Veel personen met een depressie zoeken geen professionele hulp of beëindigen voortijdig hun behandeling. Dit wordt onder meer veroorzaakt door het stigma dat vaak nog rust op personen die lijden aan psychische aandoeningen en de geringe bespreekbaarheid van depressieve klachten. Daardoor is geestelijke gezondheidszorg minder doeltreffend. Men spreekt van een 'hidden

burden'. De enquête 'Stigma in a global context – Belgian Mental Health Study' is de eerste studie die dit fenomeen in detail bestudeert in een niet-klinische populatie (Verhaeghe e.a., 2010). Er zijn al publieke campagnes gelanceerd om deze problematiek aan te kaarten, zoals 'Fit in je hoofd' en 'Te Gek', maar uit de evaluatie hiervan blijkt dat slechts een minderheid van de Vlamingen deze campagnes heeft opgepikt, respectievelijk 37% en 16%. Het is belangrijk dat dergelijke campagnes worden ingebed in een grootschalig programma om de continuïteit te garanderen. Daarnaast wordt aanbevolen om zich niet alleen tot de algemene bevolking te richten, maar ook campagnes te organiseren waarbij men specifieke doelgroepen met meer aangepaste strategieën benadert. Ook zijn er vragen bij de performantie van het huidige aanbod op het vlak van zorg voor geestelijke gezondheid, in het bijzonder wat betreft de eerstelijns-gezondheidszorg.

2.2.4.2. Gebruik van antidepressiva

Pillen of praten? Dit debat wordt vaak gevoerd met betrekking tot medische hulpverlening voor psychische problemen. In Vlaanderen heeft medicatie in de praktijk de overhand. Uit de gezondheidsenquête van 2008 blijkt dat 80% van de personen die lijden aan een depressie beroep deed op medicatie, terwijl slechts 42% langs ging bij een psychotherapeut. Ook in het Waalse Gewest deed 87% van de mensen, die in het afgelopen jaar een depressie rapporteerden, een beroep op geneesmiddelen, terwijl slechts 37% psychotherapie volgde (Gisle, 2010a). Ook op Europees niveau zijn er dubbel zoveel mensen die medicatie slikken dan mensen die psychotherapie volgen (Europese Commissie, 2010a).

In 2007 werden in Vlaanderen 226 miljoen doses antidepressiva verbruikt, wat een verdubbeling is in tien jaar tijd. Opmerkelijk is dat Vlamingen minder antidepressiva slikken dan Walen. De RIZIV-statistieken voor 2007 tonen aan dat het gemiddelde bedrag dat in Wallonië aan psychofarmaca besteed werd 76 euro per hoofd bedroeg, terwijl dit in Vlaanderen slechts 55 euro is.

Wel is het gebruik van antidepressiva in Vlaanderen blijven stijgen tijdens de voorbije jaren. De Belgische gezondheidsenquête illustreert dat in 1997 2,8% van de Vlaamse bevolking in de twee weken voorafgaand aan het interview antidepressiva had genomen. In 2001 en in 2004 was dit respectievelijk 3,8% en 4,6%. De meest recente gegevens uit 2008 wijzen op 5%. In Wallonië ligt het recentste cijfer op 6,6%, wat een terugval betekent ten opzichte van 2004 (8,3%) en het cijfer uit 2001 evenaart. Over geheel België is er sprake van 5,7% gebruikers van antidepressiva in 2008.

Op basis van de Eurobarometerdata ligt het gebruik van antidepressiva in België op 9%, wat iets meer is dan het EU27 gemiddelde van 7%. In Portugal ligt het antidepressivagebruik het hoogst (15%). In Duitsland (3%), Griekenland (3%) en Bulgarije (4%) het laagst.

Samenhangend met de determinanten voor het psychisch onwelbevinden, zien we hier opnieuw dezelfde demografische en sociaal-culturele variabelen die bepalend zijn in het antidepressiva-gebruik. Een onderzoek van de Christelijke Mutualiteit heeft uitgewezen dat hun vrouwelijke leden beduidend meer antidepressiva slikken dan hun mannelijke leden (http://www.cm.be/nl/120/infoactualiteit/enquetes_en_onderzoeken/antidepressiva/index.jsp). Zoals al aangegeven, wordt dit mogelijk verklaard door het feit dat vrouwen vaker kampen met internaliserende psychische aandoeningen zoals depressie of angststoornissen, maar ook zetten vrouwen sneller de stap naar professionele hulpverlening (Gouwy e.a., 2008; Koopmans & Lamers,

2007; Biddle e.a., 2004), los van de zorgbehoeften (Green & Pope, 1999). Bovendien zijn artsen meer geneigd om antidepressiva aan vrouwen voor te schrijven (Cooperstock, 1987). Daarnaast blijkt uit de Gezondheidsenquête dat lageropgeleiden vaker antidepressiva nemen (Gisle, 2010a). Bovendien scoren niet-Westerse allochtonen volgens een Nederlandse studie hoger dan autochtonen op antidepressivagebruik, met uitzondering van de 65-plussers (Volkers e.a., 2005).

Hoe kan dit hoge gebruik van antidepressiva afgeremd worden? Verschillende actoren kunnen hiertoe bijdragen, om te beginnen de huisarts. Immers wie met psychische problemen kampt, raadpleegt in eerste instantie de huisarts. Huisartsen schrijven echter vaak antidepressiva voor. Het is onduidelijk wat dit voorschrijfgedrag beïnvloedt: gebrek aan deskundigheid, aan tijd of onvoldoende mogelijkheden tot doorverwijzing en samenwerking (Anthierens e.a., 2007a). Verder zou overleg met of doorverwijzing naar een specialist of een gespecialiseerde voorziening op de tweede lijn (CGGZ) aangewezen zijn bij ernstige vormen.

In het debat ‘pillen of praten?’ is tevens een rol weggelegd voor de ziekteverzekering die er nog niet in is geslaagd een terugbetaling voor psychotherapie door niet-psychiaters te realiseren. Op de Conferentie Eerstelijnsgezondheidszorg (Vandeuren, 2010) werd gepleit voor het creëren van een eerstelijnspsychologische functie. Ook de relatie tussen artsen en farmaceutische bedrijven en de beïnvloeding van het voorschrijfgedrag dient strikter opgevolgd te worden.

2.2.4.3. Slaapproblemen

Uit de Gezondheidsenquête 2008 blijkt dat 19% van de inwoners van het Vlaamse Gewest slaapproblemen ervaart (minstens één slechte nacht in de vorige 4 weken). Vrouwen (23%) worden vaker dan mannen (15%) geconfronteerd met een slechte nachtrust. Wat de relatie van opleidingsniveau met nachtrust betreft, kan er gesteld worden dat er tussen de gewesten onderling geen verschil kan worden waargenomen: slaapproblemen komen vaker voor bij laaggeschoolden dan bij hogeropgeleiden (in Vlaanderen 30% bij vrouwen en 15% bij mannen; in Wallonië 34% respectievelijk 18 à 21%).

Algemeen kan gesteld worden dat in België 21% van de bevolking ouder dan 15 jaar een slechte nachtrust heeft. De slaapproblemen nemen toe met de leeftijd. Zo blijkt 15% van de 15-24-jarigen en ongeveer dubbel zoveel van de 75-plussers moeilijkheden te ondervinden bij het slapen (Gisle, 2010a).

Figuur 7 die gebaseerd is op recente representatieve enquêtes in Europa (European Health Interview Survey), geeft de positie weer van de Belg ten opzichte van andere Europeanen. Hier bekijken we de positieve kant: het aandeel dat zegt goed te hebben geslapen.

Wat blijkt? De Belg slaapt minder goed dan de inwoners van andere Europese landen zoals Denemarken, Frankrijk, Duitsland, Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Meer dan 1 twintiger op de 5 geeft aan de voorbije maand meerdere nachten niet goed geslapen te hebben. Ook in het Verenigd Koninkrijk is dat het geval. In Denemarken, Frankrijk, Duitsland en Nederland zijn er significant meer twintigers met een betere nachtrust. Eenzelfde beeld komt naar voor bij dertigers en jonge veertigers.

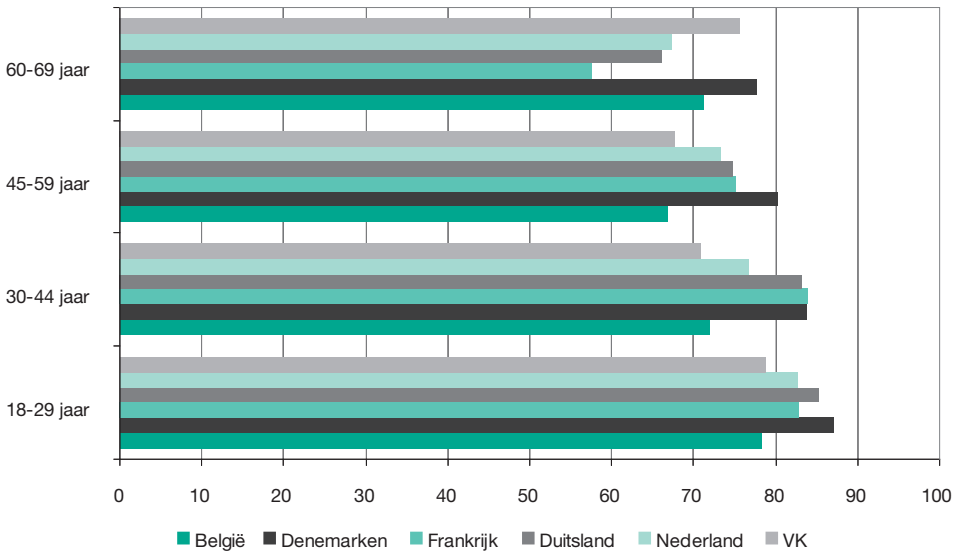
De groep 45 tot 59 jaar springt er uit. Slechts 2 op de 3 Belgen in die leeftijdscategorie geeft aan goed te slapen. Dat is maar liefst 13 procentpunten meer ‘slechtslapers’ vergeleken met Denemarken, en 6-8 procentpunten verschil met de andere landen. Opvallend, het Verenigd Koninkrijk gaat mee in de Belgische trend. De situatie wordt wel beter met ouder worden, want

de Belgische zestiger slaapt beter dan de vijftiger, en ook de verschillen met de andere landen vertonen in die leeftijdscategorie een ander patroon. Het gebruik van slaap- en kalmeringsmiddelen in deze leeftijdscategorie heeft hier ongetwijfeld een aandeel in.

Kortom: deze ‘insomnia-epidemie’ in België en Vlaanderen werpt nieuw licht op het plaatje van de Vlaming als veelslikker van slaap- en kalmeringsmiddelen. Is het gebruik van deze psychofarmaca de oorzaak van slecht slapen? Of omgekeerd: zoekt de Vlaming zijn heil in medicijnen om zijn nachtrust te verbeteren? Of heeft het te maken met een latente depressieve ingesteldheid waarvan ‘slecht slapen’ een kernsymptoom is?

Er zijn nog andere hypothesen zoals overmatige geluidsbelasting (zie daarvoor punt 3.2.2 over het milieu).

Figuur 7. Percentage dat aangeeft goed te hebben geslapen de voorbije maand naar leeftijd, 6 EU-landen, 2008

Bron: European Health Interview Survey (EHIS), 2008.

2.2.4.4. Gebruik van slaap- en kalmeringsmiddelen

Sinds de jaren 1980 hoort België bij de grootste gebruikers van benzodiazepine (BZD) ter wereld (Balter e.a., 1984). Benzodiazepines en aanverwanten⁶ zijn de enige overblijvende soort geneesmiddelen die als ‘slaap- en kalmeringsmiddelen’ bij ons worden gebruikt. Ze zijn bijna allemaal afgeleid van het ‘historisch’ geneesmiddel Valium. Er is altijd vrij slechte gegevensbewaking geweest rond deze producten, want deze geneesmiddelen worden niet terugbetaald en daarom hield het RIZIV tot recent het gebruik ervan niet bij. Toch wijzen statistische gegevens eerder op een toename dan op een afname in de laatste 20 jaar (De Donder, 2004; IMS Health, 2003). Opmerkelijk aangezien ook antidepressiva massaal gebruikt worden sindsdien. Dit terwijl antidepressiva voor een stuk gebruikt worden om dezelfde problematieken, vaak ontstaan in een context van psychosociale problemen, te behandelen.

Benzodiazepines zijn vrij veilige geneesmiddelen in vergelijking met de oudere tranquillizers (barbituraten, meprobamaat, methaqualone). Toch worden BZD in verband gebracht met verslaving, cognitieve stoornissen (geheugenstoornissen, paradoxale reacties zoals agressiviteit en hyperactiviteit), nachtelijk vallen, verkeersongevallen en werkongevallen. Wat start als een korte behandeling, ontwikkelt zich vaak tot chronisch gebruik (Van Hulten e.a., 2003).

In de Gezondheidsenquête van 2008 (Van der Heyden e.a., 2010) geven vooral vrouwen en laaggeschoolden aan angstproblemen te hebben, waarbij in Vlaanderen globaal 3% klaagt over chronische angst. Meestal worden hiervoor professionele hulp ingeroepen (88%) en geneesmiddelen gegeven (74%) en/of psychotherapeutische hulp (38%) geboden, wat vergelijkbaar is met de situatie bij personen met een depressie. Opvallend is dat na de leeftijd van 75 jaar het verschil tussen mannen en vrouwen groter wordt: angstproblemen worden aangetroffen bij amper 2% van de mannen van deze leeftijd tegenover 12% van de vrouwen.

Zoals eerder beschreven geeft 21% van de Belgische bevolking (in Vlaanderen 19%) aan slaapproblemen te hebben. Vrouwen nemen hiervoor massaal vanaf hun 45 jaar (mannen vanaf 65 jaar) een slaappil, zodat bij de oudste groep vrouwen 43% een psychotroop middel neemt (benzodiazepine of antidepressivum). Globaal blijkt dat 15% (en in Vlaanderen 13%) van de ondervraagde 15-plussers een benzodiazepine gebruikte op het moment van de bevraging, tweemaal meer vrouwen dan mannen. Deze cijfers blijven de laatste jaren stabiel.

Het gebruik van psychotrope geneesmiddelen is hoger in het Waalse Gewest (19%) en in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest (17%) dan in het Vlaamse Gewest (13%), zowel bij slaappil (Vlaams Gewest 8% tegen Brussels Hoofdstedelijk Gewest 10% en Waals Gewest 11%) als kalmeringsmiddelen (Vlaams Gewest 5%, Brussels Hoofdstedelijk Gewest 9% en Waals Gewest 12%), ook na correctie voor leeftijd en geslacht.

De analyses in functie van de sociaaldemografische factoren laten toe om enkele risicogroepen te identificeren: vrouwen en laaggeleide personen.

Is er een rechtstreeks verband tussen het voorkomen van slaapproblemen en het gebruik van slaappil? Deze op het eerste zicht triviale vraag is nochtans niet direct met 'ja' te beantwoorden. In Nederland komen zoals bij ons slaapproblemen heel veel voor: tot een derde van de bevolking geeft slaapproblemen aan (Nederlands Huisartsen Genootschap – NHG, 2005). Dit terwijl slechts 2,6% huisartspatiënten chronisch een benzodiazepine gebruikt (NHG). Een onderzoek in het Verenigd Koninkrijk vond 37% slaapproblemen in de algemene populatie (Morphy e.a., 2007); 1,5% van de Britten neemt chronisch een slaappil en 0,8% een angstwerend middel (Ohayon e.a., 1998). Het laatste rapport van de International Narcotics Control Board (INCB, 2009), een organisatie van de Verenigde Naties rond gebruik van legale en illegale drugs, leert ons dat België nog steeds de wereldkoploper is qua globaal tranquillizergebruik en qua BZD gebruik; in de periode 2006-2008 gebruikten we gemiddeld 15% meer slaap- en kalmeringsmiddelen dan de tweede in de rij (Frankrijk), ongeveer drie keer meer dan het Verenigd Koninkrijk, Nederland of Duitsland en vijf keer meer dan Noorwegen.

Het groter gebruik in Vlaanderen/België dan elders in Europa is hooguit gedeeltelijk te wijten aan een grotere problematiek (zie 2.2.4.3). Daarnaast is er zeker ook een lagere drempel om benzodiazepines te gebruiken. De oorzaak hiervan ligt zowel bij de artsen (INCB, 2009) als bij de patiënten (Anthierens e.a., 2007b). De artsenfactor heeft te maken met een gebrek aan kennis over alternatieve strategieën (Anthierens e.a., 2007a) en wellicht ook aan de positie van de huisarts in de gezondheidszorg (geen 'inschrijving' waardoor de patiënt kan 'shoppen'). Het grote publiek moet er zich ook bewust van worden dat BZD niet onschuldig zijn.

Het gebruik van psychofarmaca kan samen met de suïcidecijfers en de verslavingsgegevens een graadmeter zijn van het welbevinden van een bevolking. Voor het rijke Vlaanderen/België is het massaal BZDgebruik een belangrijke aanwijzing dat welvaart en welzijn niet noodzakelijk overlappen.

2.3. Multimorbiditeit

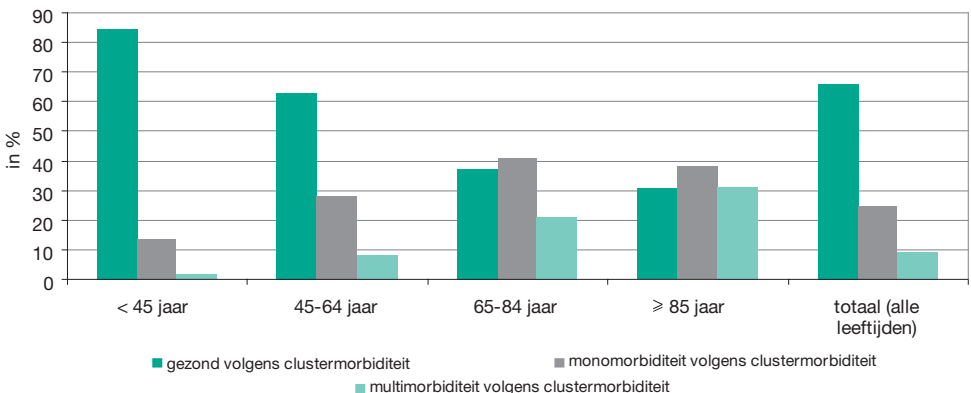
Van de mensen met een chronische aandoening lijdt 25-50% aan comorbiditeit (Van Weel & Schellevis, 2006). In de groep van 65-plussers heeft de helft drie of meer chronische aandoeningen en 20% heeft er meer dan vijf (Anderson & Horvath, 2002). Internationale vergelijkingen betreffende de prevalentie van multimorbiditeit lopen mank omwille van de uiteenlopende definities van multimorbiditeit. Binnen de nationale Gezondheidsenquête van 2004 definieert men zes ziekteclusters (tabel 4) waarbij men spreekt van multimorbiditeit indien er aandoeningen gerapporteerd worden binnen meer dan één cluster. We grijpen hier terug naar de gegevens uit de gezondheidsenquête van 2004, omdat deze clusterindeling niet gemaakt werd in de meest recente enquête (2008).

Tabel 4. Clusters voor multimorbiditeit

Cluster 1 (aandoening in het voorbije jaar)	Astma/COPD
Cluster 2 (aandoening in het voorbije jaar)	Ernstige hartaandoening/AMI
Cluster 3 (aandoening in het voorbije jaar)	Diabetes
Cluster 4 (aandoening in het voorbije jaar)	Parkinson
	Epilepsie
	Duizeligheid met vallen
	CVA met restletsels
Cluster 5 (aandoening in het voorbije jaar)	Kanker
Cluster 6 (aandoening in het voorbije jaar)	Ernstige rugproblemen, artrose, artritis en andere reumatologische problemen

Bron: Nationale Gezondheidsenquête 2004.

Figuur 8. Aandeel Vlamingen die gezond zijn, mono- of multimorbide zijn volgens de cluster morbiditeit, naar leeftijd, 2004

Bron: Nationale Gezondheidsenquête 2004.

Met de vergrijzing van de bevolking zullen we ontegensprekelijk instaan voor een groeiende groep patiënten met multimorbiditeit (zie figuur 8). Brengt de vergrijzing en de toename van multimorbiditeit ons enkel en alleen een groeiende groep patiënten met hoge, complexe zorgnood en afhankelijkheid of gaat de toename van de levensverwachting en de vooruitgang van de geneeskunde ook gepaard met langer gezond en onafhankelijk leven? Verschillende studies suggereren dat functiebeperkingen in het algemeen dalen maar het blijft onduidelijk of deze vooruitgang geldt voor alle gezondheidsproblemen en patiëntengroepen (Freedman e.a., 2002).

De kennis rond klinische zorg en gezondheidszorgorganisatie heeft zich de laatste decennia voornamelijk ontwikkeld binnen een probleemgestuurd model. Er zijn richtlijnen en aanbevelingen, gebaseerd op wetenschappelijke evidentie, voorhanden en die hebben de kwaliteit van de zorg aanzienlijk verbeterd. Wanneer men echter bij patiënten met multimorbiditeit zorg herleidt tot een som van ziektespecifieke aanbevelingen, wordt de zorg voor de patiënt versnipperd en gefragmenteerd met tegenstrijdige behandelingen en polyfarmacie tot gevolg (Boyd e.a., 2005). Eén van de grootste gevaren hierbij is dat men voorbijgaat aan de individuele voorkeuren, noden en aspiraties van de patiënt (Ritchie, 2007). In de dagdagelijkse praktijk vraagt de zorg voor patiënten met multimorbiditeit dat aanbevelingen en richtlijnen geoperationaliseerd worden binnen de context van de individuele patiënt: comorbiditeit, patiëntenvoorkeuren, functionele toestand, levenskwaliteit, levensverwachting en omgevingsfactoren spelen hier een belangrijke rol en zullen ertoe leiden dat er (nu en dan) wordt afgeweken van wat de ‘medische evidentie’ voorschrijft.

Zorgmanagement bij patiënten met verschillende chronische aandoeningen is ontegensprekelijk één van de belangrijkste uitdagingen binnen de gezondheidszorg voor de komende jaren. Er is echter nood aan de ontwikkeling van specifieke kwaliteitsindicatoren voor patiënten met multimorbiditeit (Boyd e.a., 2005). Om de uitdaging van multimorbiditeit efficiënt aan te gaan, moeten we meer inzicht krijgen in de impact van het probleem op het niveau van de individuele patiënt om zo strategieën in klinische zorg en binnen de gezondheidszorgorganisatie aan te passen aan de noden in het veld. We moeten hierbij de grenzen van de individuele aandoeningen durven overschrijden. Er is nood aan een integrale aanpak die verder kijkt dan de traditionele biomedische variabelen zoals bloeddruk en HbA1c⁷ en die focust op globale, patiëntgerichte uitkomsten zoals functionele toestand, sociale participatie en levenskwaliteit. Er is binnen deze belangrijke uitdaging duidelijk nood aan een paradigmashift in de zorg waarbij interventies minder probleemgestuurd en meer doelgestuurd worden (Mold e.a., 1991). De doelstellingen worden mee geformuleerd door de patiënt als individu. Enkel op die manier kan het aanbod in de (gezondheids)zorg efficiënt gedifferentieerd worden naargelang specifieke noden en kunnen beperkte middelen in zorg efficiënt worden besteed.

2.4. Ongevallen en valincidenten

De meest voorkomende ongevallen en valincidenten in en om het huis zijn sterk leeftijdsafhankelijk (<http://www.zorg-en-gezondheid.be/Gezond-leven-en-milieu/Ongevallen-in-de-privésfeer/Ongevallen-bij-kinderen-en-jongeren/>). Vandaar dat we ook hier een onderscheid maken tussen de kinderen en jongeren, en de ouderen.

Kinderen en jongeren

In 2008 waren in het Vlaamse Gewest 37 kinderen tussen 1 en 15 jaar het slachtoffer van een dodelijk ongeval. Dit is een daling ten opzichte van 2007 waarin 42 kinderen stierven, maar een stijging ten opzichte van 2006 waarin 26 kinderen stierven (Kind en Gezin, z.j.). Twee derde van deze kinderen stierven na een verkeersongeval (cijfers 2008), zij waren in de meeste gevallen voetganger. Naast verkeersongevallen blijken verdrinking of onderdompeling en onopzettelijke vergiftiging ook nog twee belangrijke doodsoorzaken (Kind en Gezin, z.j.). Wanneer de Europese vergelijking gemaakt wordt, kan opgemerkt worden dat het Vlaamse Gewest met gemiddeld 6,7 sterfgevallen per 100.000 kinderen (0-15 jaar; cijfers 2007) hoog scoort. Enkel in Griekenland stierven er in 2007 meer kinderen door een ongeval, namelijk 7,9 per 100.000. Verder telde Nederland in 2007 3,9 sterfgevallen per 100.000 kinderen, Italië 4,4 en het Verenigd Koninkrijk 4,2 (Kind en Gezin, z.j.).

De levensstandaard heeft een invloed op de prevalentie van ongevallen. Wereldwijd is de prevalentie – op enkele uitzonderingen na – omgekeerd evenredig met de levensstandaard van het land (zie tabel 5). In Europa is dit ook zo (WHO, 2008a).

Tabel 5. Prevalentie van ongevallen per 100.000 kinderen in Europa*, 2004

	Landen met hoog inkomen	Landen met laag inkomen
Verkeersongevallen	5,2	8,3
Verdrinking	0,6	4,0
Verbranding	0,2	1,1
Valincidenten	0,3	1,0
Vergiftiging	0,2	2,0

* Regio Europa gedefinieerd door de WHO (in totaal 53 landen).

Bron: WHO, 2008a.

In Vlaanderen zet de omgekeerd evenredige trend zich verder. Vlaanderen doet het voornamelijk slecht op het vlak van verkeersongevallen. Eén van de verkeersveiligheidsindicatoren betreft het aantal voertuigen. In de landen met een hoog inkomen blijft het aantal voertuigen toenemen. In Vlaanderen is het aantal personenwagens tussen 1990 en 2006 toegenomen met meer dan 30%, het aantal vrachtwagens is net niet verdubbeld in die periode (Lammar, 2006).

Lang niet alle ongevallen kennen een dodelijke afloop; bij kinderen tussen 0 en 4 jaar zijn de vaakst voorkomende ongevallen zonder de dood tot gevolg valongevallen, ongevallen waarbij het kind zich snijdt of stoot en ongevallen waarbij het kind gekneld of beklemd geraakt.

Ouderen

Omdat de oudere persoon progressief geconfronteerd wordt met multiple beperkingen en dus een verslechtering van de functionele toestand, is hij steeds meer aangewezen op zijn directe leefomgeving en dus wordt de thuisomgeving erg belangrijk (Myncke & Vandekerckhove, 2007).

De afname van de functionaliteit is één van de oorzaken van een toename van het aantal valincidenten, terwijl de gevolgen van de valincidenten op zich een afname van de functionaliteit tot gevolg hebben. De valproblematiek is dan ook een complexe problematiek (Milisen e.a., 2010).

In Europa valt meer dan een derde van de 65-plussers minstens één keer per jaar. De prevalentie van het aantal valincidenten van de Vlaamse ouderen ligt in dezelfde lijn. Bijna 40% van de Vlaamse ouderen (gemiddelde leeftijd 76,7 jaar) valt minstens één keer per jaar. Het aantal keren dat men valt, neemt toe bij het ouder worden (Tinetti, 2003; Milisen e.a., 2004).

Het merendeel van de valincidenten gebeurt binnenshuis. De top drie van de locaties waar het meest gevallen wordt, zijn de woonkamer (28,6%), de slaapkamer (20%) en de badkamer (11,3%). Zowel Vlaamse, als internationale studies geven aan dat rechtkomen (uit bed, bad, ...) één van de meest voorkomende omstandigheden is waarbij de oudere valt (Milisen e.a., 2004). Ruim tweederde van de gevallen ouderen loopt een letsel op. In het merendeel van de gevallen betreft dit een mineur letsel. Het aantal majeure letsels, zoals een heupfractuur, is echter niet te verwaarlozen (ruim 17%) (Milisen e.a., 2004).

Hoewel het aantal valincidenten het voorbije decennium afgenomen is, blijft een onvrijwillig letsel, waarvan valincidenten de belangrijkste oorzaak zijn, in de top vijf staan van de doodsorzaken bij Vlaamse 75-plussers (Expertisecentrum Valpreventie Vlaanderen, 2010).

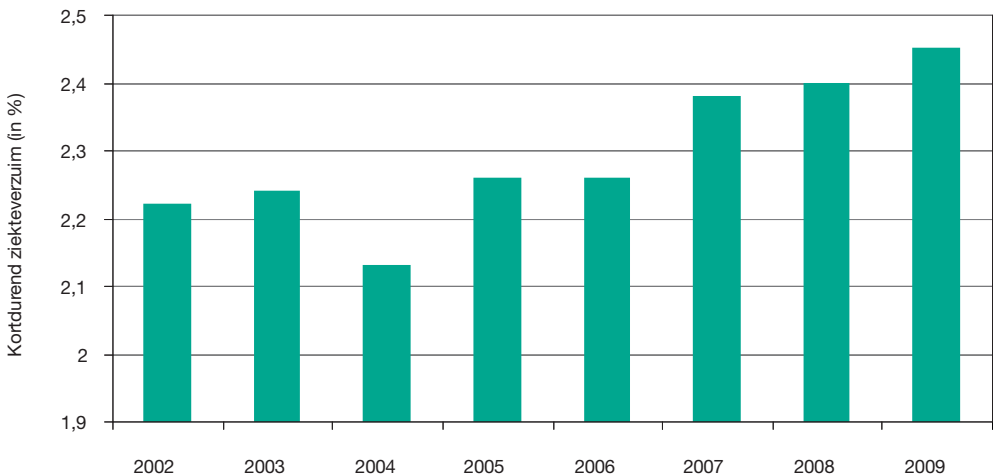
Over het aantal valincidenten bij ouderen in een Europees perspectief werden geen data gevonden.

2.5. Ziekteverzuim

Stijgend ziekteverzuim: een teken aan de wand?

Uit cijfers voor België van ‘human resources’-dienstverlener Securex blijkt dat, met uitzondering van het jaar 2004, het ziekteverzuim nu al acht achtereenvolgende jaren stijgt (figuur 9). In 2009 bereikte het een recordhoogte.

Figuur 9. Het kortdurend ziekteverzuim (in %), België, periode 2002-2009

Bron: http://www.beswic.be/nl/news_board/securex_sick

Ziekteverzuim kan worden gemeten via het aantal keren dat iemand afwezig is wegens ziekte (de frequentie), het aantal dagen dat iemand per keer afwezig is (de duur) of een combinatie van beide (het ziekteverzuimpercentage). In België is het aantal ziekmeldingen in acht jaar tijd met maar liefst 37% gestegen, het aantal verzuimdagen per werknemer nam met 25% toe. Onder

verzuimdagen verstaan we de dagen die iemand van het werk afwezig bleef met ziekte als reden.

De voornaamste redenen voor de forse toename van het ziekteverzuim zijn de hoge werkbelasting, demotivatie, pesterijen en een ongezonde leefstijl (http://www.beswic.be/nl/news_board/securex_sick). De vraag is ook in welke mate de economische crisis mensen ertoe heeft aangezet om toch te gaan werken ondanks het feit dat ze zich niet helemaal gezond voelden. Dit kan zich dan nadien vertalen in een verhoogd ziekteverzuim.

Het kortdurend ziekteverzuim van maximum één maand, dat voor de werkgever van belang is in het kader van het door hem te financieren gewaarborgd maandloon, is in Wallonië het grootst met name 2,6%⁸, voor Vlaanderen is dit 2,4%. In werkdagen uitgedrukt betekent dit respectievelijk 6,9 en 6,3 dagen per werknemer.

Het is bekend dat naast ziekte, heel wat andere factoren een belangrijke rol spelen bij de omvang van het ziekteverzuim (Philipsen, 1969), waaronder de ‘culturele’ component. Zo is het ziekteverzuim in bijvoorbeeld Zweden veel hoger dan in ons land, wat deels kan verklaard worden door de uitgebreide Zweedse sociale bescherming. Het ziekteverzuim in Nederland is ook ruim hoger dan in België: de Nederlander heeft de gewoonte om uit te zieken, terwijl de Belg eerder naar geneesmiddelen grijpt en tracht zo snel mogelijk terug aan de slag te gaan (Prins, 1990).

Hoewel we met internationale vergelijkingen voorzichtig moeten zijn (andere berekeningswijzen, andere registratie), zien we dat de Belgische ziekteverzuimcijfers sinds 2005 meer en meer naar het gemiddelde van enkele buurlanden evolueren, maar dat zowel in Frankrijk, Duitsland als Nederland de cijfers blijven stijgen (www.aon.com).

Hierboven werden al een aantal oorzakelijke factoren genoemd: de hoge werkbelasting, demotivatie, pesterijen, en een ongezonde levensstijl. Dit zijn stuk voor stuk factoren die minder door een sterke controle, dan wel via een goed ziekteverzuimbeleid kunnen aangepakt worden. In tegenstelling met Nederland, waar de nadruk bij het beheersen van het ziekteverzuim ligt op een goed uitgewerkt ziekteverzuimbeleid waarbij bijvoorbeeld de drempel om terug te keren naar het werk na een langdurige afwezigheid, zo laag mogelijk wordt gehouden, zien we dat Belgische/Vlaamse werkgevers zich vaak (bijna) uitsluitend tot een controle van het ziekteverzuim beperken (Prins, 1990).

... en een remedie?

Van de langdurig afwezige werknemers voelt 1 op de 5 zich gediscrimineerd, 17% wordt gepest. 1 op de 7 frequent afwezigen⁹ is zelfs slachtoffer van agressie op het werk. De vraag is natuurlijk wat oorzaak en gevolg is. In ieder geval is het creëren van een aangename werksfeer een veel belangrijker taak voor de werkgever dan het trachten terug te dringen van het ziekteverzuim met soms enkele dagen door een streng controlebeleid via controle-artsen. Wie veel beweegt, zich voldoende ontspant en gezond eet en niet rookt of overmatig alcohol gebruikt, is minder afwezig (Securex, 2010).

3. Impact van levensstijl en leefomgeving op gezondheid

In dit onderdeel wordt onderzocht welke de impact is van de levensstijl van individuen op hun gezondheid. Ook de effecten van de sociale omgeving en het milieu komen aan bod.

3.1. Levensstijl

Verschillende elementen die een gezonde levensstijl kenmerken worden van naderbij bekeken: gezond eten en voldoende bewegen, niet roken, geen drugs nemen en verantwoord omgaan met alcohol. Welke evoluties kunnen vastgesteld worden in Vlaanderen? Zijn de voedings- en bewegingsgewoonten ‘typisch Vlaams’ of zijn ze ook vast te stellen in Europa? Kan de positieve trend in rookgedrag en alcoholgebruik ook in andere regio’s vastgesteld worden? En in welke mate gebruikt de Vlaming illegale drugs?

3.1.1. Voeding en beweging

De Vlaming is te dik ...

Volgens gegevens voor 2008 kampt iets minder dan 1 op de 5 Belgische jongeren (18%) met overgewicht waarvan 5% met obesitas (tabel 6). Het blijkt dat jongeren uit het Vlaamse Gewest het beter doen dan die in de andere gewesten (Drieskens, 2010a). De grote toename in de prevalentie van overgewicht vond al plaats in de laatste drie decennia van de vorige eeuw (Hullens e.a., 2001).

Tabel 6. Overgewicht bij 2- tot 17-jarigen (in %), België en de gewesten, 1997, 2001, 2004 en 2008

	prevalentie overgewicht waarvan (x%) obesitas			
	1997	2001	2004	2008
België	15% (5%)	18% (5%)	17,5% (5,5%)	18% (5%)
Vlaams Gewest	13% (4,5%)	16,5% (4,5%)	17,5% (5%)	17% (4%)
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	17,5% (5,5%)	27% (12%)	22,5% (8,5%)	27% (10%)
Waals Gewest	17% (5,5%)	19% (4,5%)	17,5% (6%)	18% (5%)

Bron: Gezondheidsenquête België 2008.

In Europa behoort Vlaanderen tot de middenmoot. Jongeren in zuiderse landen (zoals Italië en Spanje) scoren wat betreft overgewicht, zeer slecht met cijfers tot 30%. Nederland en Denemarken kennen in Europa lage cijfers (respectievelijk 11% en 14%). Vlaanderen (niet opgenomen in de International Obesity Task Force[IOTF]-data) vervoegt (met de cijfers uit de Gezondheidsenquête 2008) de brede groep landen (waaronder Frankrijk en Zweden) met cijfers die rond de 20% schommelen (International Obesity Task Force, 2005).

Vlaamse 15-jarige meisjes rapporteerden in 2006 iets minder overgewicht dan de jongens, respectievelijk 8% en 11%. Dit is lager dan het gemiddelde in Europa¹⁰ wat 10% is voor de meisjes en 17% voor de jongens (Currie e.a., 2008). Deze positie ten opzichte van het Europees gemiddelde kan in 2010 echter niet versterkt worden. De Vlaamse cijfers liggen in 2010 namelijk hoger dan in 2006: 10% van de 15-jarige meisjes rapporteert overgewicht en 14% van de jongens (Universiteit Gent, 2006).

Overgewicht neemt toe met de leeftijd. De helft van de volwassen mannen in Vlaanderen en 38% van de vrouwen heeft overgewicht (Drieskens, 2010a). Met deze cijfers nemen de Vlaamse volwassenen in Europa, net als de Vlaamse jongeren, een gemiddelde positie in (Roskam e.a., 2009).

De gevolgen van overgewicht zijn gekend. Overgewicht bij jongeren gaat enerzijds gepaard met een aantal lichamelijke beperkingen zoals overbelasting van gewrichten, kortademigheid en slaapstoornissen (Onafhankelijk Ziekenfonds, 2006; Lobstein e.a., 2003). Anderzijds is er ook een verhoogd risico op een aantal ernstige gezondheidsproblemen zoals type 2-diabetes (Poortvliet e.a., 2007) en hart- en vaatziekten (Van Leest & Verschuren, 2005). Overgewicht, vooral in combinatie met abdominale vetophoping, gaat namelijk gepaard met een toename van het risico op een aantal metabole afwijkingen zoals insulineresistentie en een gestoord lipidenprofiel en verhogen zo ook het risico op hart- en vaatziekten (Williamson e.a., 2000). Overgewicht zou tevens het risico op bepaalde kankers verhogen (Micozzi, 1993). De mentale gezondheid kan daarnaast ook te lijden hebben onder overgewicht, zo hebben jongeren met overgewicht een lager psychologisch welbevinden (Onafhankelijk Ziekenfonds, 2006).

... voedings- en bewegingsgewoonten evolueren positief bij volwassenen (2004 en 2008) maar minder bij de jongeren (2006 en 2010) ...

Het gebrek aan gezonde voedingsgewoonten en voldoende beweging is gerelateerd aan deze en andere chronische aandoeningen en behoren in de meeste landen tot de prioriteiten van een preventief gezondheidsbeleid. Het belang van voldoende bewegen blijkt onder meer uit het feit dat personen in goede fysieke conditie een lagere cardiovasculaire mortaliteit hebben dan personen met een zwakke fysieke conditie, ook na correctie voor andere risicofactoren (Lee e.a., 2001).

Voedings- en bewegingsgewoonten worden al op jonge leeftijd aangenomen en blijven meestal onveranderd tijdens de volwassen leeftijd (www.cm.be/beestiggezond). Aandacht voor gezonde voeding en beweging op jonge leeftijd is dan ook cruciaal.

Slechts 33% van de Vlaamse 5-jarige kleuters eet elke dag groenten en 45% eet elke dag fruit, 11% drinkt elke dag gesuikerde frisdrank (2008) (www.kleuters-ugent.be).

Een derde van de 11-jarigen eet dagelijks fruit (cijfer voor 2010), maar slechts 15% van de meisjes en 12% van de jongens haalt de norm van 2 stukken fruit per dag. Oudere adolescenten eten minder fruit dan de 11-jarigen. Voor meisjes liggen deze cijfers lager dan in 2006, voor de jongens zijn er geen verschillen gemeten. De dagelijkse groentenconsumptie ligt merkkelijk hoger dan de fruitconsumptie, maar volgt dezelfde negatieve evolutie als de fruitconsumptie. Positief is de daling van de frisdrankenconsumptie: in 2010 drinkt nog een derde van de 11-jarigen dagelijks frisdrank. Bij 15-jarigen is de dagelijkse frisdrankconsumptie bij jongens nog steeds 46% en bij meisjes 34% (Universiteit Gent, 2006).

Verontrustend is dat slechts 33% van de 5-jarige kleuters dagelijks minstens 60 minuten beweegt, gemiddeld brengen zij op weekdays 74 minuten per dag door met TV-kijken en op weekenddagen 140 minuten per dag (Van Cauwenberghe e.a., 2010).

Bij de 11-jarige jongens heeft 25% dagelijks minstens 60 minuten beweging per dag, hiermee doen ze het beter dan in 2006. Bij meisjes is dit stabiel gebleven op 15%. Bij oudere adolescenten liggen de percentages lager.

Enquêtes bij volwassenen uit het Vlaamse Gewest wijzen uit dat voedingsgewoonten de laatste jaren in positieve richting evolueren maar nog steeds niet voldoen aan de doelstellingen. Slechts 35% van de volwassen mannen en 42% van de vrouwen eet dagelijks 2 porties fruit. 70% van

de mannen en 66% van de vrouwen eet dagelijks minstens 200 gram groenten. Bij de mannen drinkt 32% dagelijks gesuikerde dranken, bij de vrouwen is dat 21%.

Iets minder dan een vijfde van de mannen (18%) loopt een gezondheidsrisico door gebrek aan lichaamsbeweging in de vrije tijd, bij de vrouwen is dit iets minder dan een vierde (23%). Deze percentages liggen lager dan in 1997 (Tafforeau, 2010b). Vlaanderen doet het wat lichaamsbeweging betreft wel beter dan Wallonië en Brussel. In Vlaanderen meldt 46% van de ondervraagden minstens 30 minuten lichaamsbeweging per dag, tegenover 29% in Wallonië en 25% in Brussel (Tafforeau, 2010b).

... doch ongelijkheden blijven bestaan

Overgewicht en voedings- en bewegingsgewoonten vertonen belangrijke verschillen naar leeftijd en geslacht en deze verschillen nemen nauwelijks af.

Bij de jongens (2006) is er een verband tussen overgewicht en de welvaart van het gezin, bij de meisjes werd dit verband niet gevonden. In de helft van de Europese landen is er meer overgewicht in gezinnen met een lagere welvaart (Currie e.a., 2008). Het voedingspatroon van laaggeschoolde jongeren is slechter (Matthys, 2006), ook bewegen en sporten zij minder buiten de schooluren (Universiteit Gent, 2006). Ook De Spiegelaere e.a. (1998a) toonde in een onderzoek bij 12-jarigen aan dat er een omgekeerd verband bestaat tussen sociaal-economische status (SES) en overgewicht. Tevens stelt men vast dat de adolescentie een cruciale periode is in de sociaal ongelijke ontwikkeling van overgewicht en obesitas. Tussen 12 en 15 jaar vergroot de sociale ongelijkheid in overgewicht. Dat de sociale ongelijkheid in de adolescentie toeneemt, wijst erop dat kwetsbare jongeren minder in staat zijn hun voedingspatroon te veranderen en meer te gaan bewegen (De Spiegelaere e.a., 1998b). In Nederland stelt men ook vast dat niet-westerse allochtone jongeren vaker kampen met overgewicht (TNO, 2010). Overgewicht bij volwassenen daalt naargelang het opleidingsniveau stijgt en dit is zo in de meeste Europese landen (Giskes e.a., 2010).

Voor de groentenconsumptie zijn er weinig ongelijkheden (Prättälä, 2010), maar de fruitconsumptie neemt toe met stijgend opleidingsniveau en de consumptie van frisdrank daalt met stijgend opleidingsniveau. Dit patroon komt voor in de meeste Europese landen (Giskes e.a., 2010). Er is een duidelijke sociale gradiënt in de meeste voedingsgewoonten. Slechte voedingsgewoonten doen zich niet enkel voor in de meest kansarme of laagst opgeleide groep maar vertonen een dalende lijn van lager- naar hogeropgeleiden (Driessens, 2010b).

3.1.2. Alcoholgebruik

De consumptie van alcohol is een determinant van gezondheid omdat de consumptie ervan heel wat gevolgen kan hebben zowel op het vlak van de gezondheid als op sociaal vlak. Zo wordt alcoholgebruik in verband gebracht met hart- en vaatziekten, levercirrose en bepaalde kankers. Het consumeren van alcohol kent ook enkele sociale gevolgen zoals bijvoorbeeld het vóórkomen van ongevallen, geweld, zelfs moord en zelfdoding (OECD, 2010).

In Vlaanderen werden enkele specifieke, meetbare en algemeen aanvaarde doelstellingen geformuleerd, waarvan de realisatie op middellange termijn wordt gepland. Om die doelstellingen te bereiken, worden bepaalde accenten gelegd binnen het preventieve gezondheidsbeleid (<http://www.zorg-en-gezondheid.be/Beleid/Gezondheidsdoelstellingen>). Dit gebeurt in navolging van de Wereldgezondheidsorganisatie. De Vlaamse Gezondheidsdoelstellingen met betrekking tot alcohol worden hier gebruikt als leidraad om het alcoholgebruik in Vlaanderen Europees te vergelijken.

Doelstelling 1: Bij de 15- tot 25-jarigen ligt het percentage jongeren dat minstens 1 keer per week 6 glazen op 1 dag drinkt, het zogenaamde binge-drinken (Gezondheidsenquête 2008), niet hoger dan 13%.

In 2004 was dit 17,3% en in 2008 14,0%, namelijk 12,8% wekelijks en 1,2% dagelijks of bijna dagelijks. Dit betekent dat de bovenvermelde doelstelling bijna is gerealiseerd.

Onder andere omwille van definitieverschillen, is het niet mogelijk om specifiek het binge-drinken van de jongeren internationaal te vergelijken. We kunnen daarentegen wel Europese data terugvinden die het dronken-zijn van onze Belgische (Waalse) jongeren kadert. In de Health Behaviour in School aged Children (HBSC) onderzoeken werd nagegaan hoeveel 15-jarigen al 2 keer of meer dronken waren geweest. Hieruit blijkt dat dit het geval is voor gemiddeld 38% van de jongens en 30% van de ondervraagde meisjes. Denemarken, Groot-Brittannië en Finland vertonen opvallend meer dronken jongeren dan België, Nederland en Frankrijk. Deze laatste landen nemen een plaats in onderaan de lijst van Europese landen. De jongeren in Duitsland nemen Europees een gemiddelde positie in. Een verklaring voor deze vastgestelde verschillen kan gevonden worden in een verschil van risico-opzoekend gedrag (OECD, 2010).

Doelstelling 2: Bij de mannen van 16 jaar en ouder is het percentage dat meer dan 21 eenheden per week drinkt niet hoger dan 10%.

In 2004 bedroeg dit 13% maar voor 2008 krijgen we een ander beeld. ‘Slechts’ 9,7% van de mannen boven 15 jaar dronk meer dan 21 glazen op één week, waarmee de doelstelling werd bereikt.

Doelstelling 3: Bij de vrouwen van 16 jaar en ouder is het percentage dat meer dan 14 eenheden per week drinkt niet hoger dan 4%.

In 2004 was dit 5,5%. In tegenstelling tot de mannen, zien we bij de vrouwen een stijging van het overmatig alcoholgebruik tussen 2004 en 2008, met name 6,1% van de vrouwen boven 15 jaar dronk wekelijks meer dan 14 glazen alcohol in 2008.

Het is onmogelijk om doelstelling 2 en 3 internationaal te vergelijken, de eenheden alcohol zijn hiervoor te specifiek. Het is echter wel mogelijk om de alcoholconsumptie van de afgelopen 12 maanden regionaal en internationaal te kaderen.

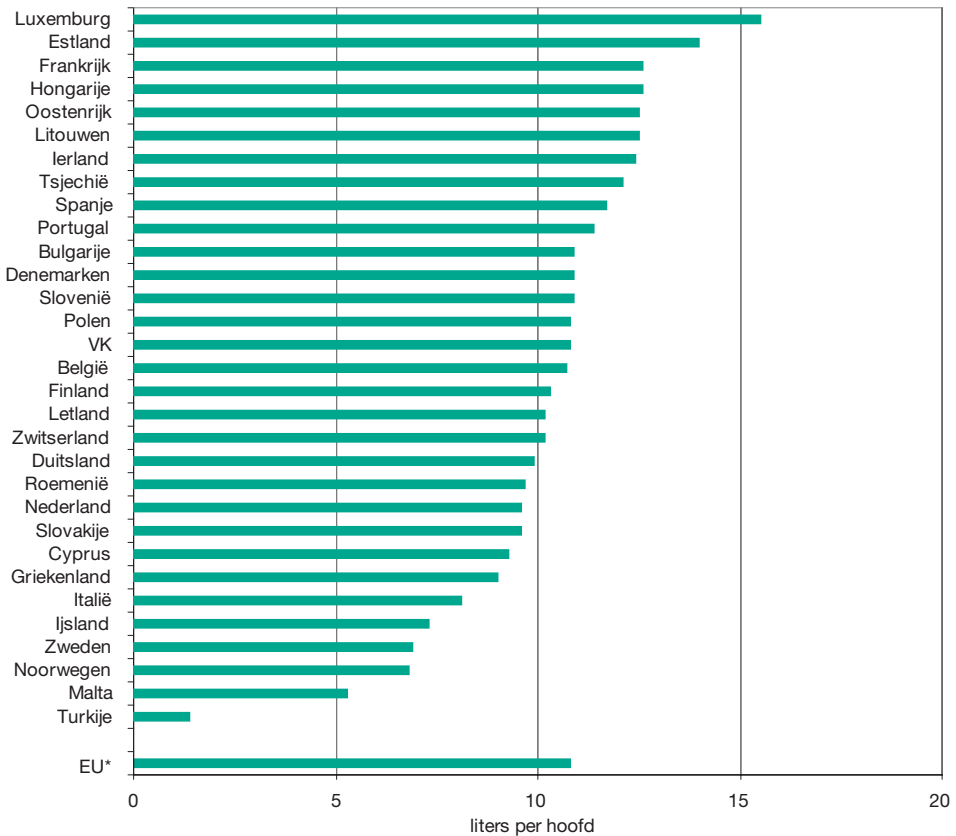
Uit de Gezondheidsenquête 2008 blijkt dat er in Vlaanderen het minst geheelonthouders zijn op het vlak van alcohol. In het Brusselse Gewest kunnen er het meest teruggevonden worden (16,8% versus 29,5%). In vergelijking met 2004 is het gebruik van alcohol in heel België een beetje verminderd. Mannen drinken nog steeds iets meer dan vrouwen en dat geldt ook voor hogergeschoolden vergeleken bij lagergeschoolden (Gisle, 2010b). Ook binnen Europa kunnen we het man-vrouw verschil binnen de leeftijdscategorie 15 jaar en ouder vaststellen: 88,5% van de Belgische mannen gaf aan in de laatste 12 maanden alcohol te hebben genuttigd, dit tegenover 91,0% van de Nederlandse mannen, 76,7% van de Portugese en 68,7% van de Spaanse mannen. Wat de Belgische vrouwen betreft, geeft 74,3% te kennen alcohol te hebben gedronken het afgelopen jaar. Opnieuw blijkt in Portugal en Spanje het minst door vrouwen alcohol gedronken te worden, namelijk 40,8% en 44,1% (Eurostat, 2009).

Het feit dat mensen aangeven alcohol te hebben gedronken, hoeft niet te betekenen dat ze overmatig alcohol gebruikt hebben. Het is dan ook belangrijk om te kijken naar de frequentie en de hoeveelheid van het alcoholgebruik. Toespitsend op de frequentie valt op dat Vlaamse ouderen

(vanaf 45 jaar) meer dagelijks drinken. Dit is een verontrustend gegeven, gezien het feit dat ouderen kwetsbaarder zijn voor middelengebruik in het algemeen en alcohol in het bijzonder.

In een Europese context, merken we dat de Belg een gemiddelde alcoholconsumptie heeft (zie figuur 10). Uitschieters hier zijn Turkije met de laagste en Luxemburg met de hoogste alcoholconsumptie per hoofd. Opvallend is ook dat in Spanje en Portugal toch opvallend meer geconsumeerd wordt dan in België, hoewel er in deze beide mediterrane landen minder mensen bleken te zijn die alcohol hadden gedronken de afgelopen 12 maanden, in vergelijking met België.

Figuur 10. Jaarlijkse alcoholconsumptie in liters per hoofd van de bevolking (15 jaar en ouder), verschillende Europese landen, 2008 (of meest recent beschikbaar jaar)

* EU27 + Turkije + 3 landen van de Europese Vrijhandelsassociatie

Bron: OECD, 2010.

De effectiviteit van beleidsmaatregelen om het gebruik van alcohol te beheersen, zoals taksen opleggen, het adverteren reguleren... zouden deze verschillen in consumptiegedrag voor een deel kunnen verklaren (OECD, 2010).

3.1.3. Drugsgebruik

Cannabis: de 'koning' der illegale drugs

Uit de Gezondheidsenquête van 2008, blijkt dat 1 Belgische inwoner op de 7 al een derivaat van cannabis heeft gebruikt (bevolking van 15 tot 64 jaar). Het laatstejaarsgebruik als parameter is echter relevanter en ligt met 5,1% heel wat lager (Gisle, 2010c). Het regelmatig (minstens wekelijks) gebruik van cannabis komt voor bij 3% van de bevolking. In Europa heeft 22,5% van de bevolking ooit cannabis gebruikt (75,5 miljoen mensen). Het laatstejaarsgebruik is 6,8% (23 miljoen Europeanen) en het gebruik tijdens de laatste maand is 3,7% (12,5 miljoen Europese inwoners) (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction – EMCDDA, 2010).

In tabel 7 wordt het gebruik van cannabis in een vergelijkend Europees perspectief geplaatst. Hoewel hier voorzichtigheid is geboden, aangezien niet alle cijfers uit hetzelfde jaar afkomstig zijn, blijken Vlaanderen en België toch goed te scoren in vergelijking met andere nabij gelegen landen, zowel op het vlak van 'ooit cannabis gebruikt te hebben' als 'cannabis gebruikt te hebben tijdens de afgelopen 12 maanden'.

Tabel 7. Ooit gebruik van cannabis en gebruik in het afgelopen jaar bij 15-34-jarigen en 15-64 jarigen, in %, Vlaanderen en 6 EU-landen, meest recent beschikbaar cijfer

	15-34 jaar Cannabis gebruikt in het afgelopen jaar	15-64 jaar Cannabis gebruikt in het afgelopen jaar	15-34 jaar Ooit cannabis gebruikt	15-64 jaar Ooit cannabis gebruikt
Vlaanderen* (2008)	10,6	4,6	24,9	13,4
België* (2008)	10,8	5,1	25,4	14,3
Denemarken (2008)	13,3	5,5	48,0	38,6
Duitsland (2005)	11,9	4,7	37,5	23,0
Frankrijk (2005)	16,7	8,6	43,6	30,6
Nederland (2005)	9,5	5,4	32,3	22,6
Verenigd Koninkrijk (2008-2009)	14,4	7,9	40,5	31,1
Europa**	12,6	6,8	31,6	22,5

* Gegevens afkomstig uit de Nationale Gezondheidsenquête 2008

** European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA), 2010

Bron: <http://www.emcdda.europa.eu/publications/country-overviews>

Cannabisgebruik blijkt zowel in Vlaanderen als in Europa het meest voor te komen bij mannen. In de leeftijdsgroep van 15 tot 34 jaar, zegt 10,6% (mannen: 15,2%; vrouwen: 6,0%) van de respondenten uit het Vlaamse Gewest in de afgelopen 12 maanden cannabis gebruikt te hebben. Dit is iets hoger dan in het Waalse Gewest (totaal: 10,4%; mannen: 15,5%; vrouwen: 5,8%) maar opmerkelijk lager dan in Brussel (totaal: 13,5%; mannen: 16,0%; vrouwen: 14,2%) (HISIA). In onderzoek naar het middelengebruik bij Vlaamse studentenpopulaties, jongvolwassenen, geeft eveneens 1 op de 4 aan in het laatste jaar cannabis te hebben gebruikt. Net als in de Gezondheidsenquête, blijkt in het studentenonderzoek dat het gebruik van cannabis vrij stabiel is doorheen de tijd (Van Hal e.a., 2007; Rosiers e.a., 2011).

Wanneer we jong-zijn relateren aan het opleidingsniveau, dan blijkt er duidelijk meer cannabis gebruikt te worden in het beroeps onderwijs (BSO: 37% ooit gebruikt en 20% laatste jaar

gebruikt) dan in het algemeen secundair onderwijs (ASO: 21% ooit gebruikt en 13% laatste jaar gebruikt). Het technisch (TSO) en kunstonderwijs (KSO) situeren zich tussen deze beide in: 31% ooit gebruikt en 18% laatste jaar gebruikt.

Cannabis is niet de enige illegale drug, maar het is wel diegene die het vaakst gebruikt wordt. Uit de gezondheidsenquête 2008 blijkt dat 1,6% van de Vlaamse bevolking van 15 tot 64 jaar in de afgelopen 12 maanden een andere drug dan cannabis heeft gebruikt: 0,8% geeft aan cocaïne te hebben gebruikt (Europees gemiddelde 1,3% of 4 miljoen Europeanen); 1,0% zegt amfetamines (Europees gemiddelde 0,6% of 2 miljoen Europeanen) of XTC (Europees gemiddelde 0,8% of 2,2 miljoen Europeanen) te hebben gebruikt, en 0,1% vermeldt in de afgelopen 12 maanden heroïne te hebben gebruikt (EMCDDA, 2010).

3.1.4. Gebruik van tabak

Tabak – blijvende kwelduivel voor de gezondheid

Tabaksgebruik blijft een belangrijke oorzaak van ziekte en overlijdens. Zo verhoogt roken in belangrijke mate het risico op coronaire hartziekten, CVA, abdominaal aneurysma (uitzetting van de hoofdslagader) en perifere arterieel vaatlijden (Doll e.a., 1994). Voor rokers is rookstop de interventie die de meeste gezondheidswinst kan opleveren. Het verhoogd cardiovasculair risico verbonden aan roken is na twee jaar rookstop gedaald tot op het niveau van iemand die nooit gerookt heeft (Van den Bruel e.a., 2004; Hermanson e.a., 1988).

En toch wordt er nog steeds gerookt ...

In 2008 was 1 op de 4 Vlamingen van 15 jaar of ouder roker. Dit lijkt een heel omvangrijke groep, gezien de vele inspanningen die zijn geleverd om het roken terug te dringen. Daarbij kan niet enkel worden verwezen naar het (gedeeltelijke) rookverbod in de horeca van 2007, maar ook naar de invoering van erkende tabakologen en de maatregelen voor zwangere vrouwen om gratis een rookstopprogramma te volgen. Na enkele jaren waarbij het aantal dagelijkse rokers in Vlaanderen toenam, is er uit de gegevens van de Gezondheidsenquête 2008 een duidelijke daling merkbaar. Zo waren er in 1997 23,1% dagelijkse rokers, in 2001 was dit 23,5%, in 2004 26,6% en in 2008 16,9%. Deze daling in aantal dagelijkse rokers in de periode 1997-2008 is, na controle voor geslacht en leeftijd, nog steeds significant (Gisle, 2010d). Naast de huidige rokers, heeft meer dan de helft van de Vlaamse bevolking in 2008 (53%) nog nooit gerookt en is 24% gestopt met roken (zie tabel 8). Het blijkt ook dat stoppen met roken niet eenvoudig is: hoewel 2 op de 3 dagelijkse rokers al heeft getracht te stoppen met roken, is dit niet gelukt.

Naar regio, zien we dat voor 2008 in het Vlaamse Gewest minder dagelijkse rokers wonen dan in het Brusselse Hoofdstedelijke of Waalse Gewest, respectievelijk 22% en 24%. Deze verschillen zijn na controle voor geslacht en leeftijd nog steeds significant (Gisle, 2010d).

Binnen een context van landen als Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Nederland en het Verenigd Koninkrijk, scoort België hoog met 30% rokers (tabel 8), zij het dat de cijfers uit de Eurobarometer niet volledig overeenkomen met die uit de Nationale Gezondheidsenquête, waarin België lager scoort, namelijk 25% (Gisle, 2010d). Het aantal ex-rokers is zowel volgens de Eurobarometer voor België als volgens de gezondheidsenquête voor Vlaanderen, het laagste vergeleken met een aantal naburige Europese landen. Dit wordt vooral verklaard door een hoger percentage Belgen en Vlamingen dat nooit heeft gerookt.

Tabel 8. Percentage rokers, percentage rokers dat het afgelopen jaar probeerde om te stoppen met roken, ex-rokers en percentage mensen dat nooit gerookt heeft, Vlaanderen en 6 EU-landen, 2009

	% rokers	% rokers dat probeerde te stoppen met roken	% ex-rokers	% nooit gerookt
Vlaanderen*	23	63**	24	53
België	30	28	21	49
Denemarken	29	29	31	40
Duitsland	25	25	26	49
Frankrijk	33	26	26	41
Nederland	24	25	33	43
Verenigd Koninkrijk	28	32	25	47

*Nationale Gezondheidsenquête 2008

**Het percentage is berekend op de dagelijkse rokers

Bron: Europese Commissie 2010b.

Verder blijken in de EU27 mannen vaker te roken dan vrouwen (35% en 24%) (Europese Commissie, 2010b). Ook in Vlaanderen komt dit genderverschil naar voren (Gisle, 2010d). De leeftijdsgroep van 45 tot 54 jaar is de categorie met de meeste rokers, het is tevens de leeftijdscategorie waarin de meeste rokende vrouwen zijn terug te vinden. Vanaf 55 jaar daalt het percentage rokers.

Ons toespitsend op de sociale gradiënt in tabaksgebruik stellen we voor Vlaanderen vast dat roken vooral een aangelegenheid van lageropgeleiden is, dit zowel naar aantal rokers, dagelijkse rokers als zware rokers. Ook in Europa geldt dat mensen uit een lagere sociale klasse meer kans hebben om roker te zijn dan mensen uit een hogere sociale klasse (Europese Commissie, 2010b). Uit de Nationale Gezondheidsenquête 2008 blijkt verder dat lagergeschoolden ook op jongere leeftijd beginnen te roken dan mensen met een hogere opleiding.

3.2. Leefomgeving

Ook de leefomgeving heeft een impact op de gezondheid. Als individu kan men op die omgeving echter slechts in beperkte mate een invloed uitoefenen. In wat volgt, beperken we ons tot de impact van de sociale dimensie van de leefomgeving en de impact van het milieu.

3.2.1. Sociale omgeving

Naast genetische factoren, levensstijl en gezondheidszorg, verklaren ook de sociale determinanten van gezondheid zoals inkomen, opleiding, de maatschappelijke positie die men bekleedt, woon- en werkomstandigheden, sociale inclusie, sociale participatie, sociale steun en sociale netwerken, een belangrijk deel van de gezondheidsstatus van een populatie (Commission on Social Determinants of Health - CSDH, 2008; Marmot e.a., 2010; Wilkinson & Pickett, 2009).

Een aantal parameters omtrent sociale omgeving vertonen in ons land significante regionale verschillen die overeind blijven na controle voor leeftijd en geslacht. Zo is het hoogste aandeel mensen dat ontevreden is met zijn sociale contacten terug te vinden in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. De participatie in het georganiseerd verenigingsleven is dan weer het hoogst in het Vlaamse Gewest, terwijl de proportie van de bevolking met een zwakke sociale ondersteuning er het laagst is (Demarest e.a., 2010). In punt 2.1. werd al aangegeven dat Vlamingen op het vlak van subjectieve gezondheid eveneens beter scoren dan andere landgenoten. Ook op

andere gezondheidsparameters zoals depressie doen Vlamingen het beter. Het aantal mensen dat aangeeft een ernstige depressie te hebben gehad in de voorbije 12 maanden is namelijk het laagst in het Vlaamse Gewest (Van der Heyden e.a., 2010). Dat Vlamingen zowel op deze gezondheidsparameters als op de indicatoren van sociale omgeving het best scoren zou kunnen wijzen op de positieve associatie tussen sociale omgevingsdeterminanten en de gezondheid. Dit wordt ook gesuggereerd door de patronen van de gerapporteerde depressiegraad in verschillende gezinstypes in de drie landsregio's. In alle regio's van België zijn de hoogste depressiecijfers terug te vinden bij alleenstaanden (13,3% in Vlaanderen, 11,2% in Brussel en 11,5% in Wallonië) en eenoudergezinnen (respectievelijk 5,4%, 12,4 % en 13,4 %). Opvallend is wel dat de kloof in depressiecijfers tussen één- en tweoudergezinnen het grootst is in Brussel en Wallonië (in Vlaanderen: 5,4% in éénoudergezinnen versus 3,4% in tweoudergezinnen ten opzichte van respectievelijk 12,4% in éénoudergezinnen versus 2,8% in tweoudergezinnen in Brussel en 13,4% in éénoudergezinnen versus 4,2% in tweoudergezinnen in Wallonië). Deze bevindingen doen vermoeden dat burgers die over minder sociale steun in het gezin beschikken een slechtere mentale gezondheid hebben. Dit is in lijn met de bevindingen uit onderzoek voor het Vlaamse Gewest waaruit blijkt dat niet samenwonen met een partner gepaard gaat met een verhoogde kwetsbaarheid voor depressie, zelfs wanneer geslachts-, leeftijds- en opleidingsverschillen tussen samenwonenden en niet-samenwonenden in kaart worden gebracht (Corijn, 2009).

Na deze vergelijking tussen de Belgische regio's, analyseren we verschillen in sociale omgeving en gezondheid tussen België en andere Europese landen. In tabel 9 worden de zelfgerapporteerde gezondheid, twee sociale omgevingsdeterminanten en het effect van de sociale omgeving op gezondheid (R^2 en Odds Ratio) tussen België en acht andere Europese landen vergeleken.

Tabel 9. Zelfgerapporteerde gezondheid, sociale omgeving en het effect van sociale omgeving op gezondheid in België, vergelijking met 8 Europese landen (populatie van 15 jaar en ouder)

	Gezondheid		Veralgemeend vertrouwen		Contact met vrienden		
	<i>Populatie in goede/zeer goede gezondheid (%)</i>	<i>Hoge score veralgemeend vertrouwen (%)</i>	<i>R²</i>	<i>Odds Ratio</i>	<i>Minstens 1x per week (%)</i>	<i>R²</i>	<i>Odds Ratio</i>
België	76,0	45,7	0,021	1,761***	69,4	0,005	1,092*
Frankrijk	63,9	29,2	0,018	1,719***	68,3	0,013	1,153***
Duitsland	61,5	38,7	0,023	1,741***	53,4	0,027	1,288***
Nederland	73,7	63,1	0,016	1,632***	76,3	0,005	1,112*
Verenigd Koninkrijk	71,8	46,7	0,015	1,574***	67,4	0,005	1,089**
Zweden	77,6	66,6	0,044	2,324***	72,9	0,019	1,225***
Denemarken	76,6	75,3	0,032	2,145***	76,6	0,014	1,194***
Noorwegen	76,1	73,3	0,021	1,846***	75,2	0,024	1,242***
Finland	65,3	69,7	0,024	1,813***	68,1	0,030	1,253***

* p <0,05 ** p <0,01 ***p<0,001

Bron: Eigen analyses op data van de European Social Survey (ronde 4, dataverzameling in 2008).

76% van de Belgen evalueert de eigen gezondheid als goed of zeer goed. Dit aandeel is hoger dan in onze buurlanden (bijvoorbeeld 63,9% in Frankrijk en 61,5% in Duitsland) en vergelijk-

baar met de toestand in Zweden, Denemarken en Noorwegen (respectievelijk 77,6%, 76,6% en 76,1%). Wanneer wordt gevraagd zich te positioneren tussen de stellingen ‘Denkt u, over het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?’ geeft 45,7 % van de Belgen ofwel aan dat ze mensen over het algemeen vertrouwen ofwel dat ze op dit vlak een neutrale houding innemen. Dit aandeel is vergelijkbaar met het Verenigd Koninkrijk en hoger dan in de meeste van onze buurlanden. In Nederland en Scandinavië is het aandeel mensen dat dit antwoord geeft echter hoger. Ook het aantal mensen dat zijn vrienden minstens wekelijks ontmoet is hoger in Nederland, Zweden, Denemarken en Noorwegen dan in België. Voor deze indicator scoort ons land vergelijkbaar of beter dan zijn directe buurlanden.

Deze bevindingen tonen aan dat België op het vlak van zelfgerapporteerde gezondheid kan ‘concurreren’ met Scandinavische landen, maar dat het veralgemeend vertrouwen en het regelmatig contact met vrienden bij ons lager ligt. Om het effect van veralgemeend vertrouwen in anderen en regelmatig contact met vrienden (als indicatoren van de sociale omgeving) op de gerapporteerde gezondheid in verschillende landen te vergelijken, worden twee statistische maten gebruikt, namelijk de verklaarde variantie (R²) en de odds ratio¹¹. Het effect van veralgemeend vertrouwen op zelfgerapporteerde gezondheid is het grootst in Zweden en Denemarken. België scoort iets lager, met een effect van dezelfde grootteorde als Noorwegen en vergelijkbaar met de andere Europese landen. Het effect van regelmatig contact met vrienden daarentegen is in België zeer bescheiden, vergelijkbaar met de situatie in Nederland en het Verenigd Koninkrijk. In Duitsland, Zweden, Noorwegen en Finland is dit effect het hoogst.

Deze analyses tonen twee opvallende zaken. Enerzijds valt op dat in Scandinavische landen (die traditioneel goed scoren op het vlak van gezondheid) in verhouding een groter aandeel van de burgers sterk scoort op vlak van determinanten van de sociale omgeving dan in andere landen. Anderzijds is de positieve relatie tussen de determinanten van sociale omgeving en gezondheid in deze landen ook sterker.

3.2.2. Milieu

Vervuilde buitenlucht door wegverkeer en de belasting door omgevingslawaaï vormen in Europa de voornaamste bedreigingen voor de gezondheid, bekeken vanuit het standpunt van Disability Adjusted Life Years, DALY’s¹² (WHO, 2010a). De geografische ligging van Vlaanderen (België) en de bewoning rond verkeersassen maken onze regio extra gevoelig voor deze milieugebonden gezondheidsbedreigingen.

Gemiddeld genomen leeft 20% van de inwoners van EU lidstaten overdag in een omgeving met een geluidsbelasting van meer dan 65 decibels (<http://www.euro.who.int/en/what-we-do/health-topics/environmental-health/noise/facts-and-figures>). In Vlaanderen is 30% van de bevolking blootgesteld aan deze geluidsoverlast. Ondanks geluidswerende maatregelen is dit percentage de laatste 10 jaar niet afgenomen (Botteldooren e.a., 2010). Storend lawaai is onaangenaam en zelfs ‘te verdragen’ chronische geluidsoverlast kan leiden tot een hele waaier van gezondheidsproblemen: slaapstoornissen, aandachtsproblemen, oorsuizing, gehoorschade, verhoging van de bloeddruk, en toegenomen kans op cardiovasculaire problemen (WHO, 2009b).

Wanneer is het stil genoeg? De Wereldgezondheidsorganisatie geeft daarover volgende richtlijnen: maximaal 30 decibels in de slaapkamer, en minder dan 40 decibels aan de buitenzijde van de slaapkamer (jaargemiddelde). Minder dan 35 decibels in het klaslokaal is aangewezen

om kinderen optimaal kans te geven op leren en studeren (<http://www.euro.who.int/en/what-we-do/health-topics/environmental-health/noise/facts-and-figures>). Sommige groepen zijn gevoeliger voor geluidsoverlast, vooral gedurende de nacht. Het gaat om kinderen, ouderen, chronisch zieken en werkers in ploegendienst.

Vlaanderen is duidelijk extra belast door geluidsoverlast. Zo'n 382.300 woningen hebben overdag te maken met een geluidsoverlast van 55 decibels of meer: 300.900 ten gevolge van wegverkeer, 60.800 door spoorverkeer en 20.600 door luchtverkeer (<http://www.lne.be/themes/hinder-en-ricos/geluidshinder/beleid/eu-richtlijn/blootstellingscijfers>). Het zeer dichte wegennet en ook de kenmerkende lintbebouwing, maken dat vier vijfde van de geluidsoverlast ten gevolge van transport op rekening komt van het wegverkeer. Daarbij komt de positie van Vlaanderen als logistieke draaischijf voor de Europese mobiliteit en handel. De individuele inspanning om deze bedreiging af te wenden is zeer beperkt. Enkel geluidsisolatie aan de woning kan de geluidsbelasting beperken.

Tabel 10. De gezondheidsimpact van luchtvervuiling in 8 EU-landen

Land	PM10*, jaargemiddelde	Aantal doden per jaar ten gevolge van luchtvervuiling	DALY's** per 1.000 inwoners en per jaar
België	41	2100	1,0
Denemarken	24	600	0,6
Duitsland	29	10200	0,6
Frankrijk	25	4900	0,4
Nederland	38	3300	1,1
Portugal	27	2000	0,9
Spanje	30	5800	0,7
Verenigd Koninkrijk	26	11330	0,9

* Particulate Matter: fijn stof met een diameter van 10 micron of kleiner

** Daily Adjusted Life Years: zie legende bij tabel 2

Bron: WHO 2004.

De impact van de luchtkwaliteit op de gezondheid van de Vlaming is weergegeven in tabel 10 (WHO, 2004). De situatie is bij de slechtste in Europa. In Denemarken sterven jaarlijks 600 mensen aan de gevolgen van luchtvervuiling, terwijl het in Vlaanderen gaat om 1.155 sterfgevallen (berekend vanuit de Belgische gegevens). De impact op de gezondheid is in ons land dubbel zo groot als in Denemarken (DALY's: 1,0 versus 0,6). Anderzijds, Nederland heeft een gelijkaardige gezondheidsimpact ten gevolge van luchtvervuiling. De positie van België en Nederland als logistieke draaischijf voor Europa kan ook hier deels de gelijkaardige gezondheidsimpact verklaren.

Hoe vertaalt de luchtvervuiling zich in een slechtere gezondheid en soms zelfs in overlijden? De complexe mengeling van verbrandingsgassen uit fossiele brandstoffen belast de longen. Bij astmapatiënten leidt dat tot verergering van hun ziekte door het dichtknijpen van de kleine luchtwegen. De neerslag van vervuiling in de diepste luchtwegen geeft aanleiding tot het ontstaan van chronische ontsteking, wat kan uitmonden in chronische bronchitis en longkanker (Yanga & Omaye, 2009). Er is ook een effect vastgesteld van luchtvervuiling op cardiovasculair gebied: verhoging van de bloeddruk en verhoogde kans op hartinfarct. Mensen met een chronische aandoening, kinderen en ouderen zijn extra vatbaar voor de gevolgen van luchtvervuiling (Nawrot e.a., 2011).

Op de ingeademde buitenlucht heeft de Vlaming, als individu, geen vat. De taak van de overheid is dus cruciaal: zij dient maatregelen te nemen om de luchtkwaliteit te verbeteren om zo de gezondheid van de Vlaming te verbeteren of te vrijwaren. Iedere verbetering van het jaargemiddelde van de PM_{2,5} (fijn stof met een diameter kleiner dan 2,5 micron) met 10 microgram/m³ buitenlucht, leidt tot een toename van de levensverwachting met 5 tot 10 maanden (Pope e.a., 2009).

4. Het individu als spil in de relatie gezondheid-zorg

Het individu kan zelf actief meewerken aan de gezondheidszorg. Dit kan enerzijds door zich spontaan in te zetten om de eigen gezondheid en het eigen welzijn te verbeteren door te participeren aan het gezondheidsproces en het gezondheids(zorg)beleid; anderzijds door zorg te verlenen aan anderen zoals kinderen en ouderen. We gaan alleen in op het laatste aspect omdat participatie-initiatieven van de burger in bijvoorbeeld het gezondheidsbeleid moeilijk Europees te kaderen zijn.

Formele en informele zorg zijn partners in de zorgverlening, ze vullen elkaar aan. Met formele zorg wordt bedoeld de georganiseerde professionele zorg zoals bijvoorbeeld thuisverpleging, huishoudelijke hulp, het leveren van warme maaltijden... (Geerts, 2009). Informele zorg wordt in ‘Welzijnsbeleid in Vlaanderen’ door Mieke Vogels (2006, 29) als volgt gedefinieerd: *“tegemeeten aan de noden van een zorgbehoevende binnen een intermenselijke, niet-professionele relatie (geen werkgever/werknemer of werknemer/cliënt relatie), al dan niet met behulp van systemen (zoals tijdskrediet of ouderschapsverlof) die erop gericht zijn de zorg te bevorderen en te ondersteunen. Bij informele zorg gaat het meestal om een langdurige relatie tussen een zorgvrager en een zorgverstrekker of om een vrijwillige inzet van ervaringsdeskundigen.”* In vele landen is de grootste groep van informele verzorgers, de groep 45-64 jarigen. Zij zijn het vaakst actief om zowel voor hun kinderen als voor hun ouders en schoonouders te zorgen (Huber e.a., 2009, Vanderleyden & Moons, 2010). Vandaar dat we ook hier een onderscheid maken tussen deze twee groepen waaraan zorg verleend wordt.

4.1. Kinderen

Ouders kunnen hun kind(eren) op verschillende manieren buitenhuis laten opvangen. Zo kunnen ze bijvoorbeeld gebruik maken van kinderdagverblijven, diensten voor onthaalouders, lokale diensten voor buurtgerichte opvang (voorschools), buitenschoolse opvang in aparte lokalen van kinderdagverblijven... Ze kunnen de kinderen echter ook laten opvangen in het informele circuit, zijnde de opvang die verleend wordt door grootouders, vrienden en kennissen en die plaatsvindt in het thuismilieu van het kind (Kind en Gezin, z.j.).

In Vlaanderen en Brussel worden kinderen onder de 3 jaar voornamelijk opgevangen in het formele circuit, terwijl kinderen tussen 3 en 12 jaar oud meestal in de informele opvang zitten (Kind en Gezin, 2010).

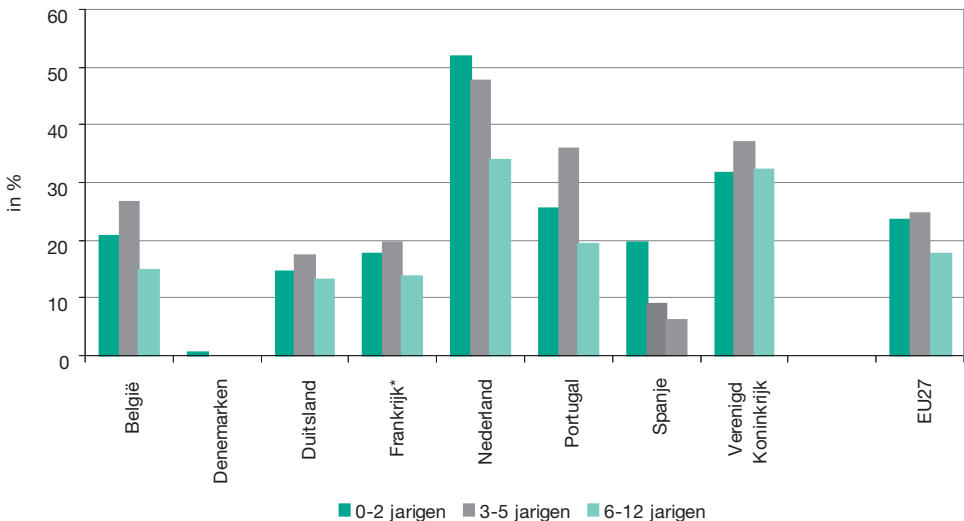
Slechts 24,0% van de kinderen tussen 3 maanden en 3 jaar wordt opgevangen in het informele circuit, meestal door de grootouders (22,4%) (Kind en Gezin, 2010). Het blijken vooral de grootmoeders langs moeders zijde te zijn die regelmatig beschikbaar zijn voor opvang (Hedebouw & Peetermans, in: Vanderleyden & Moons, 2010). Dit is een sterke daling, want in 2004 werd nog 34,8% van de kinderen opgevangen in het informele circuit.

45,5% van de kinderen tussen 3 en 12 jaar oud worden via informele regelingen opgevangen. Ook in deze leeftijdscategorie blijken de grootouders de voornaamste opvang te verlenen (35,1%), onmiddellijk gevolgd door de scholen (34,5%).

De keuze voor formele of informele opvang is van heel wat factoren afhankelijk zoals: de mate van tewerkstelling van de ouders, het inkomen, de kosten van formele opvang, het vertrouwen, de flexibiliteit, de geschiktheid en het idee dat men heeft over de ontwikkeling van het kind (Eurofound, 2006).

Om het gebruik van informele kinderopvang Europees te kaderen, maken we gebruik van de EU-SILC survey. Figuur 11 geeft weer hoeveel kinderen, opgesplitst naar leeftijd, per week opgevangen worden in het informele circuit.

Figuur 11. Percentage kinderen dat wekelijks in het informele circuit opgevangen wordt, opgesplitst naar leeftijd, 8 EU-lidstaten, 2008.

* Cijfer voor 2007

Bron: EU-SILC 2008 in: OECD Family Database.

Uit figuur 11 valt op te merken dat België in de Europese middenmoot valt op vlak van informele kinderopvang. Nederland steekt er bovenuit. Meer dan 50% van de 0-2 jarigen wordt opgevangen in het informele circuit. Wanneer we deze vaststelling koppelen aan het aantal uren dat de kinderen opgevangen worden dan kan vastgesteld worden dat het Nederlandse kind gemiddeld minder lang opgevangen wordt dan het Belgische wat kan verklaard worden door het grote aandeel deeltijds werkende moeders in Nederland (Massarelli e.a., 2011). De kinderen (uit de Europese landen opgenomen in figuur 11) worden minimaal voor anderhalf uur, maximaal voor vier en een half uur per week opgevangen door grootouders, vrienden of familie die kosteloos voor de kinderen zorgen. Dit kleine aantal uren doet vermoeden dat de Europeaan occasioneel gebruik maakt van dit soort kinderopvang, bijvoorbeeld tijdens de schoolvakanties, maar niet standaard wekelijks (OECD Family Database). De werkuren die niet samenvallen met de lesuren samen met een gebrek aan buitenschoolse opvang zorgt ervoor dat er ook vaak gebruik wordt gemaakt van de informele opvang voor oudere kinderen (OECD Family Database).

4.2. Ouderen

Een vijfde van de Vlamingen tussen 18 en 85 jaar helpt of verzorgt op regelmatige basis (dit is dagelijks of wekelijks) een zieke, gehandicapte of oudere persoon. Vrouwen bieden wat meer zorg op regelmatige basis, mannen wat meer occasioneel. Van de Vlamingen tussen de leeftijd van 45 en 65 jaar geeft meer dan een kwart regelmatig zorg; daarmee zijn ze de absolute koplopers (Vanderleyden & Moons, 2010). Zoomt men in op de populatie van de mantelzorgers, dan is twee derden tussen 45 en 70 jaar oud, 17% is 70 jaar of ouder (Jacobs & Lodewijckx, 2004).

In vergelijking met onze noorderburen is de groep Vlaamse mantelzorgers ouder (Outdijk e.a., 2010). Dit is te wijten aan het feit dat ongeveer 30% van de mantelzorgers tussen 0 en 44 jaar oud is, terwijl in België dit maar 20% is (cijfer voor Nederland dateert uit 2003, voor België uit 2001) (Huber e.a., 2009). Het voorbije decennium is ook in Nederland een leeftijdsverschuiving merkbaar. In Nederland is net niet de helft van de mantelzorgers tussen 45 en 65 jaar oud. Tussen 2001 en 2008 is het aantal +65-jarige mantelzorgers in Nederland gestegen van 13 naar 20% (Outdijk e.a., 2010).

De reden waarom de groep ouderen vaak mantelzorg opneemt, is omdat deze populatie vaker een zorgbehoevend persoon kent of een persoonlijke band heeft met een chronisch zorgbehoevend persoon (Timmermans e.a., 2001). Meer dan 80% van de + 65-jarige mantelzorgers biedt zorg aan een huisgenoot (66%) of een familielid buiten het huishouden (17%) (Jacobs & Lodewijckx, 2004).

Niet alleen neemt de leeftijd van de mantelzorgers toe, ook de leeftijd van de gebruikers van mantelzorg stijgt. Tevens neemt de zorgzwaarte van de gebruikers toe, waardoor één gebruiker vaker meerdere mantelzorgers rond zich heeft (Sadiraj e.a., 2009). Hoe zwaarder de zorg wordt, des te groter de kans dat de zorg opgenomen wordt door een vrouwelijke mantelzorgster (Huber e.a., 2009). Toch gaan ouderen relatief minder mantelzorg gebruiken. Hoewel het absolute aantal oudere mantelzorggebruikers toeneemt, daalt dit aantal procentueel. Een belangrijke reden hiervoor is het stijgende opleidingsniveau van de oudere leeftijdsgroep. Hogeropgeleiden gaan minder en later een beroep doen op mantelzorgers (Sadiraj e.a., 2009).

4.2.1. Aard van de zorg, huishoudelijke hulp en persoonlijke zorg

Bij 'zorg' is er sprake van zowel een psychosociale als een fysieke component. Zonder de psychosociale belasting te onderwaarden, wordt in wat volgt dieper ingegaan op de fysieke taken.

Uit een bevraging van Vlaamse 55-plussers blijkt dat een meerderheid van de ouderen louter kiest voor mantelzorg ingeval van nood aan kortdurende hulp, ongeacht of het gaat om hulp bij huishoudelijke taken dan wel om persoonlijke verzorging. De voorkeur voor informele zorg neemt echter af bij een langdurige zorgnood en/of wanneer er hulp nodig is op het vlak van persoonsverzorging.

Met de leeftijd neemt de voorkeur voor professionele hulp toe. Tevens zijn er genderverschillen in de keuze voor informele of formele hulp. Zowel wat betreft persoonlijke verzorging, als huishoudelijke hulp met uitzondering van huishoudelijke hulp voor korte tijd, kiezen vrouwen eerder voor professionele hulp; mannen opteren bij voorkeur voor uitsluitend informele zorg behoudens wanneer men voor lange tijd of permanent zou aangewezen zijn op hulp bij de persoonsverzorging. Koppels kiezen voornamelijk voor mantelzorg van de partner, met uitzonde-

ring voor langdurende hulp bij de persoonsverzorging. Hulpvragers die alleen wonen geven de voorkeur aan professionele hulp (Jacobs e.a., 2004).

In een Europese context, kunnen twee clusters van landen worden gevonden met een verschillend patroon van formeel en informeel zorggebruik door ouderen. Zo wordt er in Zuid-Europa, Oostenrijk en Duitsland intensief gebruik gemaakt van informele zorg en relatief weinig formele zorg. In de Scandinavische landen, Nederland, België en Frankrijk wordt er minder intensief gebruik gemaakt van informele zorg en is het aandeel gebruikers van formele zorg (met uitzondering van Zweden) hoog (Geerts, 2009; Huber e.a., 2009). Wat België betreft, werd opgemerkt dat er relatief veel ouderen formele en informele zorg combineren (Geerts, 2009).

In Nederland nemen mantelzorgers, ongeacht de leeftijd, vaak zowel huishoudelijke taken als persoonlijke verzorging op. De mantelzorger werkt regelmatig samen met andere formele en informele hulpverleners. Huishoudelijke taken worden vaak samen met thuiszorg opgenomen, terwijl de verpleegkundige handelingen, waaronder de verzorging, meer opgenomen wordt door de professionele hulpverleners (de Boer e.a., 2009).

4.2.2. Intensiteit van de mantelzorg

De intensiteit van de zorg die door ouderen wordt opgenomen is niet homogeen. De tijd die gespendeerd wordt aan mantelzorg varieert tussen één uur op weekbasis tot continue zorg. Of iemand al dan niet een intensieve mantelzorger is, wordt meestal aangegeven door middel van het aantal uren zorgbesteding. In Vlaanderen is de norm om al dan niet een intensieve mantelzorger te zijn twee uur zorgverlening per dag. Volgens deze norm is 62% van de Vlaamse mantelzorgers een intensieve mantelzorger. De zorgenquête in Vlaanderen (Jacobs & Lodewijckx, 2004) geeft aan dat onder de intensieve mantelzorgers de oudere populatie, met name de 65-79-jarigen het meest ‘allround’ mantelzorg opnemen, terwijl de intensieve taakgerichte zorg door deze groep het minst opgenomen worden. De intensieve taakgerichte zorg wordt voornamelijk door de jongere mantelzorgers opgenomen (Dedry, 2001). Het Nederlands Sociaal en Cultureel Planbureau gaat uit van een gemiddelde van 16 tot 20u per maand. Volgens deze normering verleent 93% van de Vlaamse mantelzorgers intensieve zorg (Timmermans, 2003). In Nederland wordt door bijna de helft van de mantelzorgers intensief zorg verleend.

Hoe ziet de toekomst van de mantelzorg eruit? Is deze zorg nog langer houdbaar wetende dat het kinderaantal per gezin steeds kleiner wordt, dat families verder uit elkaar wonen, dat steeds meer mensen alleen wonen en dat vrouwen meer en meer uit werken gaan? (Huber e.a., 2009). Het blijft een open vraag.

5. Toegankelijkheid, betaalbaarheid en kwaliteit van de gezondheidszorg

Een van de doelstellingen van de Vlaamse Regering is het streven naar “*een toegankelijk, betaalbaar en kwaliteitsvol aanbod aan hulp- en zorgverlening dat toereikend is in het licht van de zich wijzigende maatschappelijke behoeften en sociaaldemografische ontwikkelingen*” (SVR, 2009).

5.1. Toegankelijkheid

Toegankelijkheid van zorg kan vanuit verschillende invalshoeken bekeken worden: de fysieke toegankelijkheid van een voorziening, het aanbod van zorg, het aantal hulpverleners, de beschikbaarheid van de hulpverleners enzovoort. Onlangs werd het Belgische gezondheidssysteem algemeen beoordeeld als een systeem met een goede toegankelijkheid wat betreft de wachtlijsten en de keuze van de arts (Gerkens e.a., 2010). Wat de artsendichtheid betreft, bevindt België zich slechts op de 13de plaats tussen de andere EU15-landen met 293 praktijkvoerende artsen per 100.000 inwoners. Enkel Luxemburg en het Verenigd Koninkrijk hebben een kleinere artsendichtheid. Griekenland staat aan kop met 540 artsen per 100.000 inwoners. Voorzichtigheid is echter geboden bij het interpreteren van de cijfers omdat niet elk land dezelfde definitie voor praktijkvoerende artsen hanteert. Mede daardoor wordt vaak vermeld dat België zich op een tweede plaats binnen de EU15 bevindt inzake artsendichtheid. Er wordt namelijk steevast gebruik gemaakt van het aantal erkende artsen, wat voor België neerkomt op 410 (in 2008) per 100.000 inwoners (Gerkens e.a., 2010). De vraag is echter hoeveel van deze artsen in de patiëntenzorg actief zijn. Het is dan ook aangewezen om het aantal actieve, praktijkvoerende artsen weer te geven omdat dit een realistischer beeld van de werkelijkheid geeft. Zo waren er in Vlaanderen in 2008, bij benadering, 4.932 Voltijds Equivalenten (VTE) huisartsen en 6.543 VTE geneesheer-specialisten (RIZIV, 2009). Het aantal actieve artsen in België is in de periode 2000-2008 met 7,9% gestegen. Het aantal actieve huisartsen is in die periode zo goed als gelijk gebleven (stijging met 0,01%). Echter wanneer we dit vertalen naar VTE blijkt dat er zich in die periode een daling van het aantal actieve huisartsen voordeed (RIZIV, 2009).

Een andere manier om naar toegankelijkheid van zorg te kijken, is aan de hand van de Euro Health Consumer Index. Deze onderzocht de toegankelijkheid van de gezondheidszorg in 27 Europese landen. Toegankelijkheid werd hierbij gemeten op 5 domeinen: toegang tot de huisarts, de specialist, tot kankertherapie, belangrijke niet-acute ingrepen (binnen de 90 dagen) en CT-scans (binnen de 7 dagen).

België behaalde in 2008 een score van 173 en voerde daarmee de ranglijst aan in Europa. In 2009 steeg de toegankelijkheidscore zelfs nog tot 187 en deelde België samen met Duitsland, Albanië en Zwitserland opnieuw de eerste plaats (Björnberg e.a., 2009).

5.2. Betaalbaarheid

In België dragen patiënten een deel van hun gezondheidszorgkosten zelf via remgelden (of 'persoonlijke bijdragen') en diverse supplementen. Bij hospitalisatie leidt dit vaak tot zeer hoge eigen bijdragen (23,8%) (Lecluyse e.a., 2009; Paris e.a., 2010). Daarenboven zijn de bedragen voor gezondheidszorg zeer sterk verschillend naargelang het type hulpverlener. Dit in tegenstelling tot de meeste andere OECD landen, waar een vast bedrag voor behandelingen is bepaald of zelfs beslist is deze gratis te verschaffen (Paris e.a., 2010).

Gemiddeld bedragen de kosten voor gezondheidszorg in een huishouden in de EU27 3,4% van de totale uitgaven (cijfers 2005). In Griekenland en Portugal nemen deze kosten respectievelijk 5,9% en 6,1% van de totale uitgaven voor hun rekening. Landen die het Europees gemiddelde wat drukken zijn het Verenigd Koninkrijk en Nederland (1,2% en 1,3%). België neemt met 4,7% een positie in die beduidend hoger is dan het EU27-gemiddelde (Household Budget Survey, 2008).

Cijfers van de Nationale Gezondheidsenquête 2004 tonen echter aan dat de situatie voor België in de Household Budget Survey te rooskleurig werd voorgesteld (hoewel een deel van de verklaring voor dit verschil misschien wel te vinden is in de omschrijving van het inkomen). In 2004 bleek echter dat huishoudens in België gemiddeld 6% van het beschikbare inkomen per maand spendeerden aan gezondheidszorgen (Bayingana e.a., 2006). Het aandeel van de gezondheidsuitgaven blijft echter stijgen, want in 2008 bedroeg dit al 7%. (Drieskens e.a., 2010b). Gezinnen uit het Waalse Gewest geven per maand minder uit aan gezondheidszorg (€ 114) dan gezinnen woonachtig in het Vlaamse Gewest (€ 130). Echter, wanneer we deze kost bekijken ten opzichte van het beschikbaar maandelijks inkomen zien we dat deze kost in het Waalse Gewest (7%) hoger is dan in het Vlaamse Gewest (6%). De kosten voor de gezondheidszorg liggen tevens hoger bij de oudere leeftijdsgroepen. Hier kan de kost oplopen tot 13% van het beschikbaar inkomen in het Vlaamse Gewest (Drieskens e.a., 2010b).

Hiermee samenhangend geeft 35% van de Belgische huishoudens in 2008 aan dat de bijdragen voor gezondheidszorgen (zeer) moeilijk passen binnen het beschikbare huishoudbudget, terwijl dit in 2004 nog 29% was (Bayingana e.a., 2006; Drieskens e.a., 2010b; De Ridder, 2010). Bij de opsplitsing naar regio's kan opgemerkt worden dat 45% van de huishoudens in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest te hoge gezondheidszorgkosten aangeeft, in het Vlaamse en Waalse Gewest respectievelijk 30% en 39% (Drieskens e.a., 2010b).

Ten slotte kan ook worden vastgesteld dat het aantal rechthebbenden op de zorgverzekering blijft stijgen. De zorgverzekering is een forfaitaire tussenkomst voor niet-medische zorg van zorgbehoevenden en is daarom een belangrijk gegeven in het kader van betaalbaarheid. Eind 2009 kregen 200.000 personen een tegemoetkoming van de zorgverzekering. In vergelijking met 2004 is het aantal met 24% gestegen (SVR, 2009).

Er wordt verwacht dat de gezondheidszorgkosten zullen blijven stijgen, gaande van 7,3% van het bruto binnenlands product (bbp) in 2007 tot 11,5% in 2060 (Gerkens e.a., 2010). Dit wijst op een toenemende last veroorzaakt door de gezondheidszorguitgaven op het inkomen van de Belgen. Daarenboven blijkt dat steeds meer Belgen medische zorg uitstellen om financiële redenen. In 1997 was dat het geval voor 4,2%, in 2001 voor 5,7%, in 2004 voor 4,9% en in 2008 voor 10,9% (HISIA).

5.3. Kwaliteit

In tegenstelling tot de goede scores op toegankelijkheid van zorg, staat België in de Euro Health Consumer Index 2009 op de 11de plaats in de ranglijst van 33 landen met een totale score van 732 op 1.000 voor wat betreft de kwaliteit van de zorg. De top 3 wordt aangevoerd door Nederland (875), Denemarken (819) en IJsland (811). In 2008 had België een 12de plaats met een score van 661 (Björnberg & Uhler, 2008). Vooral op gebied van patiëntenrechten en -informatie, wachttijden en gezondheidsuitkomsten heeft België het afgelopen jaar heel wat vooruitgang geboekt. Op het gebied van E-health (het gebruik van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën, bijvoorbeeld internettechnologie, om gezondheid en gezondheidszorg te ondersteunen of te verbeteren) was er echter een lichte achteruitgang (van 42 scorepunten naar 38 scorepunten voor het topic E-health) (Björnberg e.a., 2009; Björnberg & Uhler, 2008).

De kwaliteit van de zorgverlening hangt ook in grote mate af van patiëntfactoren zoals patiënttevredenheid, een cruciaal aspect bij het meten van de kwaliteit van de zorg. De tevredenheid wordt mede bepaald door het al dan niet hebben van een vaste huisarts, waarbij de tevredenheid stijgt wanneer men een vaste huisarts heeft. In Vlaanderen geeft 97,1% aan een vaste huisarts

te hebben en dat aantal blijft stijgen. In Wallonië is deze stijgende trend in 2008 omgeslagen: van 96% naar 94,4%. Het percentage personen dat jaarlijks een huisarts contacteert in Vlaanderen blijft constant, ondanks een dalend aantal contacten per patiënt per jaar. In Wallonië daartegen gaat een daling in aantal contacten gepaard met een daling in het percentage personen dat jaarlijks de huisarts contacteert (Drieskens e.a., 2010a). Uit deze cijfers blijkt dat de huisarts in Vlaanderen nog steeds een zeer belangrijke rol speelt en blijft spelen. In Wallonië daartegen evolueert de rol van de huisarts minder gunstig.

De tevredenheid over de dienstverlening van ziekenhuizen is significant hoger in Vlaanderen (91%) dan in Brussel (78%) en Wallonië (80%) (Van der Heyden, 2010).

Wat betreft de dienstverlening van de specialisten, is 94% van de Vlamingen tevreden. In Wallonië is 92% tevreden over de dienstverlening. Voor Brussel merken we een significant verschil: 88% van de Brusselaars is tevreden met de dienstverlening van de specialisten (Van der Heyden, 2010).

Zoals al gezegd, de huisarts blijft een cruciale rol spelen in Vlaanderen: 96% in het Vlaamse Gewest en 95% in het Waalse Gewest is tevreden over de huisarts. In het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest merken we opnieuw een significant verschil op: 91% van de Brusselaars is tevreden over de diensten van de huisarts (Van der Heyden, 2010).

Daarnaast is de vaccinatiegraad ook een goede parameter om de kwaliteit van de zorg te meten. De vaccinatiegraad van jonge kinderen in Vlaanderen is groter dan 90%, en voldoet hiermee aan de norm van de WGO (Wereld GezondheidsOrganisatie). Kind en Gezin is de hoofd-vaccinator bij 84,2% van de kinderen, de pediater bij 11,3 % en de huisarts bij 4,5 % (Boonen e.a., 2009). Niet-gevaccineerden zijn vaak kinderen van jonge moeders of kinderen van moeders van niet-Belgische origine. Bij jongeren zijn het vaak diegenen die gescheiden of alleenstaande ouders hebben of waarvan een ouder of de grootouders van niet-Belgische origine zijn. Zittenblijvers in het eerste jaar secundair en leerlingen uit het buitengewoon onderwijs blijken ook moeilijker bereikbaar voor vaccinatie. In geïsoleerde gemeenschappen kan de vaccinatiegraad suboptimaal zijn, en zijn outbreaks van kinderziekten mogelijk van onder andere mazelen (Top e.a., 2009).

Op het gebied van toegankelijkheid van de gezondheidszorg kan Vlaanderen meedingen naar de top. Echter wat betreft kwaliteit en betaalbaarheid kunnen bepaalde aspecten geoptimaliseerd worden. De eerstelijns is vaak te kleinschalig met een grote nadruk op solopraktijken. Daarenboven moeten Vlamingen vaak te diep in hun geldbeugel tasten om bepaalde vormen van gezondheidszorg te kunnen ontvangen. Deze hoge gezondheidszorgkosten kunnen leiden tot uitstel van zorg, wat op zijn beurt leidt tot sociale ongelijkheden binnen de gezondheid(szorg).

6. Uitdagingen en opties voor een Vlaams Gezondheidsbeleid

Twee centrale uitdagingen staan voorop: het systematisch aanpakken van de sociale determinanten van ziekte en gezondheid naast een heroriëntatie van de aansturing van het gezondheidsbeleid, vertrekkend vanuit de 'nulde' en 'eerstelijnsgezondheidszorg'.

6.1. Het systematisch aanpakken van de sociale determinanten van ziekte en gezondheid

De eerste uitdaging betreft de toenemende sociale gezondheidskloof. Het gegeven dat minder dan 10% van de hoogste inkomenscategorie een slechte gezondheid rapporteert, terwijl dit voor de laagste inkomenscategorie 27,1% is, is een duidelijke indicatie. De bevinding dat een steeds groter percentage van de bevolking medische zorg uitstelt omwille van financiële redenen vormt een belangrijk punt van aandacht.

De sociale gezondheidskloof wordt ook duidelijk in het gezondheidsgedrag, waarbij voeding, beweging, roken een belangrijke uitdaging zijn.

Mannen roken vaker dan vrouwen en laaggeschoolden beginnen op jongere leeftijd te roken dan hooggeschoolden. Rookstop blijft daarom dé interventie die het meest gezondheidswinst kan opleveren. Maximale resultaten kunnen hier behaald worden door een combinatie van een persoonsgerichte en gemeenschapsgerichte strategie: een combinatie van toegankelijke individugerichte rookstopbegeleiding en van publieke regelgeving, waarbij een volledig rookverbod in de horeca en publieke plaatsen verder zal bijdragen tot het terugdringen van het rookgedrag. Ook op het vlak van lichaamsbeweging en overgewicht zijn er belangrijke sociale verschillen: lagere sociale status gaat gepaard met een hoger risico. Tussen 12 en 15 jaar vergroot de sociale ongelijkheid op dit vlak nog, zodat aandacht voor gezonde voeding en beweging op jonge leeftijd belangrijk is. Hierbij is het belangrijk niet enkel te focussen op de meest kwetsbare groepen, enerzijds omdat dit stigmatiserend kan werken, anderzijds omdat het hier gaat om een ‘sociale gradiënt’, die slechts kan aangepakt worden door performante universele strategieën, qua schaal en intensiteit aangepast aan de mate waarin bepaalde subgroepen worden blootgesteld aan ongunstige situaties (het principe van ‘proportionate universalism’) zoals aangegeven in de Marmot Review (2010). Het aanpakken van de oorzaken van sociale gezondheidsverschillen, kan niet louter vanuit de gezondheidszorg gebeuren: het betrekken van andere sectoren zoals onderwijs, tewerkstelling, infrastructuur en welzijn zijn essentieel om sociale verschillen terug te dringen. Sectoroverschrijdend werken is hier een noodzaak: het principe van ‘Health in all policies’ dient verder beleidsmatig te worden ontwikkeld (WHO, 2010b).

Wat de frequentie en de ernst van depressieve klachten betreft, bevindt België zich op een weinig benijdenswaardige vierde plaats als de Oost-Europese landen buiten beschouwing worden gelaten. Over het algemeen manifesteren depressieve klachten zich meer bij werklozen en gescheiden mensen en bij wie in economische onzekerheid leeft en over weinig financiële middelen of kapitaal beschikt. Etnische minderheden zijn een belangrijke risicogroep voor depressie. Discriminatie op basis van etnische achtergrond vormt een risicofactor voor het ontwikkelen van een depressieve stoornis. Door het stigma dat rust op personen die lijden aan psychische aandoeningen en de geringe bespreekbaarheid van depressieve klachten, zoeken veel mensen met een depressie geen professionele hulp of beëindigen voortijdig hun behandeling.

In Vlaanderen/België kent men een groter gebruik van slaap- en kalmeringsmiddelen dan elders in Europa. Dit kan deels samenhangen met de prevalentie van slaapproblemen en angst. De sociale gradiënt in BZD gebruik hangt samen met het feit dat voornamelijk laaggeschoolden en vrouwen angstproblemen rapporteren. De omvang van het BZD gebruik in Vlaanderen heeft te maken met arts- en patiëntfactoren. Huisartsen schrijven vaak antidepressiva en slaap- en kalmeringsmiddelen voor. Het is onduidelijk wat dit voorschrijfgedrag beïnvloedt: gebrek aan

deskundigheid, aan tijd of onvoldoende mogelijkheden tot doorverwijzing en samenwerking of de organisatie van het gezondheidszorgsysteem. Sensibilisering van het grote publiek rond het gebruik van slaap- en kalmeringsmiddelen is belangrijk.

De vergrijzing en verzilvering brengt een toenemend probleem van multimorbiditeit met zich mee: meer onderzoek is nodig om na te gaan hoe men een ‘doelgerichte benadering’, waarbij men uitgaat van de formulering van de doelstelling door de patiënt, kan hanteren en op die manier het ‘Chronic Disease Management’ ombouwt tot een ‘Participatory Patient Management’. Kwaliteitsindicatoren voor de zorg voor patiënten met multimorbiditeit zullen van een andere orde zijn dan de ziektespecifieke (biomedische) parameters die momenteel worden gehanteerd bij de aanpak van chronische aandoeningen.

Er moet meer wetenschappelijk onderzoek gebeuren over de waarde van de sociale omgeving in het verklaren van gezondheid en gezondheidsverschillen, over mogelijkheden om de gezondheidsschadende invloed van milieuvervuiling in te perken... De participatie van de Vlaming in het gezondheidsproces, met name het zich actief en spontaan inzetten van de burger voor welzijn en gezondheid buiten het aanbod van de curatieve hulpverlening dient verder geëxploreerd.

6.2. Een heroriëntatie van de aansturing van het gezondheidsbeleid

Het is vooralsnog onduidelijk welk deel van de gezondheidszorg in de toekomst tot de bevoegdheden van Vlaanderen zal behoren: een noodzakelijke reflectie over een performante verdeling van de bevoegdheden met betrekking tot het gezondheids(zorg)beleid dringt zich op. Momenteel wordt het beleid te veel gekenmerkt door hospitalocentrisme en verkokering. België heeft een zeer lange ‘traditie’ van hospitalocentrisme. Projecten om zorgsubstitutie van de intramurale sector naar de ambulante sector te bevorderen, worden stevast geïnitieerd vanuit de intramurale sector. Onderzoek toont echter aan dat een overmatige focus op specialistische en derdelijnszorg ‘poor value for money’ oplevert (Starfield, 1998). Hospitalocentrisme heeft een belangrijke kostprijs in termen van onnodige medicalisering en ‘iatrogenese’ (WHO, 2008b): steeds meer terreinen worden onderworpen aan medische definiëring en interventie en tussenkomsten van de geneeskunde veroorzaken nieuwe problemen (bijvoorbeeld bijwerkingen van geneesmiddelen).

De eerstelijnsgezondheidszorg in Vlaanderen was jarenlang een ‘niet vervulde belofte’ (De Maeseneer, 1995). De belangrijkste reden hiervoor heeft te maken met de bevoegdheidsverdeling tussen de federale overheid en de gemeenschappen enerzijds en het ontbreken van een federaal beleidskader dat de eerstelijnsgezondheidszorg ondersteunt anderzijds.

In de ons omringende landen (Nederland, Verenigd Koninkrijk) heeft men resoluut het roer omgegooid en de eerstelijnsgezondheidszorg in de ‘driver’s seat’ van het gezondheidszorgsysteem geplaatst (Saltman e.a., 2006). Via de Vlaamse Conferentie Eerstelijnsgezondheidszorg gehouden op 11 december 2010, kwam de ontwikkeling van de eerstelijnsgezondheidszorg in een stroomversnelling. Het voorbereidende rapport neemt duidelijk stelling voor een gezondheidszorg die wordt aangestuurd vanuit het eerstelijnsniveau waarbij tweede en derde lijn, ondersteunend optreden ter versterking van de eerste lijn. Zo een benadering gaat uit van wat in de lokale gemeenschap aan mogelijkheden zit (zelfzorg, mantelzorg, vrijwilligerswerk, professionele zorg) om problemen van hulpvragers tegemoet te treden en hoe dit kan ondersteund en versterkt worden via deskundigheid in tweede en derde lijn (De Maeseneer & Van Pottelbergh, 2010).

‘Verbinden’ is het kernwoord van de verdere ontwikkeling (Vandeurzen, 2010): aansluiten bij wat bestaat en zoveel mogelijk integreren. Dwarsverbindingen tussen welzijn en gezondheid zijn hierbij prioritair, maar ook verbindingen tussen zorg en preventie. In het advies van de Vlaamse Gezondheidsraad van 2006 werd gesteld dat de grootste gezondheidswinst kan geboekt worden buiten de gezondheidszorg. Dit houdt in dat ook dwarsverbindingen moeten gemaakt worden met sectoren als onderwijs, milieu, arbeid, wonen, cultuur en andere.

De zorg zal steeds meer vermaatschappelijkt worden, waarbij inbreng van lokale besturen essentieel is. Zo zal gezondheid moeten worden opgenomen in de plannen voor het Lokaal Sociaal Beleid. De spil in de zorgregie blijft de patiënt en de mantelzorger, in interactie met betrokken en deskundige hulpverleners.

In elk geval blijft de uitdaging om het op het vlak van de gezondheidszorg ‘beter’ te doen. Dit betekent dat men grondig durft na te denken over de kernvragen: hoe kan men individu en bevolking ‘empoweren’ ten aanzien van gezondheid; hoe kan men het subsidiariteitsbeginsel maximaal implementeren via de versterking van de eerstelijnsgezondheidszorg en hoe kan men beleidssturingsmechanismen ontwikkelen, die vermijden dat men een gezondheidszorgbeleid krijgt dat bestaat uit de resultante van compromissen tussen belangengroepen? Hoe kan een coherent onderzoeksprogramma voor zorg en preventie op de eerstelijns ontwikkeld worden? Een boeiende uitdaging...

Noten

- 1 Leeftijd van de multipare vrouw bij de bevalling. Het is de leeftijd van de moeder van het pasgeboren kind, dat niet het eerste kind in de kindertijd is. Het is dus niet de gemiddelde leeftijd van de moeder over alle bevallingen heen.
- 2 Weefsel van de hartspier.
- 3 Betrekking hebbend op de bloedvaten in de hersenen.
- 4 Veroorzaakt door plaatselijke bloedeloosheid.
- 5 Het doel van dit project is om zicht te krijgen op de levenskwaliteit van kinderen. De ontwikkelde vragenlijst is in 3 verschillende lengtes opgesteld, 52 vragen, 27 of 10 vragen. In de lange versie zitten 10 verschillende dimensies verwerkt. Enkele hiervan zijn: sociale steun en leeftijdsgenoten, autonomie, relatie met de ouders en het leven thuis, psychologisch welbevinden ... (http://www.mentalhealthpromotion.net/resources/kidscreen_52_examples.pdf).
- 6 Benzodiazepines en aanverwanten: een aantal middelen, de zogenaamde Z-drugs, zijn chemisch niet verwant met diazepam en willen zichzelf onderscheiden van de benzodiazepines, ze profileren zich als minder verslavend, ‘fysiologischer’; hiervoor bestaan geen objectieve argumenten. In de tekst wordt benzodiazepines voor beide groepen gebruikt.
- 7 Een stof die in het bloed bepaald kan worden om de glucoseconcentratie bij diabetespatiënten te controleren.
- 8 Het ziekteverzuimpercentage wordt berekend door alle verzuimdagen te vermenigvuldigen met 100 en te delen door het aantal werkdagen op een jaar.
- 9 Het gaat hier om frequente afwezigheid, dit zijn niet langdurig afwezigheid. Frequent afwezigheid zijn meestal voor kortere periodes afwezigheid en langdurige afwezigheid zijn meestal niet frequent afwezig.
- 10 Hierbij verwijst men naar het geografisch gebied Europa, het gemiddelde is een gemiddelde over 38 Europese landen heen.
- 11 Hoe hoger de odds ratio of de R^2 , hoe groter het effect van deze sociale omgevingsdeterminanten op zelfgerapporteerde gezondheid is.
- 12 DALY: maat voor het aantal verloren gezonde levensjaren.

Bibliografie

- Anderson, G. & Horvath, J. (2002). *Chronic conditions : making the case for ongoing care*. Baltimore: MD: John Hopkins University.
- Anthierens, S., Habraken, H., Petrovic, M., De Maeseneer, J. & Christiaens, T. (2007a). First time The lesser evil? Initiating a benzodiazepine prescription in General Practice: a qualitative study on GPs' perspective. In: *Scandinavian Journal of Primary Health Care*, 25 (4), 214-219.
- Anthierens, S., Habraken, H., Petrovic, M., De Veugele, M., De Maeseneer, J. & Christiaens, T. (2007b). First time benzodiazepine prescription in general practice: patients' perspective. A qualitative study. In: *Canadian Family Physician*. 53 (7), 1200-1201.
- Annemans, L. (2007). *Gezondheidseconomie voor niet-economen- Een inleiding tot de begrippen, methoden en valkuilen van de gezondheidseconomische evaluatie*. Academia Press.
- Balter, M., Manheimer, D., Mellinger, G. & Uhlenhuth, E. (1984). A cross-national comparison of anti-anxiety/sedative drug use. In: *Current Medical Research and Opinion*, 8 (Suppl 4), 5-20.
- Bartholomeeussen, S., Truyers, C. & Buntinx, F. (2006). Intego in de praktijk (deel 9). Incidentie van myocardinfarct. In: *Huisarts Nu*, 35 (1), 38-40.
- Bayingana, K., Demarest, S., Gisle, L., Hesse, E., Miermans, P. J. & Tafforeau, J. (2006). *Gezondheidsenquête door middel van interview. België, 2004*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, afdeling Epidemiologie.
- Bayingana, K., Drieskens, S. & Tafforeau, J. (2002). *Depressie: Stand van zaken in België, elementen voor een gezondheidsbeleid*. Brussel: Wetenschappelijk instituut Volksgezondheid.
- Belgian Health Interview Survey – Interactive analysis (HISIA). *Brussel: Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid*. <http://www.wiv-isp.be/epidemiol/hisia/>, geraadpleegd op 25 februari 2011.
- Becher, K., Vandenbroeck, P. & Wouters, A. (2008). *Patiënten als partners in het gezondheidszorgbeleid. Meerstemmigheid in participatie*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Blamey, R., Wilson, A., Patnick, J. & Dixon, J. (1994). Screening for breast cancer. In: *British Medical Journal*, 309 (6961), 1076-1079.
- Biddle, L., Gunnell, D., Sharp, D. & Donovan, J. (2004). Factors influencing help seeking in mentally distressed young adults: a cross-sectional survey. In: *The British journal of general practice*. 54 (501), 248-253.
- Björnberg, A., & Uhlir, M. (2008). *Euro Health Consumer Index 2008*. Brussel: Health Consumer Powerhouse.
- Björnberg, A., Garrofé, B., & Lindblad, S. (2009). *Euro Health Consumer Index 2009*. Brussel: Health Consumer Powerhouse.
- Boland, B., Christiaens, T., Goderis, G., Govaerts, F., Philips, H., Smeets, F., Van de Vyver, N. & Van Duppen, D. (2007). Aanbeveling voor goede medische praktijkvoering: Globaal cardiovasculair risicobeheer. In: *Huisarts Nu*, 36, 339-369.
- Boonen, M., Theeten, H., Vandermeulen, C., Roelants, M., Depoorter, A., Van Damme, P. & Hoppenbrouwers, K. (2009). Vaccinatiegraad bij jonge kinderen en adolescenten in Vlaanderen in 2008. In: *Vlaams Infectieziektebulletin*, 68 (2), 9-14.
- Botteldooren, D., Van Renterghem, T. & Van Renterghem, J. (2010). *Eindverslag Geluidsniveaus veroorzaakt door wegverkeer in Vlaanderen: Update 2009*. Gent: UGent. Vakgroep Informatietechnologie. Onderzoeksgroep Akoestiek.
- Boyd, C., Darer, J., Boulton, C., Fried, L., Boulton, L. & Wu, A. (2005). Clinical practice Guidelines and quality of care for older patients with multiple comorbid diseases. In: *Journal of the American Medical Association*, 294 (6), 716-724.
- Bracke, P. & Wauterickx, N. (2003). Complaints of depression in a representative sample of the Belgian population. In: *Archives of Public Health*, 61 (5), 223-247.
- Brochier, B. (2009). *Hepatitis B*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, afdeling Epidemiologie, Peil-laboratoria.
- Cooperstock, R. (1987). Sex differences in psychotropic drug use. In: *Social Science and Medicine*, 12 (3B), 179-186.
- Corijn, M. (2009). *Gezondheid en gezondheidsgedrag in het Vlaamse Gewest: verschillen naargelang het huishoudtype*. SVR-Rapport 2009/1, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- CSDH – Commission on Social Determinants of Health (2008). *Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health. Final Report of the Commission on Social Determinants of Health*. Genève: World Health Organization.
- Currie, C., Gabhainn, S., Godeau, E., Roberts, C., Smith, R., Currie, D., Pickett, W., Richter, M., Morgan, A. & Barnekow, V. (red.) (2008). *Inequalities in young people's health. Health Behaviour in School-aged Children. International report from the 2005/2006 Survey*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- de Boer, A., Broese van Groenou, M. & Timmermans, J. (2009). *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- De Donder, E. (2004). *Psychoactieve medicatie: Cijfers in perspectief 1990-2002*. Garant: Antwerpen-Apeldoorn.
- De Maeseneer, J. & Van Pottelbergh, G. (2010). *Eindrapport Werkgroep Positionering*. In: Conferentie Eerstelijnsgezondheidszorg, Antwerpen, 11 december 2010. http://www.conferentie-eerstelijnsgezondheidszorg.be/conferentie_eerstelijns.aspx, geraadpleegd op 12 december 2010.
- De Maeseneer, J. (1995). De eerstelijnsgezondheidszorg in België: een nog niet vervulde belofte. In: *Huisarts Nu*, 5, 262-266.
- De Ridder, R. 2010. Prioritizing patient centeredness and Primary care development in an access free and fee for service health care system The Belgian experience. In: *The future of primary care in Europe III*, Pisa, 30-31 Augustus 2010.
- De Schrijver, K., Maes, I., Van Damme, P., Van Ranst, M. (2004). Een hepatitis B-outbreak bij bewoners van een Antwerps bejaardentehuis in 2003. In: *Vlaams Infectieziektebulletin*, 49 (3), 7-10.
- De Schrijver, K., Vandewalle, L., Boeckx, H., Van den Branden, D. & Eilers, K. (2009). Tuberculose in een Antwerpse school. In: *Vlaams Infectieziektebulletin*, 67 (1), 11-14.
- De Spiegelaere, M., Dramaix & Hennart, M. (1998a). Social class and obesity in 12-year-old children in Brussels: influence of gender and ethnic origin. In: *European Journal of Pediatrics*, 157 (5), 432-435.
- De Spiegelaere, M., Dramaix & Hennart, M. (1998b). The influence of socioeconomic status on the incidence and evolution of obesity during early adolescence. In: *International Journal of Obesity and Related Metabolic Disorders*, 22 (3), 268-274.
- Dedry, A. (2001). *Mantelzorgers, doorbloeiers in het zorglandschap*. Leuven: Ons Zorgnetwerk.
- Dehollogne, C. & Forier, A. (2007). Een tuberculosecluster in een hechte lokale gemeenschap in Limburg in 2004. In: *Vlaams Infectieziektebulletin*, 59 (1), 3-8.
- Dehue T. (2008). *De depressie-epidemie: Over de plicht het lot in eigen handen te nemen*. Amsterdam: Augustus.
- Demarest, S., Hesse, E., Drieskens, S., Van der Heyden, J., Gisle, L., & Tafforeau, J. (2010). *Rapport IV – Gezondheid en Samenleving. Gezondheidsenquête België, 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Denis, O., Jans, B., Deplano, A., Nonhoff, C., De Ruyck, R., Suetens, C. & Struelens, M. (2009). Epidemiology of methicillin-resistant *Staphylococcus aureus* (MRSA) among residents of nursing homes in Belgium. In: *Journal of Antimicrobial Chemotherapy*, 64 (6), 1299-1306.
- Doll, R., Peto, R., Wheatley, K., Gray, R; & Sutherland, I. (1994). Mortality in relation to smoking: 40 years' observations on male British doctors. In: *British Medical Journal*, 309 (6959), 901-911
- Drieskens, S., Van der Heyden, J., Hesse, E., Gisle, L., Demarest, S., Tafforeau, J. (2010a). *Rapport III - Medische Consumptie. Gezondheidsenquête België, 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Drieskens, S., Van der Heyden, J., Hesse, E., Gisle, L., Demarest, S. & Tafforeau, J. (2010b). *Rapport IV - Gezondheid en Samenleving. Gezondheidsenquête België, 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Drieskens, S. (2010a). *Rapport I: Gezondheidstoestand. Voedingsstatus. Gezondheidsenquête België, 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Drieskens, S. (2010b). *Voedingsgewoonten. Gezondheidsenquête België, 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Dubos, R. (1959). *Mirage of Health: Utopias, Progress & Biological Change*. New York: Harper & Brothers.
- EMCDDA - European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2010). *Stand van de drugproblematiek in Europa. Jaarverslag 2010*. Lissabon: Europees Waarnemingscentrum voor drugs en drugsverslaving.
- EMCDDA - European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, country overviews. <http://www.emcdda.europa.eu/publications/country-overviews>, geraadpleegd op 11 februari 2011.
- EU Project on Promotion of Breastfeeding in Europe (2004). *Protection, promotion and support of breastfeeding in Europe: a blueprint for action*. Luxemburg: European Commission, Directorate Public Health and Risk Assessment.
- Eurofound (2006). *The childcare services sector - visions of the future*. http://www.eurofound.europa.eu/emcc/content/source/eu06016a.htm?p1=sectorfutures&p2=eu06015a&p3=Childcare_services, geraadpleegd op 28 februari 2011.
- European Cancer Observatory. Cancer Facts Sheets. <http://eu-cancer.iarc.fr/2-cancer-fact-sheets.html>, en
- European Centre for Disease Prevention and Control. 2010. *Annual Epidemiological Report on Communicable Diseases in Europe 2009*. Stockholm: ECDC.
- Europese Commissie (2007). *Discrimination in the European Union*. European Commission, DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Europese Commissie (2010a). *Special Eurobarometer 345 / Wave 73.2 "Mental Health"*. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2010b). *Special Eurobarometer 332 "Tobacco"*. Brussel: Europese Commissie.
- Eurostat, Healthy Life Years Statistics. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Healthy_life_years_statistics, geraadpleegd op 14 februari 2011.

- Eurostat (2009). Consumption of alcohol (percentage of people who drunk any alcohol the past 12 months) by sex, age and activity status. (%) http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/dataset?p_product_code=HLTH_LS_DK12MA, geraadpleegd op 7 februari 2011.
- Expertisecentrum Valpreventie Vlaanderen (2010). *Valproblematiek. Gevolgen*. http://www.valpreventie.be/nl/gezondheidswerkers/valproblematiek_gevolgen.html, geraadpleegd op 3 december 2010.
- FOD Economie – Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI). Sterftetafels en levensverwachting. http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking/sterfte_leven/tafels/index.jsp, geraadpleegd op 23 februari 2011.
- Freedman, V., Martin, L. & Schoeni, R. (2002). Recent trends in disability and functioning among older adults in the United States: a systematic review. In: *Journal of the American Medical Association*, 288 (24), 3137-3146.
- Geerts, J. (2009). Gebruik van formele en informele zorg door ouderen. Vlaanderen/België in Europees vergelijkend perspectief. In: Cantillon, B., Van den Bosch, K. & Lefebvre, S. (red.). *Ouderen in Vlaanderen en Europa. Tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven: Acco, 155-189.
- Gerken, S., Farfan, M., Desomer, A., Stordeur, S., De Waroux, M., Van de Voorde, C., Van de Sande, S. & Leonard, C. (2010). *Het Belgische Gezondheidsstelsel in 2010. Health Services Research (HSR)*. Brussel: Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE). KCE Rapporten Vol 138A.
- Gezondheidsgids (2010). *Handleiding voor preventie in de huisartspraktijk*. Berchem: Domus Medica vzw.
- Giskes, K., Avendano, M., Brug, J. & Kunst, A. (2010). A systematic review of studies on socioeconomic inequalities in dietary intakes associated with weight gain and overweight/obesity conducted among European adults. In: *Obesity Reviews*, 11 (6), 413-429.
- Gisle, L. (2010a). *Mentale gezondheid. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid – afdeling Epidemiologie.
- Gisle, L. (2010b). *Het gebruik van alcohol. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid – afdeling Epidemiologie.
- Gisle, L. (2010c). *Het gebruik van illegale drugs. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid – afdeling Epidemiologie.
- Gisle, L. (2010d). *Gebruik van tabak. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid – afdeling Epidemiologie.
- Gouw, A., Christiaens, W. & Bracke, P. (2008). Mental health service use in the general Belgian population: estimating the impact of mental health and social determinants. In: *Archives of Public Health*, 66 (2), 50-68.
- Green, C. & Pope, C. (1999). Gender, psychosocial factors and the use of medical services: a longitudinal analysis. In: *Social Science & Medicine*, 48 (10), 1363-1372.
- Hermanson, B., Omenn, G., Kronmal, R. & Gersh, B. (1988). Beneficial six-year outcome of smoking cessation in older men and women with coronary artery disease. In: *New England Journal of Medicine*, 319 (21), 1365-1369.
- Hesse, E. (2010). *Medische preventie van cardiovasculaire aandoeningen. Gezondheidsenquête, België 2008*. Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid – afdeling Epidemiologie.
- Household Budget Survey – HBS (2008). Household Budget Survey 2005 in the EU27. Households dedicated more than half of their expenditure to housing and food, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=STAT/08/88&type=HTML>, geraadpleegd op 29 april 2011.
- http://www.beswic.be/nl/news_board/securex_sick, geraadpleegd op 17 december 2010.
- http://www.cm.be/nl/120/infoactualiteit/enquetes_en_onderzoeken/antidepressiva/index.jsp, geraadpleegd op 22 februari 2011.
- <http://www.euro.who.int/en/what-we-do/health-topics/environmental-health/noise/facts-and-figures>, geraadpleegd op 24 februari 2011.
- <http://www.lne.be/themes/hinder-en-ricos/geluidshinder/beleid/eu-richtlijn/blootstellingscijfers>, geraadpleegd op 24 februari 2011.
- http://www.mentalhealthpromotion.net/resources/kidscreen_52_examples.pdf, geraadpleegd op 1 maart 2011.
- <http://www.vlaamspatientenplatform.be>, geraadpleegd op 3 december 2011.
- http://www.zebrazone.eu/be/website/zzbe/public/982055D7A2AF9060C12577EA005A4C5F_nl/982055D7A2AF9060C12577EA005A4C5F_00_nl.pdf, geraadpleegd op 16 februari 2011.
- <http://www.zorg-en-gezondheid.be/Beleid/Gezondheidsdoelstellingen>.
- <http://www.zorg-en-gezondheid.be/Gezond-leven-en-milieu/Ongevallen-in-de-privésfeer/Ongevallen-bij-kinderen-en-jongeren/>, geraadpleegd op 3 februari 2011.
- Huber, M., Rodrigues, R., Hoffmann, F., Gasior, K. & Marin, B. (2009). *Facts and Figures on Long-Term Care. Europe and North America*. Wenen: European Centre for Social Welfare Policy and Research.
- Hullens, M., Beunen, G., Claessens, A., Lefevre, J., Thomis, M., Philippaerts, R., Borms, J., Vrijens, J., Lysens, R. & Vansant, G. (2001). Trends in BMI among Belgian children, adolescents and adults from 1969 to 1996. In: *International Journal of Obesity*, 25 (3), 395-399.

- IMS Health (2003). *Verkoops- en voorschriftgegevens – verkregen op verzoek [Sales and prescription data – retrieved on request]*. IMS.
- INCB – International Narcotics Control Board (2009). *Report for 2009. Psychotropic substances. Part 3*. http://www.incb.org/pdf/technical-reports/psychotropics/2009/Publication_Parts_09_english/Part_Three_TableIV_EFS_2009.pdf
- IOTF – International Obesity Task Force (2005). *IOTF EU Platform Briefing Paper*. In: EU Platform on Diet, Physical Activity and Health, Brussel, 15 maart 2005.
- Jacobs, T., Vanderleyden, L. & Vanden Boer (2004). *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant.
- Jacobs, T. & Lodewijckx, E. (2004). *Zicht op zorg. Studie van de mantelzorg in Vlaanderen in 2003*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie.
- Karlsen, S., Nazroo, J., McKenzie, K., Bhui, K. & Weich, S. (2005). Racism, psychosis and common mental disorder among ethnic minority groups in England. In: *Psychological Medicine*, 35 (12), 1795-1803.
- Katholieke Universiteit Leuven (2010). *Leuvens Adolescenten en Gezinnen Onderzoek – eigen berekeningen*.
- Kind en Gezin (2010). *Jaarverslag Kinderopvang 2009*.
- Kind en Gezin (z.j.). *Het kind in Vlaanderen 2009*.
- Koopmans, G. & Lamers, L. (2007). Gender and health care utilization: the role of mental distress and help-seeking propensity. In: *Social Science & Medicine*. 64 (6), 1216-1230.
- Lammar, P. (2006). *Verkeersveiligheidsindicatoren: overzicht en omschrijving van bestaande en bruikbare indicatoren*. Diepenbeek: Steunpunt Verkeersveiligheid.
- Lecluyse, A., Van de Voorde, C., De Graeve, D., Schokkaert, E., & Van Ourti, T. (2009). Hospital supplements in Belgium: price variation and regulation. In: *Health Policy*, 92(2-3), 276-287.
- Lee, I., Rexrode, K., Cook, N., Mason, J. & Buring, J. (2001). Physical activity and coronary heart disease in women: is 'no pain, no gain', passé? In: *JAMA: the Journal of the American Medical Association*, 285 (11), 1447-1454.
- Leys, M., Reyntens, S. & Gobert, M. (2007). *Patiëntenparticipatie in het gezondheidszorgbeleid. Een literatuuroverzicht en een verkenning van internationale en Belgische initiatieven*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Lobstein, T., Baur, L. & Uauy, R. (2003). *Obesity in young people; the coming crisis in public health: report to the World Health Organisation*. Londen: International Obesity Taskforce.
- Mak, R., Broucke, C., Masson, H., Matthys, K. (2010). Twee clusters van hepatitis B in rusthuizen in Vlaanderen: gevaarlijke vingerprikkers aan het werk. In: *Vlaams Infectieziektebulletin*, 71 (1), 4-7.
- Mak, R., Matthys, K., Masson, H. (2008). Een tuberculosecluster in West-Vlaanderen in een school voor beroepsopderwijs. In: *Vlaams Infectieziektebulletin*, 64 (2), 9-13.
- Marmot, M., Allen, J., Goldblatt, P., Boyce, T., McNeish, D., Grady, M. & Geddes, I. (2010). *Fair society, healthy lives: a strategic review of health inequalities in England Post-2010*. London: University College London.
- Massarelli, N., Giovannola, D. & Wozowczyk, M. (2011). EU-27 employment and unemployment levels stable. Latest labour market trends — third-quarter 2010 data. In: *Statistics in Focus*. Eurostat.
- Mathieu, C., Nobels, F., Peeters, G., Van Royen, P., Dirven, K., Wens, J., Heyrman, J., Borgermans, L., Swinnen, S., Goderis, G., De Maeseneer, J., Feyen, L., Sunaert, P., Van Eygen, L., Pestiaux, D., Thimus, D., Vanandruel, M., Paulus, D. & Ramaekers, D. (2006). *Quality and organisation of type 2 diabetes care*. Brussels: Belgian Health Care Knowledge Centre (KCE): KCE rapporten Vol 27A.
- Matthijs, K., Sodermans, K. & Vanassche, S. (2009). *Adolescenten en gezinnen 2008-2009: onderzoeksrapport*. Leuven: Onderzoeksverslag Centrum voor Sociologisch Onderzoek (CeSO).
- Matthys, C. (2006). *The Adolescents' Diet form a Public Health Perspective*. UGent, Doctoraatsthesis. <http://hdl.handle.net/1854/5430>.
- Micozzi, M. (1993). Functional consequences from varying patterns of growth and maturation during adolescence. In: *Hormone Research*, 39 (supplement 3), 49-58.
- Milisen, K., Detroch, E., Bellens, K., Dierckx, D., Smeulders, W., Teughels, S., Dejaeger, E., Boonen, S. & Pelemans, W. (2004). Valincidenten bij thuiswonende ouderen: een pilotstudie naar prevalentie, omstandigheden en gevolgen in Vlaanderen. In: *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 35 (1), 15-20.
- Milisen, K., Coussement, J., Vlaeyen, E., Bautmans, I., Bertrand, I., Boonen, S., Cambier, D., De Coninck, L., De Cuyper, M., Delbaere, K., De Ridder, M., Descamps, J., Geeraerts, A., Goemaere, G., Govaerts, F., Hamblok, T., Huysentruyt, A., Moerenhout, M., Peeters, J., Croonenburg, M., Van den Bossche, K., Van den Noortgate, N., Van Laeken, M., Wertelaers, A. & Dejaeger, J. (2010). *Valpreventie bij thuiswonende ouderen. Praktijkrichtlijn voor Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Mold, J., Blake, G. & Becker, L. (1991). Goal-oriented medical care. In: *Family Medicine*, 23 (1), 46-51.
- Morphy, H., Dunn, K., Lewis, M., Broadman, H. & Croft, P. (2007). Epidemiology of Insomnia: a Longitudinal Study in a UK Population. In: *SLEEP*, 30(3), 274-280.

- Myncke, R. & Vandekerckhove, B. (2007). *Toekomstige ruimtebehoefte voor ouderen in Vlaanderen*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Departement RWO-Woonbeleid.
- Nawrot, T., Perez, L., Künzli, N., Munters, E. & Nemery, B. (2011). Public health importance of triggers of myocardial infarction: a comparative risk assessment. In: *Lancet*, 377 (9767), 732-740.
- NHG – Nederlands Huisartsen Genootschap (2005). *Standaard Slaapproblemen en slaappmiddelen*.
- Nuyens, Y. (2010). *Meer lijn in de eerstelijns. Syntheserapport*. In: Conferentie Eerstelijnsgezondheidszorg, Antwerpen, 11 december 2010.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) (2010). *Health at a Glance: Europe 2010*. OECD Publishing.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). Family Database. www.oecd.org/els/social/family/database, geraadpleegd op 13 februari 2011.
- Ohayon, M., Caulet, M., Priest, R. & Guilleminault, C. (1998). Psychotropic medication consumption patterns in the UK general population. In: *Journal of Clinical Epidemiology*, 51 (3), 273-283.
- Onafhankelijk Ziekenfonds (2006). *Overgewicht bij kinderen*. www.oz.be, geraadpleegd op 2 november 2010.
- Otto, S., Fracheboud, J., Looman, C., Broeders, M., Boer, R., Hendriks, J., Verbeek, A., De Koning, H. & the National Evaluation Team for Breast Cancer (2003). Initiation of population based mammography screening in Dutch municipalities and effect on breast cancer mortality: a systematic review. In: *Lancet*, 361 (9367), 1411-1417.
- Outdijk, D., de Boer, A., Woittiez, I., Timmermans, J. & de Klerk, M. (2010). *Mantelzorg uit de doeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Paris, V., Devaux, M., & Wei, L. (2010). *Health Systems Institutional Characteristics; A Survey of 29 OECD Countries*. OECD Publishing.
- Philipsen, H. (1969). *Afwezigheid wegens ziekte*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Poortvliet, M., Schrijvers C. & Baan, C. (2007). *Diabetes in Nederland. Omvang, risicofactoren en gevolgen, nu en in de toekomst*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).
- Pope, A., Ezzati, M. & Douglas, W. (2009). Fine-Particulate Air Pollution and Life Expectancy in the United States. In: *New England Journal of Medicine*, 360 (4), 376-386.
- Prättälä, R., Hakala, S., Roskam, A-J., Roos, E., Helmert, U., Klumbiene, J., Van Oyen, H., Regidor, E. & Kunst, A. (2010). Association between educational level and vegetable use in nine European countries. In: *Public Health Nutrition*, 12(11), 2174-2182.
- Prins, R. (1990). *Sickness absence in Belgium, Germany (FR) and the Netherlands; a comparative study*. Amsterdam: NIA.
- Ritchie, C. (2007). Health care quality and multimorbidity : The jury is still out. In: *Medical Care*, 45(6), 477-479.
- RIZIV (2009). *Jaarverslag 2009*. Brussel: RIZIV
- Roberfroid, D., Dubois, C., Vrijens, F., Camberlin, C. & Farfan, M. (2010). *Statines in België: evolutie in het gebruik en invloed van het terugbetalingsbeleid*. *Health Services Research (HSR)*. Brussel: Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE): KCE Rapporten Vol 141A.
- Rosiers, J., Hublet, A., Van Damme, J., Maes, L. & Van Hal, G. (2011). *In hogere sferen? Volume 2. Een onderzoek naar het middelengebruik bij Vlaamse studenten*. Antwerpen: UA.
- Roskam, A., Kunst, A., Van Oyen, H., Demarest, S., Klumbiene, J., Regidor, E., Helmert, U., Jusot, F., Dzurova, D. & Mackenbach, J. (2009). Comparative appraisal of educational inequalities in overweight and obesity among adults in 19 European countries. In: *International Journal of Epidemiology*, 39 (2), 392-404.
- Ross, C. (2000). Neighborhood disadvantage and adult depression. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 41 (2), 177-187.
- Sadiraj, K., Timmermans, J., Ras, M. & de Boer, A. (2009). *De toekomst van de mantelzorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Saltman, R., Rico, A. & Boerma, W. (2006). *Primary care in the driver's seat? Organisational reform in European primary care. European Observatory on Health Systems and Policies Series*. Berkshire: Open University Press.
- Sasse, A. & Defraye, A. (2008). HIV-infecties en AIDS in België. In: *Vlaams Infectieziektebulletin*, 65 (3), 8-12.
- Securex (2010). *Hoge werkbelasting, demotivatie, pesterijen en ongezonde leefstijl doen ziekteverzuim drastisch toenemen*, 29 november.
- SILC – Statistics on Income and Living Conditions: 2008.
- Starfield B. (1998). *Primary care. Balancing health needs, services and technology*. New York: Oxford University Press.
- Studiecentrum voor Perinatale Epidemiologie (SPE). 2010. *Perinatale activiteiten in Vlaanderen 2009*. Brussel: SPE.
- SVR – Studiedienst van de Vlaamse Regering (2009). *VRIND 2009. Vlaamse regionale indicatoren*. Brussel: SVR.
- Sunaert, P., Bastiaens, H., Nobels, F., Feyen, L., Verbeke, G., Vermeire, E., De Maeseneer, J., Willems S. & De Sutter, A. (2010). Effectiveness of the introduction of a Chronic Care Model-based program for type 2 diabetes in Belgium. In: *BMC Health Services Research*, 10, 207.

- Tafforeau, J. (2010a). *Subjectieve gezondheid. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Tafforeau, J. (2010b). *Rapport II: Leefstijl en preventie. Lichaamsbeweging. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Timmermans, J. (2003). *Mantelzorg. Over hulp van en aan mantelzorgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Timmermans, J., de Boer, A., van Campen, C., de Klerk, M., de Wit, J. & Woittiez, I. (2001). *Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tinetti, M. (2003). Preventing falls in elderly persons. In: *New England Journal of Medicine*. 348, 42-49.
- TNO (2010). *Vijfde Landelijke Groeistudie*. www.tno.nl, geraadpleegd op 2 november 2010.
- Top, G., De Schrijver, K., Lernout, T., Sabbe, M. & Kissling, E. (2009). Een outbreak van mazelen binnen orthodox-joodse gemeenschappen in Antwerpen. In: *Vlaams Infectieziektebulletin*, 68 (2), 4-8.
- Universiteit Gent (2006). *Jongeren en Gezondheid: Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC)*. www.jongeren-en-gezondheid.ugent.be/rapport2006.html geraadpleegd op 2 november 2010.
- Van Cauwenbergh, E., Labarque, V., Trost, S., De Bourdeaudhuij, I. & Cardon, G. (2010). Calibration and comparison of accelerometer cut points in preschool children. In: *International Journal of Pediatric Obesity*, early online, 1-8.
- Van de Velde, S., Bracke, P. & Levecque, K. (2010). Gender differences in depression in 23 European countries. Cross-national variation in the gender gap in depression. In: *Social Science & Medicine*, 71 (2), 305-313.
- Van Den Bruel, A., Cleemput, I., Van Linden, A., Schoefs, D., Ramaekers, D. & Bonneux, D. (2004). *Effectiviteit en kosteneffectiviteit van behandelingen voor rookstop*. Brussel: Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE). KCE Rapporten Vol 1A.
- Van der Heyden, J., Gisle, L., Demarest, S., Drieskens, S., Hesse, E., & Tafforeau J. (2010). *Rapport I – Gezondheids-toestand. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel. Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Van der Heyden, J. (2010). *Patiënttevredenheid. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel. Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Van Hal, G., Rosiers, J., Bernaert, I. & Hoeck, S. (2007). *In hogere sferen? Een onderzoek naar het middelengebruik bij Antwerpse studenten*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Van Hulten, R., Isacson, D., Bakker, A. & Leufkens G. (2003). Comparing patterns of long-term benzodiazepine use between a Dutch and a Swedish community. In: *Pharmacoepidemiology and Drug Safety*, 12 (1), 49-53.
- Van Leest, L. & Verschuren, M. (2005). Leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten bij jongeren. In: *Bevolkingstrends: statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland*, 53 (1), 69-83.
- Van Limbergen, E., Beylens, P., Vande Putte, G., Coelst, M., Martens, P., Goossens, M., Van der Burg M., Kellen, E., Verschuere, V., Devriendt, M., Vandervorst, S., Bleyen, L. & Van Hal, G. (2010). *Jaarverslag 2009. Bevolkingsonderzoek naar borstkanker in Vlaanderen*. Het Consortium van erkende regionale screeningscentra van de Vlaamse Gemeenschap.
- Van Tichelen, A. (z.j.). Dossier depressie bij tieners en adolescenten. www.expoo.be, geraadpleegd op 2 november 2010.
- Van Weel, C. & Schellevis, F. (2006). Comorbidity and guidelines : conflicting interest. In: *Lancet*, 367 (9510), 550-551.
- Vanderleyden L. & Moons D. (2010). *Informeel zorg in Vlaanderen*. SVR-Rapport 2010/3, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Vandeurzen, J. (2010). *Slottoespraak Conferentie Eerstelijnsgezondheidszorg*. In: Conferentie Eerstelijnsgezondheidszorg, Antwerpen, 11 december 2010.
- Verhaeghe, M., Pattyn, E. & Bracke, P. (2010). Belgen over psychische problemen en psychische hulpverlening. 'Stigma in a Global Context – Belgian Mental Health Survey' – enkele eerste resultaten. In: *Psyche (Gent)*, 22 (4), 16-18.
- Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (z.j.). *Vlaams actieplan suïcidepreventie 2006-2010*. www.zorgengezondheid.be, geraadpleegd op 2 november 2010.
- Vlaams Agentschap Zorg en gezondheid (2008a). *Cijfers over sterfte*. <http://www.zorg-en-gezondheid.be/Cijfers/Cijfers-over-sterfte/>, geraadpleegd op 1 december 2010.
- Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (2008b). *Statistiek van de doodsoorzaken*. Brussel, Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid - Afdeling Informatie en Ondersteuning.
- Vlaamse Gezondheidsraad (VGR) (2006). *De toekomst van het gezondheids(zorg)beleid in Vlaanderen, met bijzondere aandacht voor de eerstelijnsgezondheidszorg*. VGR 2006/2.
- Vogels M (2006). *Het welzijnsbeleid in Vlaanderen. Herziene Editie*. Leuven: LannooCampus.
- Volkers, A., de Jong, A., de Bakker, D. & van Dijk, L. (2005). *Doelmatig voorschrijven van antidepressiva in de huisartspraktijk*. Utrecht: NIVEL.
- Von dem Knesebeck, O., Pattyn, E. & Bracke, P. (2011). Education and depressive symptoms in 22 European countries. In: *International Journal of Public Health*. 56 (1), 107-110.

- Wens, J., Sunaert, P., Nobels, F., Van Crombrugge, P., Bastiaens, H. & Van Royen, P. (2005). *Aanbeveling voor goede medische praktijkvoering: Diabetes mellitus type 2*. Berchem/Gent: WVVH/VDV.
- Williamson D., Thompson T., Thun M., Flanders, D., Pamuk, E. & Byers, T. (2000). Intentional weight loss and mortality among overweight individuals with diabetes. In: *Diabetes Care*, 23 (10), 1499-1504.
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2009). *The spirit level: why equality is better for everyone*. London: Penguin Books Ltd.
- WHO – World Health Organization (2008a). *World Report on Child Injury Prevention*. Genève: WHO.
- WHO – World Health Organization (2008b). *Primary Health Care: Now more than ever!* Genève: World Health Organization.
- WHO - World Health Organization (2009a). *Health statistics and health information systems. Disease and injury country estimates. Death and DALY estimates for 2004 by cause for WHO Member States*. http://www.who.int/health-info/global_burden_disease/gbddeathdalycountryestimates2004.xls, geraadpleegd op 25 november 2010.
- WHO - World Health Organization (2009b). *Night Noise Guidelines for Europe*. WHO Regional Office for Europe, expert group.
- WHO - World Health Organization (2010a). *Burden of disease from environmental noise: Practical guidance. Report on a working group meeting, October 10-15, 2010*. Bonn: WHO Regional Office of Europe – WHO European Centre for Environment and Health.
- WHO - World Health Organization (2010b). *Adelaide statement on health in all policies: moving towards a shared governance for health and well-being*. In: Health in All Policies, Adelaide, 13–15 April.
- WHO - World Health Organization (2004). *Estimated Deaths and DALY's attributable to selected environmental risk factors by WHO Member state*. WHO: Department of Public Health and Environment.
- WIV – Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (2010). *Rapport I: Gezondheidstoestand. Belangrijkste resultaten. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel: WIV.
www.aon.com, geraadpleegd op 8 december 2010.
www.cm.be/beestiggezond, geraadpleegd op 29 april 2011.
www.intego.be.
www.kankerregister.org, geraadpleegd op 10 december 2010.
www.kidscreen.org, geraadpleegd op 2 maart 2011.
www.kleuters-ugent.be, geraadpleegd op 13 november 2010.
www.securex.be.
www.vlaamspatientenplatform.be.
www.zorg-en-gezondheid.be, geraadpleegd op 25 februari 2011.
- Yanga, W. & Omaye, S. (2009). Air pollutants, oxidative stress and human health. In: *Mutation Research*, 674 (1-2), 45–54.

Wonen in Vlaanderen in internationaal perspectief

Sien Winters* & Marja Elsinga**

Inleiding

De kernvraag in deze algemene bijdrage over wonen is hoe de betaalbaarheid en de kwaliteit van het wonen in Vlaanderen zich verhouden tot andere regio's en landen in Europa. De bijdrage start met een toelichting bij de gevolgde methodologie en de gebruikte gegevens. Vervolgens gaan we in het tweede deel in op het theoretische kader, waar we toelichten wat de positie is van wonen in welvaartssystemen en in het bijzonder hoe eigen woningbezit in Europa meer en meer wordt beschouwd als een hoeksteen van het welvaartssysteem. In het derde deel van de tekst brengen we kenmerken van de woningmarkten en woonbeleid in beeld die nodig zijn om verschillen in kwaliteit en betaalbaarheid te verklaren. In het vierde deel bespreken we de kwaliteit van het wonen, in het vijfde de betaalbaarheid. Ten slotte gaan we in het laatste deel in op de verschillen tussen groepen. We ronden af met een uitleiding en leerpunten voor het beleid.

1. Methodologie en gegevens

De Europese Unie beschouwt betaalbaarheid en kwaliteit van wonen als belangrijke aspecten van de persoonlijke leefsituatie. Samen met de EU-lidstaten heeft Europa daarom geïnvesteerd in verzameling van internationaal vergelijkbare data. De EU-SILC-enquête is daarvan het resultaat. Op de website van Eurostat is een lange reeks tabellen en figuren beschikbaar die EU-SILC-gegevens van de Europese landen met elkaar vergelijken. Een beperking is dat geen enkele van deze statistieken Vlaanderen als geografische eenheid afzonderlijk in beeld brengt. Daarom hebben we de gegevens voor de drie Belgische gewesten zelf berekend op basis van de EU-SILC-databestanden van ADSEI, in de Eurostat-tabellen verwerkt en de resultaten in figuren voorgesteld.

Toch heeft deze databron ook een aantal beperkingen. Omdat de gegevensverzameling van de EU-SILC gebeurt om informatie te krijgen over de persoonlijke levensomstandigheden, worden de meeste data door Eurostat verwerkt op niveau van personen en niet van huishoudens, zoals gebruikelijk is in de huisvestingsliteratuur. Om die reden zijn vele van de hier gepresenteerde cijfers niet vergelijkbaar met elders gepubliceerde gegevens over wonen en bijvoorbeeld ook niet met de cijfers in de algemene bijdrage over wonen in de vorige editie van de Sociale Staat van Vlaanderen (Winters & De Decker, 2009). Bovendien moeten we voor achtergrondgegevens over de woningmarkt die relevant zijn voor de zoektocht naar verklaringen terugvallen op gegevens voor woningen, dus huishoudens. Ten slotte blijft het altijd moeilijk om

* HIVA – KULeuven en Steunpunt Ruimte & Wonen. E-mail: sien.winters@hiva.kuleuven.be.

** Technische Universiteit Delft en Steunpunt Ruimte & Wonen. E-mail: m.g.elsinga@tudelft.nl.

De auteurs danken de collega's van het Steunpunt Ruimte & Wonen voor hun bijdrage tot interpretatie van sommige vaststellingen. In het bijzonder danken zij Kristof Heylen voor de berekeningen van de EU-SILC-data voor de Belgische gewesten.

cijfers te vergelijken over landen omwille van verschillen in gebruikte definities, andere registratiemethoden of omdat de context sterk verschilt. Voor een nadere toelichting bij enkele van deze methodologische aspecten en een argumentatie voor gemaakte keuzes verwijzen we naar de bijlage.

Nog moeilijker wordt het wanneer we zoeken naar verklaringen voor de positie van Vlaanderen in deze internationale context. Woningmarkten in Europa vertonen grote verschillen en ontwikkelen elk een eigen dynamiek. Maar ook de situatie van huishoudens verschilt sterk, bijvoorbeeld op vlak van inkomen, tewerkstelling, armoederisico, cultuur en gewoonten. Bij dit alles speelt het gevoerde beleid een grote rol: het woonbeleid in de eerste plaats, maar ook meer algemeen het sociale beleid en inkomensbeleid en zelfs het financieel en economisch beleid. Het is moeilijk te bepalen hoe belangrijk elk van deze puzzelstukjes die we zullen aandragen is voor het verklaren van de vastgestelde verschillen. We vinden enkele aanknopingspunten in de theorie, maar deze is niet meer dan een abstractie van de werkelijkheid en daarmee niet in staat alle specifieke details van systemen te vangen. Ball (2010, 13) zegt daarover: *“It is inevitably hard to map and understand the details of housing market dynamics, particularly on a cross-country basis. (...) The point is to suggest that theory and practicality need to be combined and holistic views taken of market developments.”*

2. Theoretisch kader

2.1. Het belang van wonen voor sociale insluiting

Goed wonen is een onderwerp dat in menige Europese grondwet voorkomt, wat aangeeft dat er een breed draagvlak is voor de zorg voor het wonen (Edgar e.a., 2002). Het is echter niet eenvoudig om de meerwaarde van goed wonen voor de persoonlijke leefsituatie nauwkeurig te meten (De Decker e.a., 2004; Whitehead, 1998). Whitehead constateert dat de causaliteit moeilijk is aan te tonen, maar zij die ervaren hebben hoe moeilijk het is deel te nemen aan de maatschappij zonder woonst of verblijven in een overbezette flat, begrijpen hoe belangrijk een decente betaalbare woning is. Anderen draaien de redenering om: een dak boven het hoofd is een noodzakelijke basis voor sociale insluiting en wanneer men daklozen van een woning voorziet, zal de maatschappelijke deelname daar vanzelfsprekend op volgen (Kertesz e.a., 2009). Een achterliggende vraag hierbij is: ‘Is dakloosheid een sociaal probleem of een woningmarktprobleem?’. Deze vraag wordt in verschillende landen verschillend beantwoord. In zogenaamde liberale welvaartsstaten zien we dat thuisloosheid vooral een kwestie is van gebrekkige toegang tot de woningmarkt, terwijl thuisloosheid in sociaaldemocratische regimes vooral een kwestie is van sociale problemen (Stephens e.a., 2010; Stoeger, 2010). Woonbeleid kan een bijdrage leveren aan het verminderen van armoede door middel van het verstrekken van woonsubsidies of het aanbieden van woningen zodat mensen beter of goedkoper kunnen wonen. De overheid kan in haar woonbeleid de betaalbaarheid van het wonen bevorderen door tal van beleidsmaatregelen en ook de opbouw van vermogen stimuleren door bevordering van het eigen woningbezit. Een recente Europese studie laat ook zien dat het woonsysteem een samenhang vertoont met thuisloosheid en sociale uitsluiting. Naarmate de toegang tot betaalbare kwaliteitsvolle woningen beter geregeld is, is de kans op sociale uitsluiting kleiner. Anderzijds zijn er signalen dat wonen in gestigmatiseerde sociale huisvesting een negatief effect kan hebben op maatschappelijke deelname (Stephens e.a., 2010). Deze bevindingen maken duidelijk dat het ontwerpen van een woonbeleid dat sociale insluiting ondersteunt geen sinecure is.

2.2. Wonen en de welvaartsstaat

Wonen wordt vaak de ‘wankele pilaar’ van de welvaartsstaat genoemd (Torgerson, 1987). Wonen neemt een bijzondere plaats in naast andere onderdelen van de welvaartsstaat zoals onderwijs en gezondheidszorg. Wonen is namelijk erg kapitaalsintensief en er is ook sprake van een sterke markt oriëntatie. Het grootste deel van de woningen wordt via de markt aangeboden. In het comparatief huisvestingsonderzoek hebben diverse auteurs getracht theorieën te ontwikkelen die toelaten ‘huisvestingssystemen’ internationaal te positioneren. Tot de meest bekende horen Harloe en Kemeny. Beide auteurs zijn het erover eens dat de sociale huursector deel uitmaakt van de welvaartsstaat. Maar Harloe stelt dat wonen vooral een marktaangelegenheid is en dus niet relevant is voor theorieën over welvaartsstaten (Harloe, 1995). Kemeny (1995) daarentegen is van mening dat wonen een cruciaal onderdeel is van de welvaartsstaat en dat met name de woningmarkt van grote invloed is op collectieve welvaartsvoorzieningen. Immers, in landen met een hoog aandeel eigen woningen, zijn doorgaans de collectieve regelingen en de uitgaven voor de welvaartsstaat aanzienlijk lager dan in landen met een bescheidener aandeel eigendomswohnungen (Kemeny, 2001). De eigen woning is een manier om vermogen op te bouwen en uitgaven voor diverse posten te spreiden over de levenscyclus. Het kopen van een huis betekent bezuiniging op andere posten in de eerste jaren na aankoop, maar de opbrengst is dat later in de levenscyclus de kosten voor het wonen laag zijn en dat de eigen woning als pensioen kan fungeren (Kemeny, 1981).

In navolging van de visie van Kemeny wint in de Angelsaksische literatuur het idee meer en meer veld dat wonen geen wankele pilaar is maar een hoeksteen van het welvaartssysteem, juist door het kapitaalsintensieve karakter van de woning. De woning is een manier om vermogen op te bouwen wat leidt tot lage woonlasten als de hypotheek is afbetaald. Bovendien kan indien gewenst met financiële producten het vermogen uit de woning ook weer worden vrijgemaakt en als inkomen dienen tijdens de oude dag. Het stimuleren van eigen woningbezit kan worden opgevat als een vorm van beleid gericht op vermogensgebaseerde welvaart (‘asset based welfare’) zoals omschreven door Sherraden (2001 en 2003). Een eigen woning is niet alleen een vorm van vermogensopbouw, maar aan de eigen woning worden ook vele andere positieve effecten toegedicht zoals verantwoordelijkheid en emancipatie. Onderzoeksresultaten laten echter zien dat er veel kanttekeningen bij deze vermeende voordelen moeten worden geplaatst (Rohe e.a., 2001; Elsinga & Hoekstra, 2005).

Een eigen huis is voor veel huishoudens het grootste bestanddeel van hun financieel vermogen. Een eigen huis verplicht mensen om vermogen op te bouwen in hun jonge jaren en geeft hun de mogelijkheid om dit vermogen aan te wenden op latere leeftijd. Het vermogen in de eigen woning kan dan ook worden beschouwd als financieel vangnet, als een pensioen, dus als een vorm van vermogensgebaseerde welvaart. Groves e.a. (2007) komen tot de conclusie dat in een aantal landen in Oost-Azië dergelijke vorm van vermogensgebaseerde welvaart bestaat. Het betreft landen waar geen sprake is van een ontwikkelde welvaartsstaat, maar waarin stimulering van het eigen woningbezit lange tijd een belangrijk onderdeel was van het economisch beleid. Ook in het Verenigd Koninkrijk is de term ‘asset based welfare’ vast onderdeel in de beleidsplannen van de overheid. De afbouw van de welvaartsstaat gaat samen met een zoektocht naar alternatieven en de eigen woning vormt een cruciaal onderdeel in deze redenering. Gezien het feit dat pensioenen en zorg op de oude dag onder druk staan door vergrijzing en crisis, ligt het voor de hand dat ook in andere landen het vermogen in eigen woningen op enigerlei wijze een rol zal gaan spelen (zie ook De Decker & De Wilde, 2010).

Eigenaar-bewoners bouwen vermogen op in de woning en dit vermogen kan dienst doen als financieel vangnet. Als huishoudens in financiële problemen verkeren, kunnen zij vermogen uit de woning vrijmaken door hun huis te verkopen of door een (tweede) lening af te sluiten. Ook dient de eigen woning als pensioen. Immers, oudere eigenaar-bewoners hebben doorgaans hun hypotheek afgelost en daardoor hebben zij lage woonuitgaven. Bovendien kunnen zij vermogen vrijmaken door naar een goedkoper huis of een huurhuis te verhuizen. In dit verband kan ook verwezen worden naar de zogenaamde ‘omgekeerde hypotheek’ of ‘opeethypotheek’. Zo’n hypotheek is een financieel product dat inhoudt dat een eigenaar die zijn woning heeft afgelost, een hypotheek afsluit bij een hypotheekverstrekker. De hypotheekverstrekker wordt eigenaar van de woning indien de eigenaar-bewoner overlijdt en keert tot het overlijden een bepaald bedrag per maand uit. Dit bedrag hangt af van de levensverwachting van de eigenaar-bewoner in kwestie, van de waarde van de woning en het door de hypotheekverstrekker ingeschatte risico.

Uit recent Europees onderzoek onder eigenaar-bewoners blijkt dat de eigen woning ook door huishoudens wordt gezien als belangrijk voor de oude dag (Elsinga e.a., 210). Echter, niet de omgekeerde hypotheek is wat men in gedachten heeft, maar vooral het vooruitzicht op lage woonuitgaven wanneer de hypotheek is afbetaald. Een omgekeerde hypotheek is overigens niet in alle landen, en ook niet in België, beschikbaar, terwijl het product in het Verenigd Koninkrijk op redelijke schaal wordt aangeboden en ook gekocht. In bijvoorbeeld Duitsland en België vinden huishoudens dit over het algemeen geen goed idee. Zij houden niet van schulden en zien de woning vooral als pensioen in steen. In Hongarije en Slovenië, waar van oudsher de familie een belangrijke rol speelt, is het vaak zo dat het kind dat de ouders verzorgt op de oude dag, ook de woning erft. Echter, hier is het vrijmaken van vermogen uit de woning niet ongebruikelijk en bestaan er non-profit of overheidsgerelateerde organisaties die leningen verstrekken met de woning als onderpand. De resultaten van het vermelde onderzoek wijzen verder uit dat de jongere generatie veel minder vertrouwen heeft in collectieve pensioenstrategieën dan de oudere generatie. Jongeren zien meer in private strategieën en een eigen huis. Ook een tweede huis wordt vaak genoemd als onderdeel van een mogelijke pensioenstrategie (Elsinga e.a., 2010).

Ten slotte is wie geen eigen woning bezit, aangewezen op andere pensioenstrategieën. De woningmarkt is dus onderscheidend voor financiële strategieën van huishoudens. In de Angelsaksische literatuur wordt het een nieuwe trend genoemd dat de woning een hoeksteen is van de welvaartsstaat, daarbij wordt vooral gewezen op opeethypotheeken. In Vlaanderen is de eigen woning natuurlijk al veel langer een hoeksteen van de welvaartsstaat en wordt ook zo benoemd in het Vlaamse woonbeleid, alleen maakt de opeethypotheek daar geen deel van uit (Winters & De Decker, 2009).

3. Erg verschillende woningmarkten binnen Europa

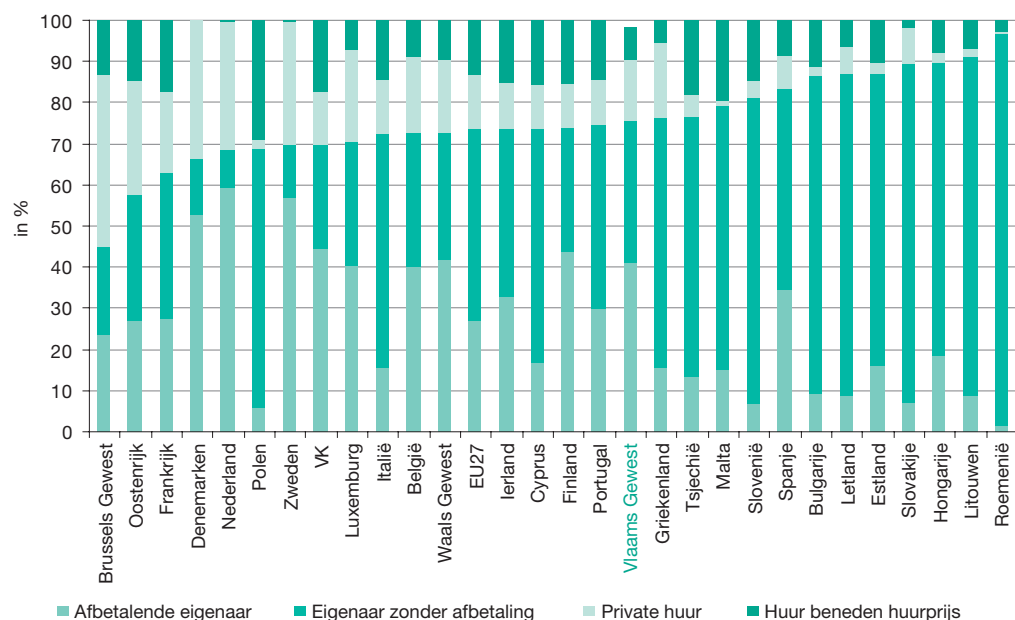
3.1 De structuur van woningmarkten

Zoals figuur 1 weergeeft, is er in Europa een grote verscheidenheid in de eigendomsstructuur op de woningmarkt. In deze figuur zijn de landen gerangschikt op basis van de verhouding tussen personen wonend in een huur- en eigendoms woning. Zoals al aangegeven in de inleiding zijn de percentage gebaseerd op persoonsgegevens en niet op huishoudgegevens zoals gebruikelijk is in de huisvestingsliteratuur. Omdat huishoudens die een eigen woning bezitten doorgaans

meer leden tellen dan hurende huishoudens, zijn de percentages in deze figuur hoger dan deze die doorgaans gepubliceerd worden. In het Vlaamse Gewest woont 77% van de bevolking in eigendomswohnungen (42% met een lopende hypotheeklening en 35% zonder afbetaling), 15% in private huurwoningen, 8% personen in woningen met een huurprijs beneden de marktprijs.

De hoogste percentages personen in de eigendomssector vinden we in Oost-Europa. Dit is mede het gevolg van de drastische vormen van privatisering die plaats vonden begin jaren 1990. Vlaanderen bevindt zich samen met deze en een aantal Zuid-Europese landen en Ierland boven het gemiddelde voor de 27 EU-landen (74%). Het Waalse Gewest blijft met 72% onder het gemiddelde. Net als in Vlaanderen (Winters & De Decker, 2009) is het aandeel eigenaars de laatste decennia in bijna alle Europese landen gestegen (Cecodhas, 2008). Verklaringen hiervoor zijn te vinden bij de lage rentevoet op de Europese hypotheekmarkten, de versoepeling van de voorwaarden voor hypothecaire kredieten en bij het gevoerde beleid zoals stimulering van eigen woningbezit (ECB, 2003 en 2009). Verder toont de figuur dat er grote verschillen zijn wat betreft het al dan niet afbetaald zijn van de woning. Lage aandelen voor de afbetalende eigenaars vinden we in Oost-Europa. In het Vlaamse Gewest is het aandeel voor de afbetalende eigenaars relatief hoog. Eveneens hoge aandelen vinden we in de Scandinavische landen, het Verenigd Koninkrijk en Nederland.

Figuur 1. Verdeling van de totale bevolking naar bewonerstitel (in %), Belgische gewesten en EU27-landen*, 2009

* Geen gegevens beschikbaar voor Duitsland.

Bron: EU-SILC, Eurostat en ADSEI.

Maar ook binnen de huurmarkt zien we grote verschillen. De figuur is enigszins vertekend doordat niet de sociale woningen als categorie zijn opgenomen, maar de 'woningen verhuurd onder de marktprijs'. Als gevolg daarvan zijn er volgens deze definitie in Nederland nauwelijks van deze woningen, terwijl 34% van alle woningen verhuurd worden door woningcorporaties en

dus ook sociale woningen genoemd kunnen worden. Mede daarom vinden we de hoogste aandelen voor verhuur onder de marktwaarde in een aantal Oost-Europese landen (Polen, Tsjechië, Slovenië), maar ook in het Verenigd Koninkrijk en Malta. Met 8% blijft het Vlaamse Gewest echter ver beneden het EU27-gemiddelde van 14%. Duitsland is niet opgenomen in de figuur, maar voor Duitsland is bekend dat de private huursector daar meer dan 50% van de woningmarkt omvat.

Er zijn veel redenen waarom mensen eigenaar willen worden van een woning. Het belang van de mogelijke redenen verschilt tussen landen. We positioneren Vlaanderen op basis van een overzicht van motieven in Elsinga e.a. (2010). Vooreerst blijkt het grote belang van financiële motieven voor eigendomsverwerving. Een eigen woning wordt op langere termijn gezien als goedkoper dan huren. In tegenstelling tot bij huren staat er tegenover de maandelijkse uitgaven een opbouw van vermogen. Dit argument blijkt ook voor Vlaanderen het voornaamste. Vlamingen benadrukken dat een huis een goede investering is en dat huren ‘weggegooid geld’ is. Volgens een telefonische enquête bij huurders (Doms e.a., 2001) geven 85% van de huurders die eigenaar willen worden aan dat dit een goede investering is voor de toekomst. Bovendien wenst 70% eigenaar te worden omdat men de huurprijzen te hoog vindt, wat opnieuw een financieel motief is. Maar ook voor wie niet kiest voor eigendomsverwerving, is het financiële de voornaamste reden. Van deze groep geeft 70% als reden om geen huis te kopen dat men denkt dat het inkomen dit nooit zal toelaten en 69% dat de idee van een financiële schuld afschrikt (Doms e.a., 2001).

Het belang van eigen woningbezit is volgens Elsinga e.a. (2010) ook cultureel bepaald. In meerdere landen is het bijna vanzelfsprekend een eigen woning te verwerven van zodra je dat kan betalen. Ook bij ons lijkt dit vrij algemeen. Nochtans stipte toch maar een minderheid (27%) van de huurders die eigenaar wensen te worden, ‘vanzelfsprekendheid’ aan als argument (Doms e.a., 2001). Voor Vlaanderen lijkt eigen woningbezit daarmee in hoofdzaak een beredeneerde keuze.

In sommige landen is eigendom een noodzaak, een van de weinige manieren om goed te kunnen wonen. Dit is vooral zo in de voormalige Oost-Europese landen zoals Hongarije. Maar ook in Vlaanderen zijn er signalen van. Vooral voor allochtonen, voor wie de toegang tot de private huurmarkt moeilijk ligt, is aankoop van een woning in slechte staat vaak de enige mogelijke oplossing. Dit fenomeen staat gekend als ‘noodkoop’. Hiermee hebben de eigenaars wel relatieve woonzekerheid, maar vaak beperkte woonkwaliteit, omdat ze niet over het nodige geld beschikken om de woning te renoveren (Kesteloot e.a., 1999). De omvang van dit fenomeen is niet bekend.

Ook het erfenismotief (een eigen woning om door te geven aan de kinderen) blijkt mee te spelen, al is het niet essentieel. Dit motief was niet opgenomen in de lijst van mogelijkheden bij Doms e.a. (2001), maar kwam duidelijk naar voor in interviews bij Palmans & De Decker (2010).

En ten slotte, zoals al eerder gesteld, beschouwen Vlamingen de eigen woning als ultieme zekerheid in een tijd dat de welvaartsstaat en pensioenen onder druk staan door de lage woonlasten op de oude dag (Palmans & De Decker, 2009). Pacolet omschrijft de eigen woning als ‘pensioensparen avant la lettre’ en stelt dat in Vlaanderen het al dan niet eigenaar zijn van de

woning als een belangrijke indicator – zonet de belangrijkste indicator – kan worden beschouwd voor de welvaartspositie van ouderen (Pacolet, 1998; Devos e.a., 1991).

3.2. Dynamiek van de woningmarkt

Een ander belangrijk kenmerk van woningmarkten is de dynamiek. In sommige landen is frequent verhuizen heel normaal. Zo kent men in Engeland de ‘woonladder’. Wanneer iemand meer gaat verdienen, is het heel gebruikelijk dat ook een volgende stap op de woonladder wordt gezet. Dit geldt zowel voor huurders als voor kopers. Ook in Nederland en Ierland zien we een grotere dynamiek in de koopsector. Dol e.a. (2010) spreken van een ‘doorstroommarkt’. Het is een markt waar professionele bouwers woningen ontwikkelen aan de ‘bovenkant van de markt’. Via lange verhuisketens leidt de bouw van een nieuwe woning uiteindelijk tot het vrijkomen van een woning aan de onderkant van de markt voor een starter. Niet alleen een andere woonwens, maar ook de wens om zo veel mogelijk rendement te behalen op de woningmarkt, kan aanleiding zijn voor een verhuizing in zo’n dynamische markt. Daarnaast zijn er de meer statische woningmarkten zoals Duitsland en België. In deze twee markten spelen particulieren een grote rol in de woningbouw. Veranderende woonwensen leiden in deze landen eerder tot een verbouwing dan tot een verhuizing (Dol e.a., 2010).

3.3. Woonbeleid

Welke doelen streven overheden na op de woningmarkt en welke instrumenten zetten zij daarbij in? In de afgelopen decennia heeft een aantal ontwikkelingen plaatsgevonden in het woonbeleid zoals blijkt uit een studie van zes West-Europese landen (Van der Heijden, 2002). Zo werd stimulering van het eigen woningbezit steeds belangrijker in het woonbeleid. Daarnaast namen de overheidsuitgaven voor woonbeleid af en werden beschikbare subsidies steeds meer toegespitst op lage inkomensgroepen. Subsidies voor woningen werden vaak geheel of gedeeltelijk vervangen door inkomensafhankelijke subsidies voor bewoners.

Aan de hand van een andere internationaal vergelijkende studie (Scanlon & Whitehead, 2004) presenteren we een overzicht van de diverse instrumenten van woonbeleid in verschillende Europese landen. We maken daarbij onderscheid tussen instrumenten gericht op de koopmarkt en instrumenten gericht op de huurmarkt.

Tabel 1 geeft een overzicht van het beleid ten aanzien van de eigendomssector. In België wordt zoals in vele Europese landen de eigen woning fiscaal gestimuleerd. Sinds 2005 gebeurt dit via de ‘woonbonus’. Dit is een jaarlijkse forfaitaire fiscale aftrek waarbij er geen onderscheid wordt gemaakt tussen kapitaalaflossing en intrest¹. In de andere landen is de fiscale aftrek steeds een hypotheekrenteaftrek waarbij enkel de betaalde intrest kan worden ingebracht. In de meeste landen is er sprake van een limiet die zowel een bedrag, als een belastingtarief kan betreffen. In Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk is de aftrek echter afgeschaft. In België, Nederland, Duitsland en Frankrijk betaalt een eigenaar belasting op de fictieve huurinkomsten uit de woning. In alle andere landen is dit niet het geval. In landen waar sprake is van een hypotheekrenteaftrek, zou je verwachten dat de eigen woning als investering wordt beschouwd en dat dus de inkomsten uit die investering zijn belast. De tabel laat zien dat deze economische logica eerder uitzondering dan regel is. Vermogenswinstbelasting wordt alleen aangerekend voor eigenaar-bewoners in Griekenland en Luxemburg die hun woning verkopen, in alle andere landen is sprake van een vrijstelling van deze belasting. Dat geldt ook voor België.

De tabel laat voorts zien dat overheden op verschillende manieren de koopsector steunen, in de vorm van gesubsidieerd sparen, objectsubsidies, subjectsubsidies, verbetersubsidies en overheidsgaranties voor leningen. Met een ‘objectsubsidie’ wordt een subsidie voor de woning bedoeld, met een ‘subjectsubsidie’ wordt een subsidie voor de bewoner bedoeld (zie ook bijlage). In verschillende landen zien we nieuwe subsidies zonder dat hierin een duidelijke trend te onderscheiden valt. Er werden zowel objectsubsidies als subjectsubsidies en garanties geïntroduceerd. In Vlaanderen is er sprake van objectsubsidies, onder andere subsidies voor aanleg van infrastructuur voor sociale koopwoningen en gesubsidieerde rente in het geval van sociale leningen. Garanties voor eigendomsverwerving zijn er in Vlaanderen onder vorm van de ‘verzekering gewaarborgd wonen’ en de overheidsgaranties voor de niet-gesubsidieerde sociale leningen. Uiteraard zijn er grote verschillen in het bereik van instrumenten en de bedragen die ermee gemoeid zijn. Op grond van de tabel kunnen we concluderen dat België een behoorlijk pakket aan maatregelen heeft om woningeigendom te bevorderen, maar hierin niet de enige is.

Tabel 1. Financiële instrumenten ter ondersteuning van de koopsector in 16 EU-landen, 2004

	Aftrek rente van belasting	Forfaitaire bijtelling voor belasting	Vrijstelling vermogens belasting	Spaar- subsidie	Object- subsidie	Intrest- subsidie	Subject- subsidie	Verbeter- subsidie	Garantie op lening
Oostenrijk	■		■	■	■	■	■	■	
België	■	■	■		■	■			□
Tsjechië	□	□	■	■		■	□		
Denemarken	■		■						
Finland	■		■			■	■	■	□
Frankrijk	□	■	■	■		■	■	■	
Duitsland		■	■	■	□	■	□	■	□
Griekenland	■			■		■			■
Hongarije	■		■	■	■	■	■	■	■
Italië	■		■	□		□	■	■	■
Luxemburg	□				□	□	■	□	□
Nederland	■	■	■				□		■
Portugal	■		■						
Slovenië	□		■			■			
Zweden	■		■			□	■		■
VK	□		■		■		■	■	■

□ Afgeschaft. ■ Aanwezig. □ Sinds kort aanwezig (situatie in 2004).

Bron: Scanlon & Whitehead, 2004.

Ook ten aanzien van de huursector zijn door Scanlon & Whitehead de instrumenten in beeld gebracht. Tabel 2 geeft hiervan een overzicht. De tabel geeft aan dat in een aantal landen sprake is van objectsubsidies voor het beheer of de bouw van huurwoningen. Opmerkelijk is dat in enkele landen recentelijk objectsubsidies voor het bouwen van huurwoningen zijn ingevoerd (Lawson e.a., 2009), wat een kentering betekende in een trend die enkele decennia gaande is, namelijk die van een verschuiving van object- naar subjectsubsidieering. De redenering achter de verschuiving van object- naar subjectsubsidies is dat subjectsubsidies efficiënter zijn, omdat

deze alleen terecht komen bij mensen die het nodig hebben. De ervaring met subjectsubsidies leert echter dat deze maar nauwelijks effect hebben op de productie van woningen. Zorg over de productie van betaalbare woningen is dan ook de reden waarom in verschillende landen objectsubsidies worden ingevoerd of worden overwogen door beleidsmakers (Lawson & Milligan, 2009). Vlaanderen kent zowel objectsubsidies voor de bouw van sociale huurwoningen als voor de verhuring en het beheer van private huurwoningen door sociale verhuurkantoren.

Tabel 2. Financiële instrumenten ter ondersteuning van de huursector in 14 EU-landen, 2004

	Objectsubsidie voor beheer	Subjectsubsidie	Objectsubsidie voor bouw	Garantie op de leningfinanciering
Oostenrijk	■	■	■	
België	■*	■**	■	
Tsjechië		□	■	
Denemarken		■	□	
Finland	■	■	■	
Frankrijk		■	■	■
Duitsland	■	■	■	■
Griekenland		■		
Hongarije	□	■	□	
Italië		■		
Nederland		■	□	
Slovenië	■	■		
Zweden	■	■		
VK		■		

□ Afgeschaff. ■ Aanwezig. □ Sinds kort aanwezig (situatie in 2004).

* Voor sociale verhuurkantoren.

** Inkomensafhankelijke huurprijzen in de sociale huursector.

Bron: Scanlon & Whitehead, 2004.

Tabel 2 laat zien dat er in twee landen (Frankrijk en Duitsland) sprake is van een huurgarantie die wordt verstrekt door de overheid. Dit is een instrument dat private verhuurders over de streep kan helpen om ook minder draagkrachtige huurders te accepteren. Ten slotte presenteert de tabel dat subjectsubsidies in de vorm van inkomensafhankelijke bijdragen in de huursector voorkomen in alle landen. België vormt in dit opzicht een uitzondering omdat een subjectsubsidie alleen beschikbaar is voor sociale huurders in de vorm van een inkomensafhankelijke huur. Voor de private sector is geen subsidie beschikbaar. In Vlaanderen is er wel een ‘tegenoetkoming in de huurprijs’, maar deze wordt enkel toegekend onder een strikte inkomensgrens en wanneer iemand verhuist van een ongeschikte naar een geschikte huurwoning.

3.4. Hypotheekmarkt en financiële crisis

Ontwikkelingen op de hypotheekmarkt zijn van grote invloed op de woningmarkt. De hypotheekmarkt en de wijze waarop deze de woningmarkt beïnvloedt, verschilt echter per land. In België bedraagt de verhouding tussen de hypotheekschuld en het bruto nationaal product 43%,

wat onder het Europese gemiddelde van 52% is. In Nederland en Denemarken is de hypotheekschuld groter dan het bruto nationaal product, terwijl de totale hypotheekschuld in Roemenie, Slovenië, Bulgarije, Slowakije, Hongarije, Polen en Tsjechoeslavië de 20% niet haalt. Tijdens de periode 1998-2009 steeg de uitstaande hypothecaire schuld in alle Europese landen waarvoor cijfers beschikbaar zijn, met uitzondering van Duitsland. Ierland, waar de financiële crisis hard toesloeg, vertoont niet toevallig de grootste stijging van 27% naar 90%. Ook in Denemarken en Nederland werden sterke stijgingen genoteerd. In België bleef de stijging met 17 procentpunten beperkt (European Mortgage Federation, 2010a).

Een verklaring voor dit relatief lage aandeel van de hypotheekschuld ondanks een hoog aandeel eigenaars, vinden we in de kenmerken van de Belgische hypotheekmarkt. Deze markt staat gekend als risico-avers. De LTV-ratio (LTV = 'Loan To Value') drukt de verhouding uit tussen de hoogte van de hypothecaire lening en de waarde van de woning en is een graadmeter voor de risico's die banken aangaan bij het verstrekken van hypothecaire leningen. De maximale ratio van 70% tot 80% die in België wordt gehanteerd, is laag in vergelijking met andere Europese landen. Het mediaan bedrag voor nieuw aangegane kredieten bedroeg in 2010 70.000 euro (Nationale Bank van België, 2010).

Niet alleen de banken, ook de consument lijkt in België meer dan elders risico te mijden. Het grootste deel van de hypothecaire kredieten wordt traditioneel afgesloten met vaste rentevoeten voor meer dan 10 jaar, waar in andere landen variabele intrestvoeten of vaste intrestvoeten voor een kortere termijn meer gebruikelijk zijn. Het aandeel leningen met variabele rente nam volgens cijfers van UPC-BVK in België in de loop van 2008 en vooral in 2009 wel sterk toe en lag zelfs gedurende een goed jaar hoger dan het aandeel leningen met vaste rente, maar sedert de tweede helft van 2010 kregen de leningen met vaste rente weer duidelijk de bovenhand.

Aan de basis van de eerder beperkte risico's ligt ook de Belgische wetgeving. Deze legt beperkingen op aan de frequentie en de hoogte van de aanpassingen van variabele intrestvoeten en de aanpassing van de looptijd van de lening in de loop van het contract. Ook gelden hoge administratieve kosten ingeval van uitwinning en duurt het veel langer dan in andere landen vooraleer de kredietverstrekker zijn geld terug krijgt (Everaert e.a., 2006). Mede hierdoor vinden we op de Belgische hypotheekmarkt minder productinnovaties die beogen de betaalbaarheid voor klanten te verbeteren, zoals aflossingsvrije hypotheekleningen, variabele terugbetalingsschema's of versoepeling van de LTV-voorwaarden (Scanlon & Whitehead, 2004; André, 2010).

Als gevolg van dit alles blijft het aantal achterstallige hypothecaire leningen in België relatief beperkt. In 2010 ging het voor België in totaal over 41.860 hypothecaire kredieten oftewel 1,7% van alle uitstaande hypothecaire leningen (Nationale Bank van België, 2010). Het aantal achterstallige leningen daalde tussen 2006 en 2008, maar is sindsdien weer aan het stijgen, vermoedelijk als gevolg van de economische crisis.

Die crisis heeft in België nochtans minder sterk toegeslagen dan elders. Zoals bekend ligt de oorsprong van de crisis op de Amerikaanse woningmarkt. Beleidsmatig werd in de Verenigde Staten eigen woningbezit sterk aangemoedigd. Banken verstrekten hypothecaire leningen waarop relatief veel risico zat. Eind 2006 begonnen de huisprijzen in de VS te zakken. Wanneer ontleners in gebreke bleven bij terugbetaling van de hypothecaire lening, bleek de waarde van de woningen onvoldoende. De vraag naar nieuwe woningen stagneerde en woningen werden goed-

koop van de hand gedaan, wat de prijsdaling op de markt verder voedde en zorgde voor bijkomende problemen op de kredietmarkt. Omdat de 'slechte' kredieten ('subprime'-kredieten) waren doorverkocht aan andere banken, had dit een domino-effect voor de andere financiële markten (Ball, 2010). In Europa speelde zich hetzelfde af, zij het minder uitgesproken. De jaren voor de crisis werden gekenmerkt door een sterke stijging van de vastgoedprijzen (zie verder). Omdat de woningen als onderpand van de leningen in waarde bleven stijgen, versoepelden de banken en projectontwikkelaars hun kredietvoorwaarden, wat dan weer aanleiding was tot verdere prijsstijgingen en een sterke toename van de hypothecaire schulden (European Commission, 2010).

Naast algemene economische gevolgen als het stilvallen van de economische groei en stijging van de werkloosheid, ondervond ook de woningmarkt wereldwijd gevolgen. De hypothecaire kredietverlening werd onderworpen aan strengere criteria, er was een terugval in de nieuwbouw en zowel de verkoop van bestaande woningen als de vastgoedprijzen kenden een serieuze daling. Voor eigenaars van woningen in Europa betekende dit in de eerste plaats een terugval van het eigen vermogen en dus minder mogelijkheden om een volgende stap te zetten op de woonladder. Voor wie een eerste eigen woning wil verwerven, kunnen de striktere kredietvoorwaarden een dam opwerpen. Bovendien kunnen de inkomensonzekerheid en de toegenomen werkloosheid het terugbetalen van de hypothecaire lening en dus ook de woonzekerheid in het gedrang brengen.

De crisis liet zich erg verschillend voelen binnen Europa. De landen die het felst getroffen werden, liggen als een hoefijzer rond Europa, dat start in Ierland, voorbij Spanje komt, dan oostwaarts keert via de eilanden in de Middellandse Zee en Griekenland, vervolgens noordwaarts naar Centraal- en Oost-Europa om ten slotte te eindigen in de Baltische staten (Ball, 2010). Gemeenschappelijk aan deze landen is dat zij gekenmerkt worden door een zwakke economie, zwakke publieke financiën en krimpemde vastgoedmarkten. De woningprijzen en de ermee gepaard gaande schulden namen de jaren voor de crisis sterk toe. Maar daarnaast zijn er ook meer specifieke factoren, die verschillen tussen landen verklaren, zoals demografie en migratie aan de vraagzijde. Ook de aanbodkant verschilt: het ene land kent veel zelfbouw terwijl in andere landen vooral sprake is van grootschalige projectontwikkeling. Daarnaast zijn hypotheekverstrekkers in het ene land soepeler in hun leningvoorwaarden dan in het andere. Ten slotte maakt ook het beleid een verschil. Zo zijn sociale zekerheid, bescherming tegen ontslag en de werkloosheidsverzekering stabiliserende mechanismen voor de woningmarkt wanneer de economie onder druk komt te staan. Deze elementen zijn in voorgenoemde landen in vergelijking met andere EU-landen minder uitgebouwd. Sommige landen kennen specifieke instrumenten om eigenaars met een hypotheek financieel te steunen bij plots inkomensverlies (Ball, 2010). Ook in Vlaanderen bestaat dit. De Vlaamse overheid betaalt de verzekeringspremie voor de 'verzekering gewaarborgd wonen': wanneer afbetalende eigenaars onvrijwillig werkloos of arbeidsongeschikt worden, kunnen zij een tegemoetkoming in de aflossing van de lening krijgen.

Zoals verder in deze bijdrage nader zal worden toegelicht, deden zich op de Belgische vastgoedmarkt net als in andere landen sterke prijsstijgingen voor, vooral in de vijf jaren voor de crisis. Desondanks heeft de crisis hier maar beperkte gevolgen gehad. Volgens Dol e.a. (2010) is dit onder andere omdat de economische crisis in België in het algemeen minder heeft toegeslagen dan elders en omdat de hypotheekmarkt in België zoals hoger beschreven redelijk risico-avers is, mede als gevolg van het gevoerde beleid. Nog voor de crisis stelden Everaert e.a. (2006) vast

dat de Belgische hypotheekmarkt minder onderhevig is aan risico's, omdat ze grotendeels gebaseerd is op sparen en nog maar embryonaal op doorverkoop van leningen. Ten slotte wezen we er ook al op dat de Belgische vastgoedmarkt minder dynamisch en minder op speculatie gericht is dan in landen als Ierland en het Verenigd Koninkrijk.

Toen eind 2008 als gevolg van de kredietcrisis een aantal grote Belgische banken in de problemen kwamen, is de overheid bijgesprongen. Mede hierdoor was er geen tekort aan liquiditeiten voor het toestaan van nieuwe leningen, zoals wel het geval was in het Verenigd Koninkrijk. Maar ook de relatief goede sociale bescherming speelt mee. Ten slotte kan ook de verlaging van de BTW voor nieuwbouw naar 6% als crisismaatregel een bijdrage hebben geleverd, hoewel het directe effect daarvan moeilijk te meten is.

3.5. Besluit betreffende de Vlaamse woningmarkt in internationaal perspectief

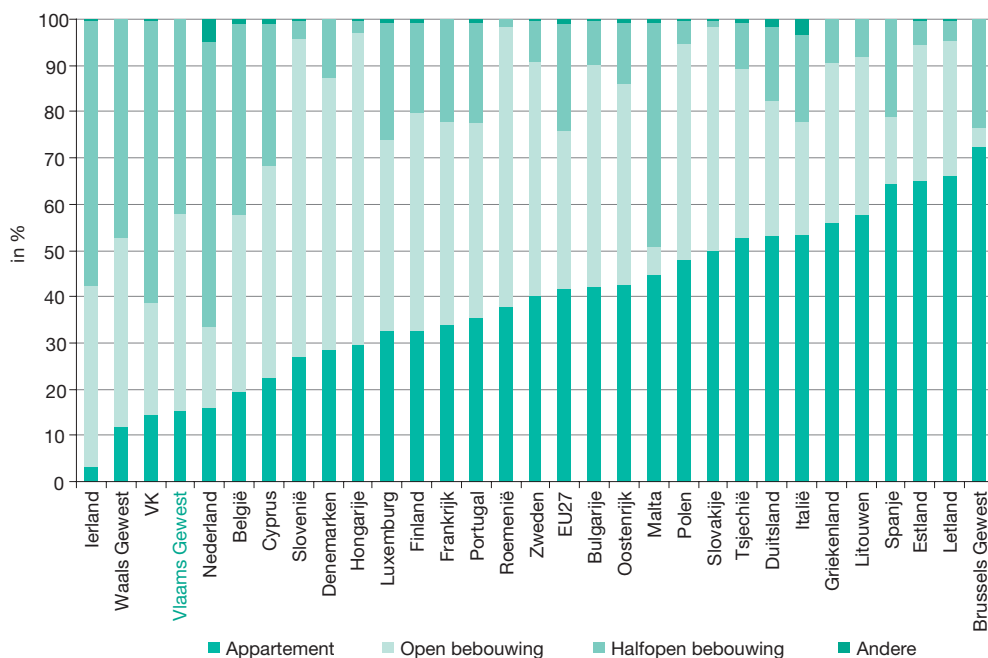
De Vlaamse woningmarkt kenmerkt zich door een aanzienlijk maar in Europees perspectief gemiddeld aandeel eigendomswohnungen, een niet al te dynamische markt en risico-averse investeerders. Het aanmoedigen van woningeigendom en de beperking van de risico's van eigendomsverwerving vormen ook uitdrukkelijk doelen van het overheidsbeleid ten aanzien van hypotheekverstrekkers en woningmarkt. Het financiële beleid kent restricties voor hypotheekverstrekkers die voorkomen dat er te risicovolle hypotheekleningen worden verstrekt en het woonbeleid kent diverse instrumenten om het woningbezit te bevorderen. De eigen woning in Vlaanderen is voor veel eigenaren het liefst ook echt een eigen huis, dus een huis waarop eenmaal afbetaald geen tweede hypotheek wordt genomen. Hierin lijkt de Vlaming op de Duitser en verschilt hij van bijvoorbeeld de Britten en Amerikanen voor wie een hypotheek gemeengoed is. We leiden af uit de strategieën van de Vlaamse gezinnen dat een fenomeen als een omgekeerde hypotheek – nog los van het feit dat deze verboden zijn in België – niet bepaald een groeimarkt lijkt in Vlaanderen. Wat betreft de huurmarkt valt Vlaanderen op door de inkomensafhankelijke huurprijzen in de sociale huurmarkt en de afwezigheid van een subjectsubsidie in de private huurmarkt. Een in internationaal perspectief bijzonder fenomeen zijn ten slotte de sociale verhuurkantoren.

4. De woningkwaliteit

Woningkwaliteit is geen eenduidig begrip. Wat ervaren wordt als goede kwaliteit kan sterk verschillen tussen landen en zelfs regio's. Het begrip heeft doorheen de tijd ook uiteenlopende betekenissen gekregen. In eerste instantie lag de nadruk op de bouwtechnische woonkwaliteit, later kwamen daarnaast ook andere aspecten aan bod, namelijk de woontechnische kwaliteit (comfortniveau) en de bezettingsgraad. Intussen zijn alweer nieuwe dimensies toegevoegd, zoals duurzaamheid en de aangepastheid aan mogelijke lichamelijke beperkingen. Bij gebrek aan vergelijkbare gegevens kunnen we niet op al deze aspecten ingaan. We beperken ons tot elementen van fysische kwaliteit, uitrusting van de woning en de woonomgeving zoals ze worden geregistreerd door de EU-SILC-enquête. Maar eerst gaan we nader in op algemene woningkenmerken als typologie en ouderdom van de woningen.

4.1. Algemene woningkenmerken

Figuur 2. Verdeling van de totale bevolking naar woningtype (in %), Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

Bron: EU-SILC, Eurostat en ADSEI.

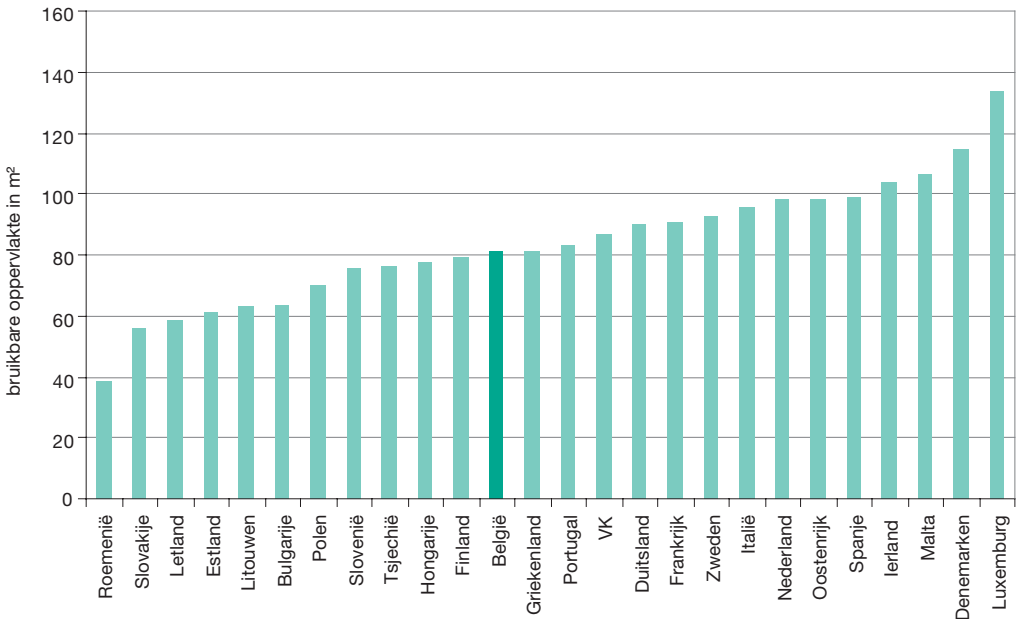
In internationaal perspectief kenmerkt Vlaanderen zich door een zeer hoog aandeel eengezinswoningen en relatief weinig appartementen: slechts 15% van de bevolking woont in een appartement, tegenover 43% in een woning in open bebouwing en 42% in halfopen bebouwing. In het Waalse Gewest wonen nog minder mensen in appartementen (12%). In Europees verband woont alleen in Ierland en het Verenigd Koninkrijk een kleiner aandeel van de bevolking in een appartement.

In vergelijking met een aantal andere Europese landen heeft België een vrij oud woningbestand. Vanneste e.a. (2007) en De Decker e.a. (2005) leggen uit dat dit te maken heeft met de vroege industrialisatie van België. Als gevolg hiervan zijn tijdens de 19de eeuw in vele Belgische steden en in het Waalse steenkoolbekken veel woningen gebouwd. Daardoor heeft het Waalse Gewest een erg hoog aandeel oude woningen: in 2001 was 27% van alle woningen van vóór 1919 en 18% uit het interbellum, tegenover resp. 9% en 15% in het Vlaamse Gewest. Heylen e.a. (2007) komen op basis van de Woonsurvey 2005 voor Vlaanderen tot gelijkaardige cijfers. Internationaal gezien heeft Vlaanderen daarmee een erg laag aandeel woningen van voor 1919, maar relatief veel woningen uit het interbellum. Het aandeel woningen van voor de tweede wereldoorlog komt daarmee min of meer overeen met het EU-gemiddelde (Doll & Haffner, 2010). In het Waalse Gewest werd meer verbouwd dan in het Vlaamse Gewest, zowel in de periode 1981-1990 als in 1991-2000 (Vanneste e.a., 2007).

Uitgedrukt in termen van bruikbare vloeroppervlakte zijn de Belgische woningen internationaal gezien gemiddeld van grootte (zie figuur 3). Bij gebrek aan vergelijkbare cijfers kunnen we

Vlaanderen niet positioneren wat betreft het aantal woonvertrekken (zie bijlage). Volgens Vanneste e.a. (2007) was in 2001 24% van de woningen in het Vlaamse Gewest groter dan 104 m², terwijl dit voor het Brusselse Gewest 16% was en voor het Waalse Gewest 23%. In termen van het aantal woonvertrekken zijn woningen in het Waalse Gewest groter dan in het Vlaamse Gewest (Vanneste e.a., 2007).

Figuur 3. Gemiddelde bruikbare vloeroppervlakte* van de woning in m², EU27-landen, diverse jaren**

* Vloeroppervlakte van alle kamers en keuken(s), met inbegrip van kelders en zolders en gemeenschappelijke ruimtes in appartementsgebouwen.

** Gegevens van 2001 voor België, Tsjechië, Griekenland, Italië, Portugal, Slovakije en Verenigd Koninkrijk), van 2002 voor Malta en Nederland), van 2003 voor Ierland, van 2004 voor Slovenië, van 2005 voor Hongarije, van 2006 voor Frankrijk en Duitsland), van 2008 voor Bulgarije, Letland, Litouwen, Luxemburg, Polen, Roemenië, Spanje en Zweden), van 2009 voor Oostenrijk, Denemarken, Estland en Finland.

Bron: Dol & Haffner, 2010.

Als we spreken over woningkwaliteit is echter niet zozeer de grootte op zich, maar de grootte in verhouding tot het aantal bewoners van belang. Eurostat hanteert hiervoor een indicator (definitie in bijlage) op basis waarvan de overbezetting in België met 4% erg laag wordt ingeschat. Enkel in Cyprus, Nederland en Spanje is er minder overbezetting. Ook hier weer springen de Oost-Europese landen in het oog, die tussen de 40% en 60% overbezetting kennen. Voor deze indicator zijn geen Vlaamse cijfers beschikbaar. Een eenvoudigere indicator, die stelt dat er minstens een kamer moet beschikbaar zijn per lid van het huishouden, levert een overbezetting voor het Vlaamse Gewest van 5%, voor het Waalse Gewest van 3% en voor het Brusselse Gewest van 13% (ADSEI). Op te merken valt wel dat een deel van de overbezette woningen niet in de statistieken verschijnt, zodat we hier waarschijnlijk met een onderschatting te maken hebben. De reden hiervoor is dat de steekproeven voor survey-onderzoek getrokken worden uit het Rijksregister. Hierin zijn vreemdelingen ingeschreven in het wachtregister, dak-

lozen, personen zonder wettelijk verblijfsadres, illegalen, seizoensarbeiders... niet opgenomen. Het zijn personen die vaak niet geregistreerd inwonen bij andere gezinnen.

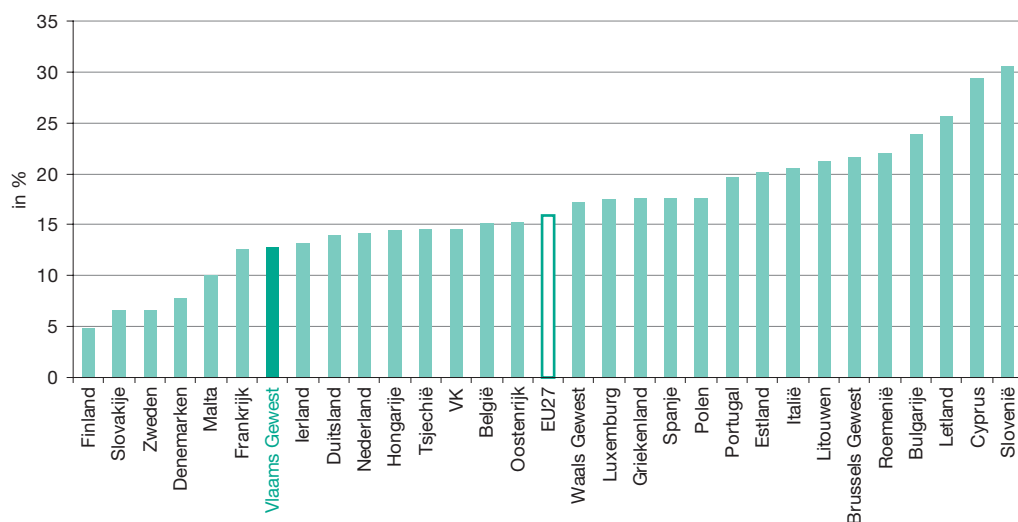
4.2. Uitrusting van de woning

Zoals in de meeste Europese landen komen woningen zonder bad of douche in het Vlaamse Gewest, en ook in het Waalse en Brusselse Gewest, nagenoeg niet meer voor. Hetzelfde geldt voor de woningen zonder toilet met waterspoeling in de woning zelf. Relatief hoge aandelen personen die leven in woningen zonder deze uitrusting (5% of meer) vinden we in 2009 enkel nog in nieuwe EU-lidstaten, met name Estland, Litouwen, Bulgarije, Letland en Roemenië. Roemenië scoort het slechtst: maar liefst 41% van de bevolking woont hier in een woning zonder bad, douche of WC met waterspoeling binnenshuis.

4.3. Fysische kwaliteit

Minder goed is het gesteld met de fysieke kwaliteit van de woningen. In het Vlaamse Gewest leeft meer dan 1 op de 10 personen (13%) in woningen met een vochtprobleem, dit wil zeggen een lekkend dak, vochtige muren of rottend raamwerk. Toch blijkt dit aandeel in Europees perspectief nog aan de lage kant. Het Waalse en Brusselse Gewest liggen met resp. een aandeel van 22% en 17% boven het EU-gemiddelde van 16% (zie figuur 4).

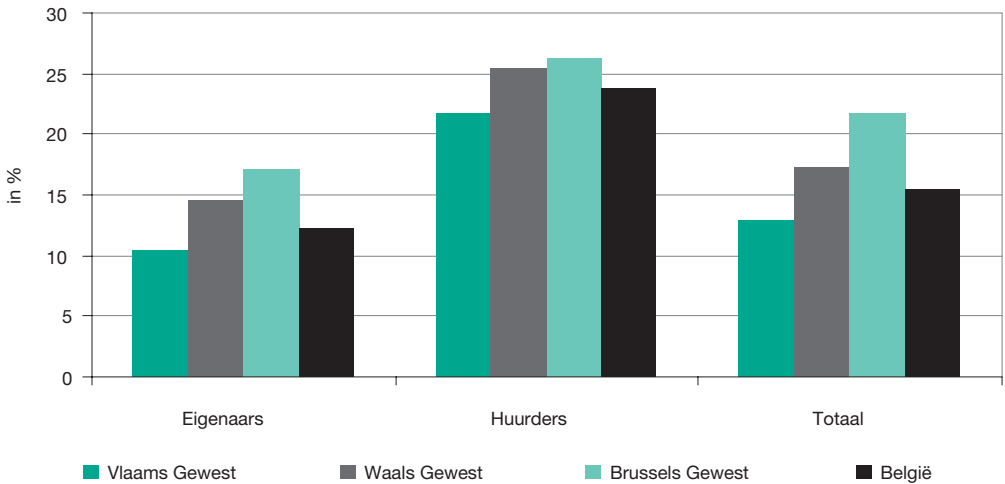
Figuur 4. Aandeel van de bevolking dat woont in een woning met lekkend dak, vochtige muur of vloer (schimmel, huiszwam) of rottend raamwerk (in %), Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

Bron: EU-SILC, Eurostat en ADSEI.

Winters & De Decker (2009) wijzen er op dat inzake woningkwaliteit belangrijke verschillen bestaan tussen huurders en eigenaars. Figuur 5 bevestigt dit: vochtproblemen komen in het Vlaamse Gewest ongeveer dubbel zo vaak voor bij huurders als bij eigenaars. Ook in de andere Belgische gewesten zijn de verschillen erg groot.

Figuur 5. Aandeel van de bevolking dat woont in een woning met lekkend dak, vochtige muur of vloer (schimmel, huiszwam) of rottend raamwerk naar eigendomsstatuut (in %), Belgische gewesten, 2009

Bron: EU-SILC, ADSEI.

Eveneens bekend is dat de problemen met slechte woningkwaliteit groter zijn bij de lagere inkomens. In elk van de Belgische gewesten woont van de bevolking in het laagste inkomens-kuintiel meer dan 1 op de 5 personen in een woning met vochtproblemen. De aandelen nemen af naarmate het inkomen stijgt. Verder zien we een samenhang met leeftijd: jongere groepen kampen duidelijk meer met vochtproblemen in de woning dan oudere. Ook Heylen e.a. (2007) stelden dergelijk verband tussen woningkwaliteit en leeftijd al vast en verwezen voor een mogelijke verklaring naar de toename van het eigen woningbezit met de leeftijd. Multivariaat onderzoek zou hierover verder uitsluitsel kunnen brengen.

Tabel 3. Aandeel van de bevolking dat woont in een woning met lekkend dak, vochtige muur of vloer of rottend raamwerk naar inkomen en leeftijd (in %), Belgische gewesten, 2009

	België	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels Gewest
Totaal*	15,5	12,8	17,3	21,7
Inkomensgroepen***	**	**	**	**
Laagste quintiel*	22,8	21,7	22,6	25,7
2de quintiel*	16,6	13,2	20,2	24,9
3de quintiel*	13,1	11,0	16,5	14,8
4de quintiel	14,0	12,5	15,7	21,4
Hoogste quintiel*	9,2	8,5	8,7	16,4
Leeftijd referentiepersoon	**	**	**	**
18-34 jaar*	20,0	20,3	20,4	18,2
35-44 jaar*	17,6	16,9	17,0	21,9
45-64 jaar*	13,0	11,0	14,7	19,3
65 jaar en ouder*	11,2	9,5	14,8	10,4
N	14.717	7.851	4.984	1.882

* Verschil tussen gewesten is significant bij $p < 0,01$.

** Verschil tussen de inkomensgroepen/leeftijdsgroepen is significant bij $p < 0,01$.

*** Quintielgrenzen berekend op basis van het equivalent inkomen van de gehele Belgische bevolking.

Bron: EU-SILC, ADSEI.

4.4. Isolatie van woningen

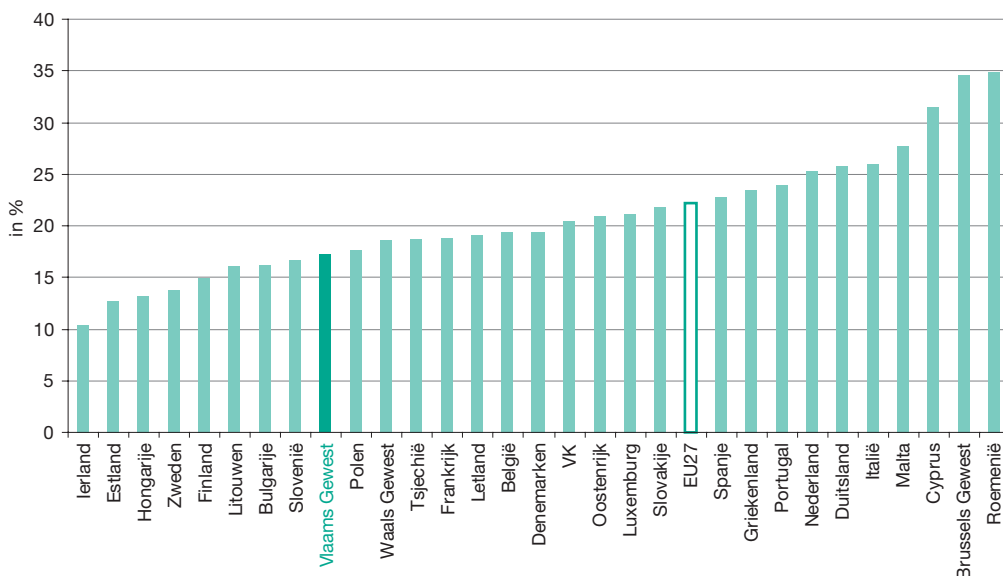
Isolatie van de woning wordt almaar belangrijker. Op dit ogenblik zijn hierover echter nog zeer weinig vergelijkbare gegevens beschikbaar. De studie van Itrard & Meyer (2008) en de gegevens van de Woonsurvey 2005 (Heylen e.a., 2007) laten toe enkele zeer ruwe internationale vergelijkingen te maken.

- Dubbel glas is in het Vlaamse Gewest aanwezig in 84% van de woningen, wat vergelijkbaar is met Nederland. In Finland, Zweden, Oostenrijk en Zwitserland is er in nagenoeg alle woningen dubbel of zelfs driedubbel glas. In het Verenigd Koninkrijk is er slechts in 71% van de woningen dubbel glas.
- De daken van 70% van de woningen in het Vlaamse Gewest zijn geïsoleerd. Opnieuw is dit vergelijkbaar met de situatie in Nederland, maar deze keer minder goed dan in het Verenigd Koninkrijk en Finland en Zweden.
- Ook muurisolatie is vrijwel algemeen in Finland en Zweden. In Nederland is 59% van alle spouwmuren geïsoleerd en in het Verenigd Koninkrijk ongeveer 40%. In Vlaanderen zijn bij 51% van alle woningen de muren geïsoleerd.

Vergaande conclusies kunnen we hieruit niet trekken temeer daar er geen internationaal vergelijkbaar informatie beschikbaar is over de aard en dikte van de gebruikte isolatie. Maar alvast is duidelijk dat Vlaanderen op vlak van isolatie van woningen nog veel vooruitgang kan boeken.

4.5. Woonomgeving

Figuur 6. Aandeel van de bevolking dat last heeft van lawaai van de buren of van de straat (in %), Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

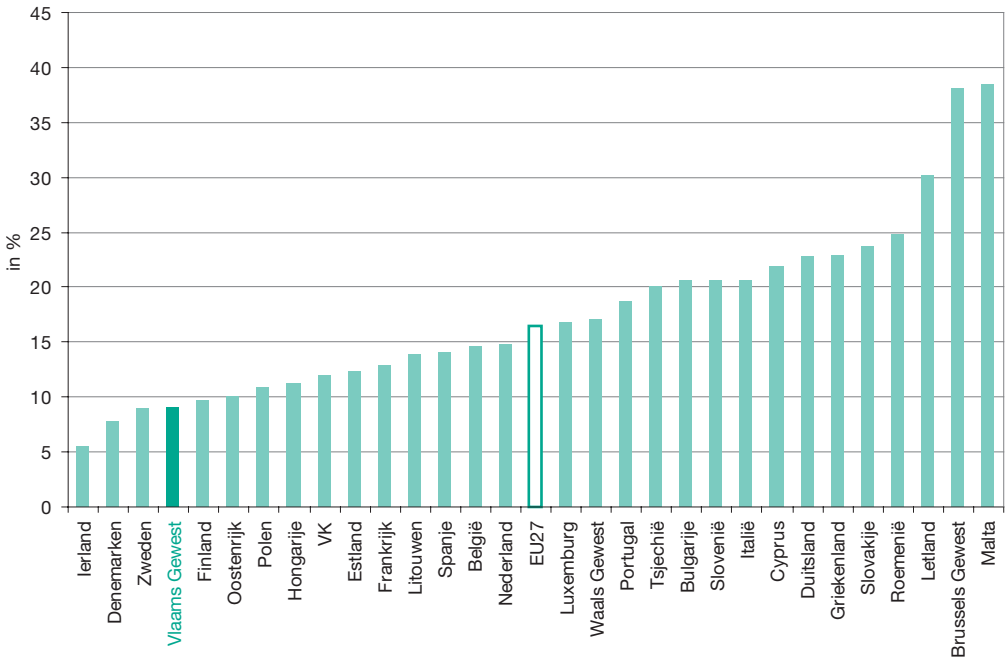
Bron: EU-SILC, Eurostat en ADSEI.

Zoals blijkt uit figuur 6 komt lawaaihinder van de buren of de straat vrij algemeen voor in Europa. In het Vlaamse Gewest heeft 17% van de bevolking hier last van, wat onder het EU-

gemiddelde van 22% ligt. In het Waalse (19%) en vooral in het Brusselse Gewest (35%) is de lawaaihinder groter. In elk van de drie Belgische gewesten ondervinden eigenaars minder hinder dan huurders.

Ook op vlak van vervuiling of andere hinder veroorzaakt door verkeer of industrie scoort het Vlaamse Gewest in internationaal verband laag (figuur 7). Met 9% blijven we onder het EU-gemiddelde van 17%, waarmee we ons opnieuw in het gezelschap bevinden van goed presterende Scandinavische landen en Ierland. Brussel en Wallonië vinden we in de minder goede helft van de verdeling, waar voornamelijk Zuid- en Oost-Europese landen te zien zijn.

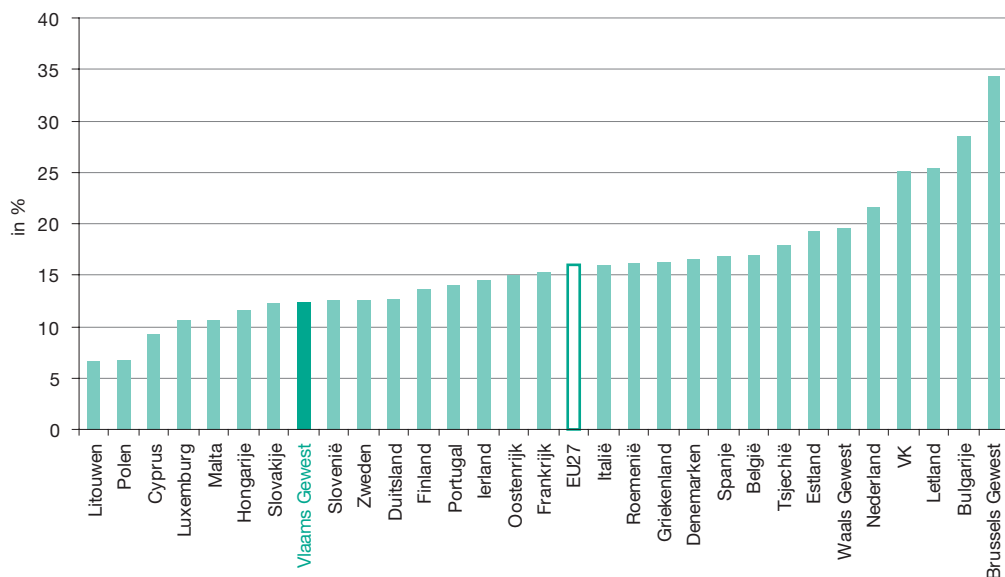
Figuur 7. Aandeel van de bevolking dat in de buurt te maken heeft met vervuiling of andere hinder veroorzaakt door verkeer of industrie (in %), Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

Bron: EU-SILC, Eurostat en ADSEI.

Ten slotte blijft het Vlaamse Gewest met 12% ook onder het EU-gemiddelde van 16% wat betreft het aandeel van de bevolking dat te maken heeft met vandalisme of criminaliteit in de buurt (figuur 8). In internationaal verband vallen ook hier weer de minder goede scores voor het Waalse en Brusselse Gewest op. Het Waalse Gewest laat zich enkel in negatieve zin voorbij steken door Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Letland en Bulgarije. In het Brusselse Gewest is het aandeel met 34% zelfs hoger dan in alle Europese landen. Maar als grootstad kan Brussel uiteraard moeilijk vergeleken worden met landen. Een vergelijking met andere grootsteden zou hier juister zijn.

Figuur 8. Aandeel van de bevolking dat in de buurt te maken heeft met vandalisme of criminaliteit (in %), Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

Bron: EU-SILC, Eurostat en ADSEI.

4.6. Verklaringen voor de verschillen in kwaliteit

Volgens de gepresenteerde gegevens blijken de kwaliteit van de woningen en van de woonomgeving in het Vlaamse Gewest beter dan gemiddeld in Europa en tevens beter dan in het Waalse en Brusselse Gewest. Op vlak van isolatie van woningen zijn er weinig internationaal vergelijkbare gegevens, maar is het duidelijk dat in Vlaanderen nog veel vooruitgang kan worden geboekt.

Verder moet worden opgemerkt dat de verschillen binnen de gewesten soms groter zijn dan tussen de gewesten (Vanneste e.a., 2007). De hier aangedragen gegevens bevestigen dat niet alleen in het Vlaamse, maar ook in de andere gewesten huurders minder goed af zijn dan eigenaars. Dergelijke relatie tussen eigendomstitel en woningkwaliteit wordt ook in andere landen vastgesteld, zoals ook algemeen een positieve samenhang blijkt tussen inkomen en woningkwaliteit (Lelkes & Zolyomio, 2009).

Om te begrijpen hoe en waarom de woningkwaliteit in Vlaanderen verschilt van deze elders in Europa is het vooreerst belangrijk voor ogen te houden dat de eigen (alleenstaande) woning met tuin nog steeds voor een grote meerderheid van de Vlamingen de na te streven droom blijft. De Decker (2008) spreekt in navolging van Mougnot van een 'woonmodel' dat het resultaat is van een langdurig dialectisch proces van politieke keuzes en acties, culturele overtuigingen en economische mogelijkheden, die elkaar telkens opnieuw versterkten door en in de dagelijkse praktijk. Volgens De Decker is de relatie tussen eigen woningbezit en woonkeuzes voor Vlaanderen erg belangrijk en vindt deze relatie al haar oorsprong in de 19de eeuw. Om concentratie van arbeiders in de steden te voorkomen en om arbeiders te disciplineren, werd namelijk pendel van en naar de steden aangemoedigd en eigen woningbezit buiten de steden gestimuleerd. Als gevolg van 'padafhankelijkheid' blijven deze historische keuzes volgens De Decker tot op

vandaag ons 'woonmodel' bepalen. Ook de relatief gunstige situatie op vlak van omgevingskwaliteit, kan mede hieruit worden verklaard. In een omgeving met relatief veel alleenstaande woningen lijkt het logisch dat men minder last heeft van lawaai en vervuiling. In vergelijking met Nederland bijvoorbeeld, waar de bevolking veel meer last heeft van lawaai, zijn woningen in Vlaanderen minder dicht bij elkaar gebouwd.

De relatie tussen eigen woningbezit en woningkeuze is ook in andere landen zichtbaar. Itard & Meyer (2008) stellen vast dat voor elk van de acht landen die in hun studie aan bod komen, een groot aandeel van de eigendomswoningen eengezinswoningen zijn. Eveneens in lijn met wat hierboven is beschreven voor Vlaanderen, stellen deze auteurs vast dat het aandeel appartementen in al deze landen hoger is in stedelijke dan in landelijke gebieden.

Volgens Vanneste e.a. (2007) is er binnen België een relatie tussen woningbezit en -typologie enerzijds en grootte van de woningen anderzijds. Eengezinswoningen, ook in België dominant buiten de steden, hebben gemiddeld meer woonvertrekken en een grotere oppervlakte dan woningen in de stad waar appartementen en studio's in grotere aantallen voorkomen, zoals ook eigendomswoningen gemiddeld groter zijn dan huurwoningen.

Woningtype op zich is echter niet zozeer een kwaliteitskenmerk. Van groter belang is in welke mate de woning voldoet aan de behoeften van de bewoners. In de literatuur vinden we relatief weinig internationaal vergelijkend onderzoek naar de woningkwaliteit en naar de verklaring voor verschillen en gelijkenissen. Daarom blijven de verklaringen die we hierna formuleren redelijk hypothetisch.

Een eerste voor de hand liggende verklaring voor verschillen in woningkwaliteit tussen landen is de algemene economische situatie en het welvaartsniveau. Waarschijnlijk is het in belangrijke mate hierdoor dat in Oost-Europese landen nog een groot aandeel woningen met gebrek aan elementair basiscomfort en met gebreken te vinden is.

Een tweede mogelijke verklaring is de ouderdom van het patrimonium en de mate waarin dit patrimonium onderhouden wordt. Volgens Vanneste e.a. (2007) vormt de ouderdom van het woningpatrimonium een verklaring voor de verschillen inzake woningkwaliteit tussen de Belgische gewesten. Het Waalse en het Brusselse Gewest, waar er veel meer kwaliteitsproblemen voorkomen dan in het Vlaamse Gewest, hebben een ouder patrimonium dan Vlaanderen. De ouderdom van het patrimonium weerspiegelt de demografische geschiedenis. Wallonië draagt nog de erfenis uit een industrieel verleden mee, waar de bevolkingstoename reeds van langer geleden dateert. Vlaanderen heeft na 1945 een grotere dynamiek gekend in bevolkingsaangroei en dus ook nieuwbouw. De samenhang tussen demografie en woningmarkt blijkt ook uit de verschillen binnen elk gewest, waarbij er bijvoorbeeld ook een minder goede woningkwaliteit wordt vastgesteld in landelijke gebieden met een minder uitgesproken peri-urbane druk.

Echter, een oud patrimonium wil niet noodzakelijk zeggen dat de woonkwaliteit minder goed is. Dankzij regelmatig onderhoud en renovatie kan die kwaliteit op punt worden gehouden. Zo werd in het verleden in Wallonië meer gerenoveerd dan in Vlaanderen, mede als gevolg van een lange traditie van subsidies voor renovaties (Vanneste e.a., 2007). Maar blijktbaar was dit onvoldoende om de verschillen uit te vlakken.

Nochtans kan het gevoerde beleid een verschil maken en dit op vele manieren. Vooreerst is er de regulering, onder de vorm van bouwnormen en –voorschriften en minimale kwaliteitsnormen. Sheridan e.a. (2003) wijzen op de grote verschillen die op dat vlak bestaan in Europa. In België³ zijn er volgens dit onderzoek net als in Frankrijk redelijk vergaande voorschriften, terwijl Denemarken, Noorwegen en Zweden minder verplichtingen opleggen, maar wel veel aanbevelingen formuleren. De auteurs stellen dat onvoldoende informatie beschikbaar is om te beoordelen wat de effecten zijn van de verschillende beleidsbenaderingen op de woningkwaliteit. We merken nog op dat op vlak van regulering van kwaliteit de Europese regelgeving in de toekomst belangrijker zal worden, onder meer wat betreft de energie-efficiëntie van woningen.

Naast regulering kan het beleid de woningkwaliteit stimuleren via financiële instrumenten die nieuwbouw of verbouwing aanmoedigen. Binnen Europa observeert Sheridan (2001) een brede variëteit aan instrumenten. Er is ons geen internationaal onderzoek bekend dat toelaat algemene uitspraken te doen over de effecten hiervan. Wel worden soms voor individuele landen conclusies getrokken. Zo rapporteren Itard & Meyer (2008) positieve effecten van wijkontwikkeling op de renovatie-activiteiten in de private huursector in Oostenrijk. Dit onderzoek wijst ook op de cruciale rol die bepaalde actoren kunnen spelen. In het bijzonder blijken de sociale huisvestingsmaatschappijen en gemeenten belangrijke spelers. De woningen meer energievriendelijk maken is voor deze actoren vaak een motivatie voor renovatie, maar ook het in stand houden en verbeteren van het comfort om het patrimonium langer te kunnen verhuren, zijn redenen voor renovatie. Omwille van een relatief laag aandeel sociale woningen, spelen deze actoren voor Vlaanderen waarschijnlijk een minder belangrijke rol in de globale woningkwaliteit dan in vele andere landen.

5. De betaalbaarheid van wonen

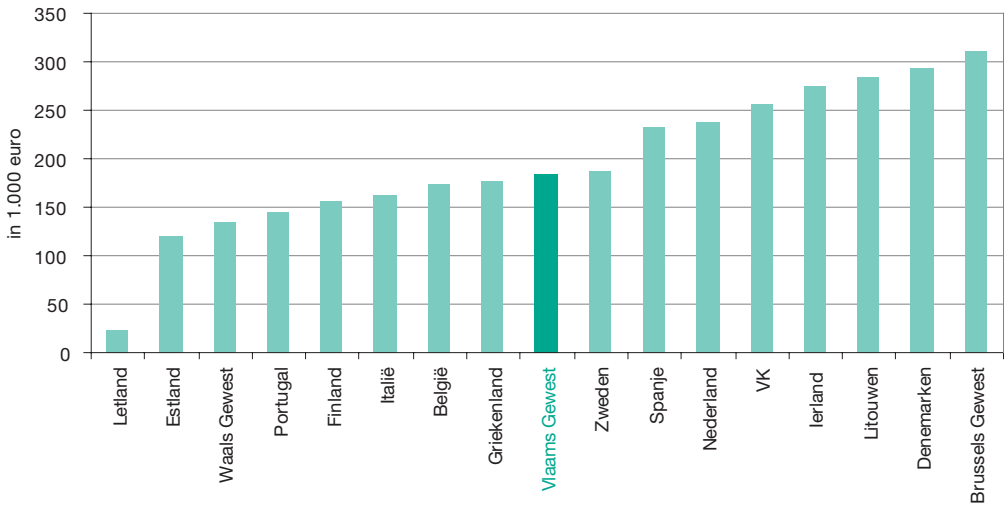
5.1. Prijzen

Met een gemiddelde verkoopprijs van 184.000 euro zijn bestaande woningen in Vlaanderen minder duur dan in de meeste landen waarvoor we gegevens hebben (figuur 9). We merken op dat dergelijke internationale vergelijkingen moeilijk te maken zijn en verwijzen naar de bijlage voor nadere toelichting.

Figuur 10 toont dat de nominale woningprijzen in Europa de afgelopen 15 jaar forse stijgingen hebben gekend. De prijzen in België lopen redelijk in de pas met die in andere landen, maar vertonen vooral een sterke toename in de periode 2004-2007. Ierland valt op door een enorme prijsstijging; in de periode 1996-2006 is de nominale prijs bijna verviervoudigd. Deze snelle stijging werd overigens gevolgd door een eveneens snelle daling. Het andere uiterste in dit overzicht is Duitsland. Hier zijn de verkoopprijzen al jaren stabiel.

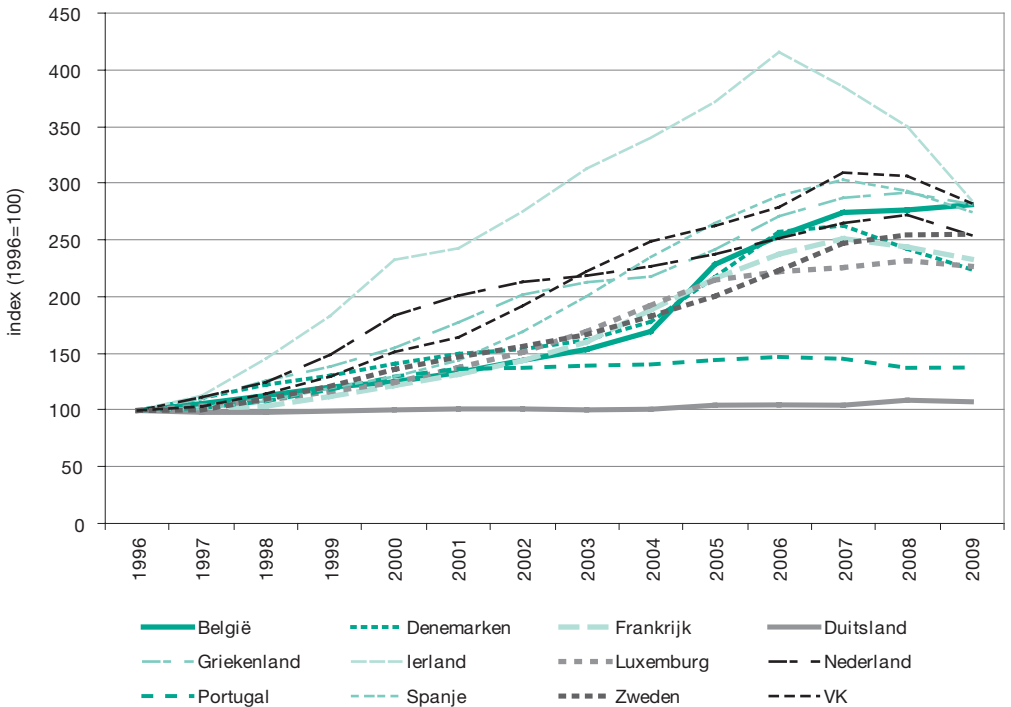
De Vlaamse cijfers sluiten aan bij de algemene trend. Tussen 1996 en 2009 stegen de gemiddelde nominale prijzen voor gewone woonhuizen in Vlaanderen met 265% (van 69.308 euro naar 183.869 euro) en voor appartementen, studio's en flats met 241% (van 75.674 euro naar 183.046 euro) (ADSEI). Een verschil is dat wanneer de prijzen in andere landen met de crisis in 2007 begonnen te dalen, de prijzen in België verder stegen, zij het minder sterk dan voorheen.

Figuur 9. Gemiddelde verkoopprijs van bestaande woningen (in 1.000 euro), Belgische gewesten en 14 EU-landen, 2009

Bron: Dol & Haffner, 2010; ADSEI.

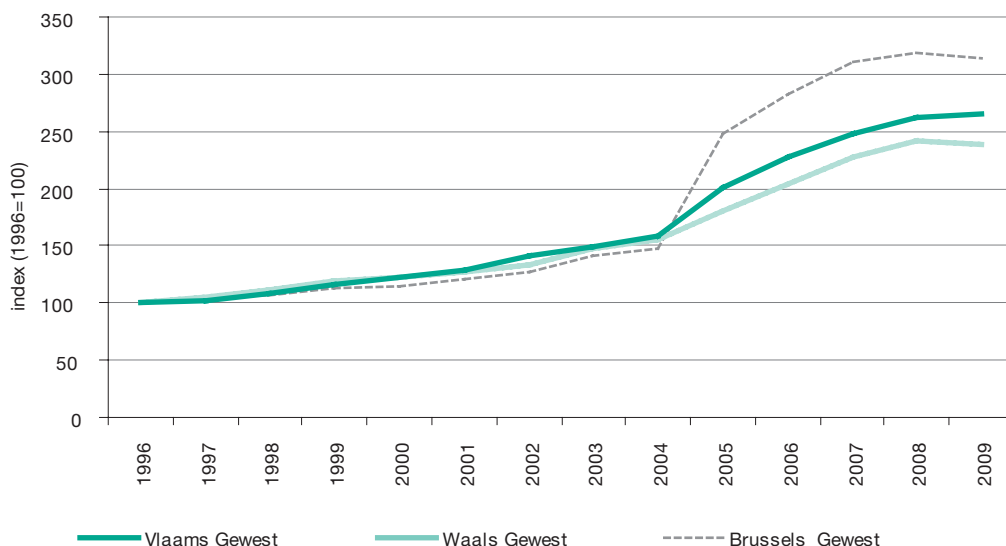
Figuur 10. Evolutie van nominale woningprijzen in 12 EU-landen (1996=100), periode 1996-2009

Bron: European Mortgage Federation (2006 en 2010a) en eigen berekeningen.

Figuur 11 toont dat de stijging van de prijzen in de drie gewesten min of meer gelijk verliep tussen 1996 en 2004 en dat de sterke prijsstijging vanaf 2005 het duidelijkst is in het Brussels Gewest en minder sterk in het Waalse dan in het Vlaamse Gewest⁴. Opvallend is verder dat enkel in het Vlaamse Gewest de crisis niet tot uiting komt in prijsdalingen.

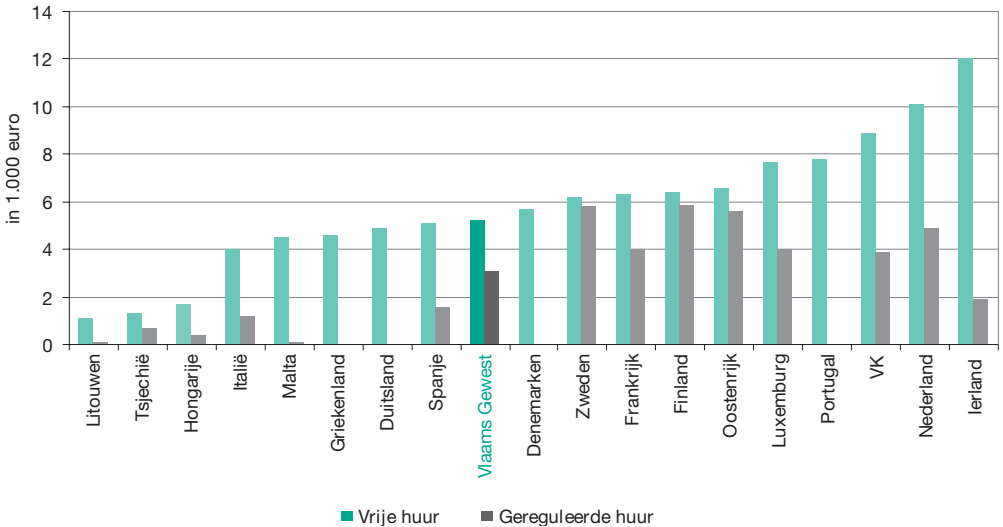
Figuur 11. Evolutie van nominale woningprijzen in de drie Belgische gewesten (1996=100), periode 1996-2009

Bron: ADSEI.

Niet alleen de woningprijzen, maar ook de huurprijzen op de private markt zijn in Vlaanderen eerder laag in vergelijking met de landen waarvoor er gegevens beschikbaar zijn. We zien dat in landen als het Verenigd Koninkrijk en Ierland, maar ook in Spanje en Italië er een enorm prijsverschil is tussen de vrije en de gereguleerde markt, die zowel de sociale huur als de woningen verhuurd door gemeenten bevat. Ook in Vlaanderen zien we een groot verschil: in 2005 bedroeg de gemiddelde huurprijs op jaarbasis voor een woning op de private huurmarkt 5.172 euro en voor een sociale woning 3.096 euro (Heylen e.a., 2007). In andere landen, zoals Zweden, Finland en Oostenrijk is er een gering verschil tussen deze twee deelmarkten. We herkennen hier het door Kemeny (1995) geschetste patroon van duale en unitaire huurmarkten. Met een duale markt wordt een huurmarkt bedoeld waarin de sociale sector fungeert als sociaal vangnet en is afgescheiden van de commerciële huurmarkt. In een unitaire markt bedient de sociale huursector een bredere doelgroep en staat de sector in concurrentie met de commerciële huurmarkt.

Figuur 12. Gemiddelde huurprijs per jaar voor de vrije en de gereguleerde huurmarkt (in 1.000 euro), Vlaams Gewest en 18 EU-landen, 2009*

* Met uitzondering van Verenigd Koninkrijk (2004), Vlaams Gewest (2005) en Zweden (2008).
Bron: Dol & Haffner, 2010; Woonsurvey 2005.

5.2 Betaalbaarheid

Uit de scherpe stijging van de prijzen die de afgelopen decennia zichtbaar was, wordt vaak snel de conclusie getrokken dat een eigen woning niet meer betaalbaar is. Prijzen op zich zeggen echter niet noodzakelijk iets over betaalbaarheid. Om de betaalbaarheid te beoordelen, moet de relatie worden gelegd tussen uitgaven en inkomen (Heylen & Haffner, 2011a). Deze relatie kan op meerdere manieren vorm krijgen. De meest courante methode om betaalbaarheid te meten is de woonquote. Dit is het aandeel van het beschikbare inkomen dat het huishouden besteedt aan wonen. De methode van het resterend inkomen kijkt naar het inkomen dat overblijft nadat de uitgaven voor wonen zijn afgetrokken. Beide methodes hebben nood aan een norm om te beoordelen of wonen betaalbaar is. In het geval van de woonquote wordt een maximum % als norm vooropgesteld, meestal 30%. Er bestaan echter geen theoretische gronden om voor een welbepaald percentage te opteren. Dit is anders met het resterend inkomen. Men kan namelijk stellen dat een huishouden in staat moet zijn met dit resterend inkomen menswaardig te kunnen leven. Voor Vlaanderen beschikken we over ‘budgetnormen’ (Storms & Van den Bosch, 2009) die toelaten de betaalbaarheidstoets uit te voeren. Toepassing van deze twee methodes van betaalbaarheidsmeting op de Woonsurvey 2005 wees uit dat de totale omvang van de groep waarvoor wonen onbetaalbaar wordt geacht volgens beide methodes ongeveer even groot is, namelijk om en bij de 330.000 huishoudens (13%).

De methoden leiden wel tot verschillende conclusies als de blik wordt gericht op de deelmarkten. Volgens de methode van de woonquote vinden we de meeste problemen op de private huurmarkt. Meer dan 1 op de 3 huishoudens (39%) overschreed in 2005 de norm. Voor de afbetalende eigenaars was dit 15,6% en voor de sociale huurders 12%. De budgetmethode ziet meer betaalbaarheidsproblemen bij sociale huurders: van hen haalde in 2005 39% de budgetnorm niet, tegenover 27% van de private huurders en 9% van de eigenaars. Wat hier vooral zichtbaar

wordt, is dat de sociale huisvesting onderdak biedt aan gezinnen met een erg laag inkomen. Dat de budgetmethode in belangrijke mate een inkomensprobleem meet en niet noodzakelijk een woonprobleem, blijkt ook uit het aandeel eigenaars zonder afbetaling (7%) dat volgens de budgetmethode toch betaalbaarheidsproblemen ondervindt (Heylen & Winters, 2011).

Omwille van een gebrek aan budgetnormen voor de meeste Europese landen beperken we de hiernavolgende internationale vergelijking tot de methode van de woonquote. We nemen daarbij de definitie van woonuitgaven en woonquote over van Eurostat, die enigszins verschilt van de definitie die tot bovenstaande resultaten leidt. In deze Eurostat-definitie is de woonquote de verhouding tussen de totale woonuitgaven (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen) en het totaal beschikbare huishoudinkomen (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen). Bij de woonuitgaven worden ook de bijkomende uitgaven zoals voor verwarming, elektriciteit, onderhoud van gezamenlijke delen mee in rekening genomen. Voor een nadere toelichting bij de methode verwijzen we naar de bijlage.

In een eerste stap kijken we naar de mediaan woonquote. In het Vlaamse Gewest was in 2009 de mediaan woonquote 14%, wat duidelijk minder is dan in het Waalse en Brusselse Gewest (tabel 4). Dit algemene beeld verhuult echter grote verschillen tussen de deelmarkten. In elk van de drie Belgische gewesten is de mediaan woonquote opvallend lager voor eigenaars dan voor huurders. De mediaan woonquotes zijn hoger voor de private dan voor de sociale huurders. Dat eigenaars zonder afbetaling toch nog een relatief hoge woonquote hebben, heeft te maken met enerzijds het gemiddeld lage inkomen van deze groep (veel gepensioneerden) en anderzijds de opname van de bijkomende woonkosten in de berekening van de woonquote. Het geringe verschil met de eigenaars die nog een afbetaling hebben lopen, is het gevolg van het fiscale voordeel, dat in de definitie van de woonquote is meegerekend. In de drie gewesten vinden we dezelfde verschillen tussen deze groepen terug.

Tabel 4. Mediaan woonquote* (in %), gegevens voor personen**, België en de gewesten, 2009

	België	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels Gewest
Totaal	15,6	13,9	16,8	23,2
Eigenaars	12,4	11,6	14,1	14,0
Zonder afbetaling	11,6	10,8	13,3	12,0
Met afbetaling	13,1	12,1	14,7	15,2
Huurders	29,1	27,4	30,3	32,4
Private huurders	30,5	29,0	32,9	34,1
Sociale huurders	25,9	24,9	25,8	28,1
N	14.682	7.840	4.978	1.864

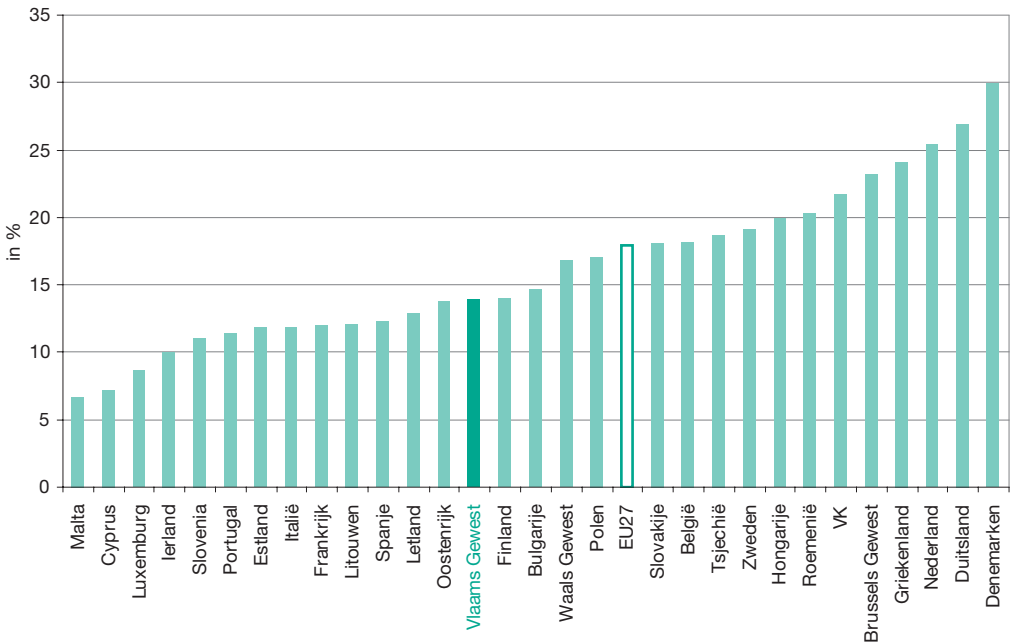
* Aandeel van de totale woonuitgaven (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen) in het totaal beschikbare huishoudinkomen (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen).

** Woonquote berekend voor het huishouden en vervolgens toegekend aan elk lid van het huishouden.

Bron: EU-SILC, ADSEI.

Met een mediaan woonquote van 14% blijft Vlaanderen onder het gemiddelde voor de 27 EU-landen dat 18% bedraagt (figuur 13). De mediaan woonquote voor het Waalse Gewest ligt daar net onder, terwijl deze voor het Brusselse Gewest ruim boven dit gemiddeld ligt. Het Verenigd Koninkrijk, Nederland, Duitsland en Denemarken vinden we bij de landen met de hoogste mediaan woonquotes.

Figuur 13. Mediaan woonquote* (in %), gegevens voor personen**, Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

* Aandeel van de totale woonuitgaven (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen) in het totaal beschikbare huishoudinkomen (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen).

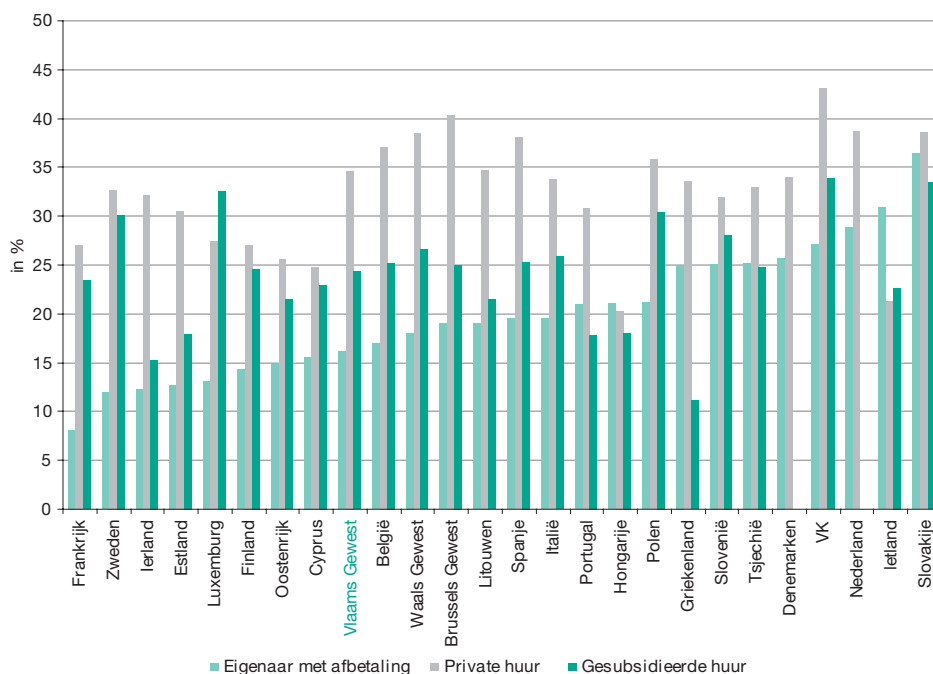
** Woonquote berekend voor het huishouden en vervolgens toegekend aan elk lid van het huishouden.

Bron: EU-SILC, Eurostat en ADSEI.

Dat eigenaars een minder hoge woonquote hebben dan private huurders, zien we in alle Europese landen. Vergelijken we de relatieve positie van Vlaamse private huurders en eigenaars met hun buitenlandse collega's in 2007 (op basis van Özdemir & Ward, 2009), dan zien we dat Vlaamse eigenaars-bewoners die nog een afbetaling hebben lopen, met een gemiddelde woonquote van 16% onder het gemiddelde voor 25 EU-landen blijven (20%).⁵ Daar tegenover staat dat de gemiddelde woonquote voor de private huurders in Vlaanderen met 35% boven het EU25-gemiddelde van 33% ligt. Enkel in Spanje, Nederland, Polen, Slovakije en het Verenigd Koninkrijk geven private huurders gemiddeld een groter deel van hun inkomen uit voor wonen. Het EU25-gemiddelde voor gesubsidieerde huur bedraagt 27% en ligt dus ook boven het Vlaamse gemiddelde van 24%.

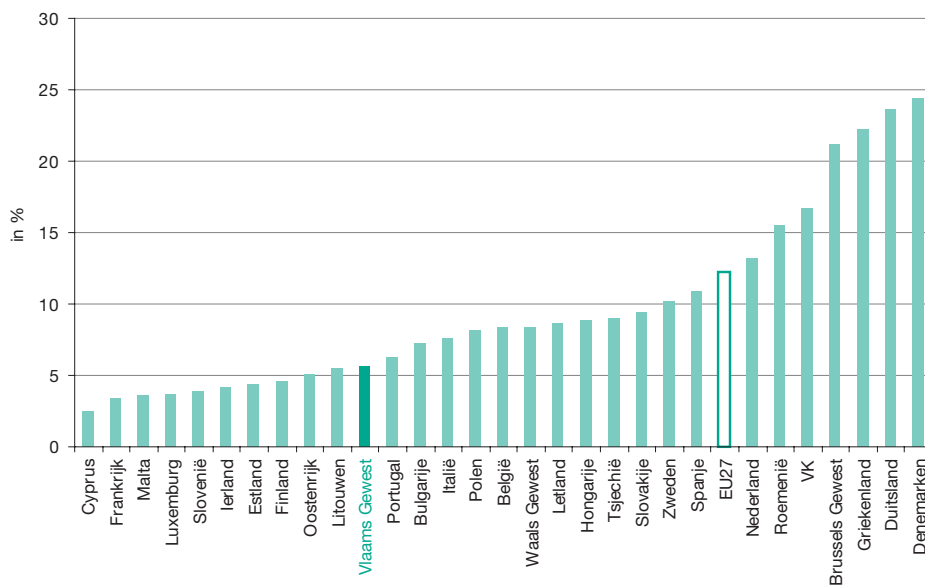
Om na te gaan of de woonuitgaven 'betaalbaar' zijn, hanteert Eurostat een woonquote van 40% als maximum. Volgens deze definitie leeft in het Vlaamse Gewest 6% van de bevolking in een gezin waarvoor wonen onbetaalbaar wordt geacht, wat significant lager is dan in het Waalse Gewest (10%) en aanzienlijk minder dan in het Brusselse Gewest (21%). Figuur 15 toont verder dat ook binnen Europa dit een relatief laag aandeel is. Het gemiddelde voor alle EU-landen bedraagt 12%. Uitschieters in negatieve zin zijn in Europa het Verenigd Koninkrijk, Griekenland, Duitsland en Denemarken. Frankrijk valt op met het op Cyprus na laagste cijfer (3%).

Figuur 14. Gemiddelde woonquote voor eigenaars met een afbetaling, private huurders en sociale huurders (in %), gegevens voor huishoudens, Belgische gewesten en EU27-landen, 2007

Bron: Özdemir & Ward (2009); EU-SILC, ADSEI.

Figuur 15. Aandeel van de bevolking (in %) dat leeft in een huishouden met een woonquote* van meer dan 40%, Belgische gewesten en EU27-landen, 2009

* Aandeel van de totale woonuitgaven (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen) in het totaal beschikbare huishoudinkomen (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen).

Bron: EU-SILC, Eurostat en ADSEI.

5.2. Verschillen tussen groepen

Het is bekend dat in Vlaanderen verschillen tussen huurders en eigenaars inzake betaalbaarheid erg groot zijn (Winters & De Decker, 2009). Volgens de boven gebruikte Eurostat-indicator zijn de verschillen voor Vlaanderen nog meer uitgesproken dan volgens de courant gebruikte indicatoren voor betaalbaarheid (Winters, 2011). Waar voor eigenaars het aandeel van de bevolking met een betaalbaarheidsprobleem voor wonen volgens de Eurostat-indicator slechts 2% bedraagt, is dit voor huurders 19%. De reden voor dit grotere verschil is dat de Eurostat-definitie ook de subsidies voor wonen in rekening brengt. Voor eigenaars zijn deze in Vlaanderen aanzienlijk, voor sociale huurders relatief beperkt en voor private huurders nagenoeg onbestaande.

Zagen we voor de mediaan woonquote geen groot verschil tussen private en sociale huurders, dan wordt bij de Eurostat-indicator wel een significant verschil zichtbaar: voor de sociale huurders blijven betaalbaarheidsproblemen relatief beperkt, maar voor de private huurders zijn ze des te groter. De verschillen tussen beide groepen zijn nog meer uitgesproken in het Waalse Gewest en iets minder groot in het Brusselse Gewest. Voor elk van drie deelmarkten zijn er significante verschillen tussen de gewesten: er zijn minder betaalbaarheidsproblemen in het Vlaamse dan in het Waalse Gewest en de problemen zijn het grootst in het Brusselse Gewest. Ook in vijf van de zes landen bestudeerd in Stephens e.a. (2010) (Hongarije, Zweden, Portugal, Nederland en het Verenigd Koninkrijk) hebben vooral huurders op de private markt te maken hebben met te hoge woonuitgaven. Enkel in Duitsland is dit niet zo.

Tabel 5. Aandeel van de bevolking (in %) dat leeft in een huishouden met een woonquote* van meer dan 40% naar eigendomsstatuut van het huishouden, equivalent inkomen van het huishouden en leeftijd, Belgische gewesten, 2009

	België	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels Gewest
Totaal**	8,4	5,6	9,5	21,2
Eigendomsstatuut huishouden	***	***	***	***
Eigenaar**	2,4	1,9	2,9	5,8
Huurder**	25,4	18,9	28,9	35,4
Private huurder**	30,5	23,0	35,8	38,6
Sociale huurder	12,6	9,5	13,1	22,9
Inkomensgroepen****	***	***	***	***
Laagste quintiel**	29,8	25,4	29,9	40,7
2de quintiel**	7,6	5,4	7,6	22,0
3de quintiel**	3,3	2,4	2,5	13,6
4de quintiel**	1,1	0,7	1,4	4,6
Hoogste quintiel**	0,3	0,1	0,3	2,2
Leeftijd referentiepersoon	***	***	***	***
18-34 jaar**	18,1	8,4	27,2	32,7
35-44 jaar**	10,7	6,8	11,7	24,7
15-64 jaar**	9,7	6,5	11,7	21,6
65 jaar en ouder**	14,4	12,9	12,3	31,1
Omvang steekproef	14.721	7.855	4.984	1.882

* Aandeel van de totale woonuitgaven (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen) in het totaal beschikbare huishoudinkomen (na aftrek van tegemoetkomingen voor wonen).

** Verschil tussen gewesten is significant bij $p < 0,01$.

*** Verschil tussen eigendomsstatuut/inkomensgroepen/leeftijdsgroepen is significant bij $p < 0,01$.

**** Quintielgrenzen berekend op basis van het equivalent inkomen van de gehele Belgische bevolking.

Bron: EU-SILC, ADSEI.

Ook de verschillen tussen inkomensquintielen zijn significant in elk van de gewesten. Zoals verwacht blijken de betaalbaarheidsproblemen het meest voor te komen in het laagste inkomensquintiel. Naar leeftijd blijken in de drie gewesten de problemen af te nemen met de leeftijd tot 65 jaar, maar zijn in het Vlaamse Gewest de verschillen tussen de leeftijdsgroepen niet zo groot. Opvallend is het grote aandeel betaalbaarheidsproblemen bij de groep met een referentiepersoon van 65 jaar en ouder. Niettegenstaande het hoge aandeel eigenaars bij de oudere populatie en het doorgaans afbetaald zijn van de hypothecaire lening, zien we hier toch een relatief hoog aandeel problemen. De verklaring ligt in het lage inkomen van deze groep, gecombineerd met hoge bijkomende woonlasten en beperkte subsidies.

5.3. Verklaringen voor de verschillen inzake betaalbaarheid

De internationale vergelijking laat zien dat Vlaanderen onder het gemiddelde van 25 EU-landen blijft wat betreft de mediaan woonquote en relatief laag scoort op vlak van het aandeel van de bevolking dat leeft in een gezin waarvoor wonen onbetaalbaar wordt geacht. Verklaringen voor deze relatief gunstige situatie moeten we zoeken op meerdere vlakken.

In de eerste plaats heeft dit te maken met de hoogte van de bijkomende woonuitgaven, die in Vlaanderen een pak lager uitvallen dan elders. Gemiddeld voor de Europese landen maken de bijkomende kosten twee derde uit van de totale woonuitgaven. In het bijzonder in de Oost-Europese landen lopen de kosten voor brandstoffen en onderhoud erg hoog op. Zo zien we hier hoge aandelen eigenaars met lage naakte woonkosten, maar toch een minder goede betaalbaarheid van het wonen (European Commission, 2010). In het Vlaamse Gewest maken de bijkomende kosten ongeveer een kwart uit van de totale kosten voor huurders en ongeveer een derde voor eigenaars (Heylen, te verschijnen).

Vervolgens kijken we naar de naakte woonuitgaven, dit is de huur of de afbetaling van de lening. Een eerste factor is hier dat voor een groot deel van de Vlamingen de woning is afbetaald en er dus geen naakte woonkosten meer zijn. Maar ook voor wie nog wel afbetaalt, is de last relatief goed te dragen. Dat heeft te maken met de relatief gunstige woningprijzen. Verklaringen voor de hoogte van de woningprijzen zijn vooreerst te vinden bij macro-economische factoren zoals inkomens, inkomensverwachtingen en intrestvoeten. Hoewel in de eurozone de nominale intrestvoet niet meer de eerste bron is van intrestfluctuaties, wordt aangenomen dat reële intrestvoeten nog steeds een belangrijke rol spelen. Met een intrestvoet op nieuwe hypotheekleningen van 4,43% nam België in 2009 binnen Europa een middenpositie in (European Mortgage Federation, 2010b)⁶. Voorts zijn woningmarkten ook in belangrijke mate regionale of zelfs lokale markten. Prijzen zijn afhankelijk van onder andere de beschikbaarheid van bouwgrond, de ruimtelijke ordening, lokale belastingen en andere beleidsfactoren (European Central Bank, 2003). De hoge woningprijzen in Brussel vinden bijvoorbeeld een belangrijke oorzaak in de moeilijkheid om de stijgende vraag naar woningen op te vangen met een uitbreiding van het aanbod, maar ook in de aanwezigheid van vele huishoudens met een hoog inkomen. Verder wordt in de literatuur vaak gewezen op de prijsverhogende invloed van fiscale voordelen en andere subsidies voor eigen woningbezit. De fiscale voordelen voor een eigen woning mogen dan in België al groot zijn, in Nederland zijn ze nog veel omvangrijker, wat mede kan verklaren waarom de woningprijzen in Nederland een stuk uitstijgen boven de Vlaamse (Heylen & Haffner, 2011a).

Een tweede verklaring voor de relatief lage afbetalingslast vinden we op de hypotheekmarkt. De redelijk strenge voorwaarden voor het aangaan van hypothecaire leningen vertalen zich in België in relatief lage afbetalingslasten en kunnen trouwens mee verklaren waarom de prijzen in België gunstig zijn. Daarbij moet ook opgemerkt dat met het toenemend aandeel hypothecaire leningen met variabele rentevoet en de verlenging van de looptijd van de leningen in Vlaanderen, de stijging van de intrestvoeten tussen 2006 en het einde van 2008 minder grote gevolgen heeft gehad voor de betaalbaarheid van de leningen.

Verder wordt in de hier gehanteerde definitie van woonquote ook rekening gehouden met subsidies. Voor eigenaars betekent dit dat het fiscale voordeel mee in rekening wordt gebracht, waardoor de woonuitgaven lager uitvallen. Omwille van het relatief hoge aandeel eigenaars, bepaalt ook dit mee het gunstige gemiddelde voor Vlaanderen. Nochtans wordt dit gemiddelde ook mee bepaald door de situatie van de huurders, waarvoor de betaalbaarheid veel minder gunstig uitvalt. Voor de huurders zijn het de huurprijzen die de naakte woonuitgaven uitmaken, eveneens na aftrek van subsidies. Zoals we al aangaven, zijn de huurprijzen op de private markt in Vlaanderen relatief laag binnen Europa. Echter, private huurders in Vlaanderen ontvangen nauwelijks subsidies, wat wel het geval is in vele andere landen.

Betaalbaarheid is het resultaat van een verhouding tussen woonuitgaven en inkomen. Om volledig te zijn, moeten we dus ook het relatief hoge inkomen van Vlamingen mee in rekening brengen. Met bovenstaande toelichting hebben we de voornaamste verklaringen gegeven voor de positie inzake betaalbaarheid van de Vlaamse huurders en eigenaars t.o.v. hun collega's in andere landen. Een bijkomend element vinden we in de socio-economische verschillen tussen eigenaars en private huurders. Omdat Vlaanderen een sterke eigendoms cultuur en een grote eigendomssector heeft, zijn het vooral de laagste inkomens die aangewezen zijn op een huurwoning. Een laag inkomen draagt uiteraard bij tot een hoge quote, zeker wanneer de laagste inkomens voor een groot deel terecht moeten op de niet-gesubsidieerde private huurmarkt bij gebrek aan een voldoende grote sociale huurmarkt.

6. Verschillen tussen groepen

Dat eigenaars over het algemeen beter af zijn dan huurders, zowel wat betreft kwaliteit van hun woningen als de betaalbaarheid, blijkt in Europa een vrij algemeen fenomeen te zijn, waarbij vooral huurders op de private markt in de minst goede situatie verkeren. In alle Europese landen geven private huurders een groter aandeel van hun inkomen uit voor wonen dan eigenaars die nog een lening afbetalen.

Niet alleen de woonuitgaven, ook het vermogensaspect is hier van belang. Een huurder is louter consument, terwijl een eigenaar-bewoner tevens investeerder is; hij bouwt vermogen op via zijn woning. Die vermogensopbouw vindt plaats door aflossing van de hypotheek, maar ook door stijging van de waarde van de woningen. Dit vermogen via de eigen woning kunnen eigenaars doorgeven aan hun kinderen of vrijmaken door bijvoorbeeld te verhuizen, een optie die niet beschikbaar is voor huurders. Dus niet alleen qua woonuitgaven, maar ook qua vermogenspositie zijn eigenaren beter af dan huurders.

Winters & De Decker (2009) stellen vast dat eigen woningbezit in Vlaanderen sterk bepaald is door inkomen. Ook dit blijkt een internationaal fenomeen te zijn. Özdemir & Ward (2009) zien

dat in alle EU-lidstaten, met uitzondering van Polen, het aandeel eigenaars toeneemt met het inkomen. In het laagste inkomenskwintiel woont (met uitzondering van Duitsland, waar er algemeen minder huiseigenaars zijn) in de meesten landen ongeveer 40% van de bevolking in woningen die het huishouden zelf bezit en in de grote meerderheid van de landen is dit zelfs meer dan de helft van de bevolking. Daar tegenover staat dat in het hoogste inkomenskwintiel (met uitzondering van Polen) rond de 70% van de bevolking in een eigen woning leeft. In 16 van de 24 landen is dit zelfs meer dan 85%. Personen die wonen in huishoudens met een armoederisico hebben over heel Europa minder kans om een eigen woning te bezitten dan anderen.

Dit vastgestelde verband is om twee redenen relevant. Wanneer eigen woningbezit wordt beschouwd als hoeksteen van het welvaartssysteem en de sociale voorzieningen minder goed zijn uitgebouwd omdat er van wordt uitgegaan dat de eigen woning een deel van die bescherming biedt, betekent dit een extra risico voor wie niet in staat is een eigen woning te verwerven. Voor Vlaanderen weten we dat de uitkeringen te laag zijn om menswaardig te kunnen leven (Storms & Van Den Bosch, 2009), dat er geen huursubsidie beschikbaar is en dat de sociale huisvesting absoluut ontoereikend is om alle woonnoden te lenigen.

Een tweede reden voor het belang van het verband tussen inkomen en eigen woningbezit is dat zoals gesteld algemeen in Europa eigenaars beter af zijn dan huurders op vlak van betaalbaarheid en kwaliteit van wonen. Het al dan niet bezitten van een eigen woning bepaalt dus in belangrijke mate mee de 'sociale staat' van de burger op vlak van wonen.

Niet alleen in Vlaanderen, maar in alle EU-lidstaten blijken alleenstaanden en eenoudergezinnen meer problemen te hebben met betaalbaarheid van wonen dan andere gezinstypes (European Commission, 2010). Eveneens wordt in alle EU-landen een relatie vastgesteld tussen inkomen en de kwaliteit van de woning (Lelkes & Zolyomio, 2009).

Los van het woningbezit stellen Stephens e.a. (2010) stellen vast dat arme gezinnen overall in Europa meer risico lopen op een slechte woonsituatie dan andere gezinnen. Tegelijk stellen zij vast dat de woonsituatie van armen in grote mate bepaald wordt door de algemene woonsituatie in het betreffende land: in landen met een hoge woonstandaard zullen armen relatief beter wonen dan in landen met een eerder lage woonstandaard. Het beleid kan volgens Stephens e.a. (2010) op dit vlak wel degelijk een verschil maken. In het bijzonder huursubsidies blijken volgens deze auteurs een krachtig instrument om arme mensen bij te staan, vooral omdat ze erg gericht kunnen worden ingezet. Ook sociale huisvesting kan volgens de auteurs de woonsituatie verbeteren, echter enkel indien armen ook daadwerkelijk toegang hebben daartoe. We voegen hieraan toe dat onderzoek over de Vlaamse situatie toont dat ook sociale huisvesting doelgericht kan werken, in de zin dat een zwakke groep bereikt wordt en dat tegelijkertijd de impliciete subsidiëring die in de sociale huurprijs vervat zit, hoger is naarmate het inkomen lager is. Dit neemt echter niet weg dat ook in Vlaanderen een grote groep armen geen toegang heeft tot sociale huisvesting (Winters e.a., 2007).

Daklozen kan men beschouwen als de meest kwetsbare en meest uitgesloten groep op de woningmarkt. Het aantal daklozen in Europa is echter moeilijk te ramen. Ze verschijnen zelden of nooit in de statistieken, nemen niet deel aan surveys (zie bijlage). En als er al data beschikbaar zijn, dan blijken deze op geheel verschillende wijzen verzameld, zodat het heel moeilijk, zo niet onmogelijk is uitspraken te doen over de omvang van het probleem en de eventuele ver-

schillen die er zouden bestaan tussen landen. We kunnen ons dus niet uitspreken over de omvang en de ernst van de problematiek van dak- en thuisloosheid in Vlaanderen in internationaal perspectief. Wel kunnen we nog toevoegen dat volgens Stephens e.a. (2010) het welvaartsregime impact kan hebben op de oorzaken en de aard van dakloosheid, zoals blijkt uit het ontbreken van structurele dakloosheid in Nederland en Zweden. Dankzij de beschikbaarheid van uitkeringen voor bijvoorbeeld werklozen en arbeidsongeschikten wordt voorkomen dat deze mensen hun woonlasten niet meer kunnen betalen en dakloos raken. Echter, volgens Stephens e.a. (2010) is er ook evidentie dat de woningmarkt en de algemene woonsituatie evenzeer een effect hebben, los van het welvaartsregime. Dit bleek bijvoorbeeld in Duitsland, waar overaanbod op de woningmarkt in meerdere delen van het land heeft geleid tot een daling in dakloosheid. Toegang tot betaalbare, aanvaardbare huisvesting bleek van cruciaal belang te zijn, zelfs in landen met sterke sociale bescherming zoals Zweden en Nederland.

Uitleiding en leerpunten voor het beleid

Wonen en welvaartsbeleid hebben een bijzondere relatie. In de theorievorming rond dit onderwerp is de Angelsaksische situatie dominant. In landen als het Verenigd Koninkrijk is de sociale huursector veranderd van een brede sector tot een sector voor alleen de meest kwetsbaren in de samenleving, een sociaal vangnet op de woningmarkt. Vlaanderen past deels in dit beeld. Het aandeel eigen woningen neemt Angelsaksische vormen aan en ook de toegenomen prioriteit voor kwetsbare groepen in de toewijzing van sociale huurwoningen past in het Angelsaksische model. Ook de liberale private huurmarkt past in dit beeld. Echter, het is niet juist om het Vlaamse huisvestingssysteem te typeren als een liberaal systeem. Volgens Dewilde & De Keulenaer (2003) combineert België (en we menen ook Vlaanderen) kenmerken van verschillende welvaartsregimes. De private huurmarkt mag dan wel gebaseerd zijn op liberale principes, de sociale huursector en de eigenwoningsector worden gedomineerd door corporatistische principes. Hiermee wordt een maatschappij bedoeld gebaseerd op organisch gegroeide sociale verbanden waarin ook niet democratisch gekozen verbanden deel uitmaken van het besluitvormingsproces. In de literatuur over huisvesting en welvaartsstaten worden niet-publieke sociale huisvesting en de eigen woning als kenmerken voor het corporatistische model aangeduid. De sociale huursector in Vlaanderen kan het best worden getypeerd als een algemeen model, dat gaande weg meer residuele kenmerken heeft gekregen. Het is een sector die zich in diverse opzichten positief onderscheidt van de private huursector. Winters & De Decker (2009) constateren dat de kwaliteit, de woonzekerheid en de betaalbaarheid in de eigendomsmarkt en de sociale huurmarkt redelijk goed zijn, maar met name in bepaalde delen van de private huurmarkt onder druk staan.

Zowel de verkoopprijzen van woningen als de huurprijzen vallen in Vlaanderen in internationaal perspectief relatief gunstig uit. De prijsontwikkeling van woningen die de afgelopen 15 jaar zichtbaar was in België, wijkt niet af van de algemene trend in Europa, maar de stijging is sedert 2004 wel iets sterker en er is niet zoals in andere landen een prijsdaling geweest met de economische crisis. De nominale woningprijzen hebben forse stijgingen gekend, voor een groot deel onder invloed van de intrestdalingen en inkomensstijgingen. Dat banken in vele landen relatief vlot hypothecaire kredieten verstrekten onder flexibele voorwaarden, heeft mee de prijsstijging gevoed. De Belgische hypotheekmarkt is traditioneel en om wettelijke redenen meer risico-avers. Om die reden zijn de prijzen hier voor de crisis niet zo sterk gestegen als bijvoorbeeld in Ierland en heeft ons land een minder sterke vastgoedcrisis doorgemaakt. Dit

laatste is ook mee het gevolg van het statische karakter van de Belgische vastgoedmarkt, eigen aan markten waar nieuwbouw in belangrijke mate in handen is van particulieren en minder van professionele bouwers. Waar in vele andere landen verhuizen de gewoonste zaak is van de wereld, zijn Vlamingen erg honkvast. In dergelijke statische markt wordt minder geïnvesteerd in woningen om speculatieve redenen en is de markt minder gevoelig wanneer de prijzen onder druk komen.

De prijzen zijn een belangrijke, maar niet de enige factor voor de betaalbaarheid van wonen. Om de betaalbaarheid van wonen te beoordelen, legden we de relatie tussen de uitgaven voor wonen en het inkomen. Een Vlaams huishouden geeft gemiddeld een kleiner deel van het inkomen uit voor wonen dan huishoudens in de 27 EU-landen. Maar ook het aandeel personen in huishoudens waarvan de woonuitgaven als te hoog worden beoordeeld, is in het Vlaamse Gewest beduidend lager dan in de EU en lager dan in het Brusselse en Waalse Gewest. Verklaringen voor de relatief goede betaalbaarheid vonden we bij de hoge welvaart in Vlaanderen, de redelijk gunstige woningprijzen en de relatief lage bijkomende woonuitgaven (verwarming, elektriciteit, water...). Ook de fiscale voordelen voor eigenaars kunnen bijdragen tot de betaalbaarheid, al zullen deze voordelen zich waarschijnlijk in belangrijke mate vertalen in de woningprijzen.

De relatief hoge levensstandaard in Vlaanderen vertaalt zich ook in een gemiddeld goede woningkwaliteit. Slechts weinig woningen missen nog elementair comfort. De fysieke kwaliteit van de woningen is minder goed, maar ook daarvoor presteert Vlaanderen beter dan gemiddeld. Dat de woningkwaliteit in Vlaanderen beter is dan in Wallonië en Brussel, heeft mede te maken met de jongere leeftijd van het Vlaamse patrimonium. Wat betreft woonomgeving scoort Vlaanderen beter dan Wallonië en Brussel en in Europees perspectief gemiddeld.

Bekend was reeds dat er inzake betaalbaarheid en kwaliteit in Vlaanderen een groot verschil is tussen eigenaars en huurders. Volgens de Eurostat-indicator voor betaalbaarheid zijn de verschillen nog meer uitgesproken dan volgens de in Vlaanderen meer courante indicatoren (Winters & De Decker, 2009). Voor Vlaamse eigenaars is de gemiddelde Eurostat-woonquote lager dan het gemiddelde voor de 27 EU-landen, terwijl deze voor private huurders hoger is. Verschillen tussen huurders en eigenaars inzake betaalbaarheid zien we in alle Europese landen, maar zijn in Vlaanderen dus wel erg groot. De reden voor dit grote verschil is dat de subsidies voor eigenaars in Vlaanderen aanzienlijk zijn, voor sociale huurders relatief beperkt en voor private huurders nagenoeg onbestaande. Een bijkomende verklaring ligt in de sterke wens van de Vlaming om eigenaar te worden. Bijna iedereen die het zich kan permitteren, ruilt een huurwoning in voor een eigen woning, hierin gesteund door een beleid dat eigen woningbezit in belangrijke mate aanmoedigt. Als gevolg daarvan groeit er tussen de inkomens van huurders en eigenaars een toenemende kloof die mede verklaart waarom de verschillen in woonquote zo groot zijn.

Het beleid gericht op eigendomsverwerving kan men vanuit verschillende doelstellingen van het woonbeleid en het ruimere welvaartsbeleid een succes noemen. Immers, wie over een eigen woning beschikt, geniet meer woonkwaliteit en een hogere woonzekerheid. Op latere leeftijd vallen de naakte woonuitgaven meestal weg en oudere eigenaars houden daardoor doorgaans een redelijk inkomen over om van te leven en de eventuele kosten voor gezondheidszorg te dragen.

Waar men elders in Europa nu begint te spreken over vermogensgebaseerde welvaart, stellen we vast dat in België dergelijk eigendomsbeleid al heel lang een hoeksteen is van de welvaartsstaat (Toussaint & Elsinga, 2009; De Decker & De Wilde, 2010). Maar, tegelijkertijd laat de overheid diegenen die niet in staat zijn een woning te verwerven of wie om andere redenen dat niet wenst te doen, grotendeels in de kou staan. Waar andere landen een beleid gericht op eigendomsverwerving aanvullen met een breed aanbod aan sociale huurwoningen en/of een huursubsidie voor de private huurders, zijn in Vlaanderen deze voorzieningen ontoereikend om tegemoet te komen aan alle huisvestingsnoden (Winters & De Decker, 2009).

Als het gaat om de private huurmarkt en het overheidsbeleid ten aanzien van deze sector, dan bevindt Vlaanderen zich in de groep van liberale welvaartsstaten als Ierland en Engeland en neemt zij duidelijk afstand van Duitsland en Nederland. De private huurmarkt is het segment in de woningmarkt dat het minste steun van de overheid ontvangt en ook het laagst scoort op zowel kwaliteit als betaalbaarheid. Er bestaat dan ook een groeiende maatschappelijke consensus dat een algemeen beleid nodig is om de private huurmarkt nieuw leven in te blazen en zo de betaalbaarheid en kwaliteit voor huurders te verbeteren (Vlaamse Woonraad, 2010). Tot de mogelijkheden behoren zowel subsidies gericht op de vraag (huursubsidies) als op het aanbod (sociale huur), waar nodig aangevuld met een kwaliteitsbeleid. Het zou ons voor deze bijdrage te ver leiden de discussie te voeren welk instrument in welke situatie en onder welke modaliteiten het meest aangewezen is. Daarvoor verwijzen we naar onder andere Winters e.a. (2007), Winters e.a. (2004) en Vandenbroucke e.a. (2007).

De Vlaamse sociale huurmarkt typeerden we in vroeger onderzoek als ‘klein maar fijn’ (Winters & Heylen, 2008). In vergelijking met andere landen is de sector van bescheiden omvang, maar zowel de kwaliteit als de betaalbaarheid mag in internationaal perspectief goed worden genoemd. Hoewel klein kan de sector niet zondermeer worden getypeerd als sociaal vangnet. De wortels van de sociale huursector liggen in de corporatistische traditie, waarbij de klassieke doelgroep bestond uit arbeiders en middengroepen. De vraag of de sector meer of juist minder moet focussen op de meest kwetsbaren, is stof voor discussie en vraagt een fundamentele reflectie over de positie van de Vlaamse sociale huisvesting binnen een internationale context (Winters e.a., 2007). Waar andere landen de afgelopen decennia hun sociaal woningpatrimonium afbouwden, blijft de Vlaamse overheid hierin verder investeren. Maar, met de huidige planning zal het aanbod maar met mondjesmaat aangroeien en nog lang niet toelaten alle behoeften te dekken, zelfs niet als de sector enkel wordt opgevat als een sociaal vangnet voor de zwaksten.

De ongelijke fiscale behandeling van huurders en eigenaars ten slotte wordt in de economische literatuur bekritiseerd omwille van de marktversturende werking. Er is in de literatuur ook vrij grote eensgezindheid dat fiscale aftrek van hypothecaire intresten slechts beperkt bijdraagt tot eigendomsverwerving. Sommige landen (zoals bijvoorbeeld Zweden) hebben in het verleden dan ook de ongelijke behandeling van huurders en eigenaars in de fiscaliteit afgebouwd. Een afbouw van de fiscale voordelen voor eigen woningbezit zal leiden tot prijsdalingen. Om geen te bruuske effecten teweeg te brengen, wordt daarom meestal voorgesteld de fiscale voordelen in stappen af te bouwen (Boelhouwer e.a., 2004).

Noten

- 1 Merk op dat voor woningen die niet voldoen aan de woonbonus, het stelsel dat van toepassing was voor 2005 bleef bestaan: met de 'gewone intrestaftrek' worden de betaalde intresten afgetrokken van de inkomsten van het onroerend goed, de 'bijkomende intrestaftrek' betreft de aftrek van het surplus van de intresten die uitstijgen boven het onroerend inkomen.
- 2 Deze ietwat vreemde indeling is het gevolg van de wijze waarop oppervlaktes bevraagd zijn in de Socio-Economische Enquête van 2001.
- 3 De studie baseert zich voornamelijk op de situatie in Wallonië, maar een groot deel van deze normen zijn federaal vastgelegd. Voorschriften op vlak van ruimtelijke ordening zijn bevoegdheden van de gewesten.
- 4 De knik in de curve in 2005 heeft mede te maken heeft met een andere classificatie van prijzen vanaf dat jaar.
- 5 Het verschil met het Vlaamse cijfer in tabel 4 is het gevolg van een andere gehanteerde maatstaf (mediaan versus gemiddelde), een ander jaar (2009 versus 2007) en berekening voor personen versus huishoudens.
- 6 Inmiddels zijn de kaarten op dit vlak grondig herschud en heeft de slechte economische situatie in sommige EU-landen geleid tot intreststijgingen.

Bibliografie

- Allen, J. (2006). Welfare regimes, welfare systems and housing in southern Europe. In: *European Journal of Housing Policy*, 6 (3), 251-277.
- André, C. (2010). A bird's eye view of OECD Housing Markets. In: *Economics Department Working Papers n° 746*. OECD - Economics Department.
- Ball, M. (2004). *RICS European housing review 2003*. London: Royal Institute of Chartered Surveyors.
- Ball, M. (2010). *2010 European housing review*. London: Royal Institute of Chartered Surveyors.
- Boelhouwer, P., Haffner, M., Neuteboom, P. & de Vries, P. (2004). House prices and income tax in the Netherlands. An international perspective. In: *Housing Studies*, 19 (3), 415-432.
- Cecodhas, European Social Housing Observatory (2008). *The Future of social housing in Europe*. Brussel: Cecodhas.
- De Decker, P., Goossens, L. & Pannecoucke, I. (2004). *Wonen aan de onderkant*. Antwerpen Apeldoorn: Garant.
- De Decker, P. & De Wilde, C. (2010). Home-ownership and asset-based welfare: the case of Belgium. In: *Journal of Housing and the Built Environment*, 25, 243-262.
- De Decker, P. (2008). *Understanding housing sprawl in Flanders, Belgium*. Paper gepresenteerd op: ENHR Conference, Dublin, 6-9 juli 2008.
- Devos, H., Van Dender, K. & Pacolet, J. (1991). *De rijkdom van de ouderdom*. Leuven: HIVA/Brussel: Koning Boude-wijnstichting.
- Dewilde, C. & De Keulenaer, F. (2003). Housing and poverty: the "missing link". In: *European Journal of Housing Policy*, 9 (3), 127-153.
- Dol, K. & Haffner, M. (2010). *Housing statistics in the European Union 2010*. The Hague: Ministry of the Interior and Kingdom Relations.
- Dol, K., van der Heijden, H. & Oxley, M. (2010). *Economische crisis, woningmarkt en beleidsinterventies: een internationale inventarisatie*. Delft: T.U.Delft.
- Doms, K., Van Damme, B., Winters, S., Bilsen, V. & Buyst, E. (2001). *Op zoek naar eigendom. Een evaluatie van de overheidsinstrumenten voor eigendomsverwerving*. Leuven: HIVA.
- Edgar, B., Doherty, J. & Meert, H. (2002). *Access to housing, homelessness and vulnerability in Europe*. Bristol: The Policy Press.
- Elsinga, M. & Hoekstra, J. (2005). Home ownership and housing satisfaction. In: *Journal of Housing and the Built Environment*, 20 (4), 401-424.
- Elsinga, M., Jones, A., Quilgars, D. & Toussaint, J. (2010). *Households' perceptions on old age and housing equity. Combined Report WP2*. DEMHOW-project.
- European Central Bank (2003). *Structural factors in the EU housing markets*. Frankfurt Am Main: European Central Bank.
- European Central Bank (2009). Housing finance in the euro area. In: *Occasional Paper Series*, 101.
- European Commission (2010). *The social situation in the European Union 2009*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Mortgage Federation (2006). *Hypostat 2005. A review of Europe's mortgage and housing markets*. European Mortgage Federation.

- European Mortgage Federation (2008). *Hypostat 2008. A review of Europe's mortgage and housing markets*. European Mortgage Federation.
- European Mortgage Federation (2010a). *Hypostat 2009. A review of Europe's mortgage and housing markets*. European Mortgage Federation.
- European Mortgage Federation (2010b). *EMF quarterly statistics, Q1 2010*. European Mortgage Federation.
- European Mortgage Federation (2010c). *EMF quarterly statistics, Q2 2010*. European Mortgage Federation.
- Everaert, L., Schule, W. & Yelten, S. (2006). *Belgium: selected issues (I. How risky are real estate price developments in Belgium?)*. Washington DC: IMF.
- Groves, R., Murie, A. & Watson, C. (2007). *Housing and the new welfare state. Perspectives from East Asia and Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Harloe, M. (1995). *The people's homes? Social rented housing in Europe & America*. Oxford UK/Cambridge USA: Blackwell.
- Heylen, K. (te verschijnen). *EU-SILC 2004-2007: voornaamste resultaten voor wonen*. Leuven: Steunpunt Ruimte & Wonen.
- Heylen, K. & Haffner, M. (2011a). Hoe meten we de betaalbaarheid van het wonen?. In: Winters, S. (red.). *Is wonen in Vlaanderen betaalbaar?* Apeldoorn-Antwerpen: Garant, 49-70.
- Heylen, K. & Haffner, M. (2011b). De betaalbaarheid van wonen in Vlaanderen vergeleken met Wallonië, Brussel en de Europese Unie. In: Winters, S. (red.). *Is wonen in Vlaanderen betaalbaar?* Apeldoorn-Antwerpen: Garant, 139-161.
- Heylen K. & Winters S. (2011). Hoe betaalbaar is wonen in Vlaanderen? in: Winters, S. (red.). *Is wonen in Vlaanderen betaalbaar?* Apeldoorn-Antwerpen: Garant, 71-91.
- Heylen, K., Le Roy, M., Vanden Broecke, S., Vandekerckhove, B. & Winters, S. (2007). *Wonen in Vlaanderen. De resultaten van de Woonenquête 2005 en Uitwendige Woningsschouwwing 2005*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed.
- Hoekstra, J. (2010). *Divergence in European welfare and housing systems*. Delft: IOS Press.
- Itard, L. & Meijer, F. (2008). *Towards a sustainable northern European housing stock. Figures, facts and future*. Amsterdam: IOS Press
- Kemeny, J. (1981). *The myth of home ownership*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Kemeny, J. (1995). *From public housing to the social rental market. Rental policy strategies in a comparative perspective*. London/New York: Routledge.
- Kemeny, J. (2001). Comparative housing and welfare: theorising the relationship. In: *Journal of Housing and the Built Environment*, 16 (1), 53-70.
- Kesteloot, K., Vandenbroecke, H. & Martens, A. (1999). Integratie met vallen en opstaan. Over de woonsituatie van etnische minderheden in Vlaanderen. In: De Decker P. (red.). *Wonen onderzocht 1995-1999. Een overzicht van de resultaten van de recente onderzoeken*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, afdeling Woonbeleid, 129-155.
- Kertesz, S.G., Crouch, K., Milby, J.B., Cusimano, R.E. & Schumacher, J. E. (2009). Housing first for homeless persons with active addiction: are we overreaching?. In: *A Multi Disciplinary Journal of Population Health and Health Policy*, 87 (2), 495-535.
- Lawson, J., Berry, M., Milligan, M. & Yates, J. (2009). Institutional investment in affordable housing – towards the establishment of an Australian model. In: *Housing Finance International*, September, 14-26.
- Lelkes, O. & Zolyomi, E. (2009). *Quality of housing and the link to income. Research note n° 2*. Brussel: European Commission.
- Malpass, P. (2008). Housing and the new welfare state: wobbly pillar or cornerstone?. In: *Housing Studies*, 23 (1), 1-19.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1997). *De Vlaamse wooncode. Decreet en toelichting*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, afdeling Woonbeleid.
- Nationale Bank van België (2010). *Statistieken. Centrale voor kredieten aan particulieren – 2010*. Brussel: Nationale Bank van België.
- Özdemir, E. & Ward T. (2009). *Housing and social inclusion. Research note n° 1*. Brussel: European Commission.
- Palmans, V. & De Decker, P. (2009). *Households' perceptions of old age and housing equity: the case of Belgium*. DEMHOW-project.
- Pacolet, J. (1998). *Het economische belang van wonen voor ouderen, Platform Wonen van Ouderen, Handboek wonen van ouderen. Een veelzijdige kijk op het wonen van een nieuwe generatie ouderen*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 35-48.
- Rohe, W.M., van Zandt, S. & McCarthy, G. (2001). The social benefits and cost of homeownership: a critical assessment of research. In: *Low-Income Homeownership working Paper Series*. Boston: Joint Center for Housing Studies of Harvard University.

- Scanlon K. & Whitehead C. (2004). *International trends in housing tenure and mortgage finance*. London: Council of Mortgage Lenders.
- Schockaert, I. & Nicaise, I. (s.d.). *De leefomstandigheden van dak- en thuislozen zonder wettelijke verblijfsvergunning: eerste resultaten*. Leuven: HIVA.
- Sherraden, M. (2001). *Assets and the poor: a new American welfare policy*. New York: M.E. Sharp.
- Sherraden, M. (2003). *Assets and the poor: implications for individual accounts and social security*. Washington: Washington University - Centre for Social Development.
- Sheridan, L. (2001). The control and promotion of housing quality in Europe. Part I. Country monographs. In: *Housing and Urban Policy Studies*, 15, Delft: T.U.Delft.
- Sheridan, L., Visscher, H.J. & Meijer, F.M. (2003). *Building regulations in Europe; a comparison of eight countries*. Delft: DUP.
- Stephens, M., Fitzpatrick S., Elsinga, M., van Steen, G. & Chzhen, Y. (2010). *Study on housing and exclusion: welfare policies, housing provision and labour markets*. European Commission.
- Stoeger, H. (2010). *Housing and social exclusion in a comparative view*. Paper gepresenteerd op Conference of the Regional Studies Association, Pecs-Hungary, 24-26 mei.
- Storms, B. & van den Bosch, K. (red.) (2009). *Wat heeft een gezin minimaal nodig? Een budgetstandaard voor Vlaanderen*. Leuven/Den Haag: Acco.
- Torgerson, U. (1987). Housing: The wobbly pillar under the welfare state. In: Turner, B., Kemeny, J. & Lundqvist, L. (red.). *Between state and market: housing in the post-industrial era*, Stockholm: Almqvist and Wiksel International, 115-126.
- Toussaint, J. & Elsinga, M. (2009). Exploring housing asset-based welfare. Can the UK be held up as an example for Europe?. In: *Housing Studies*, 24(5), 669-692.
- Vandenbroucke, P., Buyst, E., Winters, S., Elsinga, M., Haffner, M. & Hoekstra, J. (2007). *Naar een aanbodbeleid voor de Vlaamse private huurmarkt*. Brussel: Departement Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed, Woonbeleid.
- Van der Heijden, H.M.H., Haffner, M.E.A. & Reitsma, A.A. (2002). *Ontwikkeling van de woonuitgaven in zes West-Europese landen*. Delft: DUP.
- Van der Heijden, H. (2002). Social rented housing in Western Europe: developments and expectations. In: *Urban Studies*, 39, 327-340.
- Vanneste, D., Thomas, I. & Goossens, L. (2007). *Woning en woonomgeving in België. Social-Economische Enquête 2001. Monografieën nr. 2*. Brussel: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie.
- Vlaamse Woonraad (2010). *Advies 'Naar een beleid ter ondersteuning van de private huurwoningmarkt'. Aanbevelingen van de Vlaamse Woonraad*. Brussel: Vlaamse Woonraad.
- Whitehead C. (1998). *The benefits of better home. The case for good quality affordable housing*, London: Shelter.
- Winters, S., Heremans, F., Elsinga, M., Marchal, A., Vandekerckhove, B. & Van Steen, G. (2004). *Op weg naar een Vlaamse huursubsidie?*. Leuven: Kenniscentrum voor Duurzaam Woonbeleid.
- Winters, S., Elsinga, M., Haffner, M., Tratsaert, K., Van Daalen, G. & Van Damme, B. (2007). *Op weg naar een nieuw Vlaams sociaal huurstelsel?*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed.
- Winters, S. & Heylen, K. (2008). Klein maar fijn: een profiel van de Vlaamse sociale huisvesting. In: *Ruimte en Planning*, 28 (1), 47-59.
- Winters, S. & De Decker, P. (2009). Wonen in Vlaanderen: over kwaliteit, betaalbaarheid en woonzekerheid. In: Vanderleyden, L., Callens, M. & Noppe, J. (red.). *De sociale staat van Vlaanderen 2009*. Brussel: Studiedienst Vlaamse Regering, 199-234.
- Winters, S. (red.) (2011). *Is wonen in Vlaanderen betaalbaar?*. Apeldoorn-Antwerpen: Garant.

Bijlage

Nadere toelichting bij enkele methodologische aspecten en gebruikte data

1. EU-SILC-enquête

Omdat de gegevensverzameling van de EU-SILC gebeurt om informatie te krijgen over de persoonlijke levensomstandigheden, worden de data door Eurostat verwerkt op niveau van personen en niet van huishoudens, zoals gebruikelijk is in de huisvestingsliteratuur en in een aantal andere tabellen in deze bijdrage. Als gevolg hiervan zijn de hier gepresenteerde cijfers op basis van de EU-SILC niet vergelijkbaar met de meeste andere bronnen die de woonsituatie in Vlaanderen beschrijven (zie onder andere Winters & De Decker, 2009; Heylen e.a., 2007). De EU-SILC-cijfers voor betaalbaarheid en kwaliteit in deze bijdrage betreffen (met uitzondering van figuur 14, waarvoor we de gegevens voor andere landen ontlenen aan Özdemir & Ward) dus steeds de verdeling van de bestudeerde kenmerken naar personen en niet naar huishoudens. Een gevolg is bijvoorbeeld dat het aandeel eigenaars lichtjes hoger is dan bij een verdeling op niveau van huishoudens omdat huishoudens die een eigen woning bezitten, doorgaans meer leden tellen.

Zoals algemeen voor surveygegevens vertonen de gegevens van de EU-SILC een aantal tekortkomingen. Vergelijking met de Woonsurvey levert dan ook een aantal verschillen op (zie Heylen, te verschijnen). Een van de voornaamste problemen is een selectieve uitval van personen in een zwakke sociaal-economische situatie. Om deze reden werd op initiatief van het Steunpunt Armoedebestrijding en het Federaal Wetenschapsbeleid (BELSPO) en zoals voorzien in het Federaal Plan Armoedebestrijding een onderzoek uitgevoerd bij daklozen en mensen in onwettig verblijf (Schockaert & Nicaise, s.d.). Dit onderzoek heeft inmiddels de eerste resultaten opgeleverd, die aanvullend zijn t.a.v. de resultaten van de EU-SILC.

Verder merken we op dat de resultaten voor de subjectieve indicatoren (bijvoorbeeld gegevens over de woonomgeving) sterke schommelingen vertonen over de jaren. De gegevens die we voor België berekenden op basis van de databanken ontvangen van ADSEI wijken soms ook lichtjes af van wat we voor België vinden in de tabellen die Eurostat publiceert.

2. Housing Statistics in the European Union

De 'Housing Statistics in the European Union' verschijnen om de twee à drie jaar en hebben tot doel een aantal gegevens over de woningmarkt in Europese landen met elkaar te vergelijken. Daarbij wordt maximaal gestreefd naar afstemming van definities. Maar omdat de auteurs afhankelijk zijn van de informatie die de EU-landen aanleveren, is deze uniformiteit niet gegarandeerd. De versie 'Housing Statistics in the European Union 2010' (Dol & Haffner, 2010) is vervaardigd door het OTB Research Institute for the Built Environment in opdracht van het Directoraat-Generaal Wonen, Wijken en Integratie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in Nederland, op verzoek van de 17de informele bijeenkomst van de EU Housing Ministers. Ook ter gelegenheid van vorige informele bijeenkomsten van de EU Housing Ministers zijn gelijkaardige publicaties gemaakt door telkens andere lidstaten.

3. Vergelijkbaarheid van cijfers tussen landen

Dat cijfers moeilijk vergelijkbaar zijn tussen landen, kan worden geïllustreerd aan de hand van woningprijzen. Statistieken van woningprijzen maken een onderscheid tussen nieuw gebouwde woningen en bestaande woningen terwijl de definitie van beide kan verschillen naargelang de wetgeving. Voor sommige landen betreffen prijzen enkel bepaalde types van woningen of bepaalde gebieden. Zelfs wat men verstaat onder 'woning' kan sterk verschillen (Dol & Haffner, 2010). Maar bovendien worden prijzen meestal geregistreerd ongeacht de kenmerken van de woningen. Als de woningen die verkocht worden van hogere kwaliteit zijn dan deze verkocht in voorgaande jaren, wordt dit zichtbaar in prijsstijgingen die niet betekenen dat er een effectieve prijsverhoging los van de kwaliteit heeft plaats gevonden. Ook op dit vlak zijn er verschillen tussen landen, die dus de vergelijkbaarheid bemoeilijken.

Niettegenstaande de gegevens voor de EU-SILC op uniforme wijze worden verzameld in alle Europese landen moet men er zich bewust van zijn dat ook deze resultaten nooit volledig vergelijkbaar zijn. Vooral woningkwaliteit is een erg subjectief begrip. De inhoud die mensen er aan geven, is onderhevig aan culturele verschillen en levensomstandigheden. Of een woning beschikt over een bad of douche, is nog relatief goed te

beoordelen, maar het antwoord op de vraag of de woning vochtproblemen vertoont, zal mee worden bepaald door het algemeen beeld dat de respondent heeft over de staat van de woningen in zijn land of regio. Zo ook zullen vragen over de woonomgeving (bijvoorbeeld lawaaihinder of vervuiling) anders geïnterpreteerd worden naargelang de omstandigheden en de verwachtingen.

Bij de Housing Statistics in the European Union wordt de vergelijkbaarheid ook bemoeilijkt doordat de gegevens voor de verschillende landen vaak betrekking hebben op verschillende jaren. Om de leesbaarheid te bevorderen hebben we niet telkens vermeld op welk jaar de gegevens slaan. We hebben steeds de meest recent beschikbare gegevens gebruikt. Wie nadere gegevens wenst over de definities en maatstaven gebruikt in deze statistieken, verwijzen we naar de appendix van Dol & Haffner (2010).

4. Object- en subjectsubsidie

De termen 'objectsubsidie' en 'subjectsubsidie' komen uit de economische theorie. Een subjectsubsidie is afhankelijk van de kenmerken van de consument (bijvoorbeeld inkomen, leeftijd). Een objectsubsidie is afhankelijk van de kenmerken van het gesubsidieerde object (bijvoorbeeld ouderdom, kwaliteit of kostprijs van de woning). Een huursubsidie is typisch een subjectsubsidie. Subsidies verstrekt aan huisvestingsmaatschappijen voor het bouwen van sociale woningen zijn objectsubsidies. Heel wat overheidsinstrumenten hebben echter een gemengd karakter. Zo wordt in de Vlaamse sociale huisvesting een investeringsubsidie door de sociale huisvestingsmaatschappij omgezet in een inkomensafhankelijke huurprijs, waarbij dus de impliciete subsidie die vervat zit in de lagere huurprijs een subjectsubsidie is (Winters e.a., 2004). Bij sociale leningen wordt een kapitaalsubsidie aan de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen (VMSW) omgezet in voordelige en inkomensafhankelijke intrestvoeten, zodat we ook hier spreken van een objectsubsidie die wordt omgezet in een subjectsubsidie.

5. Eurostat-indicator voor overbezetting

Eurostat definieert 'overbezetting' als het aandeel van de personen die leven in een woning waarbij het huishouden niet kan beschikken over een minimum aantal kamers als volgt bepaald:

- Een kamer voor het huishouden;
- Een kamer voor elk koppel in het huishouden;
- Een kamer voor iedere persoon van 18 jaar of ouder;
- Een kamer voor elke persoon tussen 12 en 17 jaar oud (die niet zijn inbegrepen in een van bovenstaande groepen);
- Een kamer voor elke twee kinderen onder de 12 jaar.

6. Woonquote

De woonquote is het aandeel van het beschikbare inkomen dat wordt besteed aan wonen. Voor huurders is dit de huur, voor eigenaars de afbetaling van de lening. Men kan zowel kijken naar de hoogte van de gemiddelde woonquote als naar het aandeel van de huishoudens of de bevolking dat een zekere norm overschrijdt. Wonen wordt dan onbetaalbaar geacht als de woonquote boven de norm ligt. Een van de voornaamste problemen met deze benadering is dat er geen theoretische basis is om de norm vast te leggen en dat er ook geen consensus over wat een goede norm is. In de banksector wordt courant 1/3de gebruikt als norm om na te gaan of een klant de lening zal kunnen terugbetalen. In onderzoek zien we de norm stijgen in de tijd: waar in Vlaanderen in de jaren 1980 20% nog gebruikelijk was, treffen we nu vooral 30% aan als standaard. We maken in deze bijdrage gebruik van de norm die Eurostat hanteert, nl. 40%. Dit is een eerste verschil met de cijfers voor betaalbaarheid die in de vorige editie van de Sociale staat van Vlaanderen werden opgenomen (Winters & De Decker, 2009) en de cijfers die recent voor Vlaanderen werden gepubliceerd (Winters, 2011).

Dat door Eurostat een 40%-grens wordt gehanteerd heeft te maken met het feit dat bij Eurostat de woonuitgaven niet enkel de 'naakte uitgaven' bevatten (betalingen voor de lening en huur), maar ook uitgaven voor verzekeringen, verplichte lasten, regulier onderhoud en herstellingen, belastingen en nutsvoorzieningen (water, elektriciteit, gas en verwarming). Subsidies worden afgetrokken van de woonuitgaven.

Voor eigenaars bevatten de woonuitgaven de intrestbetalingen voor de afbetaling van de hypothecaire lening na aftrek van de fiscale voordelen op intrestbetalingen en een eventuele huursubsidie. De kapitaalaflos-

singen worden niet in rekening gebracht. Hiermee leunt deze benadering aan bij de 'gebruikskosten' (zie Heylen & Haffner, 2010). Aangenomen wordt dat tegenover de kapitaalaflossingen vermogensopbouw staat, waardoor dit niet wordt gezien als een kost. Ook voor huurders wordt de toegekende 'housing allowance' afgetrokken van de huur. Een 'housing allowance' wordt door Eurostat omschreven als een tegemoetkoming van de overheid die tot doel heeft de kosten voor wonen te helpen dragen van huurders of eigenaars en die wordt toegekend na een inkomenstoets. Meestal gaat het hier over huursubsidies, een systeem dat in Vlaanderen van zeer beperkte omvang is (Winters & De Decker, 2009). In sommige landen wordt geen specifieke tegemoetkoming voor wonen toegekend, maar is dit inbegrepen in de minimumuitkeringen. Özdemir & Ward (2009) gebruiken dit als argument om Duitsland uit een internationale vergelijking te houden. Ook in België is dit principieel zo voorzien en men zou dan ook kunnen stellen dat om deze reden geen vergelijking mogelijk is met andere landen waar wel een 'housing allowance' bestaat. Vermits echter bekend is dat in België de minimumuitkeringen beneden de standaard blijven die minimaal noodzakelijk wordt geacht om menswaardig te kunnen leven, kan men argumenteren dat de vergoeding voor wonen niet inbegrepen is, om vervolgens toch de vergelijking te maken.

Een laatste verschil met de elders gepubliceerde cijfers over betaalbaarheid van het wonen is dat de gegevens voor betaalbaarheid die in deze bijdrage worden vermeld, steeds de totale bevolking (in personen) betreffen en niet alleen huishoudens (zie hierboven).

Sociale, maatschappelijke en politieke participatie in Vlaanderen en Europa

Luk Bral, Ann Carton, Jo Noppe,
Guy Pauwels, Jan Pickery & Dries Verlet*

Inleiding

In deze bijdrage wordt gefocust op de deelname van de individuele Vlaming aan het maatschappelijke leven. Uiteraard komen hier niet alle vormen van participatie aan bod. De mate waarin individuen participeren aan het onderwijs, de arbeidsmarkt of de gezondheidszorg wordt uitgebreid behandeld in andere bijdragen van deze publicatie. Er wordt in deze bijdrage ingegaan op drie specifieke vormen van participatie. Een eerste vorm betreft de persoonlijke contacten met vrienden, familie en burens (sociale participatie), een tweede slaat op de participatie in het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk (maatschappelijke participatie) en een derde omvat de deelname van de burger aan politieke activiteiten (politieke participatie). Het participatiegedrag van de individuele Vlaming wordt niet op zichzelf bekeken, maar afgezet tegenover en vergeleken met het gedrag van individuen uit andere Europese landen. Daarbij wordt op zoek gegaan naar mogelijke verklaringen voor de gevonden overeenkomsten en verschillen.

Eerst worden kort de verschillende participatievormen en gebruikte bronnen besproken. Een meer diepgaande definiëring en operationalisering komt aan bod in de verschillende onderdelen. Vervolgens wordt beknopt de relatie geschetst tussen de in deze bijdrage besproken participatievormen en andere in de sociologische literatuur vaak gebruikte en sterk verwante concepten als ‘sociaal kapitaal’, ‘sociale cohesie’ of ‘sociale inclusie’.

In het corpus van de bijdrage wordt voor de drie participatievormen de huidige algemene situatie in Vlaanderen, de evolutie doorheen de tijd en de specifieke situatie van kansengroepen vergeleken met de situatie en evolutie in de Franse Gemeenschap en in de landen van de Europese Unie¹. Tenzij anders vermeld, wordt in deze bijdrage met Vlaanderen steeds de Vlaamse Gemeenschap bedoeld. De keuze om te vergelijken met de situatie in alle EU27-landen waarvoor data beschikbaar zijn, is gebaseerd op de expliciete doelstelling van de huidige Vlaamse Regering om van Vlaanderen in 2020 ‘*een solidaire, open en verdraagzame samenleving*’ te maken ‘*waarin het sociaal kapitaal minstens op het niveau ligt van de top vijf van Europese landen*’ (zie doelstelling 2 van het Pact 2020)². Hiermee wordt onder meer bedoeld op de mate waarin Vlamingen bereikt worden door een vereniging, een buurtwerking of vrijwilligersorganisatie en de kwaliteit van hun sociale contacten.

Na de huidige situatie en evolutie te hebben beschreven, wordt op zoek gegaan naar mogelijke verklaringen voor de gevonden overeenkomsten en verschillen in het participatiegedrag in Vlaanderen en de andere Europese landen. In hoeverre hangen de vastgestelde overeenkomsten en verschillen samen met de culturele, economische en institutionele karakteristieken van de onderzochte landen?

De bijdrage sluit af met een samenvatting van de belangrijkste bevindingen en met de aanduiding van een aantal sterktes en zwaktes van Vlaanderen op vlak van sociale, maatschappelijke en politieke participatie in vergelijking met de andere landen.

* Studiedienst van de Vlaamse Regering. E-mail: luc.bral@dar.vlaanderen.be

In navolging van de opzet van de Sociale Staat van Vlaanderen wordt gefocust op de participatie van de individuele Vlaming. Participeert hij of zij? En zo ja, op welke manier en in welke mate? Het gaat hier dus om een *activiteit* van het *individu*.

De focus ligt daardoor op het participatiegedrag. Dat betekent dat de subjectieve of attitude-component van participatie – de houding van een individu tegenover anderen, tegenover verenigingen, tegenover de overheid – weliswaar wordt meegenomen als mogelijk verklarend element voor de aard en de intensiteit van het participatiegedrag, maar dat dit niet het centrale onderwerp vormt van de beschrijving en de analyse.

Tegelijk gaat het om het participatiegedrag van het *individu*. Dat betekent niet dat er geen aandacht wordt besteed aan het meso- of macroniveau van participatie. Beide niveaus vormen echter niet zelf de centrale focus van de analyse, maar worden meegenomen als mogelijke verklaringsgronden voor het participatiegedrag van het individu (microniveau).

In het eerste deel van de bijdrage wordt ingegaan op de *informele sociale contacten*. Het gaat daarbij voornamelijk om de frequentie van de contacten met burens, familie en vrienden. Tegelijk komt ook de kwaliteit van de persoonlijke contacten aan bod, met name de mate waarin individuen kunnen beschikken over een vertrouwenspersoon, over iemand waarmee ze persoonlijke zaken kunnen bespreken.

In het tweede deel wordt ingezoomd op de *maatschappelijke participatie* van individuen. Daaronder wordt de betrokkenheid van burgers verstaan bij verenigingen en organisaties die geen winst beogen. Deze betrokkenheid kan verschillende vormen aannemen. Achtereenvolgens wordt gekeken naar het aantal lidmaatschappen, de mate van vrijwilligerswerk en het soort vereniging waarvan men lid is of waarvoor men vrijwilligerswerk doet.

De betrokkenheid van burgers bij politieke verenigingen (politieke partijen) komt niet in het tweede maar in het derde deel aan bod als één van de verschillende mogelijke vormen van politieke participatie. *Politieke participatie* wordt hier beschouwd als het gedrag van burgers gericht op de beïnvloeding van de politieke beleidsvoering. In deze bijdrage komen zowel institutionele vormen als niet-institutionele vormen van politieke participatie aan bod. Bij de eerste groep activiteiten verloopt de participatie via de bestaande geïnstitutionaliseerde electorale en politieke inspraakkanalen (deelname aan verkiezingen en lidmaatschap van politieke partijen). De tweede groep activiteiten is beleidsbeïnvloeding die verloopt via inspraakkanalen die de burger – al dan niet samen met anderen – zelf opzet. Het gaat om activiteiten als het tekenen van petitie's, het deelnemen aan demonstraties, het contacteren van media om de mening te uiten, het deelnemen aan een politiek forum op internet of het lidmaatschap van actie- of bewonersgroepen.

Bij de vergelijking van het participatiegedrag in Vlaanderen en in de EU-lidstaten trachten we op een bevattelijke en overzichtelijke manier samen te brengen wat elders al werd gepubliceerd en onderzocht. Waar nodig wordt dit aangevuld met eigen analyses.

Het internationaal vergelijkend participatieonderzoek is veelal gebaseerd op een beperkt aantal internationale, hoogstaande wetenschappelijke surveys: de European Social Survey (ESS), de European Values Study (EVS), Eurobarometer en het International Social Survey Programme (ISSP). Bij de eerste drie surveys stelt zich het probleem dat er geen aparte steekproeven voor Vlaanderen worden genomen. Het is wel mogelijk om de Belgische respondenten op te delen naar taalgroep, hetgeen in deze bijdrage ook is gebeurd. De op deze manier verkregen Vlaamse ESS-, EVS- en Eurobarometerresultaten kunnen bovendien vergeleken worden met de resultaten van de survey 'Sociaal-culturele Verschuivingen in Vlaanderen' (SCV-survey) die jaarlijks in opdracht van de Studiedienst van de Vlaamse Regering bij een steekproef van de Vlaamse

bevolking wordt afgenomen. De Vlaamse situatie wordt op twee manieren vergeleken met de situatie in de Franse Gemeenschap: aan de hand van de opdeling naar taalgroep van de ESS- en EVS-data en via een vergelijking van de resultaten van de SCV-survey en de 'Enquête identités et capital social' van het 'Institut Wallon de l'Evaluation, de la Prospective et de la Statistique' (IWEPS).

Deze surveygegevens zouden in het geval van lidmaatschappen van organisaties vergeleken kunnen worden met cijfers uit ledenregistraties van de organisaties zelf. Maar dergelijke vergelijkbare registratiecijfers zijn niet voor alle soorten organisaties en voor alle landen beschikbaar. Enkel bij de ledenaantallen van politieke partijen is dit wel het geval. Daar worden de surveygegevens afgezet tegenover de door de partijen zelf gerapporteerde ledencijfers. Bij de andere participatievormen wordt vooral gewerkt met data afkomstig van bevolkingsbevragingen. Voor een overzicht van de specificiteiten van de verschillende in deze bijdrage gebruikte surveys, wordt verwezen naar de bijlage.

Zoals gezegd, wordt in deze bijdrage gefocust op het participatiegedrag van het individu. Persoonlijke contacten, participatie aan het verenigingsleven en participatie aan politieke activiteiten zijn elementen die deel uitmaken van de zogenaamde structurele (of objectieve) component van het sociaal kapitaal waarover elk individu beschikt. In de meeste benaderingen van het concept sociaal kapitaal wordt deze structurele component aangevuld door culturele elementen als het vertrouwen van het individu in de medemens en de samenleving, de mate waarin het individu het gevoel heeft ergens bij te horen, de door het individu met de bredere samenleving gedeelde normen en waarden of een gevoel van burgerschap en burgerlijke verantwoordelijkheid (Hooghe, 2003).

In navolging van Bourdieu (1986) gaan heel wat auteurs ervan uit dat het sociaal kapitaal waarover een individu beschikt een positieve invloed heeft op diens persoonlijke leefsituatie. Door te investeren in en gebruik te maken van het eigen sociaal kapitaal kan het individu doelen bereiken die het anders niet zou bereiken: zowel materiële voordelen (zoals job, status, inkomen, ...) als immateriële voordelen (zoals subjectief welzijn). Andere auteurs gaan verder en zien sociaal kapitaal niet (alleen) als een eigenschap of hulpbron van het individu, maar evenzeer of zelfs voornamelijk als een eigenschap van de samenleving (Berger-Schmitt, 2000). Sociaal kapitaal veronderstelt een sociale relatie en kan enkel bestaan in zoverre het wordt gedeeld door verschillende individuen. Het is daardoor eerder een publiek dan een privaat goed. Het slaat op de instituties die de interacties tussen individuen bepalen en samenleven mogelijk maken. Het omvat de waarden en regels voor sociale omgang die vorm geven aan interpersoonlijke relaties, vertrouwen en een gemeenschappelijk gevoel van burgerlijke verantwoordelijkheid. Het zorgt ervoor dat de samenleving meer wordt dan een verzameling individuen. Sociaal kapitaal vormt zo de lijn die de samenleving verbindt (Social Capital Initiative, 1998).

Hoewel er in die tijd nog geen sprake was van de term 'sociaal kapitaal', steunen de vermeende positieve effecten van sociale samenhang en verbondenheid grotendeels op het werk van De Tocqueville, die in de 19de eeuw de evolutie beschreef van een aristocratische, gemeenschapsgerichte samenleving naar een democratische, individualistische samenleving (Smits & Elchardus, 2009). Die evolutie kon volgens hem twee kanten uit. Ofwel trekken mensen zich terug in het eigen gezin en laten ze de bredere samenleving en de publieke zaak voor wat ze is. Ofwel gaan ze net actief participeren, verenigen ze zich en raken ze zo volop betrokken bij de samenleving en het beleid. Participatie komt zo het samenleven en de democratie als geheel ten goede. Dergelijke redenering werd later overgenomen door tal van auteurs, onder meer door

Putnam, één van de meest toonaangevende hedendaagse stemmen in de literatuur over sociaal kapitaal. Hij wees op een positief verband tussen sociaal kapitaal en ‘good governance’, de politieke legitimiteit en de economische prestaties van een samenleving (Putnam, 1993). Andere auteurs spreken van een positieve invloed van sociaal kapitaal op domeinen als opleiding, fysieke en mentale gezondheid, veiligheid en algemene levenstevredenheid (Coleman, 1988; Lin, 1999). Dat betekent echter niet dat er geen negatieve effecten verbonden kunnen zijn aan sociaal kapitaal. Kwalitatieve sociale netwerken en gevoelens van saamenhorigheid en betrokkenheid zijn weliswaar positief voor diegenen die deel uitmaken van de samenleving, maar dat is niet noodzakelijk het geval voor de niet-leden. In een gesloten groep of samenleving kan het aanwezige sociaal kapitaal net gebruikt worden om zich negatief af te zetten tegenover de externe buitenwereld (Putnam, 2000). Putnam maakt daarom de opdeling tussen ‘bonding’ en ‘bridging’ netwerken, waarbij de eerste slaan op de aanwezige verbanden tussen individuen met dezelfde kenmerken en de tweede betrekking hebben op relaties tussen individuen uit verschillende groepen of gemeenschappen. Vooral de aanwezigheid van deze laatste verbanden zijn volgens de auteur van belang in de vorming van sociaal kapitaal. Gezien de vermeende positieve effecten van sociaal kapitaal, is het weinig verwonderlijk dat overheden de ontwikkelingen inzake sociaal kapitaal op de voet willen volgen. Ook de huidige Vlaamse Regering doet dat onder meer in het Pact 2020 dat zij in 2009 afsloot met de sociale partners en het middenveld.

Het concept ‘sociaal kapitaal’ is op zijn beurt sterk verwant met de begrippen ‘sociale cohesie’ en ‘sociale inclusie’. Over de precieze definiëring en afbakening van deze begrippen bestaat in de literatuur weinig consensus. Niet zelden worden deze termen als onderling verwisselbaar beschouwd en door elkaar gebruikt. Hier wordt echter uitgegaan van een bepaalde hiërarchie tussen de concepten. Sociaal kapitaal en sociale inclusie kunnen gezien worden als twee belangrijke dimensies van het bredere concept sociale cohesie (Berger-Schmitt, 2000). *Sociaal kapitaal* slaat op de in een samenleving aanwezige sociale verbanden, vertrouwen, gemeenschapsgevoel en mate van participatie. *Sociale inclusie* heeft betrekking op de mate van aan- of afwezigheid van sociaaleconomische verschillen en ongelijkheden. Het begrip vervangt oudere termen als ‘armoede’ en ‘deprivatie’ en is vooral populair geworden door de groeiende aandacht van de Europese Unie voor de strijd tegen sociale uitsluiting sinds de start van de Lissabonstrategie in 2000 (ondertussen ook overgenomen in de Europa 2020-strategie)³. Sociale inclusie wordt gezien als meer geschikt om de complexiteit van aan elkaar gerelateerde problemen zoals werkloosheid, lage opleiding, slechte gezondheid en huisvestingsproblemen in een gezamenlijk kader te bestuderen. Terwijl armoede een toestand of een resultaat beschrijft, heeft de dichotomie sociale inclusie/exclusie ook betrekking op de achterliggende processen en oorzaken. *Sociale cohesie* is dan de koepel die beide dimensies (sociaal kapitaal en sociale inclusie) omvat. Een samenleving met een hoge mate van sociale cohesie combineert de aanwezigheid van kwaliteitsvolle sociale verbanden en netwerken (sociaal kapitaal) met de afwezigheid van sociale uitsluiting en achterstelling (sociale inclusie).

1. Sociale participatie

In dit eerste deel komen de niet-geformaliseerde sociale contacten van burgers aan bod. Het gaat daarbij voornamelijk om contacten met familie, burens, vrienden of kennissen. Eerst wordt ingegaan op de frequentie van de contacten met familie, burens en vrienden of kennissen. Daarna

volgt één specifiek aspect van de aard en de kwaliteit van de persoonlijke contacten, met name de mate waarin men met iemand persoonlijke zaken kan bespreken.

1.1. Afbakening

De Sociale Staat van Vlaanderen 2009 had slechts beperkte aandacht voor informele sociale contacten. Drie indicatoren werden kort besproken: praten met buren, ontmoeten van familie thuis of elders en ontmoeten van vrienden thuis of elders. De beperkte aandacht werd gemotiveerd vanuit het feit dat het verre van zeker is dat dergelijke contacten dezelfde of vergelijkbare gevolgen hebben op het vlak van sociaal kapitaal, sociale cohesie of socialisatie van individuen als de participatie aan verenigingen (Smits & Elchardus, 2009). Ook in internationaal onderzoek wordt er beduidend minder aandacht besteed aan participatie in informele netwerken in vergelijking met participatie in formele netwerken (onder meer in verenigingen). Nochtans worden ook aan informele sociale participatie positieve gevolgen toegedicht, bijvoorbeeld op het vlak van sociale vaardigheden en fysieke en mentale gezondheid (Van der Meer e.a., 2008). Informele sociale contacten dragen ook bij tot een groter sociaal netwerk en kunnen een bevoorrechte toegang bieden tot informatie (bijvoorbeeld over openstaande jobs) of tot interessante professionele contacten buiten de traditionele kanalen om (Van der Meer e.a., 2009). In die zin kunnen informele sociale contacten een direct instrumenteel voordeel bieden.

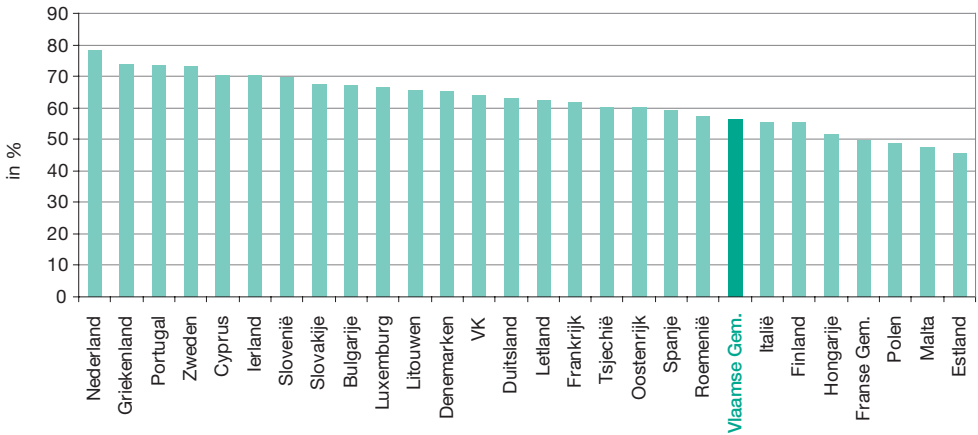
De densiteit, sterkte en omvang van sociale netwerken worden als belangrijk naar voren geschoven, maar blijken niet makkelijk te operationaliseren in internationaal vergelijkende surveys (Pichler & Wallace, 2007). Er worden ook vragen gesteld bij de geschiktheid van die netwerkinformatie als indicator van sociaal kapitaal (Finsveen & Van Oorschot, 2008). De grootte van iemands netwerk en de frequentie van de sociale contacten blijken slechts in beperkte mate voorspellende waarde te hebben voor de instrumentele voordelen die sociale participatie worden toegedicht. Toch blijft ook hier de analyse noodgedwongen beperkt tot deze eenvoudige maten. Het bestaande comparatieve surveymateriaal biedt namelijk geen andere mogelijkheden. In wat volgt, worden data van Eurobarometer en ESS gebruikt om Vlaanderen te positioneren op vlak van de frequentie van contacten met vrienden en buren en het hebben van een vertrouwenspersoon om intieme en persoonlijke kwesties mee te bespreken.

1.2. Vlaanderen Europees vergeleken

1.2.1. Contactfrequentie

Eurobarometer 62.2, afgenomen in november en december 2004, bevatte een module over sociaal kapitaal. Daarin werd de contactfrequentie met vrienden en buren bevroegd⁴. Van alle deelnemende landen blijken de Nederlanders de meeste contacten met vrienden te hebben: 55% rapporteert verschillende contacten per week, en nog eens 24% eenmaal per week. Dat maakt samen 79% met minstens wekelijks contacten. Vlaanderen bevindt zich in de zwakkere middenmoot: 31% rapporteert verschillende contacten per week, 26% eenmaal per week. In totaal heeft 57% minstens wekelijks contact met vrienden. In slechts zes landen en in de Franse Gemeenschap is dat aandeel nog kleiner.

Figuur 1. Procentueel aandeel van de bevolking van 15 jaar en ouder dat minstens wekelijks contact heeft met vrienden, Vlaamse/Franse Gemeenschap en EU27-landen⁵, 2004

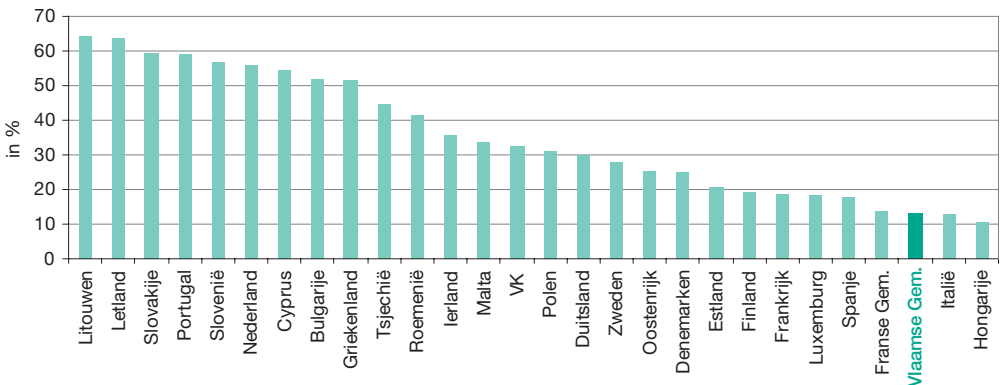

Bron: Eurobarometer 62.2.

De positie die Vlaanderen inneemt bij het aandeel mensen dat minstens wekelijks contact heeft met burens blijkt nog minder goed. In Vlaanderen is dat maar 13%. Slechts twee landen scoren nog lager dan Vlaanderen (Italië en Hongarije). Helemaal vooraan staat Litouwen. Daar zegt 64% van de bevolking minstens wekelijks contact te hebben met burens.

Opvallend is dat de variatie in figuur 2 veel groter is (aandeel varieert tussen 64% en 11%) dan in figuur 1 (aandeel varieert tussen 79% en 46%). Er zijn dus grotere landenverschillen in de contactfrequentie met burens dan in de contactfrequentie met vrienden.

Figuur 2. Procentueel aandeel van de bevolking van 15 jaar en ouder dat minstens wekelijks contact heeft met burens, Vlaamse/Franse Gemeenschap en EU27-landen, 2004

Bron: Eurobarometer 62.2.

Vooraf voor de contacten met burens verschillen de Eurobarometercijfers met de cijfers uit de SCV-survey. Volgens de SCV-survey van 2010 praat 70% van de Vlamingen minstens wekelijks met de burens. Dit grote verschil kan waarschijnlijk verklaard worden door de andere vraagstelling: ‘afspreken met’ (Eurobarometer) versus ‘praten met’ (SCV-survey). Volgens de SCV-

survey zou overigens 3% van de Vlamingen minstens wekelijks ‘vrijtijdsactiviteiten’ doen met burens; nog een ander cijfer bij nog een andere vraagstelling dus. Ook voor de Franse Gemeenschap zijn er cijfers over het ‘praten met burens’. Uit de IWEPs-enquête van 2007 blijkt dat 69% van de volwassen bevolking één of meerdere keren per week praat met de burens; een vergelijkbaar verschil dus dat waarschijnlijk eveneens aan de vraagstelling toegewezen kan worden.

De opeenvolgende SCV-surveys tonen dat het gaat om vrij stabiele cijfers. Er zijn wel duidelijke verschillen volgens een aantal achtergrondkenmerken, voornamelijk voor leeftijd. Jongeren hebben minder contact met hun burens (45% van de 18- tot 24-jarigen praat minstens wekelijks met burens, bij de 55- tot 74-jarigen is dit meer dan 80%), maar zij compenseren dit door meer contact met hun vriendenkring (75% van de 18- tot 24-jarigen ontmoet minstens wekelijks vrienden, bij de 55- tot 74-jarigen is dit ongeveer 60%).

De verschillende golven van ESS (2002, 2004, 2006 en 2008) laten ook toe om internationaal te vergelijken en geven bovendien al een beperkte tijdreeks. Het gaat telkens om één vraag waarin de contacten ‘om sociale redenen’ met vrienden, familie en collega’s samen worden bevestigd. Figuur 3 toont alleen de EU-landen opgenomen in de ESS van 2008. In Denemarken is het aandeel personen met minstens wekelijkse contacten het grootst (77%). De cijfers voor Spanje en Nederland zijn vrijwel even hoog, Vlaanderen is een goede middenmotor met 68%.

Figuur 3. Procentueel aandeel van de bevolking van 15 jaar en ouder dat minstens wekelijks vrienden, familie of collega’s ontmoet, Vlaamse/Franse Gemeenschap en 22 EU-landen, 2008

Bron: ESS 2008.

Als de verschillende ESS-jaargangen worden bekeken, blijken de verschillen in de tijd over het algemeen veel beperkter dan de verschillen tussen landen. Portugal vormt hierop een uitzondering. In dat land schommelen de percentages sterk, maar uit die schommelingen blijkt geen trend. In 2004 en 2006 zouden de contactfrequenties in Portugal veel hoger liggen dan in 2002 en in 2008. In de andere landen en ook in Vlaanderen zijn de temporele verschillen eerder klein.

Het is moeilijk om duidelijke patronen te ontwaren over de verschillende indicatoren van contactfrequentie heen. Weinig landen situeren zich telkens aan dezelfde kant van de figuren.

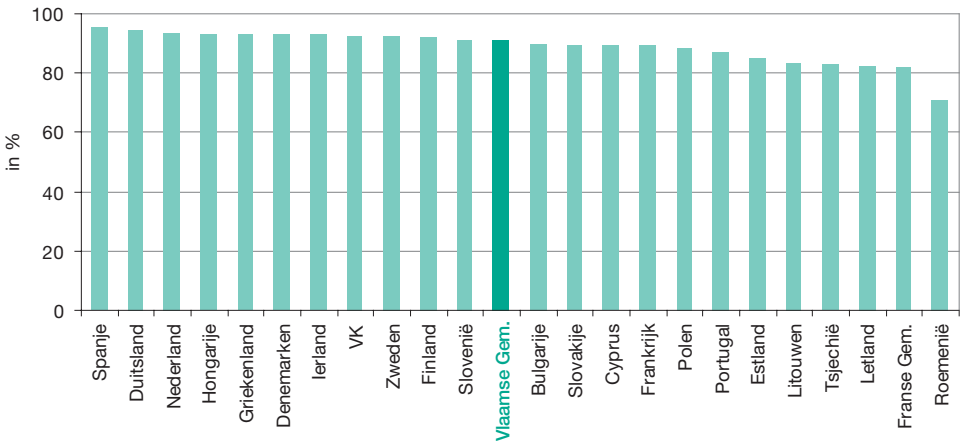
Hongarije bevindt zich telkens eerder aan de kant met lage contactfrequenties en Nederland en Portugal eerder aan de kant met hoge frequenties. Vlaanderen lijkt over het algemeen een middenmotor en springt er in geen van beide richtingen uit. Voor de contacten met burens scoort Vlaanderen wel slecht, maar uit de vergelijking met SCV-cijfers blijkt dat dat mogelijk te wijten is aan de vraagverwoording.

1.2.2. Kwaliteit van de sociale contacten

In de beschikbare surveys is er slechts één internationaal vergelijkbare indicator die iets zegt over de aard of de kwaliteit van de sociale contacten. In ESS wordt gevraagd naar het al dan niet hebben van iemand waarmee intieme en persoonlijke kwesties besproken kunnen worden. De ruime meerderheid van de respondenten heeft zo'n vertrouwenspersoon. In Spanje zegt 95% van de respondenten zo iemand te hebben. In nog eens tien andere landen en in Vlaanderen gaat het om meer dan 90% van de bevolking. Roemenië sluit de rij met 71% en ook de Franse Gemeenschap scoort met 82% relatief gezien eerder zwak. Globaal genomen zijn de verschillen tussen landen voor deze indicator echter beduidend kleiner dan voor de indicatoren over de contactfrequentie.

De vier opeenvolgende ESS-golven geven in de meeste landen stabiele cijfers, zij het iets minder voor de Franse Gemeenschap en Spanje. Dat laatste land bevindt zich alleen in 2008 aan de top. De fluctuaties voor de Franse Gemeenschap kunnen waarschijnlijk deels verklaard worden door de kleinere steekproefomvang (minder dan 700 respondenten in 2008). Het Vlaamse cijfer is over de jaren heen zeer stabiel. Het verschil tussen de hoogst en de laagst opgetekende waarde bedraagt minder dan één procentpunt.

Figuur 4. Procentueel aandeel van de bevolking van 15 jaar en ouder dat iemand heeft om persoonlijke of intieme kwesties te bespreken, Vlaamse/Franse Gemeenschap en 22 EU-landen, 2008

Bron: ESS 2008.

1.2.3. Ongelijke participatie

Om verschillen tussen bevolkingsgroepen in beeld te brengen, werden sociale participatiekloven berekend (tabel 1). Deze kloven geven de verhouding weer van het aandeel personen dat minstens wekelijks contact heeft naar geslacht, leeftijd en opleiding⁶. De tweede kolom in tabel 1 toont bijvoorbeeld voor alle landen de verhouding tussen het aandeel mannen met

minstens wekelijks sociale contacten en het aandeel vrouwen met minstens wekelijks contacten. Cijfers groter dan 1 geven aan dat mannen meer sociale contacten hebben dan vrouwen. Bij cijfers kleiner dan 1 geldt dat mannen minder contacten hebben dan vrouwen. Alleen als de verhouding van het aandeel mannen en vrouwen significant verschilt van 1, wordt het resultaat van die verhouding weergegeven.

Tabel 1. Verhouding van het aandeel van de bevolking dat minstens wekelijks contact heeft met vrienden, familie of collega's (frequentie) en dat iemand heeft om intieme zaken te bespreken (VP=vertrouwenspersoon), naar geslacht, leeftijd en opleiding, Vlaamse/Franse Gemeenschap en 22 EU-landen, 2008

	Geslacht (man/vrouw)		Leeftijd 1 (35-64/18-34)		Leeftijd 2 (35-64/65+)		Opleiding (hoog/laag)	
	Frequentie	VP	Frequentie	VP	Frequentie	VP	Frequentie	VP
Vlaamse Gemeenschap⁷	ns	ns	0,70	0,95	ns	1,15	ns	1,12
Franse Gemeenschap	ns	ns	0,82	0,88	ns	ns	ns	1,21
West-Europese EU-landen								
Nederland	0,92	0,98	0,83	0,95	1,10	1,10	1,06	1,04
Duitsland	ns	ns	0,72	0,97	1,25	ns	ns	1,05
Frankrijk	0,93	ns	0,74	0,93	ns	1,12	1,10	1,16
Verenigd Koninkrijk	ns	0,94	0,78	0,98	0,86	1,03	ns	1,05
Ierland	ns	0,96	0,78	0,97	ns	ns	ns	1,09
Noord-Europese EU-landen								
Zweden	ns	0,95	0,81	0,95	1,11	1,14	ns	1,11
Finland	0,93	0,96	0,73	0,95	ns	1,05	ns	1,06
Denemarken	ns	ns	0,86	0,96	ns	1,09	ns	1,11
Zuid-Europese EU-landen								
Spanje	ns	0,98	0,85	0,98	ns	1,05	1,09	1,05
Portugal	1,12	1,04	0,83	0,92	1,09	1,10	1,15	1,09
Griekenland	1,15	0,96	0,68	0,97	ns	1,10	1,26	1,05
Cyprus	1,23	ns	0,72	0,96	ns	1,04	1,47	1,10
Oost-Europese EU-landen								
Estland	ns	0,96	0,61	0,94	1,20	1,10	ns	1,14
Litouwen	1,15	0,96	0,71	0,93	1,45	1,20	ns	1,19
Litouwen	1,14	ns	0,44	0,89	1,46	1,14	0,63	1,11
Polen	1,25	ns	0,51	0,93	ns	1,11	ns	1,12
Tsjechië	ns	0,95	0,68	0,90	ns	1,15	0,71	ns
Slovakije	ns	ns	0,66	0,93	ns	ns	ns	1,08
Slovenië	1,21	ns	0,55	0,94	1,21	1,11	ns	1,11
Hongarije	1,15	ns	0,51	0,95	ns	ns	ns	ns
Bulgarije	1,10	0,96	0,70	0,96	ns	1,08	ns	1,10
Roemenië	ns	0,90	0,50	0,83	ns	1,13	ns	1,13
Totaal	ns	0,98	0,74	0,95	1,04	1,05	ns	1,08

ns: verhouding verschilt niet significant van 1 bij $p \leq 0,05$.

Bron: ESS 2008.

Uit tabel 1 blijkt dat vrouwen in de Vlaamse en Franse Gemeenschap, evenals in alle West- en Noord-Europese landen niet minder sociale contacten hebben dan mannen. In Nederland, Frankrijk en Finland hebben zij zelfs meer sociale contacten. In de meerderheid van de Zuid- en Oost-Europese landen is het aandeel personen met minstens wekelijkse sociale contacten kleiner bij vrouwen dan bij mannen.

Jongeren (18 tot 34 jaar) blijken in alle landen meer sociale contacten te hebben dan personen uit de middengroep (35 tot 64 jaar). Ouderen hebben minder contacten dan personen uit de middengroep. In acht van de onderzochte landen – Nederland, Duitsland, Zweden, Portugal, de Baltische staten en Slovenië – is het aandeel ouderen (65 jaar en ouder) met minstens wekelijks sociale contacten kleiner dan het aandeel bij de middengroep (35 tot 64 jaar). Het Verenigd Koninkrijk is het enige land waar ouderen significant meer contacten hebben dan de middengroep. In Vlaanderen is er geen significant verschil tussen de ouderen en de middengroep. Naar opleidingsniveau is er maar in een beperkt aantal landen sprake van een significant verschil tussen laag- en hoogopgeleiden. Opvallend daarbij is dat in alle Zuid-Europese ESS-landen hoogopgeleiden hogere contactfrequenties rapporteren dan laagopgeleiden. In Litouwen en Tsjechië blijkt net het omgekeerde het geval. Daar liggen de contactfrequenties bij laagopgeleiden net hoger dan bij hoogopgeleiden. Globaal genomen geeft tabel 1 aan dat leeftijd het kenmerk is waarvoor de grootste en meest constante verschillen worden opgetekend.

Er zijn ook nog andere achtergrondkenmerken die een effect hebben op de sociale contactfrequentie (niet opgenomen in tabel 1). Uit de ESS-data van 2008 blijkt dat mensen die samenwonen met een partner beduidend minder vaak behoren tot de groep met minstens wekelijkse contacten. Dit hangt samen met het leeftijdeffect. Jongeren die zich in alle landen onderscheiden door een hogere contactfrequentie, wonen minder vaak samen met een partner. Mensen die zeggen moeilijk rond te komen met hun inkomen, hebben ten slotte een grotere kans op minder dan wekelijks contact met vrienden, familie of collega's.

Deze bevindingen zijn een bevestiging van het internationaal vergelijkend onderzoek van Lelkes (2010). Zij vindt weliswaar dat vrouwen meer dan mannen contact met familie hebben en dat mannen meer dan vrouwen contact met vrienden hebben – hetgeen bevestigd wordt door de resultaten van de SCV-survey – maar aangezien in tabel 1 deze verschillende aspecten werden samengenomen, is het weinig verwonderlijk dat in verschillende landen de genderverschillen wegvallen. Datzelfde onderzoek bevestigt ook dat ouderen minder sociale contacten hebben dan de andere leeftijdsgroepen⁸, evenals de grotere kans op sociale isolatie bij personen met een laag inkomen.

Bij het hebben van een vertrouwenspersoon zijn er meer significante verschillen dan bij de frequentie van sociale contacten. De grootte van de kloven is kleiner, maar dat is mee een gevolg van het hoge absolute niveau van de aandelen met een vertrouwenspersoon in de meeste landen.

Als er significante verschillen zijn tussen mannen en vrouwen, zijn die in alle landen, met uitzondering van Portugal, in het voordeel van de vrouwen. Zij hebben vaker een vertrouwenspersoon dan mannen.

Ook de leeftijdsverschillen gaan telkens in dezelfde richting. De jongeren (18 tot 34 jaar) hebben in alle landen net als in Vlaanderen meer kans om een vertrouwenspersoon te hebben dan de middengroep (35 tot 64 jaar) die op hun beurt in bijna alle landen vaker een vertrouwenspersoon hebben dan de ouderen (65 jaar en ouder)⁹.

Volgens opleidingsniveau zijn er in twee landen geen significante verschillen (Tsjechië en Hongarije). In alle andere landen hebben hoogopgeleiden vaker iemand om intieme zaken mee te bespreken dan laagopgeleiden.

Net zoals bij de contactfrequentie blijkt ook hier het grote belang van het kenmerk leeftijd en dan vooral het verschil tussen de jongste groep en de middengroep dat voor beide indicatoren in alle landen significant is.

Er zijn naast geslacht, leeftijd en opleiding uiteraard nog andere achtergrondkenmerken die een effect hebben op het al dan niet hebben van een vertrouwenspersoon. Huishoudtype is daarvan de belangrijkste. Mensen die niet samenwonen met een partner beschikken minder vaak over een vertrouwenspersoon. Het verschil is niet zo groot (86% versus 89%), maar heeft wel dezelfde richting in alle landen, met uitzondering van Roemenië. Vooral de verzuimden hebben minder vaak iemand om intieme zaken mee te bespreken (78%). Dit geldt ten slotte ook voor de groep die zegt moeilijk rond te komen met zijn inkomen (83%).

Tot slot wordt in het licht van de sterke expansie van de digitale media nog kort ingegaan op de mogelijkheden van het internet om de bestaande sociale participatiekloven te verkleinen. In de literatuur bestaan hierover tegenstrijdige verwachtingen (Walgrave & Hooghe, 2010). Enerzijds wordt er door een aantal auteurs van uitgegaan dat digitale media participatiekansen geven aan minder gefavoriseerde groepen. Via internet kunnen ruimtelijke barrières op een eenvoudige manier overbrugd worden wat vooral kansen biedt aan groepen die bij hun sociale contacten gehinderd worden door dergelijke barrières (zoals ouderen, personen met handicap, huismannen en vrouwen ...). Anderzijds wijzen andere auteurs op de bestaande digitale kloof. De toegang tot en het gebruik van internet wordt sterk bepaald door factoren als leeftijd, opleiding en inkomen. Zogenaamd ‘sterkere’ groepen (zoals jongeren, hoogopgeleiden en personen met hogere inkomens) participeren beduidend meer aan de digitale media. Specifiek voor sociale participatie kan er daardoor van uitgegaan worden dat de bestaande participatiekloven nog versterkt worden. Dat wordt bevestigd door het bestaande empirische materiaal (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2011). In 2009 communiceerde weliswaar 73% van de Vlamingen op een of andere manier online, maar er blijken grote verschillen naar leeftijd en opleiding. Bij de jongeren (16 tot 24 jaar) gaat het om 95%, bij de ouderen (55 tot 74 jaar) om 45%. Bij de hooggeschoolden gaat het om 94%, bij de laaggeschoolden om 49%. Deze kloven zijn een stuk groter dan die in de best presterende EU-landen.

1.3. Op zoek naar verklaringen voor landenverschillen

Uit het voorgaande blijken (grote) verschillen tussen landen in frequentie en kwaliteit van de sociale contacten. Internationaal vergelijkend onderzoek formuleert een aantal theorieën en hypothesen over de impact van het welvaarts- en sociale beschermingsniveau en het democratische gehalte van landen op de verschillen in de mate en de aard van de sociale participatie (zie onder meer Scheepers e.a., 2002; Pichler & Wallace, 2007; Van der Meer e.a., 2008, 2009). Het zijn theorieën die ook bij de bespreking van de andere vormen van participatie verderop in deze bijdrage nog aan bod zullen komen.

Over de impact van het welvaarts- en sociale beschermingsniveau van een land op de informele sociale contacten van zijn burgers worden twee uiteenlopende hypothesen geformuleerd. Een eerste hypothese is gebaseerd op de zogenaamde ‘crowding out’-theorie. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat familie- en vriendschapsrelaties fungeren als een soort bescherming tegen economische tegenspoed. Als de welvaartsstaat meer ontwikkeld is, verliezen deze relaties een deel van hun waarde of zijn ze alvast minder noodzakelijk. Ontwikkelde systemen van sociale bescherming bieden een verzekering tegen werkloosheid, ouderdom en ziekte of handicap en

nemen zo de ondersteunende rol van familie en vrienden in dergelijke situaties over. Mensen moeten niet langer een beroep doen op hun sociaal netwerk, maar kunnen vertrouwen op ondersteuning door de overheid. Omgekeerd kunnen volgens deze theorie informele relaties een compensatie bieden voor de afwezigheid van welvaartsvoorzieningen. Die afwezigheid zou mensen aanzetten om te investeren in hun informeel netwerk. De hypothese luidt dus dat in landen met een minder uitgebouwde welvaartsstaat, de sociale participatie hoger ligt.

Een andere hieraan tegengestelde hypothese is gebaseerd op de ‘socio-economic security’-theorie. Deze theorie gaat ervan uit dat sociale contacten voldoen aan een zogenaamde ‘hogere’ behoefte. Het is pas als de basisbehoeften vervuld zijn dat mensen trachten om aan hogere behoeften te voldoen. In landen met een hoge welvaart en goed uitgebouwde sociale bescherming garandeert de overheid een hoge mate van sociaaleconomische veiligheid. Dat laat burgers toe om hogere behoeften na te streven, zoals sociale contacten en participatie. De hypothese luidt dan dat in landen met een hoge welvaart en goed uitgebouwde sociale bescherming, de sociale participatie hoger ligt.

Voorgaande theorieën hebben betrekking op het welvaartsniveau van een land. In de ‘safe refuge’-theorie wordt de sociale participatie gekoppeld aan het democratische gehalte van het regime. Er wordt vanuit gegaan dat individuen minder vaak zullen participeren in de intieme sfeer als ze makkelijker hun expressieve en instrumentele doelstellingen kunnen nastreven in de publieke ruimte. De hypothese vertrekt meestal van de omgekeerde situatie, namelijk vanuit de beperkingen die door de overheid worden opgelegd. Meer repressieve staten beperken de vrijheid in de publieke ruimte en promoten zo indirect participatie in de intieme sfeer. Sociale participatie wordt zo gezien als een veilig alternatief (‘safe refuge’) voor aanwezigheid in de publieke ruimte. Onzekere institutionele settings waar bijvoorbeeld burgerrechten minder goed gewaarborgd zijn, zouden dus de informele sociale participatie bevorderen.

De empirische evidentie die deze hypothesen al dan niet bevestigt, is niet altijd overtuigend. Van der Meer e.a. (2009) vinden dat het niveau van sociale zekerheidsuitgaven positief samenhangt met sommige vormen van sociale participatie, maar negatief met andere vormen. In het eerste geval worden hypothesen die voortvloeien uit de ‘crowding out’-theorie verworpen, in het andere geval bevestigd. Ook uit de ‘safe refuge’-theorie leiden Van der Meer e.a. hypothesen af die nu eens wel, dan weer niet bevestigd worden. Scheepers e.a. (2002) rapporteren verschillen in contactfrequenties naar soort welvaartsregime, maar die verschillen zijn anders bij contacten met de familie dan bij contacten met vrienden. De resultaten die Van der Meer e.a. (2008) bespreken, weerleggen alle hypothesen die zij afleiden uit de ‘crowding out’-theorie. Voor de andere theorieën is de empirische ondersteuning wisselend. Sommige hypothesen die voortvloeien uit de ‘socio-economic security’-theorie worden bevestigd, andere niet en hetzelfde geldt voor de ‘safe refuge’-theorie. Pichler & Wallace (2007) concluderen dat de veronderstelde samenhang tussen sociale participatie en welvaartsregimes slechts opgaat in een beperkt aantal gevallen. De hoge mate van sociale participatie in de Noord-Europese landen linken de auteurs aan het daar bestaande sociaaldemocratische welvaartsregime. In de andere landen vinden zij echter geen expliciete link tussen het type welvaartsregime en de mate en aard van sociale participatie.

Tot slot werden enkele aspecten van de bovenvermelde theorieën getest via eigen multilevel analyses op de ESS 2008-data¹⁰. In een eerste analyse was de afhankelijke variabele het al dan niet minstens wekelijks hebben van sociale contacten, in een tweede analyse het al dan niet hebben van iemand om persoonlijke zaken te bespreken. Bij de eerste variabele kan ongeveer

9% van de onderlinge verschillen tussen individuen verklaard worden door verschillen op landenniveau, bij de tweede variabele 6%. De verschillen tussen individuen zijn echter altijd veel belangrijker.

Op individueel niveau heeft leeftijd duidelijk het sterkste effect op de sociale contactfrequentie. De jongste leeftijdsgroepen hebben een veel grotere kans om minstens wekelijks sociale contacten te hebben. Bij vrouwen, mensen die samenwonen met een partner en mensen die betaald werk hebben, is die kans een beetje kleiner, bij hogeropgeleiden een beetje groter.

Het hebben van een vertrouwenspersoon wordt vooral verklaard door leeftijd, opleidingsniveau, geslacht, het hebben van een partner en het hebben van betaald werk. Het zijn opnieuw de jongeren die het vaakst een vertrouwenspersoon hebben. Het verschil tussen hogeropgeleiden en lageropgeleiden is groter dan bij de sociale contactfrequentie maar lopen ook hier in het voordeel van de hogeropgeleiden. De effecten van geslacht, betaald werk en het hebben van een partner zijn eveneens groter, maar lopen in de andere richting dan bij contactfrequentie. Vrouwen, mensen met betaald werk en mensen die samenwonen met een partner hebben beduidend vaker een vertrouwenspersoon. Ook de huishoudomvang heeft nog een klein positief effect.

Van de variabelen op landenniveau heeft alleen het bbp per inwoner een duidelijk positief effect, zowel op de sociale contactfrequentie als op de kans om een vertrouwenspersoon te hebben. Variabelen die de politieke vrijheden of de lengte van de democratische traditie meten, hebben geen significante effecten, net zo min als het niveau van de uitgaven voor sociale zekerheid en andere sociaaleconomische indicatoren als de werkloosheidsgraad of het industrialisatieniveau.

In zekere zin kunnen deze resultaten als een bevestiging van de ‘socio-economic security’-theorie gezien worden. Een hoger bbp per inwoner kan gezien worden als een indicatie dat de basisbehoeften in ruimere mate vervuld zijn en geeft de burgers de mogelijkheid om hogere behoeften zoals sociale verbondenheid na te streven. Toch kijkt de ‘socio-economic security’-theorie voor de vervulling van de basisbehoeften eerder naar de omvang van de sociale bescherming en minder naar het bbp. Daarvoor wordt geen bevestiging gevonden gegeven de afwezigheid van effecten van het uitgavenniveau voor de sociale zekerheid. Voor de andere theorieën is er zelfs geen gedeeltelijke bevestiging. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat het aantal landen in de analyse eerder beperkt is en dat de groep van EU-landen waarschijnlijk al relatief homogeen is voor een aantal variabelen. Toch kan geconcludeerd worden dat de verschillen op landenniveau – de verschillen dus die tussen de landen blijven bestaan als voor hun verschillende bevolkingssamenstelling wordt gecontroleerd – niet zomaar te verklaren zijn vanuit de elementen die door de verschillende theorieën worden aangereikt.

De multilevel analyses geven aan welke variabelen op individueel en landenniveau meespelen in het verklaren van de verschillen in sociale participatie tussen individuen. Maar daarmee wordt nog geen verklaring gegeven voor de middenpositie van Vlaanderen in de Europese rangschikking (zie figuren 3 en 4). Dat is gezien de beperkte verklaringskracht van de landenvariabelen opgenomen in de analyses niet evident. Verdere analyse van de multilevel resultaten geeft alvast aan dat de persoonskenmerken van de Vlamingen hierin geen rol spelen¹¹. Dat kan afgeleid worden uit het feit dat de positie van Vlaanderen als middenmoter gelijk blijft voor en na controle voor de individuele variabelen. Het relatief hoge bbp blijkt wel een positief effect te hebben op de plaats van Vlaanderen in de rangschikking van EU-landen. Als gecontroleerd wordt voor deze factor (dat wil zeggen als deze variabele over alle landen heen constant wordt gehouden), zakt Vlaanderen een aantal plaatsen.

2. Maatschappelijke participatie

Onder maatschappelijke participatie wordt hier de betrokkenheid van burgers bij verenigingen en instellingen verstaan (Van der Meer, 2009). Deze betrokkenheid kan verschillende vormen aannemen, maar essentieel is dat het gaat om vrijwillige participatie in organisaties die geen economische winst beogen.

Maatschappelijke participatie speelt zich af in wat doorgaans de civiele samenleving ('civil society') of het maatschappelijke middenveld wordt genoemd (Buys, 2009). Het is de sfeer tussen de markt, de private en de publieke sfeer. Het is de omgeving waarin burgers vrijwillige en onbaatzuchtige relaties kunnen aangaan en zich bekommeren om gemeenschappelijke belangen.

Er worden van maatschappelijke participatie heel wat positieve effecten verwacht en dit zowel voor het individu als voor de samenleving. Zo wordt ervan uitgegaan dat een individu door deel te nemen aan het verenigingsleven zijn sociaal kapitaal kan verhogen en zo ook zijn persoonlijke positie op verschillende domeinen van de samenleving (job, status, inkomen,...) kan versterken (Ruiter, 2008). Op maatschappelijk niveau zorgt de deelname aan het verenigingsleven voor meer vertrouwen en sociale verbondenheid tussen mensen, voor een versterking van de democratische werking van een land of regio en zelfs voor economische voordelen (Almond & Verba, 1963; Putnam, 1993). Al deze effecten heeft maatschappelijke participatie in zekere mate gemeen met andere vormen van participatie. Er worden aan maatschappelijke participatie echter ook belangrijke specifieke effecten toegeschreven. Zo ziet Putnam (2000) verenigingen als 'schools of democracy' waar burgers gesocialiseerd en gestimuleerd worden om politiek te participeren.

Niet iedereen is echter overtuigd van de duidelijke meerwaarde van maatschappelijke participatie. Het beschikbare onderzoek is op dit vlak trouwens niet eenduidig (Hooghe, 2010). Een in dit verband belangrijk element is het al aangehaalde onderscheid dat Putnam (2000) maakt tussen sociaal kapitaal gebaseerd op contacten tussen mensen met een gelijkaardige achtergrond ('bonding') en sociaal kapitaal gebaseerd op contacten tussen mensen met een verschillende achtergrond ('bridging'). In een gesloten groep kan het aanwezige sociaal kapitaal net gebruikt worden om zich negatief af te zetten tegenover de buitenwereld (Coffé & Geys, 2007). De eensgezindheid over de positieve effecten van het verenigingsleven die vandaag onder meer blijkt uit het Pact 2020, volgt op een meer kritische houding tegenover het verenigingsleven tijdens de laatste decennia van de vorige eeuw. Dat hing samen met de toen vaak geuite kritiek op de verzuiling, de structurele segregatie van de samenleving op basis van levensbeschouwing of ideologie. Vermits het merendeel van de verenigingen 'zuilgebonden' waren, werden zij beschouwd als instanties die deze maatschappelijke opdeling mee in stand hielden. Deze kritische houding ten opzichte van het verenigingsleven veranderde vanaf de tweede helft van de jaren 1990 toen wereldwijd meer en meer werd gewezen op een verstoring van het samenleven door een toenemend wantrouwen en onbehagen in instellingen, gekoppeld aan een toenemend gevoel van onveiligheid (Fukuyama, 1995; Elchardus e.a., 2001). Sindsdien wordt aan het verenigingsleven door zijn vermeende socialisatie- en integratiefuncties een belangrijke rol toegedicht in het opwerpen van een dam tegen dat opkomende maatschappelijke wantrouwen.

Het is dan ook logisch dat overheden de ontwikkelingen aangaande maatschappelijke participatie op de voet volgen en deze vorm van participatie stimuleren. In Vlaanderen vertaalt zich dat in een actief subsidiebeleid voor het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk op zowel het

Vlaamse, provinciale als gemeentelijke niveau. Van het verenigingsleven worden extra inspanningen verwacht om alle lagen van de bevolking zo maximaal mogelijk te bereiken. Dit staat met zoveel woorden in het participatiedecreet van 2008 en de beleidsnota Cultuur 2010-2014 (Schauvlieghe, 2010). In het Pact 2020 mikken de ondertekenende partners ook zeer hoog inzake maatschappelijke betrokkenheid. In doelstelling 2 van het Pact wordt dit als volgt verwoord: *‘Alle inwoners van Vlaanderen kunnen in 2020 worden bereikt door een vereniging, een buurtwerking, een vrijwilligersorganisatie of door samenlevingsopbouw.’*

2.1. Afbakening

Maatschappelijke participatie wordt hier vanuit twee invalshoeken bekeken: het lidmaatschap van verenigingen en het vrijwilligerswerk in verenigingsverband.

Het lidmaatschap van een vereniging lijkt vrij eenvoudig af te bakenen aangezien personen die lid willen worden zich meestal via de vervulling van bepaalde formaliteiten (bijvoorbeeld via de aanschaf van een lidkaart) officieel moeten aansluiten. In de literatuur is de jongste jaren meer en meer sprake van zogenaamde ‘lichte gemeenschappen’ waarin mensen samen activiteiten doen zonder een formeel organisatieverband. Lichte gemeenschappen worden doorgaans gekenmerkt door vluchtigere, lossere en/of flexibelere banden dan de banden tussen individuen en de vereniging waarvan ze formeel lid zijn (Coser, 1974; Duyvendak & Hurenkamp, 2004; Scheerder e.a., 2008; Van den Berg e.a., 2011). Vermits deze vorm van maatschappelijke participatie vooralsnog moeilijk in beeld te brengen is en er vrijwel geen vergelijkbare data beschikbaar zijn, komt deze participatievorm in deze bijdrage verder niet aan bod.

Maar ook het formele lidmaatschap van organisaties kan variëren naar aard en intensiteit. Veelal wordt een opdeling gemaakt tussen passieve en actieve leden/bestuursleden. Het onderscheid tussen passief en actief lidmaatschap heeft te maken met het al dan niet deelnemen aan activiteiten van een vereniging. Onderzoek heeft al meermaals aangetoond dat het positieve effect van lidmaatschap vooral speelt voor actieve leden en veel minder voor passieve leden (Putnam, 2000; Hooghe, 2003; Elchardus e.a., 2001). Bovendien speelt ook het soort vereniging een rol (Van der Meer, 2009). Het effect van het soort vereniging op bijvoorbeeld het sociaal kapitaal blijkt echter niet eenduidig (Elchardus e.a., 2001; Scheerder e.a., 2003).

Terwijl de afbakening van lidmaatschap vrij eenvoudig lijkt, is dat bij het begrip vrijwilligerswerk minder evident. Deze activiteit kent vele vormen en maten van betrokkenheid. Verschillen hebben te maken met de aard van de activiteit die verricht wordt, de maatschappelijke context waarin dat gebeurt, de motieven en relationele kenmerken van de vrijwilliger (Loose & Gijssels, 2007). Men zou zelfs kunnen stellen dat het gaat om een sociaal construct dat enkel bestaat ‘in the eyes of the beholder’ (Hustinx & Lammertyn, 2003). Hier wordt gebruik gemaakt van de definitie opgenomen in de wet van 3 juli 2005 betreffende de rechten van de vrijwilliger (Belgisch Staatsblad, 29/08/2005): *‘Elke activiteit die onbezoldigd en onverplicht wordt verricht, die wordt verricht ten behoeve van één of meer personen, andere dan degene die de activiteit verricht, van een groep of organisatie of van de samenleving in zijn geheel, die wordt ingericht door een organisatie, anders dan het familie- of privéverband van diegene die de activiteit verricht, die niet in het kader van een arbeidsovereenkomst, een dienstencontract of een statutaire aanstelling door dezelfde persoon en voor dezelfde organisatie wordt verricht.’* D’Hondt & Van Buggenhout (1998) voeren echter aan dat ook bij een dergelijke uitvoerige definiëring nog onduidelijkheid blijft bestaan over minstens drie elementen: het onverplichte karakter van de activiteit, de gerichtheid op derden of de samenleving en het onbezoldigde karakter van de activiteit. Het geeft aan dat vrijwilligerswerk niet altijd en overal

dezelfde lading dekt¹². Daarmee moet zeker in internationale vergelijkingen rekening worden gehouden. Zoals de definitie aangeeft, wordt vrijwilligerswerk hier bekeken binnen of vanuit een organisatie. Mantelzorg waarbij huisgenoten, burens of vrienden elkaar ondersteunen en helpen, komt daardoor niet in beeld.

Ten slotte kunnen lidmaatschap en vrijwilligerswerk elkaar ook deels overlappen. Vrijwilligerswerk kan namelijk gezien worden als een intense vorm van lidmaatschap waarbij het niet zozeer om het deelnemen gaat maar vooral om het nemen van initiatief en het opnemen van verantwoordelijkheid. Dit vertaalt zich in het uitvoeren van onbezoldigde taken zowel binnen als vanuit de organisatie. Het kan dus zowel gaan om het opnemen van een (bestuurs)functie in de organisatie, als om het bieden van hulp aan derden vanuit de organisatie. Vermits niet alle vormen van vrijwilligerswerk te herleiden zijn tot het opnemen van functies binnen een vereniging, worden beide vormen van maatschappelijke participatie afzonderlijk bekeken.

Lidmaatschap en vrijwilligerswerk kunnen op verschillende manieren in beeld gebracht worden: via registraties door de organisaties of via bevraging van de bevolking over het opgenomen engagement in verenigingen. Ledenregistraties zijn in Vlaanderen zeker niet voor alle verenigingen beschikbaar. Voor sportverenigingen en jeugdbewegingen is het mogelijk een tijdreeks op te bouwen, voor andere verenigingen is slechts een beperkt aantal data beschikbaar waardoor het niet eenvoudig is de evolutie over een langere periode te schetsen. Daarbij komt dat vergelijkingen met andere Europese landen niet mogelijk zijn op basis van registraties. Daarvoor ontbreken de nodige vergelijkbare datasets. In wat volgt, wordt dan ook vooral gebruik gemaakt van resultaten van bevolkingssurveys.

Voor Vlaanderen is over dit onderwerp heel wat surveymateriaal beschikbaar. Dat kwam al uitvoerig aan bod in de analyse van Smits & Elchardus (2009) in de Sociale Staat van Vlaanderen 2009. Zowel de SCV-surveys als de participatiesurveys van het Steunpunt Re-Creatief (Lievens & Waeghe, 2005) en het Steunpunt Cultuur, Jeugd en Sport (Lievens & Waeghe, 2010) laten toe de lidmaatschappen van verenigingen vrij uitvoerig te analyseren. Ondertussen zijn ook de resultaten van de survey ‘Sociale Cohesie in Vlaanderen’ (SCIF) beschikbaar (Hooghe & Quintelier, 2011). In al deze surveys krijgen de respondenten een lijst van mogelijke verenigingen voorgelegd. Telkens kunnen ze aangeven of ze lid zijn (geweest) en of het daarbij om een passief, actief of bestuurslidmaatschap gaat.

De jongste jaren is het beschikbare vergelijkende Europese surveymateriaal over het engagement in verenigingen toegenomen. Internationale vergelijkingen van lidmaatschappen en vrijwilligerswerk liggen echter niet voor de hand (Dekker & de Hart, 2009). De vraagstellingen zijn niet steeds identiek, de bevroegde frequenties niet steeds gelijk en ook bij een vrijwel identieke vraagstelling en methode doen zich in afzonderlijke landen soms opmerkelijke verschillen in de tijd voor. Hierna wordt gebruik gemaakt van de gegevens van de European Values Study (EVS) die niet alleen toelaat de Europese landen over een langere periode te analyseren maar het ook mogelijk maakt binnen landen verschillen tussen groepen in beeld te brengen. Van de EVS zijn vier edities beschikbaar: 1981, 1990, 1999, 2008. Omwille van het beperkte aantal bevroegde landen en organisaties in de editie van 1981 wordt deze golf hier niet mee opgenomen. De andere drie golven laten toe trends op langere termijn te bekijken en ook Europees te vergelijken. Waar mogelijk worden de vastgestelde evoluties of verschillen vergeleken met de beschikbare data van de European Social Survey (ESS).

Een beperking is wel dat in de EVS enkel gevraagd wordt of men lid is van een beperkte lijst van organisaties. Een onderscheid tussen actief of passief lidmaatschap wordt niet gemaakt. Wel

wordt voor dezelfde organisaties ook gevraagd of men er onbetaald vrijwilligerswerk voor gedaan heeft wat zoals gezegd beschouwd kan worden als een specifieke vorm van actief lidmaatschap. De data laten ten slotte wel toe het soort organisaties Europees te vergelijken. Analyses naar type organisatie om bijvoorbeeld de tegenstelling tussen bonding- en bridging-netwerken in beeld te brengen zijn echter niet mogelijk.

2.2. Vlaanderen Europees vergeleken

De jongste decennia is de aandacht voor evoluties in de maatschappelijke participatie fors toegenomen. Aanvullend op het onderzoek van Smits & Elchardus (2009) in de Sociale Staat van Vlaanderen 2009 wordt hier dieper ingegaan op de internationale dimensie. Onderzoek toont aan dat de maatschappelijke betrokkenheid tussen en binnen landen en regio's grote verschillen vertoont (Almond & Verba, 1963; Dekker & Van den Broeck, 2005; Pichler & Wallace, 2007; Van der Meer, 2009). Drie aspecten van maatschappelijke participatie komen aan bod: het aandeel en aantal lidmaatschappen en organisaties waarin vrijwilligerswerk wordt opgenomen, het soort verenigingen waarin dit gebeurt en de ongelijke participatie tussen groepen. Telkens wordt eerst de Vlaamse situatie bekeken om daarna Europees te vergelijken.

2.2.1. Lidmaatschappen en vrijwilligerswerk

Alle resultaten van de beschikbare surveys voor Vlaanderen geven aan dat de participatie aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk globaal genomen vrij stabiel is. Volgens de SCV-survey is circa de helft van de bevolking actief lid of bestuurslid van een vereniging. Volgens de participatiesurveys van het Steunpunt Re-Creatief en het Steunpunt Cultuur, Jeugd en Sport ligt het aantal actieve leden zowel in 2004 als 2009 iets boven 58%. Een gelijkaardig cijfer blijkt uit de SCIF-survey. Voor vrijwilligerswerk in verenigingsverband schommelt het SCV-aandeel de voorbije jaren rond 18%. Ook hier geven de participatiesurveys weer iets hogere cijfers (22%).

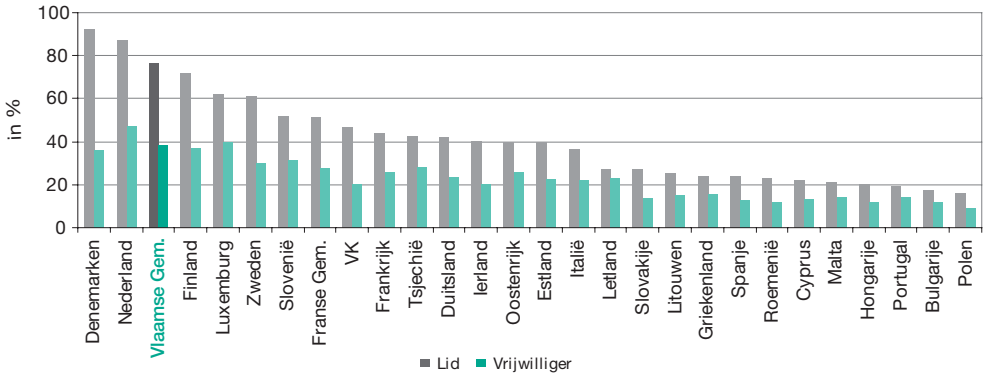
Een mogelijke verklaring voor het lagere cijfer in de SCV-survey is de leeftijdsrange binnen de verschillende surveys. Bij de SCV-survey wordt de steekproef getrokken op de bevolking van 18 jaar en ouder, in de participatiesurveys op de bevolking van 14 tot 84 jaar en in de SCIF-survey op de bevolking van 17 tot 85 jaar. Ook het feit dat de SCV-survey een algemene survey is waarin allerhande opvattingen en gedragingen over een veelheid aan onderwerpen aan bod komen, terwijl de andere surveys specifiek naar de culturele en maatschappelijke participatie peilen, kan hierin een rol spelen (Billiet e.a., 1988).

In de EVS wordt zowel voor lidmaatschappen als vrijwilligerswerk aan de respondenten van 18 jaar en ouder telkens een reeks van 16 organisaties voorgelegd. Aan de editie van 2008 hebben alle EU27-landen deelgenomen.

Gemiddeld is ongeveer 4 op de 10 van de inwoners van de EU-landen lid van een vereniging. Goed een vijfde geeft aan vrijwilligerswerk in verenigingsverband te verrichten (zie figuur 5). Met 77% lidmaatschappen en 38% vrijwilligers scoort Vlaanderen op het niveau van de best presterende landen van de Europese Unie: voor lidmaatschap scoren enkel Nederland en Denemarken hoger, voor vrijwilligerswerk enkel Nederland en Luxemburg.

Wat opvalt zijn de grote verschillen tussen de landen. De Scandinavische en kleinere West-Europese landen halen de hoogste scores, de Zuid- en Oost-Europese landen de laagste.

Figuur 5. Procentueel aandeel van de bevolking van 18 jaar en ouder dat lid is van een vereniging en vrijwilligerswerk doet in minstens 1 vereniging, Vlaamse/Franse Gemeenschap en EU27-landen, 2008

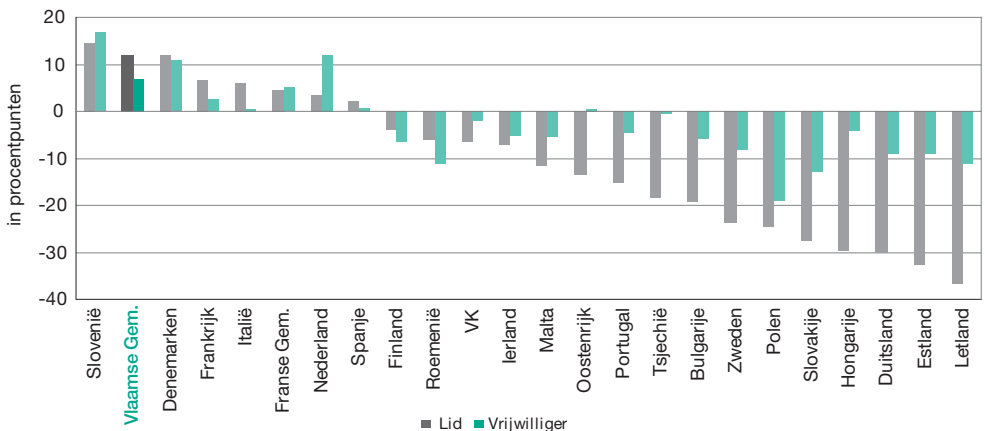

Bron: EVS 2008.

Putnam (2000) toonde voor de Verenigde Staten aan dat het met het engagement in verenigingen bergaf gaat. Volgens hem zijn steeds minder mensen bereid zich maatschappelijk in te zetten, wat onder meer blijkt uit een dalend aantal lidmaatschappen. Uit de evolutie van de lidmaatschappen tussen 1990 en 2008 blijkt dat ook in Europese landen het aandeel lidmaatschappen globaal duidelijk is afgenomen (-11 procentpunten). De terugval is het grootst in verschillende Oost-Europese landen en in Duitsland (voornamelijk in Oost-Duitsland) (zie figuur 6). Slovenië vormt op dit vlak een uitzondering. Toch is in 8 van de 23 landen die in 1990 en 2008 werden bevraagd, het ledenaandeel tussen 1990 en 2008 toegenomen. Dat is zowel in Vlaanderen als in de Franse Gemeenschap het geval.

Ook voor het vrijwilligerswerk is er een globale afname van bijna 3 procentpunten. De trends zijn grotendeels dezelfde als voor het lidmaatschap met relatief hoge scores voor zowel Vlaanderen als de Franse Gemeenschap.

Figuur 6. Verschil in procentpunten tussen 2008 en 1990 van het aandeel van de bevolking van 18 jaar en ouder dat lid is van en vrijwilliger is in een vereniging, Vlaamse/Franse Gemeenschap en 23 EU-landen

Bron: EVS 1990-2008.

Vlaanderen is de voorbije decennia opgeklimmen in de EU-rangschikking: van de 7de plaats in 1990 voor lidmaatschap en vrijwilligerswerk naar respectievelijk een 3de en 2de plaats in 2008. De toename in Vlaanderen doet zich voornamelijk voor in de jaren 1990, daarna stagneren de aandelen. De stagnatie tussen 1999 en 2008 wordt bevestigd in de SCV-data. De goede score op het vlak van vrijwilligerswerk voor Vlaanderen wordt bevestigd in de ESS 2008. Enkel Finland telt volgens ESS 2008 meer vrijwilligers dan Vlaanderen.

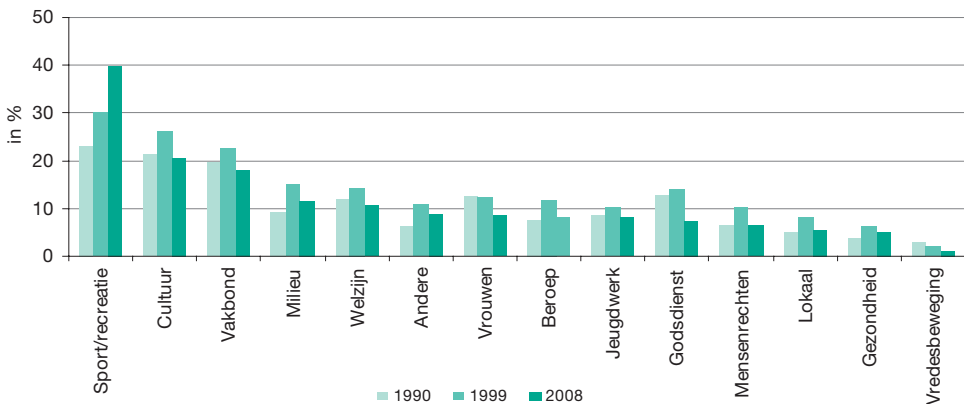
Het aantal lidmaatschappen en het aantal organisaties waarin of waarvoor men vrijwilligerswerk doet, geeft een aanduiding van de omvang van het sociale netwerk waarover mensen beschikken. In Vlaanderen nam dit in de jaren 1990 toe maar de jongste jaren is er een terugval. Europees gezien scoren de Scandinavische landen, Nederland en Vlaanderen het hoogst. Het gemiddeld aantal lidmaatschappen en organisaties waarvoor men vrijwilligerswerk doet, is voor alle landen samen tijdens de jaren 1990 gestagneerd en daarna lichtjes afgenomen.

2.2.2. Soort vereniging

De globale evolutie kan grote onderlinge verschuivingen maskeren waarbij bepaalde verenigingen het beter doen dan andere. Smits & Elchardus (2009) stelden op basis van een analyse van verschillende databanken tussen 1996 en 2007 dat de toename van het actief lidmaatschap aan het verenigingsleven in Vlaanderen zich voordoet bij nagenoeg alle soorten verenigingen¹³. Het zijn wel de sportverenigingen die de grootste vooruitgang boeken¹⁴.

De EVS-data van 1990 tot 2008 geven een iets ander beeld voor Vlaanderen. Bij nagenoeg alle soorten verenigingen is er een stagnatie of vooruitgang in de jaren 1990 maar sindsdien een terugval. De sportverenigingen vormen hierop de uitzondering. Daar zet een forse groei zich ook in de jaren 2000 door: van 22% in 1990 tot 40% in 2008.

Figuur 7. Procentueel aandeel van de bevolking van 18 jaar en ouder dat lid is van een vereniging naar type vereniging, Vlaamse Gemeenschap, periode 1990-2008

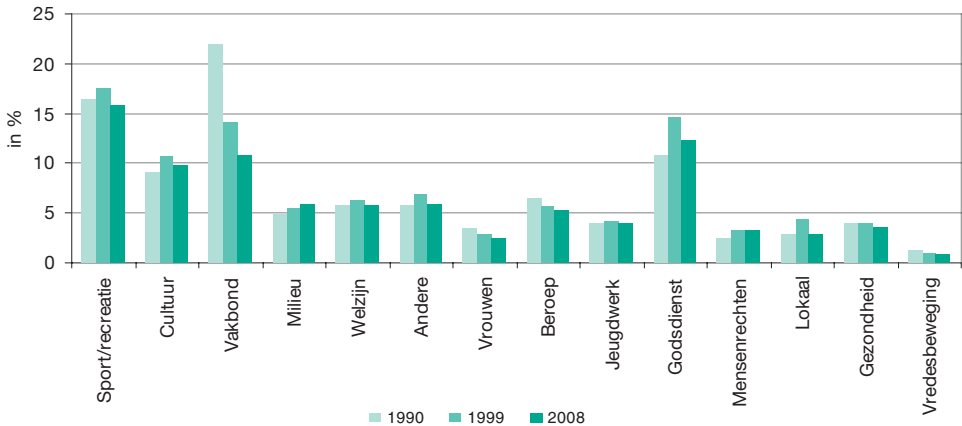

Bron: EVS 1990-2008.

De evolutie in Vlaanderen loopt niet voor alle soorten verenigingen parallel met de evolutie in de andere Europese landen. Als de cijfers van de 23 landen die zowel in 1990 als in 2008 werden bevraagd worden samengenomen, blijkt dat een aantal verenigingen (vakbonden, beroepsorganisaties, vrouwen- en vredesbewegingen) sinds begin jaren 1990 een terugval kennen.

In een aantal andere verenigingen (milieuverenigingen, jeugdwerk en mensenrechtenverenigingen) is er geen sprake van een achteruitgang in de jaren 2000 zoals in Vlaanderen. Het grootste verschil zijn echter de sportverenigingen waar de hausse die in Vlaanderen ook na 2000 wordt vastgesteld, zich globaal in Europa niet voordoet.

Figuur 8. Procentueel aandeel van de bevolking van 18 jaar en ouder dat lid is van een vereniging naar type vereniging en 23 EU-landen*, periode 1990-2008

* Het gaat om de 23 EU-landen opgenomen in figuur 6.
Bron: EVS 1990-2008.

2.2.3. Ongelijke participatie

De doelstelling van de Vlaamse overheid om tegen 2020 alle inwoners te bereiken via een of andere vorm van verenigingsleven of verband, suggereert dat vandaag niet alle bevolkingsgroepen worden bereikt. De niet-participatie is de jongste jaren voor Vlaanderen uitvoerig onderzocht op basis van de SCV-surveys. Gijssels & Loose (2007) richtten hun focus op de laaggeschoolden en de niet regelmatig kerkelijk praktiserenden. Door hun minder intensieve contacten met maatschappelijke instituties als onderwijs en kerk, zouden beide groepen minder kans hebben de vaardigheden te ontwikkelen die nodig zijn voor maatschappelijke participatie. Uit hun resultaten blijkt dat beide aspecten wel degelijk een netto-effect hebben, ook als gecontroleerd wordt voor geslacht, leeftijd en beschikbare tijd. Het beschikbare gezinsinkomen speelt ook een rol. Personen met een lagere opleiding, niet regelmatige praktiserenden en personen met een lager gezinsinkomen participeren in mindere mate aan het verenigingsleven.

Hooghe & Quintelier (2007) hadden vooral aandacht voor de vergrijzing van het verenigingsleven. Hun analyse bevestigt dat de gemiddelde leeftijd van de leden lichtjes blijkt te stijgen. Hoewel de jongere cohorten hoger geschoold zijn, zijn deze niet actiever dan de generatie van hun ouders of grootouders.

Smits & Elchardus (2009) gaven in de Sociale Staat van Vlaanderen 2009 aan dat het opleidingsniveau een belangrijke rol speelt in de maatschappelijke participatie. Hooggeschoolden participeren meer dan laaggeschoolden. Ze stellen vast dat de kloof tussen de hoog- en laaggeschoolden over de jaren nog is toegenomen. Dit doet hen besluiten dat het democratische bereik van het verenigingsleven minder groot is geworden en het risico op sociale isolatie van

laaggeschoolden toeneemt. Ze stelden ook genderverschillen vast, al kan de lagere participatie van vrouwen vooral aan hun lagere participatie aan sportverenigingen worden toegeschreven. De stelling dat het verenigingsleven onder een toenemende tijdsdruk lijdt, wordt door hen genuanceerd. Werkenden participeren meer dan niet-werkenden, frequente internetgebruikers participeren ook meer dan mensen die weinig gebruik maken van internet en het hebben van kinderen heeft geen invloed op het participatieniveau van de ouders. In tegenstelling tot internet participeren intense TV-kijkers wel minder. Zoals Gijselinckx & Loose stellen ze vast dat kerkse gelovigen sterk participeren. Het zijn vooral de onverschilligen die minder participeren. Deze vaststellingen worden bevestigd in de analyse van de participatiesurvey 2009 (Smits, 2010). Er wordt ook vastgesteld dat het sociale netwerk waarover iemand kan beschikken een belangrijke rol speelt. Hoe meer mensen sociaal verbonden zijn met anderen, hoe hoger de participatie. Ook de participatiecultuur in het gezin speelt een rol: opgroeien in een gezin met ouders die actief zijn in het verenigingsleven, blijkt de participatie van kinderen te bevorderen.

Ongelijke participatie is geen exclusief Vlaams fenomeen. Deze vaststellingen komen ook naar voren in internationaal onderzoek (Pilivian & Siegl, 2007; Lin, 1999; Van der Meer, 2009). De EVS-data van 2008 bevestigen deze resultaten. Daartoe werden, zoals in het deel over sociale participatie, per land participatiekloven berekend. Deze kloven geven de verhouding weer van de aandelen leden of vrijwilligers naar geslacht, leeftijd en opleiding. Een kloof groter dan 1 geeft aan dat de eerste groep meer participeert, een kloof kleiner dan 1 geeft aan dat de eerste groep minder participeert. Hoe dichter de breuk bij 1 ligt, hoe kleiner de kloof tussen de betrokken bevolkingsgroepen.

In Vlaanderen blijken mannen net als in de meeste andere Europese landen inderdaad meer te participeren dan vrouwen. Hetzelfde geldt voor hoogopgeleiden: zij participeren nagenoeg overal meer dan laagopgeleiden. Naar leeftijd blijkt de middelste leeftijdsgroep in de meeste landen actiever te zijn dan de jongste en oudste leeftijdsgroepen. In Vlaanderen is er geen significant verschil tussen de middelste en de jongste leeftijdsgroep, noch voor lidmaatschappen, noch voor vrijwilligerswerk. In de Scandinavische landen en Nederland is er geen genderkloof, zowel voor lidmaatschap als vrijwilligerswerk. De opleidingskloof is in alle landen behoorlijk groot. Naar leeftijdsgroepen is het beeld zeer verscheiden en valt moeilijk een algemene lijn te trekken. Eenzelfde analyse op het al dan niet hebben van betaald werk en de mate van vertrouwen in de medemens geeft aan dat ook hier grote verschillen bestaan. Werkenden participeren beduidend meer dan niet-werkenden, zij die vertrouwen stellen in anderen duidelijk meer dan zij die anderen eerder wantrouwen.

De globale ongelijke participatie roept de vraag op of deze verschillen zich in alle soorten verenigingen voordoen. De genderverschillen gaan niet voor alle organisaties op. Zo zijn vrouwen iets meer lid van sociale, gezondheids- en religieuze organisaties, wel zijn ze minder actief in belangenorganisaties en vooral in sportorganisaties. Op godsdienstige organisaties na speelt het opleidingsverschil in alle verenigingen. Naar leeftijd zijn er ook heel wat verschillen. Religieuze en welzijnsorganisaties trekken meer ouderen aan, terwijl jongeren proportioneel meer lid zijn van cultuur-, jeugd- en sportverenigingen. Beroeps- en milieuverenigingen tellen meer leden uit de middelste leeftijdsgroep. Deze groep is samen met de oudste leeftijdsgroep ook goed vertegenwoordigd in gezondheidsorganisaties.

Tabel 2. Verhouding van het aandeel van de bevolking dat lid is van een vereniging en vrijwilligerswerk doet in minstens 1 vereniging, naar geslacht, leeftijd en opleiding, Vlaamse/Franse Gemeenschap, EU27-landen, 2008

	Geslacht (man/vrouw)		Leeftijd 1 (35-64/18-34)		Leeftijd 2 (35-64/65+)		Opleiding (hoog/laag)	
	Lid	Vrijwilliger	Lid	Vrijwilliger	Lid	Vrijwilliger	Lid	Vrijwilliger
Vlaamse Gemeenschap¹⁵	1,14	1,28	ns	ns	1,27	1,55	1,42	1,99
Franse Gemeenschap	1,26	1,40	ns	ns	ns	1,63	1,81	1,99
West-Europese EU-landen								
Nederland	ns	ns	1,41	1,53	ns	ns	1,19	1,50
Duitsland	1,23	ns	ns	ns	ns	ns	1,81	2,01
Frankrijk	1,12	1,23	ns	1,41	1,20	ns	1,88	1,72
Luxemburg	1,17	1,21	ns	ns	ns	1,33	1,35	1,39
Verenigd Koninkrijk	ns	ns	1,19	1,47	ns	ns	1,96	2,75
Ierland	1,25	ns	1,29	1,67	ns	ns	1,71	1,48
Oostenrijk	1,20	1,26	ns	ns	ns	ns	1,53	1,73
Noord-Europese EU-landen								
Zweden	ns	ns	1,27	ns	ns	ns	1,24	1,60
Finland	ns	ns	1,14	1,53	ns	ns	1,21	ns
Denemarken	ns	ns	ns	ns	1,11	1,34	1,12	1,63
Zuid-Europese EU-landen								
Spanje	1,24	ns	ns	ns	1,36	ns	1,95	1,90
Portugal	ns	ns	ns	ns	ns	ns	1,68	2,04
Italië	1,29	1,34	ns	ns	1,23	1,46	2,11	2,15
Griekenland	1,66	1,96	ns	ns	1,68	1,74	2,29	2,70
Cyprus	1,46	1,4	0,79	ns	ns	ns	2,80	3,63
Malta	1,29	ns	0,80	0,71	0,82	ns	2,22	2,07
Oost-Europese EU-landen								
Estland	ns	ns	ns	1,32	1,23	1,57	1,67	2,10
Letland	0,74	0,73	0,82	0,77	1,36	ns	1,55	1,78
Litouwen	0,82	0,71	ns	1,32	1,30	ns	1,60	1,39
Polen	1,31	ns	ns	ns	ns	ns	1,21	1,42
Tsjechië	1,12	ns	0,87	ns	ns	ns	1,42	1,45
Slovakije	1,18	ns	ns	ns	ns	ns	1,98	2,36
Slovenië	1,12	1,3	ns	ns	1,27	1,41	1,50	1,88
Hongarije	ns	ns	ns	ns	1,59	1,60	2,18	3,88
Bulgarije	1,13	ns	1,49	ns	2,14	2,20	2,90	3,21
Roemenië	1,49	ns	ns	ns	1,19	ns	1,35	ns
Totaal	1,13	1,14	1,09	1,14	1,13	1,20	1,73	1,98

ns: verhouding verschilt niet significant van 1 bij $p \leq 0,05$.

Bron: EVS 2008.

2.3. Op zoek naar verklaringen voor landenverschillen

De frequentie en de aard van de maatschappelijke participatie verschilt sterk tussen de Europese landen. Er worden in de literatuur tal van theorieën en hypothesen geformuleerd om deze verschillen te verklaren. Een aantal van deze theorieën werd ook al gebruikt bij de analyse van de verschillen tussen landen op het vlak van informele sociale contacten (zie deel 1). Het gaat om theorieën over de impact van het bestaande welvaarts- en sociale beschermingsniveau en het democratische gehalte van het regime op de participatie van de burgers van een land. Deze theo-

rieën worden verder aangevuld met theorieën over de invloed van religie en de uitbouw en de rol van de civiele samenleving op het engagement van burgers in het verenigingsleven.

De ‘crowding out’-theorie gaat ervan uit dat mensen zich organiseren in verenigingen om tegemoet te komen aan materiële, sociale en maatschappelijke noden. Wanneer de overheid via de uitbouw van de welvaartsstaat de functies van deze verenigingen overneemt, valt voor de burgers de directe aanleiding weg om zich te organiseren en maatschappelijk te participeren (Zijderveld, 1988; De Swaan, 1988; Schuyt, 1991). Het verenigingsleven wordt door de overheid uit de markt geprijsd of verdrongen (‘crowding out’). Op basis hiervan mag men verwachten dat in staten met een sterk uitgebouwde sociale bescherming burgers minder geneigd zijn om maatschappelijk te participeren.

Een hieraan tegengestelde redenering ligt aan de basis van de ‘resources’-theorie. Deze theorie is sterk verwant aan de in het vorige deel vermelde ‘socio-economic security’-theorie. Bij de ‘resources’-theorie wordt gekeken naar de beschikbaarheid van middelen (‘resources’) die de participatie van burgers kunnen verhogen (Verba e.a., 1995; Bekkers, 2005). Het gaat om elementen als scholing, financiële middelen of beschikbare tijd. Deze theorie kan gebruikt worden om participatieverschillen tussen groepen en over de tijd te verklaren. Maar de theorie kan ook gebruikt worden voor de verklaring van verschillen op landenniveau. Hoe hoger het welvaartsniveau van een land, hoe meer ‘resources’ de burgers ter beschikking hebben om te participeren. En hoe meer de overheid ervoor zorgt dat ook minder geprivilegieerden door welvaartsspreiding en sociale bescherming over meer hulpmiddelen kunnen beschikken, hoe hoger de participatie van deze groepen. Op basis van de ‘resources’-theorie kan verwacht worden dat in welvaartsstaten met een hoge mate van sociale bescherming, burgers meer geneigd zullen zijn om te participeren.

De meeste onderzoekers vinden vooral steun voor de ‘resources’-theorie, veel minder voor de ‘crowding out’-theorie. Zowel Van der Meer (2009) als Ruiters & De Graaf (2006) vonden bij hun internationaal vergelijkende analyse een positief effect van de uitbouw van de sociale bescherming op de maatschappelijke participatie en de inzet van burgers in het verenigingsleven. Volgens Van der Meer zorgen hogere sociale uitgaven niet alleen voor een algemene hogere participatie, maar ook voor een reductie van de participatiekloven op basis van geslacht, opleiding en inkomen.

Over het effect van economische welvaart op zich – dus los van de wijze waarop die welvaart via sociale beschermingsmechanismen gespreid is over de bevolking – zijn de onderzoeksresultaten minder eenduidig. De resultaten van Duncan (2008) en Ruiters & De Graaf (2006) bijvoorbeeld spreken elkaar tegen. Duncan vindt wel een positief effect van economische welvaart, Ruiters & De Graaf vinden geen effect. Van der Meer (2009) die een opdeling maakt naar het soort vereniging, vindt een positief effect voor actiegerichte organisaties, niet voor belangenorganisaties of recreatieve organisaties.

In zowel de ‘crowding out’-theorie als de ‘resources’-theorie wordt gekeken naar de impact van de welvaartsstaat op de maatschappelijke participatie. Daarbij wordt er impliciet vanuit gegaan dat de welvaartsstaat in alle samenlevingen op een gelijkaardige manier is opgebouwd en dezelfde karakteristieken vertoont. Van Oorschoot e.a. (2005) voeren aan dat dit niet het geval is. Volgens hen doen er zich op dit vlak zowel kwantitatieve als kwalitatieve verschillen tussen landen voor. Zij verwachtten dan ook een verschillende impact op de maatschappelijke participatie naar gelang het type welvaartsstaat. In navolging van Esping-Andersen (1990) gingen zij uit van een opdeling tussen liberale, conservatieve en sociaaldemocratische welvaartsstaten en

voegden daaraan de Zuid-Europese welvaartsstaten als een vierde categorie toe. Uit hun resultaten bleek echter geen effect van het soort welvaartsstaat, wel van het aandeel ingezette middelen voor sociale programma's. Hoe hoger die middelen hoe meer maatschappelijke betrokkenheid, maar hoe lager ook de solidariteit met de zwakkere groepen. De 'resources'-theorie wordt hier dus gedeeltelijk bevestigd.

Dat de mate waarin de civiele samenleving al dan niet is uitgebouwd een belangrijke rol speelt voor de maatschappelijke participatie van burgers, lijkt voor de hand te liggen. De maatschappelijke participatie speelt zich namelijk af in deze civiele samenleving. Probleem is echter dat over de uitbouw van de civiele samenleving niet voor alle Europese landen vergelijkbare data beschikbaar zijn waardoor deze hypothese erg moeilijk te toetsen valt. De 'Civil Society Index' van het 'Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project' die hierover voor 46 landen (waaronder 13 EU-landen) data verzamelt, geeft alvast aan dat de civiele samenleving het sterkst is uitgebouwd in de Scandinavische landen, Nederland en België (en dus ook Vlaanderen)¹⁶. Dat houdt deels verband met de manier waarop de welvaartsstaat in deze landen in de loop van de 20ste eeuw vorm kreeg. Gebaseerd op het subsidiariteitsbeginsel hielden deze staten zich eerder afzijdig en beperkten zij hun rol tot het ondersteunen en versterken van de bestaande sociale beschermingsinitiatieven die opgestart waren door organisaties uit de civiele samenleving. Het gaat om het zogenaamde 'Rijnlandmodel' waarbij de markteconomie ingebed werd in een collectieve consensusgerichte constellatie met een grote rol voor niet-marktgerichte actoren in de uitbouw van sociale voorzieningen (onder meer zorg-, gezondheids-, opleidings-, cultuur- en vrije tijdsvoorzieningen). Dit in tegenstelling tot het welvaartsmodel in bijvoorbeeld de Angelsaksische landen dat meer gericht is op de ondersteuning van individuele verantwoordelijkheid en sociale bescherming via de markt. Nog andere landen – zoals Frankrijk – kenden een meer centralistisch natievormingsproces met een sterk wantrouwen tegenover structuren en organisaties opgezet en opererend buiten de overheid. De Oost-Europese landen worden gekenmerkt door een relatief zwak uitgebouwd civiele samenleving (Kutter & Trappmann, 2010). Het proces van toetreding tot de Europese Unie lijkt de inbreng van de civiele samenleving in de publieke sfeer zelfs nog te hebben verminderd door de daarmee gepaard gaande evolutie naar een meer technocratische en bureaucratische stijl van beleidsvoering.

Voorgaande theorieën koppelen de mate van maatschappelijke participatie op een of andere manier aan de uitbouw van de welvaartsstaat. Andere theorieën baseren zich eerder op het democratische gehalte van het bestaande politieke systeem.

Sinds de analyse van De Tocqueville wordt een performant democratisch systeem vaak gekoppeld aan de aanwezigheid van een rijk verenigingsleven (Putnam, 1993; Inglehart, 1997; Paxton, 2002). Het gaat dan vooral om de rol die een degelijk uitgewerkt verenigingsleven speelt ter ondersteuning van de werking van het democratische systeem. Maar niet alle auteurs zijn overtuigd van de eenzijdige positieve voordelen van verenigingen. Putnam (2000) zelf maakte al een belangrijk onderscheid tussen 'bonding'- en 'bridging'-verbanden tussen mensen en verenigingen. Opdat verenigingen zich niet zouden afsluiten van of afzetten tegenover de bredere samenleving, dienen er volgens de auteur voldoende bruggen aanwezig te zijn ('bridging'-verbanden) tussen personen en groepen van verschillende afkomst en achtergrond. Het is uiteraard ook zo dat niet alle verenigingen democratische idealen aanhangen, laat staan dat ze zelf democratisch georganiseerd zijn. Een historisch voorbeeld van een negatieve relatie tussen maatschappelijke participatie en democratie is de Weimarrepubliek waar in de jaren 1930 het verenigingsleven boemde maar onvoldoende politieke vertaling kreeg en uiteindelijk door totalitaire krachten werd gebruikt om de democratie af te bouwen (Berman, 1997).

De relatie tussen democratie en verenigingsleven kan ook omgekeerd worden. Men kan ervan uitgaan dat de aanwezigheid van democratische rechten en vrijheden een positief effect heeft op het maatschappelijke engagement van burgers. In deel 1 werd er via de ‘safe refuge’-theorie vanuit gegaan dat hoe meer de overheid de vrijheid van de burgers in de publieke ruimte beperkt, hoe meer individuen zullen participeren in de intieme sfeer. Het omgekeerde geldt dan voor maatschappelijke participatie: hoe meer democratische beperkingen en corruptie, hoe minder participatie aan het verenigingsleven (de publieke sfeer). Of positief geformuleerd: hoe sterker de burgerrechten, het recht op vereniging en het recht op vrije meningsuiting gewaarborgd zijn, hoe meer de burgers zullen participeren aan het verenigingsleven. Op basis hiervan zou men kunnen verwachten dat na de val van het communisme de maatschappelijke participatie in de Oost-Europese landen is toegenomen (Valkov, 2009). Dat blijkt echter niet uit de cijfers. Misschien heeft dit te maken met de duur van de democratische traditie in die landen. Verschillende onderzoekers vonden inderdaad een positief verband tussen het aantal jaren dat een democratie in een land is ingeburgerd en de graad van maatschappelijke participatie (zie onder meer Van der Meer, 2009). Mogelijk dient er een zekere tijd over te gaan vooraleer democratische rechten en vrijheden zich vertalen in een bloeiend verenigingsleven. Dat zou te maken kunnen hebben met een generatie-effect waarbij de weinig participerende in een totalitair regime grootgebrachte oudere generaties stilaan vervangen worden door meer participerende in een democratisch regime opgegroeide jongere generaties. Deze hypothese wordt door de EVS data van 2008 deels bevestigd. In verschillende Oost- en Zuid-Europese landen – landen met een kortere democratische traditie – wordt door de jongste en middelste leeftijdsgroepen duidelijk meer geparticipeerd dan door de oudere groepen (zie tabel 2). De kloof met de oudste leeftijdsgroep is in deze landen alvast groter dan in de meeste West- en Noord-Europese landen.

Naast de uitbouw van de welvaartsstaat en de democratische werking van het bestel, wijst onderzoek ook op het belang van religie bij het zoeken naar verklaringen voor de mate van maatschappelijke participatie. Ruiter & De Graaf (2006) onderzochten zowel het effect van individuele religiositeit als het effect van de nationale religieuze context op vrijwilligerswerk. Zij stelden vast dat vooral het deelnemen aan religieuze praktijken (kerkelijkheid) een belangrijke rol speelt. Hoe kerkelijker, hoe meer vrijwilligerswerk. Maar ook de religieuze denominatie speelt een rol. De vrijwillige inzet ligt hoger bij protestantse kerkeleken dan bij katholieke kerkeleken. Een mogelijke verklaring hiervoor is de minder hiërarchische structuur van de protestantse kerken en de doorgaans kleinere parochies waarin het geloof beleefd wordt (Dekker & De Hart, 2009). Er is hierbij ook sprake van een ‘spillover’-effect: wie vrijwilligerswerk doet in een godsdienstige organisatie, doet dat ook meer in seculiere organisaties.

Maar religie speelt niet alleen op individueel niveau. Ook op landenniveau is er een effect. Hoe hoger de godsdienstige praktijk in een land, hoe hoger de maatschappelijke participatie. De geloofspraktijk brengt sociale netwerken mee waardoor mensen worden aangesproken en gestimuleerd om zich maatschappelijk in te zetten. Dit bevestigt ook de zogenaamde ‘netwerk’-theorie die er van uit gaat dat wie in een omgeving zit waar veel vrijwilligerswerk wordt opgenomen, dit zelf ook meer zal doen.

Van der Meer (2009) nuanceert deze vaststellingen door erop te wijzen dat de effecten van religie verschillend zijn naargelang het soort vereniging. In zijn analyse is er op landenniveau geen effect van de godsdienst in belangen- en actiegerichte verenigingen. Er is wel een effect voor vrijetijdsverenigingen maar dit is negatief. Dit houdt in dat de participatie hier juist lager ligt dan in landen waar religie een minder belangrijke rol speelt.

Tot slot werden een aantal aspecten van de bovenvermelde theorieën getest via multilevel analyses op basis van de EVS 2008-data¹⁷.

In de analyse werd vrijwilligerswerk als een intense vorm van lidmaatschap beschouwd. Dit liet toe een afhankelijke variabele te maken waarbij de intensiteit van de maatschappelijke participatie varieert over drie categorieën: noch lid/noch vrijwilliger, lid van minstens één vereniging maar geen vrijwilliger en vrijwilliger in minstens één vereniging.

De analyse geeft aan dat een relatief groot deel van de onderlinge verschillen tussen individuen verklaard kunnen worden door verschillen op landenniveau (15% bij al dan niet lid zijn, 8% bij vrijwilligerswerk). Maar het verschil tussen de landen verklaart uiteraard niet alles. Maatschappelijke participatie wordt grotendeels bepaald door de individuele kenmerken van de respondenten zelf. Volgende controlevariabelen op individueel niveau werden in de analyse opgenomen: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, al dan niet hebben van betaald werk en kerkelijke praktijk. Ook vertrouwen in de medemens werd toegevoegd wegens de meermaals aangetoonde samenhang tussen lidmaatschap, vrijwilligerswerk en vertrouwen in de medemens (Putnam, 1993; Elchardus e.a., 2001).

Zowel voor lidmaatschap als vrijwilligerswerk geven de resultaten aan dat alle opgenomen persoonskenmerken - op leeftijd na - een duidelijke invloed hebben op de participatie. Mannen participeren meer dan vrouwen, hoogopgeleiden meer dan laagopgeleiden, wie betaald werk heeft meer dan wie dat niet heeft, wie vertrouwen heeft in zijn medemens meer dan wie weinig vertrouwen heeft. Praktiserende gelovigen en randkerkelijken hebben meer kans om te participeren dan zij die nooit een eredienst bijwonen. Leeftijd heeft enkel een effect op vrijwilligerswerk. De kans om vrijwilliger te zijn, is groter bij de middelste leeftijdsgroep (35 tot 64 jaar). Belangrijk is dat ook onder controle van deze persoonskenmerken een duidelijke variatie tussen de landen aanwezig blijft.

Op landenniveau werden volgende variabelen in de analyse opgenomen: uitgaven voor sociale zekerheid, type welvaartsstaat, duurtijd democratisch regime, score op de corruptie-index, bbp per inwoner, werkloosheidsgraad, industrialisatieniveau en dominante religie¹⁸. Enkel de omvang van de civiele samenleving (de non-profitsector) kon bij gebrek aan data voor alle landen niet meegenomen worden.

Uit de analyses blijkt dat de welvaartsindicatoren (een hoog bbp, een lage werkloosheidsgraad en een hoog industrialisatieniveau) elk afzonderlijk een positief effect hebben op de maatschappelijke participatie. Dat geldt ook voor de sociale uitgaven: hoe hoger de sociale zekerheidsuitgaven in een land, hoe groter de kans dat de inwoners van dat land lid of vrijwilliger zijn. Corruptie heeft zoals verwacht een negatief effect. Hoe meer corruptie in een land, hoe minder kans dat mensen participeren. Ten slotte heeft ook de religie een uniek effect op landenniveau. In landen met het protestantisme als dominante religie, participeren inwoners het meest, in orthodoxe landen het minst.

De hierboven beschreven resultaten van de multilevel analyses geven een antwoord op de vraag welke variabelen op individueel en landenniveau zorgen voor verschillen in het participatiegedrag van individuen. Maar dat geeft nog geen antwoord op de vraag welke factoren zorgen voor de relatief hoge positie van Vlaanderen in de Europese rangschikking voor zowel lidmaatschap als vrijwilligerswerk (zie figuur 5). Daarom werden op dezelfde manier als in deel 1 de multilevel resultaten verder geanalyseerd. Daaruit blijkt dat de hoge positie van Vlaanderen niet meteen kan worden toegeschreven aan de persoonskenmerken van de Vlamingen. Dat wordt duidelijk doordat na controle voor de persoonskenmerken de relatieve positie van Vlaanderen in de Europese rangschikking niet verandert. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien

de andere hooggerangschikte West- en Noord-Europese landen een gelijkaardig profiel hebben inzake de persoonskenmerken van hun bevolking.

Het relatief hoge bbp per hoofd en de relatief hoge uitgaven voor sociale zekerheid in Vlaanderen blijken een positief effect te hebben op de positie van Vlaanderen op vlak van vrijwilligerswerk. Dat blijkt uit het feit dat als gecontroleerd wordt voor deze factoren (dat wil zeggen als deze variabelen over alle landen heen constant worden gehouden), Vlaanderen een aantal plaatsen zakt in de rangschikking van EU-landen. Het bbp en de uitgaven voor de sociale zekerheid hebben echter geen invloed op de relatieve positie van Vlaanderen inzake lidmaatschap. Bij lidmaatschap is er wel een effect van dominante religie zichtbaar. De dominante katholieke godsdienst in Vlaanderen heeft een negatief effect op de rangschikking van Vlaanderen. Als gecontroleerd wordt voor religie, scoort Vlaanderen namelijk best van alle EU-landen. De nog betere score van een aantal andere landen hangt dus samen met het feit dat deze landen als dominante religie het protestantisme hebben, hetgeen een positieve invloed heeft op de maatschappelijke participatie. Iets gelijkaardigs kan gezegd worden over corruptie. Dat een aantal landen nog hoger in de rangschikking staan dan Vlaanderen, hangt samen met hun betere score op de corruptie-index.

3. Politieke participatie

In een moderne samenleving wordt een behoorlijke en gelijke mate van politieke participatie gezien als een belangrijke voorwaarde voor een goed functionerende democratie (Dahl, 1971). Een beperkte participatie of een afname ervan wordt als ongunstig beschouwd, evenals het feit dat bepaalde groepen in de samenleving systematisch minder participeren dan andere. Daarachter schuilt de veronderstelling dat een beperkte of ongelijke participatie als gevolg heeft dat de vragen en eisen van (bepaalde) burgers onvoldoende meegenomen worden in de eigenlijke beleidsvoering. Politieke participatie heeft niet alleen gunstige effecten voor de maatschappij als geheel, maar ook voor de individuele burger. Immers, burgers leren de werking van het politieke systeem kennen, leren samenwerken en overleggen, leren compromissen sluiten (Walgrave & Hooghe, 2010). Mensen die veel participeren, blijken toleranter, hebben meer vertrouwen, voelen zich minder machteloos en hechten meer belang aan democratische waarden.

De nadruk op een voldoende en gelijke mate van politieke participatie is er niet altijd geweest (Deschouwer & Hooghe, 2005). In het begin van de 20ste eeuw bestond er in de politiekwetenschappelijke literatuur een behoorlijk sterke argwaan tegenover mobilisatie van de burgers. Vaak werd dit gezien als moeilijk verzoenbaar met de principes van de vertegenwoordigende democratie: burgers verkiezen hun vertegenwoordigers die vervolgens autonoom het beleid bepalen. Als burgers zich ook gaan inlaten met de eigenlijke beleidsbepaling, zou onvermijdelijk een overaanbod aan conflicterende voorkeuren en belangen ontstaan. Pas in de jaren 1950 en vooral vanaf de jaren 1970 kwam er op dit vlak een kentering. Almond & Verba (1963) waren één van de pioniers om (collectieve) politieke participatie meer als een stabiliserende dan als een bedreigende factor te zien. Toch wezen ook zij nog op het gevaar van overdreven activisme. Politieke betrokkenheid dient volgens hen gepaard te gaan met een voldoende graad van gemeenschapszin en geloof in de legitimiteit van het politieke systeem.

Over het nut van politieke participatie voor de democratische werking van een moderne samenleving bestaat tegenwoordig een brede consensus. Over wat politieke participatie precies is en

welke activiteiten daaronder vallen, is er veel minder eensgezindheid. Alvorens in te gaan op de mate van participatie in Vlaanderen en in andere Europese landen wordt eerst een bruikbare definitie en operationalisering van het concept uitgewerkt.

3.1. Afbakening

In de literatuur is er geen sprake van een algemeen aanvaarde definitie van politieke participatie, noch over de operationalisering ervan (Irwin & Andeweg, 1981).

Volgens Parry e.a. (1992) kan politieke participatie omschreven worden als de deelname aan het proces van formulering, aanneming en implementatie van publiek beleid. Daarmee wordt de nadruk gelegd op de directe participatie van de burger aan de eigenlijke beleidsvoering. Verschillende auteurs hebben op basis hiervan zogenaamde participatieladders geconstrueerd (onder andere Arnstein, 1969; Edelenbos & Monnikhof, 2001). Hoe meer inspraak en beslissingsmacht burgers zelf hebben in het beleid, hoe hoger zij staan op de participatieladder. Voor meer indirecte vormen van politieke participatie waarbij burgers de beleidsvoering niet zelf (mee)bepalen maar de keuzes van de beleidsvoerders wel (on)rechtstreeks beïnvloeden, is in dergelijke opdelingen minder aandacht.

De definitie van Verba e.a. (1995) vertrekt vanuit een andere, meer vertegenwoordigende benadering van democratie: burgers kiezen hun vertegenwoordigers die vervolgens beslissen over de beleidsvoering. In tegenstelling tot Parry e.a. focussen zij meer op de indirecte participatie van de burgers in het beleidsproces via de beïnvloeding van de keuzes van de beleidsvoerders. Politieke participatie heeft dan betrekking op de activiteiten van burgers die gericht zijn op het communiceren van informatie over hun belangen en voorkeuren aan de beleidsverantwoordelijken. Die communicatie dient gepaard te gaan met een zekere mate van druk opdat de beleidsverantwoordelijken daarmee rekening zouden houden (Deschouwer & Hooghe, 2005).

In wat volgt worden een aantal elementen uit de definities van Parry e.a. (1992) en Verba e.a. (1995) overgenomen om te komen tot een eigen afbakening van het begrip politieke participatie.

Politieke participatie wordt vooreerst gezien als een *activiteit*. Daarmee wordt bedoeld dat het gaat om gesteld gedrag. Alle niet-actieve vormen van politieke betrokkenheid zoals geïnteresseerd zijn in politiek of het louter hebben van een mening over een politiek thema zonder die mening te uiten, vallen zo buiten de definitie.

Daarnaast gaat het om een *politieke* activiteit. De activiteit is erop gericht de beleidsvoering te beïnvloeden. Afhankelijk van de specifieke inrichting van het democratische systeem en van de aanwezige inspraakkanalen voor burgers, neemt die beïnvloeding de vorm aan van directe beleidsdeelname door de burger zelf (cf. Parry e.a.) of indirecte beleidsdeelname via de beïnvloeding van de beleidsvoerders (cf. Verba e.a.). Dat kan gebeuren door deel te nemen aan de selectie van de gezagsdragers of door de preferenties aan de beleidsvoerders kenbaar te maken, hetzij door communicatie tussen de burger en bestuurder, hetzij via tussenkomst van derde actoren zoals de media. De link met het overheidsbeleid is in deze belangrijk. Activiteiten die niet gericht zijn op de beïnvloeding van het beleid – zoals het discussiëren met vrienden over politiek – worden daardoor niet beschouwd als politieke participatie. Dat betekent ook dat het bewust kopen of niet kopen van bepaalde producten om commerciële bedrijven aan te zetten hun beleid inzake milieubeleid of mensenrechten aan te passen, buiten de hier gehanteerde benadering vallen. Ten slotte wordt ook de deelname aan activiteiten van intermediaire organisaties als vakbonden, de milieubeweging of derde wereldverenigingen hier buiten beschouwing gelaten. Dergelijke organisaties houden zich weliswaar minstens ten dele bezig met politieke

beleidsbeïnvloeding. Toch is dat vaak niet hun enige opdracht en kunnen burgers actief zijn binnen dergelijke organisaties zonder expliciete politieke bedoelingen. Daarom komt het activisme en lidmaatschap binnen dergelijke organisaties niet hier aan bod maar werd het al behandeld in deel 2 van deze bijdrage over maatschappelijke participatie.

Het is bovendien belangrijk te benadrukken dat het gaat om een vorm van *participatie*: er wordt (on)rechtstreeks deelgenomen aan de beleidsvoering. Daarmee wordt een onderscheid gemaakt met politiek gedrag. Het volgen van de politieke actualiteit zonder zelf deel te nemen aan de beleidsvoering of de beleidsvoering te willen beïnvloeden, kan gezien worden als een vorm van politiek gedrag, maar is geen vorm van politieke participatie. In de hier gehanteerde benadering wordt het dat pas als daaruit preferenties of eisen naar voren komen die op een of andere manier worden overgemaakt aan de beleidsvoerders.

Uit bovenstaande afbakening blijkt al dat politieke participatie uiteenlopende vormen kan aannemen. Het kan gaan om persoonlijke beleidsdeelname, om beïnvloeding van de beleidsvoerders, om individueel of collectief georganiseerd gedrag, om rechtstreekse interactie met de beleidsvoerders, om interactie van derden. Veelal worden de verschillende vormen van politieke participatie in de literatuur in twee grote groepen ingedeeld. Het gaat hierbij om (een variant op) de tweedeling tussen conventionele of geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie en niet-conventionele of niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie (Verba e.a., 1978; Milbrath & Goel, 1977; Deschouwer & Hooghe, 2005). Conventionele of geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie (of formele, traditionele of ‘oude’ vormen van politieke participatie) worden door de overheid of door de elite zelf georganiseerd en verlopen via de formele electorale en klassieke politieke inspraakkanalen. Het gaat dan onder meer over de deelname aan verkiezingen, lidmaatschap van politieke partijen, deelname aan meetings of vergaderingen van politieke organisaties of het rechtstreeks contacteren van politici. Bij niet-conventionele of niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie wordt de vorm ervan door de participant zelf bepaald. Het gaat om deelname aan de beleidsvoering via kanalen die individuen – al dan niet samen met anderen en in georganiseerd verband – zelf opzetten los van de formeel electorale of geïnstitutionaliseerde politieke inspraakkanalen. Hieronder vallen activiteiten als deelname aan demonstraties, tekenen van petitieën, deelname aan internetfora of –discussiegroepen of het contacteren van de media om een politieke mening te uiten. Op basis hiervan lijkt de tegenstelling tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ vormen van politieke participatie ietwat misleidend (Mariën e.a., 2010). Het gaat niet zozeer over chronologie. Petitieën bestonden vroeger ook al. Waar het om gaat, is de mate waarin er al dan niet gebruik wordt gemaakt van de bestaande formele inspraakkanalen zoals verkiezingen of politieke partijen.

Het is uiteraard niet zo dat burgers exclusief kiezen voor één van deze twee vormen van politieke participatie. Wie participeert, doet dat veelal op verschillende manieren. In die zin lijkt de tweedeling tussen conventionele vormen van politieke participatie en de niet-conventionele vormen enigszins artificieel. Deze opdeling sluit echter aan bij een aantal belangrijke bevindingen die in de literatuur veelvuldig worden beschreven. Het gaat daarbij om het feit dat in nagenoeg alle moderne westerse democratieën de conventionele of geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie erop achteruit lijken te gaan en vervangen – of minstens aangevuld – worden door niet-geïnstitutionaliseerde vormen van participatie (Norris, 2002a; Stolle & Hooghe, 2005). Dit brengt men veelal in verband met het feit dat de niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie beter samen gaan met de eisen en verlangens van een meer kritische en postmateriële burger (Inglehart, 1997; Schudson, 1998; Norris, 1999).

3.2. Vlaanderen Europees vergeleken

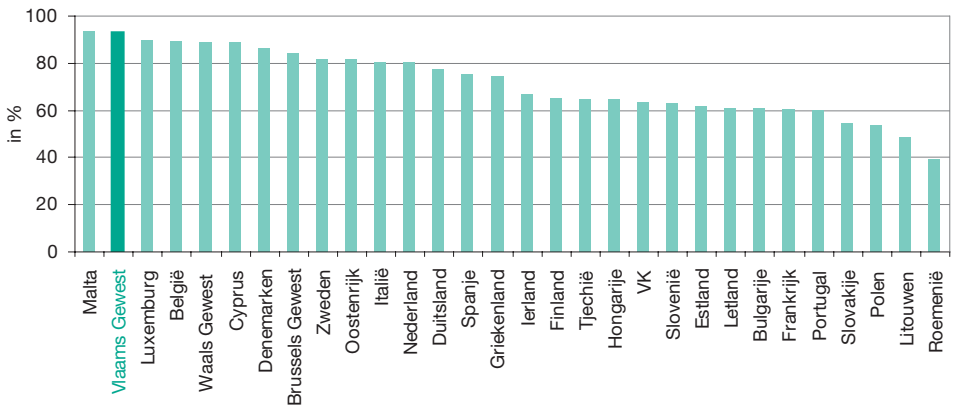
De evolutie van de verschillende vormen van politieke participatie in Vlaanderen, de andere Belgische regio's en de Europese landen kan worden geschetst aan de hand van de resultaten van verschillende surveys. In dit deel wordt gebruik gemaakt van de SCV-survey, de IWEPS-survey en de EVS- en ISSP-data. Bij de ISSP-data gaat het om de speciale module over burgerschap uit 2004. Specifiek voor de opkomst bij verkiezingen en voor het lidmaatschap van partijen kunnen deze surveygegevens aangevuld worden met administratieve overheids- of partijgegevens.

In wat volgt, wordt eerst ingegaan op een aantal geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie: deelname aan verkiezingen en lidmaatschap van politieke partijen. Daarna komen de niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie aan bod.

3.2.1. Deelname aan verkiezingen

De meest verspreide vorm van geïnstitutionaliseerde politieke participatie is ongetwijfeld de deelname aan verkiezingen. Op dit vlak bevinden België en Vlaanderen zich samen met Cyprus en Luxemburg door het bestaan van de opkomstplicht in een speciale situatie¹⁹. Het lijkt logisch dat de opkomst in deze landen hoger ligt dan in de meeste andere landen, wat uit de cijfers in figuur 9 ook blijkt. Malta – een land zonder opkomstplicht – scoort het hoogst. Na Malta volgt het Vlaamse Gewest, het Waalse Gewest staat op de vijfde plaats. In de hoogst scorende landen ligt de opkomst iets boven of iets onder 90% van de geregistreerde kiezers. In Roemenië waar de opkomstcijfers het laagst liggen, gaat het om net geen 40%. Het valt op dat de meeste Oost-Europese landen minder hoge opkomstcijfers kennen dan de gevestigde West-Europese democratieën.

Figuur 9. Opkomst bij de meest recente parlementsverkiezingen in % van de geregistreerde kiezers, Belgische gewesten* en EU27-landen

* Opkomst bij de meest recente gewestelijke verkiezingen.

Bron: International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA); Algemene Directie Instellingen en Bevolking (ADIB).

De opkomst bij de verkiezingen blijkt in grote mate afhankelijk van het politieke niveau waarvoor men naar de stembus trekt. Verkiezingen voor het Europees Parlement, lokale en regionale verkiezingen gaan meestal gepaard met lagere opkomstcijfers dan de nationale of federale

verkiezingen. Mogelijk zijn de kiezers bij dergelijke ‘tweede orde’-verkiezingen van mening dat er minder op het spel staat waardoor ze ook minder geneigd zijn om te participeren (Lijphart, 2010). In Vlaanderen blijven de opkomstverschillen naar beleidsniveau als gevolg van de opkomstplicht beperkt.

Diverse studies (voor een overzicht zie: Lijphart 2010; Van der Meer & Van Deth, 2010) kwamen tot de vaststelling dat de opkomstcijfers in zo goed als alle moderne westerse democratieën de afgelopen decennia gedaald zijn. Dat blijkt ook uit een vergelijking van de opkomst in de 27 EU-landen bij de meest recente parlementsverkiezingen en die van begin jaren 1980 (eerste vrije verkiezingen begin jaren 1990 voor de postcommunistische landen). Gemiddeld genomen is de opkomst in deze periode met 13 procentpunten gedaald (IDEA). Het is weinig verwonderlijk dat de daling in de landen met opkomstplicht duidelijk minder groot is. De daling is het grootst in de relatief jonge Oost-Europese democratieën. Het enthousiasme bij deze eerste verkiezingen werd klaarblijkelijk niet volgehouden.

Dergelijke daling van de opkomstcijfers lijkt vreemd gezien de steeds hogere scholing van de Europese bevolking. Van een hogere scholing wordt net verwacht dat zij samengaat met een hogere mate van politieke participatie (Lijphart, 1997). Mogelijk houdt dit verband met een algemene afname van het vertrouwen in de belangrijkste politieke instituties in nagenoeg alle westerse democratische stelsels tijdens de afgelopen decennia (Dalton, 2004).

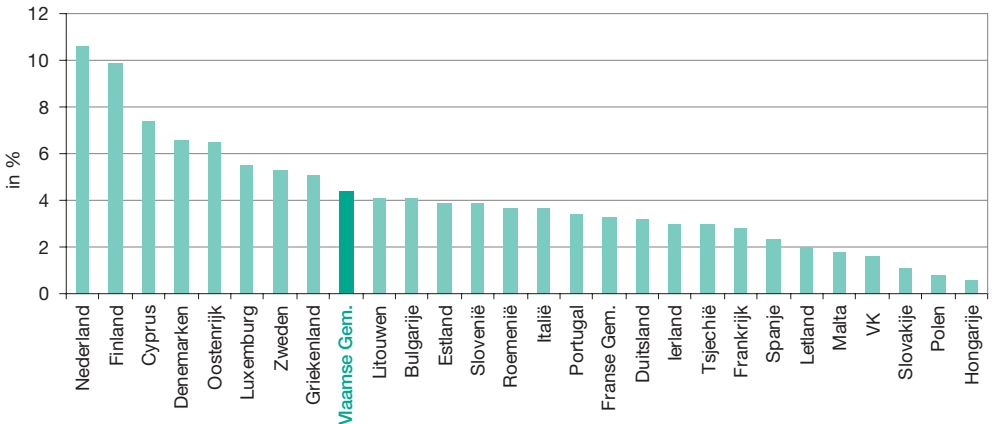
3.2.2. Lidmaatschap van politieke partijen

De meest recente surveygegevens geven aan dat het lidmaatschap van politieke partijen in Vlaanderen schommelt rond 5%. In de EVS van 2008 geeft 4% van de Vlamingen van 18 jaar en ouder aan lid te zijn van een partij. De SCV-survey van 2010 komt uit op 6%. Vlaanderen bevindt zich daarmee in de middenmoot van Europese landen. Een aantal kleinere West-Europese landen zoals Oostenrijk, Denemarken, Ierland en Luxemburg scoren iets hoger dan Vlaanderen. In Finland en Nederland ligt het percentage zelf verklaarde partijleden veruit het hoogst. Grote landen zoals Italië, Duitsland, Frankrijk, Spanje, het Verenigd Koninkrijk en Polen kennen iets lagere ledenpercentages dan Vlaanderen. De Oost-Europese landen hebben een uiteenlopend profiel. Een aantal landen haalt de Europese middenmoot, andere landen (Hongarije, Polen en Slowakije) doen het heel wat minder goed. Vlaanderen scoort in de EVS duidelijk hoger dan de Franse Gemeenschap, wat toch enigszins wordt tegengesproken als de resultaten van de SCV-survey worden vergeleken met de resultaten van de IWEPS-survey van 2007. Daaruit blijkt dat 6% van de inwoners van de Franse Gemeenschap tussen 18 en 85 jaar lid is van een politieke partij, wat min of meer overeenkomt met de resultaten van de recente edities van de SCV-survey. Mogelijk houdt het verschil in de EVS tussen Vlaanderen en de Franse Gemeenschap verband met de relatief kleine steekproefomvang van de Franse Gemeenschap.

Deze surveygegevens kunnen worden vergeleken met de door de partijen zelf gerapporteerde ledencijfers. In 2008 hadden de Vlaamse politieke partijen samen bijna 214.000 leden (Quintelier & Hooghe, 2010). Afgezet ten opzichte van de bevolking gaat het om 4% van de Vlamingen van 18 jaar en ouder²⁰. Dat cijfer ligt min of meer op dezelfde hoogte als de resultaten van de EVS en de SCV-survey. Ook een aantal verschillen tussen landen die naar voren komen in de resultaten van de EVS worden grotendeels bevestigd in internationaal onderzoek gebaseerd op door de partijen zelf gerapporteerde ledencijfers (Van Biezen e.a., 2009). Vooral de grotere landen en enkele postcommunistische landen blijken lagere ledenpercentages te kennen dan de kleinere, voornamelijk West-Europese landen. De lagere score van de postcom-

unistische landen is mogelijk een gevolg van het feit dat partijactivisme in die landen in diskrediet is gebracht door het Sovjetverleden (Whiteley, 2009). De verschillen tussen de Oost-Europese landen onderling hangen samen met een verschillende startpositie begin jaren 1990. In een aantal landen werden de partijen gedwongen om hun organisatie helemaal vanaf nul op te bouwen. In andere landen konden bepaalde partijen voortbouwen op de relatief sterke partijorganisatie en bijhorende ledenaantallen van de vroegere communistische partij (Mair & Van Biezen, 2001).

Figuur 10. Procentueel aandeel van de bevolking van 18 jaar en ouder dat zegt lid te zijn van een politieke partij, Vlaamse/Franse Gemeenschap en EU27-landen, 2008

Bron: EVS 2008.

De door de Vlaamse politieke partijen zelf gerapporteerde ledencijfers wijzen duidelijk op een daling van het aantal partijleden sinds eind jaren 1980: van goed 373.000 leden in 1987 tot 214.000 in 2008 (Quintelier & Hooghe, 2010). Ook de SCV-survey – die wegens een wijziging in de vraagstelling enkel voor de periode 2001-2008 vergelijkbare cijfers oplevert – geeft voor het laatste decennium een licht dalende trend. Die dalende trend is niet specifiek voor Vlaanderen maar blijkt ook uit surveygegevens van de meeste Europese landen. Het gaat trouwens niet alleen om een afname van de verhouding van het aantal leden ten opzichte van het totale electoraat. Er blijkt tijdens de laatste decennia in de meeste landen ook sprake van een daling in het absolute aantal door de partijen gerapporteerde leden (Van Biezen e.a., 2009). In enkele landen gaat het om behoorlijk indrukwekkende cijfers. In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk bijvoorbeeld is er in de periode tussen 1980 en 2008 sprake van een afname van ongeveer 1 miljoen partijleden, wat overeenkomt met een verlies van respectievelijk de helft en tweederde van het aantal partijleden van begin jaren 1980. In Italië daalde het ledenaantal in dezelfde periode zelfs met bijna 1,5 miljoen (-36%). Ook in de Scandinavische landen is sprake van verliezen tussen 40% en 50% van het aantal leden tussen 1980 en 2008. Enkel in Spanje, Griekenland en Portugal – waar de democratie pas hersteld werd in de loop van de jaren 1970 – is het aantal partijleden tegenover 1980 toegenomen.

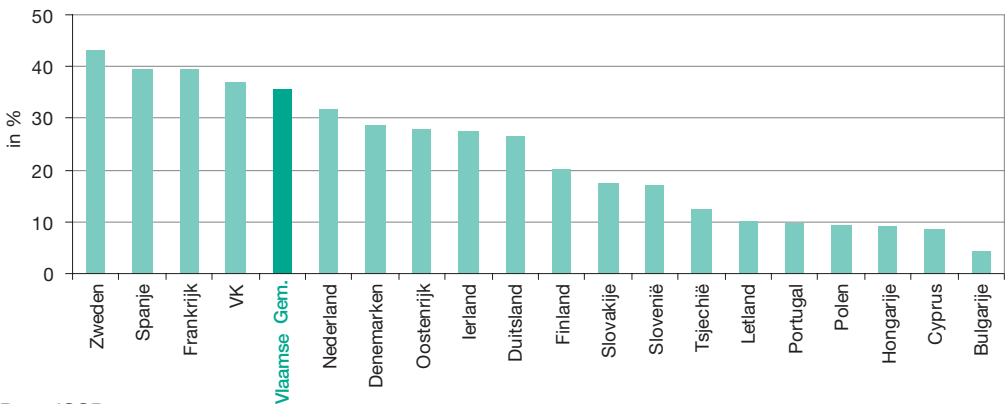
Als verklaring voor deze afname wordt vooreerst vaak verwezen naar de gelijktijdige afname van het vertrouwen in politieke partijen door onder meer de schandalen van partijfinanciering die in verschillende landen in de loop van de jaren 1980 en 1990 aan het licht zijn gekomen (Dalton & Wattenberg, 2000). De afname van het lidmaatschap is dan ook weinig verwonderlijk gezien het feit dat vertrouwen in en lidmaatschap van partijen positief samenhangt (Mariën

& Quintelier, 2008). Daarnaast wordt ook vaak gewezen op het feit dat politieke partijen nu minder dan vroeger zelf nood hebben aan veel leden. Onder meer door bovengenoemde schandalen heeft men in tal van Europese landen een systeem van overheidsfinanciering voor partijen op poten gezet, waardoor partijen voor hun inkomsten minder afhankelijk geworden zijn van lidgelden en private financiering (Katz & Mair, 1995). Ook de rol van individuele partijleden in de communicatie en campagnevoering ten dienste van de partij is drastisch veranderd doordat de invloed van de massamedia en professionalisering van de partijcommunicatie op dit vlak sterk is toegenomen (Norris, 2002b).

3.2.3. Niet-geïstitutionaliseerde vormen van politieke participatie

Terwijl de deelname aan de meer geïstitutionaliseerde vormen van politieke participatie er op achteruit lijkt te gaan, wordt in de literatuur vaak gewezen op het feit dat deze vormen vervangen – of minstens aangevuld – worden door niet-geïstitutionaliseerde vormen van participatie die beter aansluiten bij de eisen en verlangens van de hedendaagse postmateriële en meer kritische maar niet cynische burger. Deze burger is nog steeds – of zelfs meer dan ooit – voorstander van democratie maar volgt de concrete werking ervan kritisch op. Als hij het nodig vindt, participeert hij op een door hemzelf gekozen wijze, los van de formeel electorale of klassiek politieke inspraakkanalen (Schudson, 1998; Norris, 2002a). Vaak worden hier ook activiteiten zoals het bewust kopen of niet kopen van bepaalde goederen vanuit politieke, sociale of ecologische overwegingen onder verstaan (Stolle e.a., 2005). Zoals gezegd, worden deze activiteiten hier echter niet behandeld.

Figuur 11. Procentueel aandeel van de bevolking van 18 jaar en ouder dat het voorbije jaar een petitie heeft getekend, een demonstratie heeft bijgewoond, zijn mening heeft geuit in de media en/of heeft deelgenomen aan een politiek forum op internet, Vlaamse Gemeenschap en 19 EU-landen, 2004

Bron: ISSP 2004.

In de SCV 2010 werden vijf mogelijke vormen van niet-geïstitutionaliseerde participatie aan de respondenten voorgelegd: tekenen van een petitie, deelname aan een demonstratie, zijn of haar mening uiten in de media, deelname aan een politiek forum op internet en lidmaatschap van een actiegroep, buurtcomité of bewonersgroep. In 2010 zegt 32% van de Vlamingen ouder dan 18 jaar minstens één van deze activiteiten in het voorbije jaar te hebben gesteld. Het tekenen van een petitie is daarbij veruit het meest populair (participatiegraad van 27%) wat weinig verwonderlijk is, gezien de laagdrempeligheid van deze activiteit zowel inzake de inzet van middelen (tijdsbesteding en vereiste kennis) als de publieke zichtbaarheid van de activiteit. Bij

de andere activiteiten schommelt de participatiegraad tussen 3% (politiek forum op internet) en 6% (lidmaatschap actie- of bewonersgroep).

De Vlaamse gegevens over niet-geïstitutionaliseerde participatie kunnen internationaal vergeleken worden op basis van de resultaten van de ISSP van 2004. In vergelijking met de institutionele vormen van participatie lijkt Vlaanderen iets op te schuiven naar de landen met de hoogste participatiegraad. Ook hier blijkt weer dat de Oost-Europese landen opvallend lager scoren dan de meer gevestigde Europese democratieën.

Over een mogelijke evolutie naar meer niet-institutionele participatie valt in Vlaanderen voorlopig weinig te zeggen door het ontbreken van geschikte historische gegevens. Ook internationaal is hierover maar weinig datamateriaal voorhanden. In de EVS wordt enkel het onderteekenen van petitie's en de deelname aan demonstraties periodiek bevraagd. Wat de petitie's betreft, is er tussen 1990 en 2008 een duidelijke toename in bijna alle gevestigde Europese democratieën. Enkel in het Verenigd Koninkrijk is er sprake van een daling, al dient daarbij vermeld te worden dat in dat land het aandeel in 1990 al erg hoog lag. In Portugal, Duitsland, Oostenrijk en Nederland bleef het aandeel tussen 1990 en 2008 min of meer constant. Ook op vlak van deelname aan demonstraties is er in de meerderheid van de EU-landen sprake van een toename. Enkel in Portugal en Nederland nam de deelname aan demonstraties de laatste decennia iets af.

3.2.4. Ongelijke participatie

Politieke participatie blijkt niet gelijk verdeeld over de bevolking. Uit tal van onderzoeken is al gebleken dat geslacht, leeftijd en opleiding belangrijke determinanten zijn (Verba e.a., 1978; Whiteley, 2009). In wat volgt, wordt nagegaan of dat geldt voor de verschillende vormen van politieke participatie en voor alle landen.

Analyses over wie deelneemt aan verkiezingen en wie niet, kunnen niet gemaakt worden op basis van administratieve opkomstcijfers. Daarvoor zijn surveygegevens vereist. Op basis van de EVS-data van 2008 blijkt dat er globaal genomen in de EU27-landen geen significant verschil in opkomst is naar geslacht: mannen en vrouwen zeggen even vaak te gaan stemmen als er morgen verkiezingen zouden zijn. Slechts in een beperkt aantal landen is dat niet het geval. In Nederland, Duitsland, Luxemburg en Portugal ligt de opkomst significant hoger bij mannen, in Ierland en Litouwen hoger bij vrouwen.

De opkomst neemt in verschillende EU-landen toe met de leeftijd. Bij de 18- tot 35-jarigen ligt de opkomst gemiddeld het laagst (75%), bij de 65-plussers het hoogst (84%). In 15 EU-landen ligt de opkomst bij de jongeren significant lager dan bij de middengroep. Er is geen enkel land waar het omgekeerde geldt. In tien landen ligt de opkomst bij de middengroep significant lager dan bij de ouderen. Enkel in Hongarije geldt het omgekeerde.

De opkomst is ten slotte sterk afhankelijk van de opleidingsgraad. Bij de hoogopgeleiden ligt de opkomst beduidend hoger dan bij de laagopgeleiden (86% tegenover 76%). Er is sprake van een significant lagere opkomst bij laag- dan bij hoogopgeleiden in 16 van de 27 EU-landen. Enkel in Frankrijk, Finland, Zweden, Cyprus, Griekenland, Malta, Roemenië en Slowakije is dat niet het geval. In Bulgarije ligt de opkomst zelfs hoger bij de laag- dan bij de hoogopgeleiden. In Vlaanderen en de Franse Gemeenschap zijn er geen significante verschillen naar geslacht en opleiding. Enkel naar leeftijd blijken de ouderen net iets minder te gaan stemmen dan de andere groepen, al ligt de opkomst bij alle leeftijdsgroepen boven 90%. De beperkte verschillen naar opkomst in Vlaanderen zijn uiteraard een gevolg van de bestaande opkomstplicht.

Specifiek voor die landen met opkomstplicht wordt vaak de vraag gesteld wie er niet meer zou opdagen bij het wegvallen van de verplichting. Verlet e.a. (2010) stelden voor Vlaanderen vast dat vrouwen en vooral laagopgeleiden sneller zouden afhaken. Dat sluit aan bij het profiel van diegenen die niet gaan stemmen in landen zonder opkomstplicht. De afhakers worden verder getypeerd door een hogere leeftijd, een meer utilitair individualistische houding, een minder actieve inzet in het maatschappelijke leven, een hogere mate van politieke machteloosheid en een lager vertrouwen in de politiek. Omgekeerd kan daaruit het positieve effect van de opkomstplicht worden afgeleid: het zijn net de groepen die algemeen gesproken blijken te geven van een lage frequentie van traditionele vormen van politieke participatie, die door de opkomstplicht gedwongen worden om toch te participeren. Maar daar stopt het positieve effect van de opkomstplicht op politieke participatie. Van der Meer & Van Deth (2010) vonden bij hun analyse van de politieke participatie in 20 westerse stabiele democratieën geen invloed van het al dan niet bestaan van een opkomstplicht op andere, niet-verplichte vormen van politieke participatie.

De participatiekloof naar leeftijd en opleiding zet zich ook door bij het lidmaatschap van politieke partijen. Maar ook naar geslacht blijkt er nu een duidelijk verschil. Dat blijkt uit de resultaten van de SCV-survey 2010 en bevestigt wat al uit tal van andere studies is gebleken, namelijk dat geslacht, leeftijd en opleiding belangrijke determinanten zijn van partijlidmaatschap (Verba e.a., 1995; Mariën & Quintelier, 2008).

De Vlaamse situatie verschilt op dit vlak weinig van de situatie in de Europese landen. Om dat in beeld te brengen werden opnieuw participatiekloven berekend (zie tabel 3). In alle EU-landen samen ligt het lidmaatschap van partijen bij mannen gemiddeld driekwart hoger dan bij vrouwen en bij hoogopgeleiden twee keer hoger dan bij laagopgeleiden. Inzake leeftijd ligt het aandeel partijleden bij de middengroep (35 tot 64 jaar) bijna de helft hoger dan bij de jongeren (18 tot 34 jaar). Maar de ouderen (65 jaar en ouder) scoren nog net iets hoger dan de middengroep.

Als er sprake is van een significante kloof naar geslacht of opleiding loopt ze in alle landen in dezelfde richting: het aandeel partijleden bij de mannen ligt hoger dan bij de vrouwen, het aandeel leden bij de hoogopgeleiden hoger dan bij de laagopgeleiden. In een aantal gevallen lopen die kloven sterk op. In Polen bijvoorbeeld ligt het aandeel partijleden bij mannen twaalf keer hoger dan bij vrouwen. In Tsjechië ligt het aandeel leden bij hoogopgeleiden liefst twintig keer hoger dan bij laagopgeleiden.

Naar leeftijd is er in zeven landen sprake van een significant verschil tussen het aandeel jongeren en personen uit de middelste leeftijdsgroep dat lid is van een partij. In de meeste landen zijn jongeren minder vaak lid. Enkel in Zweden zijn jongeren vaker lid. In slechts een beperkt aantal landen blijkt er een significant verschil tussen ouderen en de middelste leeftijdsgroep. In Oostenrijk, Finland en Griekenland zijn ouderen vaker lid. In Spanje en Litouwen zijn ouderen minder vaak lid.

Als gekeken wordt naar de personen die actief lid zijn van een partij of er vrijwilligerswerk voor verrichten, worden de participatiekloven nog versterkt. Dat blijkt uit de resultaten van de SCV-survey. In Vlaanderen is in 2010 2% van de meerderjarige bevolking actief lid of bestuurslid van een politieke partij. Meer dan 4 op de 5 van deze actieve leden zijn mannen. Minder dan 1 op de 5 is jonger dan 35 jaar en slechts 1 op de 5 is laagopgeleid. Het profiel van actieve partijleden in Vlaanderen wordt bevestigd door de ISSP- en EVS-resultaten in de EU-landen²¹.

Het profiel van de deelnemers aan de niet-geïnstitutionaliseerde vormen van participatie wijkt behoorlijk sterk af van het profiel van diegenen die (actief) lid zijn van een politieke partij. Uit

de SCV-survey van 2010 blijkt er bij de niet-institutionele participanten vooreerst geen significant verschil te bestaan naar geslacht: mannen en vrouwen participeren evenveel. Inzake leeftijd valt op dat nu niet de middelste en de oudste leeftijdsgroepen het meest participeren maar net de jongste groepen. Wat wel overeenkomt met de institutionele participatie is de grote opleidingskloof: de participatie van hoogopgeleiden ligt meer dan dubbel zo hoog als bij laagopgeleiden.

Het verschillende profiel van institutionele en niet-institutionele participanten is ook terug te vinden in de andere Europese landen. Dat blijkt uit de resultaten van ISSP 2004 voor de EU-landen (zie tabel 3). De participatiekloof tussen mannen en vrouwen die er in heel wat landen wel was bij het lidmaatschap van partijen, is bij de niet-institutionele participatie nagenoeg overal verdwenen. Polen vormt hier de uitzondering. In Zweden en Finland is de genderkloof zelfs omgekeerd: vrouwen participeren daar meer dan mannen.

Inzake leeftijd lopen de kloven nu helemaal anders dan bij de institutionele participatie. Het zijn de jongeren die het meest participeren, niet de ouderen. Er is geen enkel land dat tegen die algemene trend ingaat.

De opleidingskloof ten slotte is wel vergelijkbaar bij de institutionele en niet-institutionele politieke participatie. Bij beide vormen ligt de participatie van hoogopgeleiden gemiddeld genomen een pak hoger dan de participatie van laagopgeleiden.

Een belangrijke vraag in het kader van eventuele democratiserende effecten van niet-institutionele participatievormen, is in hoeverre dezelfde personen tegelijk participeren langs de formele institutionele kanalen en op een niet-geïnstitutionaliseerde manier. In 2010 blijkt 6% van de Vlamingen exclusief te participeren op een institutionele manier²², 23% doet dat exclusief op een niet-institutionele manier en 10% combineert beide vormen. Dat betekent dat meer dan twee derde van de groep niet-institutionele participanten niet op een klassieke manier participeert. En opvallend: het profiel van deze exclusief niet-institutionele participanten is nog minder 'traditioneel' dan het profiel van de totale groep niet-institutionele participanten. De exclusief niet-institutionele participanten zijn vooral vrouwen en jongeren. Wat wel overeenkomt tussen beide groepen, is de grote opleidingskloof: hoogopgeleiden participeren beduidend meer dan laagopgeleiden. Deze Vlaamse resultaten worden ook bevestigd door de ISSP-gegevens van de EU-landen.

De verschillende vormen van politieke participatie hangen niet alleen samen met het geslacht, de leeftijd en het opleidingsniveau. Ook andere sociaaleconomische factoren zoals de maatschappelijke status en het inkomen spelen een rol (Mariën & Quintelier, 2008; Verba e.a., 1995). Hoe hoger de status en het inkomen, hoe meer participatie. Ook enkele meer culturele elementen hangen op een positieve manier samen met participatie (Verba e.a., 1995). Hoe hoger het vertrouwen in het politieke systeem en de belangrijkste politieke actoren, hoe meer participatie. Hetzelfde geldt voor politieke interesse. Ook politieke socialisering speelt een rol: personen die vaker discussiëren over politiek, zijn actiever (Quintelier, 2008). Wat ten slotte enkel een rol speelt bij de niet-institutionele participatie en niet bij het lidmaatschap van partijen is de ideologische oriëntatie van het individu. Burgers die zichzelf als links omschrijven, blijken meer te participeren op een niet-institutionele manier (Van der Meer, 2009). Bij de institutionele participatievormen is er op dit vlak geen significant verschil. Dit valt mogelijk te verklaren door het feit dat 'linkse' personen meer dan 'rechtse' personen gericht zijn op het veranderen van de samenleving en daarvoor meer gebruik maken van participatievormen buiten de bestaande elitestructuren.

Tabel 3. Verhouding van het aandeel van de bevolking dat lid is van een politieke partij en op een niet-institutionele manier politiek participeert*, naar geslacht, leeftijd en opleiding, Vlaamse/ Franse Gemeenschap en EU27-landen, 2008 (lid van politieke partij) en 2004 (niet-institutionele participatie)

	Geslacht (man/vrouw)		Leeftijd 1 (35-64/18-34)		Leeftijd 2 (35-64/65+)		Opleiding (hoog/laag)	
	Lid	Niet-inst.	Lid	Niet-inst.	Lid	Niet-inst.	Lid	Niet-inst.
Vlaamse Gemeenschap²³	ns	1,04	ns	0,84	ns	1,72	ns	1,63
Franse Gemeenschap	3,19	.	ns	.	ns	.	5,42	
West-Europese EU-landen								
Nederland	1,35	ns	1,90	ns	ns	1,90	1,38	1,52
Duitsland	2,07	ns	2,75	ns	ns	2,30	3,71	2,83
Frankrijk	ns	ns	ns	ns	ns	1,46	ns	1,43
Luxemburg	1,59	.	2,10	.	ns	.	1,90	.
Verenigd Koninkrijk	ns	ns	4,07	ns	ns	ns	1,98	1,48
Ierland	ns	ns	ns	0,69	ns	2,94	4,70	2,85
Oostenrijk	ns	ns	ns	ns	0,64	1,78	2,40	2,04
Noord-Europese EU-landen								
Zweden	2,45	0,80	0,59	ns	ns	1,55	ns	1,22
Finland	1,63	0,69	ns	0,57	0,37	1,67	ns	2,91
Denemarken	2,28	ns	ns	0,71	ns	1,69	2,15	1,59
Zuid-Europese EU-landen								
Spanje	2,41	ns	ns	0,80	3,00	2,28	2,73	2,17
Portugal	ns	ns	2,09	0,49	ns	9,06	ns	7,03
Italië	2,96	.	ns	.	ns	.	3,29	.
Griekenland	ns	.	ns	.	0,57	.	ns	
Cyprus	3,14	ns	ns	ns	ns	ns	ns	3,78
Malta	4,58	.	ns	.	ns	.	2,69	
Oost-Europese EU-landen								
Estland	1,69	.	ns	.	ns	.	2,17	.
Letland	2,17	ns	ns	0,55	ns	ns	3,17	2,12
Litouwen	ns	.	2,61	.	2,74	.	6,27	.
Polen	12,11	1,71	ns	0,39	ns	2,31	2,41	3,21
Tsjechië	ns	ns	ns	ns	ns	ns	19,80	2,72
Slovakije	ns	ns	4,60	0,65	ns	ns	ns	1,73
Slovenië	ns	ns	ns	0,54	ns	2,62	2,02	2,99
Hongarije	ns	ns	ns	ns	ns	3,10	ns	4,09
Bulgarije	1,99	ns	ns	ns	ns	5,17	2,24	4,53
Roemenië	ns	.	ns	.	ns	.	2,42	.
Totaal*	1,74	ns	1,45	0,82	0,88	1,81	2,06	1,93

ns: verhouding verschilt niet significant van 1 bij $p \leq 0,05$.

* Het gaat om personen die het voorbije jaar een petitie hebben getekend, een demonstratie hebben bijgewoond, hun mening hebben geuit in de media en/of hebben deelgenomen aan een politiek forum op internet. In de tabel worden enkel gegevens vermeld voor de EU-landen opgenomen in de ISSP 2004.

Bron: EVS 2008; ISSP 2004.

De sterke positieve invloed van opleiding en sociaaleconomische status op de verschillende vormen van politieke participatie wordt in de literatuur vaak gelinkt aan het feit dat hogeropgeleiden beschikken over specifieke talenten en vaardigheden ('resources') die gunstig zijn voor politieke participatie (politieke kennis, toegang tot informatie, het woord voeren, organisatiecapaciteiten, inzicht in besluitvormingsprocessen...). Dat speelt nog meer voor actieve politieke

participatie (bijvoorbeeld bij actief lidmaatschap van partijen) omdat de participant voor dergelijk engagement nog meer politieke vaardigheden nodig heeft (Whiteley, 2009). Hetzelfde geldt mogelijk voor niet-institutionele participatievormen. Deze participatie ontstaat op initiatief van de burger zelf, wat nog meer vaardigheden vereist dan de traditionele geïnstitutionaliseerde en dus voorgevormde participatievormen (Mariën e.a., 2010).

Almond & Verba (1963) waren op dit vlak erg optimistisch. Zij waren ervan overtuigd dat hogere scholing zou zorgen voor een steeds hogere graad van participatie. Tegenwoordig houdt men ook rekening met mogelijke negatieve effecten van opleiding op politieke participatie. Hogeropgeleiden trekken zich los uit traditionele maatschappelijke verbanden en gedragspatronen wat mogelijk zorgt voor aliënering en individualisering (Hooghe, 2004).

Inzake leeftijd blijkt er over het algemeen bij de institutionele vormen van politieke participatie een minimale participatie tot 20 à 25 jaar (Wattenberg, 2007). De grotere institutionele participatie bij ouderen wijst mogelijk op een cohorte-effect in plaats van een leeftijdseffect. De oudere, meer plichtsbewuste cohorten worden stilaan vervangen door de meer individualistische, jongere cohorten die participatie minder als een burgerlijke plicht zien maar als een vrijwillig engagement waarvan ze de intensiteit en de vorm zelf kunnen kiezen (Dalton, 2006). Dat verklaart ook waarom de leeftijds kloof bij de niet-institutionele participatie net in het voordeel van de jongeren loopt. Deze vormen van participatie sluiten beter aan bij de wijze waarop jongeren zich tegenwoordig willen engageren: niet via een langlopend en exclusief engagement in één vereniging maar via kortlopende engagementen waarbij ze de vorm en de inhoud zelf kunnen bepalen (Norris, 2003; Stolle e.a., 2005).

Een verschil tussen mannen en vrouwen werd niet gevonden bij de opkomst bij verkiezingen en bij de niet-institutionele vormen van participatie, maar wel bij het (actieve) lidmaatschap van partijen. Als verklaring daarvoor wordt vaak verwezen naar traditionele rolpatronen: vrouwen zouden meer aandacht besteden aan de kwaliteit van een relatie en het welzijn van de kinderen en zouden daardoor minder geïnteresseerd zijn in of minder tijd hebben voor intensieve politieke participatie (Deschouwer & Hooghe, 2005). Maar dat verklaart niet waarom de kloof bij de niet-institutionele participatie verdwenen is (en bij de exclusieve niet-institutionele participatie zelfs is omgekeerd). Een andere mogelijke verklaring betreft de wijze waarop politieke organisaties en instellingen doorgaans georganiseerd zijn. Dat zou bewust of onbewust barrières opwerpen voor de participatie van vrouwen, barrières die er bij de niet-institutionele participatievormen niet zijn (Mariën e.a., 2010).

Tot slot wordt nog kort ingegaan op de specifieke impact van het internet op de bestaande participatiekloven. Het internet geeft burgers vooreerst veel meer dan vroeger de kans om het politieke gebeuren kritisch op de voet te volgen (Norris, 1999). Daarnaast heeft het internet ook heel wat mobilisatiepotentieel: informatie en communicatie kunnen veel sneller en verder in de tijd en ruimte verspreid worden (Walgrave & Hooghe, 2010)²⁴. Toch lijkt het erop dat de meeste participatie nog steeds verloopt via face-to-face-interactie. Tegelijk is het zo dat vooral 'sterke groepen' disproportioneel meer gebruik maken van het internet voor politieke doeleinden dan 'zwakke' groepen waardoor de ongelijkheid in politieke participatie door het internet nog lijkt toe te nemen (Walgrave & Hooghe, 2010). Internet mag dan al meer en meer verspreid raken in de bevolking, diegenen die het gebruiken om politiek te participeren, zijn duidelijk hoger geschoold, jonger en man. Het lijkt dus eerder zo dat de bestaande digitale kloof – vrouwen, ouderen en laaggeschoolden maken minder gebruik van ICT-toepassingen – zich ook politiek vertaalt (Norris, 2001).

3.3. Op zoek naar verklaringen voor landenverschillen

Uit het voorgaande blijkt dat de mate en aard van politieke participatie behoorlijk varieert van land tot land en binnen elk land van groep tot groep. De politieke participatie haalt in Vlaanderen in vergelijking met de andere Europese landen over het algemeen een gemiddeld niveau. Er zijn landen waar de burgers duidelijk minder politiek participeren, maar het omgekeerde geldt evenzeer. Tegelijk is net als in heel wat EU-landen ook binnen Vlaanderen de participatie verre van gelijk gespreid. Voor een mogelijke evolutie naar meer niet-institutionele participatie zijn wegens het ontbreken van relevante historische data minder duidelijke aanwijzingen te vinden. De beperkte beschikbare gegevens lijken toch te wijzen in de richting van een evolutie waarbij de meer traditionele en geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie minstens aangevuld worden met participatievormen die individuen zelf opzetten los van de formeel electorale of klassiek politieke inspraakkanalen.

Over de oorzaken van deze participatieverschillen bestaat in de literatuur geen consensus. Heel wat modellen en hypothesen werden geformuleerd en uitgetest zonder dat er sprake is van één algemeen verklarende theorie rond politieke participatie. Ook hier gaat het weerom om theorieën die voornamelijk betrekking hebben op het welvaartsniveau en de democratische inrichting van landen.

Net als bij sociale en maatschappelijke participatie (zie delen 1 en 2) wordt bij de literatuur over de verschillen inzake politieke participatie vaak teruggegrepen naar de 'resources'-theorie (Verba e.a., 1978). Er wordt vanuit gegaan dat politieke participatie bepaalde vaardigheden veronderstelt (politieke kennis, sociale en communicatieve vaardigheden...). Een verschillend niveau van levensstandaard en opleiding tussen landen zorgt zo voor verschillen in de intensiteit van de politieke participatie. De meeste studies wijzen inderdaad op een toename van de participatie naarmate de economische welvaart en het gemiddelde opleidingsniveau stijgt (Teorell e.a., 2007). Een toegenomen levensstandaard en opleiding heeft echter niet alleen gevolg voor de frequentie van de politieke participatie maar ook voor de aard van de participatie. Een hogere levensstandaard en opleiding zorgen voor meer zelfbewuste en kritische burgers, met als gevolg dat traditionele maatschappelijke verbanden en gedragspatronen hun vanzelfsprekend karakter en invloed op individuele opvattingen en gedragingen verliezen (Hooghe & Houtman, 2003). Inzake politieke participatie zorgt dit voor een verzwakking van de band tussen burgers en klassieke hiërarchische organisaties als partijen en vakbonden. Politieke participatie verloopt daardoor meer langs kanalen die burgers – al dan niet samen met anderen – zelf kiezen en opzetten (Schudson, 1998; Norris, 1999; Dalton, 2004).

Meer dan bij de andere vormen van participatie wordt voor de verklaring van verschillen bij politieke participatie gekeken naar de specifieke politiek-institutionele setting van elk land. Daarbij gaat het onder meer om de bestaande rechten en vrijheden, de duur van de democratische traditie, de bestaande democratische inspraakkanalen, de mate waarin de macht geconcentreerd dan wel verspreid ligt of de regels inzake partijwerking en -financiering. Het zijn factoren die beïnvloeden of personen en groepen in mindere of meerdere mate de kans krijgen om politieke invloed te genereren en hen zo al dan niet aanzetten om politiek te participeren.

Het is vooreerst weinig verwonderlijk dat de politieke participatie hoger ligt in landen met veel politieke rechten en vrijheden (López Pintor e.a., 2002). Politieke participatie is gemakkelijker in een open politieke context met veel mogelijkheden tot interactie dan in een gesloten politieke

context (Hooghe, 1994). Net als in deel 2 over maatschappelijke participatie geldt ook hier de opmerking dat men daardoor zou kunnen verwachten dat de politieke participatie in de Oost-Europese landen de laatste decennia sterk is toegenomen. Betrouwbare cijfers over de politieke participatie vóór de val van het communisme zijn echter niet beschikbaar, waardoor deze hypothese moeilijk getoetst kan worden. Uit de huidige cijfers blijkt wel dat de kloof tussen de Oost-Europese en de andere landen nog steeds behoorlijk groot is. Mogelijk houdt dit verband met het feit dat de oudere generaties in de Oost-Europese landen opgroeiden onder een niet-democratisch regime en hun oude participatiepatronen nog grotendeels behouden hebben. In tegenstelling tot maatschappelijke participatie wordt deze hypothese hier niet bevestigd. In de Oost-Europese landen is er namelijk geen opvallend grotere participatiekloof te zien tussen jongeren en ouderen dan in de rest van Europa. Meer algemeen leidt dit tot de hypothese dat de duur van de democratische aard van het regime er wel degelijk toe doet. Voor de opkomst bij verkiezingen blijkt dit alvast inderdaad het geval te zijn (Rose, 2004).

Ook van het kiesstelsel wordt verwacht dat het een invloed heeft op de mate van politieke participatie. Zeker voor de opkomst bij verkiezingen tonen de meeste analyses een positief effect van proportionele vertegenwoordiging (Blais & Arts, 2006). Bij de andere vormen van politieke participatie is er minder duidelijkheid. Een aantal auteurs vindt meer participatie in proportionele systemen (Karp & Banducci, 2008), andere auteurs meer participatie in meerderheidsstelsels (Van der Meer, 2009). Dat laatste lijkt onlogisch gezien het feit dat de impact van participatie in proportionele systemen groter is: de stem van de minderheid gaat niet verloren. Mogelijk wordt de inzet (wat er op het spel staat) in een meerderheidsstelsel echter door de burgers als hoger gezien. In een meerderheidssysteem ligt de politieke macht veel sterker geconcentreerd en kunnen dus ook door een beperkt aantal actoren verregaande beslissingen worden genomen. Dat kan de burgers aanzetten om relatief gezien vaker te participeren. Uiteraard is niet alleen het kiesstelsel bepalend voor de verdeling van de politieke macht. Ook andere institutionele elementen spelen hierin een rol zoals de verhoudingen tussen de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, de territoriale centralisatie/decentralisatie, de invloed en positie van belangengroepen... Rekening houdend met deze verschillende elementen komt Lijphart (1999) tot een tweedeling tussen politieke stelsels waar de beslissingen worden genomen door een meerderheid van de leden van de gemeenschap (meerderheidsdemocratieën) en stelsels waar er gestreefd wordt naar de steun van zoveel mogelijk leden van de gemeenschap (consensusdemocratieën). Hij beschouwt het Verenigd Koninkrijk als een typevoorbeeld van een meerderheidsdemocratie en België, Nederland en Oostenrijk als voorbeelden van consensusdemocratieën. Het probleem echter is dat het niet eenvoudig is om alle EU-landen te positioneren op deze tweedeling waardoor het effect op de politieke participatie moeilijk kan worden nagegaan.

Een voor België en Vlaanderen belangrijk aspect van het kiesstelsel is de bestaande opkomstplicht. Zoals te verwachten was, ligt de opkomst bij verkiezingen hoger in landen met opkomstplicht (Rose, 2004). Het effect blijkt ook doordat de opkomst toeneemt als de opkomstplicht wordt ingevoerd en afneemt als de opkomstplicht wordt afgeschaft (Engelen, 2007). Wel is het zo dat waar de opkomstplicht wordt afgeschaft, de opkomst eerder geleidelijk daalt en het eerst bij de jongste leeftijdsgroepen die dergelijke plicht nooit hebben gekend (Franklin e.a., 2004). De opkomstplicht mag er dan al voor zorgen dat de opkomst bij verkiezingen toeneemt, zoals reeds gezegd blijkt er geen sprake van een positief 'spillover'-effect op andere vormen van politieke participatie (Van der Meer & Van Deth, 2010).

Ondanks het feit dat alle EU-landen een representatief democratisch systeem kennen waarbij niet de burgers zelf maar de door hen aangeduide vertegenwoordigers het beleid bepalen, bestaan in verschillende landen ook bepaalde vormen van directe democratie. Over de impact van deze inspraakvormen op de mate en aard van de politieke participatie kan men twee tegengestelde hypothesen formuleren. Enerzijds kan men ervan uitgaan dat dergelijke inspraakmomenten burgers socialiseren en zo aanzetten tot meer politieke participatie. Anderzijds kunnen de wensen en noden van burgers tot politieke inspraak door deze institutionele inspraakmomenten al voldoende vervuld zijn waardoor de behoefte afneemt om nog op een andere manier politiek te participeren.

Bij politieke participatie kan ten slotte een effect verwacht worden van de specifieke positie van politieke partijen. In een politiek systeem met een belangrijke rol voor politieke partijen, kan verwacht worden dat het lidmaatschap van partijen hoger zal liggen aangezien dergelijk lidmaatschap voor de individuele burger meer voordelen kan bieden. Specifiek voor Vlaanderen zou dit kunnen verklaren waarom het hoogtepunt van het partijlidmaatschap zich situeert in de jaren 1980, een periode waarin de impact van politieke partijen op de werking van het Belgische bestel behoorlijk hoog lag (Dewachter, 2003).

Ook de wijze waarop de werking van politieke partijen wordt gereguleerd, kan een invloed hebben op de aard en de intensiteit van de politieke participatie van burgers. Zoals gezegd, zorgt de sterk toegenomen publieke partijfinanciering en bijhorende striktere regelgeving voor private giften in de meeste Europese landen er mogelijk voor dat partijen zelf minder investeren in ledenwerving. Een hechtere relatie tussen partijen en de staat zorgt zo voor minder activisme binnen partijen (Whiteley, 2009). De werking van partijen is echter niet in alle landen even streng gereguleerd. Over het algemeen is de partijwerking in de Noord-Europese landen minder strikt aan banden gelegd en in de Zuid- en Oost-Europese landen juist strikter dan in de andere landen (Van Biezen & Kopecky, 2007).

Om de impact van bovenstaande elementen op de mate en aard van politieke participatie na te gaan, werden tot slot enkele multilevel analyses uitgevoerd op basis van de EVS 2008-data²⁵. In de analyse werden drie vormen van politieke participatie gebruikt: gaan stemmen bij verkiezingen, lidmaatschap van of vrijwilligerswerk voor een politieke partij en niet-institutionele participatie.

Net als bij de maatschappelijke participatie kan een relatief groot deel van de onderlinge verschillen tussen individuen verklaard worden door verschillen op landenniveau (11% voor gaan stemmen, 10% voor lidmaatschap van partijen en 17% voor de niet-institutionele participatie). Maar het verschil tussen de landen verklaart uiteraard niet alles.

Politieke participatie wordt sterk bepaald door de individuele kenmerken van de respondenten zelf. Volgende controlevariabelen op individueel niveau werden in de analyse opgenomen: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, al dan niet hebben van betaald werk, volgen van politiek in de media (politieke interesse), tevredenheid over wijze waarop het land geleid wordt, voorstander zijn van democratie, politieke socialisering (praten over politiek met ouders) en ideologische oriëntatie (links/rechts). Bijna al deze individuele kenmerken hebben een sterke invloed op de participatie. Mannen zijn vaker lid van een partij dan vrouwen, maar bij gaan stemmen en de niet-institutionele participatie valt dat verschil weg. Naar leeftijd zijn het de oudere groepen die vaker institutioneel maar minder niet-institutioneel participeren. Hoogopgeleiden participeren meer dan laagopgeleiden. Wie de politiek volgt in de media en dus geïnteresseerd is, participeert meer. Hetzelfde geldt voor wie voorstander is van de democratie en wie politiek gesocialiseerd is. Wie tevreden is met de politieke leiding in zijn land, gaat vaker stemmen en wie

niet tevreden is, participeert meer op een niet-institutionele manier. Wie zichzelf als links omschrijft en voorstander is van radicale veranderingen participeert vaker op een niet-institutionele manier.

Maar ook onder controle van deze persoonskenmerken blijft er sprake van een duidelijke variatie tussen de landen. Op landenniveau werden grotendeels dezelfde variabelen in de analyse opgenomen als bij maatschappelijke participatie: uitgaven voor sociale zekerheid, type welvaartsstaat, duurtijd democratisch regime, score op de corruptie-index, bbp per inwoner, werkloosheidsgraad, industrialisatieniveau en dominante religie²⁶. Daarnaast werden ook enkele landenkenmerken opgenomen die meer specifiek met politieke participatie verbonden zijn: soort kiesstelsel, al dan niet bestaan van stemplicht en het aantal referenda dat op nationaal niveau in de laatste tien jaar werd georganiseerd.

Bij 'gaan stemmen' hebben enkel de lengte van het democratische regime en de corruptie-index een significant effect: hoe korter de democratische traditie en hoe corrupter, hoe lager de opkomst bij verkiezingen. Opkomstplicht blijkt verrassend genoeg geen significant effect te hebben.

Bij het lidmaatschap van partijen hebben een hogere werkloosheidsgraad, een meerderheidskiesstelsel en een korte democratische traditie een negatieve invloed op de participatie. De andere landenkenmerken zijn niet significant.

Voor niet-institutionele politieke participatie hebben verschillende landenkenmerken een significante invloed. Het bbp per hoofd, de lengte van het democratisch regime, de dominante religie en stelseltype blijken de duidelijkste invloed te hebben. Hoe hoger het bbp, hoe hoger de participatie. Een korte democratische traditie heeft een negatief effect, evenals orthodoxe godsdienst. Het effect van het kiesstelsel is omgekeerd: een meerderheidsstelsel heeft nu geen negatief maar een positief effect op de participatie.

Merk op dat de aan- of afwezigheid van de stemplicht en het aantal referenda in geen enkel model een significant effect heeft op de politieke participatie. De afwezigheid van het effect van de stemplicht kan te maken hebben met het feit dat slechts in een zeer beperkt aantal landen sprake is van de opkomstplicht wat het doen van betrouwbare statistische uitspraken hierover bemoeilijkt.

Om een antwoord te vinden op de vraag naar mogelijke verklaringen voor de relatief goede positie van Vlaanderen in de Europese rangschikking (zie figuren 9, 10 en 11), werden ten slotte de multilevel resultaten verder geanalyseerd.

Daaruit blijkt dat net als bij sociale en maatschappelijke participatie ook bij de politieke participatievormen de persoonskenmerken van de Vlamingen geen invloed hebben op de positie van Vlaanderen in de Europese rangschikking. Dat hangt weerom samen met het feit dat de landen die nog beter scoren, een vergelijkbare bevolkingssamenstelling hebben als Vlaanderen.

Wat de positie van Vlaanderen wel positief beïnvloedt, is de lange democratische traditie. Dat blijkt zowel het geval te zijn bij het lidmaatschap van partijen als bij de niet-institutionele politieke participatie. Als gecontroleerd wordt voor deze factor zakt Vlaanderen in de rangschikking. Bij het lidmaatschap van politieke partijen is er ook een positieve invloed van de relatief lage Vlaamse werkloosheidsgraad en het bestaande proportionele kiesstelsel. Andere landenkenmerken blijken geen invloed te hebben op de relatieve positie van Vlaanderen, noch in positieve, noch in negatieve zin.

Besluit

In deze bijdrage werd ingegaan op drie specifieke vormen van deelname aan het maatschappelijke leven: persoonlijke contacten met vrienden, familie en burens (sociale participatie), deelname aan het verenigingsleven via lidmaatschap en vrijwilligerswerk (maatschappelijke participatie) en deelname aan politieke activiteiten (politieke participatie). Voor elk van deze participatievormen werd de huidige algemene situatie in Vlaanderen, de evolutie doorheen de tijd en de specifieke situatie van kansengroepen vergeleken met de situatie en evolutie in de andere landen van de Europese Unie.

Globaal genomen haalt Vlaanderen voor een aantal participatievormen (bijna) het niveau van de best presterende EU-landen, op andere aspecten zakt Vlaanderen weg in de Europese middenmoot.

Inzake maatschappelijke participatie moet Vlaanderen enkel Denemarken en Nederland laten voorgaan. De Zuid- en Oost-Europese landen scoren hier opvallend minder goed, de Noord-Europese landen duidelijk beter.

Wat politieke participatie betreft, behoort Vlaanderen tot de betere Europese middenmoot. Bij de opkomst bij verkiezingen scoort Vlaanderen dankzij de opkomstplicht bij de top. In de meeste Oost-Europese landen en vooral in Roemenië vallen de opkomstcijfers lager uit in vergelijking met de gevestigde West-Europese democratieën. Betreffende het lidmaatschap van politieke partijen behoort Vlaanderen tot de betere middenmoot. De score van Vlaanderen is op dit vlak vergelijkbaar met verschillende andere kleinere West-Europese landen, maar is opvallend minder hoog dan de score van de Noord-Europese landen en Nederland. De Oost-Europese landen laten ook hier de laagste cijfers optekenen. Voor de niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie behoort Vlaanderen tot de landen met de hoogste scores. Vlaanderen evenaart hiermee de positie van de Noord-Europese landen en Nederland. Ook hier is de minder goede positie van de Oost-Europese landen opvallend.

Op het vlak van sociale participatie is Vlaanderen een normale middenmoter. Vlaanderen neemt inzake de contactfrequentie geen duidelijk betere of slechtere positie in dan de andere EU-landen. De verschillen tussen landen voor het al dan niet hebben van een vertrouwenspersoon zijn opvallend minder groot. Een zeer ruime meerderheid van de Europeanen kan terecht bij iemand om over intieme en persoonlijke zaken te spreken. Enkel de Roemenen scoren op dit vlak iets minder goed.

De sociale, maatschappelijke en politieke participatie is niet gelijk in alle EU-landen. Daarbij is veelal een duidelijk patroon te onderscheiden: de Noord-Europese landen en Nederland bezetten vaak de beste posities, de Oost-Europese landen de minst goede posities. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat er op landenniveau sprake is van een significante samenhang tussen verschillende participatievormen. In landen waar er meer mensen minstens wekelijks contact hebben met vrienden, familieleden of collega's, hebben ook meer mensen een vertrouwenspersoon, zijn meer mensen lid van of vrijwilliger bij een vereniging, zijn er meer mensen die gaan stemmen bij verkiezingen en zijn er meer mensen die politiek participeren op een niet-institutionele manier. Een hoger niveau van sociale participatie gaat dus samen met een hoger niveau van maatschappelijke en politieke participatie. Institutionele politieke participatie staat hier ietwat apart, al gaat een hogere mate van partijlidmaatschap wel samen met een hogere mate van maatschappelijke participatie.

Naast de huidige situatie werd ook aandacht besteed aan de evolutie in de tijd. Voor de periode 2002-2008 wijzen de cijfers op het vlak van sociale participatie op stabiliteit, zowel in Vlaanderen als in de meeste andere Europese landen.

Bij de maatschappelijke en politieke participatie is er daarentegen wel sprake van schommelingen. In de meeste Europese landen is vooral het aandeel lidmaatschappen van verenigingen en in mindere mate het vrijwilligerswerk in de periode 1990-2008 afgenomen. In Vlaanderen is net zoals in Slovenië, Denemarken en Nederland, het aandeel lidmaatschappen toegenomen. De toename in Vlaanderen doet zich voornamelijk voor in de jaren 1990, daarna stagneert de participatie. De globale evolutie maskeert op dit vlak echter grote onderliggende verschuivingen. In Vlaanderen is er bij nagenoeg alle soorten verenigingen in de jaren 1990 sprake van een stagnatie of vooruitgang, gevolgd door een terugval in de jaren 2000. De sportverenigingen vormen hierop de uitzondering met een voortgezette groei over de hele periode, dus ook na de jaren 1990. Algemene cijfers voor de EU27-landen laten geen gelijkaardige constante stijging zien voor de sportverenigingen.

In de afgelopen decennia zijn de opkomstcijfers bij verkiezingen in bijna alle EU-landen gedaald. Omwille van de opkomstplicht is deze achteruitgang in Vlaanderen beperkt gebleven. Een duidelijk dalende trend – ook in Vlaanderen – is er ook voor het lidmaatschap van partijen. De beperkte historische gegevens met betrekking tot niet-institutionele politieke participatie wijzen in bijna alle gevestigde Europese democratieën dan weer op een toename. De meer traditionele, institutionele vormen van politieke participatie lijken dus deels vervangen of minstens aangevuld te worden door andere minder geformaliseerde vormen van participatie.

Een derde aandachtspunt in deze bijdrage betrof de participatieverschillen tussen bevolkingsgroepen. Daarbij werden de Vlaamse participatiekloven naar geslacht, leeftijd en opleiding vergeleken met de kloven in de andere Europese landen.

Van een eenduidige genderkloof over de landen en participatievormen heen is op het eerste gezicht geen sprake, hoewel toch enkele trends naar voren komen. Vooral in de Zuid- en heel wat Oost-Europese landen blijken mannen vaker vrienden, familie of collega's te ontmoeten dan vrouwen. In de meeste West- en Noord-Europese landen – waaronder ook Vlaanderen – is er op dit vlak geen verschil. In heel wat Europese landen hebben vrouwen wel vaker een vertrouwenspersoon. Dit is echter niet het geval in Vlaanderen. Lidmaatschap van verenigingen en in mindere mate vrijwilligerswerk blijkt in heel wat West-, Zuid- en Oost-Europese landen meer een mannen- dan een vrouwenzaak. In Vlaanderen is dat niet anders. Dit in tegenstelling tot Nederland en de Noord-Europese landen waar er geen sprake is van een genderkloof voor lidmaatschap van verenigingen of vrijwilligerswerk. De genderkloof voor geïnstitutionaliseerde en niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie blijken in verschillende landen niet gelijk te lopen. Vrouwen nemen globaal genomen even vaak als mannen deel aan verkiezingen. Belangrijke genderverschillen zijn er wel op vlak van lidmaatschap van politieke partijen. Mannen zijn vaker lid dan vrouwen en dat geldt voor heel wat EU-landen waaronder Vlaanderen maar ook Nederland en de Noord-Europese landen. Bij de niet-institutionele politieke participatie is de kloof tussen mannen en vrouwen nagenoeg overal verdwenen. Dit geldt ook voor Vlaanderen. In Zweden en Finland participeren vrouwen zelfs meer dan mannen.

De leeftijds-kloven variëren voor de verschillende participatievormen. In alle EU-landen hebben de jongeren (18 tot 34 jaar) zowel meer sociale contacten als meer kans op een vertrouwenspersoon dan de middengroep (35 tot 64 jaar). De middengroep scoort op zijn beurt beter dan de ouderen (65 jaar en ouder). De leeftijds-kloven voor lidmaatschap van een vereniging en vrijwilligerswerk zijn veel minder eenduidig. In Vlaanderen participeren de jongeren en de middengroep evenveel en meer dan de ouderen. Dit patroon sluit aan bij dat van heel wat Zuid- en

Oost-Europese landen maar niet bij dat van Nederland en de Noord-Europese landen. Daar participeren de middengroep en de ouderen meer in het verenigingsleven dan de jongeren. De opkomst bij verkiezingen neemt in verschillende EU-landen toe met de leeftijd. In Vlaanderen blijken net de ouderen iets minder te gaan stemmen al blijven de verschillen omwille van de opkomstplicht beperkt. Het lidmaatschap van politieke partijen lijkt in verschillende West-Europese landen – waaronder Vlaanderen – vooral een zaak van de middengroep en de ouderen. De leeftijds kloven uit zich – net zoals bij de genderkloof – heel anders bij de niet-institutionele vormen van politieke participatie. Daar zijn het in de meeste landen net de jongeren die het meest participeren, niet de ouderen.

De opleidingskloof ten slotte laat zich voor de verschillende participatievormen veel gemakkelijker samenvatten. Het effect van opleiding is enkel bij sociale participatie niet eenduidig. Bij maatschappelijke en politieke participatie des te meer. In nagenoeg alle Europese landen zijn het bij deze participatievormen telkens opnieuw de hoogopgeleiden die meer participeren dan de laagopgeleiden. Het effect van opleiding is telkens ook sterker dan dat van geslacht en leeftijd. Vlaanderen sluit zich bij dit patroon aan, met als enige uitzondering dat er als gevolg van de opkomstplicht geen verschil naar opleiding bestaat bij de deelname aan verkiezingen.

Dergelijke kloven geven zicht op de participatieverschillen tussen bevolkingsgroepen voor elke participatievorm afzonderlijk. De verschillende participatievormen kunnen echter ook samen bekeken worden. Daaruit blijkt een cumulatie van participatie. Iemand die vaak contact heeft met vrienden, familie of collega's, participeert ook vaker op maatschappelijk en politiek vlak. Maar het omgekeerde geldt evenzeer. Er zijn groepen die niet-participatie cumuleren en dus noch sociaal, noch maatschappelijk, noch politiek actief zijn. Globaal genomen is dit het geval voor een kwart van de inwoners van de onderzochte EU-landen. Deze groep heeft minder dan wekelijks contact met vrienden, familie of collega's, is geen lid van of doet vrijwilligerswerk voor een vereniging, is geen lid van een politieke partij en participeert evenmin aan niet-institutionele vormen van politiek. In lijn met de voorgaande bevindingen, is Vlaanderen ook hier een goede middenmoter (18%). Het percentage van niet-participanten ligt in Vlaanderen hoger dan in de Noord-Europese landen en Nederland (telkens rond 10%), maar een pak lager dan in Oost-Europese landen zoals Roemenië, Hongarije en Litouwen (telkens rond 50%). Eveneens in lijn met de voorgaande bevindingen ligt het aandeel niet-participanten globaal genomen hoger bij laagopgeleiden (28%) dan bij hoogopgeleiden (15%) en bij ouderen (32%) hoger dan bij de middengroep (25%) en de jongeren (17%). Er blijkt ook een verschil tussen mannen (25%) en vrouwen (22%), al is dat duidelijk minder groot dan de verschillen volgens opleidingsniveau en leeftijd. Vlaanderen volgt op dit vlak de algemene trend. Tussen mannen en vrouwen is er geen significant verschil, naar opleiding en leeftijd is dat er wel en loopt het in dezelfde richting als in de andere Europese landen.

Het verklaren van de participatieverschillen tussen de EU-landen en de specifieke positie daarin van Vlaanderen, is niet zo eenvoudig. Dat de participatie van individuen verschilt volgens achtergrondkenmerken (zoals geslacht, opleiding, leeftijd of sociaaleconomische status) is al uit talloze onderzoeken gebleken en werd ook grotendeels bevestigd door de verschillende analyses in deze bijdrage. Het zijn ook deze individuele verschillen die voor een groot stuk de participatieverschillen tussen landen verklaren. Maar ook bovenop deze verschillen als gevolg van een verschillende bevolkingssamenstelling, blijven er toch nog participatieverschillen tussen landen bestaan. Over de verklaringen voor deze verschillen op landenniveau is er in de literatuur minder eensgezindheid. Verschillende theorieën en hypothesen werden geformuleerd en getest, vaak met uiteenlopende resultaten. Deze theorieën hebben onder meer betrekking op de

impact van het welvaarts- en sociale beschermingsniveau van een land, de specifieke politiek-institutionele setting, de heersende dominante religie of de uitbouw en maatschappelijke rol van de civiele samenleving. Uit de analyses in deze bijdrage is gebleken dat een aantal van deze elementen wel degelijk een rol spelen.

Vooreerst heeft het welvaartsniveau van een land een positieve invloed op de mate en de aard van de sociale contacten. Hoe hoger het bbp per inwoner, hoe groter de kans op sociale contacten en het hebben van een vertrouwenspersoon. Het positieve effect van het bbp is eveneens terug te vinden bij de maatschappelijke participatie en bij de niet-geïstitutionaliseerde vormen van politieke participatie. In landen met een hoger bbp zijn inwoners vaker lid van een vereniging of vrijwilliger en nemen ze vaker deel aan niet-geformaliseerde vormen van politieke participatie. Bij de maatschappelijke participatie is er ook een positief effect van het industrialisatieniveau en de werkloosheidsgraad. Dat laatste is ook het geval bij het lidmaatschap van politieke partijen: hoe lager de werkloosheid, hoe meer partijleden.

Ook het sociale beschermingsniveau van een land heeft een positieve invloed op de participatie, zij het enkel bij de deelname aan het verenigingsleven. Hoe hoger de sociale zekerheidsuitgaven in een land, hoe groter de kans dat inwoners van dat land lid of vrijwilliger zijn.

Een lage corruptiegraad blijkt een positief effect te hebben op de maatschappelijke participatie en op het gaan stemmen. Bij de verschillende vormen van politieke participatie is er ook een effect van de duur van het democratische regime. Hoe langer de democratische traditie, hoe meer mensen gaan stemmen, hoe meer mensen lid zijn van een partij en hoe meer mensen op een niet-institutionele manier politiek participeren. Ook het bestaande kiesstelsel heeft een effect op de politieke participatie: in landen met een meerderheidsstelsel zijn minder mensen lid van een politieke partij, maar participeren meer mensen op een niet-institutionele manier. Tot slot is er bij enkele participatievormen sprake van een effect van dominante religie. In protestante landen participeren inwoners het meest aan het verenigingsleven. In orthodoxe landen het minst. Het negatieve effect van de orthodoxe godsdienst blijkt ook bij de niet-institutionele politieke participatie.

Als gezocht wordt naar de elementen die de specifieke positie van Vlaanderen in de Europese rangschikking helpen verklaren, dan blijkt vooreerst dat de Vlaamse bevolkingssamenstelling hierop weinig impact heeft omdat deze sterk overeenkomt met de bevolkingssamenstelling in de beter scorende Europese landen. Bij sociale participatie en het vrijwilligerswerk in verenigingen is er daarentegen wel sprake van een positief effect van het bbp per inwoner. Bij vrijwilligerswerk wordt dat aangevuld met een positief effect van de relatief hoge sociale uitgaven in Vlaanderen. De positie van Vlaanderen inzake het lidmaatschap van verenigingen wordt positief beïnvloed door de lage corruptiegraad, maar negatief beïnvloed door de dominante religie. Bij politieke participatie blijkt er een positief effect uit te gaan van de lange democratische traditie in Vlaanderen. Bij het lidmaatschap van politieke partijen wordt dat aangevuld door een positief effect van de lage werkloosheidsgraad en het bestaande proportionele kiesstelsel.

De huidige Vlaamse Regering heeft zich als doel gesteld om van Vlaanderen in 2020 *‘een solidaire, open en verdraagzame samenleving’* te maken *‘waarin het sociaal kapitaal minstens op het niveau ligt van de top van Europese landen’*. Bovendien moet die top door alle inwoners van Vlaanderen bereikt kunnen worden (zie doelstelling 2 van het Pact 2020). In deze bijdrage is gebleken dat Vlaanderen het voor de verschillende participatievormen in vergelijking met de andere Europese landen globaal genomen zeker niet slecht doet, al is de top met vooral de Noord-Europese landen en Nederland nog niet voor alle vormen en bij alle bevolkingsgroepen bereikt.

Noten

- 1 Vergelijkingen met de situatie in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest zijn moeilijk wegens een representativiteitsprobleem van de beschikbare surveydata op dat niveau.
- 2 Op 20 januari 2009 keurden de Vlaamse Regering, de sociale partners, de middenveldorganisaties en de Vlaamse administratie het Pact 2020 goed. Hierin worden voor vijf beleidsdomeinen twintig ambitieuze doelstellingen geformuleerd om van Vlaanderen tegen 2020 op economisch, sociaal en ecologisch vlak een topregio te maken. Zie: <http://www.vlaandereninactie.be>.
- 3 Zie: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.
- 4 Een adequate vertaling van vragen is natuurlijk noodzakelijk bij internationaal vergelijkende surveys. Bij de vraag naar de sociale contactfrequentie kunnen op dat vlak toch enkele bedenkingen geuit worden. Het Engelse 'meet socially' werd voor Vlaanderen vertaald als 'afspreken' terwijl het in Nederland ging over 'sociale omgang hebben'. 'Afspreken' doet toch meer een doelbewust, gepland karakter vermoeden, wat bij contacten met burens niet zo vanzelfsprekend is. Dat kan een verklaring zijn voor het feit dat Vlaanderen lagere cijfers laat optekenen dan Nederland, vooral dan voor contacten met burens.
- 5 In deze en volgende figuren en tabellen gaat het telkens om de EU27-landen zonder België. In deze bijdrage worden geen globale Belgische resultaten gepresenteerd, enkel resultaten voor de Vlaamse en de Franse Gemeenschap.
- 6 In de tabellen met participatiekloven werden enkel die opdelingen opgenomen die over alle gebruikte datasets heen op een gelijkaardige manier geoperationaliseerd kunnen worden, namelijk de opdeling naar geslacht, leeftijd en opleiding. Waar mogelijk wordt in de tekst aanvullend aandacht besteed aan andere opdelingen.
- 7 Dat de meeste participatiekloven in de Vlaamse Gemeenschap op basis van de ESS-data niet significant blijken, zou een gevolg kunnen zijn van de beperkte steekproefomvang (selectie van Nederlandstaligen uit de Belgische steekproef). Maar dat de kloven naar geslacht en opleiding niet significant zijn, wordt bevestigd door de SCV-survey van 2010. Daaruit blijkt dat mannen weliswaar meer contacten hebben met vrienden dan vrouwen, maar voor contacten met familie geldt net het omgekeerde. Als beide elementen samen worden genomen, vervalt het verschil volgens geslacht. Dat jongeren meer sociale contacten hebben dan de andere groepen, wordt ook bevestigd door de SCV-resultaten van 2010.
- 8 De specifieke positie van de landen verschilt wel naargelang de gebruikte indicator. Lelkes (2010) vond dat ouderen in Cyprus en Slowakije het hoogste risico lopen om sociaal geïsoleerd te zijn (geen vrienden hebben). Uit tabel 1 blijkt echter dat Cyprus en Slowakije net twee landen zijn waar de 65-plussers niet minder wekelijkse contacten hebben met vrienden, familie of vrienden dan de middengroep. Dit geeft aan dat de gekozen indicator (niet hebben van vrienden versus minstens wekelijks contact met vrienden, familie of collega's) mee bepaalt welke groepen een minder geprivilegieerde positie innemen.
- 9 De verschillen naar leeftijd worden deels bevestigd in het onderzoek van Lelkes (2010). Zij operationaliseert de kwaliteit van de sociale contacten aan de hand van een beroep kunnen doen op verwanten, vrienden of burens voor hulp en vindt de grootste leeftijdsverschillen in Nederland en Denemarken. Ouderen hebben in die twee landen een veel grotere kans dat ze geen beroep op hulp kunnen doen. Ook in tabel 1 blijkt de minder geprivilegieerde positie van ouderen in beide landen, maar in tien andere landen en in Vlaanderen is het verschil volgens leeftijd nog groter. Dit bevestigt opnieuw dat de mate van ongelijkheid afhankelijk is van de gekozen indicator.
- 10 Deze analyses worden hier niet gerapporteerd, maar zijn opvraagbaar bij de auteurs.
- 11 Om de impact van de verschillende kenmerken op de positie van Vlaanderen in de rangschikking van EU-landen na te gaan, werd in de multilevel analyses gekeken naar de residuen op niveau 2. Die residuen geven meer informatie over de positie van de verschillende landen en van de Vlaamse en Franse Gemeenschap na controle voor de verschillende variabelen in het model. Uit het feit dat de plaats die Vlaanderen bekleedt, verandert bij opname of weglating van één of meerdere variabelen, kan afgeleid worden dat die variabelen een positieve of negatieve impact hebben op de relatieve positie van Vlaanderen.
- 12 In eigen land bijvoorbeeld maken de Franstaligen onderscheid tussen 'volontariat' en 'bénévolat' (Loose & Gijssels, 2007). Met 'volontariat' verwijst men naar een type activiteit die zich tussen loonarbeid en 'bénévolat' in bevindt: burgerdienst, vrijwillige brandweer, vrijwilligerswerk in het kader van internationale solidariteit...
- 13 Dit wordt bevestigd door de beschikbare cijfers uit ledenregistraties van organisaties en verenigingen. Na een terugval in de jaren 1970 nam het aantal leden van klassieke jeugdbewegingen in Vlaanderen de voorbije twee decennia fors toe om de voorbije jaren te stagneren rond 240.000 leden (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2010). Het landelijk erkend sociaal cultureel volwassenenwerk telt in Vlaanderen circa 2,3 miljoen leden waarvan 180.000 bestuursleden. De jongste jaren neemt het aantal activiteiten en bereik eerder toe dan af (FOV, 2010).
- 14 De grote vooruitgang van de sportverenigingen wordt bevestigd door de ledenregistraties die sinds midden jaren 1980 worden bijgehouden door de sportfederaties (Scheerder & Pauwels, 2011).

- 15 Bij lidmaatschap lopen de participatiekloven in de Vlaamse Gemeenschap op basis van de SCV-survey in dezelfde richting als bij de EVS 2008-data: mannen/vrouwen: 1,12; middengroep/jongeren: ns; middengroep/ouderen: 1,20; hoogopgeleiden/laagopgeleiden: 1,27. Bij vrijwilligerswerk blijken de participatiekloven op basis van de SCV-survey enkel significant naar opleiding: hoogopgeleiden/laagopgeleiden: 1,79.
- 16 Zie: <http://www.ccss.jhu.edu/index>.
- 17 Deze analyses worden hier niet gerapporteerd, maar zijn opvraagbaar bij de auteurs.
- 18 De indeling naar welvaartsstaat is gebaseerd op Van Oorschot e.a. (2005). De corruptie-index is de 'Corruption Perceptions Index' van Transparency International. Zie: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi.
- 19 In Luxemburg geldt de opkomstplicht tot de leeftijd van 70 jaar. In Griekenland werden de sancties verbonden aan de nog steeds bestaande opkomstplicht in 2000 afgeschaft. Ook in Italië bestaat officieel een opkomstplicht maar daaraan zijn geen sancties verbonden.
- 20 Het absoluut aantal partijleden wordt hier afgezet tegenover de meerderjarige bevolking van het Vlaamse Gewest en niet tegenover de meerderjarige bevolking van de Vlaamse Gemeenschap (= Vlaams Gewest + Nederlandstalige inwoners van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest) omdat hierover geen betrouwbare cijfers bestaan.
- 21 In de ISSP van 2004 werd gevraagd of de respondent al dan niet actief lid of bestuurslid is van een politieke partij. Bij de EVS wordt gevraagd of men vrijwilligerswerk verricht voor een partij.
- 22 Het gaat om personen die lid zijn van een politieke partij en/of in het afgelopen jaar een politieke vergadering of bijeenkomst hebben bijgewoond, een ambtenaar of politicus hebben gecontacteerd, zich kandidaat hebben gesteld bij verkiezingen of zetelen in een formeel advies- of inspraakorgaan.
- 23 Geen van de participatiekloven inzake lidmaatschap van partijen in de Vlaamse Gemeenschap blijkt op basis van de EVS-data significant. Dat is vooral een gevolg van de beperkte steekproefomvang van EVS 2008 in Vlaanderen (selectie van Nederlandstaligen uit de Belgische steekproef). In de SCV-survey van 2010 bleken volgende kloven wel significant: mannen/vrouwen: 2,12; middengroep/jongeren: 2,06; hoogopgeleiden/laagopgeleiden: 1,65. Bij de niet-institutionele participatie lopen de participatiekloven in de Vlaamse Gemeenschap op basis van de SCV-survey in dezelfde richting als bij de EVS 2008-data: middengroep/jongeren: 0,92; middengroep/ouderen: 1,87; hoogopgeleiden/laagopgeleiden: 2,38. Enkel de genderkloof blijkt bij de SCV-survey niet significant.
- 24 Een interessante illustratie van het mobilisatiepotentieel van het internet op vlak van politieke participatie zijn de verschillende via de nieuwe sociale media geïnitieerde manifestaties tegen de impasse in de federale Belgische regeringsvorming in het voorjaar van 2011.
- 25 Deze analyses worden hier niet gerapporteerd, maar zijn opvraagbaar bij de auteurs.
- 26 De indeling naar welvaartsstaat is gebaseerd op Van Oorschot e.a. (2005). De corruptie-index is de 'Corruption Perceptions Index' van Transparency International. Zie: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi.

Bibliografie

- Almond, G. & Verba, S. (1963). *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Arnstein, S. (1969). A ladder of citizen participation. In: *Journal of the American Institute of Planners*, 35 (4), 216-224.
- Bekkers, R. (2005). Participation in voluntary associations: relations with resources, personality, and political values. In: *Political Psychology*, 26 (3), 439-454.
- Berger-Schmitt, R. (2000). *Social cohesion as an aspect of the quality of societies: concept and measurement*. EU-Reporting Working Paper no. 14. Mannheim: ZUMA.
- Berman, S. (1997). Civil society and the collapse of the Weimar Republic. In: *World Politics*, 59 (3), 539-567.
- Billiet, J., Loosveldt, G. & Waterplas, L. (1988). *Response-effecten bij surveyvragen in het Nederlands taalgebied*. Leuven: K.U.Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- Blais, A. & Aarts, K. (2006). Electoral systems and turnout. In: *Acta Politica*, 41 (2), 180-196.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In: Richardson, J. (red.). *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood, 241-258.
- Buys, G. (2009). De herontdekking van de vrije associaties. In: Buys, G., Dekker, P. & Hooghe, M. (red.). *Civil society. Tussen oud en nieuw*. Amsterdam: Aksant, 21-42.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. In: *American Journal of Sociology*, 94 (supplement), 95-120.
- Coffé, H. & Geys, B. (2007). Participation in bridging and bonding associations and civic attitudes: Evidence from Flanders. In: *Voluntas*, 18 (4), 385-406.

- Coser, L.A. (1974). *Greedy institutions. Patterns of undivided commitment*. New York: Free Press.
- Dahl, R. (1971). *Polyarchy: participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Dalton, R. (2004). *Democratic challenges, democratic choices. The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R. (2006). *Citizenship norms and political participation in America. The good news...The bad news is wrong*. CDACS Occasional Paper. Washington DC: George Town University.
- Dalton, R. & Wattenberg, M. (2000). *Parties without partisans*. Oxford: Oxford University Press.
- D'hont, M. & Van Buggenhout, B. (1998). *Statuut van de vrijwilliger. Knelpunten en oplossingen*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Dekker, P. & de Hart, J. (2009). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: Bijl, R., Boelhouwer, J., Pommer, E. & Schijns, P. *De sociale staat van Nederland 2009*. Amsterdam: SCP, 239-269.
- Dekker, P. & Van den Broeck, A. (2005). Involvement in voluntary associations in North America and Western Europe: trends and correlates 1981–2000. In: *Journal of Civil Society* 1: 45–59.
- Deschouwer, K. & Hooghe, M. (2005). *Politiek. Een inleiding in de politieke wetenschappen*. Amsterdam: Boom.
- De Swaan, A. (1988). *In care of the state*. Oxford: Oxford University Press.
- Dewachter, W. (2003). *De mythe van de parlementaire democratie*. Leuven: Acco.
- Duncan, L. (2008). *Income and country poverty effects on active and inactive voluntary association membership: a cross national comparison*. Hamilton: McMaster University.
- Duyvendak, J.W. & Hurenkamp, M. (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Edelenbos, J. & Monnikhof, R. (red.) (2001). *Lokale interactieve beleidsvorming*. Utrecht: Lemma.
- Elchardus, M., Hooghe, M. & Smits, W. (2001). Overbevraagd en verguisd: het middenveld. In Elchardus, M., Huyse, L. & Hooghe, M. (red.). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUPRESS, 79-104.
- Elchardus, M., Huyse, L. & Hooghe, M. (red.) (2001). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUB-PRESS.
- Engelen, B. (2007). Why compulsory voting can enhance democracy. In: *Acta Politica*, 42 (1), 23-39.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Finsveen, E. & Van Oorschot, W. (2008). Access to resources in networks. A theoretical and empirical critique of networks as a proxy for social capital. In: *Acta Sociologica*, 51(4), 293–307.
- FOV (2010). *Boekstaven 2010. De staat van het sociaal-cultureel volwassenenwerk*. Brussel: FOV.
- Franklin, M.N., Lyons, P. & Marsh, M. (2004). The generational basis of turnout decline in established democracies. In: *Acta Politica*, 39(2), 115-151.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Gijssels, C. & Loose, M. (2007). Wie participeert er (toch)? Patronen en factoren van verwachte en onverwachte participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen gepeild!*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 114-140.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization*. New York: Princeton University Press.
- Hooghe, M. (1994). De organisatiestructuur van de Vlaamse vrouwenbeweging. Autonomie en integratie in een gesloten politieke cultuur. In: *Sociologische Gids*, 41 (2), 144-161.
- Hooghe, M. & Houtman, D. (2003). Omstreden instituties: instellingen in een geïndividualiseerde samenleving. In: *De Sociologische Gids*, 50 (2), 115-130.
- Hooghe, M. & Quintelier, E. (2007). Naar een vergrijzing van het verenigingsleven? Trends in participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen, 1998-2006. In: *Vlaanderen gepeild!*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 114-140.
- Hooghe, M. (2003). *Sociaal kapitaal in Vlaanderen. Verenigingen en democratische politieke cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hooghe, M. (2004). Het onderzoek naar participatie en collectieve actie. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 25 (1), 159-169.
- Hooghe, M. (2010). De socialiserende invloed van verenigingen. Tussen De Tocqueville en de sociale psychologie. In: Buys, G., Dekker, P. & Hooghe, M. (red.). *Civil society. Tussen oud en nieuw*. Amsterdam: Aksant, 94-112.
- Hooghe, M. & Quintelier, E. (2011). *Naar een vergrijzing van het verenigingsleven in Vlaanderen: trends en innovaties*. Presentatie op studiedag SCIF.
- Hustinx, L. & Lammertyn, F. (2003). Collective and reflexive styles of volunteering: a sociological modernization perspective. In: *Voluntas*, 14 (2), 167-187.
- Inglehart, R.F. (1997). *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Irwin, G.A. & Andeweg, R.B. (1981). Politieke participatie en democratie. In: Thomassen, J.J. (red.). *Democratie*. Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij, 193-214.

- Katz, R. & Mair, P. (1995). Changing models of party organization and party democracy. The emergence of the cartel party. In: *Party Politics*, 1 (1), 5-28.
- Karp, J. & Banducci, S. (2008). Political efficacy and participation in 27 democracies: how electoral systems shape political behaviour. In: *British Journal of Political Science*, 38 (2), 311-334.
- Kutter, A. & Trappmann, V. (2010). Civil society in Central and Eastern Europe: the ambivalent legacy of accession. In: *Acta Politica*, 45 (1-2), 41-69.
- Lelkes, O. (2010). Social participation and social isolation. In: Atkinson, A.B. & Marlier, E. (red.). *Income and living conditions in Europe. Eurostat Statistical books*. Luxemburg: Publications Office of the European Union, 217-240.
- Lievens, J. & Waeghe, H. (red.) (2005). *Cultuurparticipatie in breedbeeld. Reeks Cultuurrijker*. Antwerpen: Uitgeverij De Boeck.
- Lievens, J. & Waeghe, H. (red.) (2010). *Participatie in Vlaanderen 2. Eerste analyses van de participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco Academic.
- Lijphart, A. (1997). Unequal participation: democracy's unresolved dilemma. In: *American Political Science Review*, 91 (1), 1-14.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of democracy: government forms and performance in thirty-six countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. (2010). Stemrecht, stemplicht, opkomstplicht: een inleiding tot het debat. In: *Res Publica*, 52 (1), 9-18.
- Lin, N. (1999). Building a network theory of social capital. In: *Connections*, 22 (1), 28-51.
- Loose, M. & Gijssels, C. (2007). *De meting van het vrijwilligerswerk in België*. Brussel: KBS.
- López Pintor, R.L., Gratschew, M. & Sullivan, K. (2002). Voter turnout rates from a comparative perspective. In: López Pintor, R.L. (red.). *Voter turnout since 1945: a global report*. Stockholm: IDEA, 75-93.
- Mariën, S., Hooghe, M. & Quintelier, E. (2010). Inequalities in non-institutionalized forms of political participation. A multilevel analysis for 25 countries. In: *Political Studies*, 58 (1), 187-213.
- Mair, P. & Van Biezen, I. (2001). Party membership in twenty European democracies, 1980-2000. In: *Party Politics*, 7 (1), 5-21.
- Mariën, S. & Quintelier, E. (2008). *Participation in political parties. Changing determinants of party membership in Europe*. Paper presented at the PARTIREP International Conference on Party Membership, Brussels, October 2008.
- Mariën, S., Hooghe, M. & Quintelier, E. (2010). Inequalities in non-institutionalized forms of political participation. A multilevel analysis for 25 countries. In: *Political Studies*, 58 (1), 187-213.
- Milbrath, L.W. & Goel, M.L. (1977). *Political participation*. Chicago: Rand McNally.
- Norris, P. (1999). *Critical citizens*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. (2001). *Digital divide: civic engagement, information poverty and the internet worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2002a). *Democratic phoenix: political activism worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2002b). Campaign communication. In: Leduc, L., Niemi, R. & Norris, P. (red.). *Comparing democracies*. London: Sage.
- Norris, P. (2003). *Young people & political activism. From the politics of loyalties to the politics of choice?* In: Council of Europe Symposium, Strasbourg, 27-28 november 2003.
- Parry, G., Moyser, G. & Day, N. (1992). *Political participation and democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paxton, P. (2002). Social capital and democracy: an interdependent relationship. In: *American Sociological Review*, 67 (2), 254-277.
- Pichler, F. & Wallace, C. (2007). Patterns of formal and informal social capital in Europe. In: *European Sociological Review*, 23 (4), 423-436.
- Piliavin, J. A. & Siegl, E. (2007). Health benefits of volunteering in the Wisconsin longitudinal study. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 48 (4), 450-464.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1995). Bowling alone. America's declining social capital. In: *Journal of Democracy*, 6 (1), 65-78.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Quintelier, E. & Hooghe, M. (2010). *De evolutie van het ledenaantal van de politieke partijen in Vlaanderen, 1980-2009*. Leuven: Centrum voor Politicologie.
- Quintelier, E. (2008). Who is politically active? The athlete, the scouts member of the environmental activist? Young people, voluntary engagement and political participation. In: *Acta Sociologica*, 51 (4), 355-370.
- Rose, R. (2004). Voter turnout in the European Union member countries. In: López Pintor, R. & Gratschew, M. (red.). *Voter turnout in Western Europe since 1945*. Stockholm: IDEA.
- Ruiter, S. & De Graaf, N.D. (2006). National context, religiosity and volunteering: results from 53 countries. *American Sociological Review*, 71 (2), 191-210.

- Ruiter, S. (2008). *Association in context and association as context: causes and consequences of voluntary association involvement*. Nijmegen: ICS-dissertation.
- Schauvlieghe, J. (2010). *Beleidsnota cultuur, 2010-2014*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Scheepers, P., te Grotenhuis, M. & Gelissen, J. (2002). Welfare states and dimensions of social capital. Cross-national comparisons of social contacts in European countries. In: *European Societies*, 4 (2), 185-207.
- Scheerder, J., Pauwels, G. & Vanreusel, B. (2003). Vlaanderen sportief gepeild: wie participeert niet? Ontwikkelingen in en determinanten van (club)sportactiviteit. In: APS, *Vlaanderen Gepeild! 2003*. Brussel: Administratie Planning en Statistiek, 231-268.
- Scheerder, J., Van Bottenburg, M. & Pauwels, G. (2008). De opkomst van lichte sportgemeenschappen. Nieuwe organisatievormen in de sport als uitdaging voor sportaanbieders. In: *Vlaams Tijdschrift voor Sportbeheer*, 206, 27-33.
- Scheerder, J. & Pauwels, G. (2011). Sport in clubverband. Analyse van de georganiseerde sport in Vlaanderen. In: *Beleid & Management in Sport*, 7. Leuven: KULeuven/Afdeling Sociale Kinesiologie & Sportmanagement.
- Schudson, M. (1998). *The good citizen. A history of American public life*. New York: Free Press.
- Schuylt, C.J.M. (1991). *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Smits, W. & Elchardus M. (2009). Vlaanderen sociaal bekabeld. In: Vanderleyden, L., Callens, M. & Noppe, J. (red.). *De sociale staat van Vlaanderen 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 235-278.
- Smits, W. (2010). Join the club. Een profiel van leden van verenigingen en vrijwilligers. In: Lievens, J. & Waeghe, H. (red.). *Participatie in Vlaanderen 2. Eerste analyses van de participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco Academic, 83-119.
- Social Capital Initiative (1998). *The initiative on defining, monitoring and measuring social capital*. Social Capital Initiative Working Paper no. 1. Washington DC: World Bank.
- Stolle, D. & Hooghe, M. (2005). Inaccurate, exceptional, one-sided or irrelevant? The debate about the alleged decline of social capital and civic engagement in Western societies. In: *British Journal of Political Science*, 35 (1), 149-167.
- Stolle, D., Hooghe, M. & Micheletti, M. (2005). Politics in the supermarket: political consumerism as a form of political participation. In: *International Political Science Review*, 26 (3), 245-269.
- Studiedienst van de Vlaamse Regering (2010). *Vlaamse regionale indicatoren 2010, VRIND 2010*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Studiedienst van de Vlaamse Regering (2011). *ICT-monitor 2010: Europese vergelijking bij bedrijven en burgers*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Van Biezen, I. & Kopecky, P. (2007). The state and the parties: public funding, public regulation and rent-seeking in contemporary democracies. In: *Party Politics*, 13 (2), 235-254.
- Van den Berg, E., Van Houwelingen, P. & De Hart, J. (2011). *Informele groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Teorell, J., Torcal, M. & Montero, R. (2007). Political participation: mapping the terrain. In: Van Deth, J., Montero, R. & Westholm, A. (red.). *Citizenship and involvement in European democracies: a comparative perspective*. London: Routledge, 334-357.
- Valkov, N (2009). Membership in voluntary organizations and democratic performance: European post-communist countries in comparative perspective. In: *Communist and Post-Communist Studies*, 42 (1), 1-21.
- Van Biezen, I., Mair, P. & Poguntke, T. (2009). *Going, going, ... gone? Party membership in the 21st century*. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Lisbon, April 2009.
- Van der Meer, T. & Van Deth, J., (2010). Opkomstplicht: stimulans of frustratie? Een landenvergelijkende studie naar de gevolgen van opkomstplicht op politieke participatie. In: *Res Publica*, 52 (1), 73-93.
- Van der Meer, T. (2009). *States of freely associating citizens? Cross-national studies into the impact of state institutions on social, civic, and political participation*. Nijmegen: Radboud University Nijmegen/ICS.
- Van der Meer, T., Scheepers, P. & te Grotenhuis, M. (2009). States as molders of informal relations? A multilevel test on social participation in 20 Western countries. In: *European Societies*, 11 (2), 233-255.
- Van der Meer, T., Scheepers, P. & te Grotenhuis, M. (2008). Does the state affect the informal connections between its citizens? New institutionalist explanations of social participation in everyday life. In: Meuleman, H. (red.). *Social capital in Europe: similarity of countries and diversity of people? Multi-level analysis of the European Social Survey 2002*. Leiden/Boston: Brill, 41-72.
- Van Oorschot, W., Arts, W. & Halman, L. (2005). Welfare state effects on social capital and informal solidarity in the European Union: evidence from the 1999/2000 European Values Study. In: *Policy & Politics*, 33 (1), 33-54.
- Verba, S., Nie, N.H. & Kim, J.O. (1978). *Participation and political equality: A seven-nation comparison*. London: Cambridge University Press.
- Verba, S., Schlozman, K.L. & Brady, H.E. (1995). *Voice and equality: civic voluntarism in American politics*. Cambridge: Harvard University Press.

- Verlet, D., Carton, A. & Callens, M. (2010). Opkomstplicht in Vlaanderen: een gespreide slagorde? In: *Res Publica*, 52 (1), 45-71.
- Walgrave, S. & Hooghe, M. (2010). Algemeen besluit: meer maar zwakkere netwerken. In: Walgrave, S., Hooghe, M., Bennett, L. & Stolle, D. (red.). *Politieke mobilisatie en nieuwe communicatietechnologie: een multilevel studie van de digital divide*. Gent: Academia Press.
- Wattenberg, M. (2007). *Is voting for young people?*. New York: Pearson Longman.
- Whiteley, P. (2009). *Is the party over? The decline of party activism and membership across the democratic world*. Paper presented at the Panel on Party Membership and Activism in Comparative Perspective, PSA Meeting, Manchester, April 2009.
- Zijdeveld, A.C. (1988). De verstatelijking van het middenveld. In: *Intermediair*, 24 (21).

Bijlage

Aard, omvang, periodiciteit, bevroagde leeftijdsgroep, deelnemende landen/regio's en organiserende instelling van de in deze bijdrage gebruikte surveys

Naam survey	Aard en omvang: algemeen	Periodiciteit	Bevroagde groep	Deelnemende landen/regio's	Aard en omvang: Vlaanderen	Organiserende instelling
European Values Study (EVS)	Face-to-face-bevraging bij ca. 1.500 personen per land	1981, 1990, 1999, 2008	Bevolking van 18 jaar en ouder	Verschilt per editie: in 2008 47 Europese landen/regio's waaronder alle EU27-lidstaten	EVS 2008: face-to-face-bevraging bij 789 personen	Universiteit van Tilburg en Leibnitz (coördinatie)
European Social Survey (ESS)	Face-to-face-bevraging bij ca. 2.000 personen per land	2002, 2004, 2006, 2008	Bevolking van 15 jaar en ouder	Verschilt per editie: in 2008 28 Europese landen waaronder 21 EU27-lidstaten	ESS 2008: face-to-face-bevraging bij 1.067 personen	City University in Londen (coördinatie)
Eurobarometer	Face-to-face-bevraging bij ca. 1.000 personen per land	Meermaals per jaar, in deze bijdrage wordt enkel Eurobarometer 62.2 over sociale participatie gebruikt	Bevolking van 15 jaar en ouder	Alle EU27-lidstaten	Eurobarometer 62.2 (najaar 2004): face-to-face-bevraging bij 571 personen	Europese Commissie
International Social Survey Programme (ISSP)	Face-to-face of schriftelijke bevroaging bij ca. 1.000 à 1.500 personen per land	Jaarlijks, in deze bijdrage wordt enkel editie 2004 met module over burgerschap gebruikt	Bevolking van 18 jaar en ouder	Verschilt per editie: in 2004 38 landen waaronder 19 EU27-lidstaten	ISSP 2004: schriftelijke bevroaging bij 1.398 personen	Universiteit van Tel Aviv (coördinatie)
Survey Sociale-culturele Verschuivingen in Vlaanderen (SCV-survey)	Face-to-face-bevraging bij ca. 1.500 Nederlandse landstalige inwoners van het Vlaamse en Brusselse Gewest	Jaarlijks sinds 1996	Bevolking van 18 jaar en ouder (tot 2008 bevolking van 18 tot 85 jaar)	Vlaanderen (= Vlaamse Gemeenschap)	SCV 2010: face-to-face-bevraging bij 1.370 personen	Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR)
Enquête Identités et Capital Social (IWEPS-survey)	Face-to-face-bevraging bij ca. 1.500 Franstalige inwoners van het Waalse en Brusselse Hoofdstedelijke Gewest	2007	Bevolking van 18 tot 85 jaar	Franse Gemeenschap	-	Institut Wailon de l'Evaluation, de la Prospective et de la Statistique (IWEPS) en Universiteit van Luik

Mobiel Vlaanderen in een mobiel Europa

*Veronique Van Acker**, *Georges Allaert***, *Kobe Boussauw**,
*Enid Zwerts**** & *Frank Witlox*****

Inleiding

Met het schrijven van haar 'Transport White Paper' in 2001 toonde de Europese Unie haar bezorgdheid omtrent mobiliteit. Verschillende maatregelen werden beschreven om de dominantie van het autogebruik te doorbreken, de congestie in steden en op belangrijke verkeersroutes tegen te gaan en de milieubelasting van het verkeer te reduceren. Tien jaar na de White Paper maken we in deze bijdrage een stand van zaken op van de gelijkenissen en de verschillen inzake mobiliteit tussen enkele Europese landen, EU- en niet-EU-landen. We vergelijken de mobiliteitscijfers voor het Vlaamse Gewest in de eerste plaats met de andere gewesten in België, maar ook met de ons omringende buurlanden en landen zoals Denemarken, Noorwegen en Zwitserland. De keuze voor deze regio's en landen is enerzijds gebaseerd op de beschikbaarheid van vergelijkbare data. Deze landen kennen een gelijkaardige traditie op het gebied van het bevragen van het mobiliteitsgedrag van hun inwoners aan de hand van regionale of nationale mobiliteitsonderzoeken. Anderzijds bestaan er tussen deze regio's en landen enkele interessante vergelijkingspunten met betrekking tot onder andere socio-economische en demografische trends (bijvoorbeeld grotere arbeidsparticipatie van vrouwen in Scandinavische landen), ruimtelijke ordening (bijvoorbeeld striktere ruimtelijke ordening in Nederland en Denemarken) en mobiliteitsbeleid (bijvoorbeeld sterke gerichtheid op openbaar vervoer in Zwitserland). Daar waar mogelijk vergelijken we de regionale en nationale cijfers met het Europese gemiddelde. Hierbij gebruiken we het gemiddelde van de EU15-landen omdat dit een betere vergelijkingsbasis is voor de voornamelijk West-Europese regio's en landen die we in dit hoofdstuk beschrijven. Daarbij dient tevens opgemerkt te worden dat deze bijdrage het personenverkeer beschrijft en niet het goederenverkeer, omwille van de focus op de leefsituatie van de Vlamingen.

De opbouw van deze bijdrage is als volgt. We starten met een beschrijving van de leefsituatie van de Vlaming op vlak van personenmobiliteit en vergelijken dit met de mobiliteitssituatie in de andere Belgische regio's (Brusselse Hoofdstedelijke en Waalse Gewest) en landen (Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Nederland, Luxemburg, Noorwegen, Verenigd Koninkrijk en Zwitserland). Daarbij focussen we eerst op enkele algemene kenmerken van mobiliteit die de feitelijke situatie weergeven, en vervolgens op de gevolgen van mobiliteit. Daarna trachten we gelijkenissen en verschillen in de mobiliteitssituatie te verklaren. Daarbij bekijken we persoonsgebonden factoren, verschillen in de ruimtelijke context en toegankelijkheid, alsook het overheidsbeleid. Ten slotte bieden we een kort overzicht van toekomstige trends in het autogebruik. Op deze manier kunnen we in de uitleiding enkele aandachtspunten voor het toekomstige mobiliteitsbeleid naar voren schuiven.

* Vakgroep Geografie, Universiteit Gent.

** Vakgroep Civiele Techniek, Universiteit Gent.

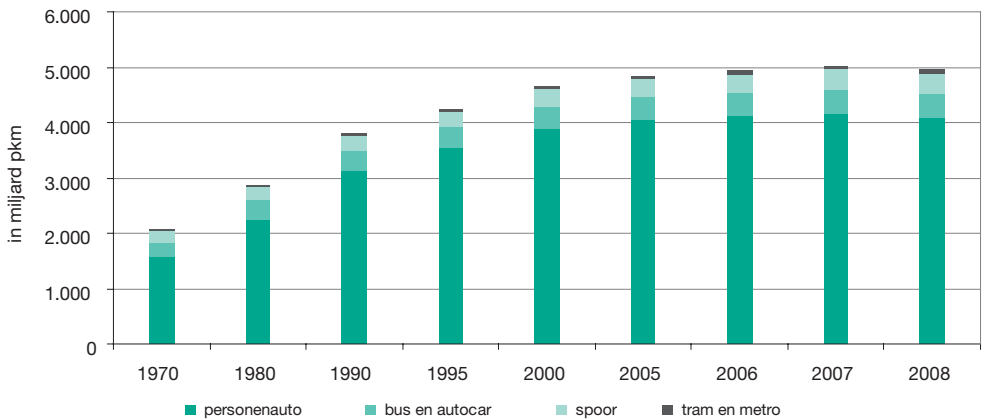
*** MINT NV.

**** Promotor van de bijdrage. Vakgroep Geografie, Universiteit Gent. E-mail: frank.witlox@ugent.be.

1. Vlaanderen Europees vergeleken

In de afgelopen decennia is de mobiliteit van personen niet enkel in het Vlaamse Gewest sterk toegenomen, maar in de gehele Europese Unie. Sinds de jaren 1970 is het personenverkeer meer dan verdubbeld (zie figuur 1). Van de dagelijks gebruikte en gemotoriseerde vervoerswijzen laat de auto hierbij de grootste groei zien. Maar ook het openbaar vervoer kent een duidelijke groei. Het hoogtepunt van de mobiliteitsgroei is enigszins voorbij. De voorbije tien jaar vlakke deze groei af, maar van een stilstand is nog geen sprake.

Figuur 1. Evolutie personenkilometers* volgens vervoerswijze (in miljard pkm), EU15-landen, periode 1970-2008

* Eén personenkilometer (pkm) geeft weer dat één persoon één kilometer aflegt. Zowel een verandering van het aantal personen als een verandering in de afgelegde afstand wordt zo geregistreerd.

Bron: Europese Unie, 2003 en 2010.

Tabel 1 verduidelijkt hoe de omvang van personenvervoer en de verdeling van de vervoerswijzen verschilt tussen de Belgische gewesten en de bestudeerde Europese landen. Het aantal personenkilometers per inwoner is in België iets hoger dan het EU15-gemiddelde. Binnen België is het personenvervoer in absolute waarden het grootst in het Vlaamse Gewest. Als de omvang van het personenvervoer gerelateerd wordt aan de bevolkingsomvang blijken er opvallende verschillen tussen de Belgische gewesten, met lage waarden voor het Brusselse Gewest en hoge waarden voor het Waalse Gewest. Het personenvervoer in het Vlaamse Gewest komt daarentegen ongeveer overeen met het EU15-gemiddelde. Wanneer we dit vergelijken met de andere Europese landen blijkt de omvang van het personenvervoer in Nederland en Luxemburg respectievelijk opvallend lager en hoger. De auto speelt in alle landen een belangrijke rol. Maar het is opvallend dat in België, en zeker in het Brusselse Gewest, minder gebruik wordt gemaakt van de personenauto en meer van het lokaal openbaar vervoer per bus. Het personenvervoer per trein is in België daarentegen vergelijkbaar met het Europese gemiddelde, hoewel er tussen de Belgische gewesten opvallende verschillen bestaan (hoog in het Brusselse Gewest, gemiddeld in het Vlaamse Gewest en laag in het Waalse Gewest). Personenvervoer per trein scoort opvallend hoog in Zwitserland.

Tabel 1. Aantal personenkilometers (pkm) per inwoner en procentuele verdeling volgens de drie belangrijkste vervoerswijzen, Belgische gewesten, 9 Europese landen en EU15-gemiddelde, 2008

	pkm per inw.	personenauto (%)	bus en autocar (%)	trein (%)
Vlaams Gewest	12.482	80,5	11,7	7,9
Brussels Gewest	6.266	64,8	16,4	18,8
Waals Gewest	16.278	79,7	14,8	5,6
België	13.281	79,4	13,1	7,4
Denemarken	12.139	79,5	11,0	9,4
Duitsland	12.133	85,4	6,4	8,2
Frankrijk	13.338	84,4	5,7	10,0
Luxemburg	16.453	84,2	11,4	4,4
Nederland	10.698	83,8	7,1	9,1
Verenigd Koninkrijk	12.807	86,6	6,6	6,7
EU15	12.412	83,7	8,9	7,4
Noorwegen	13.755	88,6	6,7	4,7
Zwitserland	14.183	77,6	5,7	16,7

Bron: Europese Unie, 2010; SVR en eigen bewerking.

1.1. Algemene kenmerken van mobiliteit

Bovenstaande cijfers geven een eerste indicatie over de positie van een mobiel Vlaanderen binnen een mobiel Europa. Voor diepgaander inzicht in het gebruik van deze vervoerswijzen en de verplaatsingsmotieven bestaan echter geen gestandaardiseerde Europese statistieken, maar moeten we beroep doen op cijfers uit verscheidene regionale en nationale mobiliteitsonderzoeken.

De mobiliteitscijfers voor het Vlaamse Gewest zijn afkomstig uit het Onderzoek Verplaatsingsgedrag OVG 2007-2008 (OVG 3). Op het ogenblik van de opmaak van deze bijdrage loopt de vierde dataverzameling (OVG 4), maar in tegenstelling tot de eerdere OVG's wordt de dataverzameling niet langer beperkt tot één jaar, maar verspreid over vijf jaren. Ook het aantal respondenten wordt verdeeld over deze vijf jaren. De eerste gegevens van OVG 4.1 zijn reeds beschikbaar, maar omwille van de kleinere steekproef van respondenten (1.600 respondenten in OVG 4.1 tegenover bijvoorbeeld 8.800 respondenten in OVG 3) maken we in deze bijdrage gebruik van de gegevens uit OVG 3.

De mobiliteitscijfers voor het Vlaamse Gewest worden vervolgens vergeleken met cijfers uit verschillende regionale en nationale mobiliteitsonderzoeken. Voor het Brusselse en Waalse Gewest zijn deze cijfers afkomstig uit het onderzoek naar de 'dagelijkse Mobiliteit van de Belgen' (MOBEL). Hoewel dit MOBEL-onderzoek werd uitgevoerd op het niveau van België, bestaat de steekproef verhoudingsgewijs hoofdzakelijk uit respondenten uit het Brusselse en Waalse Gewest. In 2010 werd een tweede Belgisch mobiliteitsonderzoek uitgevoerd (BEL-DAM), maar data zijn nog niet beschikbaar bij de opmaak van deze bijdrage. Voor de Belgische vergelijking kunnen we daarom momenteel enkel gebruik maken van de MOBEL-data uit 1998-1999. Een vergelijking van de recentere OVG-data voor het Vlaamse Gewest met de oudere MOBEL-data voor het Brusselse en Waalse Gewest zou kunnen leiden tot verkeerde interpretaties en conclusies. Daarom rapporteren we voor het Vlaamse Gewest zowel de OVG-data (2007-2008) als de MOBEL-data (1998-1999).

Voor de vergelijking met andere Europese landen werd gebruik gemaakt van verschillende nationale mobiliteitsonderzoeken. De tabel in bijlage geeft voor elk van de gebruikte onder-

zoeken een overzicht van de gebruikte onderzoeksmethode, de omvang van de steekproef en de leeftijd van de respondenten.

Volgens het recente OVG 2007-2008 verplaatst bijna 18% van de Vlamingen zich op een willekeurige dag niet buitenshuis. Dit is vergelijkbaar met het aandeel niet-verplaatsters in Frankrijk, maar is toch ietwat hoger dan in de overige Europese landen. Bijna 1 op de 2 niet-verplaatsters in het Vlaamse Gewest heeft simpelweg geen behoefte om zich te verplaatsen (47%). Opvallend is dat bijna 1 op de 4 Vlamingen aangeeft zich niet te verplaatsen omwille van ziekte of een handicap (24%). Daarbij wordt voor ziekte geen onderscheid gemaakt tussen kort- of langdurige ziekte, maar het hoge cijfer wijst mogelijks op een (sociaal) isolement van zieken en gehandicapten. Andere redenen voor het niet-verplaatsen zijn: verplichtingen thuis (10%), thuis werken of studeren (8%), het weer (5%) en andere redenen (6%).

Merk op dat thuiswerken slechts in beperkte mate voorkomt in het Vlaamse Gewest. Dit wordt ook bevestigd door Glorieux & Minnen (2008) die zich baseren op het Vlaamse Tijdsbestedingsonderzoek uit 2004. Slechts 8% van de werkende Vlamingen gaf aan altijd thuis te werken of als zelfstandige te werken. Bijgevolg is de primaire werkplaats voor de overgrote meerderheid buitenshuis gelegen. Van de groep die niet op permanente basis thuiswerkt, werkt slechts 5% regelmatig tot altijd een volledige dag thuis, en ongeveer 6% doet dit maximaal één keer per week. Thuiswerk gebeurt wel frequenter tijdens de avonden en het weekend. Bijgevolg wordt thuiswerk eerder aanzien als een aanvulling op dan een echte vervanging van de werkuren op de werkplaats. Thuiswerken lijkt dus nog heel wat groeipotentieel te hebben.

Volgens het MOBEL-onderzoek lag het aandeel niet-verplaatsters een tiental jaar geleden nog iets hoger. Voor het Vlaamse Gewest was dit meer dan 1 op de 5 inwoners, terwijl dit voor het Brusselse en Waalse Gewest opliep tot 1 op de 4 inwoners. De redenen voor niet-verplaatsen zijn redelijk gelijklopend, alhoewel de reden 'thuis werken of studeren' van groter belang is voor het Brusselse en Waalse Gewest. Daarbij is het niet altijd even duidelijk of het werkelijk om een groter aandeel thuiswerk gaat.

Uit tabel 2 blijkt dat een Vlaming zich gemiddeld iets meer dan drie keer per dag verplaatst. Dit is niet opvallend meer of minder dan inwoners van het Brusselse en Waalse Gewest of van de buurlanden en andere West-Europese landen. Opvallend is echter dat zowel de gemiddelde afstand per verplaatsing (13,3 km) als de dagelijks totaal afgelegde afstand per persoon (42 km) in het Vlaamse Gewest tot de hoogste cijfers behoren van de bestudeerde regio's en landen. Nederland heeft een vergelijkbaar gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag (2,9), maar de gemiddelde afstand per verplaatsing is ietwat korter (12,8 km) zodat de dagelijks totaal afgelegde afstand per persoon ook lager is (31 km). Anderzijds hebben landen zoals Duitsland, Noorwegen en Zwitserland een hoger gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag. Maar doordat de gemiddelde afstand per verplaatsing korter is, blijft de dagelijks totaal afgelegde afstand per persoon ietwat lager dan in het Vlaamse Gewest.

Een Vlaming is dagelijks gemiddeld 65 minuten onderweg en een verplaatsing duurt gemiddeld 21 minuten. Tussen de gewesten zijn er opnieuw geen grote verschillen te bemerken, maar dit geldt niet voor een vergelijking van de diverse landen. Hoewel in alle landen de gemiddelde afstand per verplaatsing korter is, is de gemiddelde reistijd per verplaatsing niet noodzakelijk korter dan in het Vlaamse Gewest. Dit kan twee mogelijke verklaringen hebben: (i) een groter aandeel langzaam verkeer en (ii) meer congestie. Hierop wordt later ingegaan.

Tabel 2. Enkele algemene mobiliteitskenmerken, Belgische gewesten en 7 Europese landen, 2008 (tenzij anders vermeld)

	bevolking dat zich niet verplaatst op een dag (%)	gemid. aantal verplaatsingen*	gemid. afgelegde afstand* (km)	gemid. afgelegde reistijd* (min)	gemid. afstand per verplaatsing (km)	gemid. reistijd per verplaatsing (min)
Vlaams Gewest	17,8	3,1	41,6	65,1	13,3	21,0
Vlaams Gewest 1998-1999	22,8	3,0	35,9	58,6	11,8	19,3
Brussels Gewest 1998-1999	24,2	3,0	32,8	62,7	11,1	21,2
Waals Gewest 1998-1999	25,9	2,9	40,0	55,3	13,9	19,3
Denemarken 2006	15,0	3,0	38,3	54,9	13,0	18,3
Duitsland	10,3	3,4	39,1	78,6	11,5	24,2
Frankrijk	17,1	2,3	23,8	44,2	10,5	19,5
Nederland	16,3	2,9	31,0	67,0	12,8	23,1
Noorwegen 2005	12,0	3,3	37,4	70,0	11,1	21,0
Verenigd Koninkrijk	nb	2,7	30,5	61,8	11,3	22,7
Zwitserland 2005	11,0	3,3	37,3	88,4	11,4	27,0

* Per persoon per dag.

nb = niet beschikbaar

Bron: OVG 2007-2008, MOBEL 1998-1999, TU 2006, MiD 2008, ENTD 2007-2008, MON 2008, RVU 2005, NTS 2008, MZ 2005.

De algemene mobiliteitscijfers in tabel 2 geven weer *hoeveel* we ons verplaatsen. Tabel 3 illustreert *hoe* we ons verplaatsen, opgesplitst volgens hoofdvervoermiddel. Het hoofdvervoermiddel van een verplaatsing is het vervoermiddel waarmee de langste afstand binnen een verplaatsing wordt afgelegd. Het werken met hoofdvervoermiddel vereenvoudigt de analyse van complexe verplaatsingen, maar zorgt er tegelijk voor dat het voor- en het natransport onderbelicht blijft. Vaak gaat het daarbij om ritten met de fiets en te voet.¹ Tabel 4 rapporteert *waarom* we ons verplaatsen (opgesplitst volgens verplaatsingsmotief).

We onderscheiden drie belangrijke hoofdvervoermiddelen: langzaam verkeer (tussen 24 en 50% van alle verplaatsingen), de auto (tussen 35 en 66% van alle verplaatsingen) en het openbaar vervoer (tussen 5 en 12% van alle verplaatsingen).

Bijna 2 op de 3 verplaatsingen in het Vlaamse Gewest gebeuren per auto, en dan vooral als autobestuurder. Ook in de andere Belgische gewesten is de auto het meest gebruikte hoofdvervoermiddel, alhoewel de percentages uiteenlopen. In vergelijking met het Vlaamse Gewest wordt de auto nog vaker gebruikt in het Waalse Gewest (72% van alle verplaatsingen). Het autoaandeel in het Brusselse Gewest ligt dan weer opvallend lager (55% van alle verplaatsingen). Dit lagere autoaandeel hangt samen met de stedelijke context die gekenmerkt wordt door onder andere een andere socio-economische en demografische achtergrond en hogere bevolkingsdichtheden die gepaard gaan met mobiliteitsproblemen zoals parkeerdruk maar die tevens de uitbouw van een efficiënt openbaar vervoersnetwerk mogelijk maken (zie verder). Binnen deze stedelijke context van het Brusselse Gewest wordt verhoudingsgewijs meer gekozen voor verplaatsingen te voet (27%) en het openbaar vervoer, en dan vooral het lokaal openbaar vervoer met bus, tram en metro (12%)².

De fiets is een vervoermiddel dat enkel in het Vlaamse Gewest een behoorlijk aandeel haalt. Volgens het MOBEL-onderzoek gebeuren 11% van de verplaatsingen in het Vlaamse Gewest per fiets (volgens het recentere OVG 2007-2008 is dit toegenomen tot 14%), terwijl dit in het Brusselse en Waalse Gewest veel minder is met respectievelijk 1% en 2%.

Het Vlaamse Gewest verschilt niet enkel van de andere Belgische gewesten, maar ook van de andere West-Europese landen. Het hoge autoaandeel in het Vlaamse Gewest is vergelijkbaar met andere West-Europese landen zoals Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk, maar het is opvallend hoger dan in Nederland. Iets meer dan 1 op de 4 verplaatsingen in het Vlaamse Gewest gebeuren te voet of per fiets, wat relatief veel is, maar Nederland heeft nog meer fietsverplaatsingen. Echter, de gemiddelde afstand per fiets is hoger in het Vlaamse Gewest (4 km) dan in Nederland (3 km). Vlamingen gebruiken de fiets misschien niet even frequent als Nederlanders, maar ze fietsen wel over ietwat langere afstanden. Daarnaast lijkt het erop dat in landen zonder vergelijkbare fietscultuur zoals Duitsland, Noorwegen, het Verenigd Koninkrijk en Zwitserland de fietsverplaatsingen vervangen worden door verplaatsingen te voet.

In alle landen, en in het bijzonder in het Vlaamse Gewest en Nederland, is het aandeel openbaar vervoer relatief beperkt in vergelijking met de andere vervoermiddelen. 1 op de 20 verplaatsingen in het Vlaamse Gewest gebeurt met het openbaar vervoer, wat laag is in vergelijking met landen zoals Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Zwitserland.

Ook al wandelen we soms een blokje om voor het plezier, toch hebben de meeste verplaatsingen een duidelijk doel of motief. We onderscheiden drie belangrijke verplaatsingsmotieven (zie tabel 4): werk- en schoolgebonden verplaatsingen (tussen 25% en 35% van alle verplaatsingen), winkelen en dienstverlening (tussen 20% en 40% van alle verplaatsingen) en vrije tijd (tussen 25 en 40% van alle verplaatsingen). Ook hier is een methodologische opmerking op zijn plaats. Een verplaatsing wordt gedefinieerd aan de hand van het verplaatsingsdoel. Bijvoorbeeld, een woon-werktrip waarbij men 's morgens thuis vertrekt naar het werk en 's avonds terugkeert van het werk naar huis bestaat uit twee verplaatsingen waarbij de eerste verplaatsing het doel 'werken' heeft en de tweede verplaatsing 'naar huis gaan'. Het verplaatsingsdoel 'naar huis gaan' zegt echter weinig en daarom worden dergelijke verplaatsingen in de meeste mobiliteitsonderzoeken toegekend aan de voorgaande verplaatsing. In ons voorbeeld betekent dit dat er twee werkverplaatsingen worden genoteerd. Daarbij spreekt men niet langer van verplaatsingsdoelen maar eerder van verplaatsingsmotieven.³ Het MOBEL-onderzoek hanteert een volledig andere methode en rapporteert enkel de verplaatsingsdoelen waardoor er een aparte categorie 'naar huis gaan' is. Bijgevolg kunnen de cijfers uit het MOBEL-onderzoek (over verplaatsingsdoelen) niet zomaar vergeleken worden met cijfers uit ander mobiliteitsonderzoek (over verplaatsingsmotieven).

In het Vlaamse Gewest is iets meer dan 1 verplaatsing op de 4 werk- en schoolgebonden. Vrijtijdsverplaatsingen hebben een gelijkaardig aandeel, maar Vlamingen verplaatsen zich hoofdzakelijk om te winkelen en voor allerlei diensten zoals de bank, dokter en de post. Het MOBEL-onderzoek (1998-1999) leert ons dat de verschillen tussen de Belgische gewesten miniem zijn. Enkel het aandeel voor winkel- en dienstverplaatsingen vertoont enkele interessante maar weliswaar kleine verschillen. Het aandeel winkel- en dienstverplaatsingen is ietwat lager voor het Vlaamse Gewest in vergelijking met de andere gewesten. In het Brusselse Gewest is dit hogere aandeel voornamelijk te wijten aan iets meer dienstverplaatsingen, terwijl in het Waalse Gewest iets meer verplaatsingen worden gemaakt om andere personen te vervoeren.

Tabel 3 Verdeling van het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag volgens hoofdvervoermiddel (in %), Belgische gewesten en 7 Europese landen, 2008 (tenzij anders vermeld)

	te voet	fiets	langzaam verkeer	bromfiets, snorfiets, motor	auto als passagier	auto als bestuurder	auto	bus, tram, metro	trein	openbaar vervoer	overige / geen antwoord
Vlaams Gewest	13,3	14,1	27,5	0,9	17,8	46,9	64,7	3,5	1,7	5,2	1,7
Vlaams Gewest 1998-1999	12,7	11,3	24,0	0,8	18,1	45,9	64,0	2,6	1,7	4,3	6,9
Brussels Gewest 1998-1999	26,5	1,0	27,5	0,6	16,2	38,2	54,4	11,7	0,6	12,3	5,2
Waal Gewest 1998-1999	15,3	2,2	17,5	0,6	22,4	49,3	71,7	3,1	1,9	5,0	5,1
Denemarken 2006	16,8	14,9	31,7	1,2	11,0	46,8	57,8	4,5	1,3	8,8	3,6
Duitsland	23,7	10,0	33,7	0,5	14,9	41,1	56,0	nb	nb	7,2	4,6
Frankrijk	22,3	2,7	25,0	1,7	nb	nb	64,8	nb	nb	8,3	0,2
Nederland	19,1	29,2	45,2	0,7	14,6	33,0	47,6	2,7	2,0	4,8	1,7
Noorwegen 2005	20,4	4,5	24,9	0,6	11,7	54,4	66,1	5,9	0,9	6,8	1,6
Verenigd Koninkrijk	22,3	1,6	23,9	0,4	22,9	41,3	64,2	7,6	1,8	9,4	2,2
Zwitserland 2005	44,9	5,3	50,2	1,5	8,3	27,3	35,6	7,6	3,9	11,5	1,2

nb = niet beschikbaar.

Bron: OVG 2007-2008, MOBEL 1998-1999, TU 2006, MID 2008, ENTD 2007-2008, MON 2008, RVU 2005, NTS 2008, MZ 2005.

Tabel 4. Verdeling van het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag volgens verplaatsingsmotief (in %), Belgische gewesten en 7 Europese landen, 2008 (tenzij anders vermeld)

	werken	onderwijs volgen	zaken	werk- en schoolgebonden	winkelen	diensten	vervoer van personen	winkelen en diensten	vrije tijd	overige / geen antwoord	naar huis gaan
Vlaams Gewest	14,7	6,6	5,7	27,1	21,4	5,3	11,5	38,3	29,2	5,4	
Vlaams Gewest 1998-1999	9,0	3,8	4,3	17,1	12,8	3,3	7,1	23,2	18,4	3,5	37,9
Brussels Gewest 1998-1999	11,3	3,5	3,0	17,8	13,2	5,2	7,8	26,2	20,1	1,8	34,1
Waals Gewest 1998-1999	10,0	4,0	2,8	16,8	12,8	4,6	10,0	27,4	19,8	1,5	34,5
Denemarken 2006	nb	nb	nb	nb	nb	nb	nb	nb	nb	nb	
Duitsland	13,7	6,2	6,6	26,5	20,8	12,2	8,1	41,1	32,4	0,0	
Frankrijk	nb	nb	nb	nb	nb	nb	nb	nb	nb	nb	
Nederland	18,0	9,2	2,7	29,9	20,4	3,7	nb*	24,2	36,1	9,8	
Noorwegen 2005	18,9	3,9	2,4	25,2	22,9	4,7	10,2	37,8	30,0	7,2	
Verenigd Koninkrijk	15,7	6,3	3,0	25,0	20,0	10,4	14,0	44,4	26,2	4,4	
Zwitserland 2005	23,0	8,4	5,4	36,8	20,2	2,0	22,2	41,0	0,0		

* Cijfers voor 'vervoer van personen' zijn in het MON 2008 opgenomen onder het verplaatsingsmotief 'overige'.

nb = niet beschikbaar.

Bron: OVG 2007-2008, MOBEL 1998-1999, TU 2006, MID 2008, ENTND 2007-2008, MON 2008, RVU 2005, NTS 2008, MZ 2005.

Ook in andere West-Europese landen is gaan werken niet het belangrijkste verplaatsingsmotief. In landen zoals Duitsland, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk is winkelen en persoonlijke diensten belangrijker dan gaan werken. Vrijetijdsverkeer (sport, cultuur, bezoeken afleggen, wandelen en rondrijden) is daarentegen van groter belang in landen zoals Nederland en Zwitserland.

1.2. Gevolgen van mobiliteit op de leefsituatie

De gevolgen van mobiliteit zijn in eerste instantie positief: door mobiel te zijn, kan men deelnemen aan allerlei activiteiten en zich sociaal en economisch ontplooiën (Church e.a., 2000; Preston & Rajé, 2007; Cebollada, 2009). Toch zijn er ook negatieve elementen verbonden aan mobiliteit. In deze bijdrage beperken we ons tot de gevolgen voor de leefsituatie en focussen we op congestie, verkeersveiligheid, geluidshinder en verkeersemisseries.

1.2.1. Congestie

In 2009 verloren we volgens het Verkeerscentrum Vlaanderen bijna vier miljoen uren in files op de Vlaamse hoofdwegen. Het gaat hierbij over het rijden aan een snelheid die kleiner is dan 90% van de snelheid die men normaal gezien kan rijden op dat wegvak indien er vlot doorstromend verkeer zou zijn (gemeten met lusdetectoren). Nochtans komt dit aantal verliesuren overeen met slechts 5% van het totaal aantal uren dat we ons verplaatsen op de weg. Dit percentage schommelt sinds 2001 rond 5%. Deze cijfers houden echter geen rekening met de verliesuren op de Antwerpse ring (R1) omdat de meetpunten aldaar definitief verwijderd werden sinds de wegenwerken in 2004.

Sinds kort wordt ook de congestie op het onderliggende wegennet gemeten, maar hiervoor gebruikt men GSM- en GPS-data. Maerivoet & Yperman (2008) concluderen op basis van deze data dat het merendeel van de verliesuren in de drie gewesten wordt opgelopen op het onderliggende wegennet (en dan vooral op het regionale wegennet): tegenover één voertuigverliesuur op het hoofdwegennet staan bijna vier voertuigverliesuren op het onderliggende wegennet. Daarenboven wordt de grote meerderheid van het totaal aantal voertuigverliesuren (67%) opgelopen in het Vlaamse Gewest. Prognoses tot 2020 tonen aan dat de gemiddelde verliestijden en het gemiddeld aantal voertuigverliesuren nog verder toenemen, en dit voor alle drie de gewesten.

Jammer genoeg zijn geen gestandaardiseerde gegevens over verliesuren beschikbaar voor alle door ons bestudeerde landen. Sinds 2008 heeft INRIX echter wel het Smart Driver Network in Europa geïntroduceerd. Voertuigen uitgerust met GPS bezorgen informatie over hun snelheid en locatie. Op die manier wordt momenteel in 18 Europese landen real time verkeersinformatie verkregen. Deze data worden verwerkt in zogenaamde scorekaarten voor de Benelux regio, Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Elk rapport geeft informatie over congestie in de verstedelijkte gebieden en biedt bovendien vergelijkbare informatie van andere landen en stedelijke regio's.

De extra reistijd geeft aan hoeveel tijd je extra nodig hebt bij druk verkeer in vergelijking met normaal verkeer. Een extra reistijd van 20% betekent dat een tien minuten durende verplaatsing bij normaal verkeer oploopt tot twaalf minuten in de piekuren, of een vertraging van twee minuten. Volgens tabel 5 bedraagt in de Benelux de extra reistijd tijdens piekuren 21,1%. Dit is

aanzienlijk hoger dan in Frankrijk, maar vergelijkbaar met de andere buurlanden (Duitsland, het Verenigd Koninkrijk). Daarenboven verliezen we volgens tabel 5 meer tijd in de avondspits dan in de ochtendspits. Dit lijkt vreemd omdat we de indruk hebben dat de avondspits ruimer is in tijd en ruimte. Dit wordt voor de Belgische gewesten bevestigd door Maerivoet en Yperman (2008): net in de ochtendspits worden de hoogste reistijden waargenomen, maar dit geldt enkel voor het verkeer op de hoofdwegen. Op het regionaal en stedelijk wegennet daarentegen worden in het algemeen de grootste reistijden waargenomen in de avondspits. Deze combinatie verklaart mogelijks waarom in totaliteit de extra reistijd in de avondspits iets hoger ligt dan in de ochtendspits. Dit geldt ook voor de andere landen, behalve voor Duitsland. De laatste kolom van tabel 5 geeft weer op hoeveel van de geanalyseerde wegsegmenten (vooral de hoofdwegen rond de grote steden) de gemiddelde snelheid minder dan 50% van de normale snelheid bedraagt gedurende minstens vijf uur per week. De Benelux heeft de grootste hoeveelheid probleempunten (13%) in vergelijking met de omringende landen. Tabel 6 specificceert de gegevens per stad zodat we kunnen nagaan waar de knelpunten in de Benelux (en andere landen) zich juist bevinden. De top tien wordt aangevoerd door Utrecht, maar ook Brussel (7de plaats) en Antwerpen (9de plaats) behoren tot de lijst met steden waar je het meest tijd verliest door congestie.

Tabel 5. Extra reistijd wegens congestie, België en de buurlanden, periode augustus 2009 tot juli 2010

	extra reistijd (%)	extra reistijd ochtendspits* (%)	extra reistijd avondspits** (%)	file van 5u of meer (%)
Benelux	21,1	18,6	19,2	12,6
Duitsland	19,7	20,1	19,3	3,2
Frankrijk	14,3	13,6	15,0	7,0
Verenigd Koninkrijk	22,5	21,9	23,1	7,0
Totaal	18,9	18,6	19,2	6,2

* Ochtendspits wordt gerekend tussen 6u en 10u.

** Avondspits wordt gerekend tussen 15u en 19u.

Bron: INRIX, 2010.

Tabel 6. Top tien van steden met de meeste extra reistijd tijdens piekuren, België en de buurlanden, periode augustus 2009 tot juli 2010

rangorde	stad	land	extra reistijd (%)	extra reistijd ochtendspits* (%)	extra reistijd avondspits** (%)
1	Utrecht	NL	34,2	23,1	45,3
2	Manchester	VK	32,8	30,2	35,4
3	Parijs	FR	32,0	31,0	32,9
4	Arnhem	NL	30,7	26,6	34,7
5	Trier	DE	30,3	30,4	30,1
6	Derry	VK	29,8	26,4	33,2
7	Brussel	BE	29,8	32,0	27,5
8	Amsterdam	NL	29,7	24,3	35,1
9	Antwerpen	BE	29,5	28,5	30,5
10	Nottingham	VK	29,3	27,1	31,5

* Ochtendspits wordt gerekend tussen 6u en 10u.

** Avondspits wordt gerekend tussen 15u en 19u.

Bron: INRIX, 2010.

1.2.2. Verkeersveiligheid

Een tweede negatief gevolg van mobiliteit op de leefsituatie is de verkeersonveiligheid. Het aantal verkeersdoden is hierbij een ultieme indicator die wijst op tekortkomingen inzake verkeersveiligheid (zie tabel 7). In tegenstelling tot congestie bestaan er voor verkeersveiligheid wel gestandaardiseerde statistieken voor de verschillende West-Europese landen. Wel bekijken we in België het aantal verkeersdoden tot maximaal dertig dagen na het verkeersongeval, maar verschillende landen hanteren andere grenzen. Door het gebruik van correctiefactoren kunnen we de data van deze landen toch met elkaar vergelijken. Zodoende blijkt dat in 2008 er iets meer dan 25.000 doden vielen in het verkeer in de EU15-landen. Dit cijfer daalt jaarlijks met ongeveer 3%, maar tussen de landen bestaan belangrijke verschillen. Het Vlaamse Gewest doet het iets beter dan dit EU15-gemiddelde, maar het kan nog veel bijleren van de verkeerssituatie in de buurlanden. Wanneer we de cijfers wegen tegenover de bevolkingsgrootte bekomen we immers een ander beeld. De Vlaamse cijfers liggen boven het EU15-gemiddelde en zijn bovendien veel slechter dan de cijfers voor de andere West-Europese landen. Dit geldt evenzeer voor het Waalse Gewest. Er is zeker en vast vooruitgang geboekt in de drie gewesten, maar er is dus nog een hele weg af te leggen om tot de meest verkeersveilige regio's te behoren. In 2008 vielen er in België 88 verkeersdoden per miljoen inwoners. Hiermee behalen we de veertiende positie binnen de EU15-landen. Enkel Griekenland doet nog slechter met 138 verkeersdoden per miljoen inwoners. Landen zoals Nederland en het Verenigd Koninkrijk behoren tot de meest verkeersveilige West-Europese landen.

Tabel 7. Aantal verkeersdoden dertig dagen na het ongeval, Belgische gewesten, 9 Europese landen en EU15, in 1990 en 2008

	1990	2008	gemiddeld jaarlijkse afname 1990-2008 (in %)	per miljoen inwoners (2008)
Vlaams Gewest	1.146	495	-4,3	81
Brussels Gewest	66*	35	-2,8*	34
Waals Gewest	710*	414	-2,5*	120
België	1.976	944	-2,9	88
Denemarken	634	406	-2,0	74
Duitsland	11.046	4.477	-3,3	55
Frankrijk	11.215	4.275	-3,4	69
Luxemburg	70	35	-2,8	72
Nederland	1.376	677	-2,8	41
Verenigd Koninkrijk	5.402	2.645	-2,8	43
EU15	55.888	25.429	-3,0	65
Noorwegen	332	255	-1,3	53
Zwitserland	954	357	-3,5	46

* Cijfers voor 1991 in plaats van 1990.

Bron: BIVV, 2010a; Europese Unie, 2010; SVR.

Het merendeel van de verkeersongevallen met dodelijke slachtoffers gebeurt buiten de bebouwde kom. Dit geldt voor alle West-Europese landen, maar is in vergelijking ietwat lager voor het Verenigd Koninkrijk waar ook binnen de bebouwde kom relatief veel dodelijke verkeersslachtoffers vallen (BIVV, 2010a; CARE, 2011).

Tabel 8. Verdeling van het aantal verkeersdoden dertig dagen na het ongeval volgens vervoermiddel (in %), Belgische gewesten, 9 Europese landen en EU15, 2008

	auto	motor	fiets	voetganger	andere	onbekend
Vlaams Gewest	45,5	11,5	15,4	9,1	11,9	6,7
Brussels Gewest	31,4	0,0	0,0	34,3	0,0	34,3
Waals Gewest	58,7	12,3	2,4	10,1	12,3	4,1
België	50,7	11,4	9,1	10,5	11,7	6,6
Denemarken	48,3	9,9	13,3	14,3	14,3	0,0
Duitsland	52,9	14,7	10,2	14,6	7,4	0,3
Frankrijk	51,6	19,1	3,5	12,8	12,7	0,3
Luxemburg	57,1	0,0	17,1	0,0	25,7	0,0
Nederland	44,2	9,9	21,4	8,3	14,5	1,8
Verenigd Koninkrijk	49,6	18,4	4,4	22,3	5,1	0,0
EU15	49,2	17,6	6,1	15,0	11,1	1,0
Noorwegen	nb	nb	nb	nb	nb	nb
Zwitserland	43,7	23,2	7,6	16,5	8,4	0,6

nb = niet beschikbaar.

Bron: BIVV, 2010a; CARE, 2011.

In overeenstemming met het hoge autogebruik dat we eerder vaststelden is het niet verwonderlijk dat de auto ook verantwoordelijk is voor de meeste verkeersdoden. Voor België komt dit aandeel ongeveer overeen met het gemiddelde voor de EU15-landen, maar vooral het Waalse Gewest scoort slecht op dit vlak. Een gelijkaardige trend vinden we terug bij het aantal verkeersdoden met de fiets. In regio's en landen zoals het Vlaamse Gewest, Denemarken en Nederland waar veel gefietst wordt, is het aandeel verkeersdoden met de fiets hoger dan het EU15-gemiddelde. De stedelijke context van het Brusselse Gewest verklaart mogelijks het hoge aandeel voetgangers onder de verkeersdoden.

Naast indicatoren die eerder de kwantiteit meten, gaat de aandacht ook uit naar de houding van de mensen tegenover verkeersveiligheid. Op regelmatige basis wordt onderzoek uitgevoerd naar de attitudes van autobestuurders (of bestuurders van bestelwagens) ten aanzien van verkeersveiligheid (op Europees niveau via het SARTRE-onderzoek, in België via onderzoek van het BIVV).

Meer politiecontroles worden, samen met een combinatie van infrastructurele verbeteringen en adequate sensibiliseringscampagnes, beschouwd als de voornaamste manier om de cijfers voor verkeersveiligheid te verbeteren (BIVV, 2009). Volgens het SARTRE 3-onderzoek (2002-2003) bestaat er een ruim sociaal draagvlak voor een intensiever handhavingsbeleid met strenge(re) regels en straffen. Van de door ons bestudeerde landen is dit draagvlak het hoogst in België en Frankrijk. In beide landen is ongeveer 85% van de bevroegde personen voorstander van een strengere handhavingsbeleid. In België is men daarenboven hiervan sterker overtuigd dan in Frankrijk. In landen zoals Duitsland en Zwitserland is dit draagvlak opvallend lager waarbij 'slechts' 50% van de bevroegde personen voorstander is. Dit draagvlak voor een strengere handhaving varieert echter naargelang de overtreding. Daarbij is men eerder overtuigd van een strengere aanpak van dronken rijden (ongeveer 90% is akkoord tot sterk akkoord) dan van snelheids-overtredingen (slechts 60% is akkoord tot sterk akkoord). Een gelijkaardige trend vindt men terug tussen de Belgische gewesten (zie tabel 9). Hierbij valt tevens op dat inwoners van het

Vlaamse Gewest minder sterk voorstander zijn voor strengere straffen (op alle domeinen) dan inwoners van het Brusselse en Waalse Gewest.

Tabel 9. Aandeel respondenten dat voorstander is van een strengere handhaving (in %), Belgische gewesten, 2006

	snellheid	alcohol	drugs	gordel	geen	weet niet
Vlaams Gewest	26,4	58,0	63,8	21,1	21,6	1,1
Brussels Gewest	48,0	72,5	75,0	31,6	12,9	3,5
Waals Gewest	40,3	67,8	70,9	21,8	12,7	1,4
België	32,3	62,1	66,8	22,3	18,3	1,4

Bron: BIVV, 2009.

Zowel uit het SARTRE 3 onderzoek als de attitudemeting van het BIVV blijkt dat men rijden onder invloed van alcohol onaanvaardbaar vindt. Toch geeft volgens het SARTRE 3 onderzoek gemiddeld 15% van de respondenten toe de afgelopen maand één of meerdere keren dronken aan het stuur te hebben plaatsgenomen. Volgens de attitudemeting van het BIVV is dit in 2006 in België 12% (geen significante verschillen tussen de gewesten). Wanneer we de resultaten van de attitudemeting in 2006 vergelijken met de meest recente uit 2009 (weliswaar zonder uitsplitsing naar de gewesten), dan blijkt dat deze cijfers de laatste drie jaar niet verbeterd zijn. In 2009 gaf nog altijd 13% van de respondenten toe dronken achter het stuur te rijden (BIVV, 2010b). Gelijkaardige tegenstrijdigheden tussen attitudes en gedrag vinden we ook terug op het vlak van te snel rijden.

1.2.3. Geluidshinder

Congestie en verkeersveiligheid zijn twee gevolgen van mobiliteit waaraan traditioneel heel wat aandacht besteed wordt. Minder voor de hand liggend, maar daarom niet minder belangrijk voor de directe leefsituatie, is de geluidshinder die men ondervindt van het verkeer. Uit het laatste Schriftelijk Leefomgevingsonderzoek (Significant GfK, 2008) blijkt dat 27% van de ondervraagden in het Vlaamse Gewest zich in 2007 tamelijk (17%), ernstig (8%) of extreem (2%) gehinderd voelt door geluid. Veruit de belangrijkste bron van deze geluidshinder is de categorie 'verkeer en vervoer'.

1 op de 4 Vlamingen ondervindt tamelijke, ernstige of extreme geluidshinder door het wegverkeer. Het aandeel Vlamingen dat geluidshinder ondervindt van luchtvaart (6%), treinverkeer (3%), of scheepvaart (0,5%) is opvallend kleiner. Iets meer dan 1 op de 2 Vlamingen wordt bovendien soms, regelmatig of zelfs elke nacht wakker door geluid. Daarbij is opnieuw het wegverkeer de belangrijkste bron van slaapverstoring (27%). Slaapverstoring door luchtvaart (8%) of treinverkeer (4%) is eerder een lokaal probleem. Een verstoorde nachtrust kan aanleiding geven tot vermoeidheid en prestatievermindering. Wetenschappelijk onderzoek suggereert tevens een mogelijk verband tussen de blootstelling aan te hoge geluidsniveaus en lichamelijke kwalen zoals een te hoge bloeddruk en (op langere termijn) bepaalde hart- en vaatziekten (van Kempen e.a., 2002; WHO, 2009).

Cijfers uit de federale veiligheidsmonitor illustreren dat geluidshinder door verkeer in de overige gewesten, en vooral in de stedelijke context van het Brusselse Gewest, een nog groter probleem vormt. Terwijl in het Vlaamse Gewest 28% van de bevolking stelt geluidshinder te ondervinden door verkeer, gaat het in Waalse en het Brusselse Gewest respectievelijk over 43% en 55% van de bevolking.

Internationaal vergelijkbare gegevens over geluidshinder door verkeer zijn schaars. Volgens een studie van de Europese Commissie uit 2006 ondervindt 5% van de Belgische bevolking ernstige geluidshinder vanwege het wegverkeer, wat net iets hoger is dan het EU15-gemiddelde van 4%. Enkel Luxemburg doet het nog slechter (6%).

Tabel 10. Aandeel van de bevolking dat blootgesteld wordt aan geluidsniveaus boven 65 dB door weg-, spoor- en luchtverkeer (in %), 9 Europese landen en EU15, 2006

	wegverkeer > 65 dB	spoorverkeer > 65 dB	luchtverkeer > 65 dB
België	5,1	0,2	0,0
Denemarken	3,6	0,0	0,1
Duitsland	2,9	0,0	0,1
Frankrijk	4,0	0,1	0,1
Luxemburg	5,8	0,0	0,0
Nederland	4,7	0,2	0,0
Verenigd Koninkrijk	4,7	0,1	0,0
EU15	3,5	0,1	0,0
Noorwegen	1,0	0,0	0,0
Zwitserland	nb	nb	nb

nb = niet beschikbaar.

Bron: Europese Commissie, 2006.

1.2.4. Verkeersemissies

Als laatste gevolg bekijken we de emissies van het verkeer. Hierbij focussen we op de uitstoot van fijn stof en broeikasgassen omwille van de belangrijke gevolgen voor de gezondheid enerzijds en het klimaat anderzijds.

Tabel 11. Uitstoot van fijn stof door de transportsector, Belgische gewesten, 8 Europese landen en EU15, 1990 en 2008

	1990 (ton PM10)	2008 (ton PM10)	gemiddelde jaarlijkse groei/afname 1990-2008	2008 kg PM10 per persoon
Vlaams Gewest	10.804*	6.318	-3,5*	1,0
Brussels Gewest	417	198	-2,9	0,2
Waals Gewest**	7.049	2.820	-3,3	0,8
België	18.270	9.336	-2,7	0,9
Denemarken	5.351	3.630	-1,8	0,7
Duitsland	66.312	19.278	-3,9	0,2
Frankrijk	88.137	65.325	-1,4	1,1
Nederland	15.991	7.292	-3,0	0,4
Verenigd Koninkrijk	46.064	27.772	-2,8	0,5
EU15***	391.602	250.415	-2,0	0,7
Noorwegen	5.207	3.000	-2,4	0,6
Zwitserland	10.631	8.689	-1,0	0,1

* Cijfers voor 1995 in plaats van 1990.

** Inschatting op basis van de beschikbare gegevens van België, het Vlaamse en Brusselse Gewest.

*** Met uitzondering van Luxemburg en Griekenland waarvoor geen cijfers bekend zijn.

Bron: Vlaamse Milieumaatschappij, 2010; EEA, 2011; Eurostat; Leefmilieu Brussel, 2011.

Fijn stof verwijst naar in de lucht zwevende deeltjes die kleiner zijn dan 10 micrometer (PM10). Bij inademing van fijn stof kunnen de deeltjes tot diep in de longen opgenomen worden waar ze ontstekingen veroorzaken en de ziektesymptomen verergeren van personen met hart- en longziekten (WHO, 2005). In 1999 werd daarom in een Europese richtlijn vastgelegd dat de jaarlijks gemiddelde PM10-concentratie de grens van 40 microgram per m³ niet mag overschrijden (Europese Commissie, 1999). Naast de energie-industrie is de transportsector één van de belangrijkste sectoren die verantwoordelijk is voor een aanzienlijk deel van de uitstoot aan fijn stof. Vooral Frankrijk kende in 2008 een hoge uitstoot aan PM10 binnen de EU15-landen, gevolgd door het Verenigd Koninkrijk en Duitsland. Jaarlijks neemt de uitstoot aan PM10 af. In België gebeurt dit volgens een ietwat sneller tempo dan het gemiddelde van de EU15-landen.

De transportsector heeft tevens een belangrijk aandeel in het broeikaseffect. In 2007 bleek immers een kwart van de uitstoot aan CO₂ en andere broeikasgassen in Europa afkomstig van de transportsector (Europese Unie, 2010). Tabel 12 drukt dit uit in CO₂-equivalenten. Het gaat hierbij hoofdzakelijk om CO₂ maar ook om methaan (CH₄), distikstofoxide (N₂O) en fluorkoolwaterstoffen. Ondanks nieuwe energie-efficiënte vervoerstechnologieën neemt de uitstoot van broeikasgassen in de door ons bestudeerde landen jaarlijks toe. Dit heeft te maken met de steeds toenemende mobiliteit (zie figuur 1). In België bedraagt de jaarlijkse toename van de uitstoot van broeikasgassen 1,5%, wat overeenkomt met het Europese gemiddelde. Voor het Vlaamse Gewest is dit opmerkelijk lager (+0,8%).

Tabel 12. Uitstoot aan broeikasgassen door de transportsector, Belgische gewesten, 9 Europese landen en EU15, 1990 en 2007

	1990 (miljoen ton CO ₂ -equivalent)	2007 (miljoen ton CO ₂ -equivalent)	gemiddelde jaarlijkse groei/afname 1990-2007	2007 ton CO ₂ -equivalent per persoon
Vlaams Gewest	13,3	15,1*	+0,8*	2,5*
Brussels Gewest	0,7	0,7*	-0,0*	0,7*
Waals Gewest**	6,6	10,1	+3,1	2,9
België	20,6	25,9	+1,5	2,5
Denemarken	10,7	14,2	+1,9	2,6
Duitsland	164,4	153,2	-0,4	1,9
Frankrijk	118,8	136,9	+0,9	2,2
Luxemburg	2,8	6,7	+8,2	14,1
Nederland	26,4	35,7	+2,1	2,2
Verenigd Koninkrijk	118,9	132,6	+0,7	2,2
EU15	689,0	864,0	+1,5	2,2
Noorwegen	11,3	15,9	+2,4	3,4
Zwitserland	14,6	16,3	+0,7	2,2

* Cijfers voor 2008 in plaats van 2007.

** Inschatting op basis van de beschikbare gegevens van België, het Vlaamse en Brusselse Gewest.

Bron: Europese Unie, 2009a en 2010; Vlaamse Milieumaatschappij, 2010; Leefmilieu Brussel, 2011b.

Onze automobilititeit kent dus ook inzake emissies heel wat belangrijke gevolgen. Ondanks het feit dat men vooral voor de auto blijft kiezen, is men er zich toch van bewust dat het type auto en de manier waarop men de auto gebruikt een belangrijke invloed heeft op het milieu (Gallup Organization, 2007). Van de door ons bestudeerde landen is dit bewustzijn het hoogst in België, en het laagst in Denemarken. De beste manier om de uitstoot van CO₂ te beperken, is volgens

de meerderheid (EU27: 35%) door enkel de verkoop van minder vervuilende voertuigen toe te laten. Vooral landen zoals België, Frankrijk en Nederland staan positief tegenover deze minder vervuilende voertuigtechnologieën. Opvallend is dat deze positieve attitude niet noodzakelijk overeenstemt met het werkelijke gedrag. Wanneer de vraag wordt gesteld hoe men het voorbije jaar geprobeerd heeft het brandstofverbruik te verminderen, dan hebben Belgen, Fransen en Nederlanders minder frequent dan het Europese gemiddelde effectief hun auto ingeruild voor een minder vervuilend exemplaar. De positieve attitude duidt niettemin op het bestaan van een markt voor bijvoorbeeld elektrische voertuigen in België. Het aankopen van een energiezuinige auto is echter in alle landen niet de meest favoriete activiteiten om brandstof te besparen. Het aanpassen van de rijstijl (EU27: 57%) en meer te voet of met de fiets gaan (EU27: 57%) zijn de vaakst toegepaste activiteiten. Het aanpassen van de rijstijl is vooral populair in Duitsland en Frankrijk, terwijl het vaker wandelen of fietsen hoofdzakelijk in landen gebeurt waar al in zekere mate wordt gewandeld of gefietst (België, Denemarken, Nederland). Daarenboven blijkt 16% van alle EU-burgers helemaal niets te ondernemen om het brandstofverbruik te verminderen.

2. Op zoek naar verklaringen voor mobiliteitsverschillen tussen regio's en landen

Uit het voorgaande onthouden we dat de gemiddelde Vlaming zich 3,1 keer verplaatst per dag. Dit komt overeen met de inwoners van de meeste door ons bestudeerde landen, maar het is opmerkelijk lager dan de Duitsers, de Noren en de Zwitsers. Vlamingen verplaatsen zich dan misschien wel even (of minder) vaak, maar ze overbruggen daarbij de grootste afstand van de door ons bestudeerde landen. Zowel de gemiddelde afstand per verplaatsing als de dagelijks totaal afgelegde afstand zijn langer.

Naar vervoerswijze zijn er geen uitschieters op te merken voor het Vlaamse Gewest, in tegenstelling tot andere landen. Zo is het gebruik van het langzaam verkeer (en dan vooral de fiets) het hoogst in Nederland, het gebruik van de auto het hoogst in het Waalse Gewest en Noorwegen en het gebruik van het openbaar vervoer het hoogst in het Brusselse Gewest en Zwitserland (en dan vooral de trein).

Ook naar verplaatsingsmotief springt het Vlaamse Gewest er niet uit. Winkelverplaatsingen kennen een hoog aandeel in het Verenigd Koninkrijk, en zowel werk- en schoolgebonden als vrijetijdsverplaatsingen kennen een hoog aandeel in Zwitserland.

In het Vlaamse Gewest heeft het verplaatsingsgedrag belangrijke gevolgen voor de leefsituatie. Vooral op vlak van congestie en verkeersveiligheid scoort het Vlaamse Gewest slechter dan het Europese gemiddelde. In dit deel gaan we na wat deze gelijkenissen en verschillen kan verklaren.

2.1. Verschillen in socio-economische en demografische factoren

Verschillen in mobiliteit worden vaak verklaard aan de hand van diverse socio-economische en demografische kenmerken. In dit onderdeel focussen we daarom op de invloed van geslacht, leeftijd en inkomen, alsook op het verschil tussen mannen en vrouwen, tussen jongeren en ouderen, en tussen inkomensgroepen. Daarbij beschrijven we telkens eerst de verdeling van enkele algemene mobiliteitskenmerken volgens deze doelgroepen, om vervolgens op zoek te gaan naar verklaringen voor deze verschillen.

2.1.1. Verschillen naar geslacht

Tussen mannen en vrouwen onderling bestaan weliswaar enkele opmerkelijke verschillen inzake verplaatsingsgedrag (zie tabel 13), maar tussen de landen bestaan inzake de man-vrouw-verdeling in de bevolking geen opmerkelijke verschillen die de eerder geschetste gelijkenissen en verschillen in mobiliteit kunnen verklaren.

Tabel 13. Gemiddeld aantal verplaatsingen en afgelegde afstand per persoon per dag en verdeling van verplaatsingen per vervoersmiddel (in %) naar geslacht, Belgische gewesten en 7 Europese landen, 2008 (tenzij anders vermeld)

	aantal verplaatsingen*		afgelegde afstand (km)*		aantal verpl. per auto*		aantal verpl. per langzaam verkeer*		aantal verpl. per openbaar vervoer*	
	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw
	%		%		%		%		%	
Vlaams Gewest	3,3	3,0	49,3	34,3	66,2	63,2	25,8	29,2	4,5	6,0
Vlaams Gewest 1998-1999	nb	nb	nb	nb	63,3	64,7	23,2	25,0	4,1	4,1
Brussels Gewest 1998-1999	nb	nb	nb	nb	55,7	53,8	24,5	27,9	11,0	12,3
Waals Gewest 1998-1999	nb	nb	nb	nb	55,7	53,8	15,3	19,5	4,9	4,6
Denemarken 2006	3,3	3,4	52,7	37,2	60,2	55,4	27,3	35,8	4,9	6,7
Duitsland	3,5	3,3	45,9	32,4	57,3	54,7	31,4	36,1	6,8	7,7
Frankrijk	2,4	2,2	26,2	21,7	83,1	86,4	4,5	2,7	8,6	10,0
Nederland	2,9	3,0	36,3	25,7	51,4	44,4	41,4	49,2	4,8	5,1
Noorwegen 2005	3,3	3,3	41,8	31,2	69,0	63,0	23,0	27,0	7,0	9,0
Verenigd Koninkrijk	2,7	2,8	33,3	27,8	64,5	63,8	23,6	24,2	8,9	9,8
Zwitserland 2005	3,4	3,2	43,9	31,0	38,5	32,6	46,7	53,5	10,6	12,4

* Gemiddelde per persoon per dag.

nb = niet beschikbaar.

Bron: OVG 2007-2008, MOBEL 1998-1999, TU 2006, MiD 2008, ENTD 2007-2008, MON 2008, RVU 2005, NTS 2008, MZ 2005.

De idee dat vrouwen zich minder verplaatsen blijkt slechts gedeeltelijk waar. De verschillen zijn weliswaar niet zo groot (uitgezonderd in Frankrijk), maar in het Vlaamse Gewest en landen zoals Duitsland, Frankrijk en Zwitserland is het aantal verplaatsingen per persoon per dag iets lager voor vrouwen dan voor mannen. In de andere landen is dit verschil minder groot.

Dit heeft deels te maken met verschillen tussen de landen betreffende de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen (zie tabel 14). In 2009 bedroeg de werkzaamheidsgraad van vrouwen 73% in Denemarken en 74% in Noorwegen, tegenover 60% in de gehele EU15. Deze hoge mate van arbeidsmarktparticipatie verklaart het geringe verschil tussen mannen en vrouwen betreffende de frequentie waarmee men zich verplaatst in deze twee landen. Daarenboven verklaart het ook waarom het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag hoger is in Denemarken en Noorwegen in vergelijking met de andere landen. Anderzijds staat een relatief hoge werkzaamheidsgraad van vrouwen niet automatisch garant voor een gering verschil tussen mannen en vrouwen inzake verplaatsingsfrequentie. Dit wordt geïllustreerd door de situatie in Zwitserland. Ook in Zwitserland bedraagt de werkzaamheidsgraad van vrouwen 74% wat net als in Denemarken en Noorwegen resulteert in een hoog aantal verplaatsingen per vrouw per dag. Maar de werkzaamheidsgraad van Zwitserse mannen behoort tot de hoogste van Europa waardoor zij

zich dagelijks nog frequenter verplaatsen dan de Zwitserse vrouwen en het verschil tussen mannen en vrouwen wel degelijk blijft bestaan. Dit verklaart waarom het aandeel werk- en schoolgebonden verplaatsingen het hoogst is in Zwitserland (zie tabel 4).

Tabel 13 maakt daarnaast duidelijk dat vrouwen zich over kortere afstanden verplaatsen dan mannen. De actieruimte van vrouwen is blijkbaar kleiner dan van mannen, en dit geldt in alle bestudeerde regio's en landen. Eerder onderzoek toonde aan dat net de nog steeds bestaande traditionele taakverdeling in gezinnen ervoor zorgt dat vrouwen dicht bij huis werken (Hanson, 1985; Kwan, 1999, 2000). Vanuit dit opzicht is het dan ook niet verwonderlijk dat vrouwen vaker gebruik maken van het openbaar vervoer en vooral het langzaam verkeer. Het verschil in autogebruik tussen mannen en vrouwen lijkt klein, maar vrouwen rijden wel vaker mee als passagier in plaats van bestuurder.

Tabel 14. Werkzaamheidsgraad naar geslacht, Belgische gewesten, 9 Europese landen en EU15, 2009

	werkzaamheidsgraad	
	man	vrouw
Vlaams Gewest	70,9	60,5
Brussels Gewest	61,0	49,3
Waals Gewest	62,3	50,2
België	67,2	56,0
Denemarken	78,3	73,1
Duitsland	75,6	66,2
Frankrijk	68,4	60,0
Luxemburg	73,2	57,0
Nederland	82,4	71,5
Verenigd Koninkrijk	74,8	65,0
EU15	71,9	59,9
Noorwegen	78,3	74,4
Zwitserland	84,4	73,6

Bron: ADSEI en Eurostat.

2.1.2. Verschillen naar leeftijd

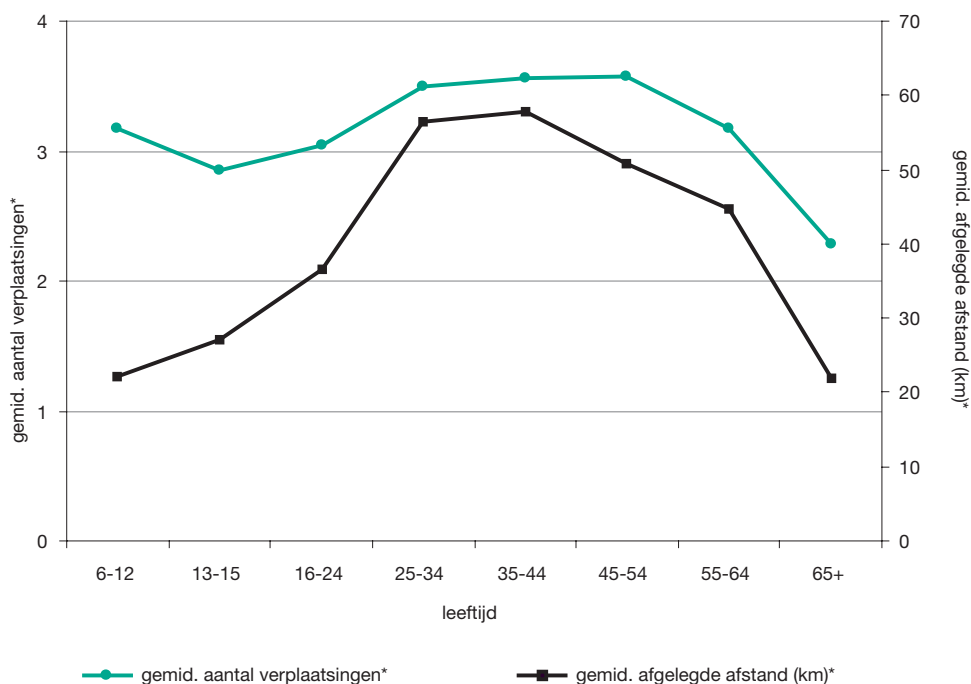
Leeftijd is een tweede kenmerk dat opmerkelijke verschillen in het verplaatsingsgedrag kan verklaren. Tussen jongeren en ouderen onderling bestaan namelijk enkele interessante mobiliteitsverschillen. De verschillende nationale mobiliteitsonderzoeken hanteren telkens ietwat andere leeftijdscategorieën waardoor het onmogelijk is om een correcte vergelijking te maken tussen de bestudeerde landen. Daarom geeft figuur 2 enkel de cijfers weer voor het Vlaamse Gewest, maar in de andere regio's en landen vinden we een gelijkaardig patroon terug met weliswaar ietwat verschillende leeftijdsgrenzen.

Vooreerst is het zo dat leeftijd een effect heeft op het aantal verplaatsingen en de afstand die men dagelijks aflegt. Met uitzondering van de jongste leeftijdsgroep stijgt het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag in het Vlaamse Gewest tot de leeftijdscategorie van 45 tot 54 jaar. Nadien daalt het aantal verplaatsingen weer. Voor de 6- tot 12-jarigen ligt dit aantal verplaatsingen hoger. Dit is vooral te verklaren door het feit dat zij weinig vervoersautonomie hebben (Petermans & Zwerts, 2006): kinderen kunnen niet zelf kiezen welke verplaatsingen zij maken en rijden bijgevolg mee tijdens de verplaatsingen van de ouders. De verdeling van de gemiddeld afgelegde afstand per persoon per dag kent grotendeels een gelijkaardig patroon. De

dagelijks afgelegde afstand neemt toe tot de leeftijdscategorie van 35 tot 44 jaar en daalt dus vlugger dan het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag.

Figuur 2 illustreert daarenboven treffend dat ouderen zich minder frequent verplaatsen, zelfs in vergelijking met de jongste leeftijdscategorieën. Mobiliteitsonderzoeken uit Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Nederland en Noorwegen splitsen de leeftijdscategorie van 65-plussers verder op waardoor het duidelijk wordt dat jong gepensioneerden wel degelijk actief blijven, maar dat het vooral de 75-plussers zijn die minder mobiel worden.

Figuur 2. Verdeling van het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag (linkse as) en de gemiddelde afgelegde afstand per persoon per dag (in km) (rechtse as) naar leeftijdscategorie, Vlaams Gewest, 2007-2008

* Per persoon per dag.

Bron: OVG 2007-2008.

Daarnaast beïnvloedt leeftijd ook de keuze van de vervoermiddelen. Figuur 3 is vrij duidelijk: vanaf de leeftijd waarop men een rijbewijs kan halen, stijgt het aandeel autobestuurders sterk. Deze trend vinden we terug in de verschillende nationale mobiliteitsonderzoeken, maar het Belgische MOBEL-onderzoek verduidelijkt wel enkele interessante verschillen tussen de gewesten. Het aandeel autobestuurders is voor alle leeftijdscategorieën namelijk hoger in het Waalse dan in het Vlaamse Gewest. Daarenboven wordt in het Brusselse Gewest de auto pas frequenter gebruikt vanaf 25 jaar terwijl dit in het Vlaamse en Waalse Gewest al eerder gebeurt vanaf de leeftijdscategorie van 16 tot 24 jaar.

Het aandeel autopassagiers vertoont een omgekeerd verloop: dat ligt het hoogst bij ouderen en vooral kinderen. Dit laatste bevestigt nogmaals de beperkte vervoersautonomie van kinderen, maar ook – weliswaar in iets mindere mate – van ouderen. Deze beperkte vervoersautonomie

van kinderen komt niet alleen naar voren in het Vlaamse Gewest (59% van de 6- tot 12-jarigen rijdt mee als autopassagier), maar ook in het Brusselse (57% van de 6- tot 12-jarigen) en Waalse Gewest (69% van de 6- tot 12-jarigen) alsook het Verenigd Koninkrijk (55% van de 0- tot 16-jarigen). In de andere landen zijn kinderen alsook ouderen iets zelfstandiger in hun verplaatsingsgedrag (30 à 40% van de kinderen en 12 à 14% van de ouderen rijden mee als autopassagier). Bovendien beperkt het vervoeren van kinderen zich niet tot jonge kinderen. Het aandeel autopassagiers blijft immers relatief hoog tot een leeftijd van ongeveer 24 à 25 jaar. Dit heeft te maken met het al dan niet zelf kunnen beschikken over een auto. Jonge adolescenten moeten vaak de auto delen met andere gezinsleden indien men nog thuis woont, of men heeft niet altijd de financiële middelen om een eigen auto te kopen.

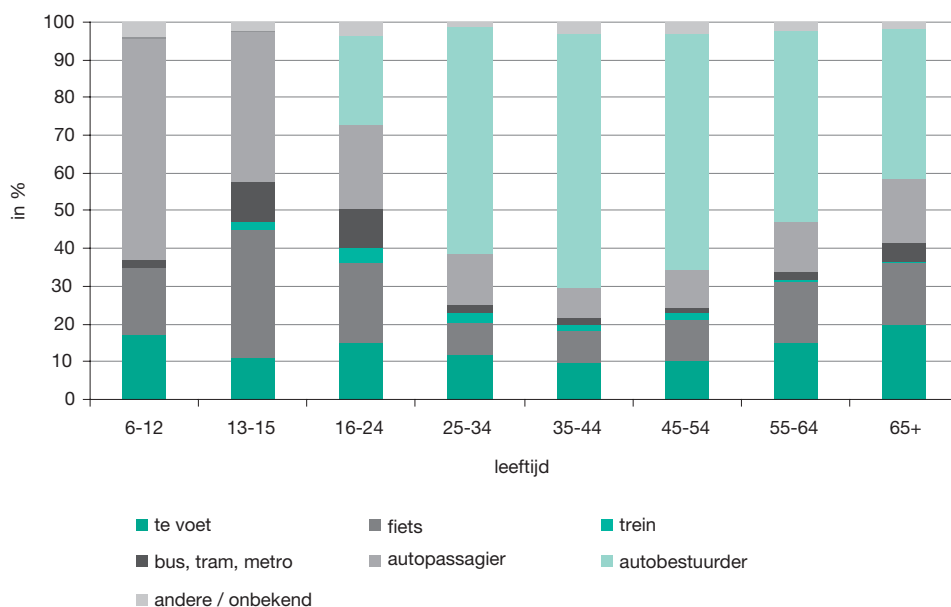
De verschillende nationale mobiliteitsonderzoeken verduidelijken dat de fiets vooral door tieners gebruikt wordt, terwijl jonge kinderen en vooral ouderen zich in grotere mate te voet verplaatsen. Echter, er bestaan belangrijke verschillen in de omvang van deze aandelen tussen de diverse bestudeerde regio's en landen. Deze verschillen lopen parallel aan de eerder geschetste gelijkenissen en verschillen op basis van tabel 3. Het aandeel van de fiets is voor alle leeftijdscategorieën hoger in het Vlaamse Gewest dan in het Brusselse en Waalse Gewest, terwijl het omgekeerde kan gezegd worden over het aandeel verplaatsingen te voet. Dat heeft uiteraard te maken met de algemene geografische kenmerken van het Waalse Gewest, alsook de stedelijke context van het Brusselse Gewest waardoor het fietsen vervangen wordt door andere vervoerswijzen (te voet en het openbaar vervoer). Tieners tussen 13 en 15 jaar in het Vlaamse Gewest gebruiken voor 1 op de 3 verplaatsingen hun fiets (Brusselse Gewest: 4% – Waalse Gewest: 7%). Dit is vergelijkbaar met Denemarken, terwijl Nederlandse tieners (tussen 13 en 16 jaar) hun fiets nog vaker gebruiken en tot bijna 2 op de 3 verplaatsingen fietsen.

Ouderen gaan dan weer vaker te voet. In het Vlaamse en Waalse Gewest gebeurt 1 op de 5 verplaatsingen van 65-plussers te voet, terwijl in de verstedelijkte context van het Brusselse Gewest dit cijfer oploopt tot meer dan 1 op de 3 verplaatsingen (Vlaamse Gewest: 20% – Brusselse Gewest: 38% – Waalse Gewest: 22%). Ook in andere landen zoals Denemarken, Duitsland, Nederland en Noorwegen zijn 65-plussers op een iets actievere manier mobiel en gebeurt ongeveer 1 op de 3 verplaatsingen te voet. De verstedelijkte context van het Brusselse Gewest zet niet alleen de 65-plussers aan tot vaker te voet gaan, maar wandelen blijft hoog scoren over alle leeftijdscategorieën heen.

Ook het openbaar vervoer, en dan vooral de bus, tram en metro, doet het verre van slecht in het Brusselse Gewest (zie tabel 3). Hoewel het aanbod aan openbaar vervoer sterk gewijzigd is de voorbije tien jaar verduidelijken de verouderde MOBEL-gegevens dat vooral tieners en jonge twintigers het openbaar vervoer gebruiken. Dit wordt bevestigd door de verschillende recente nationale mobiliteitsonderzoeken. In het Vlaamse Gewest bedraagt het aandeel 16- tot 24-jarigen dat het openbaar vervoer neemt 14%. Enkel het Waalse Gewest heeft een lager aandeel (12%). Alle andere landen hebben een groter aandeel openbaar vervoer in een min of meer gelijkaardige leeftijdscategorie, met uitschieters voor Zwitserland (15- tot 17-jarigen: 24%), Duitsland (14- tot 17-jarigen: 24%), het Brusselse Gewest (16- tot 24-jarigen: 30%) en Frankrijk (15- tot 18-jarigen: 34%). Na deze leeftijdscategorie daalt het gebruik van het openbaar vervoer om terug te stijgen onder de 65-plussers. Dit patroon wordt ook bevestigd in kwalitatief onderzoek naar het welbevinden van gebruikers van het openbaar vervoer in het Vlaamse Gewest (Glorieux, 2007). De leeftijd van 12 jaar blijkt hierbij een belangrijk scharniermoment

te zijn. Bij de overgang van de basisschool naar het middelbaar onderwijs vergroot vaak de afstand tot de school en treedt het openbaar vervoer als een geschikt vervoermiddel naar voren. Daarenboven kunnen deze jongeren hierdoor hun verplaatsingen op een meer autonome en onafhankelijke manier uitvoeren waardoor het openbaar vervoer bijdraagt tot een groter welbevinden. Dit verandert vanaf de leeftijd van 18 jaar en het behalen van een rijbewijs. Vanaf dan beschouwt men het openbaar vervoer als een vervoermiddel dat je weinig vrijheid biedt en waarbij je heel wat tijd verliest. Dit gevoel versterkt nog wanneer men een drukke job moet combineren met een gezin en kinderen. Tijdsdruk haalt men als voornaamste reden aan om het openbaar vervoer niet te gebruiken. Echter, tegelijkertijd verkrijgt het openbaar vervoer de status van een vervoermiddel waarmee men zich kan ontlasten van de dagelijkse (verkeers)stress. Naarmate men de pensioenleeftijd nadert, neemt dit gevoel stelselmatig toe en vanaf de leeftijd van 65 jaar en onder impuls van het ‘gratis-beleid’ wordt het openbaar vervoer opnieuw veelvuldig gebruikt.

Figuur 3. Verdeling van het aantal verplaatsingen naar vervoersmiddel per leeftijdscategorie (in %), Vlaams Gewest, 2007-2008

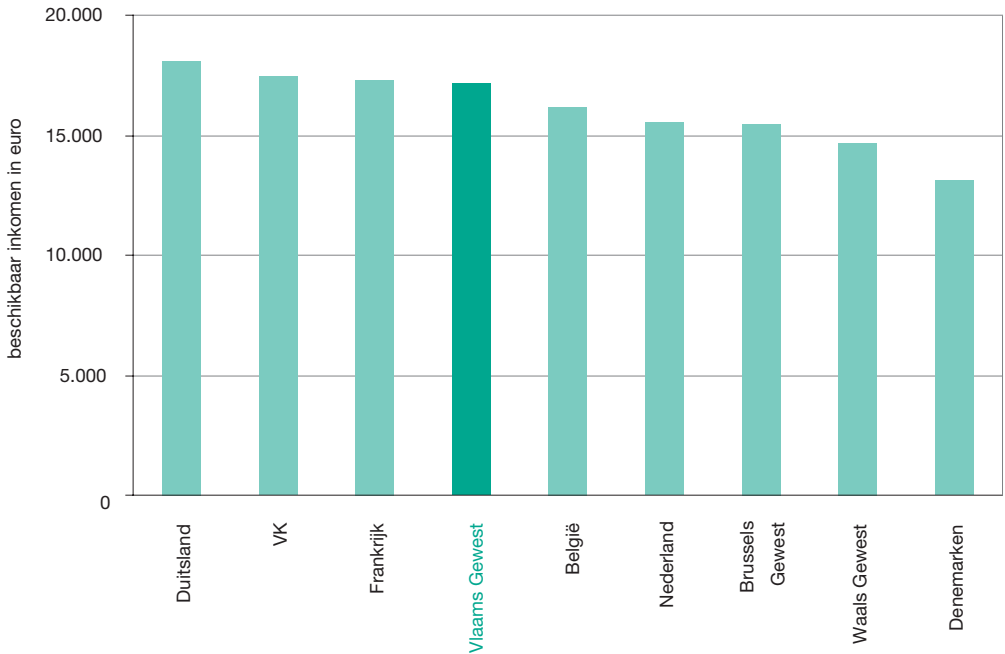
Bron: OVG 2007-2008.

2.1.3. Verschillen naar inkomen

Ten slotte bestuderen we de invloed van inkomen op het verplaatsingsgedrag. Figuur 4 verduidelijkt het beschikbaar inkomen per inwoner in koopkrachtpariteiten in de bestudeerde landen. In het Vlaamse Gewest bedroeg dit in 2007 17.140 euro per inwoner waarmee het aansluit bij het inkomensniveau van landen zoals Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Enkel het Waalse Gewest en Denemarken kennen een lager beschikbaar inkomen. Eerder onderzoek uit verschillende landen toonde aan dat een lager inkomen samenhangt met minder verplaatsingen (Golob, 1989; Murakami & Young, 1997). Mogelijk zorgt het lagere beschikbare inkomen in het Waalse Gewest dus voor een hoger aandeel niet-verplaatsters alsook een lager gemiddeld

aantal verplaatsingen per persoon per dag. Omgekeerd verklaart dit mogelijk het lagere aandeel niet-verplaatsers en het hogere gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag in Duitsland.

Figuur 4. Beschikbaar inkomen per inwoner in koopkrachtpariteiten (in euro), Belgische gewesten en 6 Europese landen, 2007

Bron: Eurostat.

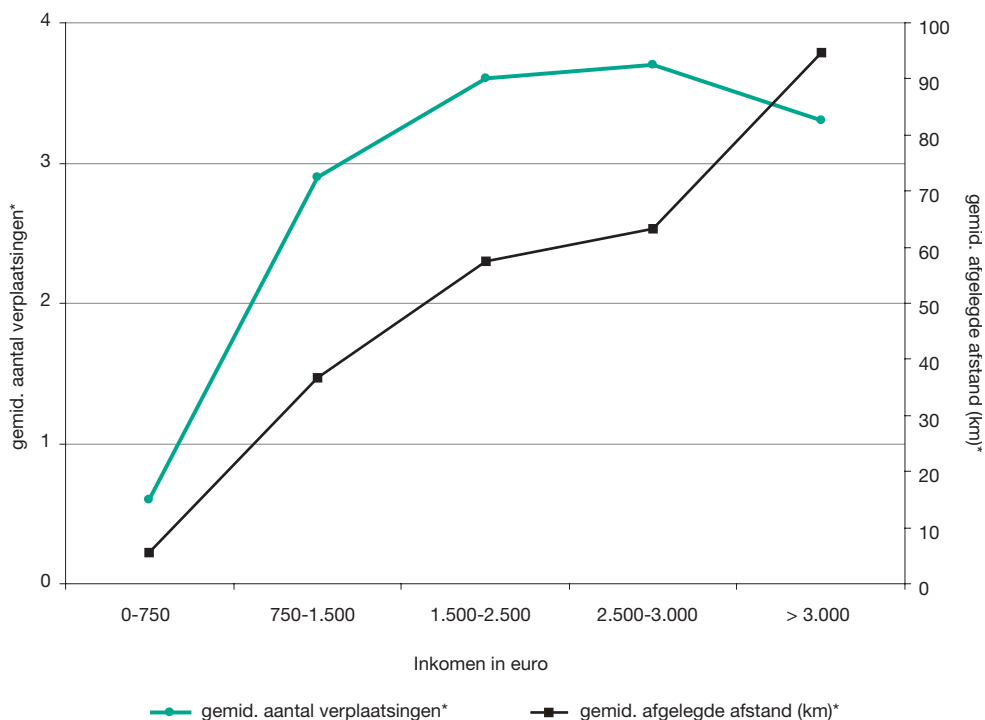
Ten slotte bestuderen we het verschil tussen lage en hoge inkomensgroepen. De verschillende nationale mobiliteitsonderzoeken hanteren telkens ietwat andere grenzen om de inkomenscategorïën te definiëren waarmee een onderscheid gemaakt wordt tussen lage en hoge inkomensgroepen. Daarenboven wordt in sommige onderzoeken het persoonlijk inkomen gebruikt terwijl andere onderzoeken het gezinsinkomen hanteren. Daarom geeft figuur 5 enkel de cijfers weer voor het Vlaamse Gewest, maar in de andere regio's en landen vinden we een gelijkaardig patroon terug.

Hoge inkomensgroepen zijn heel wat mobieler. Personen met een maandelijks netto-inkomen tussen 0 en 750 euro verplaatsen zich gemiddeld slechts één keer per dag en leggen daarbij een afstand van ongeveer 5 kilometer af. In vergelijking met de andere inkomensgroepen is dit opvallend lager. Het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag stijgt duidelijk volgens het inkomen, maar de verschillen tussen lage en hoge inkomensgroepen zijn nog groter bij de gemiddeld afgelegde afstand per persoon per dag.

Omdat inkomen een belangrijke invloed heeft op het autobezit, is het niet verwonderlijk dat ook het autogebruik toeneemt met het inkomen (zie figuur 6). In alle bestudeerde regio's en landen bemerken we hetzelfde patroon: autogebruik neemt toe volgens het inkomen ten nadele van het langzaam verkeer en het openbaar vervoer. Echter, de grootteorde verschilt tussen de landen.

Lage inkomensgroepen doen beduidend meer verplaatsingen te voet of per fiets en gebruiken meer frequent het openbaar vervoer. Hoewel het aandeel langzaam verkeer afneemt volgens inkomen, doen de hoogste inkomensgroepen nog altijd een aanzienlijk deel van hun verplaatsingen te voet of per fiets. Zo gebeuren bijna 1 op de 3 verplaatsingen van zeer hoge inkomensgroepen in Nederland nog steeds te voet of per fiets. Ook het Vlaamse en Brusselse Gewest scoren goed. Voor het Vlaamse Gewest is dit 1 op de 4 verplaatsingen (vooral fietsverplaatsingen), terwijl dit in het Brusselse Gewest iets lager is (vooral voetgangersverplaatsingen). In het Waalse Gewest is het aandeel langzaam verkeer bij zeer hoge inkomensgroepen nagenoeg onbestaand. Ook in Frankrijk lijkt dit aandeel zeer miniem, maar hierbij dient opgemerkt te worden dat de Franse cijfers geen rekening houden met verplaatsingen te voet.

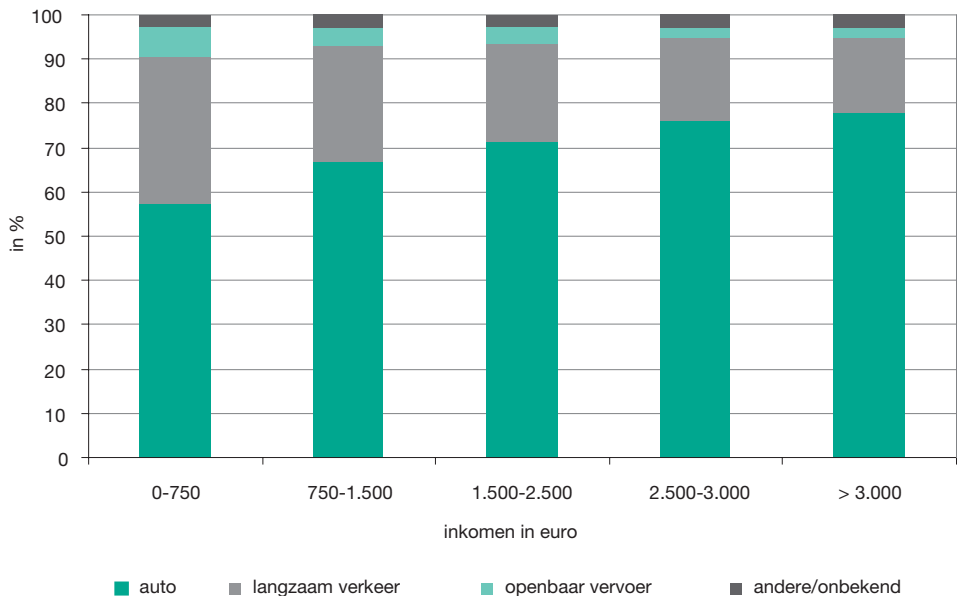
Figuur 5. Verdeling van het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag (linkse as) en de gemiddeld afgelegde afstand per persoon per dag (in km) (rechtse as) naar inkomenscategorie, Vlaams Gewest, 2007-2008

* Per persoon per dag.

Bron: OVG 2007-2008.

Figuur 6 Verdeling van het aantal verplaatsingen per vervoersmiddel naar inkomenscategorie (in %), Vlaams Gewest, 2007-2008

Bron: OVG 2007-2008.

2.1.4. Verschillen in leefstijlen

In het voorgaande werden de gelijkenissen en verschillen in mobiliteit verklaard aan de hand van objectieerbare levensomstandigheden (geslacht, leeftijd en inkomen). Dit is een klassieke doelgroepenbenadering waarbij de bevolking ingedeeld wordt in socio-economische en demografisch homogene groepen. Echter, binnen deze zogenaamde homogene bevolkingsgroepen kunnen toch nog belangrijke verschillen in mobiliteit voorkomen (van Wee, 2002; Van Acker e.a., 2011a). Dit wijst erop dat men rekening moet houden met meer subjectieve kenmerken zoals persoonlijke leefstijlen. Leefstijlen verwijzen naar specifieke gedragspatronen waarmee personen hun sociale positie trachten te verduidelijken aan anderen (Weber, 1972; Bourdieu, 1984; Ganzeboom, 1988). Maar leefstijlen zijn meer dan enkel observeerbare gedragspatronen. Leefstijlen verwijzen ook naar onderliggende opinies en motivaties die gebaseerd zijn op waarden, interesses en attitudes. Daarom onderscheidt Munters (1992) leefstijlen van leefstijluitingen. Hij beschouwt leefstijlen als de opinies en motivaties van personen, ofwel oriëntaties. Leefstijlen worden voornamelijk bepaald door de oriëntatie tegenover thema's waarbij men een relatief vrije keuze heeft, zoals vrije tijd, werk en gezin/familie (Salomon & Ben-Akiva, 1983; Bootsma e.a., 1993). Leefstijlen zijn intern aan het individu, en bijgevolg niet rechtstreeks observeerbaar door een buitenstaander. Leefstijlen manifesteren zich echter in observeerbare gedragspatronen, ofwel leefstijluitingen (het soort activiteiten die men uitoefent op reis, het aantal werkuren dat men wekelijks presteert, de gezinsactiviteiten die men tijdens het weekend doet,...). Op deze manier worden de geobserveerde gedragspatronen (of leefstijluitingen) bepaald door de achterliggende oriëntaties (of leefstijlen). Het belang van leefstijlen is zonder twijfel toegenomen. De welvaartstoename en de toenemende individualisering van de laatste decennia resulteerde immers in een gestage toename van de keuzemogelijkheden. Hierdoor is de sociale druk om zich op één welbepaalde manier te gedragen grotendeels verdwenen, en

kunnen personen een persoonlijke leefstijl ontwikkelen (Ferge, 1972; Bootsma e.a., 1993). De huidige nationale mobiliteitsonderzoeken bevatten jammer genoeg geen informatie over leefstijlen. Maar het voorbije decennium werden verscheidene initiatieven ondernomen in diverse Europese landen om hieraan tegemoet te komen (in het Vlaamse Gewest: Van Acker e.a., 2011b, c; in Nederland: Bohte e.a., 2007, Bohte, 2010; in Duitsland: Lanzendorf, 2002; in Zwitserland: Ohnmacht e.a., 2009). In het Vlaamse Gewest werd in 2007 een internetenquête georganiseerd over leefstijlen van voornamelijk hoogopgeleiden (Van Acker e.a., 2011b). In overeenstemming met de betekenis van leefstijlen bevatte de enquête vragen over de balans tussen werk en gezin, alsook vragen over de vrijetijdsoriëntatie. Volgens dit onderzoek bestaan vijf verschillende leefstijlen binnen deze homogene doelgroep van hoogopgeleiden. Een eerste leefstijl is de cultuurliefhebber die geïnteresseerd is in cultuurreizen en het lezen van culturele boeken en magazines (21% van alle respondenten). Een cultuurliefhebber is vaak lid van een vereniging waarbij men actief zijn/haar cultuurhobby beoefent (theater spelen in een theatergezelschap, muziek beoefenen in een band of orkest,...). Daarnaast bestaan twee familiegerichte leefstijlen. De ene familiegerichte leefstijl combineert het belang van de familie met actieve activiteiten buitenshuis (20% van alle respondenten), terwijl de andere eerder gericht is op traditionele familieactiviteiten zoals doe-het-zelf klussen, tuinieren en het bezoeken/ontvangen van familie (18% van alle respondenten). Een actieve leefstijl kan ook gecombineerd worden met een low budget leefstijl (23% van alle respondenten) waarbij men de voorkeur geeft aan bijvoorbeeld lowbudget reizen die toch actief en avontuurlijk zijn. Ten slotte is de vijfde leefstijl eerder gericht op het sociale netwerk van vrienden dan op de eigen familie (18% van alle respondenten). Het afspreken met vrienden is hierbij belangrijker dan de traditionele familieactiviteiten.

Deze verschillende leefstijlen blijken samen te hangen met verschillende mobiliteitskeuzes (zie tabel 15). De auto blijkt vooral gebruikt te worden door personen met een (actieve) familiegerichte leefstijl. De auto biedt immers de nodige flexibiliteit om de dagelijkse huishoudelijke taken te kunnen combineren met de verschillende vrijetijdsactiviteiten buitenshuis. Anderzijds blijkt het autogebruik laag te liggen bij personen met een actieve low budget leefstijl alsook bij cultuurliefhebbers. Het gebruik van het openbaar vervoer en wandelen/fietsen is daarentegen hoger voor deze leefstijlgroepen. Tabel 15 suggereert een duidelijk verband tussen leefstijlen en vervoerswijzekeuze, maar bijkomend onderzoek verduidelijkt dat de interactie tussen leefstijlen en mobiliteit heel wat complexer is (Van Acker e.a., 2011a, 2011c). Leefstijlen beïnvloeden namelijk in de eerste plaats de attitudes tegenover mobiliteit alsook de woonvoorkeuren. Wanneer het causale effect van leefstijlen op de vervoerswijzekeuze wordt geanalyseerd, dan blijkt dat leefstijlen eigenlijk geen directe invloed hebben op de vervoerswijzekeuze. Leefstijlen beïnvloeden in de eerste plaats de attitudes tegenover mobiliteit en vervoersmiddelen. Deze attitudes bepalen dan weer het autobezit. En autobezit op zich beïnvloedt de vervoerswijzekeuze. Leefstijlen beïnvloeden ook de woonplaatsvoorkeuren en het zijn de ruimtelijke kenmerken van de woonplaats die een direct effect hebben op de vervoerswijzekeuze. Dus alhoewel de correlaties in tabel 15 een duidelijk verband tussen leefstijlen en vervoerswijzekeuze suggereren, bestaat dit verband eigenlijk enkel via de interactie met autobezit en woonplaatskeuze. Of met andere woorden: leefstijlen beïnvloeden de vervoerswijzekeuze vooral op een indirecte manier.

Tabel 15. Correlaties tussen leefstijlen, autobeschikbaarheid en vervoerswijze, Vlaams Gewest, 2007

	cultuur- liefhebber	actieve familie	traditionele familie	actieve, low budget leefstijl	vrienden- gerichte leefstijl
Auto, fun shopping	-0,260**	0,212**	-0,112**	-0,055	-0,052
Auto, familiebezoek	-0,057	0,025	0,076*	-0,146**	0,074
Auto, actieve vrijetijds- activiteiten	-0,120**	0,066	0,133**	-0,088*	0,123**
Openbaar vervoer, fun shopping	0,108**	-0,251**	0,280**	0,067	0,117**
Openbaar vervoer, familiebezoek	0,144**	-0,144**	0,052	0,065	0,061
Openbaar vervoer, actieve vrijetijds- activiteiten	0,167**	0,020	0,083	0,075	-0,117
Wandelen/fietsen, fun shopping	0,173**	0,005	0,047	0,069	-0,142**
Wandelen/fietsen, familiebezoek	0,108**	-0,080	-0,008	0,176**	-0,119**
Wandelen/fietsen, actieve vrijetijds- activiteiten	0,076	-0,019	-0,042	0,142**	-0,020

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$.

Bron: Van Acker e a., 2011b.

Onderzoek naar leefstijlen en mobiliteit staat nog in zijn kinderschoenen, maar ook in landen zoals Nederland, Duitsland en Zwitserland zijn min of meer gelijkaardige enquêtes uitgevoerd (Bohte e.a., 2007; Bohte, 2010; Salomon, 1982; Lanzendorf, 2002; Ohnmacht e.a., 2009). Ook uit deze onderzoeken blijkt dat leefstijlen in de eerste plaats ruimtelijke attitudes en mobiliteits-attitudes beïnvloeden welke op hun beurt de residentiële keuze respectievelijk vervoerswijze-keuze beïnvloeden (Scheiner & Holz-Rau, 2007).

2.2. Verschillen in ruimtelijke locaties

Zoals al enkele keren opgemerkt, wordt verplaatsingsgedrag ook beïnvloed door verscheidene ruimtelijke kenmerken. Zo merkten we reeds op dat fietsen vooral populair is in het vlakke landschap van Nederland en het Vlaamse Gewest. Bestaand onderzoek bevestigde deze relatie tussen reliëf en fietsen (Rietveld & Daniels, 2004; Stinson & Bhat, 2004; Parkin e.a., 2008; Vandenbulcke e.a., 2009).

2.2.1. Verschillen in infrastructuur

Maar de invloed van de ruimte gaat verder dan de fysieke kenmerken van het landschap. In de eerste plaats moet de verkeersinfrastructuur aanwezig zijn (zie tabel 16). Ongeveer 1,7% van het Europese wegennet bestaat uit autosnelwegen, maar wanneer we de landen onderling vergelijken moeten we in ons achterhoofd houden dat de term ‘snelweg’ niet overal dezelfde betekenis heeft. Van de door ons bestudeerde landen hebben Duitsland en Luxemburg het grootste aandeel autosnelwegen. Het wegennet in het Vlaamse Gewest bestaat voor een beperkt aandeel uit autosnelwegen (1,3%). Maar het Vlaamse Gewest (en ook de Benelux-landen) kent wel een zeer dicht netwerk van autosnelwegen (aantal km per 1.000 km²) met een dichtheid die

bijna vier keer hoger is dan het Europese gemiddelde. Deze goed uitgeruste weginfrastructuur kan een rol spelen in het hogere autogebruik, maar dit geldt zeker niet voor alle regio's en landen. Bijvoorbeeld, door haar beperkte oppervlakte heeft het Brusselse Gewest een dicht netwerk aan autosnelwegen. Maar zoals eerder bleek uit tabel 1 en 3 is het aandeel autoverplaatsingen opmerkelijk lager in deze regio.

Tabel 16. Kenmerken van de autosnelwegen- en spoorweginfrastructuur, Belgische gewesten, 9 Europese landen en EU15, 2005

	autosnelwegen		spoorwegen	
	aandeel (%)	km/1.000 km ²	geëlektrificeerd (%)	km/1.000 km ²
Vlaams Gewest	1,3*	65*		132**
Brussels Gewest	0,6*	70*		1.109**
Waals Gewest	1,1*	52*		98**
België	1,1	57	84	116
Denemarken	1,4	24	24	61
Duitsland	5,3	35	52	107
Frankrijk	1,1	20	50	54
Luxemburg	5,1	57	95	106
Nederland	1,7	56	73	68
Verenigd Koninkrijk	0,9	15	25	82
EU15	1,7	18	49	51
Noorwegen	0,3	1	62	13
Zwitserland	1,9	33	100	82

* Cijfers voor 2006 in plaats van 2005.

** Cijfers voor 2009 in plaats van 2005.

Bron: Europese Unie, 2009a; SVR en eigen bewerking.

Meer auto-infrastructuur leidt bijgevolg niet altijd tot meer automobiliteit. De combinatie met andere ruimtelijke aspecten wordt hierbij belangrijk. Daarbij wordt in de eerste plaats gedacht aan het aanbod aan infrastructuur voor andere vervoerswijzen dan de auto. Daarom geeft tabel 16 tevens een overzicht van de lengte en dichtheid van het spoorwegennetwerk. De lage dichtheid in Noorwegen (13 km spoorwegen per 1.000 km²) is typisch voor een land met een grote oppervlakte en een relatief kleine bevolking. Dit kan het lagere aandeel treinverkeer verklaren (zie tabel 1). Omgekeerd valt de hoge dichtheid van het spoorwegennetwerk (met tevens een hoge elektrificatiegraad) in België op, en dan vooral in het Brusselse Gewest dat een knooppunt is voor al het treinverkeer in België. Dit kan één van de mogelijke verklaringen zijn voor het hogere treingebruik in het Brusselse Gewest in tabel 1. Anderzijds blijkt ook hier dat een goed uitgeruste spoorweginfrastructuur niet noodzakelijk leidt tot meer treinverkeer. Bijvoorbeeld, het Verenigd Koninkrijk en Zwitserland hebben beiden een spoorwegennetwerk met een vergelijkbare dichtheid. Echter, volgens tabel 1 is het aandeel treinverkeer opmerkelijk hoger in Zwitserland dan in het Verenigd Koninkrijk. Een vergelijkbare infrastructuur leidt dus niet altijd tot een gelijkaardig resultaat. Ook hieruit blijkt dat andere ruimtelijke aspecten zoals bevolkingsdichtheid en afstanden tussen functies een rol spelen.

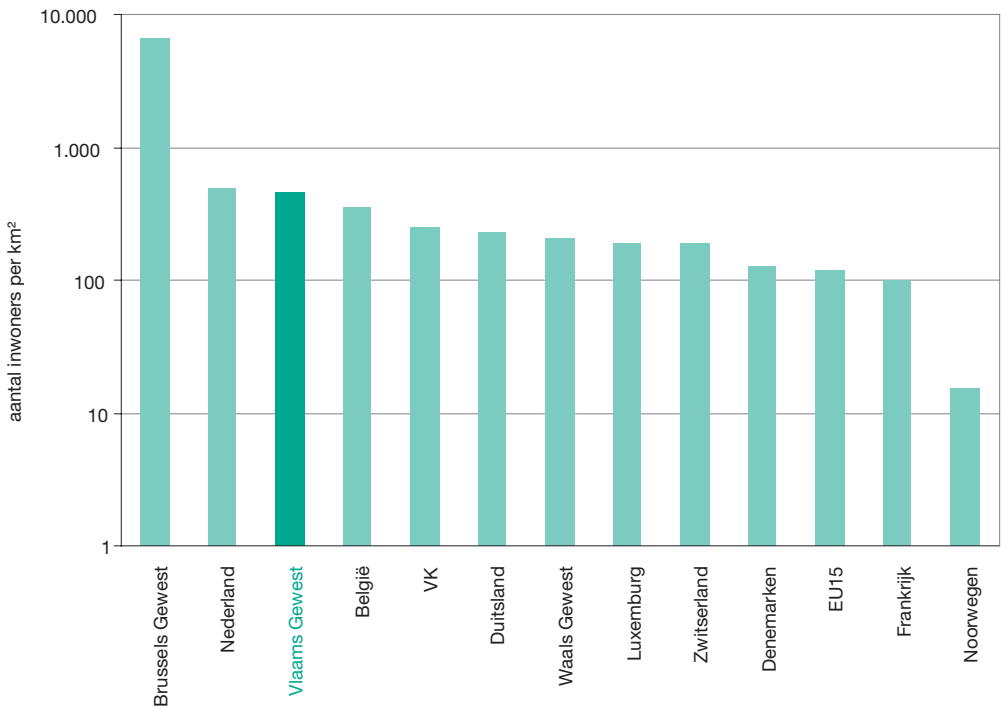
2.2.2. Verschillen in dichtheid, diversiteit en stedelijke structuur

Het is niet verwonderlijk dat de verkeersinfrastructuur samenhangt met bevolkingsdichtheid. Figuur 7 verduidelijkt belangrijke verschillen met betrekking tot bevolkingsdichtheid tussen de landen. Louter op basis van bevolkingsdichtheid zijn de verschillen tussen de gewesten enorm:

het Vlaamse Gewest heeft een bevolkingsdichtheid van 463 inwoners per km², het Waalse Gewest telt 206 inwoners per km² en het Brusselse Gewest 6.575 inwoners per km². Dergelijke hoge dichtheden vereenvoudigen de uitbouw van een efficiënt openbaar vervoer. Zo toont onderzoek aan dat een meer verspreide en minder gestructureerde ruimtelijke organisatie ten koste gaat van de efficiëntie en de competitiviteit van het openbaar vervoer (Camagni e.a., 2002; Mees, 2010). Het lijkt dan ook logisch dat het openbaar vervoer in het Brusselse Gewest ook in de dagelijkse verplaatsingen veel gebruikt wordt.

Hoge dichtheden gaan vaak samen met een mix van functies (woningen, jobs, winkels, scholen, ...) wat zich uiteindelijk vertaalt in kleinere afstanden tussen deze verschillende functies (Cervero & Kockelman, 1997). Zo zijn inwoners uit het Waalse Gewest, dat een lagere bevolkingsdichtheid heeft, minder tevreden over de aanwezigheid van functies (winkels, gezondheid, administratie, gezondheid, ...) in de nabijheid van hun woning dan inwoners uit het Vlaamse of Brusselse Gewest (ADSEI, 2001). Grotere afstanden betekent een hoger aandeel autogebruik, terwijl kleinere afstanden gemakkelijker overbrugd kunnen worden te voet, per fiets of met het openbaar vervoer. Daarom is het niet verwonderlijk dat het autogebruik in het Waalse Gewest hoger is dan in het Vlaamse en Brusselse Gewest, terwijl het aandeel wandel- en bus-, tram- en metroverplaatsingen hoger is in het Brusselse Gewest.

Figuur 7. Bevolkingsdichtheid, Belgische gewesten, 9 Europese landen en EU15, 2008

Bron: Eurostat.

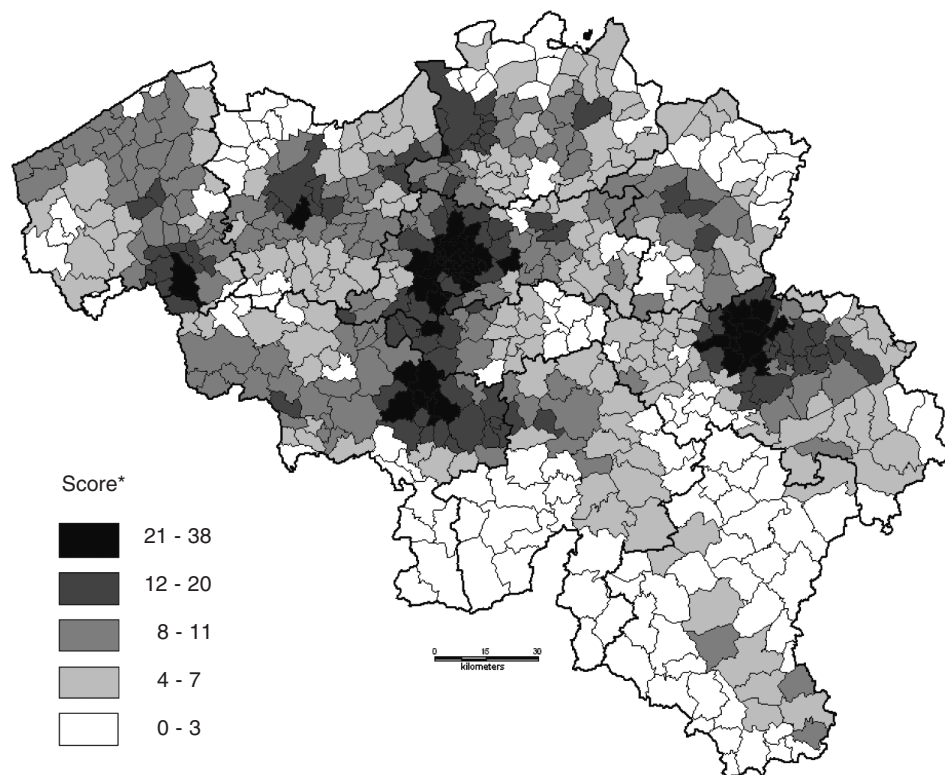
Merk echter op dat een lage bevolkingsdichtheid niet wil zeggen dat de bevolking verspreid over het gehele grondgebied woont. Ook in een land met een lage bevolkingsdichtheid kan de bevolking geclusterd leven in en rond grote steden. Dit brengt ons tot de vraag of stedelijke

structuren die gedomineerd worden door één centrale stad (monocentrisme) of verschillende kleinere steden (polycentrisme) een verschillende invloed hebben op mobiliteit. Nederlands onderzoek toont aan dat polycentrisme gepaard gaat met langere woon-werkverplaatsingen met de auto (zowel in tijd als ruimte), maar dat het autogebruik niet noodzakelijk hoger ligt in vergelijking met een monocentrische stedelijke structuur (Schwanen e.a., 2004). Dit geldt zeker voor een polycentrische stedelijke structuur waarin ook het netwerk van openbaar vervoer sterk is uitgebouwd.

2.2.3. Verschillen in multimodale bereikbaarheid

Interessant is de combinatie van bereikbaarheid met diverse vervoermiddelen. Zo illustreert figuur 8 het ontsluitingspotential voor de Belgische gemeenten. Dit is gebaseerd op onder andere de aanwezigheid van spoorwegbediening en de toegankelijkheid tot autosnelwegen binnen een straal van tien kilometer. De hoogste potentiaalwaarden worden behaald door de belangrijkste (groot)stedelijke gebieden in België. Dit is logisch aangezien (groot)steden knooppunten zijn van infrastructuur. Daarenboven loopt het tracé van autosnelwegen vaak parallel met dat van de spoorlijnen. In figuur 8 komt duidelijk de tegenstelling tussen kern en periferie van de autobereikbaarheid naar voren, alsook de treinbereikbaarheid volgens bepaalde corridors.

Figuur 8. Ontsluitingspotential van de Belgische gemeenten, 1992

* Score = som van punten in functie van aanwezigheid van station(s), in/uitrit(ten) van snelweg(en), gemeten vanuit het centrum van iedere Belgische gemeente.

Bron: Vanneste, 1992.

Dit gecombineerde patroon is ook terug te vinden in de meer recente Europese ESPON-studie over bereikbaarheid (Europese Unie, 2009b). De bereikbaarheid via de weg kent een duidelijke tegenstelling tussen kern en periferie met de hoogste autobereikbaarheid in België, Nederland en het westen van Duitsland en de laagste autobereikbaarheid in de perifere regio's van de Scandinavische landen. Dit patroon van kern-periferie wordt aangevuld met een bereikbaarheid via de trein die geconcentreerd is volgens bepaalde corridors en stedelijke hubs, alsook een polycentrisch patroon vanwege de bereikbaarheid via het vliegtuig. De regio's in het Europese kerngebied (en zo ook het Vlaamse Gewest) kennen naast een hoge autobereikbaarheid tevens een hoge bereikbaarheid via de trein. Dit verklaart het relatief hoge aandeel treingebruik in het Vlaamse Gewest, Waalse Gewest, Nederland en het Verenigd Koninkrijk (zie tabel 3).

De ESPON-studie bespreekt tevens de multimodale bereikbaarheid (combinatie van wegverkeer, spoorverkeer en luchtvaart) van diverse Europese regio's. Multimodale bereikbaarheid is hoog in het Europese kerngebied (vooral in België, Nederland en het westen van Duitsland), maar de veranderingen tussen 2001-2006 zijn minimaal. Tussen 2001 en 2006 nam de multimodale bereikbaarheid gemiddeld toe met 8,7%, maar deze toename valt vooral te beurt aan regio's in de Oost-Europese landen (Europese Unie, 2009b).

2.2.4. Verschillen tussen landelijke en stedelijke gebieden

Naast de ruimtelijke verschillen tussen de landen onderling bestaan belangrijke ruimtelijke verschillen binnen elk land. De verschillende nationale mobiliteitsonderzoeken gebruiken meestal het inwonersaantal per gemeente om een onderscheid te maken tussen stedelijke en landelijke gebieden, maar hierbij worden telkens ietwat andere grenzen gehanteerd. Daarom hebben we dit herleid naar min of meer vergelijkbare maar meer algemene categorieën (zeer sterk, sterk, matig, weinig en niet stedelijk). Het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag vertoont geen duidelijk patroon met de verstedelijkingsgraad. Op het eerste zicht lijkt het alsof inwoners van verstedelijkte gebieden zich minder vaak verplaatsen dan inwoners van minder verstedelijkte gebieden. Maar dit geldt niet voor alle landen. Zo is dit onderscheid onbestaand in Denemarken en Zwitserland, terwijl in Duitsland en Noorwegen het aantal verplaatsingen in eerste instantie toeneemt en vervolgens terug afneemt waardoor inwoners uit niet-stedelijke gebieden minder verplaatsingen doen dan inwoners uit stedelijke gebieden.

Inwoners van stedelijke en minder verstedelijkte gebieden verschillen echter in belangrijke mate inzake de dagelijks afgelegde afstand per persoon. Deze neemt duidelijk toe naarmate men in een minder verstedelijkt gebied woont. Een lagere verstedelijkingsgraad betekent immers dat belangrijke bestemmingen zoals de woon- en werkplaats verder uit elkaar liggen en men bijgevolg grotere afstanden moet afleggen. Zo illustreert bestaand onderzoek dat men in stedelijk gebied ongeveer 200 km moet afleggen om de verschillende verplaatsingen te kunnen uitvoeren die een gemiddelde Vlaming in één week zou afleggen. Dit loopt op tot meer dan het dubbele in landelijk gebied (Boussauw e.a., 2011). Kortere afstanden zijn daarenboven gemakkelijk te overbruggen te voet of per fiets, en daarom is het niet verwonderlijk dat het aandeel langzaam verkeer hoger is in de zeer sterk verstedelijkte gebieden terwijl het autogebruik domineert in de niet-stedelijke gebieden. Dit lijkt het geval in de meeste landen, behalve in Frankrijk. Echter, de Franse gegevens over het aantal verplaatsingen per langzaam verkeer hebben enkel betrekking op fietsverplaatsingen. Verplaatsingen te voet zijn niet meegerekend in dit cijfer.

Tabel 17. Gemiddeld aantal verplaatsingen en afgelegde afstand per persoon per dag en verdeling van verplaatsingen per vervoersmiddel (in %) naar verstedelijkingsgraad, Vlaams Gewest en 6 Europese landen, 2008 (tenzij anders vermeld)

	aantal verplaatsingen*	afgelegde afstand (km)*	aantal verpl. per auto* (%)	aantal verpl. per langzaam verkeer* (%)	aantal verpl. per openbaar vervoer* (%)
Vlaams Gewest					
- zeer sterk stedelijk	3,0	35,6	50,0	35,6	11,5
- sterk stedelijk	3,2	32,6	57,0	34,8	6,1
- matig stedelijk	3,3	39,5	69,9	24,4	3,3
- weinig stedelijk	3,1	42,4	67,2	25,1	5,3
- niet stedelijk	3,2	46,8	68,1	25,0	4,2
Denemarken 2006					
- zeer sterk stedelijk	3,3	36,0	43,1	42,9	11,0
- sterk stedelijk	3,3	40,7	46,5	40,2	8,5
- matig stedelijk	3,3	43,6	65,3	31,3	3,9
- weinig stedelijk	3,4	41,3	57,7	32,6	4,8
- niet stedelijk	3,3	51,6	69,2	22,2	2,7
Duitsland					
- zeer sterk stedelijk	3,4	34,8	41,3	39,6	16,4
- sterk stedelijk	3,5	38,3	50,5	35,0	10,6
- matig stedelijk	3,6	37,6	57,7	34,8	4,9
- weinig stedelijk	3,4	39,7	60,3	31,5	5,0
- niet stedelijk	3,3	45,2	64,2	27,9	4,4
Frankrijk					
- zeer sterk stedelijk	2,2	20,3	80,1	3,9	13,2
- sterk stedelijk					
- matig stedelijk	2,5	29,8	90,8	2,3	5,4
- weinig stedelijk	2,4	31,1	91,3	4,2	3,5
- niet stedelijk	2,3	27,5	91,0	4,0	3,1
Nederland					
- zeer sterk stedelijk	2,7	26,7	35,2	49,5	12,5
- sterk stedelijk	2,9	30,7	47,1	45,7	4,8
- matig stedelijk	3,0	31,6	49,0	45,7	3,0
- weinig stedelijk	3,0	32,0	53,6	42,4	2,3
- niet stedelijk	3,0	34,7	52,7	42,7	2,3
Noorwegen 2005					
- zeer sterk stedelijk	3,4	32,8	43,0	35,0	21,0
- sterk stedelijk	3,5	30,1	57,0	23,0	10,0
- matig stedelijk	3,4	34,4	68,0	25,0	6,0
- weinig stedelijk	3,4	37,8	71,0	21,7	6,3
- niet stedelijk	3,2	40,1	73,0	22,0	4,0
Zwitserland 2005**					
- zeer sterk tot sterk stedelijk	3,3	33,1	nb	nb	nb
- matig stedelijk	3,3	37,6	nb	nb	nb
- weinig tot niet stedelijk	3,3	41,5	nb	nb	nb

* Gemiddelde per persoon per dag.

** Het Zwitserse mobiliteitsonderzoek hanteert slechts 3 categorieën van verstedelijking.

nb = niet beschikbaar.

Bron: OVG 2007-2008, TU 2006, MiD 2008, ENTD 2007-2008, MON 2008, RVU 2005, NTS 2008, MZ 2005.

2.3. Verschillende toegankelijkheid

De ruimtelijke kenmerken kunnen het gebruik van vervoersmiddelen al dan niet aanmoedigen, maar de basisvoorwaarde voor mobiliteit blijft de toegankelijkheid van het vervoerssysteem. Deze toegankelijkheid geldt zowel voor de individuele (rijbewijsbezit, autobezit) alsook de collectieve vervoersmiddelen (bezit van een openbaar vervoersabonnement, toegang tot het openbaar vervoer).

2.3.1. Individuele vervoermiddelen

De meest gebruikte en voor de hand liggende indicator voor toegankelijkheid van individuele vervoermiddelen is het autobezit. Tabel 18 illustreert dat in de meerderheid van de bestudeerde landen het autobezit met meer dan 10% is toegenomen op minder dan tien jaar tijd, met als gevolg dat er in 2008 ongeveer 500 auto's per 1.000 personen in de EU15 zijn. Het aantal auto's per 1.000 inwoners schommelt voor de meeste landen rond dit EU15-gemiddelde. Dit cijfer is opvallend lager voor Denemarken waar iets meer dan 1 op de 3 inwoners een auto bezitten. Dit verklaart mogelijk waarom volgens tabel 3 het autogebruik in Denemarken lager is in vergelijking met de meeste andere landen.

Tabel 18. Aantal auto's per 1.000 inwoners, Belgische gewesten, 9 Europese landen en EU15, periode 2000-2008

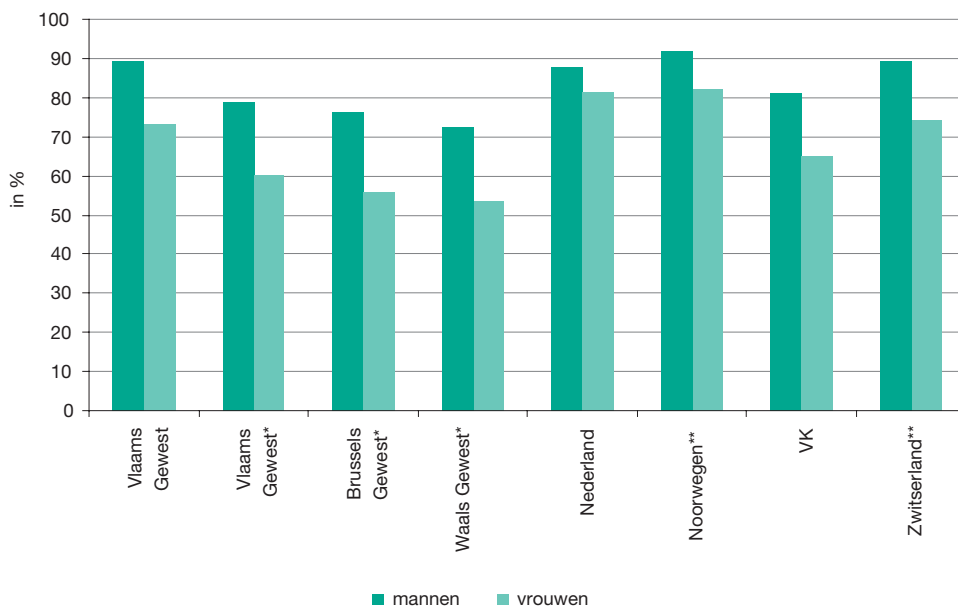
	auto's per 1.000 inwoners (2008)	Evolutie 2000-2008 (%)
Vlaams Gewest	488	+10,3
Brussels Gewest	467	+ 3,5
Waals Gewest	447	+10,0
België	477	+ 9,7
Denemarken	381	+13,2
Duitsland	504	+ 5,8
Frankrijk	498	+ 4,4
Luxemburg	667	+20,5
Nederland	458	+15,3
Verenigd Koninkrijk	475	+16,8
EU15	501	+12,6
Noorwegen	458	+18,6
Zwitserland	518	+12,6

Bron: Europese Unie, 2010; Eurostat.

Binnen België bestaan op dit vlak interessante verschillen tussen de gewesten. Het autobezit is ietwat hoger in het Vlaamse Gewest in vergelijking met het Brusselse en vooral het Waalse Gewest. Maar dat vertaalt zich niet in een lager aandeel autogebruik in het Waalse Gewest in vergelijking met de overige gewesten. De situatie is net andersom: het Waalse Gewest kent het hoogste aandeel autogebruik, gevolgd door het Vlaamse en Brusselse Gewest (zie tabel 3). Het lagere aandeel autogebruik in het Brusselse Gewest hangt vermoedelijk samen met de stedelijke context waarin de noodzaak om een auto te gebruiken lager is (Boussauw e.a., 2009). De eerder vermelde hoge densiteit zorgt er immers voor dat het openbaar vervoer als een volwaardig alternatief voor de autoverplaatsingen kan uitgebouwd worden. Dergelijke hoge densiteit ontbreekt in het Waalse Gewest. Daarenboven wordt het fietsen voor functionele verplaatsingen ontmoedigd door het heuvelachtige landschap. Hierdoor zijn het openbaar vervoer en langzaam verkeer in het Waalse Gewest minder geschikte alternatieven voor het autogebruik.

In het Brusselse Gewest heeft 31% van de gezinnen geen auto, terwijl dit in het Vlaamse en Waalse Gewest 16% respectievelijk 19% bedraagt. Wanneer dit verder opgesplitst wordt naar gemeente is een grotere ruimtelijke variatie zichtbaar. Het aantal gezinnen zonder auto is vooral hoog in het Brusselse Gewest en grote steden zoals Antwerpen, Gent en Luik, terwijl dit minimaal is in de suburbane gemeenten nabij deze grote steden of in de landelijke gemeenten, waarbij de perifere ligging aanzet tot de aanschaf van zelfs meer dan één wagen (Verhetsel e.a., 2009). Het autobezit wordt uiteraard niet alleen bepaald door de regio waar men woont en de ruimtelijke kenmerken van de woonplaats. Het hogere aandeel gezinnen zonder auto in de steden tegenover het hogere aandeel gezinnen met twee of meer auto's in de suburbane gemeenten weerspiegelt ook de invloed van het inkomen op het autobezit. Onderzoek bevestigt dat autobezit in de eerste plaats beïnvloed wordt door inkomen en vervolgens pas door de ruimtelijke kenmerken van de woonplaats (Van Acker & Witlox, 2010).

Figuur 9. Aandeel personen met een rijbewijs naar geslacht (in %), Belgische gewesten en 4 Europese landen, 2008 (tenzij anders vermeld)

* Cijfers voor 1998-1999.

** Cijfers voor 2005.

Bron: OVG 2007-2008, MOBEL 1998-1999, MON 2008, RVU 2005, NTS 2008, MZ 2005.

Een tweede belangrijke factor inzake de toegankelijkheid van individuele vervoermiddelen is het al dan niet bezitten van een rijbewijs. Het spreekt voor zich dat het autobezit lager is voor personen die geen rijbewijs bezitten. Maar het bezit van een rijbewijs is niet zo vanzelfsprekend voor alle socio-economische en demografische groepen. Ten eerste ligt het rijbewijsbezit bij alle leeftijdsgroepen niet even hoog. In alle bestudeerde landen is het rijbewijsbezit van de volwassenen (circa 25-64 jaar) het hoogst, met percentages rond 90%. Bij de 65-plussers ligt dat duidelijk lager met percentages tussen 50 en 60%. Ook bij de jongvolwassenen ligt het rijbewijsbezit duidelijk lager. Het hoge rijbewijsbezit bij de huidige volwassenen heeft mogelijk

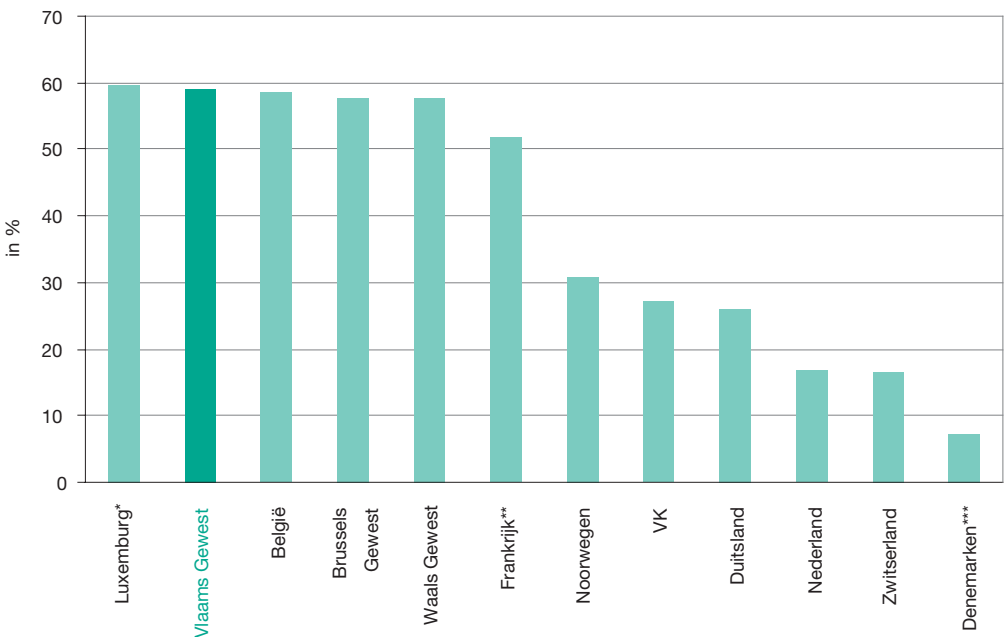
belangrijke gevolgen voor de mobiliteit van de toekomstige 65-plussers. Het zal immers leiden tot een toekomstige generatie 65-plussers die in grotere mate dan de huidige generatie 65-plussers de gewoonte hebben ontwikkeld zich met de auto te verplaatsen (Jorritsma & Olde Kalter, 2008).

Daarnaast blijkt het rijbewijsbezit niet even vanzelfsprekend voor vrouwen als voor mannen. In het Vlaamse Gewest heeft 11% van de mannen geen rijbewijs tegenover 27% van de vrouwen. In het Brusselse en het Waalse Gewest liggen deze cijfers iets hoger.

Een vergelijking tussen de cijfers uit het MOBEL-onderzoek en het recentere OVG-onderzoek verduidelijkt tevens dat het rijbewijsbezit de voorbije jaren is toegenomen bij zowel vrouwen als mannen, maar iets meer bij vrouwen waardoor de kloof tussen mannen en vrouwen verkleint.

Het is logisch dat het niet bezitten van een rijbewijs belangrijke gevolgen heeft voor het verplaatsingsgedrag. Personen met een rijbewijs zijn opvallend mobieler: zowel het aantal verplaatsingen als de dagelijks afgelegde afstand zijn aanzienlijk hoger. Daarbij is het niet verwonderlijk dat een groter aandeel van de verplaatsingen met de auto gebeuren, terwijl personen zonder rijbewijs meer gebruik maken van langzaam verkeer en het openbaar vervoer.

Figuur 10. Aandeel dieselwagens in de vloot personenwagens (in %), Belgische gewesten en 9 Europese landen, 2009 (tenzij anders vermeld)

* Cijfer voor 2008.

** Cijfer voor 2007.

*** Cijfer voor 2002.

Bron: Eurostat en SVR.

Figuur 10 verduidelijkt ten slotte het aandeel dieselwagens in het wagenpark omdat dit belangrijke gevolgen heeft voor de uitstoot van fijn stof. De data zijn niet voor alle EU15-landen

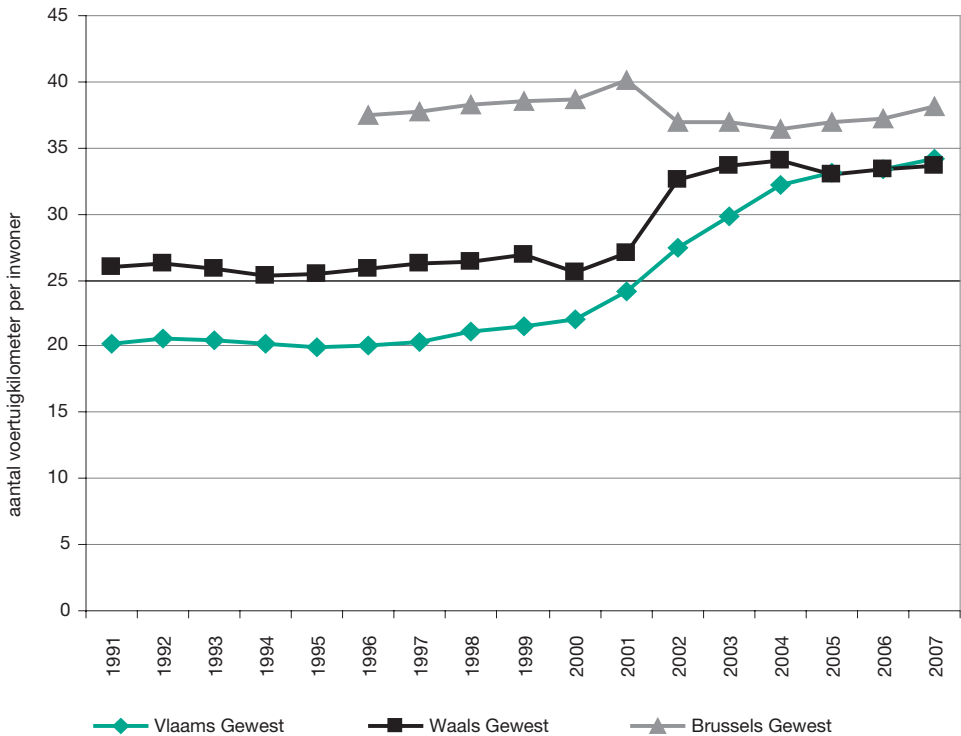
beschikbaar zodat er geen Europees gemiddelde kan berekend worden. Er zijn duidelijk twee groepen te onderscheiden. Het aandeel dieselwagens in België, Frankrijk en Luxemburg is opvallend hoger dan in de andere landen. Daarenboven is er in alle bestudeerde landen een trend van verdieselning van het wagenpark: het aandeel dieselauto's in de nieuw geregistreerde personenauto's neemt jaarlijks toe tot meer dan de helft van het totale aantal wagens in 2007 (Europese Unie, 2009a). Ondanks de hogere verkeersbelastingen en verzekeringspremies voor dieselauto's, neemt de vraag naar deze auto's toe. De totale kosten voor een dieselauto zijn namelijk relatief lager, in de eerste plaats omwille van de lagere verkoopprijs van de dieselbrandstof (geldt voor alle bestudeerde landen behalve het Verenigd Koninkrijk en Zwitserland). Maar daarnaast heeft diesel een hogere energie-efficiëntie. Eén liter diesel is goed voor 38,6 MJ, in vergelijking met 34,9 MJ per liter benzine. Daarenboven is recent technologische vooruitgang geboekt bij het ontwerpen van efficiënte dieselmotoren. Dieselauto's stoten dan wel minder CO₂ uit, maar de uitstoot van fijn stof is wel vier keer hoger dan deze van benzineauto's (Vlaamse Milieumaatschappij, 2011). Het feit dat landen zoals België en Frankrijk de hoogste hoeveelheid fijn stof per persoon tellen (zie tabel 11), lijkt samen te hangen met het hoge aandeel dieselauto's in hun wagenpark.

2.3.2 Collectieve vervoermiddelen

Nabijheid tot een halte van het openbaar vervoer is eveneens een vorm van toegankelijkheid. In het Vlaamse Gewest is dit vrij goed te noemen. Meer dan 70% van de gezinnen woont volgens het OVG 2000-2001 op ten hoogste één kilometer van een bus-, tram- of metrohalte, en voor zowat 1 op de 2 gezinnen ligt deze halte op maximum 500 meter. De afstand tot het dichtstbijzijnde treinstation is echter groter. Slechts 14% van de gezinnen geeft aan op ten hoogste één kilometer van een treinstation te wonen. Deze data zijn echter verouderd en sinds het Decreet Basismobiliteit is er veel veranderd in het Vlaamse Gewest. Daarenboven gaat het om subjectieve waarnemingen: de gezinnen werden immers gevraagd de afstand in te schatten tot de dichtstbijzijnde halte van openbaar vervoer. Een eerder onderzoek over dergelijke percepties wijst erop dat de afstand woning-bushalte eerder systematisch wordt overschat (Nuyts e.a., 2000). Recentere gegevens bestaan jammer genoeg niet aangezien deze vraag niet is opgenomen in het OVG 2007-2008.

Afstand tot een halte is uiteraard maar één onderdeel van toegankelijkheid. Deze halte moet ook met een zekere frequentie bediend worden alsook in voldoende richtingen. Het Vlaamse Gewest kent evenwel een Decreet Basismobiliteit dat de andere twee gewesten niet hebben (zie verder). Hierdoor wordt er bij de lijnvoering gekeken naar een gewaarborgde dienst, zowel wat de frequentie als de afstand tot de halte betreft. In figuur 11 vergelijken we de cijfers van De Lijn (De Lijn, 2009), de MIVB (MIVB, 2009) en de TEC (TEC, 2010) naar aantal afgelegde kilometers per inwoner. Deze grafiek verduidelijkt dat het aanbod aan bus, tram en metro per inwoner in het Brusselse en Waalse Gewest tot 2005 hoger ligt dan in het Vlaamse Gewest. Vanaf 2001 heeft De Lijn het aantal voertuigkilometer fors opgevoerd om de doelstelling van basismobiliteit te bereiken. Vanaf 2005 zit het openbaar vervoersaanbod in het Vlaamse en Waalse Gewest op ongeveer hetzelfde niveau met ongeveer 34 km per inwoner in 2007, maar dit is nog steeds lager dan de cijfers voor het Brusselse Gewest wat opnieuw de positie van Brussel als openbare vervoersstad benadrukt.

Figuur 11. Aanbod van bus, tram en metro in aantal voertuigkilometer per inwoner per jaar, Belgische gewesten, periode 1991-2007

Bron: Ariën e.a., 2009.

Het al dan niet bezitten van een abonnement heeft een belangrijke invloed op de dagelijkse mobiliteit en het gebruik van bepaalde vervoersmiddelen (zie tabel 19). Het is niet verwonderlijk dat het aantal verplaatsingen met het openbaar vervoer groter is voor diegenen die over een abonnement beschikken. Echter, het verschil met personen die geen abonnement hebben is frappant: het gebruik van openbaar vervoer is voor hen namelijk verwaarloosbaar in vergelijking met de andere vervoerswijzen. Omdat fietsen en te voet gaan vaak als voor- en natransport wordt gebruikt, is het niet verwonderlijk dat het langzaam verkeer tevens iets hoger scoort voor personen met een abonnement.

Tabel 19. Gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag en verdeling van verplaatsingen per vervoersmiddel (in %) naar bezit van een abonnement voor het openbaar vervoer, Belgische gewesten, 1998-1999

	aantal verpl. per auto* (%)		aantal verpl. per langzaam verkeer* (%)		aantal verpl. per openbaar vervoer* (%)	
	ja	nee	ja	nee	ja	nee
Vlaams Gewest	39,5	66,2	24,7	24,0	28,8	2,1
Brussels Gewest	23,8	61,9	33,7	26,1	37,2	6,1
Waals Gewest	41,6	74,7	24,1	16,8	31,2	2,4

* Gemiddelde per persoon per dag.

Bron: MOBEL 1998-1999.

2.4. Verschillende politieke en institutionele context

Een vierde belangrijke factor die verschillen in mobiliteit kan verklaren is de politieke en institutionele context. Zo bemerken we dat de drie Belgische gewesten het domein van mobiliteit anders benaderen.

Het Vlaamse Gewest stelde reeds in 2001 een Ontwerp Mobiliteitsplan Vlaanderen op met doelstellingen op vlak van bereikbaarheid, toegankelijkheid, verkeersveiligheid, leefbaarheid en milieu. Om deze doelstellingen te realiseren, hanteert men een tweesporenbeleid. Men investeert vooreerst in de uitbouw van het openbaar vervoer. Om de concurrentie met de auto aan te kunnen moet het aanbod aan openbaar vervoer tijdens de spitsuren met 50% worden uitgebreid. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar het wegwerken van missing links in het netwerk en een versnelde realisatie van de voorstedelijke tramlijnen in Antwerpen en Gent (Pegasusplan 2003-2025 van De Lijn), of de tram- en busverbindingen die noodzakelijk zijn in aansluiting op het Brusselse Gewestelijk ExpresNet (GEN). Dergelijke infrastructuurwerken zijn nodig om te voldoen aan het principe van basismobiliteit dat werd vastgelegd in het Decreet Basismobiliteit (20 april 2001) en verder gespecificeerd werd in het Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de basismobiliteit in het Vlaamse Gewest (29 november 2002). De normen van basismobiliteit garanderen een minimumaanbod van openbaar vervoer in termen van maximale afstand tot een halte en de minimale frequentie, rekening houdend met de specificiteit van het gebied waarin de woonzone gelegen is. De Vlaamse Regering voorzag vanaf 2001 elk jaar 25 miljoen euro extra om deze normen tegen 2006 te bereiken. Het beoordelen van het openbaar vervoer gebeurt dus duidelijk vanuit een sociaal standpunt en niet aan de hand van een puur financieel gegeven als de kostdekkingsgraad zoals het in andere landen zoals Nederland gebeurt (Mol & Beghin, 2006).

Ten tweede voorziet men in de uitvoering van de nodige infrastructuurwerken. De meeste initiatieven richten zich op de auto-infrastructuur (bijvoorbeeld, verkeersveilige herinrichting van doortochten), het waterwegennet (bijvoorbeeld, renovatie van sluizen, verbreding van waterwegen en kanalen) en het spoorwegennet (bijvoorbeeld, modernisering van de treinstations om tot goede overstapfaciliteiten te komen – alhoewel dit vooral een federale materie is). Maar daarnaast werkt men ook aan de instandhouding en de verdere uitbouw van een veilige fietsinfrastructuur. Door de Vlaamse provincies is reeds een bovenlokaal functioneel fietsroutenetwerk uitgewerkt. De Vlaamse overheid neemt zich voor om de fietspaden langsheen gewestwegen die deel uitmaken van dit fietsroutenetwerk uit te rusten volgens de criteria vermeld in het Vademecum Fietsvoorzieningen (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2005).

Recent werden de krachtlijnen van dit Vlaamse mobiliteitsbeleid neergeschreven in het Decreet betreffende het mobiliteitsbeleid (20 maart 2009). Hierin staat het STOP-principe alsook het participatiebeginsel voorop. Initiatieven richten zich in de eerste plaats op de ‘stappers’ (voetgangers), daarna op de ‘trappers’ (fietsers), ‘openbaar vervoer’ en ten slotte de ‘personenwagen’. Het participatiebeginsel verwijst naar de inspraak die burgers verkrijgen bij het uitstipelen van het mobiliteitsbeleid om zodoende een maatschappelijk draagvlak voor deze initiatieven te creëren. Daarenboven is het de bedoeling om eind 2012 over een nieuw Mobiliteitsplan Vlaanderen te beschikken. Tevens is men zich ervan bewust dat het mobiliteitsdomein moet afgestemd worden op andere domeinen zoals ruimtelijke ordening. Zo voorziet de Vlaamse Regering een veralgemeend gebruik van een mobiliteitseffectenrapport (MOBER).

Dit is sinds 1 september 2009 verplicht bij grote projecten die bijkomend verkeer zullen genereren. In een MOBER wordt nagegaan wat het bereikbaarheidsprofiel is van de locatie en of dit overeenstemt met het mobiliteitsprofiel van het gegenereerde verkeer (Departement Mobiliteit en Openbare Werken, 2009).

Voor het Brusselse Gewest is het mobiliteitsbeleid neergeschreven in het IRIS 2-plan (N.N., 2010). Gezien de stedelijke context van het Brusselse Gewest worden enkele specifieke thema's vermeld die niet (of in mindere mate) voorkomen in het mobiliteitsbeleid van de Vlaamse Regering. Naast allerlei acties ter bevordering van het fietsen wordt tevens aandacht besteed aan voetgangers. Ondertussen is men gestart met het opstellen van een Voetgangersplan dat een overzicht moet bieden van een samenhangend geheel van fysieke, educatieve en communicatiemaatregelen. De conclusies van deze studie worden verwacht tegen september 2011. Een ander aspect dat we niet terug vinden in het Vlaamse mobiliteitsbeleid is het beschouwen van de taxi en de motor als gemotoriseerde alternatieven voor de auto. Hiervoor heeft men ondertussen reeds het beleidsplan 'Taxi naar de toekomst' opgesteld waarmee men onder andere het taxigebruk tracht te promoten en de collectieve taxidienst Collecto verder wenst uit te bouwen (Brussel Mobiliteit, 2011). Een derde belangrijk verschil is dat het Brusselse Gewest aandacht besteedt aan het uitwerken van een gewestelijk parkeerbeleid dat gecoördineerd dient te worden door een nieuw op te richten Gewestelijk Parkeeragentschap. Hierbij voorziet men de aanleg van extra transitparkeerplaatsen die zo ver mogelijk 'stroomopwaarts' gelegen zijn van de dagelijkse files naar de hoofdstad en die de overstap van de auto naar het openbaar vervoer (via een verbinding met het GEN) mogelijk maken. Hierdoor wordt het openbaar vervoer niet alleen afgestemd op fiets- en wandelverplaatsingen, maar tevens op de auto en wordt de rol van de auto in het voor- en natransport niet genegeerd. In het Vlaamse Pendelplan (2005) wordt hier echter geen rekening mee gehouden en focust men vooral op de fiets als voor- en natransport van openbaar vervoer.

In het Waalse Gewest is het mobiliteitsbeleid neergeschreven in verschillende documenten. Zo verwijst men naar het Federaal plan inzake duurzame ontwikkeling 2004-2008 over aspecten van duurzame mobiliteit in het Waalse Gewest, terwijl verkeersveiligheid aan bod komt in de beleidsvisie van de Direction générale opérationnelle Routes et Bâtiments alsook in de Direction générale des Transports. Eén overkoepelend document dat een geïntegreerde visie zoals het Mobiliteitsplan Vlaanderen voor het Vlaamse Gewest of het IRIS 2-plan voor het Brusselse Gewest ontbreekt echter in het Waalse Gewest.

Openbaar vervoer neemt een belangrijke plaats in binnen het mobiliteitsbeleid van de gewesten. Daarom beperken we onze vergelijking met andere Europese landen tot de rol die men toekent aan het openbaar vervoer. Eén van de belangrijkste vragen hierbij is de rol van de privatisering van het openbaar vervoer. In 1991 werd de Europese richtlijn 91/440 gepubliceerd die een scheiding van infrastructuur en exploitatie van de spoorwegen voorschrijft. Dit was het startpunt van de privatisering en liberalisering van het openbaar vervoer in verschillende landen. Vandaag de dag zijn niet alle landen hierin even ver gevorderd. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van de Rail Liberalisation Index (LIB) die de landen indeelt in drie groepen naargelang de mate van liberalisering van het spoorverkeer (IBM Global Business Services, 2007): de koplopers (Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Nederland), de landen die op schema zitten in hun liberaliseringsproces (Denemarken, Zwitserland, Noorwegen en België) en de achterblijvers (Luxemburg en Frankrijk). Deze index kan zowel opgesteld worden voor het personen- als goederenvervoer. Volgens deze indices is de markt voor het goederenvervoer per spoor in alle

landen vrij voor zowel nationale als buitenlandse openbaarvervoersmaatschappijen. In sommige landen bestaan wel nog steeds enkele beperkende toegangsvoorwaarden. Voor het personenvervoer bestaan meer variaties tussen de landen. De liberalisering van de openbaarvervoersmarkt is gebaseerd op de veronderstelling dat de private sector een efficiëntere werking kent, wat door bepaalde studies (zoals Nicolini e.a., 2010) bevestigd wordt en tegelijkertijd door andere studies (zoals Pina & Torres, 2001) ontkracht wordt. Uit de verdeling van het aantal verplaatsingen volgens hoofdvervoermiddel (zie eerder in tabel 3) blijkt dat liberalisering van het spoorverkeer niet noodzakelijk resulteert in een verminderd gebruik van de trein. Dit wordt geïllustreerd door de situatie in Zwitserland. Zwitserland kent het hoogste aandeel treingebruik van de hier bestudeerde landen, terwijl het spoorvervoer in zekere mate al geliberaliseerd is.

3. Een blik vooruit: milieubewuste mobiliteitstrends

In deze vierde paragraaf schetsen we ten slotte enkele recente trends die tenminste gedeeltelijk hun oorsprong vinden in de belangstelling voor vormen van mobiliteit die de omgeving minder belasten. Deze paragraaf heeft niet de bedoeling om uitputtend te zijn, maar wel om een beknopte stand van zaken te geven van drie specifieke trends: autodelen, elektrisch rijden en kilometerheffingen zowel in een Vlaamse als in een Europese context.

3.1. Autodelen

Autodelen is een zeer flexibele vorm van autoverhuur met de bedoeling om het bezit van een (eerste of tweede) auto te ontmoedigen indien deze slechts sporadisch gebruikt wordt. Voor de gebruiker heeft dit als voordeel dat deze geen investering moet doen, geen parkeerruimte moet voorzien en niet moet instaan voor het onderhoud. Voor de stedelijke omgeving heeft het systeem als voordeel dat er slechts één parkeerruimte wordt ingevuld door een wagen die nochtans door meerdere personen wordt gebruikt en dat het lagere wagenbezit leidt tot minder auto-gebruik (ten voordele van openbaar vervoer, fietsen en wandelen). Eerdmans e.a. (2006) schatten de parkeerdruk die veroorzaakt wordt door een privéauto zowat 3,1 keer hoger in dan de parkeerdruk veroorzaakt door een deelauto. Dat betekent dat elke deelauto 2,1 parkeerplaatsen uitspaart. Hoewel een deel van de huidige gebruikers van een autodeelsysteem helemaal geen auto zou hebben gehad als autodelen niet bestond, schatten Nanninga & Eerdmans (2006) dat het bewuster gebruik van de auto netto leidt tot een reductie van het aantal autokilometers met 12%. Autodelen draagt bijgevolg bij tot een schonere en efficiëntere mobiliteit.

3.1.1 Autodelen in België en het Vlaamse Gewest

In België bestaat er één commercieel autodeelnetwerk onder de naam Cambio, dat in 2002 in het Waalse Gewest van start ging en in 2003 naar Brussel uitbreidde, waarna het Vlaamse Gewest volgde in 2004 (Cambio, 2011). Eind 2010 telt dit netwerk ongeveer 10.000 gebruikers van 369 auto's die gestald zijn op 140 standplaatsen in 20 steden. In het Vlaamse Gewest telt Cambio 3.000 gebruikers in 12 gemeenten (Cambio, 2010). In Gent bestaat er daarnaast een kleinschalig, particulier systeem van autodelen met 19 auto's en zo'n 400 gebruikers (Dégage!, 2011). Recent werd in het Brusselse Gewest een bijkomend autodeelproject opgestart onder de naam Zen Car dat enkel elektrische wagens aanbiedt. In de globale mobiliteitsmarkt lijkt het autodelen een dwerg. We kunnen echter stellen dat het autodelen in het Vlaamse Gewest in de kinderschoenen staat en dat het potentieel vrij groot is. Een vergelijking met Nederland, Duitsland, en vooral Zwitserland maakt dit duidelijk.

3.1.2 Autodelen in andere Europese landen

In Nederland is het autodeelconcept een stuk wijder verspreid dan in België. In 1995 werd in Rotterdam de vandaag erg succesvolle firma Greenwheels opgericht, maar de markt wordt vandaag met een zestal andere bedrijven gedeeld. In 2007 maakten al meer dan 20.000 deelnemers gebruik van de ruim 1.100 deelauto's die voornamelijk in de centra van de grote(re) steden worden aangeboden (ANP, 2007). De verschillende spelers op de markt meten zich elk een eigen profiel aan, waardoor het aanbod in een aantal gevallen beter aangepast is aan de wensen van de klant. Zo levert het bedrijf Wheels4All deelauto's op maat voor een reeds georganiseerde groep klanten (doorgaans vrienden die in dezelfde buurt wonen), waardoor het concept ook in kleine steden ingang vindt (Nanninga & Eerdmans, 2006). Sommige organisaties werken met slechts één (of een paar) automodellen, terwijl andere een heel gamma aanbieden. In Duitsland werd autodelen begin 2011 aangeboden door maar liefst 110 verschillende organisaties, inclusief de Deutsche Bahn (de spoorwegen), in 285 plaatsen. De 158.000 klanten hebben 4.600 wagens ter beschikking (Loose, 2011). Loose e.a. (2006) schatten het marktpotentieel in Duitsland echter op 1,5 tot 2 miljoen gebruikers. Alhoewel het aantal abonnees in Duitsland een stuk hoger ligt dan in Nederland, spant Zwitserland de kroon. In Zwitserland wordt de markt gedomineerd door de coöperatie Mobility Car Sharing. Begin 2010 beschikte het bedrijf over 2.350 wagens en 1.200 locaties in 450 plaatsen in Zwitserland, waarmee aan de noden van 93.700 klanten wordt tegemoetgekomen (Mobility CarSharing, 2010). Mobility heeft verregaande allianties met gemeenten, openbaarvervoersondernemingen en parkeerbeheerders. Verder dankt Mobility haar succes voor een belangrijk deel aan de Zwitserse traditie om veel verplaatsingen met de trein (en het openbaar vervoer in het algemeen) te maken. Nanninga & Eerdmans (2006) tonen in een internationale vergelijking aan dat de dichtheid van deelauto's het hoogst is in de Zwitserse steden: acht van de steden in de top tien liggen in Zwitserland. Amsterdam staat als zesde gerangschikt, en Karlsruhe als tiende. Dit is opmerkelijk als we weten dat de meeste Zwitserse steden vrij klein zijn en een relatief ruim parkeeraanbod hebben in vergelijking met de gemiddelde grote Europese stad. In 2006 scoorde Zürich (341.000 inwoners) met 13 abonnees per 1.000 inwoners een stuk beter dan Amsterdam (743.000 inwoners) met 8 abonnees per 1.000 inwoners.

In de meeste andere Europese landen zijn deelautosystemen relatief kleinschalig. Buiten de reeds vermelde landen zijn kleine autodeelorganisaties onder meer te vinden in Oostenrijk, de Scandinavische landen, Ierland, Italië, Spanje en Frankrijk.

3.2. De elektrische wagen

Anno 2011 is de elektrische auto niet weg te slaan uit de pers. De vermeende voordelen zijn alom bekend. Hoekstra (2009) somt ze op. Elektrische motoren zijn een stuk efficiënter dan verbrandingsmotoren waardoor elektrische auto's heel wat zuiniger zijn. Er zijn geen lokale emissies en er wordt minder lawaai geproduceerd. Verder kan elektriciteit op een duurzame manier opgewekt worden en is elektriciteit goedkoper dan benzine of diesel. Daarnaast zijn er ook een aantal nadelen verbonden aan elektrische voertuigen. De actieradius van een elektrische wagen is beperkt en hangt sterk af van externe factoren (zoals het parcours en het weer). Elektriciteit wordt nu en in de nabije toekomst grotendeels opgewekt op basis van niet-hernieuwbare bronnen (fossiele en nucleaire energie), wat betekent dat de milieubelasting verschuift en minder groot wordt maar zeker niet geëlimineerd wordt. Als elektriciteit op grote schaal voor transport zou worden gebruikt, dan kan verwacht worden dat het accijnzensysteem zal volgen zodat elektrisch rijden niet per definitie goedkoop zal blijven. Bovendien zou de

capaciteit van zowel de centrales als van het distributienet sterk moeten uitbreiden om aan een stijgende vraag naar elektriciteit te kunnen voldoen (De Decker, 2009). Praktische nadelen zijn dat het opladen van de batterijen een vrij moeizame aangelegenheid is en dat de aanschafkost van een elektrische wagen relatief hoog ligt (Hoekstra, 2009). De genoemde nadelen zijn wellicht de reden dat het aantal elektrische auto's op de wegen klein is. De hybride variant, waarbij de voordelen van een elektrische motor met die van een verbrandingsmotor worden gecombineerd, is echter wel relatief populair, zelfs al blijven de meeste hybride wagens voor 100% aangewezen op fossiele brandstof. Een tussenvariant is de plug-in hybride: een elektrische wagen waarvan de batterij zowel via het stopcontact als via een benzinemotor (generator) kan worden opgeladen.

3.2.1 De elektrische wagen in België en het Vlaamse Gewest

In 2010 waren er volgens de federale statistieken in heel België slechts 36 zuiver elektrische auto's ingeschreven. Hoewel dit er 26 meer zijn dan in 2009, leren de cijfers ons dat er tien jaar geleden nog 71 elektrische wagens op de Belgische wegen reden, en zelfs in 1977 waren het er al 41. Het totale Belgisch personenwagenpark bestond in 2010 uit bijna 5,3 miljoen voertuigen (ADSEI). In 2009 reden er in het Vlaamse Gewest 4 elektrische auto's rond, op een totaal van 3,1 miljoen (SVR). Deze cijfers doen vermoeden dat, ondanks de verhoogde media-aandacht, de elektrische wagen ook vandaag de dag vooral een curiositeit is voor hobbyisten en organisaties die zich als groen willen profileren.

Iets beter is het gesteld met de populariteit van de gebruiksvriendelijker hybride wagen al blijft ook dat aandeel met 0,3% in de nieuwverkoop in 2009 voorlopig beperkt (George, 2009). Hoewel hybride wagens (benzine-elektrisch) het imago hebben technologisch superieur te zijn, waren in 2010 de allerzuinigste wagens met verbrandingsmotor op de Belgische markt geen hybriden, maar wel zuinige dieselauto's (VITO, 2011). Deze laatste hebben dan weer het nadeel dat ze meer fijn stof uitstoten en dat ze dat bovendien ook doen in stadscentra en woonbuurten, waar hybride wagens meestal zuiver elektrisch rijden. Zuinige dieselmotoren hebben dan weer het voordeel dat ze zowel in aankoop als in gebruik goedkoper zijn.

3.2.2 De elektrische wagen in andere landen

In Nederland worden meer elektrische en hybride auto's verkocht dan in België. In 2010 ging het om 122 zuiver elektrische exemplaren, op een totaal volume van 483.000 nieuw ingeschreven personenauto's. In hetzelfde jaar werden er in Nederland ruim 16.000 hybride wagens ingeschreven, wat een marktaandeel van 3,3% betekent (RAI, 2011). De reden voor het hogere aandeel hybride voertuigen in Nederland moet voornamelijk gezocht worden in het stimulerende fiscale beleid dat in Nederland rond hybride voertuigen reeds gedurende verschillende jaren wordt gevoerd, terwijl dit in België pas recent is ingevoerd.

Ook wereldwijd is de elektrische auto een rariteit. De meeste commerciële modellen zijn zo recent dat ze begin 2011 in de meeste landen nog niet eens te koop waren. Hybride wagens zijn echter wel aan een opmars bezig, zij het vooral buiten Europa. Voor 2010 schat Collins (2011) dat het aandeel hybride (en zuiver elektrische) wagens in Japan maar liefst 11% van het totaal aantal verkochte personenwagens bedroeg. In de Verenigde Staten gaat het om 2,5%, en in Europa om 0,7%. Een belangrijke reden waarom hybride wagens slechts moeizaam doordringen op de Europese markt, is het grote Europese marktaandeel van dieselauto's. Zoals gezegd zijn een aantal dieselauto's even zuinig – of zelfs zuiniger – dan de huidige benzine-elektrische

hybride wagens en daardoor goedkoper in aanschaf en gebruik. In theorie zouden diesel-elektrische hybriden hierop kunnen inspelen, maar deze zijn vandaag nog niet op de Europese markt aanwezig. In Japan, de thuishaven van de grootste producent van hybriden (Toyota), zijn de emissienormen zo streng dat dieselauto's er quasi afwezig zijn, zodat benzine-elektrische wagens een waardig alternatief zijn. Ook in de Verenigde Staten speelt de lage penetratiegraad van dieselauto's in de kaart van de hybride wagens.

3.3 Kilometerheffing

Hoewel 'kilometerheffing' wellicht de minst specifieke en dus meest neutrale term is om het bedoelde concept aan te duiden, wordt vaak ook gesproken over 'rekeningrijden' of 'slimme kilometerheffing'. Doorgaans wordt hier een zeer variabele vorm van belasting van het gebruik van de auto mee bedoeld, die wijzigt naargelang de bestuurder meer of minder overlast veroorzaakt. Hoewel ook de bestaande brandstofaccijnzen, de meeste parkeerheffingen en tol in functie van investeringen en onderhoud van infrastructuur ('péage') als een vorm van kilometerheffing kunnen worden beschouwd, biedt een geavanceerd wegentolsysteem de mogelijkheid om de belasting te laten variëren naargelang het tijdstip (spits of dalperiode), de plaats (drukke of minder drukke weg, meer of minder gevoelige zone voor luchtvervuiling) en het type wagen (meer of minder vervuilend, meer of minder plaats innemend). Door de vaste belastingen op aankoop en inverkeerstelling van de wagen (gedeeltelijk) te vervangen door een variabele belasting, wordt niet zozeer de aankoop van een auto ontmoedigd als wel het gebruik ervan, in het bijzonder op momenten en locaties waar deze het meest overlast veroorzaakt. Bovendien biedt het systeem de mogelijkheid om het congestieniveau onder een vooraf bepaald peil te houden, zodat een economisch gesproken optimale benutting van de beschikbare wegcapaciteit wordt gerealiseerd (Lindsey, 2006).

Wereldwijd wordt een systeem van variabele tolheffing slechts in een handvol steden toegepast. In de meeste gevallen gaat het om een zogenaamde 'cordonheffing', waarbij één keer betaald wordt bij het binnenrijden van de stad. Hoewel deze vorm van tolheffing effectief leidt tot een reductie van het aantal auto's in de stad en dus tot minder congestie en minder vervuiling, is dit geen zuivere vorm van kilometerheffing. Cordonheffing lijkt sterk op een geavanceerd parkeerheffingsysteem met variabele tarieven, met het verschil dat niet het parkeren, maar wel het binnenrijden van de stad wordt belast. Een variant hierop is variabele corridorheffing, waarbij het te betalen bedrag voor het gebruik van een specifiek stuk snelweg, brug of tunnel afhangt van het tijdstip van de dag (Litman, 2010).

Hoewel de maatschappelijke voordelen van een variabele heffing duidelijk zijn, zijn er ook een aantal nadelen verbonden aan vormen van rekeningrijden. Vooreerst draagt rekeningrijden niet bij tot welvaartsherverdeling. Het recht om (vlot) auto te rijden wordt verkocht aan wie het kan betalen (Glazer, 1981). Een geïntegreerd systeem is ook complex en brengt dus hoge operationele kosten met zich mee, waardoor de directe opbrengst voor de overheid relatief mager is. Een aantal van de doelstellingen die door een kilometerheffing nagestreefd worden, kunnen wellicht op een goedkopere manier bereikt worden door vaste (milieu)belastingen, accijnzen en parkeerregulering. De schaal van de investering is mogelijk niet in verhouding tot het aantal mensen dat effectief voordeel ondervindt van het verminderen van de congestie (de enige van de reeks doelstellingen waarvoor een vaste heffing op de wagen of de brandstof zelf geen valabel alternatief is) en de operationele kost kan bijgevolg zo hoog zijn dat het netto maatschappelijk nut zelfs negatief wordt (Lindsey, 2006).

De verschuivingen in het verplaatsingsgedrag zijn daarnaast moeilijk op voorhand in te schatten, en kunnen ongewenste effecten met zich meebrengen zoals sluipverkeer, een groei van de totale hoeveelheid verkeer (in het geval van een budgetneutraal heffingsstelsel) en een versnelling van de suburbanisatie (Banister, 2002). Aangezien de individuele kost toeneemt voor zij die in de spits met de auto rijden, is het ten slotte niet eenvoudig een draagvlak te vinden voor het invoeren van een variabele kilometerheffing (Lindsey, 2006). Dit is zelfs het geval wanneer de geïnde kilometerheffing in mindering gebracht wordt op de vaste belastingen op auto's en brandstof (budgetneutrale heffing). Dit wordt ook bevestigd door Europees onderzoek (Gallup Organization, 2007). Ook al is men zich bewust van de impact van het eigen auto-gebruik op bijvoorbeeld congestie, toch wil het merendeel van de autogebruikers (60%) hiervoor niet betalen. Het beter organiseren van het openbaar vervoer wordt als een betere oplossing beschouwd.

3.3.1 Kilometerheffing in het Vlaamse Gewest

Net zoals in heel wat van de ons omringende regio's (Lindsey, 2006) heeft er zich in het Vlaamse Gewest een debat over de kilometerheffing ontwikkeld, zonder dat er veel in de praktijk werd gebracht. De SERV publiceerde in 2005 voor de eerste keer een rapport met het invoeren van een kilometerheffing als thema (SERV, 2005) en de MiNa-raad volgde in datzelfde jaar (MiNa-raad, 2005). Sindsdien zijn er verschillende parlementaire hoorzittingen en actualiteitsdebatten gevolgd, alsook onder meer een aanbeveling van de SERV (2007), twee adviezen van de Vlaamse Mobiliteitsraad (2009 en 2010) en een overzicht door het Instituut voor Samenleving en Technologie (2010) (Vlaams Parlement, 2010). In 2009 kwam de term 'kilometerheffing' in het Vlaamse Regeerakkoord terecht: voor het vrachtvervoer wenst de Vlaamse Regering een vorm van kilometerheffing in te voeren vanaf 2013, terwijl voor personenvervoer verder onderzoek zou worden gevoerd. Vandaag is er in de praktijk zo goed als nergens in Vlaanderen sprake van tolheffing (met uitzondering van de huidige Liefkenshoektunnel onder de Schelde te Antwerpen), terwijl variabele tolheffing zelfs helemaal afwezig is. Begin 2010 maakte de Vlaamse Regering een plan van aanpak op om de kosten van de mobiliteit door te rekenen (MORA, 2010). In januari 2011 sloten de drie gewesten een akkoord dat vanaf 2013 een wegvignet voorziet voor personenwagens (waarbij dit vignet voor inwoners van België deel uitmaakt van een hervormde verkeersbelasting), en voor zware vrachtwagens een kilometerheffing invoert die varieert op basis van locatie en afgelegde afstand.

3.3.2 Kilometerheffing in andere Europese landen

In Nederland werd tussen december 2007 en maart 2010 wellicht het meest integrale kilometerheffingsstelsel ter wereld voorbereid onder de naam 'Anders Betalen voor Mobiliteit', waarbij de belasting voor auto-gebruik zou variëren naargelang de milieuprestatie van het voertuig, en het tijdstip en de plaats van elke verplaatsing (in functie van de veroorzaakte congestie) (Litman, 2010; Ministerie van Verkeer en Waterstaat, 2008). Het programma had de intentie zo budgetneutraal mogelijk te werken, wat betekent dat de vaste belastingen verminderd zouden worden met de opbrengst van de kilometerheffing. Na een verhit mediadebat trok de politieke partij CDA in maart 2010 haar steun aan het project in, waardoor er geen politieke meerderheid meer voor was en alle voorbereidingen werden stopgezet (NRC, 2010).

In Londen werd begin 2003 een cordonheffing ingevoerd onder de naam 'Congestion Charge'. De oorspronkelijke tolzone omvatte het hart van Londen met een kleine 150.000 inwoners en werd begin 2007 uitgebreid met een westelijk gedeelte (in totaal zo'n 230.000 inwoners). De

nieuwe burgemeester schafte deze uitbreiding echter weer af in januari 2011 en annuleerde ook alle plannen om de tolzone uit te breiden naar de rest van Londen (met een totale bevolking van rond de 7 miljoen). Globaal kunnen de resultaten van de Londense tol in het centrumgebied als positief worden geëvalueerd: er werd een belangrijke vermindering van congestie vastgesteld, terwijl de dienstverlening van het openbaar vervoer verbeterde en er positieve effecten werden vastgesteld op zowel de luchtkwaliteit als de verkeersveiligheid. De tegenstrijdige opeenvolgende politieke beslissingen en de kleine oppervlakte van de tolzone tonen echter aan dat het draagvlak voor de maatregel relatief beperkt is. Voorstellen voor gelijkaardige tolsystemen voor andere Britse stedelijke gebieden (o.a. Manchester, Edinburgh en de East Midlands) werden afgeblazen op basis van een gebrek aan draagvlak.

Na een proefperiode en een hieropvolgend referendum onder de inwoners van Stockholm werd ook in de Zweedse hoofdstad in 2007 een cordonheffing ingevoerd. De heffing varieert met het tijdstip van de dag. De opbrengsten gaan naar investeringen in weginfrastructuur (en niet naar het openbaar vervoer, zoals in het originele voorstel was bedoeld). Na de proefperiode werd een belangrijke reductie van het aantal auto's in het stadscentrum vastgesteld, terwijl het aantal openbaarvervoergebruikers toenam, net zoals de omzet van de kleinhandel in de binnenstad (Litman, 2010).

Andere (variabele) tolsystemen zijn er in Europa in drie Noorse steden (Oslo, Trondheim en Bergen). In Duitsland wordt op elektronische wijze een kilometerheffing geïnd bij vrachtwagens (de zogenaamde LKW-Maut), waarvan de hoogte afhangt van de milieuprestatie en het aantal wielassen van het voertuig (Litman, 2010).

Wegenvignetten voor personenwagens bestaan daarentegen al langer in heel wat Europese landen, zoals Oostenrijk, Zwitserland en een aantal Oost-Europese landen. In België is momenteel het Eurovignet verplicht voor zware vrachtwagens, net als in Nederland, Luxemburg, Denemarken en Zweden. In tegenstelling tot kilometerheffing is een wegvignet een vaste belasting, die voornamelijk tot doel heeft om ook buitenlandse voertuigen te laten meebetalen voor het gebruik van de infrastructuur.

Uitleiding

In deze bijdrage lag de focus op het mobiliteitsgedrag van personen in het Vlaamse Gewest en werd nagegaan hoe dit verschilt met dat van de inwoners van de twee andere Belgische gewesten en enkele West-Europese landen.

In de eerste plaats werden enkele algemene mobiliteitsaspecten vergeleken. Gemiddeld verplaatst een Vlaming zich 3,1 keer per dag. Dit is niet opmerkelijk minder of meer dan in het Brusselse en Waalse Gewest of in de andere bestudeerde landen, maar het aandeel niet-verplaatsters is opvallend hoger in het Vlaamse Gewest (en nog hoger in het Brusselse en vooral het Waalse Gewest). Het merendeel van de Vlaamse niet-verplaatsters geeft aan helemaal geen behoefte te hebben om zich te verplaatsen, wat op zich geen probleem is. Meer problematisch is dat bijna 1 op de 4 Vlamingen zich niet verplaatst omwille van ziekte of een handicap. De cijfers laten geen verdere opsplitsing toe tussen kort- of langdurige ziekte, maar het wijst wel op vervoersarmoede en een mogelijks sociaal isolement van zieken en gehandicapten. Zich verplaatsen en aldus deelnemen aan het maatschappelijke en economische leven is dus niet voor

iedereen evident. Een minderheid van de Vlamingen geeft aan zich niet te verplaatsen omdat men thuis werkt of studeert. Dit toont een groot potentieel aan voor thuiswerk als een maatregel van mobiliteitsmanagement. Echter, momenteel wordt thuiswerk vooral als een uitbreiding van de werkdag naar de avond- en weekenduren beschouwd. Om een werkelijke vervanging van de werkgerelateerde verplaatsingen te bekomen, moet dus eerst de visie op thuiswerk veranderen.

Een tweede belangrijk verschil is de langere afstand die Vlamingen afleggen. Deze langere afstanden vertalen zich echter niet in langere reistijden. Dit heeft vooral te maken met verschillen in vervoerswijzekeuze en dan vooral het grotere aandeel langzaam verkeer en openbaar vervoer in andere landen zodat daar de reistijden hoger zijn. Door het vlakke reliëf en de beleidsmatige aandacht voor het fietsen wordt de fiets relatief frequent gebruikt in het Vlaamse Gewest. Maar het aandeel fietsverplaatsingen ligt nog hoger in landen zoals Denemarken en vooral Nederland. Daarenboven is er in Nederland sprake van een ware fietscultuur. Terwijl in het Vlaamse Gewest het fietsgebruik daalt vanaf de leeftijd waarop men met de auto mag rijden, blijft in Nederland het fietsgebruik ook hoog op volwassen leeftijd. Zo maken Nederlandse tieners bijna dubbel zoveel verplaatsingen met de fiets dan Vlaamse tieners en trekken zij dit fietsgedrag door naar latere levensfasen. Er zijn dus bijkomende inspanningen nodig om een dergelijke fietscultuur ook in het Vlaamse Gewest te realiseren.

Met betrekking tot het openbaar vervoer kunnen we iets gelijkaardigs vaststellen. Hoewel we vaak de indruk hebben dat het openbaar vervoer veelvuldig gebruikt wordt in het Vlaamse Gewest (getuige hiervan de berichten van De Lijn met een jaarlijks toenemend aantal vervoerde passagiers), is dit niet noodzakelijk zo in vergelijking met vooral het Brusselse Gewest en Zwitserland. Daarom is het niet verwonderlijk dat openbaar vervoer een grote rol wordt toebedeeld in het Mobiliteitsplan Vlaanderen waarbij gestreefd wordt naar investeringen in de verdere uitbouw van het openbaar vervoer met onder andere het Pegasusplan van De Lijn in Antwerpen en Gent.

Algemeen kunnen we dus stellen dat er wel enkele verschillen bestaan (vooral met betrekking tot afstanden en hieraan gekoppeld de vervoerswijzekeuze), maar het is eerder het Brusselse Gewest dat een nog grotere uitzondering vormt op vele mobiliteitsaspecten. Omwille van de stedelijke context waarin hoge dichtheden gecombineerd worden met korte afstanden tussen de voornaamste bestemmingen is het niet verwonderlijk dat de afgelegde afstanden korter zijn en deze gemakkelijker te voet afgelegd worden. Zelfs ouderen blijven vaker te voet gaan dan in de andere gewesten. Daarenboven is het netwerk van het openbaar vervoer uitgebreid en efficiënt georganiseerd zodat het gebruik van het openbaar vervoer opvallend hoger is dan in de andere bestudeerde regio's en landen.

Vervolgens werden in deze bijdrage de gevolgen van dit mobiliteitsgedrag vergeleken. Vooral op het vlak van congestie, verkeersveiligheid, geluidshinder en de uitstoot van fijn stof scoort het Vlaamse Gewest slecht en moet er nog heel wat achterstand ingehaald worden ten opzichte van de andere West-Europese landen.

Congestie situeert zich niet enkel op de autosnelwegen, maar hoofdzakelijk op het onderliggende regionale wegennet van gewest- en provinciewegen. Prognoses tonen bovendien aan dat congestie nog verder blijft toenemen tot 2020. Maatregelen kunnen variëren van infrastructurele aanpassingen (zoals de herinrichting van gewestwegen), de verdere uitbouw van het openbaar vervoer tot het invoeren van een vorm van kilometerheffing. Vooral voor de uitbouw

van het openbaar vervoer (betere uurregeling, meer verbindingen naar de voornaamste bestemmingen) bestaat een groot maatschappelijk draagvlak. Het invoeren van een bepaalde vorm van kilometerheffing kent minder bijval. Het merendeel van de autogebruikers wenst blijkbaar niet te betalen voor de externe effecten van het autogebruik. Enkele buitenlandse voorbeelden geven echter aan dat dit draagvlak wel degelijk aanwezig kan zijn en dan vooral bij inwoners van de meest dichtbevolkte stadscentra.

Het aandeel verkeersdoden neemt in het Vlaamse Gewest jaarlijks af, maar er is nog een lange weg af te leggen om op hetzelfde niveau te komen van de meest verkeersveilige landen zoals Nederland. Het merendeel van de dodelijke verkeersongevallen gebeurt op het regionale en gemeentelijke wegennet buiten de bebouwde kom. Bij de herinrichting van bepaalde doortochten en gewestwegen zal daarom een afweging moeten gebeuren tussen een verhoogde verkeersveiligheid en een vlotte doorstroming om congestie te beperken. Daarbij dient niet alleen aandacht uit te gaan naar de verkeersveiligheid van de autogebruikers, maar ook naar de veiligheid van fietsers. Het aandeel fietsers dat betrokken is in een dodelijk verkeersongeval ligt in het Vlaamse Gewest namelijk hoger dan in de andere landen. Deze infrastructurele maatregelen dienen in de eerste plaats aangevuld te worden met een strenger handhavingsbeleid. Het draagvlak hiervoor is afhankelijk van het type overtreding (groter voor rijden onder invloed van drugs en alcohol, kleiner voor snelheidsovertredingen) en in het Vlaamse Gewest blijkt daarenboven het draagvlak minder groot dan in het Waalse en vooral het Brusselse Gewest. Bovendien blijkt er een verschil tussen houding en gedrag. Ondanks het feit dat men voorstander is van een strengere aanpak van dronken rijden, geeft iets meer dan 1 op de 10 Vlamingen toe wel degelijk minstens één keer deze regel overtreden te hebben tijdens de voorbije maand. Sensibiliseringscampagnes zoals de BOB-campagne zijn dus wel degelijk nodig en mogen zich niet beperken tot de Nieuwjaarsperiode.

Geluidshinder door transport komt minder vaak aan bod, maar het is een niet te verwaarlozen probleem. Hoewel de geluidshinder rond luchthavens vaak de krantenkoppen haalt, is dit eerder een lokaal probleem. De geluidshinder vanwege het wegverkeer is veel wijder verspreid: ongeveer 1 op de 4 Vlamingen ondervindt geluidshinder door verkeer.

Het Vlaamse wagenpark wordt gekenmerkt door een groot aandeel dieselauto's. Daarom is het niet verwonderlijk dat de uitstoot van fijn stof per persoon opmerkelijk hoger is in het Vlaamse Gewest dan in de andere landen. Tegelijkertijd is het bewustzijn van de autogebruiker dat dit veroorzaakt wordt door het type auto waarmee men rijdt en de manier waarop men rijdt, het hoogst in België. Tevens is men voorstander om de verkoop van enkel minder vervuilende voertuigen toe te laten, maar dit stemt niet overeen met het werkelijke aankoopgedrag.

In een derde luik van deze bijdrage werden gelijkenissen en verschillen inzake het mobiliteitsgedrag en de hieraan gekoppelde gevolgen verklaard aan de hand van socio-economische en demografische factoren, ruimtelijke kenmerken, toegankelijkheid van vervoerswijzen en de politieke en institutionele context van de betrokken landen en regio's. Dit verklarend kader laat toe enkele aandachtspunten te beschrijven met betrekking tot verschillende doelgroepen.

De door ons bestudeerde landen worden gekenmerkt door een hoge arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Dit verklaart waarom het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag weinig tot niet verschilt tussen mannen en vrouwen. Echter, vrouwen leggen opvallend kortere afstanden af dan mannen. Daarom is het ook niet verwonderlijk dat vrouwen zich frequenter

verplaatsen met het openbaar vervoer en vooral het langzaam verkeer. Dit duidt op een opvallend kleinere actieruimte van vrouwen.

De vervoerswijzekeuze vertoont een kenmerkend verloop volgens de leeftijd. Eens men 18 jaar wordt en men de leeftijd bereikt heeft waarop het toegelaten is met de auto te rijden, neemt het autogebruik toe. In het Brusselse Gewest wordt dit enigszins uitgesteld, waarschijnlijk door toedoen van de stedelijke context waarin het openbaar vervoer een waardig alternatief is voor de auto. Vooraleer men 18 jaar wordt, gebruikt men vooral het langzaam verkeer en het openbaar vervoer. Dezelfde vervoerswijzen keren terug eens men de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Kinderen rijden daarenboven vaak als autopassagier mee met hun ouders wat het groot aantal verplaatsingen per kind per dag verklaart maar wat ook hun beperkte vervoersautonomie illustreert. Dit illustreert de noodzaak om een attitudewijziging bij de ouders te verwezenlijken om kinderen bijvoorbeeld meer met de fiets naar school te sturen. Inspanningen om kinderen een grotere vervoersautonomie te geven zijn wel degelijk nodig. Meerijden als passagier blijft immers niet beperkt tot jonge kinderen, maar de gewoonte wordt ook naar latere leeftijd (tot zelfs 24-25 jaar) doorgetrokken waardoor een echte ‘achterbankgeneratie’ gevormd wordt en de ontwikkeling van een fietscultuur zoals in Nederland bemoeilijkt wordt. Nochtans is het fietsaandeel bij jonge kinderen niet te verwaarlozen in het Vlaamse Gewest. Ouderen zijn daarentegen minder mobiel en leggen dagelijks zelfs minder verplaatsingen af dan kinderen. Daarbij moet het onderscheid gemaakt worden tussen jonggepensioneerden die zich nog actief en vaak te voet verplaatsen en 75-plussers die minder mobiel zijn en waarvoor het risico op vervoersarmoede en sociaal isolement toeneemt.

Lage inkomensgroepen zijn duidelijk minder mobiel. Men verplaatst zich minder frequent en vooral de afgelegde afstanden zijn korter wat op een beperkte actieruimte wijst. Daarenboven is hun autobezit lager en moeten ze noodgedwongen vaker gebruik maken van het openbaar vervoer en vooral het langzaam verkeer. Opvallend is dat hoewel het langzaam verkeer afneemt volgens inkomen, hoge inkomensgroepen in het Vlaamse Gewest toch nog altijd een aanzienlijk deel van hun verplaatsingen per fiets doen. Dit duidt op mogelijkheden voor de uitbouw van een echte fietscultuur in alle bevolkingslagen.

De positie van kansengroepen in het Vlaamse Gewest is grotendeels gelijkaardig aan deze in de andere bestudeerde landen. Toch zijn er enkele kleine maar weliswaar interessante verschillen. Zo leggen Vlaamse vrouwen gemiddeld 3 verplaatsingen af per dag, terwijl dit voor Vlaamse mannen 3,3 bedraagt. In andere landen is dit verschil minder groot. Dit is onder andere te wijten aan de lagere arbeidsmarktparticipatie van Vlaamse vrouwen in vergelijking met het merendeel van de bestudeerde landen.

Kinderen en ouderen beschikken over een beperkte vervoersautonomie, maar in het Vlaamse Gewest komt dit iets meer uitgesproken naar voren in de keuze van de vervoerswijze. Kinderen rijden voornamelijk mee als autopassagier (ongeveer 59% van de 6 tot 12 jarigen), terwijl dit aandeel in de andere bestudeerde landen lager is (ongeveer 30 à 40%). Hetzelfde geldt voor de ouderen.

De positie van lage inkomensgroepen in het Vlaamse Gewest kan echter niet systematisch vergeleken worden met de andere landen doordat de verschillende onderzoeken andere inkomenscategorieën en/of gegevens (persoonsinkomen versus gezinsinkomen) hanteren.

Ruimtelijke kenmerken zoals bevolkingsdichtheid en diversiteit en bereikbaarheid van de vervoerswijzen beïnvloeden in zekere mate het mobiliteitsgedrag van personen. Zo illustreert de

stedelijke context van het Brusselse Gewest duidelijk dat hoge dichtheden een voorwaarde zijn voor de uitbouw van een efficiënt netwerk van openbaar vervoer dat veelvuldig gebruikt wordt. Daarenboven zijn de afstanden tussen de voornaamste bestemmingen korter waardoor ook het gebruik van langzaam verkeer gestimuleerd wordt. Dit is ook de reden waarom mensen die in een landelijke gemeente wonen dagelijks langere afstanden afleggen en hiervoor vaker de auto gebruiken. Dit wordt echter problematisch wanneer men een beperkt inkomen heeft of een bepaalde ouderdom heeft bereikt. Een studie in opdracht van het Koning Boudewijnstichting (Meert e.a., 2003) kaartte dit reeds enkele jaren geleden aan: vervoersarmoede treft vooral de oudere en lage inkomensgroepen in plattelandsgemeenten. De invoering van basismobiliteit door het Vlaamse Gewest is een eerste stap in de goede richting, maar de cijfers tonen aan dat bepaalde mobiliteitsproblemen vandaag de dag nog altijd bestaan.

Mobiliteitsgedrag wordt vaak bekeken vanuit een klassieke doelgroepenbenadering, maar dit dient aangevuld te worden met een leefstijlenbenadering. Een actieve en familiegerichte leefstijl blijkt geassocieerd met een hoger autogebruik, maar de interactie tussen leefstijlen en vervoerswijzekeuze is veel complexer dan aanvankelijk gedacht. De vervoerswijzekeuze wordt niet rechtstreeks beïnvloed door leefstijlen, maar eerder indirect. Leefstijlen beïnvloeden in de eerste plaats de attitudes ten opzichte van mobiliteit en de verschillende vervoerswijzen die op hun beurt het autobezit en vervolgens de vervoerswijzekeuze bepalen. Indien men geen aandacht besteedt aan deze complexe wisselwerking, bestaat het gevaar dat men teveel verwacht van bepaalde beleidsmaatregelen en -initiatieven.

Ten slotte werden enkele toekomstige trends van naderbij bekeken. Zoals eerder vermeld is het maatschappelijk draagvlak voor het invoeren van een bepaalde vorm van kilometerheffing eerder beperkt en is het daarom moeilijk in te schatten hoe dit in de toekomst verder zal evolueren. Vooral het autodelen lijkt een interessante maatregel om verder uit te bouwen en aldus mobiliteit te beheersen.

Samengevat staat het Vlaamse Gewest voor belangrijke uitdagingen op vlak van het vermijden van vervoersarmoede voor bepaalde bevolkingsgroepen, de verdere uitbouw van de fietsinfrastructuur en het netwerk van openbaar vervoer, alsook het bestrijden van externe effecten van mobiliteit zoals congestie, verkeersonveiligheid, geluidshinder en de uitstoot van fijn stof.

Noten

- 1 In de MZ 2005 voor Zwitserland wordt de vervoerswijze per afzonderlijke rit genoteerd en niet per verplaatsing. Hierdoor behalen vervoerswijzen zoals te voet die traditioneel veel gebruikt worden als voor- en natransport een groter aandeel. Daarenboven wordt de informatie verzameld voor ritten vanaf 25m, terwijl dit in de meeste mobiliteitsonderzoeken vanaf 100m is. Hierdoor wordt het aandeel langzaam verkeer en openbaar vervoer in Zwitserland overschat in vergelijking met de andere landen.
- 2 Merk op dat het aandeel treinverkeer in het Brusselse Gewest volgens tabel 3 opvallend lager is dan in tabel 1. De MOBEL-cijfers in tabel 3 verwijzen naar het aantal verplaatsingen per trein van de *inwoners* van het Brusselse Gewest. De cijfers in tabel 1 verwijzen naar de afgelegde *afstanden* op het grondgebied van het Brusselse Gewest, maar deze afstanden worden niet noodzakelijk afgelegd door de eigen inwoners.
- 3 In de MZ 2005 voor Zwitserland hanteert men een ietwat andere methode. Het verplaatsingsdoel 'naar huis gaan' wordt niet zomaar toegekend aan de voorgaande verplaatsing, maar aan de activiteit binnen de ketenverplaatsing waaraan de meeste tijd is besteed.

Bibliografie

- ADSEI (2001). Algemene sociaal-economische enquête 2001. Brussel: FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie, Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie. <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/gegevensinzameling/volkstelling/2001/index.jsp>, geraadpleegd op 1 maart 2011.
- ANP (2007). *Deelauto rukt steeds verder op*. <http://www.nu.nl/economie/1183871/deelauto-rukt-steeds-verder-op.html>, geraadpleegd op 16 februari 2011.
- Ariën, C., Mollu, K., Nowicki, K. & Volont, Y. (2009). Benchmark van het openbaar busvervoer tussen Wallonië en Vlaanderen. Onuitgegeven document.
- Banister, D. (2002). *The integration of road pricing with land use planning. Implementing reform on transport pricing: Identifying mode-specific issues*. Brussel: IMPRINT-Europe.
- BIVV (2009). *Attitudemeting verkeersveiligheid 2006. Deel 2: determinanten van attitudes*. Brussel: Belgisch Instituut voor de Verkeersveiligheid.
- BIVV (2010a). *Statistieken verkeersveiligheid 2008*. Brussel: Belgisch Instituut voor de Verkeersveiligheid.
- BIVV (2010b). *Attitudemeting verkeersveiligheid 2009. Evoluties sinds 2003 en 2006*. Brussel: Belgisch Instituut voor de Verkeersveiligheid.
- Bohte, W. (2010). *Residential self-selection and travel. The relationship between travel-related attitudes, built environment characteristics and travel behaviour*. Amsterdam: IOS Press.
- Bohte, W., Maat, K. & van Wee, G.P. (2007). The role of travel behaviour preferences and underlying lifestyle orientation in residential choice; evidence from the Netherlands. In: Bogner, F.X. (red.). *Proceedings of the 7th biennial conference on environmental psychology*. Bayreuth: Universität Bayreuth, 1-24.
- Bootsma, H., Camstra, R., de Feijter, H. & Mol, A. (1993). Leefstijl: een dynamische levensoriëntatie. In: *Rooilijn*, 26, 332-337.
- Bourdieu, P. (1984). *La distinction*. London: Routledge.
- Boussauw, K., Van Acker, V. & Witlox, F. (2011). Excess travel in non-professional trips: why looking for its miles away?. In: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* (aanvaard voor publicatie).
- Boussauw, K., Zwerts, E. & Witlox, F. (2009). Mobiel Vlaanderen. In: Vanderleyden, L., Callens, M. & Noppe, J. (red.). *De Sociale Staat van Vlaanderen 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 279-312.
- Brussel Mobiliteit (2011). *Beleidsplan taxi naar de toekomst 2011-2014*. Brussel: Brussel Mobiliteit.
- Camagni, R., Gibelli, M.C. & Rigamonti, P. (2002). Urban mobility and urban form: the social and environmental costs of different patterns of urban expansion. In: *Ecological Economics*, 40 (2), 199-216.
- Cambio (2010). Cambio gaat het nieuwe jaar in met meer dan 10.000 klanten. In: *Cambio Newsletter*, 4.
- Cambio (2011). *Cambio Autodelen*. <http://www.cambio.be>, geraadpleegd op 16 februari 2011.
- CARE (2011). http://ec.europa.eu/transport/road_safety/specialist/statistics/care_reports_graphics/index_en.htm, geraadpleegd op 25 februari 2011.
- Cebollada, A. (2009). Mobility and labour market exclusion in the Barcelona Metropolitan Region. In: *Journal of Transport Geography*, 17, 226-233.
- Cervero, R. & Kockelman, K. (1997). Travel demand and the 3 D's: density, diversity and design. In: *Transportation Research D*, 2, 199-219.
- Church, A., Frost, M. & Sullivan, K. (2000). Transport and social exclusion in London. In: *Transport Policy*, 7, 195-205.
- Collins, E. (2011). *Hybrid car statistics. All electric vehicles*. <http://www.all-electric-vehicles.com/hybrid-car-statistics.html>, geraadpleegd op 17 februari 2011.
- De Decker, K. (2009). *Waarom de elektrische auto geen toekomst heeft*. *Lowtech Magazine*. <http://www.lowtech-magazine.be/2009/03/elektrische-auto-snelle-oplaadtijden-elektriciteitsnetwerk.html>, geraadpleegd op 17 februari 2011.
- De Lijn (2009). *Jaarverslag 2009*. http://www.delijn.be/images/jaarverslag_2009_tcm7-14721.pdf, geraadpleegd op 16 december 2010.
- Dégage! (2011). *Autodelen in Gent / Dégage! Vzw*. <http://www.degage.be/>, geraadpleegd op 17 februari 2011.
- Departement Mobiliteit en Openbare Werken (2009). *Richtlijnenboek mobiliteitseffectenstudies. Mobiliteitstoets en MOBER*. Brussel: Departement Mobiliteit en Openbare Werken, Afdeling Beleid Mobiliteit en Verkeersveiligheid.
- EEA (2011). National emissions reported to the Convention on Long-range Transboundary Air Pollution (LRTAP Convention). <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/national-emissions-reported-to-the-convention-on-long-range-transboundary-air-pollution-lrtap-convention-4>, geraadpleegd op 3 maart 2011.
- Eerdmans, D., Nanninga, H., Schipholt, L.L. & Hansen, S. (2006). Autodelen is ook parkeerplaats delen. In: *Verkeerskunde*, 4.

- ENTD (2007-2008). *Enquête Nationale sur les Transports et les Déplacements*. http://www.statistiques.developpement-durable.gouv.fr/rubrique.php3?id_rubrique=546, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- Europese Commissie (1999). *Richtlijn 1999/30/EG van de Raad van 22 april 1999 betreffende grenswaarden voor zwaveldioxide, stikstofdioxide en stikstofoxiden, zwevende deeltjes en lood in de lucht*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:1999:163:0041:0060:NL:PDF>, geraadpleegd op 18 februari 2011.
- Europese Commissie (2006). *Development of a methodology to assess population exposed to high levels of noise and air pollution close to major transport infrastructure*. Londen: Entec UK Limited.
- Europese Unie (2003). *Energy & transport in figures*. Luxemburg: European Commission, Directorate-General for Energy and Transport.
- Europese Unie (2009a). *Panorama of Transport*. Luxemburg: Eurostat.
- Europese Unie (2009b). *Territorial dynamics in Europe. Trends in accessibility*. Esch-sur-Alzette: ESPON.
- Europese Unie (2010). *EU Energy and transport in figures. Statistical pocketbook 2010*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Ferge, S. (1972). Social differentiation in leisure activity choices. In: Szalai, A. (red.). *The use of time: daily activities of urban and suburban population in twelve countries*. Den Haag: Mouton, 213-227.
- Gallup Organization (2007). *Attitudes on issues related to EU transport policy. Analytical report. Flash eurobarometer*. Luxemburg: European Commission.
- Ganzeboom, H. (1988). *Leefstijlen in Nederland: een verkennende studie*. Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau.
- George, A. (2009). *Hybride auto in Nederland enorm populair*. [InfoNu.nl. http://auto-en-vervoer.info.nu.nl/auto/45474-hybride-auto-in-nederland-enorm-populair.html](http://auto-en-vervoer.info.nu.nl/auto/45474-hybride-auto-in-nederland-enorm-populair.html), geraadpleegd op 17 februari 2011
- Glazer, A. (1981). Congestion tolls and consumer welfare. In: *Public Finance*, 36 (1), 77-83.
- Glorieux, I. & Minnen, J. (2008). Thuiswerk in Vlaanderen. In: Martinez, E., Krzeslo, E. & De Schamphelleire, J. (red.). *Telewerk: inzet, regels en praktijk*. Brussel: FOD WASO.
- Glorieux, I. (2007). *De sociale effecten van basismobiliteit in niet-stedelijke gebieden*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.
- Hanson, S. (1985). Gender differences in work-trip length: explanations and implications. In: *Urban Geography*, 6 (3), 193-219.
- Hoekstra, A. (2009). *Elektrisch Rijden*. Utrecht: Rijkswaterstaat.
- IBM Global Business Services (2007). *Summary of the study Rail Liberalisation Index 2007. Market opening: rail markets of the member states of the European Union, Switzerland and Norway in comparison*. Brussel: IBM Global Business Services.
- INREX (2010). *National Traffic Scorecard. Benelux region – 2010 editie*. <http://euroscorecard.inrix.com>, geraadpleegd op 1 maart 2011.
- Jorritsma, P. & Olde Kalter, M.J. (2008). *Grijs op reis*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Kwan, M.-P. (1999). Gender, the home-work link, and space-time patterns of nonemployment activities. In: *Economic Geography*, 75 (4), 370-394.
- Kwan, M.-P. (2000). Gender differences in space-time constraints. In: *Area*, 32 (2), 145-156.
- Lanzendorf, M. (2002). Mobility styles and travel behavior. An application of a lifestyle approach to leisure travel. In: *Transportation Research Record*, 1807, 163-173.
- Leefmilieu Brussel (2011a). *Balans van de atmosferische emissies in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (jaar 2007)*. http://documentatie.leefmilieubrussel.be/documents/Lucht_43_2007.PDF, geraadpleegd op 1 maart 2011.
- Leefmilieu Brussel (2011b). *De broeikasgasemissie in Brussel*. <http://www.leefmilieubrussel.be/Templates/Particuliers/informer.aspx?id=3886&langtype=2067>, geraadpleegd op 1 maart 2011.
- Lindsey, R. (2006). Do economists reach a conclusion on road pricing? The intellectual history of an idea. In: *Econ Journal Watch*, 3(2), 292-379.
- Litman, T. (2010). *Road Pricing. Transportation Demand Management Encyclopedia*. <http://www.vtpi.org/tdm/tdm35.htm>, geraadpleegd op 18 februari 2011.
- Loose, W. (2011). *CarSharing als Ansatzpunkt zur integrierten Mobilitätsgestaltung. Warum passt das moderne CarSharing gut zum ÖPNV? Öffentlicher Nahverkehr und Car-Sharing*. Bremen.
- Loose, W., Mohr, M. & Nobis, C. (2006). Assessment of the future development of car sharing in Germany and related opportunities. In: *Transport Reviews*, 26 (3), 365-382.
- Maerivoet, S. & Yperman, I. (2008). *Analyse van de verkeerscongestie in België*. Leuven: Transport & Mobility Leuven.
- Meert, H., Bourgeois, M., Van Hoof, K. & Asperges, T. (2003). *Immobil op het platteland. Omtrent rurale vervoersarmoede in Vlaanderen*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Mees, P. (2010). *Transport for suburbia. Beyond the automobile age*. Londen: Earthscan.
- MiD (2008). *Mobilität in Deutschland*. <http://www.mobilitaet-in-deutschland.de>, geraadpleegd op 15 maart 2011.

- MiNa-raad (2005). *Oriëntatienota van 22 november 2005 inzake de invoering van een heffingsysteem voor het wegverkeer in Vlaanderen*. Brussel: Milieu- en Natuurraad van Vlaanderen.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (2005). *Vademecum fietsvoorzieningen*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Leefmilieu en Infrastructuur, Administratie Wegen en Verkeer, Afdeling Verkeerskunde.
- Ministerie van Verkeer en Waterstaat (2008) *Basisrapportage anders betalen voor mobiliteit*. Den Haag: Ministerie van Verkeer en Waterstaat.
- MIVB (2009). *Jaarverslag 2009*. <http://www.mivb.be/publications.html?l=nl>, geraadpleegd op 14 maart 2011.
- MOBEL (1998-1999). Dagelijkse MOBiliteit van de Belgen. www.mobel.be, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- Mobility CarSharing (2010). *Mobility CarSharing: Konstantes Wachstum*. http://www.mobility.ch/de/pub/footer/medien/medienmitteilungen/konstantes_wachstum.htm, geraadpleegd op 16 februari 2011.
- Mol, W. & Beghin, C. (2006). *Benchmark OV Vlaanderen. Beleid, cijfers, trends, analyses en succesfactoren*. Amsterdam: TransTec.
- MON (2008). MobiliteitsOnderzoek Nederland. http://www.rws.nl/wegen/innovatie_en Onderzoek/betere_doorstroming/mobiliteitsonderzoek_nederland/documenten, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- MORA (2010). *Advies: kilometerheffing voor vrachtovervoer*. Brussel: Mobiliteitsraad van Vlaanderen.
- Murakami, E. & Young, J. (1997). *Daily travel by persons with low income*. Paper gepresenteerd op het NPTS Symposium, Bethesda, MD, 29-31 oktober 1997.
- MZ (2005). *Mikrozensus zum Verkehrsverhalten*. <http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/de/index/themen/11/07/01/02/01.html>, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- N.N. (2010). *IRIS II. Mobiliteitsplan Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. <http://www.mobielbrussel.irisnet.be/articles/de-mobiliteit-van-morgen/in-enkele-woorden>, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- Nanninga, H. & Eerdmans, D.A. (2006). *Groei kansen voor autodelen*. Paper gepresenteerd op het Colloquium Vervoersplanologisch Speurwerk, Amsterdam, 23-24 november 2006.
- Nicolini, M., Boitani, A. & Scarpa, C. (2010). *Do competition and ownership matter? Evidence from local public transport in Europe. FEEM Working paper No. 9.2010*. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1557151, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- NRC (2010). Kilometerheffing ver weg van draai van CDA. In: *NRC Handelsblad* (31 maart).
- NTS (2008). *National Travel Survey*. <http://www.dft.gov.uk/pgf/statistics/datatablespublications/nts>, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- Nuyts, E., Princen, P. & Zwerts, E. (2000). *Onderzoek verplaatsingsgedrag perceptie afstand en bebouwingsindex Vlaanderen*. Diepenbeek: Onderzoekscel Architectuur, Mobiliteit en Omgeving, Provinciale Hogeschool Limburg, Departement Architectuur.
- Ohnmacht, T., Götz, K. & Schad, H. (2009). Leisure mobility styles in Swiss conurbations: Construction and empirical analysis. In: *Transportation*, 36, 243-265.
- OVG (2007-2008). *Onderzoek verplaatsingsgedrag Vlaanderen*. <http://www.mobielvlaanderen.be/ovg/ovgindex.php?a=19&nav=1>, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- Parkin, J., Wardman, M. & Page, M. (2008). Estimation of the determinants of bicycle mode share for the journey to work using census data. In: *Transportation*, 35 (1), 93-109.
- Petermans, A. & Zwerts, E. (2006). *Vervoersafhankelijkheid en –autonomie van kinderen tussen 10 en 13 jaar. Rapport kwantitatief onderzoek*. Diepenbeek: Instituut voor Mobiliteit.
- Pina, V. & Torres, L. (2001). Analysis of the efficiency of local government services delivery. An application to urban public transport. In: *Transportation Research A*, 35 (10), 929-944.
- Preston, J. & Rajé, F. (2007). Accessibility, mobility and transport-related social exclusion. In: *Journal of Transport Geography*, 15, 151-160.
- RAI (2011). *Nieuwverkoop personenauto's 2010. Verkoopstatistieken*. <http://www.raivereniging.nl/marktinformatie/statistieken/verkoopstatistieken.aspx>, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- Rietveld, P. & Daniels, V. (2004). Determinants of bicycle use: Do municipal policies matter? In: *Transportation Research A*, 38, 531-550.
- RVU (2005). *Nasjonale Reisevaneundersokelsen*. <http://www.nsd.uib.no/nsddata/serier/reisevaneundersokelsen.html>, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- Salomon, I. & Ben-Akiva, M. (1983). The use of the life-style concept in travel demand models. In: *Environment and Planning A*, 15, 623-638.
- Salomon, I. (1982). Life styles – a broader perspective on travel behaviour. In: Carpenter, S. & Jones, P. (red.). *Recent advances in travel demand advances*. London: Gower, 290-310.
- SARTRE (2004). *European drivers and road risk. SARTRE 3 reports. Part 1 – report on principal analysis*. Arceuil Cedex: Institut National de Recherche sur les Transports et leur Sécurité (INRETS).

- Scheiner, J. & Holz-Rau, C. (2007). Travel mode choice: Affected by objective or subjective determinants?. In: *Transportation*, 34, 487-511.
- Schwanen, T., Dieleman, F.M. & Dijst, M. (2004). The impact of metropolitan structure on commute behavior in the Netherlands. A multilevel approach. In: *Growth and Change*, 35, 304-333.
- SERV (2005). *Infodossier: betalen voor infrastructuur - Verkenning van vragen, kansen en knelpunten*. Brussel: Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen.
- Significant GfK (2008). *Eindrapport: Uitvoeren van een schriftelijke enquête ter bepaling van het percentage gehinderden door geur, geluid en licht in Vlaanderen. SLO 2-meting*. Heverlee: Significant GfK.
- Stinson, M.A. & Bhat, C.R. (2004). Frequency of bicycle commuting: Internet-based survey analysis. In: *Transportation Research Record*, (1878), 122-130.
- TEC (2010). <http://www.infotec.be/index.aspx?PageId=633009064073533658>, geraadpleegd op 16 december 2010.
- TU (2006). *Transportvaneundersøgelser*. <http://www.dtu.dk/centre/Modelcenter/TU/Hjemmeside%20under%20revision.aspx>, geraadpleegd op 15 maart 2011.
- Urban Audit (2004). *Urban audit perception survey*. <http://www.urbanaudit.org/>, geraadpleegd op 15 maart 2010.
- Van Acker, V. & Witlox, F. (2010). Car ownership as a mediating variable in car travel behaviour research using a structural equation modelling approach to identify its dual relationship. In: *Journal of Transport Geography*, 18, 65-74.
- Van Acker, V., Mokhtarian, P.L. & Witlox, F. (2011a). Going soft. On how subjective variables explain modal choices. In: *European Journal of Transport and Infrastructure Research*, 11, 115-146.
- Van Acker, V., Mokhtarian, P.L. & Witlox, F. (2011b). Refining the lifestyle concept in travel behaviour research. In: *Mobilities* (ingediend ter publicatie).
- Van Acker, V., Mokhtarian, P.L. & Witlox, F. (2011c). Car ownership explained by the structural relationships between lifestyles, residential location, and underlying residential and travel attitudes. In: *Transport Policy* (ingediend ter publicatie).
- Van den Bogaerde, E., Van den Steen, I. & De Bie, A. (2009). *Veiligheidsmonitor 2008-2009. Tabellenrapport. Resultaten van de federale enquête: vergelijking gewesten-provincies-gemeentetypen-politiezonetypen*. Brussel: Federale Politie, Directie van de Operationele Politiezone Informatie, Dienst Beleidsgegevens.
- van Kempen, E.E.M.M., Kruize, H., Boshuizen, H.C., Ameling, C.B., Staatsen, B.A.M. & de Hollander, A.E.M. (2002). The association between noise exposure and blood pressure and ischemic heart disease: A meta-analysis. In: *Environmental Health Perspective*, 110 (3), 307-317.
- van Wee, B. (2002). Land use and transport: Research and policy challenges. In: *Journal of Transport Geography*, 10, 259-271.
- Vandenbulcke, G., Thomas, I., de Geus, B., Degraeuwe, B., Torfs, R., Meeusen, R. & Int Panis, L. (2009). Mapping bicycle use and the risk of accidents for commuters who cycle to work in Belgium. In: *Transport Policy*, 16, 7-87.
- Vanneste, D. (1992). Ordinale gegevens bij de studie van economische referentiekaders. In: *Liber Amicorum Prof. Dr. M. Goossens*, Acta Geographica Loyaniensia, 387-398.
- Verhetsel, A., Van Hecke, E., Thomas, I., Beelen, M., Halleux, J.-M., Lambotte, J.-M., Rixhon, G. & Mérenne-Schoumaker, B. (2009). *Pendel in België. De woon-werkverplaatsingen. De woon-schoolverplaatsingen*. Brussel: FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie, Algemene Directie Statistiek Economische Informatie.
- VITO (2011). *Ecoscore*. <http://www.ecoscore.be>, geraadpleegd op 17 februari 2011.
- Vlaams Parlement (2010). *Slimme kilometerheffing: Informatiedossier*. http://www.vlaamsparlement.be/vp/informatie/pi/informatiedossiers/slimme_kilometerheffing.html, geraadpleegd op 18 februari 2011.
- Vlaamse Milieumaatschappij (2010). *Lozingen in de lucht 1990-2009*. Erembodegem: Vlaamse Milieumaatschappij.
- Vlaamse Milieumaatschappij (2011). *Ecoscores van personenwagens*. <http://www.milieurapport.be/nl/feitencijfers/MIRA-T/sectoren/transport/milieuvriendelijkheid-van-voertuigen/ecoscore-van-personeuwagens/>, geraadpleegd op 11 maart 2011.
- Weber, M. (1972). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr.
- WHO (2005). *Particulate matter air pollutin: How it harms health*. Copenhagen: World Health Organization, Regional Office for Europe.
- WHO (2009). *Night noise guidelines for Europe*. Copenhagen: World Health Organization, Regional Office for Europe.

Bijlage

Naam, wijze van afname, aantal respondenten en opgenomen leeftijdsgroep van de in deze bijdrage gebruikte mobiliteitsonderzoeken

Land/regio	Naam onderzoek	Gebruikte versie	Afname enquête	Aantal respondenten	Leeftijd respondenten
Vlaams Gewest	Onderzoek Verplaatsingsgedrag	OVG 2007-2008	Face-to-face: 1 persoon per gezin	ca. 8.800	>= 6 jaar
Vlaams/Waals/Brussels Gewest	Dagelijkse mobiliteit van de Belgen	MOBEL 1998-1999	Telefonisch: alle personen van gezin	VL: 2.606 WA: 3.382 BR: 2.248	>= 6 jaar
Denemarken	Transportvaneundersøgelsen	TU 2006	Telefonisch of via internet: 1 persoon per gezin	7.348	>= 10 jaar
Duitsland	Mobilität in Deutschland	MiD 2008	Telefonisch: alle personen van gezin	60.713	>= 0 jaar
Frankrijk	Enquête Nationale sur les Transport et les Déplacements	ENTD 2007-2008	Face-to-face: 1 persoon per gezin	20.178 gezinnen	>= 6 jaar
Nederland	MobiliteitsOnderzoek Nederland	MON 2008	Postaal: alle personen van gezin	43.591	>= 0 jaar
Noorwegen	Nasjonale Reisevaneundersokelsen	RVU 2005	Telefonisch: 1 persoon per gezin	17.514	>= 13 jaar
Verenigd Koninkrijk	National Travel Survey	NTS 2008	Face-to-face: alle personen van gezin	8.094 gezinnen	>= 0 jaar
Zwitserland	Mikrozensus zum Verkehrsverhalten	MZ 2005	Telefonisch: 1 persoon per gezin (2 bij minstens 4 leden)	33.390	>= 6 jaar

Uitleiding

Marc Callens, Jo Noppe & Lieve Vanderleyden*

In de *Sociale Staat van Vlaanderen 2011* werd op zoek gegaan naar de gelijkenissen en verschillen tussen de leefsituatie in Vlaanderen en de leefsituatie in de andere Belgische gewesten, de buurlanden en andere relevante Europese landen of regio's. Volgende levensdomeinen kwamen daarbij aan bod: onderwijs en vorming, werk, inkomen en armoede, gezondheid en zorg, wonen, sociale, maatschappelijke en politieke participatie, en mobiliteit. Via meer diepgaande analyses werd gezocht naar verklaringen, oorzaken en achtergronden voor de gevonden verschillen en gelijkenissen tussen de leefsituatie van de Vlaming en die van inwoners van andere Belgische gewesten en Europese landen of regio's.

In wat volgt, wordt ter afsluiting ingegaan op de sterke en zwakke punten van Vlaanderen over de verschillende levensdomeinen heen. Het gaat hier niet om een exhaustieve samenvatting van de verschillende bijdragen maar om een korte schets van die aspecten van de leefsituatie waarop Vlaanderen in Europees perspectief opvallend goed en minder goed presteert. De inhoud van deze uitleiding is gebaseerd op de bevindingen van de verschillende bijdragen in dit boek, maar de keuze van de sterktes en zwaktes is enkel de verantwoordelijkheid van de auteurs van deze uitleiding.

1. Een relatief goede leefsituatie voor de gemiddelde Vlaming

Vlaanderen is een welvarende regio in Europa. Het heeft een relatief hoog bbp per inwoner dat boven het EU27-gemiddelde ligt. Dit vertaalt zich in een relatief goede leefsituatie voor de gemiddelde Vlaming bij vergelijking met de leefsituatie van de inwoners van andere Europese regio's en landen. Dat blijkt uit nagenoeg alle bijdragen.

Recente internationale surveys met betrekking tot leerprestaties in het *onderwijs* geven aan dat Vlaamse kinderen en jongeren behoren tot de top in West-Europa. De Vlaamse jongeren zijn zeer goed in wiskunde, doen het goed in wetenschappen en behoren tot de beteren voor leesvaardigheid. Wel is de deelname aan het hoger onderwijs eerder gemiddeld. Hoewel er in België minder afgestudeerden zijn in technische en wetenschappelijke richtingen en België als dusdanig niet tot de top behoort inzake kennisontwikkeling, tekent zich op dit vlak een gunstige evolutie af. Ons land is aan een inhaalbeweging bezig: het aantal afgestudeerden is in het afgelopen decennium sneller gestegen dan in de buurlanden.

De arbeidsparticipatie van Vlaamse jongeren ligt relatief laag. In Nederland bijvoorbeeld worden studies en *werk* veel vaker gecombineerd. Samen met de vroege uittrede uit de arbeidsmarkt leidt dit tot sterk 'samengedrukte' loopbanen. Op het vlak van de werkzaamheidsgraad (aantal werkenden tegenover bevolking op beroepsactieve leeftijd) doet Vlaanderen het minder goed dan de referentielanden Nederland, Denemarken, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Enkel Frankrijk ligt onder het niveau van Vlaanderen. Echter, als het totale arbeidsvolume van de

* Studiedienst van de Vlaamse Regering. E-mail: marc.callens@dar.vlaanderen.be.

Vlamingen wordt afgezet tegenover de bevolking op beroepsactieve leeftijd, scoort Vlaanderen duidelijk beter. Het geeft aan dat er in Vlaanderen voldoende arbeid wordt gepresteerd maar dat het werk over minder koppen wordt verdeeld. De vergelijking met Nederland is treffend. Het aantal Nederlandse jongeren en ouderen dat werkt, is er veel hoger dan in Vlaanderen, maar er is tegelijk sprake van een kleiner arbeidsvolume omdat ze minder uren werken dan de Vlamingen. Het positieve aan deze hoge werkzaamheid bij 25- tot 54-jarigen is dat het armoederisico van de werkenden in Vlaanderen beperkt blijft. De keerzijde is dat samengedrukte loopbanen samen gaan met meer problemen inzake werkdruk en werkbaarheid en een vervroegde uitstroom uit de arbeidsmarkt (zie verder).

Het relatief lage armoederisico in de leeftijdsklasse tussen 25 en 54 jaar zorgt bij uitbreiding ook voor een relatief laag *armoederisico* voor de gehele Vlaamse bevolking (althans als gewerkt wordt met een Belgische armoederisicodrempel). Vlaanderen behoort tot de Europese top met betrekking tot het armoederisico voor huurders en eigenaars, jongeren en actieven, midden- en hogeschoolden en voor mannen en vrouwen. Slechts 0,4% van de Vlamingen kennen én een lage werkintensiteit én zijn ernstig materieel gedepriiveerd én hebben een financieel armoederisico. Ofschoon het armoederisico voor specifieke kwetsbare groepen zoals eenoudergezinnen, laaggeschoolden of allochtonen hoog is, ligt ook voor deze groepen de financiële armoede in Vlaanderen beneden de scores die vele andere West- en Noord-Europese landen laten optekenen: alleen de laaggeschoolden in Denemarken en Nederland, de Deense kinderen, de Oostenrijkse huurders en de Deense, Oostenrijkse, Finse en Zweedse alleenstaande ouders doen het relatief beter. De inkomensongelijkheid is in Vlaanderen (in tegenstelling tot België) relatief klein en vergelijkbaar met de situatie in de Scandinavische landen.

De grote meerderheid van de Vlamingen kent daarnaast weinig problemen met de *betaalbaarheid van de woning* ondanks de vrij sterke prijsstijgingen van vastgoed tijdens de afgelopen jaren. De gemiddelde verkoopprijs van woningen ligt in België en in Vlaanderen ook niet zo hoog als in de Europese landen. Ook de huurprijzen op de private markt zijn relatief laag. De geringe problemen op het vlak van betaalbaarheid zijn in Vlaanderen het gevolg van de relatief hoge welvaart, de redelijk gunstige woningprijzen en de relatief lage bijkomende woonkosten. Ook de fiscale voordelen voor eigenaars spelen een rol, al worden zij deels verrekend in de woningprijzen. De mediaan woonquote (aandeel van totale woonuitgaven in totaal beschikbaar huishoudinkomen) bedraagt in Vlaanderen 14%, wat lager is dan het EU27-gemiddelde (18%). Indien we een maximum woonquote van 40% als grens vooropstellen, dan woont 6% van de Vlaamse bevolking in een gezin waarvoor wonen onbetaalbaar is, voor alle EU-landen bedraagt dit aandeel 12%.

De relatief hoge welvaart zorgt tevens voor een behoorlijke *kwaliteit van de woningen*. Er zijn quasi geen woningen meer in Vlaanderen zonder elementair comfort. Ook de cijfers voor woningen met fysieke gebreken liggen in een Europees perspectief eerder aan de lage kant. De Vlamingen zijn best tevreden met de woonomgeving. Dit kan verband houden met het relatief groot aandeel open en halfopen bebouwingen al zorgt dit wel voor een aantal problemen inzake mobiliteit (zie verder).

Vlaanderen ontsnapte niet aan de wereldwijde financieel-economische crisis die in het najaar van 2008 uitbrak en ook gevolgen had voor de woningmarkt. Niettemin bleef de impact van de wereldwijde hypotheekcrisis in ons land redelijk beperkt. Dat heeft te maken met het feit dat de Vlaamse woningmarkt in vergelijking met de rest van Europa behoorlijk statisch is. Er zijn relatief weinig verhuisbewegingen en de woningbouw is voornamelijk in handen van particulieren

en minder van professionele bouwers. Dit zorgt voor minder investeringen om speculatieve redenen en maakt de markt minder gevoelig voor prijsschommelingen. Daarnaast is de Belgische hypotheekmarkt redelijk risico-avers. Dat blijkt onder meer uit een lage verhouding tussen de hypothecaire lening en de waarde van de woning. Wettelijke beperkingen zorgen er ook voor dat in ons land minder risicovolle hypotheekleningen worden verstrekt. Niet alleen de banken, ook de consument zelf vermijdt meer dan elders risico's: het meest populair zijn leningen met lange looptijden en vaste interestvoeten. Crisismaatregelen zoals de verlaging van de BTW op nieuwbouw hebben een matigend effect gehad. Tot slot zorgden de in ons land goed uitgewerkte sociale zekerheidsinstrumenten zoals bescherming tegen ontslag (onder meer via het systeem van tijdelijke werkloosheid) en een degelijke werkloosheidsverzekering, voor een behoorlijke buffer tegen inkomstenverlies van de gezinnen door de economische crisis.

Vlamingen hebben een hoge *levensverwachting* bij de geboorte. De cijfers liggen zowel voor vrouwen (83 jaar) als voor mannen (78 jaar) boven het EU-gemiddelde. In 10 jaar tijd is er een toename in levensverwachting van bijna 3 jaar bij mannen en van 1,5 jaar bij vrouwen. Er is een positief verband tussen nationaal inkomen en levensverwachting, maar ook verbeterde levensstijl, medische vooruitgang en betere scholing hebben een positieve invloed. Voor 'gezonde levensverwachting' of het aantal levensjaren dat een persoon in zijn dagelijks functioneren niet door een aandoening of gezondheidsprobleem wordt belemmerd, is het verschil met het EU-gemiddelde nog iets groter. De situatie heeft onder meer te maken met de dalende sterfte op het vlak van hart- en vaatziekten. De Vlaamse sterftecijfers voor hart- en vaatziekten zijn bij de laagste van Europa. Deze dalende trend is te danken aan betere behandel mogelijkheden en een betere preventie. Ruim 1 op de 4 Vlamingen (27%) en Belgen zeggen een chronische aandoening te hebben. Dit aandeel stijgt maar blijft onder het Europese gemiddelde (31%).

Vlamingen schatten de eigen gezondheid ook positief in: driekwart zegt in goede of zeer goede gezondheid te verkeren. Dit cijfer ligt beduidend hoger dan het EU-gemiddelde. België scoort daarnaast goed op het vlak van toegankelijkheid van de gezondheidszorg, afgaand op indicatoren zoals het al of niet bestaan van wachtlijsten en de keuze van de arts. In 2008 behaalde België op de Euro Health Consumer Index de hoogste score in Europa.

De Belgen en Vlamingen hebben een redelijk *gezonde levensstijl*. De alcoholconsumptie in België hoort in een Europese context tot het gemiddelde. In vergelijking met de ons omringende landen scoort België hoog wat het aandeel rokers betreft, maar het percentage dagelijkse rokers gaat in dalende lijn. Bovendien heeft België een hoger percentage dat nooit heeft gerookt, vergeleken met verschillende andere West-Europese landen. Landenverschillen in consumptiegedrag van tabak of alcohol kunnen ten dele worden toegeschreven aan de effectiviteit van beleidsmaatregelen zoals hogere taksen, beperkende reclame of een consumptieverbod in publieke ruimten.

De *maatschappelijke participatie* gaat in positieve zin vooruit. Vlamingen scoren hoog op lidmaatschap van verenigingen en op vrijwilligerswerk en behoren tot de best presterende EU-landen. In tegenstelling tot andere EU-landen zijn de laatste 20 jaar de aandelen voor lidmaatschap en vrijwilligerswerk nog toegenomen, voornamelijk in de jaren 1990 waarna er een stagnatie optrad. De toename in Vlaanderen geldt niet voor alle types van verenigingen. Het zijn vooral de sportverenigingen die erop vooruit gaan, wat verschilt van de rest van Europa.

Inzake deelname aan verkiezingen scoort Vlaanderen dankzij de opkomstplicht erg goed. Voor *lidmaatschap van politieke partijen* behoort Vlaanderen echter tot de Europese middenmoot, maar wat de niet-geïstitutionaliseerde vormen van politieke participatie betreft (zoals tekenen

van petities, deelname aan demonstraties of internetfora...) behoort Vlaanderen tot de landen met de hoogste scores.

De goede scores van Vlaanderen op vlak van politieke participatie zouden verband houden met onze lange democratische traditie. De relatief hoge score op vrijwilligerswerk in Vlaanderen hangt samen met het hoge bbp per hoofd van de bevolking en de relatief hoge uitgaven voor de sociale zekerheid in ons land. Op het vlak van lidmaatschap van verenigingen doen onder meer Denemarken en Nederland het nog beter dan Vlaanderen als gevolg van het feit dat in deze landen het protestantisme en niet het katholicisme de dominante religie is.

De Vlaming doet een groot deel van zijn verplaatsingen in het kader van zijn werk, het winkelen en de dienstverlening, ... met de wagen. Daaraan zijn een aantal nefaste gevolgen verbonden (zie verder) maar Vlamingen *verplaatsen* zich ook relatief veel met de fiets in vergelijking met de andere gewesten en de meeste West-Europese landen. Enkel Denemarken en zeker Nederland scoren beter. Dat heeft onder meer te maken met het reliëf en de relatief grote beleidsaandacht voor fietsers en bijbehorende infrastructuurinspanningen. Toch is er nog een groot toenamepotentieel. In Nederland is er sprake van een echte fietscultuur wat zich onder meer uit in het feit dat ook volwassenen daar veel met de fiets rijden. Dat is in Vlaanderen minder het geval: vanaf de leeftijd van 18 jaar stijgt het aandeel verplaatsingen met de auto zeer sterk. Mogelijke maatregelen om tot een gelijkaardige fietscultuur als in Nederland te komen, kunnen gezocht worden in een nog grotere investering in fietsinfrastructuur en -veiligheid (aangezien er relatief veel verkeersslachtoffers zijn bij fietsers) en in het stimuleren van fietsgebruik bij zowel jongeren als volwassenen. Men zou moeten vermijden dat de 'achterbank-generatie' ook op volwassen leeftijd massaal kiest voor de auto.

2. Waakzaamheid geboden

Terwijl de leefsituatie van de gemiddelde Vlaming op de meeste levensdomeinen relatief goed is, zijn er over alle levensdomeinen heen echter ook belangrijke sociale verschillen. De leefsituatie van groepen zoals ouderen, laagopgeleiden, allochtonen of personen met een laag inkomen is beduidend minder goed dan die van de gemiddelde Vlaming. In een aantal gevallen is deze kloof ook groter dan in de rest van Europa. Verder zijn er ook problemen op het vlak van de leefsituatie van de Vlaming die verband houden met duurzaamheid en met de specifieke ruimtelijke inrichting van Vlaanderen.

2.1. Belangrijke sociale verschillen

De goede tot uitstekende gemiddelde prestaties van de Vlaamse kinderen in het *onderwijs* verbergen een relatief grote en hardnekkige sociale ongelijkheid. De verschillen tussen de sterkste en de zwakste leerlingen zijn in Vlaanderen groter dan elders. Deze ongelijkheid begint in het lager onderwijs en zet zich verder door naar het secundair, het hoger en (in iets mindere mate) het volwassenenonderwijs. Vooral allochtone en anderstalige leerlingen doen het in Vlaanderen relatief minder goed.

Deze ongelijkheid wordt deels verklaard door de sociaal-economische positie, de thuistaal en het geboorteland van de leerlingen. Maar ze heeft ook te maken met de kenmerken van het onderwijssysteem zelf. Internationale vergelijkingen geven aan dat het huidige, sterk gestratificeerde onderwijssysteem (dit is een opdeling tussen gewoon en buitengewoon onderwijs en tussen algemeen en beroepsgericht onderwijs) mee verantwoordelijk is. In het lager onderwijs

komen groepen met een zwakkere sociaal-economische achtergrond beduidend vaker in het buitengewoon onderwijs terecht. Dezelfde groepen zakken al op jonge leeftijd af naar het technisch of beroeps secundair onderwijs. In landen met meer inclusief onderwijs en met een breed éénheidscurriculum tot aan het einde van het lager secundair onderwijs, zijn de onderwijsuitkomsten gelijkjer verdeeld.

Daarnaast blijkt ook de behoorlijk sterke etnische en sociale segregatie tussen scholen in Vlaanderen bij te dragen tot sociale ongelijkheid. Omdat zwakke leerlingen niet bij sterkere leerlingen in de klas zitten, kunnen ze minder snel opklimmen. Aangezien de overheid het onderwijs subsidieert, vallen de prijsmechanismen weg, maar de principes van vrije schoolkeuze en vrijheid van onderwijs blijven overeind. Het onderwijs wordt hierdoor een concurrentiële (quasi-)markt. Internationaal onderzoek toont aan dat deze concurrentie leidt tot hogere gemiddelde prestatieniveaus, maar tegelijk ook tot meer ongelijkheid in uitkomsten.

Deze onderwijsongelijkheid zet zich door in tal van andere levensdomeinen.

Een beperkte scholing heeft een belangrijke impact op iemands kansen op de *arbeidsmarkt*. Doordat laaggeschoolden minder snel aan een job geraken, is er een relatief lage werkzaamheidsgraad van deze groep. De Vlaamse arbeidsmarkt is een markt voor ‘insiders’. Bepaalde groepen – ouderen en allochtonen voorop – blijven bijzonder moeilijk aansluiting vinden tot de arbeidsmarkt. Bovendien is de werkbaarheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt soms een probleem: het aandeel ‘zinloze’ jobs ligt behoorlijk hoog in België. De lage werkzaamheidsgraad van de Vlaamse 55-plussers heeft onder meer te maken met de behoorlijk uitgebouwde uitstapregelingen voor oudere werknemers in ons land en de relatief lage arbeidsparticipatie van oudere vrouwen als gevolg van het mannelijke kostwinnersmodel in die leeftijdsgroep.

De scholingsgraad is een belangrijke determinant van *armoede*. Het armoederisico bij hooggeschoolden is zeer laag in Vlaanderen in vergelijking met de koplopers in Europa. Er is een grote discrepantie met het armoederisico voor laaggeschoolden en dit verschil is relatief groot in vergelijking met de kopgroep in Europa. Het armoederisico is laag bij volwassenen jonger dan 55 jaar maar hoog bij oudere actieven en gepensioneerden in Vlaanderen vergeleken met de Europese kopgroep. Dit laatste dient weliswaar genuanceerd te worden: het materiële welvaartspeil (het bezit van goederen en diensten) blijkt bij Vlaamse ouderen beter te zijn dan bij ouderen in de meeste andere landen.

De zwakkere inkomenspositie van deze groepen leidt er dan weer toe dat hun *woonsituatie* minder rooskleurig is dan die van de gemiddelde Vlaming. De woningkwaliteit is lager bij huurders dan bij eigenaars, lager in de laagste inkomensgroepen dan in de hogere inkomensklassen. Eigenaars betalen relatief een lager aandeel van hun gezinsinkomen aan wonen dan huurders (Vlaanderen 16% versus 20% in EU25-landen). De gemiddelde woonquote van de private huurders bedraagt in Vlaanderen 35% en ligt hiermee boven het EU25-gemiddelde (33%). Door de beperkte omvang van de sociale sector zijn de kwetsbare groepen meer dan elders in Europa aangewezen op de private huurmarkt of zelfs op ‘noodkoop’ (aankoop van een woning in slechte staat omdat men moeilijk op de private huurmarkt terecht kan). Private huurders zijn inzake kwaliteit en betaalbaarheid veel minder goed af dan de eigenaars. Dat verschil is vrij algemeen in alle EU-landen, maar de problemen inzake betaalbaarheid zijn groter bij ons dan in de meeste andere landen. Dit kan verklaard worden door de financiële ondersteuning die in België voor de eigenaars aanzienlijk is maar voor de private huurders nagenoeg onbestaande is. Waar andere landen een beleid gericht op eigendomsverwerving aanvullen met een breed aanbod aan sociale huurwoningen en/of ondersteuning van de private huurders, zijn deze middelen

in Vlaanderen ontoereikend om tegemoet te komen aan alle huisvestingsnoden. De sociale sector is te beperkt in omvang om aan de vraag tegemoet te komen. Vele Vlamingen wensen eigenaar te worden (vooral omdat kopen op lange termijn als goedkoper wordt beschouwd dan huren) wat ervoor zorgt dat diegenen die het zich kunnen veroorloven, een eigen woning kopen of bouwen. Ten slotte is het zo dat een eigenaar vermogen opbouwt via de eigen woning en op latere leeftijd geen naakte woonkosten meer moet betalen, hetgeen de sociaal-economische kloof tussen eigenaars en private huurders nog versterkt.

De gemiddelde Vlaming mag zich dan wel gezonder voelen dan de gemiddelde EU-burger, toch bestaat ook op dit vlak een opvallende sociale kloof. De subjectieve inschatting van de *gezondheid* is negatiever in de lagere inkomensgroepen: in de hoogste inkomensklasse rapporteert minder dan 10% een slechte algemene gezondheid, in de laagste inkomenscategorie loopt dit aandeel op tot 27%. De sociale gezondheidskloof wordt ook duidelijk in het gezondheidsgedrag. Laaggeschoolden beginnen op jongere leeftijd te roken dan hooggeschoolden. Ook op het vlak van lichaamsbeweging en voedingsgewoonten zijn er belangrijke sociale verschillen: een lagere sociale status of opleiding gaat gepaard met een hoger risico. Bovendien manifesteren depressieve klachten zich meer bij mensen in een onzekere economische situatie (zoals werklozen of gescheiden personen) en beperkte financiële middelen. Ook allochtonen vormen een belangrijke risicogroep voor depressie. Etnische discriminatie blijkt een belangrijke risicofactor te vormen voor het ontwikkelen van een depressieve stoornis. De sociale gradiënt is ook aanwezig in het al dan niet participeren aan screeningprogramma's. Zo nemen vrouwen uit lagere sociale klassen minder deel aan borstkankerscreening. De kosten voor gezondheidszorg zijn eveneens gedifferentieerd naar de sociale situatie. Ouderen besteden een groter aandeel van hun inkomen aan gezondheidszorgen (tot 13% van het beschikbaar inkomen). Steeds meer Belgen stellen overigens medische zorg uit om financiële redenen.

Ook inzake *maatschappelijke en politieke participatie* blijkt er sprake van belangrijke sociale verschillen: hoogopgeleiden participeren meer dan laagopgeleiden. Die tendens is aanwezig in alle landen, zowel op vlak van betrokkenheid bij het verenigingsleven als bij institutionele politieke participatie en niet-institutionele vormen van politieke participatie. Enkel inzake deelname aan verkiezingen neemt Vlaanderen (en België in zijn geheel) een bijzondere positie in. De groepen die in andere landen blijf geven van een lage politieke participatie (onder meer ouderen en laagopgeleiden), worden door de opkomstplicht in ons land gedwongen toch te participeren aan verkiezingen. Maar daar stopt het positieve effect van de opkomstplicht: er is geen sprake van een 'spill over'-effect op andere, niet-verplichte vormen van politieke participatie. Op vlak van intensiteit en kwaliteit van de sociale contacten zijn de verschillen naar opleidingsniveau minder uitgesproken, al blijkt wel dat ouderen en personen met een laag inkomen een grotere kans lopen op sociale isolatie.

Er bestaan op het vlak van *mobilititeit* duidelijke sociale verschillen in Vlaanderen, net zoals in andere West-Europese landen. Lage inkomensgroepen verplaatsen zich minder frequent en vooral de afgelegde afstanden zijn korter wat op een beperktere actieruimte wijst. Daarenboven is hun autobezit lager en moeten ze vaker gebruik maken van het openbaar vervoer en vooral het langzaam verkeer. Hetzelfde geldt voor ouderen, al moet het onderscheid gemaakt worden tussen jonggepensioneerden die zich nog actief en vaak te voet verplaatsen en 75-plussers die heel wat minder mobiel zijn. Vooral op het platteland bestaat daardoor voor lagere inkomensgroepen, ouderen of andere minder mobiele personen (zoals personen met een handicap) een verhoogd risico op sociale isolatie.

2.2. Duurzaamheid een uitdaging

Vlaanderen behoort op het vlak van duurzaamheid niet tot de Europese top. Een eerste punt in dit verband is de relatief slechte score van Vlaanderen inzake *fijn stof*. Dat hangt samen met het hoge aandeel dieselwagens in ons land. Dieselwagens zorgen voor minder CO₂-uitstoot dan benzinewagens – wat positief is – maar voor meer uitstoot van fijn stof, wat een negatief effect heeft op de gezondheid. Volgens gegevens van de Wereld Gezondheidsorganisatie sterven elk jaar 1.155 Vlamingen aan de gevolgen van een slechte luchtkwaliteit. De impact op de gezondheid is in ons land in relatieve termen bijna dubbel zo groot als in Denemarken, Duitsland of Frankrijk. Mensen met een chronische aandoening, kinderen en ouderen zijn extra vatbaar voor de gevolgen van luchtverontreiniging. Gemiddeld genomen leeft 20% van de inwoners van EU-lidstaten overdag in een omgeving met een geluidsbelasting van meer dan 65 decibels. In Vlaanderen is 30% van de bevolking blootgesteld aan dit geluidsvolume. Dit aandeel daalt niet ondanks meerdere geluidswerende maatregelen.

De nieuwe *minder vervuilende verkeerswijzen en -technologieën* zoals autodelen of het gebruik van elektrische en hybride auto's zijn slechts in beperkte mate verspreid in Vlaanderen. De Vlaming staat relatief positief tegenover dergelijke nieuwe technologieën al blijft er voorlopig nog wel een verschil bestaan tussen attitudes en effectief gedrag.

Ten slotte blijkt uit de gegevens over de isolatie van woningen dat in Noord-Europese landen de *energie-efficiëntie* van de woningen door dubbel of driedubbel glas en afdoende muur- en dakisolatie een pak hoger ligt dan in Vlaanderen.

2.3. Leefsituatie onder druk door ruimtelijke inrichting

Vlaanderen is een dichtbevolkte regio met relatief veel aaneengesloten bebouwing en een dicht wegennet. De verspreide bebouwing zorgt ervoor dat Vlaanderen in internationaal perspectief gekenmerkt wordt door een zeer hoog aandeel eengezinswoningen en relatief weinig appartementen. Maar tegelijk zorgt deze ruimtelijke inrichting voor problemen op het vlak van mobiliteit en gezondheid.

Als gevolg van de versnipperde inrichting van de ruimte legt de Vlaming in vergelijking met de andere West-Europese landen grote afstanden af. Bovendien gebeurt dat relatief vaak met de auto en minder via langzaam verkeer en openbaar vervoer. Dat zorgt op de eerste plaats voor een relatief *hoge congestie* waarbij de verliesuren niet enkel worden opgelopen op de snelwegen maar ook op het onderliggende wegennet. Bovendien wordt verwacht dat het aantal verliesuren nog zal toenemen tot 2020.

Een tweede gevolg is dat er in Vlaanderen relatief veel inwoners last hebben van *lawaaihinder door verkeer*. Gemiddeld genomen leeft 1 op de 5 inwoners van de EU-lidstaten overdag in een omgeving met een geluidsbelasting van meer dan 65 decibels. In Vlaanderen gaat het om 1 op de 3 inwoners. Chronische geluidsoverlast kan leiden tot een hele waaier van gezondheidsproblemen zoals slaapstoornissen, aandachtsproblemen, oorsuizing, gehoorschade, verhoging van de bloeddruk en toegenomen kans op cardiovasculaire problemen. De geografische ligging van Vlaanderen en de bewoning rond verkeersassen maken onze regio extra gevoelig voor deze milieugebonden gezondheidsbedreigingen.

Vlaanderen kent ten slotte ook een relatief hoog aantal *verkeersdoden* (afgezet ten opzichte van de bevolking). Dat aantal ligt hoger dan het EU15-gemiddelde en veel hoger dan in de andere West-Europese landen. In de EU15 doet enkel Griekenland (en het Waals Gewest) nog slechter. Er werd de voorbije jaren vooruitgang geboekt, maar er is nog een hele weg te gaan.

Hoe is het gesteld met de leefsituatie van de Vlaming binnen een regionaal en Europees kader? Wat zijn de verschillen en gelijkenissen tussen Vlamingen en andere Europeanen op het vlak van onderwijs, werk, inkomen, gezondheid en zorg, wonen, sociale participatie, en mobiliteit?

Deze vragen staan centraal in de tweede uitgave van de Sociale Staat van Vlaanderen. Mogelijke verklaringen voor de gevonden verschillen en gelijkenissen worden gezocht in de institutionele, de macro-economische, de sociaaldemografische en de sociaal-culturele context van de bestudeerde regio's en landen.

